

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

FEMTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

HOLGER FR. RØRDAM,

DR. PHIL., SOGNEPRÆST.

ANDET BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS UNIV. BOGHANDLER G. E. C. GAD.

THIELES BOGTRYKKERI.

1903—1905.

Indhold.

	Side
Dansk Salmedigtning i Reformationstiden. Af Pastor <i>P. Severinsen</i>	1 240
Litteraturhistorikeren <i>M. Albert Thura</i> . Af <i>H. F. Rørdam</i>	56
To gejstlige Profiler fra Begyndelsen af 19. Aarhundrede. Af Pastor <i>G. Schousboe-Jensen</i>	106
Skibspræster fra Kong Frederik II's Tid. Af Sognepræst <i>H. D. Lind</i>	129
Henrik Gerners Afskedstale. Ved Sognepræst <i>Theodor Møller</i>	144
Bidrag til Herrnhutismens Historie paa Bornholm. Ved Cand. theol. <i>Knud Heiberg</i>	161
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1903.....	209
<i>J. Kornerup</i> : Helligaandshuset i Faaborg og dets Kirke.....	209
<i>F. Uldall</i> : Kirkeklokkerne fra Middelalderen i Danmark, særlig i Thy.....	220
<i>J. Kornerup</i> : Gamle Kristusbilleder i vore Kirker.....	230
Om Folkekirkens tidligste Tid paa vore vestindiske Øer. Af Sogne- præst <i>E. V. Lose</i>	293
Bidrag til Konventikelforordningens Forhistorie. Af <i>H. F. Rørdam</i>	318
Danske Præster og Missionærer i Brødrekirken i N. Amerika i 18. Aarhundrede. Af Pastor <i>P. S. Vig</i>	332
Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	363
Franciskanerkirker i Danmark. Bidrag til Forstaaelse af et Stykke dansk Gotik. Af Cand. mag. <i>Vilh. Lorenzen</i>	372
Lektor <i>Frants Vormorsen</i> , Skaanes evangeliske Reformator. Af <i>H. F. Rørdam</i>	417
Reformer i det lærde Skolevæsen i Christian VI's Tid. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	485. 661
Præster i Nørrejylland 1610. Ved Pastor <i>P. Severinsen</i>	544
Danske og Norske i Brødrekirken i Nord-Amerika fra 1742. Ved Pastor <i>P. S. Vig</i>	561
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1904.....	609
<i>Knud Heiberg</i> : Stepping Præstegaard.....	611
<i>J. Kornerup</i> : Kirkelige Minder i Vordingborg.....	627
<i>J. Oskar Andersen</i> : Oprettelsen af det danske Ærkesæde i Lund	636
<i>L. Fenger</i> : St. Nicolaus, Hellig Niels og St. Klemens og om Aarhus' Domkirkes Chor.....	645
Kirkelige Tiltaler i ældre Tid. Ved Pastor <i>P. Severinsen</i>	700
Dines Pipers Missionsrejse til Island 1740-43. Ved Cand. theol. <i>K. Heiberg</i>	729
Prinds <i>Jørgen</i> af Danmark. Nogle Blade af den lutherske Kirkes Historie i England og Amerika. Af Pastor <i>P. S. Vig</i>	744

Smaastykker :	Side
I. Et østjyds Valfartssted fra Middelalderens Slutning. Af <i>P. Severinsen</i>	185
II. Biskop Mynster til Biskop Faber om Ritualsagen. Ved Arkivassistent <i>Holger Hansen</i>	187
III. Otto Krogstrups Selvbiografi samt Beretning om hans Virksomhed og Død i Amerika. Ved <i>P. S. Vig</i>	190
IV. Fra Grevefejdens Tid (<i>H. F. R.</i>).....	198
V. Fra Faaborg ved Aaret 1600 (<i>H. F. R.</i>)	200
VI. Personalhistoriske Antegnelser (<i>H. F. R.</i>)	202
VII. Slægten »Piper« i ældre Tid. Ved <i>Holger Hansen</i>	205
VIII. Endnu en Gang Herluf Trolles Te Deum. Af <i>P. Severinsen</i>	207
IX. Hjalmar Heden: Studier til Danmarks Reformations Historie (Anm. af <i>H. F. R.</i>).....	208
X. Danske Studerende i Basel. Ved Cand. mag. <i>Alfred Krarup</i>	400
XI. Prof. Chr. L. Leths smaa Opbyggelseskrifter. Ved <i>P. Severinsen</i>	405
XII. Nogle Ansejninger fra N. F. S. Grundtvig (<i>H. F. R.</i>)	407
XIII. Et Par Breve fra Biskop Søren Lintrup (<i>H. F. R.</i>).....	412
XIV. Luthers sidste Brev til Kong Christian III (<i>H. F. R.</i>) ...	587
XV. Salmedigteren Thomas Hansen. Af Sognepræst <i>John Hansen</i>	590
XVI. Om Brylle Kirkeklokke fra 1376. Af Sognepræst <i>John M. Møller</i>	595
XVII. Alexander Rydberg: Peter Murbecks Virksomhed i Skåne (Lund 1904) (Anm. af <i>H. F. R.</i>).....	596
XVIII. Gravskrifter over Præster i Faxe Herreds Kirker. Ved <i>P. B. Grandjean</i>	597
XIX. Optegnelser vedrørende Befolkningsstatistiken i ældre Tid. 1. (<i>H. F. R.</i>)	603
XX. Til Assens Kirkes Historie. Ved <i>John M. Møller</i>	607
XXI. Skoletanker af Professor Hans Gram (<i>H. F. R.</i>).....	769
XXII. Salmedigteren Thomas Hansen. Ved <i>P. Severinsen</i> ...	773
XXIII. Præstedrabet i Vinderød. Ved <i>samme</i>	774
XXIV. Om Mindesangen i Vartov Kirke til Luthers Ihukommelse. Ved Pastor <i>R. P. Rasmussen</i>	776
XXV. To Breve til N. F. S. Grundtvig. Ved Sognepræst <i>Theodor Møller</i>	782
XXVI. Middelalderligt Syn paa et Menneskes Dødsstund. Ved Cand. mag. <i>Ellen Jørgensen</i>	786
XXVII. Optegnelser vedrørende Befolkningsstatistiken i ældre Tid. 2 (<i>H. F. R.</i>)	791
Rettelser og Tillæg	796
Navne- og Sagregister.....	798

Dansk Salmedigtning i Reformationstiden.

Studier over vore ældste Salmebøger.

Af P. Severinsen.

Reformationens Ændring af Tankegangen hos de Kristne gav sig hurtigt og naturnødvendigt Udslag i en Ændring af Gudstjenesten. Indholdet ændredes, idet den papistiske Surdejg fejedes ud, og Sproget ændredes, idet Modersmaalet holdt sit Indtog ogsaa for Alteret. At der holdes »dansk Messe« i en By i Tyverne i Reformationsaarhundredet, vil sige, at den er greben af »Lutheri«. Og samtidig faar Menigheden selv Mund og Mæle og synger med. Denne »Kvæden« er egentlig ret for Alvor Skilsmisssens Tegn. Den er de lutherskes Fryd og ofte deres Vaaben, og den er Papisternes store Forargelse. I det lange Løb er den bleven den evangeliske Gudstjenestes blivende Eje og en stor aandelig Rigdom. Dens afgørende Sejr ses maaske bedst deri, at Romerkirken nu ogsaa møder med sin danske Salmebog.

Vil man se litterært paa Sagen, da har Menighedens Salmesang foraarsaget en Indsats i den danske Litteratur, som alle Dage vil blive regnet for dens Pryd, og som ingen Skildring af vor Litteraturs Historie kan gaa uden om.

Denne Salme-Litteraturs første Begyndelse vil derfor altid have en særlig Interesse for os, og en Prøvelse og Sigtning af de sparsomme Kilder vil formentlig ikke være uden Betydning. De ældste Udgaver er kun delvis kendte, og af samtidige Efterretninger findes der kun meget lidt.

Dertil kommer, at Salmerne selv i Bøgerne er aldeles anonyme. Man saa den Gang ikke litterært paa disse Ting, saa at Navnene paa Forfatterne var en Biting, og oven i Købet var disse Navne saa udskregne, at de maaske mange Steder vilde være en Hindring for Salmernes Benyttelse. Saadanne Hensyn kender vi ikke, og vi vil gjerne have Mindet om disse Arbejdere og deres Arbejde opfrisket saa fyldigt som muligt.

En Syslen med Levningerne har belært mig om, at adskilligt endnu kan udredes, som ikke hidtil er paapeget. Smaat bliver det alligevel, og meget deraf maa nødvendigvis bero paa Kombinationer, som muligvis kan omstrides. Hvis ikke nye Fund gøres, hvad vi egentlig ikke har Grund til at vente, er der imidlertid ingen anden Vej at gaa. Derfor fremsætter jeg her mine lagttagelser til Kyndiges Prøvelse.

Da det ikke her drejer sig om Udgivelse af de gamle Salmer, har jeg ikke villet trætte Læserne ved at anføre Citaterne i den samtidige Retskrivning. En Udgave af Salmerne, der skal være rigtig retfærdig mod de gamle Forfattere, vil iøvrigt ofte nødes til at indlade sig paa Tekst-kritik, da de bevarede Eftertryk er alt andet end omhyggeligt besørgede.

Tysk Kirkesang i Wittenberg.

Romerkirken var paa sin Post imod al Tale om Mordersmaalets liturgiske Brug i Kirken. Theorien var den, at Præsterne skulde synge, og Folket skulde følge med i tavs Andagt, kun en Gang imellem falde ind med et Kyrie eleison. Dette kunde i Middelalderens sidste Tid stundom udvides, saa at man i Paasketiden sang det lille Vers «Krist stod op af Døde», men der ud over kom man ikke. Da Hussiterne i Bøhmen gik videre, erklærede Konciliet i Konstans 1415: »Naar det er Lægfolk forbudt at prædike og udlægge Skriften, saa er det dem endnu mere forbudt

at synge i den offentlige Menighedsforsamling, thi det er det ene som det andet.«

Hussiterne gik dog videre ad de betraadte Veje, holdt Gudstjeneste paa Modersmaalet og brugte bøhmiske Sange. 1501 udkom Brødre-Unitetets første Salmebog i Prag, indeholdende 89 Sange, blandt hvis Forfattere vi kender Biskop Matthias Konvaldsky († 1500), Præsten Johan Taborsky († 1495) og Udgiveren Lucas Pragensis († 1528). Men allerede 1505 skal de have haft et Kantional med c. 400 Sange. 1531 overførte Brødrene deres Sange paa Tysk i Michael Weisses Salmebog¹.

I Bøhmen havde man altsaa allerede før Luthers Optræden et Sidestykke til det, der skete i alle Lande, hvor Luthers Reformation trængte hen, og det er ikke umuligt, at Luther har modtaget nogen Impuls fra Bøhmen. I Aarene 1519—24 havde han gentagne Forhandlinger med Bøhmerne, og selve Michael Weisse var to Gange, 1522 og 1524, i Wittenberg hos Luther paa Unitetets Vegne.

Luther og Zwingli indtog som bekendt en meget forskellig Holdning i denne Sag. Saare betegnende for Zwingli er den maaske sandfærdige Anekdote, at da der for Raadet i Zürich førtes Forhandling, om man skulde afskaffe eller beholde Kirkesangen, traadte Zwingli frem og foredrog syngende et Andragende om Kirkesangens Afskaffelse. Da man spurgte ham, hvad dette skulde betyde, svarede han: »Det er ikke mere sært, end naar man foredrager Gud sin Bøn med Sang og Orgelspil.« Hans Vaaben var Amos 5,23: »Tag bort fra mig dine Sanges Brusen; dine Harpers Toner gider jeg ikke høre.« Derfor forstummede al Kirkesang, og alle Orgeler fjernedes ubarmhertigt. Endnu 1558 bestod Gudstjenesten i Zürich udelukkende af Prædiken og Bøn. I det franske Schweiz skete der dog en Ændring ved Calvin, der saa, at Gudstjenesten blev fattig uden Sang. Han foreslog derfor at indføre

¹) Hvorfra vi har »Nu lader os hans Legem begrave« af Lucas Pragensis.

Sang af Davids Salmer. Men først 1542 gik det igennem i Genève. Man fik nu Clement Marots Salmeoversættelser i Brug, og efterhaanden trængte denne moderatere Opfattelse igennem. Men imidlertid var Tiden gaaet, og ogsaa den calviniske Opfattelse drog meget snævre Grænser for Digtningen.

Saaledes blev Lutheranerne og de bøhmiske Brødre nogenlunde ene om den nye Kirkesang, og der var en forunderlig Grøde i den.

Luther skred kun tøvende til at fortrænge Latinen fra Gudstjenesten. Han vilde egentlig ikke have, at den skulde helt forsvinde. 1523 udsendte han Skriftet »Von Ordnung Gottes Dienst in der Gemeine«. Heri bliver al den latinske Sang paa sin Plads, og Hovedinteressen er henvendt paa Skriftens Læsning og Forklaring. I »Formula missæ« fra samme Aar taler han endnu om Messe paa Modersmaalet som noget fremtidigt. Imidlertid ønsker han i sidstnævnte Skrift, at der i Messen synges Sange paa Modersmaalet. »Men der mangler os Digttere, eller ogsaa kender vi dem ikke endnu,« skriver han, og derfor anbefaler han foreløbig de gamle Sange »Gott sei gelobet und gebenedeiet«, »Nun bitten wir den heiligen Geist« og »Ein Kindelein so löbelich«. Endelig tilføjer han: »Dette siger jeg for at, dersom der findes nogle tyske Digttere, de da kan opmuntres og digte os fromme Sange¹⁾).

Man ser her Luther staa parat til at tage i Brug, hvad der maatte vise sig. Han blev selv den tyske Digter, han længtes efter, og endnu i det samme Aar 1523 har han begyndt dermed. Visen om de to Martyrer i Brüssel, der blev brændte i Juni 1523, har maaske været Begyndelsen, en frisk og frejdig Opsang, og endnu fra samme Aar er den prægtige *Nun freut euch, lieben Christen gmein* og de

¹⁾ Se Fr. Nielsen: Aktstykker til Gudstjenestens og Liturgiens Historie. S. 107 f.

to Salme-Bearbejdelser *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* (Ps. 12) og *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (Ps. 130). De er formodentlig straks blevne trykte paa løse Blade og tagne i Brug i Kirken, — ligesom Grundtvigs første »Festsalmer« i Vartov. Lidt ind i det følgende Aar (1524) kunde der i Nürnberg udkomme et lille Skrift paa 12 Blade i Kvart under Titelen:

„Etlich Cristlich lider, Lobgesang vnd Psalm, dem rainen wort Gottes gemess, auss der heyligen schrift durch mancherley hohhgelerter gemacht, in der Kirchen zu singen, wie es dann zum tayl berayt zu Wittenberg in übung ist“.

Heri er der 8 Sange, de ovennævnte 4 af Luther, 3 af P. Speratus og 1 anonym.

Aaret 1524 var den tyske Reformations egentlige Salme-Aar. Ved dets Slutning havde man trykte Salmesamlinger baade fra Erfurt og Wittenberg, der udviser en Beholdning af 34 Sange, hvoraf de 24 skyldes Luther. Af de øvrige 10 er 1 anonym og 1 gammeltysk. 3 skyldes Paulus Speratus, der i Efteraaret 1523 var bleven fordreven fra Iglau i Mähren og kom til at opholde sig et halvt Aars Tid i Wittenberg, før han drog til Preussen. Han blev i dette halve Aar som en Asaf ved Siden af Luther. En anden hjemløs, Augustinermunken Mich. Stieffel fra Esslingen i Würtemberg, har medbragt 1. Provsten i Wittenberg Justus Jonas er Forfatter til 1. 1 skyldes den adelige Jomfru Elisabeth v. Meseritz, der stammede fra en Egn i Polen, hvor de bøhmiske Brødre havde forberedt Jordbunden. Hun ægtede i Maj eller Juni 1524 den tyveaarige Caspar Cruciger, der da endnu opholdt sig i sine Forældres Hus i Wittenberg. 1 er af den da ved Wittenbergs Universitet studerende Erhart Hegenwalt. Alle disse Forfattere var paa den Tid i Wittenberg og har vel givet deres Bidrag paa Luthers Opfordring. Endelig er der kommet 1 fra Raads-herren i Nürnberg Lazarus Spengler.

Disse syv Navne betegner altsaa Banebryderne. Deres

Sange fløj Tyskland rundt og kaldte paa flere Digtere, hvoraf vi her særlig har Grund til at nævne den gamle Hans Sachs i Nürnberg, Præsten Dr. Ambrosius Moibanus i Breslau, Rektoren i Eisleben Joh. Agricola, den gamle Strassburger-Præst Symforianus Pollio og Sangeren i Domkirken sammesteds Munken Matthæus Greitter. Endelig Forsangerne paa Plattysk Nicolaus Decius, Stettins Reformator, og Andreas Knöpken, »Rigas Apostel«.

Egentlig er disse første tyske Salmebøger en Samling Tekster for Lægfolk til at følge med i, saa at de kan forstaa, hvad Koret synger. Først med Tiden ventede man, at Folket kunde komme til at syngede med. Denne Overgang maa dog være sket temmelig hurtigt, og her i Danmark har vi den egentlig lige saa hurtigt, som vi kan spore danske Salmer. Vi møder en Forsamling, der synger »Viser«, og det baade Mænd og Kvinder.

I Wittenberg opholdt sig i »Salmeaaret« mindst to Danske, som vi siden kommer til at nævne, nemlig Arvid Pedersen fra Lund og Jørgen Jensen Sadolin fra Viborg, medens Hans Tavsens vist netop er rejst bort, som det nye var i sin Vorden.

Begyndende dansk Salmesang.

Den ældste direkte omtalte danske Messe og Salmesang er vel nok, hvad Krøniken om Graabrødrenes Udjagelse fortæller om Claus Mortensens første Optræden i Malmø i Sommeren 1527. Han kom tilbage fra sit Universitetsophold i Kjøbenhavn og holdt 29. Maj sin første Prædiken i et øde Kapel paa Raadmandsvangen, derpaa prædikede han i Hellig Kors Kapel uden for Vesterport og endelig i Simons og Judæ Kirke: »Der kom en stor Hob af Staden daglig sammen, hvor de sang Viser og holdt Messer efter Lutheranernes

Vis paa det danske Sprog«¹⁾. Pladsen blev ogsaa her for snæver, hvorfor man begærede at faa Pederskirken om Eftermiddagen. Ærkebiskop Aage Sparre forbød det dog, hvorfor Claus Mortensen og Helligaandsbroderen Hans Spandemager rejste til Haderslev i September, hvor de »endmere inddrak danske Viser og det lutherske Kætteris Gift«.

Samme Efteraar maa vel det være sket i Viborg, som Graabroderen beretter saaledes: »Efter at de først havde sprængt Døren til vor Kirke, førte de deres Prædiker ind. Og paa en Allehelgensdag prædikede deres Prædiker to Gange om Eftermiddagen og lod tre af sit Partis Viser afsynge af Tilhørerne for at forstyrre Vesper-sangen og Vigilierne for de døde, som Brødrene imidlertid afsang.«²⁾.

Dette er et Aars Tid og mere før nogen dansk Salmebog udkom, og ikke des mindre har vi ingen Ret til at sige, at det er første Gang, der synges danske Salmer i Danmark. Der er aabenbart kommet Fart i den reformatoriske Bevægelse i Aaret 1526. Man havde alt da i Tyskland et Virvar af evangeliske Salmebøger foruden en Uendelighed af Tryk af enkelte Viser. Af disse har man rimeligvis snart begyndt at »udsætte« en og anden, som saa har løbet Landet rundt. Først sang man dem i Husene, der sang man jo mange Viser i Forvejen, og derefter knytter de sig til den danske Messe i Kirkerne. Da der endelig i Efteraaret 1528 i Malmø udkommer egentlige Haandbøger med danske Salmer, er der utvivlsomt allerede en lille Litteratur til Stede at bygge dem paa.

Sidst paa Aaret 1528 møder vi f. Eks. disse Sange oppe i Søndmøre omkring Aalesund saa vel som i Bergen hos Hovedsmanden paa Bergenhus Vincents Lunge.

¹⁾ Kh. Sml. I. S. 341, sml. Ny kh. Sml. II S. 146 f.

²⁾ Kh. Sml. I S. 337.

Vi ser det af det interessante Brev, Provsten paa Søndmøre Niels Mogensen 10. Januar 1529 sendte Trondhjems Ærkebiskop: »Fru Ingers¹⁾ Tjenere begynde nu at kvæde til Bords og fra paa Giske og andersteds her omkring, som Hr. Vincentius plejer at gøre i Bergen, imod en gammel god Sædvane, som før haver været. Og de aarsage sig dermed, at de Viser ere udsætte og gjorde efter Deus misereatur²⁾ og andre Psalmer af Psalteren etc. Og besynderlig den Oluf Skrivere, som kom til eders Naade af Oslo, Hans Jensens Broder, er en Principal derfor at kvæde og skæmme Præster efter Luthers Digt.« Samme Oluf Skrivere synes unægtelig at have været ivrig til at kvæde. Provsten fortæller: »Han gik siden i Kirke som før, naar Hr. Jakob sagde Messe paa Giske, den gode Mand til stort Hinder. Saa kom Hr. Thomes i Borgund og forbød hannom Kirken. Da sagde han, at han vilde sidde oppe i de Træ paa Kirkegaarden og kvæde og sjunge saa fast, som de skulde gøre, om han maatte ikke gaa ind i Kirken.«³⁾ — Disse Sange kan man have lært oppe i Norge efter Cl. Mortensens Udgaver, men det er dog sandsynligere, at de er kommet der ad andre Veje. Den 20. Nov. 1528 skrives der til Christian II: »Udi maange af Kopstæderne i Jylland prædikes Guds Ord paa Danske, desligeste holdes Messe og paa Danske.«⁴⁾ Dette turde være dansk Gudstjeneste uafhængig af Cl. Mortensens trykte »Messe-Embede«, selv om dettes Fremkomst utvivlsomt maa sættes til Efteraaret 1528.

Malmø-Reformatorerne Arbejde kommer da til at

¹⁾ Den bekendte Fru Inger Ottesdatter Rømer til Østraat, Vincents Lunges Svigermoder. Hun havde tilegnet sig Gaarden og Øen Giske (nu et Kapelsogn under Borgunds Præstegæld) med dens uhyre Strøgods og havde her sine »Tjenere«.

²⁾ Ps. 67, — formentlig Luthers »Nu er os Gud miskundelig«, som findes i Cl. Mortensens Messe-Embede.

³⁾ Diplomatarium Norvegicum V Nr. 1056.

⁴⁾ N. J. Ekdahl: Christiern II's arkiv, S. 1250.

bestaa i at samle det brugelige, som var kommet dem for Øje, og at supplere det med, hvad der endnu manglede. I deres første Bøger maa vi derfor vente at finde en Samling af blandet Forfatterskab.

Oversigt over de første Bøgers Indhold.

Udgangspunktet for al videre Undersøgelse bliver de to Bøger, der er os levnede, først:

Det kristelige Messe-Embede paa Danske. Malmø u. A.

Dernæst:

En ny Handbog med Psalmer og aandelige Lovsange, uddragne af den hellige Skrift, som nu i den kristne Forsamling, Gud til Lov og Mennesken til Salighed, sjunges. Med den danske Ottesang, Messe, Aftensang og Natsang. Rostock 1529.

I denne sidste¹⁾ er den første saa godt som uforandret optaget. Til Orientering opstilles derfor her en Oversigt over Haandbogen, saaledes som den synes mig at maatte analyseres. De mange Paralleloversættelser er sammenholdte ved Benyttelse af Tegnet $\neq$ og Bogstaverne A—E som Betegnelser for de 5 Afdelinger, hvori jeg mener at maatte dele Stoffet.

A. Claus Mortensens og Hans Spandemagers Salmebog. 1528.

Til Ottesang.

1. *I Jesu Navn begynde vi.* — Tysk 1524: In Jesus Namen heben wir an.
2. *O Gud, vi love dig, vi bekende dig en Herre.* — Te Deum paa Prosa. $\neq$ E. 26.
3. *Kom, Gud Skaber Helligaand.* — Luther 1524: Komm Gott Schöpfer, heiliger Geist.
4. *Benedidiet være Israels Gud og Herre.* — Sakarias' Lovsang. Prosa.

¹⁾ Chr. Bruun: Psalmebøger fra Reformationstiden. I.

Til Aftensang.

5. *Nu fryder eder, alle kristne Mænd* (med to forskellige Begyndelsesvers). — Luther 1523: Nun freut euch lieben Christen gmein.
6. *Israels Udgang af Ægypten.* — Ps. 114, Prosa.
7. *Kristum vi skulle love nu.* — Luther 1524: Christum wir sollen loben schon.
8. *Min Sjæl ophøjer Herren.* — Marias Lovsang, Prosa. † E. 10.

Til Natsang.

9. *O Herre Gud, miskunde dig.* — Fadervor. = E. 9.
10. *Lover Herren, alle Hedninge.* — Ps. 117, Prosa.
11. *Forlad nu din Svend, o Herre.* — Simeons Lovsang, Prosa.

Til Brug ved Lejlighed.

12. *Gud Fader, bliv du nu med os.* — Luther 1524: Gott der Vater wohn uns bei.
13. *Herre Krist, Gud Faders enbaarne Søn.* — Elisabeth Cruciger 1524: Herr Christ, der einig Gotts Sohn.
14. *Men vi leve paa Jorden her.* — Luther 1524: Mitten wir im Leben sind. † E. 27.
15. *O Gud, af Himmelen se hertil.* — Luther 1523: Ach Gott, vom Himmel sieh darein.
16. *Saa taler den uwise Mund.* — Luther 1524: Es spricht der Unweisen Mund wol.
17. *Den daerlig Mund han siger saa.* — En anden Overs. af samme.

Jul.

18. *Nu lader os alle takke Gud, vor Herre.* — Grates nunc omnes. Prosa.
19. *Lovet være du, Jesu Krist.* — Luther 1524: Gelobet seist du, Jesu Christ. † B. 4.
20. *Et lidet Barn saa ærefuldt.* — Plattysk. ca. 1525: Ein Kindelin so lavelick. † B. 5.
21. *Nu er fød os Jesus Krist.* — Af Resonet in laudibus.

Paaske.

22. *Krist laa i Dødsens Baand.* — Luther 1524: Christ

- lag in Todesbanden. Bearbejdelse af en ældre Oversættelse: „Krist laa i Dødsens Vaande“ (i Haandb. 1533).
23. *Kyrie Gud Fader, forbarne dig over os.* — Prosa.
  24. *Guds Engel sidder hos Graven.* — Sedit Angelus. Vekselsang.
  25. *Ærens Konning o Kriste.* — Regina coeli kristelig forvendt. Vekselsang, hvori Salmen: *O Fader udi Himmelen.*
  26. *Kristus Jesus for os offret.* — Victimæ paschali laudes. † B. 18.
  27. *Krist stod op af Døde.* — Gl. dansk. † B. 18.
  28. *Herren sagde til min Herre.* — Ps. 110. Prosa. Fr. Wormordsen 1528.
  29. *Hvorfore stormede de Hedninge.* — Ps. 2. Prosa. Fr. Wormordsen 1528.
  30. *Herre, hvem skal have sin Bolig udi dit Pavlun.* — Ps. 15. Fr. Wormordsen 1528.

Tillæg 1529?

31. *Kom Helligaand, Herre Gud.* — Luther 1524: Komm heiliger Geist, Herre Gott. Bearbejdelse af E. 14.
32. *Vaare Gud ikke med os denne Tid.* — Luther 1524: Wår Gott nicht mit uns diese Zeit.
33. *Alene Gud i det Høje være Ære.* — Nic. Decius 1526: Allene God in der Höge si Eer. † B. 9 (sml. C. 5).
34. *O Herre Gud, benaade mig.* — E. Hegenwalt 1524: Erbarm dich mein, o Herre Gott.
35. *Jesu, som er vor Salighed.* — Plattysk 1526: O Jesu, aller Salicheit, ved Arvid Pedersen?
36. *Hellig er Gud Fader.* — Sanctus. Nic. Decius. Hillich is God de Vader, kendt paa Tysk 1531 (smlgn. C. 13.)
37. *O Guds Lam uskyldig.* — Agnus Dei. N. Decius: O Lamm Gades unschuldich, kendt paa Tysk 1531 (smlgn. C. 16.)

B. De 10 Guds Bud, med nogle andre Psalmer, Lovsange og aandelige Viser, i den hellige Skrift vel begrundede. (Af Arvid Pedersen?).

1. *Hvo som vil leve kristelig.* — 10 Bud. Luther 1524: Mensch, wiltu leben seliglich (smlgn. C. 21 og D. 1).

2. *Nu bede vi den Helligaand* om. — Luther 1524: Nun bitten wir den heiligen Geist. † C. 10. Slgn.: „Nu bede vi den Helligaand, udi“ i Haandb. 1533.
3. *Guds Søn er kommen af Himmelen ned.* — P. Speratus 1524: Es ist das Heil uns kommen her.
4. *Vi love dig alle, Jesu Krist.* — Luther 1524: Gelobet seist du, Jesu Christ. † A. 19.
5. *Et lidet Barn saa lysteligt.* — Plattysk ca. 1525: Ein Kindelin so lavelick. † A. 20.
6. *Al den ganske Kristenhed.* — Arvid Pedersen.
7. *Med Glæde og Fred far jeg nu hen.* — Luther 1524: Mit Fried und Freud ich fahr dahin (slgn. A. 11.)
8. *O Fader vor, barmhjertig og god.* — Fadervor. Svensk. (Ol. Petri?).
9. *Aleneste Gud i Himmerig.* — Nic. Decius 1526: Allene God in der Höge si Eer. † A. 33 (sml. C. 5.)
10. *Alleluja det bør os altid sjunge.* — J. Agricola 1524: Fröhlich wollen wir Alleluia singen. † C. 7.
11. *Jesu Krist, dig takke vi.* — Arvid Pedersen.
12. *O, vor Fader, vi bede dig.* — Fadervor. Symf. Pollio 1525: Vater unser, wir bitten dich.
13. *Til dig raaber jeg af Hjertens Grund.* — Luther 1523: Auf tiefer Not schrei ich zur dir. † C. 3.
14. *Lover Gud, I fromme Kristne.* — Efter L. Hailmann (1517?): Lobt Gott, ihr frommen Christen, ved Arvid Pedersen.
15. *Capitan, Herre Gud Fader min.* — Markgrev Casimirs Vise 1526: Capitan Herr Gott Vater mein. † E. 12.
16. *Vaag op, vaag op i Guds Navn.* — H. Sachs 1524: Wach auf in Gottes Name.
17. *Jesu Krist, vor Frelsermand.* — Luther 1524: Jesus Christus, unser Heiland, der den.
18. *Nu ville vi Kristne sjunge.* — Victimæ paschali. † A. 26. — Heri: *Krist stod op af Døde.* † A. 27.
19. *O Kriste, hvor var din Kundskab.* — H. Sachs 1525: O, Kriste, wa war dein Gestalt (Omdigtning af: Rosina wa was dein Gewalt).

Mit Haab er Kristus.

C. Det hellige evangeliske Messe-Embede, som nu i den kristne Forsamling sjunges. — (Cl. Mortensen 1528.)

1. Adjutorium nostrum (Ps. 124, 8 og 106, 1 efter Missalet).
2. Confiteor med Absolutio (efter Nürnberger-Messen 1524.)
3. *Af Dybsens Nød raaber jeg til dig.*¹⁾ — Introitus. Ps. 130. De profundis. Luther 1523: Auf tiefer Not schrei ich zu dir. † B. 13. (Efter Nürn.-M. 1526, medens Nürn.-M. 1525 her har: Nu bede vi den Helligaand).
4. *Kyrie Gud Fader, alsomhøjeste Trøst.* — Kyrie fons bonitatis. Se Skaar: Norsk Salmehist. I. S. 5.
5. Gloria in excelsis. Prosa, slgn. A. 33 og B. 9 (efter Nürnberger-Messen 1524).
6. Kollekt og Epistel (2 Kollekt, hvoraf den sidste efter Luthers Deutsche Messe 1526, Ep. 1. Kor. 11., Skærtorsdags-epistelen. Nürn.-M. har Rom 5).
7. *Gladelig ville vi Allejuja sjerne.* — J. Agricola 1524: Fröhlich wollen wir Allejuja singen. † B. 10. (Missalet har her Allejuja, eventuelt med Sekvents. Nürn.-Messens senere Udgaver har forskellige Sange, men ikke denne).
8. Evangelium (Joh. 6 som i Nürn.-M.)
9. *Vi tro alsammen paa een Gud, Himmels.* — Luther 1524: Wir gleuben all an einen Gott. † Hans Tavsens: Vi tro alsammen paa een Gud, som . . ., og: Vi tro paa almægtigste Gud, i Udg. 1533. (Nürn.-M. 1525 og 1526).
10. *Nu bede vi den Helligaand* alt om. — Før Prædiken. Luther 1524: Nun bitten wir den heiligen Geist. † B. 2 og „Nu bede vi den H.-A., udi“ i Haandb. 1533. (Bruges i Deutsche Messe efter Epistelen.)
11. *Nu er os Gud miskundelig.* — Ps. 67. Efter Prædiken. Luther 1524: Es wollt uns Gott genädig sein.
12. Kirkebøn (udvidet Fadervor, efter Deutsche Messe).
13. Sanctus paa Prosa (slgn. A. 36). Som i Missalet.
14. Kristi Nadveres og Testamentes Ord.
15. *Dig være Lov og Pris, o Herre Krist.* — Tibi laus sit

¹⁾ I Messe-Emb. 1528: Af Dybhedsens Nød.

- Christe. Synges under Kalkens Opløftelse. Deutsche Messe og Nürnbn.-M. har her Sanctus.
16. Agnus Dei paa Prosa (slgn. A. 37).
  17. Formaning og Uddeling. — Nürnberger-Messen har her en lang Formaning, som dog ikke er direkte benyttet. Ogsaa Uddelingsordene er stærkt forandrede eller rettere nye.
  18. *Jesus Kristus er vor Salighed.* — Luther (efter J. Huss) 1524: Jesus Christus, unser Heiland, der von. (Deutsche Messe.)
  19. *Gud være lovet og benedidet.* — Luther 1524: Gott sei gelobet und gebenedeiet.
  20. Kollekt og Velsignelse. (Deutsche Messe).
  21. *Gud Fader udi Himmerig.* — De 10 Bud. (slgn. B. 1 og D. 1.)
  22. En liden Præfats, som maa bruges i Nadverens Ceremonier efter Tidsens Lejlighed (Nürnbn.-Messe).

Her endes Messen.

D. Disse efterfølgende tre Sange er udtagne af det svenske Eksemplar.

1. *Den, som vil en Kristen hedde.* — De 10 Bud.
2. *O Jesu Krist, som Manddom tog.*
3. *O Herre Gud af Himmerig.*

Hertil føjer vi yderligere en Oversigt over Tillæget efter Messen i Malmø-Salmebogen af 1533¹⁾. Dette maa i sine Hovedtræk være Optryk af et nu tabt Skrift, hvis Titel²⁾ var:

E. Aftensang med Psalmer, Antifoner og Magnificat, item Te Deum fordansket og nogle andre Psalmer at sjunge fore Brudefolk og Lig. (Viborg?) 1529.

1. Ps. 94. (Prosa).
2. Ps. 118. (Prosa).
3. *Vi sade og graade i Babylon.* — Ps. 137, rimede Linjepar.

¹⁾ Bruun: Psb. fra Ref. II. S. 56 ff.

²⁾ Aarsberetn. fra det St. kgl. Bibl. II. S. 356.

4. *Gud Fader i Himmelen Skaber min* — Antifon til fore-gaaende, dannet ved Benyttelse af Nr. 12, V. 1.
5. *Gud, Ære dit Navn og ikke vort.* — Ps. 115, rimede Linjepar.
6. *Den Tid er kommen, som før vaar spaat.* — Antifon, dannet med Benyttelse af Nr. 12, V. 2.
7. *Naar Gud faar løst Sions Fængsel.* — Ps. 126, rimede Linjepar.
8. *Visdom og Raad og Salighed.* — Antifon, dannet ved fri Benyttelse af Nr. 12, V. 4.
9. *O Herre Gud miskunde dig.* — Fadervor = A. 10.
10. *Min Sjæl holder meget af Herren.* — Marias Lovsang, Prosa. † A. 8.
11. *Nu glæder eder, Adams Børn alsammen.* — Antifon.
12. *Gud Fader i Himmelen, Skaber min.* — Markgrev Casimirs Vise 1526: Capitan Herr Gott Vater mein (slgn. de foregaaende Antifoner). † B. 15.
13. *Fred giv os, kære Herre, i Troen ren.* — Kong Frederiks Vise (af Hermann Bonn?): Fried gieb uns lieber Herre im Glauben rein.
14. *Kom Helligaand Herre Gud.* — Luther 1524: Komm heiliger Geist Herre Gott. Original til A. 31.
15. *Vær glad du hellige Kristenhed.* — A solis ortus car-dine. Svensk.
16. *Alle Kristne fryde sig nu.* — Julesang.
17. *Af Hu og Sind og al vor Agt.* — J. M. Strobios.
18. *O Herre Gud, det kommer nu ud.* — Tysk 1527: O Herre Gott, dein göttlichs Wort.
19. *O Gud, forbarme dig over mig.* — Ps. 51. Miserere. Matth. Greitter 1525: O Herre Gott, begnade mich. Den tilsvarende svenske Overs. er Begravelsessalme efter O. Petris Handbok 1529.
20. *Fra Mennesken haver jeg vendt min Hu.* — Ps. 25. Ad te levavi. A. Knöpken 1527: Van allen Menschen afgewant.
21. *Salig er den Mand, der Gud frygter.* — Ps. 128 ved Hans Spandemager, samme Versform som følgende.

22. *Salige ere alle, som i Guds Frygt staa.* — Ps. 128. Luther 1524: Wohl dem, der in Gottes Furcht steht.
29. *Salve regina*, kristelige forvendt (ordnet som liturgisk Gudstjeneste; først synges):
- a) *Vi arme Adams Børn alle.* — H. Tavsen? (Mellem hver af dennes Vers et Vers af):
  - b) *Nu bede vi den Helligaand.* C. 10. ≠ B. 2.
  - c) *Salve Jesu Kriste, vor Frelsermand.* — H. Tavsen.
- 24 a) *Salve hilsæl, milde Jesu Kriste.* — „En anden Salve“.
- b) *Jesu Kriste Guds Søn.* — Første Prose (som selvfølgelig ogsaa hører til 23 c.) H. Tavsen.
  - c) *Jesu du est vor Trøst.* — Anden Prose. H. Tavsen.
  - c) *Jesu, du est vor Vej til Himmels.* — Tredje Prose. H. Tavsen.
25. *Benaade os, evige Gud.* — En Sekvents af Ave præclara fra det Vers Audi nos og til Enden (af Hans Tavsen som sidste Afslutning paa „Salve regina“?)
26. *O Gud, vi love dig*, vi bekende dig for en Herre. — Te Deum paa Prosa (med en Kollekt, som i „En ny Psalmebog“ 1553 er anbragt efter Nr. 11 som Afslutning paa Aftensangen). ≠ A. 2.
27. *Vi, som leve paa Jordan her.* — Luther 1524: Mitten wir im Leben sind. Svensk. ≠ 14.
28. *Herre frels mig fra onde Menneske.* — Ps. 140 i strofedelt Prosa af Chr. Pedersens Davids Psalter, Antwerpen 1529.

„Messe-Embedet“.

I August 1528 vendte Claus Mortensen og Hans Spandemager tilbage til Malmø fra deres Læreaar i Haderslev. De tog straks fat paa at ordne en dansk Gudstjeneste og udgav i Løbet af Efteraaret de nødvendige Haandbøger. Af disse er Messebogen utvivlsomt den ældste, og kan i Følge sin Indretning med fuld Føje kaldes den første danske Salmebog. Hans Thomesen taler rigtignok i Slutningen af sit Register I. om »den kristelig evangeliske

Messe paa Danske, som Hr. Claus Mortensøn, Guds Ord Tjenere og Forfremmere i Malmø og andersteds i Skaane, lod prente i Malmø af Oluf Ulricks Anno 1529«. Men han har lige saa lidt som vi haft noget Aarstal paa Titelbladet at holde sig til og næppe heller nogen autentisk Oplysning derom. Han slutter sig ligesom vi til Aarstallet ud fra Haandbogen 1529. Imidlertid var det vel dog Claus Mortensens og Hans Spandemagers første Gerning at indrette dansk Messe i Malmø, som de havde lært det i Haderslev. Man har da næppe ventet til næste Aar med den fornødne Bog. Ærkebiskop Aage Sparre sigter derfor utvivlsomt til den os foreliggende Messeordning, naar han i sin Skrivelse til Malmø-Borgerne 21. Nov. 1528 ogsaa advarer mod de to Reformatorens »ny Fund og uhørlig Skik, som de nu begynde at bruge udi i det hellige Messe-Embede og Guds Legomes Delagtighed«¹⁾.

At Messe-Embedet er kommet først, er allerede paa Forhaand sandsynligt. Dette er nemlig Hovedsagen, og med det har man dansk Gudstjeneste med danske Sange. Men dertil kommer, at Salmebogen bærer tydeligt Præg af at være et Supplement til Messebogen. Havde der alt foreligget en Salmebog, vilde Messebogen have nøjedes med at meddele det egentlig liturgiske Stof og saa for Resten henvise til Salmebogens Salmer, saadan som Forholdet endelig blev, da Hans Thomesen løsrev sig fra den gamle tilfældige Ordning, og som det for saa vidt allerede er i Gudstjeneste-Haandbøgerne fra Malmø 1535 og 1539. Den første Messebog er derimod selv Salmebog og kender ingen anden Salmebog. Og omvendt gentager Salmebogen ikke nogen af Messeembedets Salmer, men søger i sin oprindelige Form nærmest for Salmer til de andre Gudstjenester samt for lidt Festsalmer.

»Det kristelige Messe-Embede paa Danske« er en ret prydelig lille Bog paa 23 unumererede Blade.

¹⁾ Danske Magazin III. S. 238.

Der er ved hvert enkelt Stykke trykt Streger til at indskrive Noder paa¹⁾. Bogen giver kun ringe Oplysninger om sig selv. Der er som alt bemærket intet Aarstal. Bag paa Titelbladet er der en ganske kort Tilskrift »Til Læseren«, hvoraf man imidlertid ikke faar andet at vide, end at Læseren i denne lille Bog har »Kristi værdige Aften-Maaltids eller Nadveres Indsættelse, Form og Ordning med sine fri Ceremonier, Skik og Bruge, som holdes i Malmø i kristen Forsamlings Nærværelse.«

Det vilde være interessant for os at vide, hvorfra Cl. Mortensen har hentet sit Forbillede. Vi kan i og for sig nok paapege, hvor de enkelte Dele stammer fra, men det er vel tvivlsomt, at han har benyttet netop det, som vi nu indregistrerer som Kilder. Han kom ung og brusede og vel mangelfuldt uddannet til Haderslev og forefandt her et organiseret luthersk Kirkevæsen. Allerede i Efteraaret 1526 var Eberhard Weidensee kommet fra Magdeburg og havde altsaa i Høsten 1527 haft det meste af et Aar til at ordne Gudstjeneste og andet. Mellem Jul og Paaske 1528, medens Cl. Mortensen var der, fik disse Egne paa et Møde i Haderslev en »Provstordinants«, hvori omtales en allerede før foreskrevet og optegnet Maade, hvorefter Præsterne endrægtig skulde holde Messe, og det fremgaar af Sammenhængen, at det har været Messe paa Dansk²⁾. At Claus Mortensen i høj Grad har benyttet de haderslevske Forbilleder, kan næppe betvivles. Paa den anden Side kan dansk Salmesang næppe i disse Aar have naaet nogen videre Udvikling i disse Kredse, siden Hans Thomesen, hvis Fader spillede en betydelig Rolle i alle disse Begivenheder, ikke finder Anledning til at fortælle

¹⁾ Det eneste eksisterende Eksemplar (i Hjelmstjernes Samling), som har tilhørt Anders Vedel, er beskrevet i Aarsberetn. fra d. St. kgl. Bibl. I. S. 389. Formatet er dog ikke 4°, men stort 8vo.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger, 1889, S. 226 f. Se ogsaa Kirkekalender for Slesvig Stift. I. Aarg., 1862, Ny kirkeh. Saml. IV. S. 1 f. og Kh. Saml. 4. R. I. S. 577 f.

noget derom. Man har maaske snarest med Interesse fulgt og efter Evne støttet Cl. Mortensens System med disse Ting og saa senere fra Malmø faaet hans Messe-Embede og Salmesamling til Brug i Sognene i Haderslev Amt og Tørninglen.

Men hvad har Eberhard Weidensee bragt med sig til Haderslev? Han var 25. Juli 1524 bleven Præst ved Jakobskirken i Magdeburg og var her til efter Paaske 1526. I denne Tid gennemførtes luthersk Kirkeskik i Magdeburg. Han er da kommen til Haderslev med tyske Salmer, og vi kan passende her medtage en lille Begivenhed umiddelbart før hans Ansættelse i Magdeburg. Den er nemlig sikkert ogsaa illustrerende for, hvordan danske Salmer fandt Vej Landet rundt.

Den 6. Maj 1524 stod en gammel fattig Mand, en Klædevæver, paa Magdeburgs Torv ved Kejser Ottos Støtte. Som den første havde han aandelige Viser til Salg og sang dem for Folk, saasom »Af Dybsens Nød raaber jeg til dig« og »Nu er os Gud miskundelig«. Da nu Borgmester Hans Rubin kom fra Ottesang i Johanneskirken og saa, at der stod saa mange Mennesker omkring Manden, spurgte han sin Tjener, hvad der var paa Færde. Tjeneren svarede, at der stod en løs Person og havde Luthers kætterske Viser til Salgs og sang dem for Folket. Borgmestern lod da Manden fængsle, men der kom stor Uro i Byen over det, saa at Manden maatte løslades, og to Maaneder senere indførte Borgerskabet Reformationen¹⁾.

Men Weidensee er sikkert ogsaa kommet til Haderslev med en fuldt udformet tysk Messe. I de samme Dage, som han blev indsat ved Jakobskirken i Magdeburg, har man fra Magdeburg henvendt sig til Raadet i Nürnberg med en Skrivelse, »hvori de begærer Underretning om, hvordan det holdes i vor Stad med Ændring af Ceremonierne

¹⁾ Joh. Vulpius: Der Stadt Magdeburg Sonderbare Herrlichkeit Magdeb. 1702. S. 92.

og Behandling af Guds Ord«¹⁾. »Det har vi i en god Mening ladet dem meddele,« tilføjer vor nürnbergerske Hjemmelsmand.

Man har altsaa i Magdeburg faaet meddelt Nürnbergers Messen. Denne Gudstjenesteordning fremkom først 1524, men udkom i de følgende Aar flere Gange med Ændringer. Magdeburgerne har vel nok brugt den som Grundlag for en Messeordning, som Weidensee sagtens har været Hovedmanden for, og som han tog med sig fra Magdeburg som noget tilvant og indarbejdet, muligvis efter at have tilegnet sig Ting fra de senere Udgaver af Nürnbergers Messen.

I Flytnings-Aaret 1526 udkom Luthers Deutsche Messe, og inden Weidensee indførte ny Gudstjeneste i Haderslev, er det rimeligt, at han har underkastet sin Magdeburger-Messe et Gennemsyn og rettet efter Luthers Forslag paa de Punkter, hvor han maatte foretrække dette. Paa denne Maade kan vi tænke os opstaaet en »Haderslev-Messe«, som har været Cl. Mortensens nærmeste Forbillede.

Malmø-Messen er da virkelig ogsaa en Kombination af Nürnbergers Messen og Luthers Deutsche Messe, saaledes at Partiet før Prædiken er stærkest afhængigt af Nürnbergers Messen og Partiet efter Prædiken mere af Luthers Deutsche Messe.

Det er dog ikke Nürnbergers Messen fra 1524 men snarere en Udgave fra 1526: »Das Teutsch Gesang, so in der Mesz gesungen wirdt«²⁾, der er det nærmeste Forbillede. Heri har Salmer afløst de oprindelige Prosastykker paa flere Steder. Men lige efter Trosbekendelsen (C. 9) følger Præfationen (C. 22) og Nadveren. Der er ingen Prædiken. Her har Malmø-Messen brudt af og følger i Hovedsagen Luther.

¹⁾ Brev fra Nürnberg til Kurfyrst Friedrich af Sachsen 12. Aug. 1524 i Förstemanns Neues Urkundenbuch zur Geschichte der ev Kirchen-Reformation. 1842. I. S. 213.

²⁾ Smend: Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe. S. 162.

I foranstaaende Oversigt C. (S. 13 f.) er der ved Smaa-bemærkninger givet Antydninger af, hvor Messens forskellige Dele er laante. En nærmere Gaaen ind paa de liturgiske Deles Historie vil føre for langt bort fra det salmehistoriske, hvorfor jeg nøjes med disse Antydninger¹⁾.

¹⁾ Vore gamle Gudstjenesteordninger fortjente nok en grundig historisk Gennemgang og samlet Udgivelse. Engelstoft: Liturgiens Historie, Oscar Moe: Vor Høimesses Historie (Kristiania 1896, Særtryk af Theol. Tidsskr. III. 2.), Chr. Barfoed: Vor Højmesse, 1899 og Provst L. Kochs fortjenstfulde Afhandling i Kirkehistoriske Sml. 5. R. 1. B. berører kun løseligt disse Emner og uden Hensynstagen til de af Smend fremdragne tyske Kilder. Malmø-Messen findes sammenstillet med Nürnberger-Messen, Deutsche Messe og Ol. Petris svenske Messe af C. R. Martin: Sveriges första svenska mässa, Upsala 1901. Den danske Messes Tekst er dog heri taget af Haandbogen 1529, hvor enkelte af Originaludgavens smaa liturgiske Anvisninger mangler. De gamle tyske Messeordninger er fortrinligt udgivne og oplyste af Julius Smend: Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe, Göttingen 1896. Rigelige Oplysninger i G. Rietschel: Lehrbuch der Liturgik I. Berlin 1900. — Her i Landet finder vi Malmø-Messen af 1528 optaget i Salmebogen 1533. I denne Redaktion er der mellem vort Nr. 12 og 13 optaget en Kirkebøn, hvis Original findes i Bugenhagens Kirkeordninger for Brunsvig og Lübeck (bl. a. med Forbøn for »kejserslige Majestat») og Trosbekendelse »med et ret evangelisk Skriftemaal», (hvormed kan sammenlignes Jørgen Sadolins Katekisme af 1532, Nord. Tidsskr. f. chr. Theologi III, 1841, S. 224 f.) og paafølgende Afløsning. Formaningen til Kommunikanterne (17) er omarbejdet og udvidet og sat foran Konsekrationen. Denne Messe-Ordning er imidlertid fuldstændig omarbejdet i »En Haandbog, som indeholder det hellige evangeliske Messe-Embedet med sine Formaninger og Brug», Malmø 1535 (udgivet i Stemmer fra Den Danske Kirkes Reformations Tid, Odense 1836, S. 47f.) Heri er Luthers Deutsche Messe Grundlaget i langt højere Grad. Messens første Afsnit er forsvundet, det udvidede Fadervor ligesaa. Kirkebønnen fra 1533 er omarbejdet og udvidet (og dog synes Stilen i de gamle Dele af den at røbe, at Smb. 1533 har en stilændret Redaktion af noget ældre, som her møder os uden at have været under Chr. Pedersens Fil). Trosbekendelsen, Skriftemaalet og Afløsningen er ligeledes forandrede, og det samme gælder Formaningen til Kommunikanterne. Brødet uddeles som i Deutsche Messe, før Kalken indvies. Opløftelsen

Hvad der først og fremmest er ejendommeligt for Malmø-Messen i Forhold til Nürnbergger-Messen af 1524 og Luthers Deutsche Messe, er en stærkere Tilknnytning til det katholske Missale, hvis Rækkefølge for de enkelte Stykker er respekteret. Paa Offertoriets Plads er anbragt en af Menighedssang omgiven Prædiken. Mærkeligt nok forekommer Fadervor egentlig ikke uden som tavs Bøn, idet Nr. 12 vistnok maa opfattes som en Opfordring til at bede Fadervor.

En anden Ejendommelighed er en gennemført Be-
stræbelse for at sætte Menighedssang i de liturgiske Leds
Plads. Nürnbergger-Messen er fra først af Læsning og faar
først senere nogle Sange med. I Malmø-Messen gaas der
videre. Her synger »Koret eller kristen Forsamling« In-
troitus (Af Dybhedsens Nød raaber jeg til dig). Kyrie
eleison er paa danske Vers. Halleluja er efterfulgt af
J. Agricolas Halleluja-Sang. »Kristen Forsamling og Koret
sjunger Credo« (Vi tro alsammen paa een Gud), »Koret
og kristen Forsamling« synger Sanctus, og under Kalkens
Elevation synger Koret eller kristen Forsamling: Tibi laus

---

under Tibi laus er udeladt. Denne Omarbejdelse maa vist være feretaget af Cl. Mortensen selv, siden han blev sat til at besørge den ny Udgave 1539 (Stemmer fra o. s. v. S. 42 f.), som var Lunds Stifts officielle Ritual. — Men trods alt dette finder vi i En ny Psalmebog 1553, der utvivlsomt er udgaaet under Hans Tavsens Auspicier (1544), den gamle Malmø-Messe (Redaktionen fra 1533) med alle sine Dele og med yderligere Understregning af det liturgiske. Der foreskrives Sekventser efter Halleluja hele Aaret igennem, og Præfationen, der baade 1528, 1529 og 1533 staar som et Anhang til Messen, er indsat paa sin Plads foran Sanctus. — »Kristi Testamente, som hedder paa Danske en Messe« i En ny Bedebog 1531 (Stemmer o. s. v. S. 57 f.) er en Oversættelse af Oekolampadius's »Das Testament Jesu Christi, das man bisher genent hat die Mess«, 1523 (Smend: Die ev. d. Messen S. 49 f.) Det er beregnet paa at anvise en Privatandagt for den evangeliske, der maa nøjes med at nyde Nadveren hos en katholsk Præst. Det har næppe været brugt som Liturgi i Danmark.

(Dig være Lov og Pris, o Herre Krist). »Kristen Forsamling takker og ærer Gud« med Sangen: Gud være lovet og benedidet. Og endda er der endnu nogle Sange, som Menigheden synger.

Tre Stykker kendes der ikke noget tysk Grundlag for. Det betydeligste er 21: »*Gud Fader udi Himmerig*«, der er en ganske god Versificering af de 10 Bud. De to andre er Oversættelser fra Latin: *Kyrie Gud Fader, alsomhøjeste Trøst og Dig være Lov og Pris, o Herre Krist*. Angaaende de latinske Originaler til disse hersker der stor Uklarhed. Originalen til Kyrie kendes ikke en Gang rigtig¹⁾, og hvorfra den latinske »Tibi laus« stammer, er ganske dunkelt. Den kendes nu kun fra Niels Jespersens Gradual²⁾.

Man har antaget Cl. Mortensen for Oversætter af alle Messe-Embedets Salmer. Dette tør næppe antages, men dette Spørgsmaal vil blive behandlet i næste Afsnit. En god Del af dem skyldes ham utvivlsomt.

Oversættelserne er af forskellig Værdi. Medens »Af Dybhedsens Nød« efter Omstændighederne maa kaldes god, er f. Eks. »Gladelig ville vi Halleluja sjunge« meget ubehjælpelig. I Almindelighed er den metriske Skødesløshed større, end man i og for sig behøver at vente paa denne Tid, naar man ser paa Ting som Hans Tavsens Vise om Løgn og Sandhed. Paa den anden Side maa det indrømmes, at Salmedigtningens Middelgods egentlig ikke blev bedre i den første Menneskealder derefter.

Hvordan det end forholder sig med Omfang og Værd af Cl. Mortensens Digtning, — Banebryderen var han, og hans »Messe-Embede« er Nordens første trykte Guds-tjenesteordning paa Modersmaalet.

¹⁾ Skaar: Norsk Salmehist. I., S. 5.

²⁾ Skaar I. S. 527. Beckmann: Svensk Psalmhist. S. 643.

Claus Mortensens og Hans Spandemagers Salmebog 1528.

Den eneste Beretning om vor ældste Salmebogs-historie er Hans Thomesens Fortale 1569. Han meddeler heri om den fromme Mand Hr. Claus Mortensen: »Aar 1528 udsætte han nogle tyske Salmer paa vort danske Maal og med sin Medbroders, Hr. Hans Spandemagers (den Tid Sognepræst i Lund) Raad og Hjælp lod ved Prenten i Malmø udgaa den første danske Salmebog. Hvilken blev siden i det Aar 1529 og 1534 forbedret af dem og af Hr. Arvid Pedersen, nu salige hos Gud, som vaar Sognepræst til St. Ibs Kirke paa Borrringholm, og nogle gudfrygtige Mænd i Jylland, foruden hvis, som er tilsæt af en og anden, saa tidt den blev paa ny igen trykt.«

Heri er der en personalhistorisk Fejl af underordnet Betydning, idet Hans Spandemager først 1537 blev Sognepræst i Lund. De to »Medbrødre« arbejdede i disse Aar sammen i Malmø. 1569 levede Hans Spandemager endnu som gammel Provst i Lund, og Claus Mortensen boede i Malmø som Præst for et Par Landsogne. Hans Thomesen kunde for saa vidt faa al fornøden Underretning, og han kender ogsaa Hans Spandemager som Forfatter af 3 Salmer, hvoraf dog ingen findes i Haandbogen 1529. Derimod nævner han ikke Cl. Mortensen som Forfatter af nogen enkelt Salme. Han har kun kendt hans Salmebogsarbejde i store Træk og har vel ogsaa kendt de vedkommende Bøger. Disse store Træk er utvivlsomt rigtige, og da vi tør gaa ud fra, at Haandbogen 1529 er et Eftertryk efter den af de oprindelige Udgivere i Forening med Arvid Pedersen forbedrede Salmebog 1529¹⁾, — saa bliver Spørgsmaalet, om vi i denne Haandbog kan udskille den oprindelige Haandbog af 1528 fra Tilføjelserne 1529.

Jeg mener, at en saadan Udskillelse er mulig, og i

¹⁾ Se Chr. Bruuns Redegørelse i Psb. fra Ref. I. og II.

foranstaaende Oversigt har jeg allerede fremsat dens formentlige Resultat. Ved første Øjekast synes Haandbogen at udmærke sig ved en forunderlig Mangel paa Orden, men C. J. Brandt har allerede haft Blik for, at Salmernes Ordning røbede et Skel et Sted midt i Bogen mellem Samlingen fra 1528 og Tilføjelserne fra 1529. Han lader det nye begynde med vor B. 3¹⁾. Imidlertid findes kort foran (paa Blad XXX) et afgørende Skel, en Bogtitel, der skjuler sig som Overskrift over en Salme. Om denne vil der blive talt nærmere i næste Afsnit.

Forud for dette faar vi da en første lille Samling paa 37 Numre. Denne er særdeles velordnet og viser i sin Ordning tillige sit Hovedformaal. Medens »Messeembedet« 1528 var en Haandbog for Præst og Menigmand ved Hovedgudstjenesten og en Samling af Hovedgudstjenestens Salmer, saa er »den første Salmebog« en tilsvarende Haandbog for de mindre Gudstjenester, der havde afløst den katholske Tidesang. I Tilgift skænker den nogle Salmer til den forestaaende Jul og Paaske.

Af »Malmøbogen« erfarer vi, at der hver Søgnedags Morgen holdtes Gudstjeneste med Prædiken, Kl. 5 i Graabrødrekirken, Kl. 6 i Helliggejstes (Hans Spandemager) og Kl. 7 i St. Peder (Cl. Mortensen). »Sjunges og her paa Danske kristelige Salmer og Hymner, Gud til Lov og Almuen til Opvækkelse i Guds Kærlighed, somme fore Prædiken og somme efter, som Lejligheden sig giver.« Om Søndagen er der foruden Højmessens Ottesang, Aftensang og Natsang »med Hymner og Salmer, som da kan være Forsamlingen til Gavn og Forbedring«. (Malmøbogen Fol. 23—24).

Disse evangeliske »Tider« er der her sørget for, og Bogen har sandsynligvis haft en tilsvarende Titel, saadan

---

¹⁾ C. J. Brandt: Vore danske Kirke-Salmebøger fra Reformationen til Nutiden. S. 4.

noget som: »Den danske Ottesang, Aftensang og Natsang med nogle andre Salmer og Lovsange at bruge efter kristen Kirkes Lejlighed.« Udstyrelsen har rimeligvis været aldeles tilsvarende til Messebogens, saa at der bl. a. har været Noder, ligesom Haandbogen 1529 i sin Malmø-Udgave havde »trykt meste Parten med deres Noder og Stemme«¹⁾.

Et Blik paa foranstaaende Oversigt A. (S. 9 f.) er tilstrækkeligt til et orientere i den lille Samling. Først har vi Ottesang, Aftensang og Natsang, der efter katholsk Forbillede slutter af henholdsvis med Sakarias's Lovsang (Benedictus), Marias Lovsang (Magnificat) og Simeons Lovsang (Nunc dimittis)²⁾. Efter »Tiderne« følger 6 Salmer af almindelig gudstjenstlig Art, derpaa 4 Julesalmer og 6 Paaskesalmer³⁾, hvortil slutter sig 3 Davidssalmer i Prosa fra Fr. Wormordsens Davids Psalter, der var udkommet om Foraaret samme Aar.

De følgende 7 Numre falder noget uden for Dispositionen, hvilket allerede tyder paa, at de er et Tillæg. Hertil kommer, at de 4 af dem er Oversættelser af plattyske Ting, der er forholdsvis senere end det tyske Stof,

¹⁾ Se Fortalen, Bruuns Udg. S. 4. Hans Meyer i Rostock lod den eftertrykke i Magdeburg i en Lommeudgave »med smaa Bogstave«. Heri har Noderne været udeladte, og da Ludv. Dietz eftertrykkede denne »udi større Form med grovere Bogstave«, kom der følgelig ingen Noder med. Men Bemærkningen er ligefuld bleven staaende i Fortalen.

²⁾ Disse »Tiders« Ordning i Malmø knytter sig nøje til den gamle katholske Skik. Malmø-Skikken har ved disse Gudstjenester 1. en »Vise«, 2. til Ottesang Te Deum, til Aftensang og Natsang en Davidssalme paa Prosa, 3. en Hymne, som dog for Tidens Skyld er udeladt i Natsangen, 4. en af Lovsangene i Luk. 1—2 En kort Prædiken har formodentlig haft sin Plads efter »Visen«. Slgn. Luthers »Von Ordnung Gottes Diensts, Fr. Nielsens Aktstykker osv. S. 91. G. Rietschel: Lehrbuch der Liturgik. I. (Berlin 1900). S. 394 f. og S. 441 f.

³⁾ Man kan ogsaa sige 5, da 26 og 27 maaske egentlig skal regnes sammen.

der ellers er brugt. To af dem kendes ikke en Gang saa tidligt paa Tysk, som den danske Oversættelse her viser deres Tilstedeværelse. Endelig er der den Mærkelighed, at ved Nr. 33 henvises til »de Noder, som Aleneste Gud i Himmerig sjunges med.« Havde »Alene Gud i det Høje være Ære« allerede staaet i Salmebogen 1528, saa havde den naturligvis haft sine Noder, og den senere tilføjede »Aleneste Gud« (B. 9) havde da maatte nøjes med en Henvisning. Nu forklares Forholdet lettest ved, at den til Trykning foreliggende (vel haandskrevne) Bog, vor Afdeling B, har været forsynet med Noder. Imidlertid har man i Malmø siden Efteraaret 1528 faaet nogle enkelte Salmer, som vel til Dels har været tilskrevne bag i de daglig brugte Eksemplarer. Dem trykker man nu umiddelbart i Flugt med den gamle Samling, før man tager fat paa at trykke B. Da Noderne til A. 33 imidlertid findes i B. ved Nr. 9, nøjes man med en Henvisning dertil. Endelig kan anføres, at Nr. 35 formodentlig er den, som P. Palladius vil tillægge Arvid Pedersen (idet han gør ham til Forfatter af en Salme i Salmebogen, som ikke findes: Du est alene vor Salighed). Ogsaa dette peger i al Fald paa 1529. Dermed skal ikke være sagt, at Skellet ikke muligvis kan sættes mellem 32 og 33. Under alle Omstændigheder er det naturligt at behandle det lille Afsnit sammen med det foregaaende, fordi det aabenbart skyldes de oprindelige Samleres Virksomhed i Mellemtiden, medens det følgende maa skyldes Arvid Pedersen.

At denne Samling A fremtræder som et Supplement til Messebogen, viser sig bl. a. ogsaa deri, at den ikke indeholder nogen som helst Dublet til Messebogen, hvad en systematisk, selvstændig Salmebog vel næppe vilde have undgaaet.

Med disse to Smaabøger havde man altsaa en Samling paa 40 Numre, hvad efter Forholdene slet ikke var saa lidt. Vil man nu spørge om Forfatteren eller For-

fatterne, da er det i Virkeligheden umuligt at give noget Svar. Een Mand ved vi om, at han er blandt Forfatterne, nemlig Prædikanten Claus Mortensen, hvem man fra gammel Tid har tilregnet en hæderlig Plads blandt vore Salmedigtere. Men hvad der er af ham, ved vi ikke. Hans Thomesen nævner ham i al Almindelighed som Messe-Embedets Udgiver, og paa Grundlag heraf har Brandt og Helveg gjort ham til Forfatter af alle denne Bogs Salmer. Dette giver Hans Thomesens flygtige Bemærkning dog i Virkeligheden ikke Hjemmel for, og man kan ikke tænke sig andet, end at hvis han forefandt noget brugeligt, saa har han brugt det. Angaaende Forfatterskabet til Salmerne i den lille Samling fra 1528 har vi atter kun en ubestemt Bemærkning af Hans Thomesen at holde os til, nemlig at Claus Mortensen »udsætte nogle tyske Salmer paa vort danske Maal«, den Gang, da han og hans Medbroder lod ved Prenten udgaa den første danske Salmebog.

Hans Thomesen vil vistnok ikke dermed sige, at Cl. Mortensen er Oversætteren af alle den ældste Samlings Salmer. Han ved ikke Rede paa Cl. Mortensens Forfatterskab i det enkelte og nævner ham derfor aldrig i sin Salmebog som Forfatter af nogen enkelt Salme. Derfor er vi i Virkeligheden ganske ude af Stand til at udpege Cl. Mortensens Salmer, thi at søge at lede efter Stilejendommeligheder, fører ikke til noget i disse formelt set tarvelige og upersonlige Ting, der kun vil være »Udsættelser«. I et Eksemplar af en Lübecker-Udgave fra 1566 af Hans Tavsens Salmebog paa det kgl. Bibl. findes med en Haand, som Nyerup antager for Biskop P. Herslebs¹⁾, tilskrevet nogle Forfatternavne ved enkelte Salmer. Navnene er næsten alle hentede fra H. Thomesens Salmebog, men der ud over er Cl. Mortensens Navn tilskrevet ved A. 1 og 7 samt ved B. 3. Dette betyder imidlertid næppe andet, end at Hersleb har set Salmerne i en gammel Samling,

¹⁾ Nyerup og Rahbek: Bidrag t. d. danske Digtekunsts Hist. I. S. 193.

som han ansaa for Cl. Mortensens, muligvis en af de gamle Bøger, Gram ejede¹). Svigersønnen Harboe kender i al Fald ingen særlig Kilde til Viden om sligt. Bemærkningerne er derfor vistnok ganske værdiløse, og det eneste, man kan sige, er, at man maa søge Cl. Mortensens Salmer inden for Messebogen og vor Afdeling A.

Nu forraader selve Samling A ved Nr. 16 og 17, at der er optaget Arbejder af flere Oversættere. Der findes nemlig to forskellige Oversættelser af den samme tyske Salme, og dem har naturligvis ikke en og samme Mand udarbejdet.

Man kunde ogsaa søge at finde en Nøgle ved at spørge om Hans Spandemagers Andel i Arbejdet. H. Thomesen karakteriserer den som »Raad og Tilhjælp«, en temmelig ubestemt Betegnelse. Imidlertid synes H. Thomesen at vide Besked om hans Forfatterskab. Mon han ikke har kendt ham og faaet at vide af ham selv, hvilke Salmer der skyldes ham? I saa Fald er Hans Spandemager kun Forfatter til 3 Salmeparafraser: »*Hierusalem, du hellige Stad*« (Vulgatas Ps. 147 3: Ps. 147, 12 f.) og »*Salig er den Mand, der Gud frygter*« (Ps. 128), begge nu først bevarede i Haandbogen 1533, samt »*Herren hør' dig Bøn i din Modgangstid*« (Ps. 20) i Hans Tavsens Salmebog. Det ser altsaa ud til, at han først senere har vovet sig til at skrive Vers, saa at vi kan se bort fra ham her.

Af Navne bliver da alligevel kun Cl. Mortensens tilbage at nævne, og at han er en af Hovedforfatterne, er der ingen Grund til at betvivle. Det er blot umuligt at pege med nogen som helst Sikkerhed paa noget som hans. Rent liturgiske Rim som »*Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst*« og »*Dig være Lov og Pris, o Herre Krist*« tør man vel nok tilskrive ham. Det følger næsten af hans Arbejdes Natur, at han har maattet skabe disse til sin Messe. Et

¹) Iblandt de tilskrevne Navne er ogsaa »Eiler Hardenbech« ved A. 34 (derfor i D. d. Psd. Nr. 44 tillagt E. Hardenberg). Det er vistnok en Misforstaaelse af et E. H., som betyder Erh. Hegenwalt.

ganske utydeligt Fingerpeg kan faas ved en anden Betragtning. I Arvid Pedersens Bidrag og i Viborgernes Sange forekommer der adskillige Paralleler til Sangene i Cl. Mortensens Samlinger. Havde nu de tilsvarende af Cl. Mortensen optagne Tekster i Forvejen været landgængse, saa havde det ikke været saa sandsynligt, at der var opstaaet andre Fordanskninger netop paa samme Tid. Sandsynligheden for Cl. Mortensens Forfatterskab forhøjes altsaa lidt ved disse Salmer. I »Messe-Embedet« peges der herved paa »*Af Dybhedsens Nød raaber jeg til dig*«, »*Gladelig ville vi Alleluja sjunge*«, »*Vi tro alsammen paa een Gud*«, »*Nu bede vi den Helligaand*¹⁾ og »*Gud Fader udi Himmerig*«. I Salmesamlingen 1528 peges der paa »*Men vi leve paa Jorden her*«, »*Lovet være du, Jesu Krist*« og »*Et lidet Barn saa ærefuldt*« samt paa Prosaoversættelsen af Te Deum til Ottesang²⁾.

Paa den anden Side er dette Fingerpeg meget lidt værd. Adskillige, som der ikke bliver peget paa, er utvivlsomt af Cl. Mortensen, og til Gengæld kan han saa godt have kendt en Oversættelse, som Arvid Pedersen og Viborgerne ikke har kendt eller i al Fald ikke har gjort Mage til. Der blev desuden ved at opstaa Parallelover-sættelser siden, og det vil der altid gøre. Kun fordi Mørket, vi befinder os i, er saa tæt, tager vi denne svage Lysning med i Betragtning.

Endnu kan der spørges, om han saa ikke tillige er optraadt som Bearbejder af de før ham fremkomne Oversættelser. Spørgsmaalet kunde synes ørkesløst, men

¹⁾ Denne Tekst findes ogsaa benyttet af Viborgerne (E. 23 b.) Dette kunde tyde paa, at den hørte til de almindelig kendte, Cl. M. optog. Imidlertid kan vi ikke opgive noget Aarstal for vedkommende Stykke i F, og Hans Tavsens holdt meget af saaledes at sammenstykke liturgiske Sangrækker.

²⁾ Om den Misforstaaelse, at Herluf Trolle skulle være dette Te Deums Fordanser, se min Bemærkn. i Kirkeh. Saml. 5. R. I. S. 524.

tilfældigvis kan vi netop paavise, at han bearbejdede sine Forgængeres Værk.

I »Nogle nye Psalmer og Lovsange«, Rostock 1536, findes Oversættelsen: *Krist laa i Dødsens Vaande* (ogsaa, med Smaaændringer, i Haandbogen 1533). Denne viser sig ved nærmere Eftersyn at være den oprindelige Form af *Krist laa i Dødsens Baand* (A. 22), og i de gjorte Forandringer har vi altsaa Prøver paa Cl. Mortensens Arbejdsmaade. Den første er maaske af jydsk Oprindelse. Rimene synes at antyde den jydsk Tilbøjelighed til at afsnuppe Ordene. »Synd« skal rime paa »tvinge« (tving') og »Ljus« paa »undervise« (undervis'). Formen er temmelig ubehjælp-som, saa at Meningen stundom kan være dunkel, og Rimene er næsten alle i en daarlig Forfatning. Dette har Cl. Mortensen ønsket forbedret. Han har da først og fremmest sammenlignet med Luthers tyske Original for at se, om Oversættelsen var tro, og hvor der er Mangler, søger han at komme Originalen nærmere. Han føler sig først og fremmest som Oversætter. Dernæst gennemfører han saa vidt muligt ordentlige Rim og klare Sætningsforbindelser. Kun Troskaben mod Grundteksten kan bringe ham til at forringe Rimene. Det hed:

Krist laa i Dødsens Vaande
for vore Synder given.
Han er igen opstanden,
haver givet os Livet.

Dette retter han til:

Krist laa i Dødsens Baand
for vore Synder given.
Han er igen opstanden,
bar os det evige Levnet.

Dette er fordi det paa Tysk hedder:

Christ lag in Todesbanden
für unser Sund gegeben,
Der ist wieder erstanden
und hat uns bracht das Leben.

Det berømte V. 4 hed:

Det vaar en underlig Strid,
da Døden og Livet stridde,
og Livet Overhaand fik
og monne Døden aflive.
Der havde Skriften omtalet før,
at een Død den anden sløg¹⁾.
Han haver sin Sejer nu tabet.

Dette retter Cl. Mortensen saaledes:

Det vaar en ganske underlig Krig,
der Døden og Liv de stridde.
Livet da Magt og Overhaand fik²⁾
og monne Døden aflive.
Skriften haver os det kundgjort,
at Kristi Død bedrev det Mord.
Et Spot af Døden er vorden.

Her har han paaset, at Versemaalets Fordringer sker Fyldest, og han har offret Troskaben mod Luthers »Wie ein Tod den andern frass« for at faa et ordentligt Rim.

Saaledes kan vi gennem hele Salmen iagttagge ham som en tro Oversætter og som en efter Tidens Lejlighed ganske dygtig Rimsmed. Oversættelsen har i al Fald vundet ved hans Bearbejdelse. I det i den gamle Oversættelse tildigtede 8. Vers siger han til sidst paa egen Haand djærvt og smukt:

Stat op af Søvnne, al Kristenhed,
lad Mørkens Gerninger være dig led,
Retfærdelig lev i Kristo Jesu!

Og nu er han kommen i Aande og synger selv videre, — maaske mere sindrigt end poetisk — om Kristus, der lig Moses og David har frelst det sande Israel:

¹⁾ slugte.

²⁾ Der staar i Aftrykket: »Livet fik da Magt og Overhaand«, men en Sammenligning viser formentlig, at dette er en Skrivefejl eller Trykfejl, hvorved det oprindelige Rim er gaaet tabt.

Faraonis Magt, den grumme Mand,
 er fordømt med alle
 ved Jesum Krist, vor Frelsermand.
 Os af Ægypten han kaldte.
 Her have vi sand Mosen,
 som udledte alt Israels Køn
 fraa Syndsens Trældom til Hjertens Lise.

Lov, Pris og Ære være dig, David,
 o Kriste vor Konning,
 som stridde for os mandelig.
 Goliat er overvunden,
 som lagde Vind paa med al sin Vold
 at fordærve Israels Skjold.
 Dit aandelig Israels Folk sig glæder.

En lignende, men meget lettere Overarbejdelse ses i *Kom Helligaand, Herre Gud* (A. 31). Om den hører til Udgaven 1528 eller Udgaven 1529 er vel uklart, men da Claus Mortensen begge Gange er Udgiveren, er han vel ogsaa her Bearbejderen. Den oprindelige danske Tekst findes i den jydsk Samling, som er aftrykt bag i Haandbogen 1533 (E. 14), og er vel selv af jydsk Oprindelse (»Ljus« rimer atter her paa »vise«). Denne jydsk Oversættelse er i sig selv meget god, og der er kun rettet nogle faa Ubehændigheder, f. Eks.:

O Herre, med din Guddoms Kraft
 styrke os usle og giv os din Magt,
 at vi maatte her stride mandelig,
 gennem Sorg og megen Bedrøvelse komme til dig.

Dette ændres til:

O Herre, med din Guddoms Kraft
 styrk os usle og giv os din Magt,
 gennem Sorig og Bedrøvelse
 at komme til dig vor Frelser¹⁾.

¹⁾ Sammenligningen aabenbarer ogsaa i denne Salme en Skødesløshed hos Nedskriver eller Typograf, hvorved et Rim gaar tabt, Kirkehist. Saml. 5. R. 11.

Derefter følger ogsaa i denne Bearbejdelse to tildigtede Vers, som vel maa skyldes Bearbejderen, da der ikke findes noget tilsvarende i den »jydske« Tekst. Hvis de, som man maa antage, skyldes Claus Mortensen, har han Ære af dem. De er efter Tidens Lejlighed ligefrem fortræffelige, og det er en lille Smule uretfærdigt og unationalt, naar f. Eks. Landstads Salmebog udelader disse Vers, fordi de ikke findes i den tyske Original. De kan ogsaa godt staa for sig selv som selvstændige:

O Sandheds Kilde og Hjertens Fryd!
 med aandelig Smykke vort Hjerte bepryd,
 at vi i Haab og kristelig Tro
 med Gud og vor Næste i Kærlighed bo.
 O Hjertens Herre og aandelig Liv,
 bestrid i os al Syndsens Kiv,
 skænk os din Gunst og staat os bi,
 at vi ej falde i den aandelige Kri.
 Alleluja, lover Herren!

O Gud, alene vor Hjertens Trøst,
 afto i os al Syndsens Brøst.
 Din Ild, dit Vand, dit Sandheds Ljus
 lad brænde og to vort aandelig Hus.
 O Herre Gud i Evighed,
 vi takke din Barmhjertighed.
 Bevar i os det, du haver gjord
 med aandelig Kraft og hellige Ord.
 Lover Herren, Alleluja!

Det er i øvrigt ret almindeligt, at der er tildigtet Vers i Oversættelserne i Samlingen fra 1528. Men da det er et meget almindeligt Fænomen ogsaa hos Arvid Pedersen og

---

idet der utvivlsomt i V. 2. skal læses: »Og lær os Gud ret at kende alle.«. Den Slags Skødesløsheder er der vist mange af i Bogen.

Viborgerne, tør man ikke gøre dette til et Kendetegn paa, at Cl. Mortensen er Forfatteren. Disse originale danske Vers lykkes gennemgaaende nok saa godt som selve Oversætterarbejdet. Som Prøve kan anføres følgende af »Kristum vi skulle love nu« (A. 7), der i al Fald kan skyldes Cl. Mortensen:

Johannes i sin Moders Barm
 frygde sig baade med Fod og Arm,
 Maria udaf Guds Samfund
 sang Magnificat baade med Hjerter og Mund.

Den, som al Verden haver i Vold,
 fødtes i en Asne-Stold.
 En liden Mjølke fødte hans Natur,
 som føder og vederkvæger alle Creatur.

Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, at der her findes Paavirkning fra en middelalderlig dansk Sang. I »Den signede Dag er vos beteed« (D. d. Psdigtn. Nr. 2) hedder det:

Den, som alting haver i Vold,
 og Himmelen haver at raade,
 han fødtes i en Asne-Stold
 for Øksen og Asen baade.

Cl. Mortensen har vel altsaa kendt denne smukke gamle Sang, men han har ikke tænkt paa at optage den i Salmebogen, saaledes som Hans Tavsens senere gjorde. Den var jo fra Pavedømmet, og fra dette vilde Cl. Mortensen helst intet hente.

Paa endnu et Punkt er vi i Stand til nogenlunde at kontrolere hans Arbejde med alt foreliggende danske Oversættelser. Det er Gengivelsen af Luthers ældste Salme: »*Nun freut euch, lieben Christen gmein*« (A. 5.). Cl. Mortensen har villet have Luthers Salme som Indledning til

Aftensang, men har haft hele tre Oversættelser at vælge imellem. Han har ikke rigtig kunnet bestemme sig for nogen af dem men har sammenkædet et Udvalg af alle tre. Enkelte af Versene forekommer da heri i to forskellige Oversættelser, bl. a. Begyndelsesverset, saa at der bliver 14 Vers i Steden for 10, de »tvende Begyndelser« medregnede.

Tilfældigvis har vi endnu en af de oprindelige Oversættelser: »Vær glad og fro, al Kristenhed«. Den findes i »Nogle nye Psalmer og Lovsange«, Rostock 1536. Heri har Ludv. Dietz aftrykt den efter en nu forsvunden Ud-gave af Haandbogen, som har taget den af en os ube-kendt Kilde¹). De tre Oversættelser lader sig derved ad-skille igen. Kun bliver det naturligvis umuligt at tale med Afgjorthed om Fordelingen af de forefundne Vers af Oversættelserne II og III.

I.

En kristelige Vise om Menneskens Uselhed og Fordømmelse, der hun ikommen er for Adams Ulydelse Skyld, item af hendes Oprettelse og Salighed, der hun faar for Kristi Fortjeneste Skyld. Thi skal hun prise hannom, blive hart ved hans Ord og tage sig Vare for Menneskens Lærdom, som er forgænglig, men Guds Ord bliver evindeligh.

1.

Vær glad og fro, al Kristenhed,
og lader os alle kvæde
af Jesu Krist saa inderlig,
thi han er al vor Glæde.
Af Hjertens Grund vi prise hannom alle,
han haver os løst af Adams Fald.
Sit Liv lod han det koste.

---

¹) Bruun: Psb. fra Ref. I. 171.

2.

I Djævelsens Vold jeg fangen laa,
 jeg vaar fordømt til Døde.
 Min Synd mig kvalde Nat og Dag¹⁾;
 jeg havde stor Angest og Møde.
 Og altid sank jeg dybere ned,
 jeg vidste ej Raad, ej Salighed,
 saa havde mig Synden overvundet²⁾.

3.

Mine gode Gerninger ere alle urene
 for Gud, som Hjertet besinder.
 Min Natur er baade ful og slem,
 som jeg det sjelv fornimmer,
 at Viljen haver Lyst til al Ondskab
 og kan ej gøre det, Gud os bad;
 thi maa jeg til Helvede sjunke.

4.

Da ynkede Gud i Himmerig³⁾
 min Elende overmaade;
 han tænkte paa sin Barmhertighed,
 han vilde os⁴⁾ hjælpe lade.
 Sit faderlige⁵⁾ Hjerte vendte han til mig,
 han kosted derpaa foruden Svig
 det kæreste⁶⁾, der han havde.

5.

Han talede⁷⁾ til sin kære Søn:
 Det er nu Tid at forbarme.
 Du skalt det gøre alt for min Bøn⁸⁾;
 far hen⁹⁾ og frels de arme
 og hjælp¹⁰⁾ dennom ud af Syndsens Nød
 og slaa ihjel den haarde Død
 og lad dennom med dig leve.

1) Cl. M.: kvalde baade Nat og Dag. 2) Der vaar ej Raad, ej Salighed, jeg vaar i Synden undfangen. 3) i Evighed. 4) mig. 5) faderlig. 6) kærest. 7) talte. 8) gøre for min Bøn. 9) heden. 10) løs.

6.

Guds Søn sin Fader lydig¹⁾ vaar;
 han kom til mig paa Jorden
 af en Jomfru baade ren og klaar;
 han vilde min Broder vorde.
 Sin konglig Magt førte han i Løn
 alt under den usle Menneskens Køn.
 Han vilde Djævelen fange.

7.

Han bad os alle komme til sig,
 om vi vilde salige være.
 Han gav sig selv mod Døden i Strid,
 sit Liv vild' han ej spare.
 Han tede dermed sin Kærlighed:
 Vi skulde blive hans evindeligt
 og aldrig fraa hannom skiljes.

8.

Mit Blod det flød paa Jorden ned²⁾,
 jeg baar³⁾ det Kors med Møde.
 Jeg led⁴⁾ for dig den haarde Død,
 tro det⁵⁾ og lad dig døbe.
 Mit Liv overvinder al Dødsens Magt⁶⁾,
 al Verdsens Synd vaar⁷⁾ paa mig lagt.
 Thi est du salig vorden.

9.

Til Himmels igen til Fader min
 far jeg fraa dette⁸⁾ Elende.
 Der vil jeg være Mæglere⁹⁾ din,
 den Helligaand dig udsende¹⁰⁾.
 Han dig i Angest¹¹⁾ trøste skal,
 han skal dig lære Sandhed al
 og vise dig rette Vejen¹²⁾.

¹⁾ Cl. M.: lydagtig. ²⁾ flyder paa Jorden ud. ³⁾ bær. ⁴⁾ lider. ⁵⁾ tag Tro. ⁶⁾ overvinder den Død med Magt. ⁷⁾ Synder vaare. ⁸⁾ denne. ⁹⁾ Mester. ¹⁰⁾ dig at sende. ¹¹⁾ Angeste. ¹²⁾ og dig undervise og lære vel i Sandheds Vej at vandre.

10.

Du skalt prædike den kristelige Tro,
 der jeg befalte¹⁾ at lære,
 og elske hveranden af Hjerte og Hu;
 det skal mit Bud nu være²⁾.
 For Menneskens Lærdom vogte dig,
 thi han fordærver al Sandhed³⁾.
 Guds Ord det bliver evindeligt.

Heraf har Cl. Mortensen benyttet Stroferne 2, 4, 5, 6
 (undtagen Slutn.), 8, 9 og 10. Af de andre Oversættelser
 lader sig sammenstykke følgende Brudstykker:

II.

1.

Nu fryder eder, alle kristne Mænd,
 og lader os friligt springe;
 at vi ere trøstet alle paa En,
 med Lyst saa ville vi sjunge,
 hvad Gud mod os haver beted
 af sin store Barmhertighed.
 Forløst haver han os dyre.

— — — — —

3.

Mine gode Gerning de hjulpe mig ej,
 de kunde ej Døden overvinde.
 Den stærke Djævel han sagde nej,
 han vilde ikke lade sig binde
 af mig eller noget Creatur;
 jeg vaar i hans Vald af min Natur,
 fordømt til evige Pine.

— — — — —

---

¹⁾ Cl. M.: befaler. ²⁾ Elsker hverander baade silde og fro; det skal mit Budord være. ³⁾ For Djævelsens Lærdom forvogte dig, thi han er falsk og skadeligt.

6.

— — — — —
 Saa lønlig førte han sin Stads,
 led alskens Nød og møgen Plads¹⁾,
 for han vilde Djævelen fange.

7.

Guds Søn han sagde: Kom hid til mig,
 jeg vil mig over dig forbarme.
 Jeg taalte den bitre Død for dig,
 dermed du Himmerig skalt ærve.
 Nu er jeg din, og du est min,
 og hvor jeg er, der skalt du være.
 Den Fjend skal os ej adskilje.

— — — — —

10.

Hvad jeg haver gjort, undervist og lært,
 det skalt du gøre og lære.
 Dermed mit Rige opfyldt vord,
 mig sjelv til Lov og Ære.
 Forvare dig vel for Menneskens Sæt.
 som os forvender den kristelig Ret.
 Det giver jeg dig til Kende.

III.

1.

Gud Fader og Søn og den Helligaand,
 hannom bør os prise og ære.
 Han gør Miskund i alle Land,
 som vi maa daglige høre.
 Han haver bevist stor Kærlighed
 mod Menneskens Kön saa mangede,
 som vi ville faa at høre.

— — — — —

---

¹⁾ 3: Plage.

3.

Der vaar og ingen i Verden til,
 der mig forløse kunde,
 Jeg ved ret aldrig, hvort jeg vil;
 jeg maa til Helvedes Grunde.
 Guds Vrede der over mig er,
 og Syndsens Byrde der jeg nu bær.
 Fortabt da maa jeg blive.

— — — — —

7.

Hvem haver hørt større Kærlighed
 end Død for Uvenner at lide?
 Det haver jeg ene gjort fore dig,
 at du skulde med mig blive.
 Jeg er den ene, der hjælpe kan,
 thi kommer til mig, baade Kvinde og Mand!
 Os skal ret ingen adskilje.

Af disse tre Oversættelser har den sidste aabenbart været meget fri men har tillige budt paa adskillige Skønheder, som de mere tro savner. Det rimeligste er vel, at Cl. Mortensen ikke er Forfatter af nogen af dem. Det er selvfølgelig ikke udelukket, at der kan findes lignende Sammenstyknings i Salmer, hvor vi nu savner Materiale til at paavise det med.

At Cl. Mortensen hverken har oversat det hele selv, ej heller har taget alt sit Stof raat, som han fandt det, fremgaar formentlig med al Tydelighed af disse Prøver paa hans Arbejde. Men vi mangler Midler til yderligere at eftergaa hans Udgiverarbejde. Adskilligt har han medtaget, som han vel nok kunde have gjort bedre, og i Almindelighed har han formentlig kun rettet ganske lempe- ligt. Ellers havde formentlig flere Dobbelttekster været bevarede, da Folk umaadelig sejt holdt paa den Form, de een Gang havde lært og faaet kær. Claus Mortensen fik endnu Lov at rette; men Chr. Pedersens Rettelser, saa smaa de var, fik meget ofte ikke Brugens Anerken-

delse, og først i Rationalismens Tid fik man ret Mod til at fortsætte den i formel Henseende ret nødvendige Stilrettelse i de ældste danske Salmer, som Cl. Mortensen gjorde Tilløb til 1528. Saa fast sang de gamle Salmer sig ind i Hjerterne i al deres Ufuldkommenhed.

Vi kan endnu kun bemærke, at det versificerede Fadervor Nr. 9: »O Herre Gud, miskunde dig,« ogsaa findes i den jyske Aftensang. Det stammer maaske snarere fra Viborg end fra Malmø, og det er maaske tilladt med »Den danske Psalmedigtning« (Nr. 41) at gætte paa Hans Tavsen som Forfatteren. Det og saa formentlig Korsangen: »O Fader udi Himmelen« i det »forvendte« Regina coeli (25) er vor Samlings eneste originale danske Digte. Ellers er alt Oversættelser og i en ganske overvældende Grad Oversættelser fra Tysk. Dette, at det er Oversættelser, har vistnok virket forringende paa Formen. Denne er i Salmesamlingen som i Messe-Embedet gennemgaaende meget ubehjælpelig. Bearbejderne kan ikke frigøre sig saa meget for det fremmede Forbillede, at de ret faar prøvet den danske Form. Rimene skurrer og Linjerne bliver enten for lange eller for korte. Det er fattigt for os bedre vante, og det er fattigt i Forhold til den tyske Salmesang, men det har en Gang for et opvaagnet Kristenfolk været en stor aandelig Rigdom.

Man faar det Indtryk, at der overalt er tænkt paa Menighedssang, dog vel ikke ved Stykkerne i Prosa, skønt Fr. Wormordsen virkelig synes at have tænkt sig sine Davidssalmer sungne i Husene som Erstatning for de gængse verdslige Viser¹⁾. I Nr. 25, det »forvendte« Regina

¹⁾ Han skriver i Dedikationen til Anders Bilde og Petronille Olufsdatter: Annammer fordi paa eders Hofgaard denne allerædeleste Konge David med al Ære og Tygt og lader herefter fare andre løsagtige Viser, der Drankere og Bolere have digtet udi syndig og ubekvem Handel og pleje fordi at sjunge med løsagtige Noder og Stemme, der (des vær) nu almenelige kvædes paa Hofgaarde og i Herrehus . . . Thi bør os nu for syndige Viser at kvæde disse

coeli, findes Forskrift for, hvad Menighed og hvad Kor skal synge. »Forsamlingen« synger det egentlige Regina coeli, som paa Latin kun er fire Linjer:

Regina coeli laetare, Alleluja,
quia quem meruisti portare, Alleluja,
resurrexit sicut dixit, Alleluja.
Ora pro nobis Deum, Alleluja.

Dette er gengivet ved:

Ærens Konning, o, Kriste, Alleluja,
hvilken som vaar død og for os given, Alleluja,
han er opstanden [opfaren], som han sagde: Lover Herren!
Bed Gud for os, Alleluja. Lover Herren, Alleluja. Alleluja.

Disse Linjer synges af Menigheden, men efter hver af dem synger Koret et Vers. Det første lyder:

O Fader udi Himmelen,
ved din Søn hør vor Bøn.
Han er os fød og given vist
til al vor Hjælp og Trøst.
Vær os mild, o Fader. Alleluja.

Nr. 24 maa ogsaa have været Vekselsang, endda af ret dramatisk Art, og det samme gælder Nr. 26, det gamle *Victimæ paschali*. »Krist stod op af Døde« (Nr. 27), har vist været Menighedens Lovsang, medens »Kristus Jesus for os offret« udførtes af Koret og af en enkelt Sanger. I En ny Psalmebog 1553 foreskrives (Blad 104), at den skal synges »med Krist stod op af Døde mellem hvert tredje Vers eller ved hvert Vers efter Mariæ Magdalenæ Ansvar, som en ung Persone skal sjunge.«

Efter den første Anvisning finder vi Salmen trykt i Kingos Salmebog og forordnet i vort Kirkeritual. Efter den sidste Anvisning faar vi nedenstaaende Hele:

Psalmer og aandelige Lovsange, ikke alsomeneste udvortes med Munden men ogsaa og særdeles indvortes med vore Hjerter.

Koret:

Kristus Jesus for os offret,
den love vi alle Kristne.
Guds Lam haver igenløst sine Faar,
Kristus uskyldig haver forligt Gud Fader os alle Syndere.

Død og Liv have nu Strid,
Livsens Høvding, som var død,
Kristus, nu lever altid at regnere.

Sig os nu Maria,
hvad du haver paa Vejen set!

Solo:

Jeg saa den levendes Kristi Grav,
og jeg saa hans Ære, som var opstanden.
Jeg saa Guds Engle og Jordeklæder til Vidnesbyrd:
Kristus, vort Haab, vist opstanden er,
og han skal eder møde i Galilæa.

Menigheden:

Krist stod op af Døde,
frelste al Verden af Nøde,
thi maa vi alle glade være,
og sjunge Krist Lov med Hæder og Ære.
Kyrioley.

Koret:

Mariæ rette Vidnesbyrd er fast mere troligt
end alle Jødernes falske Ord og Løgen.

Menigheden:

Krist stod op af Døde o. s. v.

Koret:

Vi det sandelig vide,
at Krist stod op af Døde.

Menigheden:

Krist stod op af Døde o. s. v.

Koret:

O Kriste Konning, forbarne dig over os!
Alleluja!

Ogsaa i Arvid Pedersens Bearbejdelse af Victimæ paschali (B. 18) er »Krist stod op af Døde« indskudt i følgende Form:

Krist stod op af Døde
og frelste al Verden af Nøde,
thi ville vi alle glade være
og sjunge Gud Lov med Hæder og Ære.
Kyrieleys.

Det turde være Meningen, at den her skal synges efter hvert Vers. Alle tre Maader er formentlig Arv fra den katholske Tid.

En Tilknytning til katholsk liturgisk Skik har vi ogsaa i Tilbøjeligheden til at afslutte Salmerne med en Dokso-logi støbt over »det lille Gloria« (Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio, et nunc et in sæcula sæculorum). Dette er gennemgaaende i hele vor Reformationstids Salmedigtning og ikke blot i Cl. Mortensens egne Samlinger. Ved Prosastykker er Formen med smaa Forskelligheder følgende: »Ære være Gud Fader og Gud Søn og saa Gud den Helligaand, som været haver af Begyndelsen, nu og altid og bliver til evig Tid.« (A. 4, 6., 8., 10., 11., 28., 29., 30. E. 4., 5.) I Viborg rimede man: »Gud Fader, Søn og Helligaand ske Pris og Ære i allen Stund« (E. 1.—3).

Ved de fra Tysk oversatte Sange er samme Lovprisning sat paa Vers i Tilslutning til Sangens Versemaal. Stundom har den tyske Original selv en saadan Slutningsstrofe, men Reglen er, at den er tildigtet af den danske Oversætter. Saaledes i A 1:

Gud Fader være Lov i det højeste,
dertil hans Søn, o Kriste,

med dennom lige den Helligaand,
 Lov, Pris og Ære i alle Land
 er vor Begæring alle Mand.

Et Par af disse tildigtede Lovprisninger fik senere for Aarhundreder en fast Plads i Gudstjenesten som Menighedens Svar paa Velsignelsen fra Prædikestolen¹⁾. Vort Kirkeritual af 1685 forordner endnu, at ved Højmesse skal mellem Pintse og Jul efter Prædiken synges Doksologien til »Nu er os Gud miskundelig« (C. 11):

Ære være Gud Fader i Himmerig,
 som alting monne raade,
 desligest hans Søn evindelig,
 som frelste os af Vaade.
 Og lovet være den Helligaand,
 som giver os af sin Naade.
 Den Ære haver været af evig Tid
 og bliver foruden al Ende.
 Gud os sin Naade sende!

Samme Plads efter Prædikenen giver i øvrigt P. Palladius dette Vers allerede 1543 i sin Anvisning til Provstevisitats²⁾.

Og til Aftensang i samme Tidsrum forordner Rituallet Doksologien til »Vaare Gud ikke med os denne Tid« (A. 32):

Ære være dig, Gud i Evighed,
 vor Fader lodst du dig kalde.
 Begave os med din Miskundhed.
 Vi bede, du os ej undfalde.
 Den Ære din Søn skal være lig
 fraa nu og indtil evig Tid,
 den Helligaand ej fraa skiljes.

¹⁾ Som bekendt er Trangen til et saadant Svar vaagnet igen, og navnlig N. Brorsons Amen-Sang bruges nu ofte.

²⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove. II. 24.

Arvid Pedersen og hans Bidrag.

De to liturgiske Smaabøger fra 1528 er formodentlig hurtigt blevne udsolgte. Man har da fundet det praktisk 1529 at forene dem i en Haandbog, der kunde gøre Fyldest ved alle Gudstjenester. I denne optog man, hvad der imidlertid var dukket op til Forøgelse af Salmeskatten. Titelen formedes efter Erfurter-Enchiridiernes Forbillede og samtidig saaledes, at den indeholdt en Rekapitulation af, hvilke Bøger der var optaget i Haandbogen:

„En ny Handbog med Psalmer og aandelige Lovsange, uddragne af den hellige Skrift, som nu i den kristne Forsamling, Gud til Lov og Mennesken til Salighed, sjunges. Med den danske Ottengang, Messe, Aftensang og Natsang¹⁾).

Som Hovedmanden for det nye i denne Haandbog nævner H. Thomesen den bornholmske Præst Arvid Pedersen, men om dennes enkelte Salmer ved han ikke andet, end hvad han har kunnet læse sig til af de »Tre mærkelige Sange« af Arvid Pedersen, som P. Palladius udgav med en Fortale 1554. Han kunde ogsaa herom have faaet al fornøden Underretning hos Cl. Mortensen i Malmø, men synes ikke at have søgt nogen saadan. Jeg tror imidlertid, at man med nogenlunde Sikkerhed kan gaa ud fra, at Arvid Pedersen er Forfatteren til Afdeling B i foranstaaende Oversigt (Side 11).

I Bruuns Udgave S. 59 staar foran Salmen: »Hvov som vil leve kristelig« en Bogtitel:

„De 10 Guds Bud, med nogle andre Psalmer, Lovsange og aandelige Viser, i den hellige Skrift vel begrundede“.

¹⁾ Erfurter Enchiridierne fra 1525 f. hedder gennemgaaende: Enchiridion geistlicher Gesänge, so man jetz (Gott zu Lob) in der Kirchen singt, gezogen aus der heiligen Schrift etc. — Slgn. den samtidige svenske: »Någre Gudhelige Wijsor vthdragne aff then Helga Skrift, the ther tienå til at siungas i then Christeliga Församlingen.«

Derefter følger en meget vel afrundet Samling paa 19 Salmer. Ved Slutningen staar Sentensen: »Mit Haab er Kristus«, hvorpaa Messe-Embedet følger. Denne Samling er helt gennemvævet af Paralleler til de Oversættelser, der allerede fandtes i de to Malmø-Samlinger fra 1528. Den er altsaa udarbejdet uden Kendskab til disse som et selvstændigt Forsøg paa at skabe en dansk Salmebog. Ogsaa det gamle danske Vers: »Krist stod op af Døde« findes som anført i en svagt afvigende Form som Responsorium (Omkvæd) i Victimæ paschali (Nr. 18). Titelen og Slutningssentensen giver en Indramning, som ogsaa tyder paa en selvstændig Samling. Den ellers saare uklare Disposition i Haandbogen 1529 bliver endvidere herved aldeles klar og simpel: Et samlet Optryk af tre forskellige Skrifter efter hinanden. Jeg kan for den Sags Skyld ogsaa pege paa en lille sproglig Kuriositet, som skiller B. fra A. Det er Participiformen i Titelen: »begrundede«. Den kommer igen S. 81 (Bruuns Udg.): »the ere aff Gud forbandnit«, medens det i A (S. 35) hedder: »Lang tijd wille the forblindit være«. Herpaa tør man dog ikke lægge nogen videre Vægt.

Til alt dette kommer endnu, at alle de tre Salmer, P. Palladius nævner som Eksempler paa Arvid Pedersens Forfatterskab¹⁾, findes i denne Samling som Nr. 6, 11 og 14. Det er i sig selv meget rimeligt, at Arvid Pedersens Andel i Haandbogen 1529 har bestaaet i et større samlet Bidrag. Da nu saa meget tyder paa, at en enkelt Mands samlede Arbejde her er trykt for sig, betænker jeg mig ikke paa at antage, at i Afdeling B. har vi Arvid Pedersens samlede Bidrag, og hans Salmer kan egentlig herefter udpeges med omtrent samme Sikkerhed som f. Eks. adskillige af Sthens.

Der kunde endnu spørges, om det muligvis er en allerede tidligere trykt Bog, som her er optrykt. Dette er

¹⁾ Om den fjerde urigtigt anførte se S. 27 og S. 53.

næppe sandsynligt. For det første er aldeles ingen Efterretning derom levnet os. Dernæst ligner Bogtitelens Forhold til den første Salme mere, hvad der er sandsynligt i et Haandskrift. Man var i den Tid ikke saa flot med Papir og offrede ikke et helt Blad til Titel. Titelen har staaet øverst paa første Side og umiddelbart efter har den første Salme begyndt uden særlig Overskrift¹⁾. I en trykt Bog med Titelblad var dette blevet ændret.

Om Arvid Pedersen kan desværre ikke meget berettes. Hans Fødselsaar falder formodentlig lige ved Aarhundredskiftet, og hans Fødeby er maaske Lund. I al Fald er han fra Lunds Stift, thi han er indskrevet i Wittenbergs Universitetsmatrikel som »Londensis«²⁾.

Det første, vi ved om hans Færden, er hans Ophold i Wittenberg i Aarene 1524 og 1525, som omtales af P. Palladius og bevidnes af Wittenbergs Universitetsmatrikel, hvori han er indført under 16. Maj 1524. Universitetet i Wittenberg var da kendt paa en saadan Maade, at her ikke er Tale om noget tilfældigt Komme. Arvid Pedersen har sikkert været Reformatorerne Lærling, før han søgte til deres By. Hans Tilslutning til Reformationen er derimod vel blevet befæstet og uddybet. Af andre Danske traf han her Jørgen Jensen Sadolin fra Viborg og Stig Pors, senere Stiftsbefalingsmand i Skaane. Hans Tavsens var lige rejst. Derimod har sandsynligvis Peder Thomesen, der i Reformationens Kampaar som Præst i Torum var en af Banebryderne for Evangeliet i Salling og senere blev Vendelbo Stifts første Superintendent, været der endnu. Inden Arvid Pedersen forlod Wittenberg,

¹⁾ I Salmebogen 1533, hvor Samling B. er opløst, staaer Titelen endnu uforandret over »Hvo som vil leve kristelig«. Først i En ny Psalmebog 1553 findes den ændret til det i og for sig lidt mærkelige: »De ti Guds Bud, i den hellige Skrift vel begrundede« (Fol. 49).

²⁾ Ny kh. Sml. I. S. 463.

ankom vel ogsaa Mads Hegelund fra Viborg, der senere blev Præst i Vorning, Kvorning og Hammershøj.

Som et Led i en Kreds af saadanne Mænd maa vi tænke os Arvid Pedersen, men ud over dette kan vi intet sige. Hvor han fik sin Virkekreds efter sin Hjemkomst, er heller ikke til at opklare. Som Lundenser kunde han nemt faa Forbindelse med Malmø-Reformatorerne, men han nævnes ikke uden som Bidragyder til deres Salmebog.

I hans senere Aar træffer vi ham paa Bornholm, som da var bortforlenet til Lybeckerne, dog saaledes, at den danske Konge havde den gejstlige Jurisdiktion og Superintendenten i Lund var Bornholms kirkelige Tilsynsmand¹). Han var her Sognepræst for St. Ibs og Svaneke, og efter en gammel Overlevering var han der i 16 Aar. Hans Dødsaar kan med en vis Sandsynlighed sættes til 1558²). Han skulde da 1542 være kommen til Ibsker og der have afløst en vis Hr. Hans Olufsen, som var bleven »af en Munk en Lutheraner«. Denne noget sene Ansættelse af en Wittenberger-Akademiker fra Reformationens første Aar kan synes lidt paafaldende. Man kunde næsten tænke sig ham forbigaet paa én eller anden Maade.

Det er dog sandsynligere, at Sammenhængen er en anden. I Aaret 1550 træffer vi Arvid Pedersen paa Born-

¹) Om de ejendommelige Forhold se M. K. Zahrtmann: »Lybækerne paa Bornholm« i Museum 1894. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie. I. Rønne 1900. S. 80 ff.

²) Hans Eftermand Mogens Bancke skal have været der i 30 Aar. Denne var Provst over »Bornholms Land« og afløstes 1588 i Provsteværdigheden af Ingvar Christensen i Olsker. Dette er formodentlig M. Banckes Dødsaar, saa at han skal have afløst Arvid Pedersen i Ibsker 1558. (Thurah: Bornholm. Kbh. 1756. S. 190.) Naar Wiberg (Præstehistorie III. S. 226) sætter Arvid Pedersens Død til 1545, er det ved at regne hans 16 Embedsaar fra 1529, ud fra en uberettiget Brug af H. Thomesens Fortale. Denne Fortolkning er først fremsat 1738 i en Indberetning fra Sognepræsten i Ibsker J. Prahl til Sjællands Biskop (Provinsarkivet i Kbh) og er derfra gaaet over i de Haandskrifter, Wiberg har benyttet (bl. a. Kallske Sml. 111. Fol.)

holms Landsting som Øens Provst¹⁾). Det er da meget rimeligt, at han har været Øens første Provst. Ved Kirkeordinantsen, der først kundgjordes som Kongebud 2. September 1537, indførtes der Herredsprovster i hele Landet, en Institution, som først var bleven til i Haderslev Amt, da Hertug Christian reformerede der. Paa Bornholm blev imidlertid Ordningen en anden, idet der altid har været en Provst for hele »Bornholms Land«. Øens afsides Beliggenhed og dens ejendommelige Forfatning, halvt i Kongens og halvt i Lybeckernes Magt, har vel gjort det ønskeligt at have en enkelt med større Myndighed udrustet Provst over Kirkevæsenet derovre i Steden for at have fire mere ubetydelige Herredsprovster. I Løbet af Efteraaret 1537 er dette vel blevet ordnet, og det er rimeligt, at Superintendenten i Lund, Frands Wormordsen, da har sørget for at faa en af Reformationens Bærere fra Kampaarene anbragt i den betydningsfulde Stilling. Det var da ganske naturligt at vælge Arvid Pedersen.

Hvis dette er Sammenhængen, har en stor Opgave været ham betroet, thi det har da væsentlig ligget i hans Haand praktisk at gennemføre Reformationen paa Bornholm. Læser man den Skildring af Provstens Visitatsgerning, som P. Palladius giver i sin »Formula visitationis provincialis«²⁾, saa vil det let ses, at under de daværende Forhold blev Provstens Gerning af største Betydning. Gerningen som Landsprovst paa Bornholm lige efter Reformationen kunde nok tage en Mands hele Arbejdskraft, saa at den muligvis ikke i de første Aar har været forbundet med noget Sognekald paa Øen. Efter nogle faa Aars Forløb blev den vel nok overkommeligere, og det har

¹⁾ L. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler. 1811. II. S. 50.

²⁾ Egentlig fra 1543, udgivet 1555. Se H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II. S. 19 ff. Et godt Billede af en Herredsprovsts Embedsgerning i Tiden nærmest efter faas af de Udtog af den lollandske Provst Jørgen Christiærnsens Visitatsbog for Fuglse Herred fra 1559 til 1593, som er meddelte i Kirkeh. Saml. 3. R. VI. S. 485 ff.

naturligvis knebet at skaffe Lønning til en saadan Provst. Det bliver da ganske naturligt, at Provsten havner i et ledigt Sognekald 1541 eller 1542.

Der er kun det underlige ved alt dette, at Peder Palladius slet ikke nævner ham som Provst, hvad han dog var i al Fald 1550.

Som Bornholms Provst fik han gentagne Gange Lejlighed til at være sammen med sin gamle Studiefælle fra Wittenberg Stig Pors. Denne var 1540 bleven Stiftensmand paa Lundegaard og benyttedes ofte til at se Lybeckerne paa Fingrene ovre paa Bornholm. Blandt andet var han 1541 der ovre for at undersøge Klagerne mod Fogden Bernt Knop¹). Stig Pors har vist ogsaa været Budbringeren til Palladius, siden denne særlig noterer, at Arvid Pedersen studerede i Wittenberg sammen med Stig Pors²).

— Arvid Pedersens Ophold i Wittenberg faldt, som før bemærket, i det store »Salmeaar«. Hvad han her oplevede har rimeligvis givet ham Lyst til at skabe noget lignende paa sit Modersmaal, og han har maaske allerede i det fremmede begyndt paa dette Arbejde. Som Malmø-Reformatorerne har han særlig holdt sig til at oversætte fra Tysk, men der findes dog to originale Sange i Samlingen (6 og 11). En (Nr. 8) er optaget efter de svenske »Gudelige visor«, og Rimene forraader, at den svenske Tekst er Originalen. At der ogsaa kan være optaget en og anden Sang af andre Danske, tør ikke benægtes. Der er dog ingen Dublet, som forraader det. Hvad der kan have været af fremmed landgængs Gods i Haandskriftet har haft en vis Udsigt til at være forsvundet under Trykningen, idet der er Rimelighed for, at det allerede har været optaget i Samlingerne fra 1528 og da selvfølgelig 1529 kun er bibeholdt paa sin gamle Plads. Herved faar vi nogle

¹) J. A. Jørgensen: Bornholms Historie I. S. 88.

²) Fortalen til »Tre mærkelige Sange«. Kbhvn. 1554.

Grader mere Sikkerhed i at tilskrive Arvid Pedersen Forfattereskabet til de 18 Salmer. Foruden sit afsluttede Salmehæfte maa han vel saa have haft en helt ny Oversættelse efter Plattysk: »Jesu, som er vor Salighed«, som Haandbogens Udgivere har faaet paa en løs Seddel og har anbragt i det lille blandede Tillæg til A (Nr. 35)¹⁾.

Fra 1529 til 1554 hører vi intet om ham som Digter, men i det sidstnævnte Aar optræder han paa ny i Litteraturen. Der udkom da i København et lille Hæfte med følgende Titel:

Tre mærkelige Sange, som den lærde Mand Arved Persen paa Borenholm haver skrevet og Docter Peder Palladius haver overset og ladet prente, Københavns Peblinge til Nytaarsgave.

Denne lille Bog, som er optrykt i Danske Magazin V, indeholder, som Titelen viser, tre Sange, nemlig: »O Verden, hvor gruer mig for dit Væsen«, »Herre Gud Fader være Lov og Tak« og »Af dybeste Nød lader os til Gud« (efter Mich. Weisse). De optoges alle af Hans Thomesen²⁾. I Fortalen betegner P. Palladius Forfatteren som »en from lærd Mand og Guds Ords Tjener paa Bornholm ved Navn Dominus Arvidus Petri, Sognepræst til St. Ibs Sognekirke«. Han fortæller, at han »haver gjort andre flere, som staa indprentede udi Salmebogen og ere udi daglig Brug, som disse ere nogle af dem, her opregnes: »Al den ganske Kristenhed,« »Jesu Krist, vi takke dig«, »Lover Gud, I fromme Kristne«, »Du est alene vor Salighed«.

— Der er egentlig ikke noget særlig karakteristisk ved Arvid Pedersens Salmer i Forhold til de andres. De er som de andre ret ubehjælpsomme i Formen, gennem-

¹⁾ Palladius kan ikke godt have taget fejl af nogen anden Salme. Linjen »Du est alene vor Salighed« forekommer kun een eneste Gang i Salmebogen, nemlig i »Aleneste Gud i Himmerig« midt i et Vers.

²⁾ Den d. Psdgt. Nr. 31—33.

gaaende dog i knap saa høj Grad. Symforianus Pollios lidt kunstige Fadervor (Nr. 12) har han slet ikke magtet. I Luthers jevne Ting er han heldigere, og i Almindelighed er de klodsede Vendinger hos ham ikke saa overvældende kluntede som i de tilsvarende Oversættelser i Samlingerne fra 1529. Endnu bruger vi med Glæde »*Aleneste Gud i Himmerig*«, lempeligt og nænsomt ændret af C. J. Brandt. Hans »*Et lidet Barn saa lysteligt*« sejrede over »*Et lidet Barn saa ærefuldt*«. Derimod bukkede hans »*Nu bede vi den Helligaand*« under for Messebogens, og hans »*Til dig raaber jeg af Hjertens Grund*« for »*Af Dybsens Nød*« saa vel som »*Vi love dig alle, Jesu Krist*« for »*Lovet være du, Jesu Krist*«. Til Sammenligning anfører vi et Par Vers af den sidste. Arvid Pedersen har:

Guds Faders Søn af Himmerig
er vorden en Gæst i Jorderig,
at føre os ud af den grædelig Dal
og gøre os til Arvinge udi sin Sal.

Kyrieleys.

Han vaar her paa Jorden fattig og arm,
thi han vilde sig over os forbarm'
og gøre os saa i Himmelen rig
og alle sine hellige Engle lig.

Kyrieleys.

Samlingen 1528 har tilsvarende:

Gud Faders Søn, en Gud af Art,
et dødeligt Menneske han er vorden snart
og førte os af den jemmerlig Dal
og gjorde os til Arvinge udi Himmerigs Sal.

Kyrieley.

Han er paa Jorden kommen de arme,
at han vil sig over dennem forbarme
og dennom i Himmelen at gøre rige,
hans hellige Engle at være lige.

Kyrieley.

Som man vil se, viser Arvid Pedersen her noget mere Formsans, saa at Rimene falder regelrette (alle mandlige) og Verslinjen ikke overfyldes med Stavelser. Han har ogsaa noget mere Sans for, hvor meget det gaar an at byde det danske Sprog i Retning af Omstillinger og latinske Dativer og deslige, skønt han ingenlunde er fri for Germanismer. Indenfor den skaanske Digterkreds har han i al Fald ikke været den ringeste og hans Minde fortjener nok en Opfriskning efter et mere end trehundredaarigt Tusmørke.

(Sluttes).

Litterærhistorikeren M. Albert Thura, Sognepræst i Lejrskov og Jorderup.

Af Holger Fr. Rørdam.

Blandt de Skikkelser fra Fortiden, som have Krav paa vor Sympathi, indtager den i Overskriften nævnte Mand en Plads, der formentlig gjør ham værdig til, at der i disse Samlinger rejses ham et lidet Minde. Man har nævnet ham som theologisk og filosofisk Forfatter, Litterær- og Kirkehistoriker samt Poet¹⁾, saa der er nok at drage frem, og skjønt han døde tidlig, udrettede han dog mere end mange andre i dobbelt Tidsmaal.

Albert Thura var født 6. Oktober 1700 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader, den hæderlig bekendte Mag. Laurids Thura²⁾, var Præst for den derværende hollandske Menighed, der holdt sin Gudstjeneste i Holmens Kirke, samt for den lille hollandske Menighed paa Frederiksberg («Ny Amager»). Moderen, Helene Cathrine With, var en Datter af Præsten ved Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn, M. Albert Focksen With († 1715), efter hvem Albert Thura var opkaldt, og i hvis Hjem han tilbragte sin første Barn- dom. Da hans Fader 1703 blev kaldet til Provst og Sogne- præst i Aarhus, først ved Frue Kirke og 3 Aar derefter

---

¹⁾ Registeret til N. M. Petersens Bidrag til den danske Litteraturs Historie.

²⁾ Se navnlig Giessings Danske Jubellærere I, 454 ff.. Fr. Hjort, Beretning om Slægten Thura gennem 300 Aar. Odense 1894. Angaaende Slægtens ældste Led se Danske Mag. V, 215—23.

ved Domkirken, kom Sønnen til at tilbringe en Del af sine Drengaar i denne By. Fra 1710 til Okt. 1713 havde han en »tro og meget lærd« Huslærer, Hans Christoffer Nielsen Steenstrup. Siden underviste Faderen ham. Men 1714 flyttede Familien til Ribe, da M. Laurids Thura var kaldet til Biskop her¹). Faderen fortsatte Sønnens Undervisning, indtil han havde ført ham saa vidt, at han i Okt. 1715 kunde indtræde i Ribe Skoles Mesterlektie, i hvilken han fik følgende Lærere: Rektor, M. Hans Sirich, Konrektor, M. Chr. Falster, og Lektor i Theologi, M. Peder Terpager²). De to sidste have erhvervet blivende Navne i vor Lærdomshistorie og have sikkert hver paa sin Maade paa- virket den lærenemme og videbegjærlige Discipel. Terpager var Manden med den solide, historiske Lærdom og den inderlige Kjærlighed til Hjemmet, der navnlig har sat sit Mærke i hans mønsterværdige historiske Topografi af Ribe («Ripæ Cimbricæ»). Falster var en Mand af omfattende videnskabelig Sands, en udmærket Filolog og derhos dansk Digter. At særlig han har haft en betydelig Indflydelse paa Albert Thuras Studieretning, er kjendeligt nok, medens denne fra Faderen havde arvet et poetisk Anlæg, der senere satte Frugt i hans litterære Produktion.

Albert Thura havde to yngre Brødre, der begge siden vandt bekendte Navne og ophøjedes i Adelstanden, nemlig Diderik (f. 1704) og Laurids (f. 1706). Om disse Brødre haves følgende Familietradition: I Aaret 1718 opholdt Kong Frederik IV sig en halv Dags Tid i Ribe. Ved denne Lejlighed fik de tre Brødre Tilladelse til at se Kongen ved Taffelet. Da Kongen saa' dem, spurgte han, hvis Børn de vare, og udrød: »Die können gut zu Soldaten sein.« Men da deres Morbroder, Johan Albrecht With, som just var tilstede, underrettede Kongen om, at

¹) L. Thura blev kaldet til Biskop 10. Novbr. 1713, men blev først 2. Febr. 1714 indviet til Embedet.

²) Alb. Thuras Selvbiografi i hans »Valvæ scholarum apertæ«, Univ. Bibl., Addit 205. 4°. p. 459 fl.

den ældste var bestemt til den gejstlige Stand, ytrede Kongen, at han ogsaa saa' mere gejstlig ud end de andre, spurgte om de to yngres Navne og antegnede dem i sin Skrivetavle. I den Audiens, Biskoppen havde efter Taffelet, sagde Kongen til ham: »Hr. Biskop, vi have berøvet ham hans to Sønner«, hvortil denne, uvidende om det forefaldne, svarede, at de ej kunde være i bedre Hænder end Kongens. — I den paafølgende Vinter erindrede Kongen Brødrene Diderik og Laurids og spurgte Morbroderen With, hvorfor Biskoppen tøvede med at sende dem til Kadetkorpset i Kjøbenhavn, men fik til Svar, at Faderen troede, at de endnu vare for unge dertil. Derpaa sagde Kongen, at da han saa' dem, vare de baade store og gamle nok, og vare vel siden den Tid hverken blevne mindre eller yngre. With anmodede nu Faderen om efter Kongens Befaling strax at sende Sønnerne til Kjøbenhavn, hvortil de ogsaa ankom i Marts 1719 og bleve ansatte ved Kadetkorpset. Diderik blev siden Søofficer — forøvrigt især bekjendt som religiøs Forfatter. Laurids blev Generalmajor i Infanteriet og Generalbygmester, bekjendt baade ved sine store Bygningsarbejder og ved en Række vigtige topografiske Skrifter¹⁾.

I Sommeren 1718 blev Albert Thura dimitteret til Universitetet af Ribe Skoles ovennævnte Rektor, M. Hans Sirich, og efter bestaaet Prøve blev han immatrikuleret 18. Juli og fik — vistnok efter Falsters Anvisning — den theologiske Professor M. Søren Lintrup til Privatpræceptor²⁾. Lintrup gjaldt den Gang for Universitetets store Lys og var en Mand af udbredt Lærdom, saa at han vel var i Stand til at vejlede sin Discipel til Kundskabens Kilder, saa meget mere som Thura allerede fra Skolen medbragte en udmærket Færdighed i det latinske Sprog, som han

¹⁾ Fr. Hjort, Slægten Thura, S. 33. Her omtales J. A. With som Stiftamtmand i Viborg, hvilket han dog ikke blev før mange Aar derefter.

²⁾ Smith, Univ. Matr. II, 416.

skrev med en Lethed, vi nu næsten maa beklage, da den, trods hans ofte udtalte stærke Fædrelandsfølelse, har foranlediget, at en stor Del af hans Skrifter og de fleste af hans Breve ere affattede paa Latin. At Falster har fulgt sin Discipel med varm Interesse, skjønnes af følgende Ytringer i et Brev af 29. Dec. 1718 fra Lintrup til Falster: »Deres unge Thura er forlængst indskreven til Collegium Mediceum og havde alt længe siden været i Possession deraf, hvis ej Fundatsen, som udfordrer, at han skal før have sustineret Examen Philosophicum, det til Datum havde forhindret. Og længes jeg saa meget mere derefter, som han nu logerer længere fra mig, og derfor mindre kan profitere enten af mine Collegiis eller Bibliothek«¹⁾. Af Thuras egne Optegnelser vide vi, at han i den første Tid efter sin Ankomst til Kjøbenhavn boede hos den kongl. Confessionarius, M. Christen Lemvigh († 1724), der var gift med hans Moster. Men paa den Tid, da Lintrup skrev til Falster, maa han have faaet egen Bolig. Den 13. Marts 1719 tog han Philosophicum, og allerede en Uges Tid derefter flyttede han som Alumnus ind paa Borchs Kollegium²⁾. Han siger selv, at det skete »ex voluntate celsissimi Principis hæreditarii Christiani« (VI), skjønt det ellers ikke er bekjendt, at kongelige Personer havde noget at gøre med Besættelsen af Kollegiepladser. I Sept. 1719 fik Thura Kosten i Kommunitetet, efter at han 8. Juni s. A. havde erhvervet den filosofiske Bakkalavrgrad³⁾, der gav Adgang til Lærerpøster ved Latinskolerne og til Rektorstillinger ved de mindre Skoler. At han saa tidlig var bleven Alumnus paa Borchs Kollegium, kunde han takke ikke blot Lintrups Velvillie for, men særlig den Omstændighed, at han var Ripenser, da et vist Antal Studenter fra Ribe Skole ifølge Borchs Fundats have Forret til Pladser i hans Stiftelse. Blandt samtidige

¹⁾ Bruun, Falsteriana, S. 118. (jfr. S. 116).

²⁾ H. Olrik, Borchs Kollegiums Historie, S. 146. 167.

³⁾ Smith, Univ. Matr. II. S. 423.

Alumner kan nævnes Thuras Ven og Skolekammerat Jens Paludan, der en Tid var Kollegiets Inspektør, i hvilken Funktion han ved sin Bortgang fra Kollegiet (1723) efterfulgtes af Albert Thura. Vi nævne Paludan her, fordi han, der siden blev Rektor i Ringsted og endte som Sognepræst i Thorslunde og Ishøj, medens han havde Plads paa Kollegiet, drev Studier, der vare nær beslægtede med dem, der kom til at optage Thura saa stærkt¹⁾. Ifølge Stiftelsens Fundats paalaa det nemlig Alumnerne den Gang og længe derefter aarlig at udgive en Disputats over et eller andet selvvalgt, videnskabeligt Emne. Denne Forpligtelse blev Anledningen til, at Thura i en Alder af 19 Aar kom til at betræde Forfatterbanen, som han siden ikke forlod, før Døden vristede ham Pennen af Haanden.

Hans to første Disputats (1719—20) have til Titel »De gradu baccalaureatus philosophici«, altsaa et Forsøg paa at meddele Oplysning om den Grad, han selv nys havde erhvervet, et Forsøg, der allerede aflægger et fordelagtigt Vidnesbyrd om den unge Forfatters Evner og Samlerflid. — Den næste Disputats, »Specimen speciminis, sive Caput historiæ litterariæ Danorum de Collegiis cathedralibus et academicis« (1721), er, som Titelen antyder, et Prøveskrift, der indeholder et Afsnit af et større litterærhistorisk Arbejde, Thura havde under Hænder. I Forordet til Læseren bemærker han nemlig, at ligesom Mag. Chr. Falster, der

¹⁾ H. Olrik. a. Skr. S. 146. En anden af Venerne fra Kollegiet var Hans Bircherod, med hvem Thura havde Barndoms minder tilfælles fra Gladsaxe Præstegaard, hvor Bircherods Fader havde været Præst, inden han blev Biskop i Christianssand. I et Brev af 18. Apr. 1735 til Hans Bircherod, der da var Præst i Faaberg i Gudbrandsdalen (s. Rørdam, Hist. Saml. og Stud. II, 304), skriver Thura nemlig: »Ad te scribo amicū veteranum, quem puerum puer dilexi in sede pastorali Gladsax, alumnus alumnus amavi in collegio Mediceo«. I Brevet omtales, at Bircherod havde syslet med de norske Biskoppers Historie, og i Kgl. Bibl. findes endnu et Haandskrift af ham over dette Emne, vel ikke af stor Betydning, men dog tjenende til at vise, at han har haft litterære Interesser tilfælles med Thura.

forhen var hans tro Lærer, men nu hans Velynder og kjære Ven, i sine »Cogitationes Philologicæ« havde beklaget, at den græske Litterærhistorie kun var lidet behandlet, saaledes gjaldt det samme om den danske, hvorfor Thura mente, at et Arbejde, der bødede paa denne Mangel, vilde være af stor Betydning. For at stille sin brændende Lyst til at oplyse den danske Litterærhistorie havde han derfor lagt Haand paa Udarbejdelsen af et saadant Værk, ikke fordi han ansaa sig selv for særlig dygtig, men for at vise sin inderlige Kjærlighed til Fædrelandet, »nullus enim Danus in amore patriæ me Danior unquam esse potest«. Blandt de »Kollegier«, Thura behandler, er naturligvis ogsaa det, han selv tilhørte. Da det var ham om at gjøre, at hans Plan, til hvis Udførelse han trængte til velvillig Bistand fra flere Sider, blev saa bekjendt som mulig, sendte han Exemplarer af Skriftet til forskellige Velyndere. Endnu er bevaret en Del latinske Epigrammer, hvormed han ledsagede sine Tilskrifter til disse Mænd, blandt hvilke, foruden hans Fader, kan nævnes Baron Christian Rantzau, Biskop Chr. Worm, Etatsraad Fred. Rostgaard, M. Chr. Lassen Tychonius i Skive, Vennen og Kontubernalen Jens Paludan, ikke at tale om den Mand, der vel fremfor nogen anden havde ledet Thura ind paa den litterærhistoriske Bane, nemlig M. Søren Lintrup, der siden 1720 var Biskop i Viborg, hvorfor Thura ved hans Bortgang havde valgt den grundlærde Professor Hans Gram til sin Privatpræceptor¹⁾. Det er da ogsaa denne, der har forsynet Disputatsen med sit »Imprimatur«.

Endnu en Prøve af sit forehavende større Værk meddelte Thura, da han under sit Ophold paa Borchs Kollegium 1722—23 udgav: »Particula Historiæ litterariæ Danorum, in qua de Studio Philologico ejusque cultu et progressu in Dania disseritur« I—III. Han begynder med

¹⁾ Afskrifter af de ovennævnte Epigrammer findes i Univ.-Bibl., Addit. 609 4°, med Undtagelse af det til Rostgaard, som er indskrevet i det for ham bestemte Exemplar af Disputatsen (Univ.-Bibl.)

at anføre meget rosende Udtalelser af forskjellige fremmede Forfattere om den Iver, hvormed Sprogstudiet blev drevet i Danmark, og leverer derpaa Beviser paa Rigtigheden af denne Ros, idet han først omtaler Arbejderne i det danske Sprog og siden dem i de gamle Sprog. Blandt de førstnævnte fremhæver han med stærk Ros Matth. Moths store haandskrevne Ordbog over det danske Sprog og udtaler sit levende Ønske om, at dette ypperlige Værk maatte blive trykt, hvilket, som bekjendt, aldrig er sket; men Haandskriftet er dog bevaret, hvilket derimod ikke er Tilfældet med et andet af Thura omtalt sprogligt Arbejde, nemlig »D. Joh. Pauli Resenii, Sædlandiæ Episcopi, Viri in universa litteratura exercitatissimi, Lexicon Etymologicum Lingvæ Danicæ, paucis annis ante ejus obitum conscriptum, in Fol.« Forøvrigt kan bemærkes, at da Thura indsaa, at der ikke lettelig kunde komme en latinsk Samtale i Gang angaaende de af ham behandlede Emner, saa ledsagede han enhver af Dissertationerne med en Række disputable Sætninger, især af sproglig Art. Blandt andet foreslaar han en Del Reformer i den danske Retskrivning, hvoraf følgende her kan anføres: »Vort Sprog trænger ikke til Bogstaverne C., Q., X., Z., dels fordi de vare ubekjendte for de gamle Danskere, dels fordi de ikke behøves, da de gjøre os liden eller slet ingen Nytte.« Det er ikke det eneste Punkt, paa hvilket Eftertiden har godkjendt Thuras Forslag, medens det samme ingenlunde altid kan siges om hans Etymologier.

Den Syssel med litterærhistoriske Emner, som disse Afhandlinger bære Vidnesbyrd om, havde dog ikke hindret Albert Thura i med Flid at dyrke sit Embedsstudium, Theologien. Af hans egen Beretning vide vi, at han havde hørt private Forelæsninger af Lintrup over Filosofi og Litterærhistorie, af Gram over Græsk og af Hans Bartholin over Theologi, samt offentlige Forelæsninger af de samme Professorer samt hos Theologen Hans Trelund og Professoren i Hebraisk, M. And. Frølund. Derved var han

naaet saa vidt, at han 16. Marts 1722 havde kunnet tage Attestats med Karakteren Laudabilis¹⁾.

Efter at dette Maal var naaet, kastede han sig atter med ungdommelig Iver og forbavsende Flid over Danmarks Litterærhistorie, saa han allerede i Efteraaret 1722 kunde afslutte sit ret omfangsrige og fortjenstlige Værk »*Idea historiæ litterariæ Danorum*«, der Aaret derefter udkom i Hamborg, forlagt af en derværende Boghandler, sikkert fordi Thura ikke her hjemme havde kunnet finde nogen, der vilde paatage sig Omkostningerne ved Værkets Trykning.

Bogen, der udgjør 362 Sider (i 8°) foruden vidtløftige Registre, er tilegnet Kronprins Christian (VI). Den bestaar af to Afsnit, af hvilke det første handler om det danske Sprog, om Skoler, Gymnasier, Akademier, akademiske Kollegier, akademiske Grader, Professorer, Studenter, Bibliotheker, Bibliothekarer, Bogtrykkerier og Boglader; det andet indeholder en udførlig Udsigt over de lærde Studiers Fremgang i Danmark gennem de sidste 200 Aar. Det sidste Kapitel handler »*de studio poetico Danorum*«. Det er ikke blot til den trykte Litteratur, Forfatteren tager Hensyn, men næsten ligesaa meget til den haandskrevne. Man erindre, at Thura skrev, inden den ødelæggende Brand 1728 havde lagt Universitetsbibliotheket i Aske og tilintetgjort en stor Del af, hvad ældre Forfattere paa Grund af Tidernes Ugunst havde maattet efterlade utrykt. For at faa Stof til visse Partier af Skriftet (saasom om Skoler og Gymnasier m. m.) havde Thura skriftlig henvendt sig til en Mængde litterære Personligheder for at faa de Oplysninger, han savnede. Undertiden var det lykkedes ham at faa gode Materialer, men ofte var det mangelfuldt, hvad man havde meddelt ham, og den Hurtighed, hvormed han havde arbejdet, havde ikke gjort det muligt for ham at faa alle Manglerne udfyldte. Vel muligt

¹⁾ Thuras Examinatorer vare Professorerne Hans Bartholin og Hans Steenbuch. Den 24. Jan. 1723 prædikede han for Dimis for Bartholin og kjendtes Laudabilis.

ogsaa, at han manglede Sands for stræng Nøjagtighed og Fuldstændighed. Fejltagelser vil det derfor ikke være vanskeligt at paapege paa flere Punkter¹⁾. Det er aabenbart gaaet Thura, som det jevnlig gaar unge Forfattere: de ville gjerne se Frugt af deres Arbejde, og derfor ile de for meget med at lade komme for Lyset, hvad de have samlet. Med andre af Samtidens Videnskabsmænd gik det, som bekjendt, paa den modsatte Maade: de samlede og samlede, indtil Stoffet voxede dem over Hovedet, saa de maatte efterlade deres store Samlinger ubearbejdede og derfor til ringe Nytte for Eftertiden. — I Fortalen beklager Thura, at han, af Hensyn til at Værket trykkes i Udlandet, i Afsnittet om det danske Sprog havde maattet udelade de fleste af de indsamlede oplysende Sprogprøver, da det var at forudse, at de vilde blive saa vanheldede af Trykfejl, at de ikke vilde være til megen Nytte.

Saaledes som Skriftet nu er, aflægger det dog et stærkt Vidnesbyrd om Forfatterens levende Interesse for de litterære og videnskabelige Forhold i Fædrelandet og om hans ganske ualmindelige Arbejdskraft, særlig naar man tager Hensyn til, at det er sluttet den Dag, han fyldte 22 Aar, og strax efter at han med Ære havde afsluttet sit theologiske Studium.

I Fortalen til Skriftet bemærker Thura, at Falsters »*Idea Historiæ litterariæ Romanorum*« (1718) havde været hans Forbillede. Intet Under derfor, at Falster med levende Deltagelse hilse sin Discipels Arbejde, som han havde set, inden det blev trykt, og i et Brev fra 1721 opfordrede den ved sit Kjendskab til dansk-norsk Litteratur fremragende Historiker, Nic. Pet. Sibbern, Slotspræst i Glück-

---

¹⁾ Langebek, der forøvrigt satte Thura højt, har allerede paapeget en Del Skrifter, som Thura ikke har medtaget i sin »*Idea*«, skjønt de i høj Grad fortjente det (s. J. Langebeks Breve ved Rørdam, S. 279.) Lige Fremme Fejltagelser er det ogsaa let at paavise.

stadt, til at se at faa det til Laans¹⁾. Det er ikke usandsynligt, at Sibbern har fulgt dette Vink, og at der er kommet en Forbindelse i Stand mellem ham og Thura, hvilken har ført til, at Sibbern ved sin Anbefaling og sine Forbindelser i Hamborg har hjulpet til at skaffe en Forlægger til Skriftet.

Efter at Værket var udkommet, blev det anmeldt baade i »Nye Tidender om lærde Sager« 1723, Nr. 38, S. 297—9, hvor der udførlig gjordes Rede for Indholdet, og i Acta Eruditorum Lipsiæ Dec. 1723, S. 530—5, hvor det bemærkes, at man nu i Norden, ligesom andensteds, syntes med megen Iver at ville kaste sig over Litterærhistorien, hvilket fortjente al Berømmelse. Det berørtes tillige, at Prof. And. Frølund tænkte paa at fortsætte Vindings Academia Hauniensis, noget, der dog, som bekjendt, ikke er sket.

Endnu er Thuras Haandexemplar af hans »Idea« bevaret (Ny kgl. Saml. 1213 b. 4°), forsynet med mange Rettelser og Tilføjelser, der vidne om, at han blev ved af syse med Emnet, saa længe han levede.

I Dec. 1722 blev Rektor Sirich i Ribe kaldet til Sognepræst i Øse og Næsborg. Konrektor Chr. Falster var selvskreven til at blive hans Eftermand. Men nu var der den Omstændighed, at Rektoratet var saa ringe aflagt, at Falster ikke mente at kunne leve deraf, uden han fik Tilladelse til ogsaa at beholde Konrektoratets Indtægter mod at holde en Subrektor. Det har nu været fortalt, og Falster synes en Tid selv at have troet, at Biskop Thura modsatte sig denne Ordning, fordi han ønskede sin Søn Albert til Konrektor ved Skolen, og det kunde jo være meget rimeligt, om Biskoppen ønskede sin dygtige Søn paa denne Plads. Imidlertid har Dr. Chr. Bruun i sine Studier over Falsters Levned fremskaffet Oplysninger, der utvivlsomt vise, at, hvad der end kan have gaaet som

¹⁾ N. M. Petersens Bidrag til t. d. danske Lit. Hist. IV, 365.

Rygte i Ribe, saa har dog Biskop Thura ikke lagt Opfyldelsen af Falsters Ønske nogen Hindring i Vejen, men meget mere anbefalet ham paa det bedste¹). I Virkeligheden led Skolen vel heller ingen Skade ved denne Sammenhobning af Embeder, da Falster til Subrektor antog den dygtige Latiner Laurids Gram, en Broder til Professor Hans Gram; i ethvert Tilfælde fik han ingen Grund til at betragte sin gamle Discipel som en Medbejler.

Skjønt Thura saaledes ikke fik nogen Ansættelse i Ribe, var der dog et andet Sted i hans Faders Stift, hvor der aabnede sig en Plads for ham. I Slutningen af Aaret 1723 blev Rektoratet ved Kolding Skole nemlig ledigt ved Mag. Anders Nielsen Lundes Død²), og da Biskoppen den Gang kavde Ret til at kalde Rektorer, om end Valget skulde have kongl. Stadfæstelse, saa blev Albert Thura 21. Dec. 1723 af Faderen kaldet til Rektor ved den nævnte Skole, hvilket Kald 31. Dec. s. A. fik kgl. Stadfæstelse. Den 18. Jan. 1724 fratraadte han sin Plads paa Borchs Kollegium og begav sig paa Rejsen til sin ny Virkekreds. Den 18. Febr. s. A. blev han indsat i Rektorembedet af sin Fader, hvis Tale ved denne Lejlighed endnu er bevaret. Biskoppen drøfter heri Spørgsmaalet om den hedske Oldtidslitteraturs Anvendelighed ved den kristelige Ungdomsundervisning, og kommer til det Resultat, at man maa søge at undgaa, hvad der kan besmitte Ungdommens Sind, og holde sig til det gode, som findes hos Oldtidens Skribenter³). Albert Thuras Tiltrædelsestale omtales i Møllers Cimbria lit. II, 891 som »Oratio auspicalis de scholæ Coldingensis origine et Rectoribus, Ao. 1724 ha-

¹) Bruun, Falsteriana, S. 1 ff. 162 f.

²) Han var født 1665, Student 1690, senere Amanuensis hos Biskopperne Chr. Lodberg og Ancher Anchersen i Ribe. 1698 Rektor i Kolding, Magister 1702. Døde i Dec. 1723 og blev begravet 23. Dec. i Kolding Kirke.

³) Afskrift af Talen, der selvfølgelig er paa Latin, findes i Univ. Bibl., Addit 614. 4°.

bita« (msc.), men synes ikke mere bevaret. Senere fik han dog Lejlighed til at behandle Emnet paa Dansk.

Naar Thura i en Alder af 23 Aar blev Rektor ved en af Landets Latinskoler, kunde det jo se ud, som om han i høj Grad havde haft Lykken med sig; men ikke at tale om, at han ved at gaa til en Provinsby, fjernt fra Hovedstaden, mistede Adgangen til de Arkiver og Bibliotheker, som hidtil havde ydet ham Stof til hans Samlinger og Studier, saa var en Rektors Embede den Gang kun et tarveligt Levebrød, og ved Kolding Skole klæbede den væsentlige Ulempe, at Skolebygningen var i en saa elendig og faldefærdig Tilstand, at det næsten var forbundet med Livsfare at holde Skole i den. Opvarmes kunde den ikke, saa Lærere og Disciple om Vinteren maatte udstaa megen Kulde. Thura har selv senere fortalt: »Skolen har i mange Aar været faldefærdig og uheldig, og i de sidste Aar staaet for Rav og Fald. Murene befandtes overalt at have dybe Revler og Rifter i sig, og de fleste Bjelker, Sparrer og Lægter vare forraadnede. Hvilket forarsagede, at man 1725, da jeg var Rektor i Skolen, lod hente baade Bygningsmestre og forfarne Synsmænd, der skulde granske og skønne, hvad Helbred Skolen var af, og om den ved en taalelig Bekostning af Kirken kunde reddes. Men, som alles Ord gik derpaa ud, at Skolen ufejlbarlig skulde nedbrydes og igjen af ny opbygges, om den ellers i Fremtiden skulde være af nogen Bestandighed, saa maatte man, af Frygt for at blive ihjelslagen midt i Læsningen ved den mindste kave Vind, der kunde kaste Huset over Ende og ned i Hovederne af os, plat forlade Skolen og holde Læsningen for Disciplene hver i sit Kammer«¹⁾.

At Thura, ung og ivrig som han var, har søgt at bringe det bedst mulige ud af de daarlige Forhold, kan ikke betvivles. Han begyndte efter Falsters Exempel at

¹⁾ En historisk Beretning om Colding Skole (føjet til Thuras Lykønsknings-Tale ved den ny Skolebygning Indvielse 1732).

anlægge et Skolebibliothek¹⁾, og han indrettede en Skolebog eller omhyggelig Samling af statistiske Efterretninger om Skolens Indkomster, Rektors og de tre Høreres Embedsindtægter samt Disciplenes Beneficier²⁾. Et tiltalende Træk fra hans Rektortid er den Interesse, hvormed han omfattede Skolens Majfest. Der var saa lidt i hine Tider, som kunde hjælpe til at gjøre den trange Skolegang glædelig for Disciplene, at det maa paaskjønes, naar Rektoren ikke forsømte den Lejlighed, som hin gamle Skik tilbød, til at bringe lidt Afvexling ind i sine Lærlinges Liv. — Det er næppe tvivlsomt, at Majfesten stammede fra Middelalderen; derpaa tyder i alt Fald Morten Børups bekjendte skønne Foraarssang »In vernalis temporis ortu lætabundo«, der i sin Tid benyttedes i Aarhus ved den nævnte Fest. Alb. Thura har med særligt Hensyn til Kolding ytret:

»Som alting i Naturen fryder sig ved Foraarstiden og faar ligesom nyt Liv igjen, idet Markerne og Skovene begynder da at klæde sig i sin Sommerdragt, og foraarsager Lyst og Fornøjelse i alle levende Kreatur, saa have vore Forfædre fundet for godt at forunde den studerende Ungdom, endog paa saadan en Tid, der ofte er yndelig og behagelig, nogen sær Glæde og Tidsfordriv. Hvorudover det er blevet sædvanligt, at Disciplene i de fleste af vore Skoler har ført Maj i By, og derefter samme Dag holdt et Gilde eller Gjæstebud, hvilket er sket paa Philippi Jacobi Dag (Ϸ: 1. Maj) eller, hvis Løv endda ikke var udsprunget paa Træerne, 8 à 14 Dage der efter. Hvilken Skik og her ved Skolen er bleven holden. Men, som det Tid efter anden befandtes, at nogen Uskik herved gik i Svang, og der undertiden anvendtes paa Gildet alt for

¹⁾ A. Thuras nævnte Beretning om Colding Skole (indført i hans Lykønskningstale ved den ny Skolebygningens Indvielse 1732), S. 29 ff., hvor ogsaa de af ham affattede Regler for Bogsamlingens Benyttelse ere indførte.

²⁾ Fyhn, Efterretn. om Kjøbstaden Kolding, S. 135 ff.

store og for Forældrene utaaelige Omkostninger, blev det af Lensmanden, Hr. Caspar Marchdanner, fundet fornødent at gjøre nogen ny Anstalt Aar 1609« — — —

Jeg skal ikke opholde Læseren ved denne Bestemmelse, som kan efterses hos C. F. Ingerslev i hans »Bidrag til Kolding lærde Skoles Historie« (1845), S. XVI. f., hvor den Beskrivelse, Thura giver af Majfesten paa hans Tid, ogsaa findes aftrykt¹). Han fortæller heri bl. a., hvorledes Skolens Lærere og Disciple paa Festdagen »gaa ud over al Byen, da Skolen sjunger langs ad Gaderne for Godtfolks Dørre og især visse Stykker, som passe sig paa Foraarets Fryd og Lyst«. Thura er selv Forfatter af et Par Smaasange, der ved denne Lejlighed brugtes, og Læseren vil uden Tvivl finde, at han har været ret heldig i at anslaa Tonen:

En Sang, som blev brugt af Colding Latinske Skoles Disciple ved May-Grevernes Omgang den 9. Maj 1724.

(Hvilken Disciplernes Omgang er en Levning fra forrige Tidens Maygreve-Gilde og anden Lystighed, som holdtes ved Skolen, som nu er aflagt, da nu omstunder intet saadant Gilde holdes, men Skolens Discipler alleene paa en vis Dag i May-Maaned, ligesom paa de hellige Aftener, gaar omkring Byen og synger.)

Saa lad da Colding-Skole
 Beholde sine Stole
 Og Bøgger lidt i Fred;
 Vi samles i en Skare
 Og vil i Dag forklare
 Den Lyst, vi frydes ved;
 Da Skovens Pragt og Ynde
 Forvolder, vi begynde
 At føre May i By;
 Thi skal mand nu fornemme
 Vor Skoles glade Stemme
 Med Svar fra Himlens Sky²).

¹) Den findes allerede trykt i Nye Tidender om lærde og curieuse Sager 1732, S. 514 ff.

²) Findes indført blandt Thuras »Betænkninger og Indfald« (1726).

I Thuras haandskrevne Værk »Valvæ scholarum regni Dan. apertæ«, hvori der findes udførlige Efterretninger om Kolding Skole, har han ogsaa indført følgende:

*De Scholæ Festivitate anniversaria Anno 1730 d. 22. Maji¹⁾
ita cecini:*

1.

Kom blankeste Sool
Med mildeste Miner fra Himmelens Pool!
Lad Straalerne kastes idag paa vor Stad,
Saa bliver hver Borger fornøjet og glad,
Naar Skoven han møder i Maj-Maaneds Pragt
∴ Og skønneste Dragt. ∴∴

2.

Saa priser hand Gud,
At Vinterens keedsomme Tider gik ud,
Hand hører de Toner med sødeste Lyyd,
Som vidne om Sommers livsaligste Fryyd,
Og ønsker sig derved ald Velstand og got
∴∴ Fra Himmelens Slot. ∴∴

Til egen Opmuntring under Skolegjerningens Besværlighed forfattede Thura »et Hundrede smaa og skjemtsomme Vers«, som i Begyndelsen af Aaret 1726 udkom uden Forfatternavn²⁾ under Titel: »Adskillige Betænkninger og Indfald paa Vers skrevne, og nu samlede og udgivne til at læse af andre for Tiidsfordriv« (Kbh. 4°). Allerede 1721 havde Thura i Anledning af Dronning Louises Død udgivet »en liden Sørge-Aria«, der begynder med de Ord: »Sørger da, begge I nordiske Riger«³⁾, men forøvrigt ikke

¹⁾ Paa den Tid var Thura forøvrigt forlængst gaet over i en anden Stilling; men hans Interesse for Kolding Skole synes usvækket.

²⁾ Som Forfatter angav Thura sig i sin næste Samling »Betænkninger og Indfald«, der udkom 1728.

³⁾ Optrykt i den wielandtske Samling af smukke danske Vers XI, 520 ff.

forraader noget større digterisk Anlæg. Nu kom han med en hel Bunke Vers, indledet med følgende beskedne Forord:

Til Læseren!

Vel dyppes ey min Pen i Hippocrene Kilde,
Og Aaren flyder ey saa villigt, som jeg vilde,
Dog morer Geisten sig, og i et møysomt Liv
Ved Rimen findes tidt uskyldig Tiidsfordriv.

Kom da, min Ven, og læs, naar Tiden vil tillade,
Hvad lystig Digter-Pen har sat paa disse Blade;
Om mand paa dette Skiemt med milde Øyne seer,
Forlanger den, der sligt har skrevet, intet meer.

Det er mest Ubetydeligheder¹⁾. Dog kan der findes et og andet lille Stykke deri, der endnu lader sig læse. Som Prøve kan følgende anføres:

Over et meget yndefuldt Sted i Skoven strax ved Colding.

Ach! søde Tiidsfordriv! Jeg her med Glæde vanker
Og seer, hvor Hiort og Hind frimodig gaar og spanker,
Jeg sidder her saa tidt i liflig Ly og Læ
Og hører fuld Musik af Fugle, Dyr og Fæ.

Her seer jeg til med Lyst de Speyle-klare Vande,
Her seer jeg Engene, her seer jeg Ager-Lande;
Her seer jeg Colding-Slot i all sin Floer og Pragt;
Her seer jeg Colding-By i nedrig Huule lagt.

O! hvem der havde sig paa dette Sted en Bolig!
Den kunde leve glad, fornøyed, tryg og rolig!
Thi, naar hand ved sin Bog i sligt et Lysthuus sad,
Hand neppe byttede med prægtigst Konge-Stad.

---

¹⁾ Et Stykke (XII.) beskriver »Faarenes Glæde over en Ulv, der i en Galge var blæst i tu af Vinden«. Det viser, at der paa den Tid endnu fandtes Ulve i Egnen om Kolding, og at det var Skik at hænge det dræbte Skadedyr op i en Galge, ligesom man ogsaa længe derefter slog den skudte Høg op paa en Port eller en Gavl af Huset.

Saa ubetydelige de fleste af disse Rim for øvrigt ere, saa maa de dog have vundet Bifald hos en nøjsom Samtid, da den Modtagelse, de fik, opmuntrede Forfatteren til senere at gaa videre paa samme Bane, ligesom der efter hans Død udkom et nyt Oplag af disse »Betænkninger og Indfald« (Kbh. 1741. 4°).

Efter at Thura i 2 Aar havde forestaaet Kolding Skole, blev han 1. Marts 1726 kaldet til Sognepræst i Lejrskov og Jorderup, hvor Præsten Peder Bertelsen Friede nys var afgaaet ved Døden. Der havde været mange Ansøgere om Embedet¹). Naar Alb. Thura var bleven foretrukken, var det vistnok Hensynet til hans Fader, Stiftets Biskop, der havde været afgjørende. Flere af Ansøgerne vare for øvrigt varmt anbefalede af Biskop Thura, deriblandt især dennes mangeaarige Amanuensis Herman Bøtker (siden Præst i Haarby i Fyn), om hvem Biskoppen havde bemærket, at han førte et skikkeligt og ulasteligt Levned, havde gode Gaver paa Prædikestolen, og i sine Forretninger udviste al den Omhyggelighed, Troskab og Redelighed, som af nogen tro og nidkjær Tjener kunde forlanges, saa hvis Kongen foretrak ham, vilde Kaldet blive godt forsynet. Hvis det derimod behagede Hs. Majestæt at give Sønnen Kaldet, var Biskoppen forvisset om, »at det med Guds Bistand og Naade vilde blive troligen og med en god Samvittighed af ham opvartet«²). Han blev da den heldige, skjønt han sikkert var en af de yngste blandt Ansøgerne.

1) Øverst blandt Ansøgerne havde Kancelliet stillet Hr Laurits Lund, der i 15 Aar havde været Kapellan ved Cathrine Kirke i Ribe og havde det Vidnesbyrd fra Biskop Thura, at han havde et overmaade stort Arbejde og liden Løn, og at hans Levned og Lærdom i alle Maader var opbyggelig og upaaklagelig. — Han naaede først 1731 at blive befordret. — Blandt Ansøgerne var ogsaa den siden som herrnhutisk Rejseprædikant bekendte Gert Hansen, der til Attestats og Dimis havde Laudabilis. Biskop Thura bevidnede, at han i Levned var skikkeligt og ustraffelig og havde prædiket til Opbyggelse.

2) Gratialprotokollen i Rigsarkivet.

Den 12. April 1726 blev Alb. Thura ordineret af sin Fader i Ribe Domkirke, hvorpaa han Skjærtorsdag, 19. April, blev indsat i sine Kirker af M. Peder Bering, Præst i Hjarup og Vamdrup samt Provst i Andst Herred. Men først Ugen derefter (²⁴/₄) holdt han Afskedstale i Kolding Skole, til hvilken han vedblev at staa i det venligste Forhold, ikke mindst fordi hans Eftermand i Rektorembedet, Jakob Sørensen Ørsted, var hans Sødskendebarn¹⁾, og fordi Thuras ny Hjem, Lejrskov (forhen Erst), kun ligger 1¹/₄ Mil fra Kolding, saa hans Forbindelse med denne By og de Mænd, han her havde lært at kjende og agte — hvoriblandt særlig kunde fremhæves den vel fortjente Sognepræst, Mag. Laurids Leeh — med Lethed kunde holdes vedlige.

Et Par Maaneder efter at Thura havde tiltraadt Præsteembedet i Lejrskov, rejste han til Kjøbenhavn, hvor han — sikkert efter Indbydelse — 19. Juni 1726 tog Magistergraden under sin forrige Privatpræceptors, Professor Hans Grams, Præsidium. Den 10. September s. A. holdt han i Kolding Bryllup med Jacobe Marie, Datter af afd. Hans Pedersen, Amtsforvalter og Tolder paa Møen²⁾, en Begivenhed, der celebredes med sirlige latinske Bryllupsdigte af hans Venner, ovennævnte Jakob Ørsted og Johan Gertsen Londemann, Hører ved Kolding Skole og siden Præst i Ringive³⁾.

¹⁾ Jakob Ørsted, der af Thura betegnes som «Consobrinus meus», var født i Ærøskjøbing 1697, Søn af M. Søren Jakobsen Ø., Præst smst. og senere i Haraldsted og Allindemagle samt Provst i Ringsted Herred, var Student fra Slagelse Skole og tog 1718 Baccalaurgraden. Han tog som Rektor Magistergraden og forblev i Rektorembedet i Kolding indtil 1769. Døde 3. Maj 1771. — Hans Broder, Søren Sørensen Ø., blev 13. Decbr. 1738 (af Broderen) beskikket til Hører og Kantor ved Kolding Skole, efter at han tidligere havde beklædt samme Stilling ved Slagelse Skole. Han døde i Kolding 12. Juni 1732.

²⁾ Se Kirkehist. Saml. 5. R. I, 247, Not. 2.

³⁾ Digtene findes i Univ.-Bibl., Addit. 609. 4°.

I Lejrskov fortsatte Thura sin overordentlig flittige litterære Virksomhed. Det var store Planer, han havde udkastet. Han vilde give en udførlig Fremstilling af Latinskolernes Historie med biografiske Oplysninger om de Mænd, der havde arbejdet i dem. Dette kunde imidlertid kun ske derved, at han satte sig i Forbindelse med de daværende Lærere og Tilsynsmænd, og bevægede dem til at meddele ham, hvad de vidste eller kunde fremskaffe ved at gjenneemgaa de til deres Raadighed staaende Arkiver. Allerede siden 1724 eller vel endog tidligere ses Thura at have indsamlet Materiale til Værket allesteds fra¹⁾, men det var dog især, efter at han var kommen til Lejrskov, at Sagen tog Fart. Denne Indsamling har siden sat Frugt i hans endnu bevarede store haandskrevne Værk »Valvæ scholarum regni Danici apertæ«, der senere skal omtales.

Men det var ikke blot Latinskolerne, men ogsaa Kjøbenhavns Universitet, Sorø Akademi og det ridderlige Akademi i Kjøbenhavn, hvis Historie han paa lignende Maade ønskede at oplyse, om end dette endnu laa noget fjernere for ham. Under sit Studieophold i Kjøbenhavn havde han samlet henved 3000 Programmer, Disputatser, Taler og lignende akademiske Smaaskrifter. For om muligt at fremskaffe, hvad han endnu manglede af den Art, udgav han 1728 en trykt Fortegnelse over sin Samling med Opfordring til velvillige Landsmænd om at meddele ham, hvad han endnu savnede til Fuldstændiggjørelse af Samlingen, idet han antydede, at naar han var naaet til den størst mulige Fuldstændighed, vilde han overlade det hele til et offentligt Bibliothek. Ogsaa sin allerede betydelige Samling af Billeder af danske Mænd ønskede han suppleret. Skriftet (40 SS. i 8°) har til Titel »Epistola ad populares suos æstimatissimos, qua propositum suum et pium desiderium significare voluit A. Thura« (dat.

¹⁾ Dette fremgaar af de mange i Fortalen til Thuras Gynæceum Danææ literatum citerede Breve fra Rektorer trindt om i Landet. Nogle af disse Breve findes endnu i hans Brevsamling. Addit. 609. 4°

23. Febr. 1728). Det aflægger et mærkeligt Vidnesbyrd om dets Forfatters ualmindelige Samlerlyst og Samlerevne.

Ikke nøjet med disse vidt udseende Planer tænkte Thura ogsaa paa at samle Efterretninger om Kjøbsted-præsterne i Danmark og Norge, til hvilken Ende han skrev til saadanne, fra hvem han kunde vente Oplysninger. Af et Brev fra Apr. 1728 ses det saaledes, at han havde henvendt sig til den tyske Præst i Helsingør, Cay Burchard Zwergius, der meddelte ham biografiske Notitser om sine Formænd. Da Thura ved samme Tid havde Besøg af M. Jens Jensen Bergendal, Sognepræst ved den danske Kirke i Fredericia, og viste ham Udkastet til sit »scriptum duplex, de pastoribus civitatum et urbium Daniæ et Norvegiæ unum, de scholarum ortu et præsentati statu et rectoribus alterum«, blev denne saa opfyldt af Beundring over hans Flid, at han skrev et længere latinsk Digt, hvori han i stærke Ord pristede Foretagendet¹⁾.

Det Bifald, hvormed de af Thura 1726 udgivne Vers vare modtagne, opmuntrede ham til at lade en Fortsættelse komme for Lyset under Titel »Halv-Andet Hundrede mestendeel Moralske Betænkninger og Indfald paa Vers skrevne og siden til at læse af andre for Tids-Fordriv, samlede og udgivne af Albert Thura«. Kbh. 1728 (91 SS. 4 °). Som Prøve kan følgende hidsættes:

II. *Korset er en Christen nyttigt.*

Det Lys, der staar for dig, og brænder i din Plade,
Maa Taanden klippes af, og faaer dog ingen Skade;

Jo meer du brander det, jo bedre det sig teer,
Jo bedre du deraf ved Natte-Tider seer.

En kroged Elme-Stok ved Ildens Varme sættes;

Det skeer, at Stokken skal ved Ildens Varme rættes.

I Æddike og Salt kand jo forvares Mad,

Der mangan hungrig Mund gjør siden mæt og glad.

¹⁾ Univ.-Bibl., Addit. 609. 4 °. Af Thuras Gynæceum Dan. litt. p. 27 ses, at M. Jens Bergendal havde ydet Bidrag til dette Skrift.

En Pode-Mester gaar og nysler i sin Have,
 Han snitter Grene af med Kniv og Sax og Save;
     Og hvorfor gjør hand det? Hand elsker Træet op;
     Des bedre trives det paa Stamme, Bul og Top.
 Mand tærsker Kornet ud ved Pleylen i sin Lade,
 Men mon vel Kornet har af Pleylen nogen Skade?
     Blev det ey tærsked ud, mand da mod Hungers Nød,
     Fik intet Meel og Malt og intet Øl og Brød.
 En ærlig Fader tidt sin Søn og Datter hevser,
 Og for Ulydighed med Riiset dennem revser;
     Men, hvorfor slaar hand dem? og hvad skal Riiset til?
     Ved Riis og Revselse hand dem forbedre vil.
 Gud saarer dig og tidt, og hardt med Modgang plager,
 Og dig en føje Tid sin Naades Soel betager;
     Saa det maa synes snart, som Gud var meget vred,
     Fordi han revser dig med slig Gienvordighed.
 Men Gud er ikke vred: Hand gjør det for at prøve,
 Om du Taalmodighed i Korset veed at øve,
     Og om du i en fast og stadig Tro til Gud
     Vil lide Korsets Tvang og holde Prøven ud.
 Saa kys paa Herrens Haand, som af saa mildt et Hierte
 Vil lade Tugtens Riis dig her i Verden snerte;
     Thi muligt, om du ey fik Snert af dette Riis,
     Du aldrig Arving blev til Himlens Paradiis.
 I hvad Gienvordighed vor Herre dig vil sende,
 Saa lad din Troes Lys og Lampe altid brænde:
     Og stræb, du altid her med Gud i Pagt maa staa,
     Saa skal du hos din Gud faa Livsens Krone paa.

Efterfølgende Digt giver et lille Indblik i den pædagogiske Praxis, Forfatteren havde haft Lejlighed til at øve, medens han var Rektor ved Skolen i Kolding.

*XI. Dend studerende Ungdom maa iblandt have nogen Liise
 og Frihed.*

Vær ikke suur og barsk, naar dine Børn vil spøge,
 Og sin Fornøjelse med smukke Leege søge;
     Dit Barn forundes maa iblandt en Tiidsfordriv,
     Thi det er Barnets Lyst og tidt hans halve Liv.

Hvo vilde altid see sin Søn at suure-mule,
 Og sidde i sit Huus i Skole-Tvang at skuule?
 Hand bliver Folke-sky, om altid ved sin Bog
 Han saa skal sidde hen i en foragted Krog.
 Men lad ham komme ud og stundom ibland andre
 Af sine Jevnlige til lystig Samling vandre,
 Det gjør ham munter strax og sætter Mood i Bryst,
 Hand siden faaer des meer til sin Studering Lyst.
 Dend Bue, som for stærkt man spænde vil og tvinge,
 Kand ofte, før man veed, i tusind Stykker springe;
 Saa bliver og din Søn til Dosmer mangen Gang,
 Om du vil holde ham for stærkt i Tugt og Tvang.

Disse »Betænkninger og Indfald« have skaffet Thura en Plads i Rahbeks og Nyerups Bidrag til den danske Digtekunsts Historie IV, 213 ff., skjønt Nyerup tilstaar, »at det egentlig er som saare flittig og heldig Dyrker og Bearbejder af Fædrelandets Litterærhistorie, Thura har skaffet sig et priseligt Navn i vor Litteratur, og at han opstilles blandt Digterne, sker mere for hans Celebritets Skyld end for hans Poesiers Værd«. De Prøver, som Nyerup har meddelt af Thuras poetiske Frembringelser, høre dog snarere til de ringeste af dem end til de bedste, i alt Fald hvad Indholdets Vægt angaar; men for øvrigt maa det indrømmes, at nogen høj poetisk Flugt vil man ikke finde hos denne Forfatter, selv om Versifikationen synes at være gaaet let fra Haanden for ham, ligesom for hans Fader, med hvis poetiske Produktion Sønnens har en Del Lighed, om end Faderens Digteraare vistnok var rigere.

Den 19. Juli 1728 rammes Thura af det store Uheld, at hans Præstegaard med alt indeværende gik op i Luer. Aarsagen til Ilden var, at en Karl skjød efter en Due, der sad paa Taget; først da det var for sent at slukke,

¹⁾ Ogsaa i Nyerups Udvalg af Danske Viser fra Midten af det 16. Aarh. til henimod Midten af det 18de, II, 83 ff. findes et Par af Thuras Viser optagne (jvfr. Werlauff, Hist. Antegnelser til Holbergs 18 første Lystspil, 1858, S. 271).

bemærkedes det, at Skuddet havde fænget i Taget, og et Øjeblik derefter stod hele Præstegaarden i Flamme. Thura har selv paa en meget anskuelig Maade udførligt og paa Vers skildret denne for ham saa sørgelige Begivenhed i »Kort Beskrivelse over dend u-formodentlige Ildebrand, som Aar 1728 den 19. Julii ganske lagde i Aske Leirskov Præstegaard« (Kbh. 1728. 4°), et Skrift, der maa have vakt Opmærksomhed, da det paany blev oplagt 1730, ledsaget af »samme Auctors modige Taare over Kiøbenhavns u-lyksalige Ildebrand i bemeldte Aar 1728«¹⁾. Mest gik det Thura til Hjærte, at hans ypperlige Bogsamling og talrige skriftlige Optegnelser var gaaet tabt, paa et og andet nær, som i Huj og Hast var kastet ud af Vinduet. Da Præstegaarden laa i Aske, og det varede en rum Tid, inden han kunde faa en ny opført, maatte han med sin Familie søge Bolig i Skolehuset i Vraa i Lejrskov Sogn. Her søgte han en vemodig Sysselsættelse ved efter Hu-kommelsen at forfatte en Fortegnelse over sin tabte Bogskat, foran i hvilken han skrev følgende Vers:

Med en bedrøved Pen jeg her paa disse Blade
 De Bøgger tegnet har, som, til min største Skade,
     Forsvandt i Ildens Røg, da Huus og Gaard blev brændt
     Ved et forvorpent Skud, som havde Ilden tændt.

Gud veed, at denne Skat af mig var sanket længe,
 Og havde kostet mig u-troelig Fliid og Pænge;
     Min Samling var ey stoor; dog siger jeg med skiel,
     At jeg med dend endda behialp mig meget vel.

Thi noget var her dog af alle slags at finde,
 Der kunde mangt et Laan af Bøgger holde inde,
     Med det, jeg havde selv, jeg mig saa vel begik,
     At jeg kun sjelden Hielp af fremmed Bogskab fik.

¹⁾ Undertegnet: »Skreved i Wraa Skole-Huus udl Leirskov-Sogn i December-Maaned 1728«. — Den første Udgave af Beskrivelsen over Lejrskov Præstegaards Brand har jeg ikke fundet; men den maa dog have existeret, eftersom Udgaven af 1730 udtrykkelig betegnes som »nu anden Gang oplagt«.

Den største Deel deraf var stærkt forgyldt som Lue,
 Og var til Prunk og Pragt i min Studere-Stue,
 Ja hver en Bog, der stood, til Ziir og Nytte var,
 Og, som en gavnlig Bog, paa Ryg sin Titel bar.

Her fandtes Danske Mænd, saa vel af ny som gamle,
 I Kaabber stukne ud, som jeg med Fliid lod samle,
 De sade rundt omkring paa Væggene i Rad;
 Hver Mand beprydede det Sted, hvorpaa hand sad.

Naar fremmed Ven kom op i min Studere-Boelig,
 Hand sagde: Herre Gud! hvor kan I leve roelig!
 I kand jo sidde her med Fryyd paa beste Viis,
 I har jo daglig her et jordisk Paradiis!

Det var og gandske vist. Her glemtes ald min Qvide,
 Jeg ald Bekymring her med Glæde slog tilside:
 Her var min søde Roe; Jeg ret var froe og glad,
 Naar jeg paa dette Sted ved mine Bøgger sad.

Men ak! min kiære Skat! ak! mit Studere-Kammer!
 Som jeg har nu forliist, mit Sind til Vee og Jammer!
 Min Læser! tro mig kun, af aldt det, Ilden toeg,
 Jeg dybest Hierte-Suk for mine Bøgger droeg.

Jeg dybest Hierte-Suk for mine Bøgger drager,
 Og mig, nu for mig selv, og nu for andre klager,
 At Ilden toog mig fra saa kiær een samled Skat,
 Som mig paa Hierte laae vel baade Dag og Nat.

Dog hvad vil jeg mit Sind i meer Bekymring sætte?
 Bør jeg med Himlens Gud i denne Handel trætte?
 Hvad Herren selv har giort, maa jeg jo tie til,
 Guds Vredes Bægere med Taal jeg drikke vil.

Saa mangel et Guds Barn har fristed denne Skæbne,
 Bør jeg da vel med Knur mod Himmelen mig væbne?
 Kand andre bære det, som Gud har lagt dem paa,
 Hvi skulde jeg da ey dend samme Kunst forstaa?

Vel er det tungt for mig at læse disse Navne
 Paa Bøgger, jeg har mist, og som jeg nu maa savne,
 Og det, som af mig selv med en u-tretted Fliid
 Fra Ungdom skrevet var og indtil denne Tiid.

Vel er det tungt for mig, at jeg med Suk og Qvide
 Maa Trang i denne Tiid for gode Bøgger lide,
 At jeg, som havde nok at moore Sindet med,
 Ved laante Bøggers Hielp mig hielper nu afstæd.

Min gandske Præste-Gaard, med hvad der fandtes inde,
 Blev jo til Aske brændt og maatte plat forsvinde;
 Nu maa der tænkes først paa Præste-Gaard at faa,
 Og dertil vist nok vil en heel Hob Penge gaa.

Saa vil der noget til, om jeg skal Boeskab kiøbe,
 Og mon ey dette vil til store Penge løbe?
 Imidlertid maa jeg, i slig min Sorrigs-Stand,
 Med Bøgger hielp mig saaledes, som jeg kand.

Dog see! jeg trøster mig ved Herrens store Naade:
 Hand ey mig glemme skal i denne Nød og Vaade;
 Hand selv har saared mig, hand selv kand læge mig,
 Jeg sætter da mit Haab, min fromme Gud, til dig.

Hielp selv og staa mig bi, at jeg taalmodig bliver,
 Og i din Naades Haand mig ganske overgiver!
 Har Ilden taget mig mit Huus og Bøgger hen,
 Du giver mig vel Huus og Bøgger nok igien.

De Ord, hvormed dette Digt slutter, vise, at Thura ikke havde tabt Modet. Man skulde jo ellers tro, at et Tab som det, han havde lidt ved Præstegaardens Brand, maatte være saa godt som dræbende for hans Samlerlyst; men det var dog langt fra. Kun 2 Maaneder, efter at han havde maattet søge til Skolehuset i Vraa¹⁾ for at faa Tag

¹⁾ Det var en af de Skolebygninger, Frederik IV havde ladet opføre paa Rytterdistrikterne. Skoleholderen her var den ingenlunde ulærde Henrik Broholm, der 1720 havde udgivet en Samling

over Hovedet, udfærdigede han et Brev til sine Landsmænd som Tillæg til det tidligere omtalte, hvori han havde gjort Rede for, hvad han besad af akademiske Smaaskrifter. I Tillægsskrivelsen oplyser han, hvad han havde mistet; men da han dog havde reddet nogle Bundter af de nævnte Programmer osv., saa opfordrede han nu indtrængende alle, der vilde hans Studier vel, til at sende ham, hvad de kunde afse, til Udfyldning af det tabte¹). Det varede heller ikke længe, inden han atter var i fuld Virksomhed med at indsamle Bidrag til Skolehistorien. En af de Mænd, som med størst Iver imødekom hans Ønsker, var den ikke ufortjente, men siden desværre forfaldne Litterat Jørgen Westerholt (Søn af Thomas Jacobsen, Borger i Odense), der 1728 var bleven Rektor i Svendborg og derfra sendte Thura forskellige Oplysninger, som han satte megen Pris paa, ikke at tale om, at Westerholts Breve aandede den mest levende Beundring for Thuras flittige Studier og litterære Fortjenester. Ogsaa Hullerne i Programsamlingen lykkedes det Thura efterhaanden for en Del at faa udfyldte, i hvilken Henseende Professor Laurids Luja i Odense især ydede ham god Bistand.

I Sommeren 1729 synes Thura at have faaet sin nyopførte Præstegaard saaledes i Stand, at han kunde forlade Skolehuset i Vraa. Det første Skrift, han fra sin ny Bolig gjorde færdigt til Trykning, var hans Fremstilling af danske Kvinders litterære Fortjenester. Materialet til dette Værk havde han for en Del indsamlet ved under Ophold i Odense at gjenneegaa Karen Brahes Bibliothek og Haandskriftsamling, der indeholdt meget derhen hørende. Men der

---

latinske Epigrammer, og 1737, formodentlig efter Thuras Tilskyndelse, udgav »Ortus et progressus vernacularum in Dania scholarum«. Han blev 1738 Hører ved Ringkjøbing Skole, og ved Skolens Reduktion Klokker og Chordegn sammesteds. — I Thuras Brevsamling findes flere latinske Vers til ham fra Henr. Broholm, vidnende om Fortrolighed og Hengivenhed.

¹) Afskrift i Univ.-Bibl., Addit. 609. 4°.

var ogsaa en Del Forfattere, som Anders Bording, Eleonore Christine (Ulfeldt), Otto Sperling, Søren Lintrup, Thomas Broder Bircherod, Matthias Schacht o. a., der havde syslet med samme Emne, uden at faa deres Samlinger fuldendte. Alt dette, eller dog det meste deraf, kom nu Thura til gode. Paa sin 29de Fødselsdag (6. Okt. 1729) undertegnede han Fortalen til sit Skrift »Gynæceum Daniæ litteratum«, hvilken Fortale indeholder en Udsigt over de Legater, som Kvinder havde skjænket til Universitetet og Skolerne trindt om i Landet. — Fra at faa en Bog færdig og til at faa den trykt var der imidlertid den Gang ofte en lang Vej. Ved Henvendelse til Boghandler Jonas Korte i Altona, der interesserede sig for nordisk Litteratur, lykkedes det dog Thura at bevæge denne Mand til at overtage Forlaget¹). Men Bogen forelaa dog først 1732 som færdig trykt (18 + 142 SS. i 8°).

Skriftet synes at have vakt ikke ringe Opmærksomhed. Der var vel dem, der mente, at Thura havde været noget for rundhaandet med Uddeling af Adgangstegn til »den lærde Fruerstue«²); men at de Kvinder, der forstod, hvad han havde skrevet, følte sig smigrede ved Opmærksomheden, fremgaar af den poetiske Epistel, som Fr. Rostgaards begavede Datter, Conradine Sophie, Enke efter Fred. v. d. Maase til Tybjerggaard, under Pseudonymet

¹) Se Thuras Breve i Univ.-Bibl., Addit. 609. 4°.

²) Dette er den nedenauførte »Coraline«s træffende Oversættelse af Gynæceum litteratum. — Iblant Litteraten Chr. Brandts Optegnelser i Ny kgl. Samling, 1269, 4°, findes følgende Bemærkning: »Af de Skrifter og Bøger, som den ellers velfortjente, ros-værdige og højlærde Hr. M. Albert Thura undertiden tillægger aldeles uforskyldt adskillige danske adelige Fruentimmere som Forfatterinder, da de oftest ikke have videre Del i samme, end at de have ejet dem eller skrevet deres Navn deri, er det mig en Fornøjelse her at kunne frikjende Frøken Anne Grubbe for at have forfattet den haandskrevne Bønnenbog, som han, og paa hans Regning siden Hr. Schönau igjen, beretter at være hendes Arbejde«. (Derefter følger Beviset for, at Anne Grubbe ingenlunde kan have forfattet Bogen).

»Coraline« i Okt. 1734 tilskrev Thura, og hvori hun bl. a. ytrede:

Du, som det usle Qvinde-Kiøn
 Af Letes Aa vel drage,
 En Laurbær-Krone til din Løn
 For ringe er at tage,
 Med mindre alle Muser ni
 Dend samme kunde flette,
 Og din Berømmelse deri
 Paa gyldne Blade sætte,

en Tiltale, som Thura ikke kunde andet end betale med samme Mønt, da han paa Tryk udgav »Coralines Brev fra Siælland«, ledsaget af to poetiske Epistler fra ham selv, under Titel: »En Charteque lagt i Colding Post-Sæk den 1. Dec. 1734«¹⁾. Da andre litterære Damer efterlignede »Coraline«s Exempel, var Thura altfor galant til ikke at give dem Svar i samme Tonelag og udgav derfor »En liden splinder-ny Bygning i sine adskillige Kamre og Værelser afdeelt, lagt til en større Bygning, Gynæceum Danicæ litteratum kaldet, som blev tegnet i Leirskov 1729 og omsider ganske fuldfærdiget i Altona Aar 1732, hvortil nu haver givet Anledning nogle Danske Fruentimmers Poetiske Brev-Vexling med A. T.« (Kbh. 1735. 4°)²⁾.

Paa sin Fødselsdag 6. Okt. 1730 undertegnede Thura Fortalen til sit Skrift, »Kort Beretning om Jerslef Herreds Kirker i Aalborg Stift«, der dog først udkom 1732 (Kbh. 28 SS. i 8°). I Fortalen fortæller han, at det var ved Læsning af de to Skrifter, M. Povl Povlsen, Præst i Saxild og Nølev samt Provst i Hads Herred, 1725 havde udgivet om Bisperne i Aarhus og om Sognepræsterne i

¹⁾ Det hele findes aftrykt hos F. C. Schönau, Saml. af Danske lærde Fruentimer II, 1343 fl.

²⁾ Skriftet nævnes ikke i vore Litteraturlexica og er forgjæves eftersøgt i Bibliothekerne, men maa dog være udkommet, da Thura selv anfører det blandt sine trykte Arbejder (i et Brev til Biskop Ped. Hersleb i Christiania).

Aarhus Stift, samt det af M. Christen Eriksen, forhen Sognepræst tfl Sortebrødre Kirke i Viborg, forfattede Skrift, «Viborg Bys Beskrivelse» (1727), at han »af Kjærlighed til sit Fædreland« var kommen paa de Tanker, at det kunde blive nyttigt og fornøjeligt for hans Landsmænd at læse lignende Skrifter om andre Stifter og Stæder i Fædrelandet. Han henvendte sig derfor til sin Fader, Biskoppen i Ribe, og siden til M. Frants Thestrup, Biskop i Aalborg, med Anmodning til dem om at opfordre Præsterne i deres Stifter til at skaffe ham de Efterretninger om Kirkerne og Præsterne paa ethvert Sted, som de kunde skaffe tilveje. Da det gik efter Ønske, og Beretninger vare indkomne fra de allerfleste Sogne, særlig i Ribe Stift, til hvilket Opfordringen først var udgaaet, gav han sig til at bearbejde Stoffet paa Latin; men saa kom den ulykkelige Ildebrand, der tilintetgjorde, hvad han havde udarbejdet, og tillige alt det indkomne Materiale fra Ribe Stift; men de fleste af de indkomne Breve fra Aalborg Stift var han dog saa heldig at faa reddede. Efter Branden, »da jeg havde kun lidet at more Sindet med, naar jeg fra Embedets Forretninger havde nogen Lise«, gav han sig til paany at udarbejde Beretningen om sidstnævnte Stift paa Latin og var kommen til Ende dermed, »da en og anden fornemme Ven« forestillede ham, at det var heldigere, om Skriftet udkom paa Dansk, hvorved det sikkert vilde faa flere Læsere. Denne Opfordring havde han fulgt og udsendte det ovennævnte lille Skrift som en Prøve, »at jeg derved kan indhente mine elskelige Landsmænds Betænkning, enten jeg skal lade det øvrige, som om Aalborg Stift findes hos mig, komme for Lyset, eller det skal blive liggende hos mig fremdeles og være Møl og Mus til Del og Bytte«¹).

Denne Prøve, »hvorved 1. anføres de Gravskrifter og

¹) I Nye Tid o. lærde og cur. Sager for 23. Aug. 1731 anmeldtes, at Skriftet om Jerslev Herreds Kirker kunde ventes med det første her fra Pressen.

mærkværdige Sager, som findes ved Kirkerne; 2. meddeles Fortegnelse paa alle Sognepræsterne siden Reformationen; 3. meldes om et og andet, som ved Stederne og Egnen der omkring kan være værdt at antegne«, blev det eneste, Thura fik udgivet af Værket; men hans egenhændige Haandskrift til det øvrige er endnu bevaret i det st. Kgl. Bibl. (Ny kgl. Saml. 743 a. 4°), og en overordentlig nitid Afskrift af samme i Thottske Saml. 1445. 4°. Det kom til nogen Nytte, da Hans de Hofman senere forfattede sin Beskrivelse af Aalborg Stift¹).

I Fortalen til det nævnte lille Prøveskrift siger Forfatteren: »Hvad Aalborg Bispekrønike angaar, da ligger den i lige Maade hos mig, for nogle Aar siden færdig og paa Latin skreven, i hvilket Sprog den vil og, om Gud vil, med det første komme for Lyset«. Dette Skrift, til hvilket Biskop Thestrup havde ydet Bidrag, lykkedes det Forfatteren at føre ud over de Fataliteter, der den Gang saa ofte standsede Skribenterne paa Halvvejen; thi et Par Aar derefter udkom virkelig hans »Series Episcoporum, qvi Diæcesi apud Cimbros, olim Vansalicæ & Vandalicæ, seu Børglumensi, hodie Alburgensi dictæ, ante et post Reformationem præfuerunt« (Hafn. 1733, 48 SS. i 8°). Skriftet er tilegnet Biskop Fr. Thestrup og Forfatterens gamle Velynder, Professor Hans Gram, der da var Universitetets Rektor.

Den 1. April 1731 døde Biskop Laurids Thura i Ribe i en høj Alder, nærmest som Følge af et ulykkeligt Fald; hans Hustru overlevede ikke blot ham, men ogsaa Sønnen Albert Thura, i mange Aar († 1760). I Bispeembedet fulgte Matthias Anchersen, der var født i Kolding, Søn af Ancher Anchersen, tidligere Biskop i Ribe. Han var en Mand af stor Lærdom og vistnok i Besiddelse af rige Evner; men han havde dog visse Skrøbeligheder, der gjorde ham mindre heldig som Biskop. Albert Thuras Forhold til hans

¹) Se Fortalen til Hofmans Foundationer IV.

ny Foresatte maa dog antages at have været godt, saa meget mere, som han senere blev gift med Biskoppens Datter. Den 29. November 1732 døde nemlig Thuras tidligere nævnte Hustru i Barselseng med sit 5te Barn. Den 18. Juni 1734 ægtede han Cathrine Margrethe Anchersen¹⁾, hvis Skjønhed og Ynde han i Breve til sine Venner priser i stærke Toner.

Efter at Christian VI havde tiltraadt Regeringen, var Thura en af de mange, der paa Vers hilsede den opgaende Sol. I Sommeren 1731 gjorde Kongen nemlig en Rejse gjennem en Del af sine Lande, ved hvilken Lejlighed han ogsaa besøgte Kolding, hvoraf Thura tog Anledning til i en »Allerunderdanigst Lykønskning« (dat. Lejrskov 15. Juli 1731) at udtale sine loyale Følelser og Folkets Haab. Ogsaa ved en senere Lejlighed kom hans poetiske Aare til lignende Anvendelse, da han udgav en »Lyk-Ønskings Aria til begge Deres Majestæter Kong Christian den Siettes og Dronning Sophiæ Magdalenes Fødsels Dage den 28. og 30. Nov. 1735«²⁾.

At Thura ogsaa ad anden Vej søgte at vinde Opmærksomhed paa de højeste Steder, synes at fremgaa deraf, at han 6. Okt. 1732 tilegnede Dronningen et større religiøst Skrift, »Eenfoldige og Gudelige Tanker over nogle faa Sprog af den Hellige Skrift, Guds Børn til Trøst og Opbyggelse og til Andagts Opmuntring« (Kbh. 1736, 296 SS. i 4°). — I Fortalen, der er dat. 24. Juni 1732, ytrer Forfatteren: »De faa Sprog af Guds Ord, som her fremstilles, et Guds Barn at læse til en gudelig Forlystelse og Tidsfordriv, er mestendels enten i Prædiken eller ved Brudevielse eller til Ligprædikener eller ved andre Lejligheder af mig i Enfoldighed forhandlede«. Skriftet var ikke

¹⁾ Fr. Hjort, Slægten Thura, S. 21. Den tidligere omtalte Skoleholder i Vraa, Henrik Broholm, har i et langt latinsk Digt besunget dette Bryllup (Addit. 609. 4°).

²⁾ Bibliotheca Danica III, 347. 353.

bestemt til at være en Lærdomsprøve: »Thi hvo skulde kunne eller ville vente sligt hos mig, som siden min Præstegaards og mine Bøgers Aske har fast ikke haft nogen tilstrækkelig Bog at benytte mig af, som Præst, anden end min Bibel.« — Skriftet vidner om kristelig Alvor; men Paavirkning af Pietismen spores ikke. Blandt de Afsnit, hvoraf det bestaar, kan fremhæves Nr. XIX: »Et Guds Barns hellige Tanker om sin Daab«.

For vor Tids Smag ere de nævnte religiøse Betragtninger langt mere tiltalende end et andet Skrift af samme Forfatter, der bærer Titelen: »En Vækker i søvnagtige Christnes Øren, som ved hvert Minut raaber: Var dig for Satan! Sligt forestilles alle Mennesker til Advarsel i en eenfoldig Prædiken, holden i Leirskov Kirke paa Tredie Søndag i Faste 1735«. Kbh. 1738 (60 SS. i 4°). Denne vidtløftige Prædiken, der er approberet til Trykken baade af Biskop Matth. Anchersen og af Professor Marcus Wøldike, indeholder en hel Satanologi, og den synes at have vundet Samtidens Bifald, da den oplagdes paany 1742. — Af Thuras efterladte Breve ses, at hans Nabo og gode Ven, Hr. Niels Tøxen i Verst, har haft den til Laans i Manuskript, og at han beholdt den saa længe, at Forfatteren maatte kalde den tilbage. Om den har tiltalt Tøxen, vide vi ikke; men det maa vel antages. I »en gudelig Salme«, hvormed samme Prædiken slutter, lader Thura en Kirkegænger bl. a. udtale sig saaledes om Emnet:

Jeg, som i Dag til Kirken gik,
 En haard og grusom Præken fik,
     Som handlede om Fanden,
 Med Rædsel hørte jeg derpaa,
 De andre gjorde ligesaa,
     Vi saae da paa hinanden;
 Min Nabo græd, og jeg græd med,
 Gud hielp mig til et bedre Sted!

Er Satan løs, har hand den Magt,
 At mangan Siæl kan blive bragt
     Ved ham til evig Pine?
 Kand hand ved sine Fristelser
 Forføre Christne Mennisker
     Med List og smire Mine?
 Hvor maa da jeg forvare mig,
 Gud hielp mig selv at tro paa dig!

For paa ét Sted at samle, hvad der er at sige om den kirkelige Side af Thuras litterære Virksomhed, kan det bemærkes, at der i Optegnelser om ham og hans Slægt tillægges ham »Nogle catechetiske Spørgsmaal, 1735«¹⁾. Af hans Brevvevling i nævnte Aar med nævnte Niels Tøxen²⁾ fremgaar, at Thura da har haft et Skrift færdigt til Trykken, indeholdende kateketiske Spørgsmaal til Forsvar for den da brugelige Form for Skriftemaalet. Selv angiver han etsteds Skriftets Titel saaledes: »Skrifte-Maals og Skrifte-Stolens Vigtighed og Værdighed, Hellighed og Herlighed i vore Kirker, ved eenfoldige Spørgsmaal og Giensvar viist de Unge i offentlige Samtaler med dem efter Prædiken udi Catechizationen i Leirskov og Jorderup Kirker, Aar 1735«³⁾. Det var et af Tidens brændende Spørgsmaal, som her var behandlet. Udgivelsen mødte derfor Vanskeligheder, Forfatteren ikke kunde overvinde, som det ses af følgende Antegnelser (med Andr. Hojers Haand) i General-Kirkeinspektions-Kollegiets Forhandlingsprotokol:

1739, 20. Jan.: »Hr. Albert Thura, Sognepræst til Leirskov i Ribe Stift, ved Skrivelse af 17. Jan. beder om Resolution, om og naar hans lidet Skrift om Skrifte-stolens Vigtighed og Værdighed, som efter fore-gaaende lovlig Censur dog af General-Kirkeinspektionen fra Bogtrykkerne var til Eftersyn æsket tilbage, maatte

1) Fr. Hjort, Beretn. om Slægten Thura, S. 24.

2) Univ.-Bibl., Addit. 609. 4°.

3) Thura, Specimen, lexic Dan.-Lat. (Hdskr. i Gl. kgl. Saml. 2386. 4°).

trykkes. — Ham svares, at Collegium efter sin Instrux og Tidernes Omstændigheder finder det til Kirkens nuværende Rolighed fornødent, at Bogen bliver hos Collegio.

1739, 10. Marts. »Hr. Alb. Thura, Sognepræst til Leirskov, d. 3. Marts, beder, at hans Skrift om Skriftestolen tillades at trykkes, eller ham uskadte remitteres«. Resolution: »Skriftet sendes Auctori tilbage, dog med Paaskrift, at det ej maa trykkes uden nærmere Tilladelse«.

Det er et ret karakteristisk Træk af Kirkekollegiets Praxis. Skjønt det er utvivlsomt, at Thura har taget den ved Kirkeritualet foreskrevne Ordning af Skriftemaalet i Forsvar mod de Angreb, som af yderliggaaende Pietister rettedes mod den, maatte hans Skrift dog ikke komme ud for ikke at fremkalde Modskrifter. Nu synes Haandskriftet at være tabt.

Det er tidligere berørt, at der ved Kolding Skole var den store Ulempe, at Skolebygningen var ubrugelig. Denne for en Skole saa væsentlige Mangel blev endelig med Møje afhjulpen, og i Foraaret 1732 var man kommen saa vidt, at en ny Bygning kunde indvies¹⁾. Hovedtalen holdtes ved denne Lejlighed paa Latin af Stiftets ny Biskop, Matthias Anchersen, der behandlede det latinske Sprog med et selv i hine Tider ualmindeligt Mesterskab, der er saa fremtrædende, at man ved Læsning af en af hans Taler strax kjender ham paa Stilen, selv om Talen ikke er mærket med hans Navn²⁾. Efter Biskoppen talte Skolens Rektor,

¹⁾ Denne Skolebygning er nu forlængst afløst af en ny og smuk Bygning, og Forfatteren af disse Linier er formodentlig en af de faa nulevende, der husker den gamle Bygning, som gjorde et i høj Grad tarveligt Indtryk. Saa vidt erindres, var der Stengulv i Skolestuen.

²⁾ I Ny kgl. Saml. 1255, 4°. findes et Hdskr. uden Forfatternavn, der indeholder »Inauguratio scholæ Coldingensis habita An. MDCCXXXII d. 26. Martii« samt 10 Synodaltaler. Stilen viser klarlig, at Anchersen maa være Forfatter af disse Taler.

og tilsidst holdt Thura en versificeret dansk Lykønsknings-tale, som det maa have været en ren Fornøjelse for de mange tilstedeværende »af gejstlig, militær og verdslig Stand« at lytte til ovenpaa de to latinske Taler, som de fleste af dem intet havde forstaaet af. Den begynder paa følgende Maade:

I vakre, Brave Folk! som ere her tilstede,
 Og alle tage Deel i Colding Skoles Glæde;
     Tillader ogsaa mig, endskiønt en Landsby-Præst,
     At tale et Par Ord paa Skolens Jubel-Fæst.
 Jeg selv paa tredje Aar har været her som Lærer,
 Og derfor Skolen end i Barm og Hierte bærer;
     Min Kjærlighed til dend jeg ey forglemme vil,
     (Thi det umueligt var) saa længe jeg er til.
 Just det er Aarsag til, at jeg fik nys i Sinde,
 Ved denne Samling, her at lade mig indfinde,
     Og, som en gammel Ven af dette Læse-Stæd,
     At legge og i Dag min Skærv i Lavet med.
 Og, faar jeg Frihed til, min Tale her at holde,
 Jeg mindste Kiedsomhed skal Eder ej forvolde,
     Thi Tiden minder selv, at jeg bør være kort,
     Da hver af Eder vel er træt, og haster bort.

Denne Tale, ledsaget af værdifulde historiske Tillæg, udgav Thura siden under Titel: »Lyk-Ønsknings-Tale til Colding Byes Kongelige Skoles Indvielses Høytid, holden i Skolen dend 26. Martii 1732. Tillige med en Historisk Beretning om Colding Skole fra dends Begyndelse indtil denne Tiid«. (Kbh. 44 SS. i 4°). Den er forsynet med en rimet Tilegnelse til Gehejmerraadinde Kirsten Harboe, f. Fuiren til Støvringgaard, der har vundet sig et anset Navn ikke blot som Stifterinde af det Harboeske Frue-kloster i Kjøbenhavn og af Støvringgaards Kloster, men ogsaa som stor Velynderinde af alle litterære Bestræbelser, der i hende havde en værdifuld Støtte.

Den ny Skolebygning prydedes med en af Thura for-

fattet lang latinsk Inscription, affattet i Lapidarstil og indeholdende Hovedtrækkene af Bygningens Historie. Den findes aftrykt i E. G. Taubers »Breve fra Kolding« (1822), S. 31—5, ledsaget af en dansk Oversættelse (af Tauber), der dog indeholder den komiske Fejltagelse, at Biskop (»Præsul«) Matth. Anchersen gjøres til »Byens Borgemester«.

For at faa nogle af sine Udarbejdelser eller Samlinger anbragte paa passende Maade var Thura traadt i Forbindelse med Udgiveren af Ugebladet »Nye Tidender om lærde og curieuse Sager«, Jochum Wielandt. I August 1731 meddelte denne sine Læsere, at »en god Patriot i Jylland, der i mange Aar har været omhyggelig for at se sit Fædrelands Historie, fornemmelig Historiam Danorum litterariam, illustreret«, havde lovet at indsende »smaa Observationer om danske mærkelige Sager«, som man haabede vilde fornøje Læserne¹⁾. Snart efter begyndte da Thuras Meddelelser under Titel »Notification om Danske curieuse Sager«. Som det meste af hans Produktion dreje Meddelelserne sig især om litterær- og personalhistoriske Emner. Han begynder med Indskrifter fra forskellige Kirker, især i Aarhus Stift, siden følge Oplysninger om Biskopperne i Norge efter Reformationen, om Danske, der havde erhvervet Doktorgraden ved fremmede Universiteter, om Sognepræster ved vor Frue og S. Nicolai Kirker i

¹⁾ Jvfr. Stolpe, Dagspressen i Danmark IV, 136 f. Allerede lidt tidligere havde Thura for øvrigt ydet et Bidrag til de lærde Tidender (1731, S. 323 ff.), idet han havde indsendt Beretning om en i Uhre i Lejrskov Sogn 20. Apr. 1731 »født« Gjæsling, der havde 4 Ben. Samme Dag var han rejst til Ribe i Anledning af sin Faders Jordefærd og havde taget Misfosteret med, som han 21. Apr. tilstillede Stiftsfysikus, Dr. Ancher Anchersen, med en latinsk Skrivelse, hvori han opfordrede ham til at udtale sig om denne Naturmærkværdighed (af hvilken der senere fremkom en Afbildning i de lærde Tidender, S. 387, for s. A). Anchersen havde ligget paa Borchs Koll. sammen med Thura.

Kjøbenhavn osv. I Aargangene 1734 ff. findes lange Fortegnelser over trykte Disputatser, holdte paa Kollegierne af Studenterne og paa Universitetet af Professorerne (de sidste fra 16. Aarhundrede af). Senere meddeles Prøver af en islandsk Litterærhistorie («*Islandia litterata*»), som Thura havde i Sinde at udgive, skjønt han unegtelig savnede en vigtig Forudsætning for Udførelsen af et saadant Foretagende, nemlig Kjendskab til Sproget. Men i den lærde Islænder Jon Olafsen fra Grunnavig havde han fundet en kyndig Medhjælper¹⁾.

I de omtalte lærde Tidender for 14. Febr. 1732 har Thura meddelt, at »han til Trykken haver ganske færdigt sit Skrift, som han i mange Aar har arbejdet paa, om alle Latinske Skoler i Danmark, Norge, Island og Færø. Dette Skrift er inddelt i 7 Bøger, og hver Bog i visse Kapitler . . . Autors Forsæt i dette Skrift er 1) at beskrive Skolernes Opkomst, Herligheder, Beneficia og Tilstand fra Reformationen indtil denne Tid; 2) at give Fortegnelse over alle Skolernes Lærere siden Reformationen; 3) at meddele en kort Biografi ved enhver Lærers Navn i Skolerne, baade om hans Levned og Embede, saa og om de Skrifter, som ere af ham enten i Trykken udgivne eller in Manuscripto efterladte, hvorved og her og der føjes de afdødes Epitaphia og Gravskrifter, hvor de kunne faas«. Efter at have givet endnu nærmere Oplysninger om Skriftet og det store Arbejde samt Bekostningen ved Brevvexling hele Landet over, som det havde forvoldt, udtaler Forfatteren det som sit Ønske »at nyde dette ene som en Belønning for sit Arbejde, at Skriftet maatte af en Boghandler i eller udenfor Fædrelandet blive oplagt, og ved hans Forsorg komme for Lyset«. — For at give rette vedkommende en Forestilling om, hvad der kunde ventes, meddeles sluttelig Bogens

¹⁾ Wielandt, Nye Tidender etc. 1736, S. 803 f., 819 f., 1737, S. 2 f., jvfr. «*Dänische Bibl.* I, 452. Ann. f. nord. Oldkynd. 1853, S. 303.

næstsidste Kapitel om Skolerne paa Island. Følgende Ytring om disse støtter sig aabenbart til hans egen Erfaring: »Singularis ferè annis Scholæ Islandicæ suos Academiae Hafniensi tradunt discipulos, acri ingenio, judicioque sagaciori plerumque præditos«.

Det var forgjæves, at Thura lyste efter en Forlægger. En saadan meldte sig aldrig, og ved sin tidlige Død maatte han efterlade dette Skrift, der blev endelig afsluttet 1738 og aabenbart har kostet meget Arbejde, utrykt og henvist til Fremtidens Tilfældigheder. Heldigvis er det dog i Tiden landet i Universitetsbibliotheket (Addit. 205. 4°) og »Valvæ scholarum regni Danici apertæ seu Introitus in Scholas Daniæ, Norvegiæ, Islandiæ ac Feroæ Latinas«, som det kaldes, har været en vigtig Kilde for dem, der hos os have syslet med de lærde Skolers Historie. Dets Brugbarhed forøges derved, at Thura har forsynet det med ypperlige Registre, da han havde klart Øje for, at et historisk Arbejdes Værd derved i høj Grad forøges¹⁾. Selve Værket udgjør ikke mindre end 763 Sider.

Det af Thuras Skrifter, som har faaet mest blivende Betydning, er hans Fremstilling af Kjøbenhavns Universitets ældste Historie, »Regiæ Academiae Hafniensis Infantia et Pueritia sub tenebris Pontificiis«, Flensb. & Altona 1734 (64 SS. i 8°), og det af den Grund, at han her har kunnet benytte en Kilde, som ikke mere er tilgængelig, nemlig Biskop Jens Bircherods Uddrag af Universitetets ældste, paa Thuras Tid allerede tabte, Matrikel. Paa Grundlag af dette Uddrag og det lidet, der forelaa i Litteraturen om Universitetets tidligste Skæbne, har Thura da komponeret sit Skrift. Da han her havde vovet sig ind paa et Omraade, som han ellers undgik i sine Skrifter, nemlig Tiden

¹⁾ Til Holberg skrev Thura ¹⁴/₉ 1734 m. H. t. hans Danmarks Historie: »Totius patriæ tuæ pariter ac meo nomine te moneo, perrogo, rogo et obtestor, ut historiæ huic tuæ indicem addas copiosissimum, ne ipsam animam in tam venusto et eleganti corpore desiderari jure suo mecum populares nostri querantur«.

før Reformationen, havde han, for at undgaa Fejltagelser, forud søgt at skaffe sig de fornødne Oplysninger fra lærde Venner. Følgende Brev til Falster viser hans Fremgangsmaade:

Viro celeberrimo, clarissimo et eruditissimo

M. Christiano Falstero

Alb. Thura P. S. D.

Svaserat anno superiore vir inter professores Hafnienses excellentissimus et absolute doctus, tuus meusque fautor atque amicus singularis, quem omnium fere consiliorum studiorumque meorum auctorem et præceptorem diu multumque sum veneratus¹⁾, ut pagellas de *Regiæ Academiæ Hafniensis infantia et pueritia sub tenebris pontificiis* a me conscriptas in publicum emitteren. Forte enim casuque felici accidit, ut amicus Othinianus²⁾, qui me patriæ patriarumque antiquitatum curiosum esse nouerat, plagulas nonnullas a celeberrimo universitatis Hafniensis professore, postea episcopo Aalburgensium, D. Joan. Jacobi Bircherodio ex ipsa academiæ matricula curatissime olim descriptas, benigne mihi transmiserit; quas cum aliquoties perlegeram |: perlegi enim avide et studiosissime : mox animum ad istas paginulas conscribendas summa alacritate adjeci, posteris aliqualem pristinæ academiæ Hafniensis adhuc pontificiæ ideam traditurus: at, quia in his paginis, vir eruditissime, multa obveniunt professorum, qui isto seculo vixerunt, munia et officia academica mihi sane et plerisque forte popularibus meis hactenus ignota prorsus et incognita, imo tempore nostro plane obsoleta, nollem facile scriptum hoc typis publicis euulgari, nisi consulti in patria litterati viri, quid de his titulis, muniis et honoribus academicis sentirent, mihi prius per litteras aperuissent; ego proinde, discipulus olim tuus in cathedrali Ripensium schola tibi multo dilec-

¹⁾ At det er Hans Gram, hvortil der sigtes, kan ikke være tvivlsomt. I Kbh'ske Vidensk. Selsk. Skr. III, 7, omtaler Gram A. Thura som »den meget flittige Mand» og citerer en af ham fremskaffet Efterretning.

²⁾ Vistnok Landsdommer Jacob Bircherod, hvis Studier havde megen Lighed med Thuras (s. D. biogr. Lex. II, 290).

tissimus, a te præceptore quondam meo, hodie fautore meo et amico incomparabili, obnixè peto, ut, quid sibi velint, quos præsens pandit catalogus, tituli et honores academici olim usitati, pro summa tua humanitate et eruditione, ad me tuum, tuumque semper futurum, per litteras proxime deferas. [Derefter følger en lang Række Navne paa akademiske og kirkelige Værdigheder og Funktioner, angaaende hvilke Oplysning ønskedes]. Scripsi hæc Ripis Cimbr. in ipsa æde episcopali d. 22. Apr. 1731, crastino die tristibus parentis et episcopi mei exequiis interfuturus.

Paa lignende Maade har Thura søgt Oplysning hos M. Peder Terpager i Ribe, Biskop Hans Trelund i Viborg og Provst Povl Povlsen i Saxild. Terpagers Svar giver navnlig grundig Besked; men Falsters vidner ogsaa om betydelig Indsigt. Synderlig Anvendelse for de indsamlede Oplysninger synes Thura dog ikke at have faaet, da han for det meste blot forholder sig refererende og ikke gaar ind paa nærmere Forklaringer, noget, vi nu nærmest betragte som et Fortrin, da vi derved faa Kildernes egne Ord og ikke Thuras maaske misvisende Omskrivninger af dem. Skjønt Skriftet først udkom 1734, forlagt af Brødrene Korte¹⁾, havde det længe forinden været færdigt fra Forfatterens Haand, som det fremgaar af hans Breve. Fortællingen er da ogsaa dateret 20. Juli 1731. Den vidner om Thuras store Kærlighed til Universitetshistorien. Han fortæller, at han, før hans Bogsamling brændte, havde haft et Exemplar af Vindings »Regia Academia Hauniensis« (1665), som han havde forsynet med tilskrevne Bemærkninger; efter Branden var Vindings Bog en af de første, han paany anskaffede, og det er en stor Ros, han tildeler

¹⁾ De talrige Trykfejl i forekommende Navne vise, at Forfatteren ikke selv kan have læst Korrektur. Men det hørte vel heller ikke den Gang til det almindelige, at Forfattere overhovedet selv besørgede Korrektoren, og da mindst, naar de levede langt fra Trykkestedet. — Skriftet er anmeldt i Ad nova Acta Erudit. Lips. supplementa III, 513—5.

den — næsten større, end den fortjener. Det var hans Haab, at hans lille Skrift om Universitetets »Barndomstid« skulde med Tiden efterfølges af dets Levnedsløb (»Ungdoms- og Manddomsalder«) i de to siden Reformationen henrundne Aarhundreder. Men det naaede han ikke. Man har et senere Brev fra ham til den bekjendte slesvigske Historiker Joh. Fr. Noodt, der havde opfordret ham til at gaa videre i hans Arbejde med Universitetets Historie. Han maatte heri erklære, at saa gjerne han end vilde, saa var det ham dog en Umuelighed, fjernt fra Universitetets Arkiv, som han var, at skaffe det fornødne Materiale tilveje, især da de Forsøg, han havde gjort paa at faa andre til at yde ham den fornødne Hjælp, vare mislykkede. For øvrigt udmaler han smukt, hvilken Glæde det vil være for ham, om Noodt vilde besøge ham og gennemgaa, hvad han havde indsamlet til Oplysning om det fædrelandske Universitet. Følgende Ytringer i Thuras Brev, der er dat. 24. Sept. 1738, fortjene her at anføres:

Academiæ Hafniensis Historiam, cujus Particulam ante aliquot annos luci publicæ exposui, ad umbelicum perducere non audeo nec volo nec opto, Te licet monente, Te inquam monente! immo monentibus præter Te, vir eruditissime, litteratis Danis quam plurimis. Nemini enim manus habeo auxiliatrices. In opere tam vasto conficiendo nemo fere me juvabit Danus. Tu autem, si mihi in Museo me adsideres (at quale mihi quantumque tum oriretur gaudium!) mox Analecta mea seu Rudimenta ad Academiæ Patriæ Historiam pertinentia Tibi ostenderem. Ego ante biennium, et quod excurrit, ex Codicillis seu Protocollis Academicis nonnullas querulus et sollicitus expetivi Memorias obscuras. Eos ego per litteras adii, qui me adjuvare debuerunt. Sed operosissime nihil egi¹⁾.

¹⁾ Et Spørgsmaal er, om de kunde opfylde hans Ønske. Naar Thura saaledes 1734 bad Universitetet skaffe ham en Fortegnelse over alle dem, der havde taget den filosofiske Baccalaurgrad, saa var det et urimeligt Forlangende. Tallet var mange Gange større, end han vistnok tænkte sig.

Num potuerint, an plane noluerint petitionibus meis satisfacere, meum non est hoc loco memorare¹⁾.

Efterhaanden er Thura vistnok kommen til den rigtige Erkjendelse, at det var umuligt — selv om han vilde gaa overfladisk til Værks — at skrive Kjøbenhavns Universitets Historie uden selv at benytte dets Arkiv — og det tillod hans Forhold ham ikke. Imidlertid har han dog samlet adskilligt, der kunde tjene til Supplering af Vindings »Regia Academia Hauniensis«, der jo kun rækker til 1665²⁾.

Med Hensyn til Fremstillingen af det af Christian IV 1623 oprettede Sorø Akademis Historie, der jo ogsaa var en af de Opgaver, Thura havde stillet sig, var han for saa vidt heldigere, som han ved virksom Medhjælp af andre — formodentlig især af Rektoren ved Skolen i Sorø, M. Hans Sneedorph, med hvem han stod i Brevvexling — naaede saa vidt, at han kunde forme, hvad han kaldte »Umbra Sorana«, en, som det synes, omhyggelig Samling af alt, hvad han kunde overkomme vedrørende Akademiet indtil dets Opløsning 1665. Han var 1736 naaet til Ende med Arbejdet; Venner, som Chr. Lassen Tychonius o. a., havde forsynet det med Ærevers³⁾, og det var Aftalen, at det skulde trykkes i det nys oprettede, privilegerede Bogtrykkeri i Viborg; i »Dänische Bibliothec« (I, 452) bebudedes dets snare Fremkomst; Universitetets Approbation til Trykken var erhvervet; men derved blev det; Bogtrykkeren viste

¹⁾ Orig. i Thottske Saml. 500 Fol., hvor der ogsaa findes et andet Brev fra Thura til Noodt, og et fra Noodt til Thura.

²⁾ Univ.-Bibl., Addit. 189. 4°. »Ad Illustrissimi Erasmi Vindingii Regiam Academiam Hafniensem Supplementum alterum ex antiquissimis Monumentis Academicis depromptum ab Alberto Thura.«

³⁾ Paa sidste Side af Tychonius's »Vers og Indfald« (Odense 1776) findes et latinsk Poem »Ad virum adm. Rev. clariss. Dn. M. Albertum Thura, Umbram Soranam cum foundationibus, diplomaticis, annalibus et notitiis literariis Academicæ Soræ typis edentem«. — Et »Carmen gratulatorium« af F. J. V. Dauw omtales i Soransk Tidsskr. I, 2, 141.

sig som »en Stymper«, ude af Stand til at fremme den alt begyndte Trykning¹⁾; et Forsøg paa at faa en Prænumeration i Gang glippede, vel tildels fordi Forfatteren døde ikke længe efter denne sidste Kraftanstrengelse. Det Forsøg, en af Thuras Sønner en Del Aar senere gjorde paa at faa Faderens Værk for Lyset, førte heller ikke til noget Resultat, og nu er Skriftet tabt, hvilket saa meget mere maa beklages, som Akademiets Arkiv, der vilde kunne have ydet Erstatning for Tabet, gik op i Luerne 1813. — Hele Værkets triste Historie er med sædvanlig Omhu og Nøjagtighed fremstillet af fhv. Overbibliothekar, Dr. Chr. Bruun i »Soransk Tidsskrift«s 1. Binds 2. Hefte, S. 121—44, hvor en Del Breve, vexlede mellem Thura og Præsten F. J. V. Dauw paa Anholt, der ogsaa levende interesserede sig for Sorøs Historie, findes meddelte.

Gjennemlæser man Thuras Breve, bemærkes det snart, hvor mange af dem der ere beregnede paa at fremskaffe Oplysninger, som han savnede. Naar han selv blev spurgt, var han dog ogsaa villig til at yde al mulig Gjengjæld. Som Exempel kan anføres: Den tyske Læge ved Waisenhuset i Kjøbenhavn, Dr. Theodor Wilhelm Grothaus, der hørte til den pietistiske Kreds, var kommen i Forbindelse med Thuras Brødre i Kjøbenhavn og havde af disse faaet Anvisning paa deres lærde Broder i Lejrskov som en Mand, der kunde give ham Oplysning om Danmarks Naturhistorie, et Emne, hvormed Grothaus syslede. Da denne derfor 1732 henvendte sig til Albert Thura om Vejledning, gav han ham ikke blot en fyldig Anvisning paa de Skrifter, i hvilke han kunde finde Oplysninger, men afskrev ogsaa af sine egne Samlinger hvad han mente, der kunde have Interesse for den fremmede Gransker.

Blandt de Samlinger, Thura i sin Tid havde anlagt,

---

¹⁾ Af et Brev fra Thura til J. F. Noodt i Slesvig synes nemlig at fremgaa, at Trykningen var begyndt, da Thura siger om Værket, »fervet sub prælo«.

var ogsaa en af danske Mænds Portræter. Den var gaaet til Grunde ved hans Præstegaards Brand 1728¹⁾; men ufortrøden, som han var, havde han snart taget Sagen op paa ny, og det var endog hans Plan at udgive en Samling Billeder af bekjendte Mænd — ligesom man i en langt senere Tid har gjort — ledsagede af biografiske Oplysninger og de latinske Epigrammer, som i ældre Tid sattes som Underskrift under Billederne. I et Brev fra Sept. 1734 til Præsten Hans Olufsen Nysted omtaler han to Arbejder, han f. T. havde for, nemlig et Skrift om Sorø Akademis Historie og et med lærde Mænds Billeder. Da han ved samme Tid skrev til Holberg, var det ikke mindst for at bede om hans Billede til Samlingen. Paa lignende Maade henvendte han sig ogsaa andetsteds for at faa Materiale til det paatænkte Værk²⁾, og ingen vil nægte, at det vilde have været interessant, om man allerede fra hin Tid havde haft en Samling af bekjendte Mænds Billeder i Lighed med den, hvormed Johannes Meursius i sin Tid havde prydet sit Værk om Leidens Universitet (Athenæ Bataviæ). Thura henvendte sig i Nov. 1734 til Brødrene Korte i Altona, der havde hjulpet et Par af hans tidligere Skrifter for Lyset, og bad dem overtage Forlaget³⁾. Men enten maa de ikke have svaret eller givet ham Afslag; thi siden høre vi ikke mere derom.

Allerede fra sine yngre Aar havde Thura interesseret sig for Undersøgelser vedrørende det danske Sprog, men især efter at han var kommen i Forbindelse med den gamle Sprogmand Hans Olufsen Nysted, Præst i Løsning

¹⁾ Se foran, S. 79.

²⁾ Bl. a. til Provst Peder Høeg, Præst i Estvad og Rønbjerg, der ejede en Samling af saadanne Billeder.

³⁾ Titelen angives saaledes: «Alberti Thura Pinacotheca seu Iconographia curiosa, oculis suis distincta, imagines seu effigies nobilium atque eruditorum Danorum, ære incisas, elegantissimisque poetarum epigrammatis encomiasticis ubique fere ornatas, . . . sistens, hypomnematis historico-litterariis ornata».

ved Horsens, der havde været en af M. Moths Medarbejdere ved hans store Ordbog, og siden havde syslet meget med Undersøgelser om det danske Sprogs Oprindelse¹). Fra 1731, om ikke før, stod Thura i stadig Brevvexling med denne Mand og har vist fra ham faaet Tilskyndelse til at sysle med Modersmaalet. Herom vidner navnlig en til Trykken bestemt, men dog aldrig udgiven Prøve af et dansk-latinsk Lexikon af Thura, indeholdende en Række Former af Ordet »Barn« (med latinsk Oversættelse) i de forskjellige Forbindelser, Sammensætninger og Talemaader, hvori »Barn« forekommer i Sproget²). Skriftet, der er til-egnet den senere som Statsminister bekendte Fred. Chr. Rosenkrantz, der da endnu var Barn, har Form af en Brevvexling med ovennævnte Nysted. Den akademiske Censor, Astronomen Peder Horrebøw, maa imidlertid aldeles ikke have kunnet skjønne, at en saadan Undersøgelse, naar den for øvrigt var ordentlig udført, kunde have nogen-somhelst Betydning, da han gav sin Approbation til Trykken under følgende Form: »Jeg har gjennemlæst den største Del af disse Barnagtigheder og beklager, at jeg har spildt min Tid med denne Barnesnak«³). — En saadan Approbation maatte være dødbringende for Skriftet. Langebek, der, som bekendt, i en Række Aar syslede med dansk Ordbogsarbejde, maa bedre have forstaaet at skjønne

¹) Dansk biogr. Lex. XII, 366 fl.

²) Alberti Thura Specimen Lexici Danico-Latini in voce Danorum Barn per litteras ad virum clariss. Johannem Olai Neopolitanum, Ecclesiarum Løsning et Korning Pastorem, nuperrime inceptum et tentatum, nunc vero in gratiam Popularium e Museo Leirskoviano editum et typis publicis commissum Hafniæ Anno MDCCXXXV.

³) Denne i sin Art vistnok temmelig enestaaende Approbation til Trykken lyder saaledes i Originalsproget:

Imprimatur.

Legi puerilia hæc maxlma partem, et dolui, me istud. tempus in puerilibus nugis perdidisse. Havn. d. 16: Januarii 1736.

P. Horrebøw.

paa Forsøget, da han med egen Haand har taget en endnu bevaret Afskrift af hele Thuras »Specimen« (Gl. kgl. Saml. 2386. 4°).

Ikke meget bedre gik det Thura, da han 1738 under Skribentnavnet Alethophilus havde begyndt i de lærde Tidender at indføre sproglige Bidrag¹). Hans Motiv var, som han selv siger, at »han med andre Patrioter har længe ærgred sig over, at da andre Lande og Nationer excolere deres eget Sprog, ere de Danske fremfor andre Nationer enten saa dovne, at de gider ikke, eller saa frygtagtige, at de tør ikke skrive til deres eget Sprogs Ære, da dog det danske Sprog i ingen Ting viger noget andet Sprog, men turde vel opløfte sit Hoved temmelig højt over de andre Sprog, og fast over alle de Sprog, der ere os i Europa bekjendte«. Det er noget nær det samme, som Hans Mikkelsen Ravn havde sagt o. 100 Aar tidligere²). Men det gik Thura som Ravn, om end ikke i samme Grad, at naar det kom til Stykket, laa Pennen ham nok saa let i Haanden, naar han skrev Latin, som naar han skrev Dansk, idet det dog er at antage, at Hensynet til hans Bøgers Afsætning i Udlandet har haft nogen Indflydelse paa Valget af Sproget. Hvad havde, efter vort Begreb, været naturligere, end at han havde henvist til, hvad Holberg allerede paa dette Tidspunkt havde udrettet ved Brugen af Modersmaalet i Værker, der læstes af alle? Og dog vide vi fra Thura selv, at han satte Pris baade paa Holbergs Vittighedsværker og paa hans historiske Skrifter³).

Thuras sproglige Bidrag til de lærde Tidender bestod navnlig af en Samling af danske Ordsprog og Talemaader, der knyttede sig til Menneskers og Dyrs Navne. Men han maatte erfare, at dette Bidrag ikke faldt i det læsende

¹) Jvfr. Stolpe, Dagspressen i Danmark IV, 136 f.

²) Hist. Tidsskr. 3. R. IV, 506.

³) A. Thuras Brev til Holberg, dat. 14. Sept. 1734 (Univ.-Bibl., Addit. 609. 4°.)

Publikums Smag, hvorfor han maatte slutte af, før han ønskede eller ventede. »Den Pen, han havde dannet til det danske Sprog Sir, faldt for nyligen paa Gulvet under Bordet, den er siden traadt itu og duer ikke mere at tage op eller at skrive med.« Han ansaa det derfor for det retteste »at kassere, hvad han havde skrevet om det danske Sprog og ganske staa fra sit Forsæt«¹⁾.

Medens Thura saaledes ikke havde Held med sig paa dette Felt, hilste han i varme Ord, hvad en anden Forfatter, den i sin Tid bekjendte Thomas Clitau, havde skrevet i Modersmaalet og til dets Ære. Da Clitau nemlig 1738 udgav »Poetisk Tidsfordriv«, ledsagede Thura Skriftet med et rimet Forord²⁾, hvori det bl. a. hedder:

Vort Danske Sprog er riigt. Paa Dansk mand skrive kand
Aldt det, som fattes kand af Dansk og fremmed Mand;
Vort ædle Danske Sprog har ganske vist de Kræfter,
At det ey noget Sprog i Verden giver efter (osv.).

Gjennemlæser man den Brevsamling, som Thura efterlod (den rækker dog kun til Aug. 1735), faar man i første Linie Indtrykket af en overordentlig litterært interesseret Personlighed, der var om sig allevegne for at faa Stof til Virkeliggjørelsen af de store Planer til Oplysning af Fædrelandets Litterærhistorie og Aandskultur, der fra Ungdommen af havde sysselsat ham, og som følte af ham som et indre, næsten uimodstaaeligt Kald. Under sit Ophold i sin Tid paa Borchs Kollegium havde han vundet en Kreds af Venner blandt de mere begavede af hin Tids studerende Ungdom, med hvilke han søgte at vedligeholde Forbindelsen. Han fortalte dem om sit huslige Liv, der synes at have været meget lykkeligt i begge hans Ægteskaber, men fremfor alt om sine litterære Arbejder,

¹⁾ Jvfr. Stolpe a. St.

²⁾ Rahbek og Nyerup, Den danske Digtekunsts Historie V, S. XVII. Aage Matthison-Hansen i Dansk Tidsskrift 1899, S. 625.

for hvilke han søgte at vinde deres Interesse. Da Terpager havde faaet »Ripæ Cimbricæ« færdig, var Thura saare virksom for at skaffe Værket Afsætning og skrev i den Anledning baade til højre og til venstre. Med sin Nabo, Niels Tøxen i Verst, hvis Skriftefader han var, drøftede han theologiske Emner, og da Tøxen var en skarp Modstander af Pietismen, som han betragtede som en Fordærvelse for Kirken, er det vel sandsynligt, at han ogsaa har indvirket paa Thuras Stemning i saa Henseende.

Da Thura 1735 fik en Opfordring fra Decanus i det filosofiske Fakultet i Kjøbenhavn, M. Christian Thestrup, om at indstille sig til Erhvervelse af Magistergraden, maatte han i en noget ironisk Skrivelse gjøre Professoren opmærksom paa, at han alt for ni Aar siden havde taget Gradene og formentlig ikke behøvede at tage den om igjen¹).

I Dec. 1736 søgte han Sognepræstembedet ved Budolphi Kirke i Aalborg. der var ledigt ved M. Johan Høyers Død. I Gratiaalprotokollen bemærkes, at hans Broder, Oberstløjtnant og Hofbygmester Thura, interesserede sig for ham. Han fik dog alligevel ikke Embedet.

Da Thura sluttede sit Hdskr. om de latinske Skoler, ytrede han: »Plura Historiæ litterariæ specimina, quæ a me confecta sunt (modo vitam et vires Deus concesserit) emittere quam promittere malo«. Han vidste nemlig af Erfaring, hvilke ofte uovervindelige Vanskeligheder Udgivelsen af større Skrifter den Gang medførte; imidlertid svækkede de triste Erfaringer, han havde gjort, ikke hans Lyst til litterær Produktion. 1738 lykkedes det ham, ved at bevæge Bisperne i Danmark og Norge til at fremme Subskriptionen, at faa et efterladt Hdskr. af hans afd. Fader udgivet: »Sjælens gudelige Attraa og Forlængsel, udi trende Bøger paa meget søde og nætte Latinske Vers fremsatte af Herman Hugo, og nu udi Danske Riim af Laurids

¹) Thorup, Bland. Efterretn. fra Ribe Skole, VIII, 69. Thuras Breve Nr. 89 (Addit. 609. 4°).

Thura, fordum Biskop over Riber Stift.« Kbh. 1738 (286 SS. i 4°.) I Albert Thuras udførlige Fortale, dat. 24. Juli 1733, oplyses bl. a., at hans Fader under sin Udenlandsrejse i Ungdommen havde lært Jesuiten H. Hugos »Pia desideria« at kjende og fundet saa meget Behag i samme, at han havde oversat enkelte Stykker deraf, uden Tanke om at udgive dem, skjønt flere højtstaaende Personer fik dem at læse og fandt Behag i dem. Det var først, efter at Professor Lintrup — vistnok af Albert Thura underrettet om disse Forsøg — i sin vidtløftige Approbation (1720) af Laurids Thuras Rimværk, »Adskillige Poetiske Sager«, i stærke Ord havde opfordret denne til at fuldende Oversættelsen, at Biskoppen i sine sidste Aar gjorde Alvor deraf, om han end ikke fik Arbejdet udgivet.

Sex Maaneder før sin Død skrev A. Thura til Præsten Dauw paa Anholt: »Jeg haver 4 Skrifter under Pressen, to i Kbhvn., profani, og to i Viborg, sacri argumenti«. Af disse vides kun et af de »profane« at have forladt Pressen, nemlig »Conspectus Danorum, qvi partim Commentariis suis eruditus, partim quoque versionibus Danicis, de Lingvæ Romanæ et Græcæ Scriptoribus hactenus optime et præclarissime meruerunt, additis ad calcem Indicibus necessariis«; udkom 1740 i Kjøbenhavn (80 SS. i 8°). Det var for øvrigt et Emne, som Thura allerede havde behandlet i nogle af sine Disputatser paa Borchs Kollegium og i sin »Idea hist. litt.«. Hvilke de andre Skrifter vare, som han havde under Pressen, er os ubekjendt.

Endnu i December 1739 var Thura i fuld Virksomhed med Udfærdigelse af en udførlig Subskriptionsplan vedrørende hans Sorø-Værk¹⁾. Det antages imidlertid, at den ikke er bleven trykt, og Grunden var vist den, at han snart efter under en Sognerejse paadrog sig en heftig Forkølelse, der udviklede sig til en Brystsygdom, som

¹⁾ Soransk Tidsskrift I, 2, 124 ff.

10. Marts 1740 endte hans virksomme Liv, inden han endnu havde fyldt sit 40de Aar.

Den 30. Marts 1740 skrev Niels Hofman til Langebek: »Messieurs Ancherserne¹⁾ rejser i denne Uge hjem, og har de nyelig faaet med deris Familie een stor Sorg, idet at deris Svoger, Mag. Albert Thura i Leyrskov, d. 10. hujus er ved Døden afgangen, og sidder hans Enke tilbage med 7 Børn«²⁾.

Om disse Børn kan henvises til Fr. Hjorts Beretning om Slægten Thura. Her skal kun bemærkes, at af første Ægteskab efterlod A. Thura 3 Sønner, af andet 4 Døtre. Af Sønnerne blev de to ældste, Laurids og Hans, Præster, den yngste, Christian Henrik, Søofficer, og det er gennem den sidste, der 1773 blev adlet («de Thurah»), at Slægten har fortsat sit Liv indtil vore Dage. Et ejendommeligt, jevnlig stærkt fremtrædende religiøst Anlæg synes at have været en Arv i Slægten — af Alb. Thuras Døtre var der saaledes ikke mindre end 3, der endte deres Dage i Christiansfeld. Flere af Alb. Thuras mandlige Efterkommere ere optraadte i Litteraturen; men ingen med den overordentlige Energi som Stamfaderen. Et Forsøg, som dennes ældste Søn 1753 gjorde paa at faa Faderens Værk om Sorø frem for Lyset³⁾, mislykkedes desværre, og Haandskriftet findes ikke mere. Men det, der er levnet os af Albert Thuras Forfatterskab, er dog tilstrækkeligt til at sikre ham et varigt Minde.

¹⁾ D. e. Sønner af Biskop Matth. Anchersen, deriblandt den senere meget bekjendte og ansete Højesteretsadvokat Johan Joachim A., af hvem der fra hans Skoleaar findes et Par smaa latinske, muntre poetiske Epistler til Svogeren A. Thura blandt dennes Breve.

²⁾ Orig. i Kongl. Bibliothek.

³⁾ J. Langebeks Breve ved H. F. Rørdam, S. 280. Lærde Tidender 1753, Nr. 14.

To gejstlige Profiler

fra Begyndelsen af 19. Aarhundrede.

Ved G. Sch. Jensen.

De to Biografier, som her meddeles efter en Liber daticus i Hedensted Præstearkiv, gjøre et meget forskjelligt Indtryk paa Læseren. Thi medens Præsten Laurbergs Optegnelser vise os Billedet af en meget tiltalende Personlighed, og ved de Træk, de indeholde om hans to berømte Kontubernaler paa Valkendorfs Kollegium, N. F. S. Grundtvig og F. C. Sibbern, endog have vidererækkende Betydning, vil Præsten Rafns Selvbiografi vistnok frastøde de fleste Læsere ved hans ynkelige Jeremiader over de økonomiske Forhold i Hedensted Præstekald. Hvad der dog giver denne Mand og hans Hustru en vis Ret til Ihukommelse, er, at de senere i deres Livs Aftenstund, ved deres store testamentariske Gave af 20 000 Kr. gjorde det muligt at faa St. Johannes-Kirken i Kjøbenhavn fuldført — som bekjendt det første Skridt til den stærkt voxende Hovedstads Forsyning med de nødvendige Kirker.

Red.

Hans Hatting Laurberg, cand. theol., blev d. 26. Febr 1817 kaldet til Sognepræst for Hedensted og St. Dalby Menigheder i Hr. J. W. Holms Sted, som d. 2. Oktober 1816 var forfløttet til Fraugde Menighed i Fyen¹⁾. — Da det vel ikke vil være ganske uinteressant for de følgende Præster

---

¹⁾ Joachim Wilhelm Holm, Sognepr. f. H. og St. D. fra ¹⁶/₄ 1812—²/₁₀ 1816. † i Fraugde 1852.

at læse et kort Extract af deres Forgjængerers Vita, indtil disse tiltraadte Embedet, vil jeg begynde med mit, omendskjønt det intet indeholder, som jo ikke ellers er ganske dagligdags.

Jeg blev født i Skanderborg d. 3. April 1781, hvor min Fader var Toldforvalter; han var en Bondesøn fra Byen Laurberg, hvorefter han tog sit Navn, kom som Dreng paa Skanderborg Amtstue og var der som Fuldmægtig, til han af Kongen (1779) blev udnævnt til ovenmeldte lille Tjeneste og giftede sig med Jfr. E. C. Hatting, en Datter af Provst Hatting i Hatting. 1786 blev min Fader forfløttet til Svendborg som Toldcasserer, hvor han endnu lever i August 1817¹⁾; min Moder døde 1804. Jeg er den ældste af 8te Sødskende, som alle leve til Dato; min Fader holdt privat Lærer til os, da der ingen latinsk Skole er i Svendborg. 1799 i April blev jeg tilligemed min Broder Peter Laurberg, nuværende Catechet i Skanderborg²⁾, dimitteret af vor Lærer H. G. Gad³⁾ til Universitetet, hvor jeg erholdt Characteren Laudab. (Det var i den Vinter, 1798—99, en saa haard Kulde ligefra sidst i Novbr., at Exam. Artium maatte udsættes for de norske Studenters Skyld, og at jeg med flere, som gik over store Belt d. 8. Apr. 1799, maatte gaa 2 Miil til Fods over Isen). Samme Aar i Decbr. tog jeg saavel den philologiske som philosophiske Examen med Laudab. og rejste derpaa hjem, hvor jeg forblev til Efteraaret 1800, da jeg atter tog til Kbh. med min Broder for at studere Theologie.

Om Vinteren gik det ret godt, men strax i Foraaret 1801 fik alt et krigersk Udseende; inter arma silent Musæ, og Studenterne maatte dyrke Pallas istedetfor Minerva. Englænderne lagde sig for Kbhavn, og Slaget d. 2. April

¹⁾ Randbem.: han døde 2 Maaneder efter, d. 17. Novbr. 1817, i sit 72 Aar.

²⁾ † 1856 som Sognepræst f. Kjøge og Ølsemagle.

³⁾ Heino Gerhard Gad, † 1834 som Sognepr. til Everdrup.

begyndte. Jeg var Tilskuer deraf, og aldrig glemmer jeg den Aand og den sande National-Følelse, der den Dag og den Tid besjælede de Danske. Det var Danmarks Højtidsdag; aldrig glemmer jeg den, og altid skal jeg glæde mig ved selv at have været Vidne til det for os saa hædrende Søeslag. — Da Stilstanden var sluttet, rejste jeg til Fyen og var i et Aar Lærer for en Frøken Barner paa Hvidkilde tæt ved Svendborg hos den gamle duelige Landmand Kmhr. Lehn, hendes Morfader. Han gjorde varige Forbedringer i Landvæsenet uden at snakke derom, medens andre skreg sig hæse og udrettede intet. 1802 rejste jeg igjen til Kbh., tog atter fat paa Theologien og fremstillede mig i Foraaret 1803 til theol. Embedsexamen, hvor jeg ligeledes erholdt Laudab. — Blandt mine Lærere ved Universitetet erindrer jeg med Taknemmelighed den gamle Professor B. Riisbrigh og isærdeleshed Etatsr. og Professor i Historien Abr. Kall, der lige til det sidste Øjeblik, jeg 1817 forlod Kbhavn, viste mig meget Venskab og Velvilje.

Da jeg havde endt mit academiske Cursus, læste jeg i min Faders Huus 2 Aar med min Broder Jac. Joh. Laurberg¹⁾, som nu er Capellan hos Amtsprovst Schmidt²⁾ i Væhr. I Okt. 1805 dimitterede jeg ham til Universitetet og fulgtes selv med ham til Kbhavn.

Saalænge jeg i Kbh. læste til Examen, havde min Fader sendt mig det nødvendige, hvorfor jeg maatte aflægge maanedligt Regnskab; nu skulde jeg til at ernære mig selv, som i Kbh. ej er saa let, da der gives saa mange fattige studerende, som alle ønske Informationer. Nødig vilde jeg forlade Byen og tage Huuscondition i Provindserne, da jeg ønskede at profitere af alt det, Kbh.

¹⁾ Johan Jacob Laurberg, f. 1787, Stud. 05; 1823 Sognepr. til Bredsten, 26 tillige til Skibet, 33—36 Provst. Tog sin Afsked 1864.

²⁾ Heinrich Christopher Schmidt, f. 74, Sognepr. for Vær og Nebel fra 1800 til sin Død 1848.

tilbyder og næsten udelukkende indeholder for den danske Studerende. Ved min Velynder Etatsr. Kalls Hjælp fik jeg 3 Timer daglig i Borgerdydskolen, hvorfor jeg havde 1 Mk. Timen eller 12 Rd. maanedlig, som man da ansaa for nogenlunde god Betaling. Det gik da som ofte: naar man først har noget, faar man altid mere; siden kunde jeg faa Time-Informationer nok.

I Sommeren 1807 rejste jeg atter til Svendborg for at besøge min Fader; jeg tog til Søs og erindrer levende, hvor jeg med flere glædede os ved at sejle igennem den store engelske Flaade, som man sagde gik med Tropper til Rygen og Pommern. En saa talrig, velbesat Flaade var virkelig et stolt Syn, især da vi mindst troede at have noget at befrygte deraf; men, desværre, snart skulde vi erfare, at det netop var Venskabs Maske, der skulde tjene til at bibringe os et desto sikrere og dødeligere Stød, og det lykkedes kun altfor vel. Da jeg i Okt., efter at Samfærdselen paa ny var aabnet, kom tilbage, hvor ulig var da Kbhavn, hvad den før havde været. Ikke blot, at saa mange af dens herlige Bygninger og dens skønneste Kirker laa i Gruset, at tusinde af dens Indbyggere var blevne Krøblinger eller Stoddere, at Flaaden, Danmarks (naar man blot vilde lægge Mærke til dets Beliggenhed og dets Historie) retteste og bedste Værn, var røvet; men tillige var den Aand vejet bort, som besjælede alle 1801; thi vel var Forbittrelsen almindelig, men man følte for godt sin Afmagt, og den udbrød derfor mindre i kraftfulde Handlinger end i harmfulde Skrig.

Jeg var saa heldig intet at have mistet af mine Bøger eller Tøi ved Bombardementet; men da det stedse blev dyrere at leve, søgte jeg og fik i Foraaret 1808 Walchendorfs Collegium. Min første Contubernal paa Collegiet var den bekjendte N. F. S. Grundtvig, som, ihvad end andre dømmer om ham, efter min inderlige Overbevisning, der kjender ham saa nøje, forener ualmindeligt Digtertalent med et tænkende Hoved og et Hjerte, der slaar høit og

varmt for Christendom og alt godt og ædelt. Vi boede kun $\frac{1}{2}$ Aar sammen, da jeg som ældre Alumnus fløttede op i et bedre Værelse og fik en ny Contubernal i F. C. Sibbern, nu Professor i Philosophie ved Københavns Universitet, et af de grundigste Hoveder og fortræffeligste Mennesker, jeg kjender. Paa samme Tid boede ogsaa paa Collegiet S. B. Hersleb, nu Professor i Theologien ved det norske Universitet, et herligt Hoved og Menneske; vi fire vare bestandig sammen, saa ofte vore Forretninger tillod det, og jeg kan med Sandhed sige, at de 2 Aar, jeg tilbragte paa Walch. Colleg., høre til de behageligste og nyttigste i mit Liv; thi her lærte jeg først at indse det tomme og utilfredsstillende i vore da moderne, al sand Christendom bortexegetiserende theologiske Systemer; jeg begyndte at faa Øjet aabnet for den store Gudfrygtigheds Hemmelighed, som nu er bleven mig til Vished: at Gud var i Christo og forsonede Verden med sig, og jeg kom efterhaanden til Overbevisning om, at al menneskelig Speculation, selv den dybeste Philosophie, som ikke grunder sig paa Christendommen og bøier sig ærbødig under samme, hverken formaar at trøste eller berolige Mennesket, men at det er Troen paa Christi Forsoning, Overbevisningen om, at han kom ovenfra og altsaa med Vished kunde sige os, hvorledes det staar til oventil, og at han har sagt os alt det, som er os nødvendigt til Salighed, at det er denne Tro, som skjenker Fred i Liv og Død, Fred med Gud og med sig selv. — Naar jeg tænker paa, hvorledes jeg rimeligvis vilde have prædiket Ordet, hvis jeg som der engang var Udsigt til, var bleven Præst paa den Tid, da takker jeg Gud i mit Hjerte, at han føjede det saaledes, at der blev intet af.

Medens jeg var paa Collegiet, udarbejdede jeg en Oversættelse af Bredows ældre Verdenshistorie med tilføjede Anmærkninger o. s. v. for at lægge den til Grund ved Undervisningen for øverste Classe i Borgerdydskolen, hvor jeg var Lærer i Historie.

Paa Collegiet blev jeg valgt til Haveinspector. Rente-kammeret tillod, at en Deel Træer blev anviste Haven, som havde lidt Skade ved Bombardementet. Alle de Æble- og Nøddetræer, som nu findes i Haven, lod jeg da plante, og i Sommeren 1816 havde jeg den Glæde at se dem blomstre og i god Stand. Naar jeg længst er borte herfra, vil endnu sikkert mangen Alumnus vederqvæge sig ved deres Skygge og deres Frugt.

En Øjensvaghed, som begyndte i Vinteren 1809—10, nødte mig efter Professor Herholdts Raad til at forlade Kbhvn. og tage paa Landet, og da der paa samme Tid blev tilbudt mig Condition som Huslærer hos Geheimeconfer. Grev Moltke¹⁾ paa Glorup i Fyen, antog jeg samme og sagde i April 1810 mit kjere Collegium og mine elskede Venner der et ømt Farvel.

Hos Grev Moltke var jeg i fire Aar og underviste i denne Tid hans 2 Sønner: Adam Gotlob og Henrich, et Par elskværdige unge Mennesker baade fra Hovedets og Hjertets Side, fri for alle Pretensioner og indtil denne Dag og, som jeg haaber fremdeles, mine kjereste Venner.

To Begivenheder indtraf, medens jeg var paa Glorup, som gjorde et dybt Indtryk paa mig. Den ene var den uheldige Fred, som Danmark maatte nødes til at indgaa, og hvorved Baandet, der havde forenet det med Norge i flere hundrede Aar, sønderreves; vel var det efter min Mening mere til Tab for Norge end for os, men ikke desto mindre sørgede vist enhver Dansk over at løsrives fra et Folk, som han og hans Fædre ansaae for Brødre. At de ægte Nordmænd følte det samme, derom er jeg overbevist, i hvad end Avisskriverne og de andre Døgn-blades Udgivere snakke; deres Røst er ikke Folkets Stemme. — Den anden Begivenhed var Napoleons Fald. Naar man tænker sig, til hvilken Høide Frankrig var stegen, hvor anseet og frygtet Napoleon var, da vil man let begribe,

---

¹⁾ Gebhard M., senere Moltke-Hvitfeldt († 1851).

hvorledes hans Uheld maatte ryste enhver og tjene til Bevis paa, at alt under Solen er Forgængelighed. Vist nok besad Napoleon ualmindelige Talenter, disse og Tidsomstændighederne bragte ham op til en Høide, hvor han selv blev svimmel; han troede at kunne udrette alt, kaldte sig og sin Hær uovervindelig, og det lod virkelig en Tid lang, som det var saa. Men Hovmod og Herskesyge styrtede ham. Hverken Russer, Preusser eller Engelskmænd, som i hans Velmagts Dage overalt vege for ham, men Gud tilintetgjorde blot ved en stræng Vinter ham og hans uovervindelige Armee. Han var hidtil frygtet, vel ogsaa beundret, men ikke elsket, og af hans Exempel lære vi, hvad Frygt er uden Kjerlighed. Dog lad os ikke dømme ham for haardt som mange andre, der før krummede sig for ham i Støvet og nu sparke til ham ligesom Eselet til den døende Løve. Han var et stort Redskab i Forsynets Haand, og den almindelige Alen, hvormed man maaler Mennesker, passer sig neppe til ham.

Med Grev Moltke, i hvis Hus jeg i det hele havde al Aarsag at være tilfreds, blev jeg i Efteraaret 1813 enig, dersom han kunde faae en duelig Lærer til sine Børn næste Foraar, da at forlade ham for at rejse til Kbhavn og selv med mere Eftertryk at ansøge om Befordring. Da Greven havde faaet Løfte om en Lærer, tog jeg efter et kort Ophold hos min Familie til Hovedstaden; men Tiden var endnu ikke kommen; jeg maatte vente i næsten 3 Aar, og vel var det; thi foruden den Fremgang, jeg gjorde i andre Videnskaber, modnedes og bestyrkedes end mere min Overbevisning om Christendommens og dens Stifters Guddommelighed, hvortil især min Ven Professor Sibbern ved sine ypperlige Forelæsninger og fortrolige Samtaler bidrog saare meget. For mit Udkomme havde jeg ej nødig at sørge, da baade Grev Moltkes gavmilde Understøttelse og nogle meget gode Timeinformationer gav mig tilstrækkeligt at leve af. Blandt dem, jeg informerede, erindrers jeg især med Fornøielse den unge Greve N. C. Lunzi,

en Græker fra Øen Zante, som min Fætter Professor Brøndsted bragte med sig fra Grækenland; ham gav jeg Undervisning i Græsk og Latin; det var et saare vakkert ungt Menneske, som elskede Danmark af Hjertens Grund, talte og skrev Dansk med Færdighed. Ligeledes underviste jeg den preussiske Minister Grev Dohna, hans Grevinde og Legationssekretair Baron Malzahn i Dansk; en saare fortræffelig og elskværdig Familie. Det glædede mig inderligt at kunne bidrage til, at vort herlige Sprog blev noget mere kjendt af disse vakkre Fremmede, og ved den Lyst, de viste, og den Fremgang, de gjorde, overbevistes jeg om, at det i høi Grad maa have interesseret dem. Overalt levede jeg, især de sidste to Aar, paa en saa behagelig Fod i Kbhvn., at jeg ikkun nødig tænkte paa at forlade samme. Men min Øjensvaghed begyndte atter i Januar 1817, og vores berømte Øjenlæge Profess. Vithusen raadede mig til at reise paa Landet. Jeg indgav da Ansøgning om det til Hedensted og Dalby vacante Sognekald, som Hans Majestæt Kongen efter Cancelliets Indstilling allernaadigst forundte mig.

Her har du, min kjere Læser og Eftermand, en kort Extract af mit Levnetsløb, indtil jeg blev kaldet her til Menigheden; maaske vil en og anden finde det upassende og overflødigt i en liber daticus; men ligemeget, hvo, som ei gider læse det, kan springe det over; vist nok ville dog nogle læse det med Interesse. Jeg vilde i det mindste ønske, at jeg havde mine Formænds Vita saaledes kortelig beskrevet af dem selv, naar det var skeet med samme Sanddruhed, som jeg vidner her i et og alt er Tilfældet, og fremdeles skal blive. Ethvert Menneskes aandelige Udvikling har altid noget interessant, og ingen kan bedre fremstille samme end Manden selv, naar han vil det ærlig og gjør sig Lucians Ord til Regel: *ὄυδεν ὄυδέ κολακευτικόν, ὄυδέ δου λοπαρεπές ἀλλ' ἀληθεια ἐπι πᾶσι* — vid: Luc: Qvomodo historia sit conscribenda.

Jeg forlod nu Kbhvn. midt i April, kom her til

Jylland og blev ordineret i Aarhus af Biskop Birch d. 9. Maj, hvor jeg prædikede over den deilige Text Joh. 15, 16. I Hedensted blev jeg først indsat Trinitatis Søndag. Jeg indsatte mig selv, da Amtsprovst Blicher¹⁾ formedelst mange Forretninger ei kunde komme. I Vacancen havde Pastor Münster²⁾ i Ølsted og Kier³⁾ i Løsning forrettet Tjenesten. Den første betalte jeg efter Biskoppens Resolution 4 Rd. N. V. om Ugen, ialt 44 Rbd. Hr. Kier vilde intet have for sin Ulejlighed. — —

I Januar Maaned 1819 blev jeg tilfældigviis i Veile bekjendt med en ung Pige, Jfr. Marie Sophie Petersen fra Horsens. Hendes Fader var afdøde Eskadrons-Chirurg Petersen fra Horsens; ogsaa hendes Moder og Sødskende havde Døden berøvet hende. Hun stod nu som ene i Verden, 25 Aar gammel, just i Begreb med at reise til Kbhvn., hvor en god Condition var hende tilbudt. Denne gode blide Pige blev snart min forlovede, og Trefoldigheds Søndag, 2 Aar efter at jeg var indsat til Præst i Hedensted Kirke, førte jeg hende som min Brud for Alteret i samme Kirke. Den gamle Jubellærer og Amtsprovst, Ridder og Dbmd. Brøndsted⁴⁾ fra Horsens, som havde viet baade hendes og mine Forældre, viede os (hans første Kone var en Søster af min sal. Moder). Min Broder fra Væhr prædikede, og min anden Broder fra Skanderborg forrettede Messen. Det hele var saare høitideligt. Gud give os Held og Velsignelse i dette vort Ægteskab, som vi under hans naadige Varetægt har indgaaet.

I de to Aar, jeg nu har været Præst her, har jeg

¹⁾ Niels Gudme Blicher, Sognepræst til Gauerslund og Vinding fra 1817 til sin Død 1833.

²⁾ Niels Olaus M., Sognepr. til Ølsted 1810—1824; † 1854 som Sognepr. for Baarse-Beldringe.

³⁾ Jacob K., Sognepr. Løsning-Korning 1801—19; entl. 1845 fra Skorup-Tvilum.

⁴⁾ Christian Brøndsted, Soguepr. i Horsens Kjøbstad fra 1785—1821; død 1823.

havt al Aarsag til at være tilfreds med mine Sognefolk. Det er stille, skikkelige Folk, flittige Kirkegjængere, som gjerne høre Guds Ord og tillige lægge det paa Hjertet. En talrig Ungdom fremstiller sig næsten altid ved Catechisationen; ogsaa Skolegangen er upaaklagelig.«

— — — —

Pastor Laurberg døde i Embedet 1827 og ligger begravet paa Hedensted Kirkegaard. Han skal have været »forvokset« og skrøbelig af Helbred, men særdeles virksom. Han forbedrede i høj Grad Præstegaardens Bygninger og Marker, da alt var bleven vanrøgtet af en Forgænger, Provst Urban Gottlieb Feiermann, der fra Thunø og Vartei i Norge kom til H.-St. D. 1804¹⁾. I Løbet af 8 Aar (han blev 1811 befordret til Øsby i det slesvigske) ødelagde han Embedet i en saadan Grad, at »ingen retskaffen Præst kan forblive der« (Rafn). Navnlig gjorde han »sit Navn udødeligt her ved Præstegaarden« (som Laurberg siger) ved at optage et Embedslaan paa 3000 Rd.²⁾ at afbetale i 28 Aar; men efter selv at have afdraget 90 R. C. drog han 1811 bort og lod Eftermændene om at reparere den brøstfældige og saare vidtløftige Præstegaard. De Tanker, hans 3 nærmeste Eftermænd ofre ham, ere langtfra blide: »Hvad Erstatning Hrr. F.s første, anden og maaske 3die Eftermand herfor modtage, føle de bitterligen«, vidner den første, Hr. Holm. »Det var et Kors paa Kaldet, en svar Byrde! Men Brødre, I sige som jeg: hellere lide end gjøre Uret. Hævnen hører Herren til. Det er en svar Byrde paa Embedet, men Gud vil hjælpe de Fredsomme«. Hr. Holm forbedrede Bygningen lidt og mente 1817, at »den nu var god«, hvorfor han af Laurberg forlangte 500 Rbd. S. V. i Indløsningssum, skjønt han selv i sin Tid slap med 125 Rbd. S. V. Men at den alligevel ikke

¹⁾ Han byttede Embede med Provst Andreas Nicolai Kirchoff, Sognepr. til Hed. og St. D. 1793—1804.

²⁾ senere (1813) omskrevet til en Kapital af 1165¹/₂ Rbd. S. V.

har været »god«, fremgaar mere end tilstrækkeligt af de Reparationer, Laurberg maatte foretage i 1818: 3 nye Skorstene og en Bagerovn, da »den ene Skorsten faldt ned i Vinter (1817—18), og de 2 andre revnede alt i Fjor fra øverst til nederst«. 30 Bindinger nyt Tag maatte oplægges i L.s første Embedsaar, 1819 yderligere 6 Fag. Han lod sætte nye Ledere under Stuehuset, Brønden i Gaarden omsætte fra Grunden af og nyt Træværk sætte omkring. En Humlehave anlagdes, nye Frugtræer plantedes, og de gamle flyttedes. En Del af Marken inddigedes, og Skjellinjerne i Skoven bestemtes. »Under Feiermann,« siger L., »blev Markerne forhutlede af ham selv og Forpagteren, Digerne nedfaldt, Skoven ophugget, Tørvemosen forskaaren, og for noget sammenklistret Pindeværk i Stuebygningen maa hans Eftermænd afbetale 1165 Rbd. S. V.« Laurbergs ubestridelige Fortjeneste af Præstekaldet fandt, som det vil sees af det følgende, kun ringe Paaskjønnelse hos Eftermanden.

Ole Nicolai Rafn, forhen Sognepræst til Huurup pr. Thisted, kaldet til Hedensted 8. Juni 1827, blev født i Kiøbenhavn 1779 og fra sammes Latinskole demitteret af Rektor og Justitsraad S. T. Thorlacius. Ved Examen art. saavelsom philosoph. og philolog., som jeg aflagde Aaret derefter, nemlig 1796, erholdt jeg Laudab. Af mine Lærere erindrer jeg med Fornøielse og Taknemmelighed: Mag. Høxbroe, Mag. Friis, Konrektor, Prof. Sahl og Rektor, Justitsr. Thorlacius, samt ved Universitetet Prof. Bugge, Risbrigh, Gamborg. Abr. Kall, Nic. Kall og Baden. I Aaret 1800 i Januar fremstillede jeg mig til theologisk Embedsexamen og erholdt Karakteren Laudabilis, og strax efter aflagde jeg den kateketiske og homiletiske Prøve for Biskop Balle og Pastor Clausen¹⁾ i Frue Kirke og for Prof.

---

¹⁾ Henrik Georg Cl., den Gang 2. resid. Cap. ved Frue Kirke, entl. 1838 som Sognepr. sstds.

Moldenhauer i Regentskirken, og for begge Prøver erholdt Laudabilis. Med Fornøielse erindrer jeg mine theologiske Lærere: Professorerne Hornemann, Moldenhauer og Münter — især Prof. Moldenhauer, som en sjelden Latiner og ypperlig Examinator.

Efter aflagde Examina reyste jeg samme Aar i Mai i Condition som Huslærer paa Asserstrup i Lolland hos Kancelliraad Jessen. I Forventning af Bekjendtskaber, som kunde bidrage til min fremtidige Befordring, havde jeg forladt Kiøbenhavn, og da disse ikke vilde lykkes mig, kom jeg næste Aar tilbage til Hovedstaden. Nu var da Aaret 1801 tilstede, og som Medlem af det oprettede Studenterkorps var jeg Vidne til Kampen paa den for Danmark gloriefulde 2den April mod Nelsons stolte Flaade.

Siden efter og lige indtil Aaret 1805 havde jeg Timeinformationer i Kbhvn., dels i private Huse, dels i Skoler og Instituter. Men i Aaret 1805 blev jeg Lærer for de mindste Børn i Frue Arbeids- og Læseskole, hvilket jeg skyldte Konferentzraad O. Mallings og Etatsraad Bärens' Godhed, og tillige Lærer ved Tvangshuset. Den ufor-glemmelige Direktør Bärens skjønnede snart min Flid og Umage og tilbød mig nu første Lærerplads ved St. Nicolai Arbeids- og Læseskole og fri Værelse med Brænde paa Skolen, samt 13 Rd. maanedlig. Jeg tog herimod, end-skjønt det vistnok var et møisomt og fortærende Arbejde; thi 6 Dage ugentlig og 6 Timer hver Dag med 25 Børn om Formiddagen og andre 25 Børn om Eftermiddagen og med Billeder hver Dag for mine Øjne paa Armod, Nød og Trang — var vist ingenlunde behageligt. Desuden læste jeg een Time fra 6—7 om Aftenen med Børnene i Frue Skoles 1ste Klasse — fordi min Velynder Etatsraad Bärens ønskede det, saa paatog jeg mig ogsaa denne Time, endskjønt jeg træt af Dagens Arbeide og for ringe Be-taling maatte om Vinteraftner i ondt Vejr vandre den lange Vey fra St. Nicolai Arbejdshus i Vingaardsstræde til Frue Arbejdshus ved Nørrevold.

Under disse Beskjæftigelser kom Aaret saa svangert paa store Ulykker, nemlig 1807. Som Medlem atter af Kongens Livkorps var jeg fortrinlig Vidne til de for Kiøbenhavn og dens Indvaanere saa ulykkelige Septemberdage, og disse Dage knækkede mit ellers muntre Lune og forandrede i den Grad min hele Sindsstemning saaledes, at jeg fra den Tid fik et alvorligt og stundom tungsindigt Anstrøg; — det fæle Skue, min Fødebye, det mig saa kjære Kiøbenhavn, frembød, vakte min Afskye og Væmmelse; min elskede Moders tvende Huse laae i Grus, og hendes Eiendele laae i Aske; Synet af den gamle taareblændte Kone, siddende som fremmed i en Afkrog paa en Bylt fra Branden reddede Klæder, gjennemborede mit Hjerte; at trøste formaaede jeg ikke, thi jeg trængte selv høiligen til Trøst. Jeg bar imidlertid alt med stille Taalmod; min Velynder, den gode Bærens, der stedse ønskede at see mig, ligesom han selv, i uafbrudt Virksomhed, overdrog mig tillige engang ugentlig at holde paa hans Vegne Forelæsninger over det danske Sprog og Kunsthistorie i Institutet for Haandværkerstandens Forædling, -- og blev denne Time betalt med 3 Mk.

Min Stilling var mig under alle disse Conjunctioner ubehagelig, og jeg ønskede kun i Hast at slippe ud fra Kiøbenhavn. Præstekald troede jeg endnu at ville glippe, og jeg gav Ansøgning om at vorde Adjunct ved en eller anden lærd Skole. — Kort efter tilkjendegav Bærens mig, at jeg var ansat ved Rønne Skole paa Bornholm. Ved at høre dette blev jeg noget bekymret, thi Stedet forekom mig for afsides; Bærens mærkede min Forlegenhed, og da han dels nødig vilde slippe mig som Skoledirecteur o. s. v., saa omgjorde han denne Sag, og jeg forblev i min gamle Stilling. Kort efter indtraf Bombardementet, og jeg havde slaaget gandske Adjunkt-Tankerne bort.

I Efteraaret 1808 skulde holdes Examen i Skolen; Bærens indbød skriftlig det høie Collegium at bivaane Examen tilligemed Biskopperne Balle og Münter. Prøven

faldt særdeles vel ud, og da den var endt, hvidskede Bärens til mig: »Giv nu Ansøgning ind om Kald, nu er det Tid.« — Jeg ansøgte det lille gode Kald Huurup i Thye, i Thisted Amt, og blev dertil kaldet i Mai 1809.

Førend min Reise fra Kiøbenhavn giftede jeg mig med Frøken Martha v. Koss, yngste Datter af en gammel Krigsmand, med hvem jeg var hændelsevis bleven bekendt i Bombardementsdagene. Kort efter reiste jeg til Aalborg, hvor jeg tilligemed nuværende Provst Bentzon¹⁾ i Snedsted blev af Biskop Jansen²⁾ i Budolphi Kirke indviet til det hellige Lærerembede; derpaa reiste jeg i Juli Maaned til Huurup og blev der indsat af afdøde Provst Gjerløff³⁾ til Hvidberg den 9de Sønd. p. Trin.

Altsaa efter 9 Aars Kandidatliv blev jeg Præst. Nu var Lykken kommen, men ogsaa Ulykken; thi da Enken flyttede ud, blev alting øde og tomt, — men gandske barbenet kom jeg heller ikke i Præstegaarden. Dog, de gunstige Tidsomstændigheder, Kornprisernes Stigen, og fremfor alt min huslige Oekonomies fortræffelige Bestyrelse af min Kiøbenhavnerrinde, bragte mig efterhaanden ikke allene ud af min Gjeld, men gjorde, at jeg endog tilsidst var i Besiddelse af 700 Specied. — Huurup Kald havde vel ikke store Indtægter, men faa Udgifter⁴⁾; og siden 1822 var det særdeles skattefri, og der var heller ingen Rytterhest at holde. Imidlertid var dog Egnen stedse ublid og ubehagelig, Luften fra Havet kold og skarp, Beboerne i Sognet stridige og ikke af godartet Natur, og Naboerne især ufordragelige. Dette med mere bidrog, at min Kone især mindede mig idelig om at ansøge et andet Kald, om

1) Niels Ludvig Christian B., † 1846 som Sognepræst til Ringsted-Benløse.

2) Rasmus Jansen, 1806 Biskop i Aalborg Stift.

3) fh. Miss. i Grønland Christian Gjerløv, Sognepr. til Hvidbjerg-Lyngsø 1786–1821.

4) Reguleringssum: 747 Rd. H. hører til de Embeder, som havde »særdeles Lettelse i Skatter«.

ikke i Sjælland, saa dog paa Jyllands behageligere Østkant. — Jeg fødte hende. — I Aaret 1827, altsaa efter at have været Præst 18 Aar i Huurup, indgav jeg allerunderdanigst Ansøgning om det ledigværende Hedensted og Dalbye i Weile Amt. Jeg kjendte forresten ikke videre til Kaldet, end hvad Angivelserne meldte, men vidste blot, at dets Beliggenhed maatte være behageligere end Huurup, og at det var noget større¹⁾. I de første Dage af Maj sendte jeg min Ansøgning til Amtsprovst Bendix²⁾, og imod al Forventning, og næsten imod mit Ønske, blev jeg allerede kaldet til Hedensted den 8de Juni. Jeg havde ventet, at Træet ikke faldt ved første Hug, og derfor hemmelig belavet mig paa ny at søge i Sjælland eller Fyhn.

Denne hurtige Forfremmelse lovede mig ikke noget godt, og jeg var derfor ikke synderlig glad ved Budskabet. Den 2den Juli reiste jeg hjemme fra og til Hedensted, 23 Mile, og ad en kjedsommelig Vey, for dog blot at see og høre noget om mit nye Hjemsted. Paa 3die Dagen efter Afreisen kom jeg mod Aften til Hedensted Præstegaard. Veyen op ad Hedensted Gade og forbi Præstegaardens store Vinduer og de høie Linde frapperede mod mit forrige Hjemsted; men da jeg nu kom ind i det store Gaardsrum og saae de vidtløftige Bygninger, faldt hele mit Mod og min Lyst til Hedensted; thi jeg indsaae strax, at denne uhyre Præstegaards Bygningers Vedligeholdelse vilde overstige en stakkels Præstemands Kræfter og Evner. Endnu mere forstyrret blev jeg ved at skue de mange vidtløftige, store Værelser, de mangfoldige Aflukker, og end ydermere ved at opdage, at mange Steder trængte Alt til Reparation. Til dette forbausende Skue kom end ydermere dette, at Folkelønningerne³⁾ befandtes større,

¹⁾ Regul.-Sum 1020 Rd.

²⁾ Peter Christian Bendix, Bognepr. til Vestervig og Agger fra 1799 til sin Død 1833.

³⁾ I Laurbergs Tid (1817) fik Avlskarlen 100 Rbd. N. V., den anden Karl 80 Rbd., Drengen 30; hver af Pigerne 40 Rbd. samt noget Lærred.

end hvor jeg før var, Skatterne¹⁾, som jeg forhen var befriede for, tilstrækkelige, — Rytterhesthold²⁾ kjendte jeg heller ikke før, — nu kom dertil Enkepension til en ung Enke³⁾, — og til alt dette noget, som jeg aldrig havde ahnet, nemlig en Gjeld, som en Provst Feiermann skal have lagt paa Præstegaarden, og som de følgende Præster skulde betale med Afdrag og Renter: 72 Rbd. rede Sølv aarlig.

Mit Mod og min Lyst til Hedensted Kald var svunden bort i den Grad, at jeg nu hemmelig ønskede kun at forblive i mit forrige lille Huurup. Efter omtrent et Par Dages Ophold i Præstegaarden reyste jeg med et bekymret Sind den lange og kjedsommelige Vey tilbage. Hjemme lod jeg mig forresten kun lidet mærke med min hemmelige Fortrydelse. Jeg holdt min Afskedsprædiken i Huurup 7de Sønd. p. Trinit. under et stort Tilløb, men jeg havde valgt til min Text: Psalm. 81, 12—14, hvilken formodentlig ikke behagede mange. Torsdagen efter reiste jeg tilbage til Hedensted, og min Kone besluttede at følge mig for at se paa Herligheden. Min Stemning paa Reysen maatte have frapperet hende, dersom hun havde ahnet mit Hjertes Mening og Tanker. Det gik hende forresten ved Ankomsten til Præstegaarden, som det var gaaet med mig, de store Bygninger gjorde hende strax forbluffet, de mange Værelser og Aflukker gjorde hende bleg og mat, de trykkende Byrder gjorde hende halv syg; i Soveværelset græd hun hver Nat og forment, at Guds Straffetime nu var kommen over os. Længe kunde og vilde hun ikke være her, og efter 2 Dages Ophold her forlod hun mig med Taarer i Øjnene og reiste allene den traurige Vey tilbage til vort forrige lille, gode Hjem.

Nu sad jeg da her allene paa mit Kammer, bekymret,

¹⁾ Skatterne for 1817 beløb sig til 337 Rbd. 24 Sk. N. V.

²⁾ »Præstekaldet har en Landsenerhest under Nr. 68 til Haderslev.

³⁾ Madam Laurberg.

sorrigfuld, forladt og fremmed for ethvert Menneske. Jeg begyndte med at ordne og gjennemsee Embedspapirerne. Mangel ved samme befandt jeg. Liber daticus¹⁾ kunde ikke synderlig veilede mig, thi heri fandtes kun saare lidet. Jeg overveiede min Stilling, og — jeg beklagede næsten en Præsts Kaar og Skjæbne. »Saa er dette da Lønnen for din Barndoms og Ungdoms Flid og Møie«, tænkte jeg; »saa er dette da Belønningen for 5 Aars Skolefliid, for 18 Aars Tjeneste som Præst«. — Baade Dage og Nætter vare mig pinefulde; og Tanken om, at min Kone gik nu allene hjemme, saa mange Mile borte fra mig, og maatte der trækkes med meget, forjagede Søvn fra mine Øyne. Dog — Gudskelov, at jeg var børneløs.

Efter 14 Dages Ophold her begyndte jeg at fatte mig noget. Jeg skrev først hjem til min Kone; og dernæst skrev jeg en Ansøgning til Kongen, at da jeg befandt, at jeg var flyttet til Forværring istedet for til Forbedring, saa bad jeg H. M. om at forskaane mig for Afdraget og Renten af Præstegaards Gjelden, indtil H. M. med første allernaadigst vilde skjenke mig en efter saa mange Aars troe Tjeneste mere passende Befordring²⁾. Imidlertid fik jeg mit Kaldsbrev og Kollats, og 19. Sønd. p. Trin. holdt jeg min Indtrædelsesprædiken, og efter Amtsprovst Blichers Begjæring indsatte jeg mig selv. Naadensaaret, et beneficium, er tillige en sand onus; jeg maatte leve her stille og indgetogen, uden Brug af Heste og Vogn, og ihenseende til [nogle Ord overstregede] en Patient; og saameget er altid vist, at det er bedre at være Successor efter forflyttet end efter død Formand. Præstenkerne,

¹⁾ Begyndt af Pastor J. W. Holm d. 1. Januar 1814.

²⁾ Af det kgl. danske Cancellies Resol. af 26. Okt. 1827 sees, at R. eventuelt søgte om »at forundes et aarligt Gratiale, indtil han maatte erholde et mere indbringende Embede.« Resol. gaar ud paa, at »det staar Sognepræst Hr. Rafn frit for at søge om Befordring, men at det af ham foreøvrigt Ansøgte ikke kan bevilges.«

uvidende om Lovene, staae i den Formening, at de næsten skulde have det Hele, og at ethvert [igjen nogle overstregede Ord] er tilladelig, fordi de skal straffes med at see og have Eftermanden daglig i Huset som Indqvartering. En Eftermand, som boer i Nærheden af sit nye Kald, kan dog forslaae en ubehagelig Time i sit forrige Hjem; men boer Eftermanden en 24 Mile fra sit forrige Hjemsted, saa er Naadensaaret ikke sjældent for ham en pinlig Tilstand. Saa var det for mig.

Mit Bohave var imidlertid fragtet af en Skipper Dolle-riis fra Thisted, at skulle føres til Horsens for 65 Rd. Det blev indskibet i September Maaned, og af Breve fra min Kone først i Octbr. erfarede jeg, at hun var forvisset om, at jeg allerede havde modtaget mit Tøy; men her var endnu intet ankommen sidst i Octbr. Maaned. Nu fik jeg da en ny Sorg paa Halsen, og den Angst, at Skipperen maaske enten var en Bedrager eller og var forliist, plagede mig nu baade Nat og Dag. Under disse svære Bekymringer blev nu min nye Afgift »Enkepensionen« bestemt; den skulde aarlig udgjøre $\frac{1}{8}$ Deel af Kaldets samtlige Indkomst. Og jeg har ingen Aarsag til at være Dhrr. Præster Trojel¹⁾ og Grüner²⁾ som Assessorer forbunden, især den Første, der under Actionen saa gandske glemte en allerede saa haardt trykket Embedsbroder, at han ikke tog i Betænkning at svare mig som Pilatus: »quod scripsi, scripsi«. Præstegaarden skulde og blev bestemt at betales til Formandens Arvinger med 125 Rd. Sølv. Jeg kom fra et godt lille Kald til et, formedelst Udgifterne og Byrderne, ringere, jeg har selv en Hustru at sørge for, og hvad jeg har, er næst Guds Hjelp erhvervet ved Flid, Sparsomhed o. s. v. af min Hustrue og mig; Aarene

¹⁾ Frants Wilhelm Tr., Ejer af Kjeldgaard, Sognepr. til Nabsognet Ølsted 1825—31; † 1855 Kornum-Løgsted.

²⁾ Frederik Wilhelm Grüner, Sognepr. til Løsning-Korning fra 1819 til sin Død 1852.

stunde til, og min Flytning og Reiser medtog over 300 Rd. Sedler, — dette fortjente og at tages i Overvejelse; — desuden var Enken, uagtet fire Børn, ikke fattig.

Midt under alt dette kom Skipperen den 22. Octbr. til Horsens med mit Tøy — Modvind og undertiden haardt Veyr havde forsinket Sejladsen, og han havde mistet sit ene Anker med Touget. Fragten kostede mig 70 Rd. Sedler med Duceur, og noget af Tøyet var ramponeret; imidlertid oplivede det mig dog noget, at han kom. Jeg reiste med Tilladelse hjem til Huurup i 2 à 3 Uger og afgjorde der adskilligt med min Eftermand, den gamle Pastor Søe¹⁾ fra Solberg paa Mors. — Den 17. Novbr. kom jeg tilbage, og nu kom Svar paa min Ansøgning om Lettelse, nemlig: »at Cancelliet tillod mig frit at søge Befordring til bedre Embede, men at den ansøgte Lettelse kunde ikke bevilges«. — Nu betragtede jeg mig som en fangen Fisk, der maatte lede efter en aaben Maske i Garnet for at slippe ud igjen; thi at slide allene for at give andre hele Fortjenesten, er vel noget for haardt. Men Gud maa vide, hvorledes det vil gaae, Udsigterne ere mørke, Tiderne ere onde; imidlertid hjælpe de ikke faae Embedsforretninger og mange Skriverier til at forslaae mine mørke Tanker, og det er mig en stor Trøst, at de fleste Mennesker i min Menighed ere, som det lader, gode, enfoldige og gudsfrygtige Mennesker²⁾, og i den Henseende saare forskellige fra den Menighed, hvorfra jeg flyttede, — og kun dette synes mig, at Nærheden af de Store³⁾, Forholdet, de (5: Bønderne) staae i til disse, og Nærheden af to i Jylland saa fornemme Kjøbsteder⁴⁾, har blandet deres Sæder og Smag med det Kjøbstedagtige, saaat de som Landmænd

¹⁾ Niels Christian Søe, entl. fra Huurup 1836, † 1843.

²⁾ smlgn. det flg.

³⁾ Det meste af Hedensted Sogn hørte som Fæstegods dels under Bygholm, dels under Tyrnbæk.

⁴⁾ Hedensted ligger ved Landevejen mellem Vejle og Horsens, c. 1 $\frac{1}{2}$ Mil fra begge disse Byer.

ikke fuldelig ligne sig selv; — de ere heller ikke saa blomstrende af Sundhed eller af saa godt Udvortes som det Lands Folk, hvorfra jeg kom; de ere og muligen af en anden Folkerace, deres Fødemidler mindre nærende; thi at de skulle være hengivne til hemmelige Laster, kan jeg ikke troe, skjønt Ungdommen forekommer mig at have tabt sit blomsterfulde Udseende. Hvad der her i Egnen i disse Tider trykker Landmanden og undergraver hans Velstand er: Tjenestefolk; de ere ublu i deres Fordringer af Løn og ere Skyld i, at baade Herremænd og Præster maa bukke under. Hvad Menigheden angaar, da fandt jeg den at være endnu gammeldags enfoldig, lidet kultiveret og oplyst, men vel dresseret i udvortes Høflighed og tilsyneladende udvortes Guds frygt. Ungdommen fandt jeg lidet vant til Tænkning, Forstandsøvelsen forsømt, og papegøieagtig dannet med Hensyn til Religionen. Skolebørnene paa samme Vey, maadelige i Inden, papegøieagtige i Uden, uvante aldeles med Forstandsbrug, og nogle total forsømte. Tonen i Præstegaarden flygtig, moderne, falsk, og dog tilsyneladende guds frygtig. Sognenes Omstændigheder kun maadelige, 2 a 3 Rige, en Del kjæpende med Tidsomstændighederne, Resten Fattige og deraf en Del høist elendige og gamle Almisselemmer. Saa var Tilstanden. Enken var begjærlig og stridig, hun vilde bestemt have den halve Indtægt, men vilde kun med Stridighed deltage i den halve Udgift, hvilket forvoldte mig mange Bryderier og ubehagelige Timer, saameget mere, som hun snildelig vidste at skaffe sig af Høie og Lave, Geistlige og Verdslige, Medhold mod en for alle fremmed Mand. Jeg stolede forgjæves paa deres Guds frygt og deres Retfærdighed og Redelighed mod en Præst. Jeg maatte slutte svære Akkorter og kjøbte endel fornødne Sager underhaanden til høie Priser. Min eneste Trøst var, at hendes Afreise nærmede sig med stærke Skridt. — I Vinterens Løb kjøbte og bestilte jeg det manglende Boskab af nyt i Horsens. Nu nærmede sig Foraaret; mine Heste kom fra Thy de

første Dage i April; Foringen maatte jeg købe dyrt af Madamen, og for Avlskarlen maatte jeg betale 1 Mk. 12 Sk. daglig. Foraarsarbejdet begyndte; min Anpart Tiende-Havre og 10 Tdr. desuden blev saaet, ligeledes af Tiendebygget; Boghvede maatte jeg købe, — ligesom jeg maatte købe Vintersæden og betale Madamen for Efteraarsarbejdet. Først i Mai kom mine Fækreaturer fra Thy, men sidst i samme Maaned døde en af Kørne af Blodpis formedelst den forandrede Græsning. Faar købte jeg af Egnens. Tag maatte jeg købe, og strax gav jeg mig ifærd med at oplægge omtrent 14 Læs. Saameget er vist, at Hedensted Præstegaard, endog for Tiden, ikke lader sig besætte uden og inden Dørre (naar Besætning og Bohave forresten skal due noget) med ringere end 3000 Rd. Sedler. Jeg var saa lykkelig at udrette dette uden at gjøre Gjæld; thi omtrent 520 Rd. Sedler, som jeg blev Madam Laurberg skyldig for Præstegaarden, Landsenerhoppen, 2 Svin, 3 Kjør, en Kakkellovn, Hyller, Rækker, Foring, noget Sædekorn o. s. v., fik jeg Gudskelov betalt i Aaret 1828. Den 13de Mai s. A. reiste Enken bort til Horsens, og nu fik jeg friere Pusterum. Min Kone kom just fra Thy samme Aften. Nu fik vi Arbeide i lang Tid med at bringe nogen Orden i det hele; men Frygten for at komme igjennem i dette Kald trykkede os dog jevnligen under Arbeidet. Hertil kom, at ikke en eneste Dør, ikke eet Vindue, ingen Lem, Gulve, Loffer, Tag o. s. v. duede, men var meget forfalden, og alt uordentlig og forjasket¹⁾, saaat jeg strax maatte foretage Reparationer og Lapværk, og dog vægrede jeg mig ikke for at betale Indløsningssummen (125 Rd.), da samme forekom mig aalelig, og Præstegaarden ikke saa let for nogen Præst at vedligeholde. — Det er ingen let Egn at leve i, alt gaar paa rene Contant; Folkelønningerne ere store, Folkene dovne og magelige og ikke

¹⁾ Man undres uvilkaarlig over, at Laurberg kunde leve i disse Ruiner i hele 10 Aar!

ordentlige, uagtet Menigheden er god at komme afsted med; og store ere Udgifterne; paa Produkternes og Kornprisernes Stigen beror næsten hele Præstens Velfærd; — thi her ere store Skatter og Folkelønninger, svære Renter, og Enkepensionen sat saa høit af Dhrr. fratres, som nogensinde Regjeringen tillader; thi den er akkurat sat til $\frac{1}{8}$ Del af Kaldets samtlige Indkomst, og derover — siger Loven — maa den ikke stige, at Eftermanden ikke skal graves; men jeg er og blev graveret.

Nu er jeg her da efter Forsynsts Villie, men hvorlænge jeg skal forblive her, kommer an paa et Forsøg, om jeg og kan have mit tarvelige Udkomme; kan jeg ikke dette, saa kommer jeg til at flytte igjen, uagtet enhver Flytning kan ansees for det samme som at udstaae en Ildebrand; dog, lad mig ikke lægge nye og store Planer, ingen veed jo, om Herren kommer og siger: »Saavidt og ikke længer«. Vist er det, at en fattig Candidat eller fattig Præst er neppe tjent med Hedensted Kald; thi kommer privat Gjeld til at trykke i Forening med dette Embedes eget Trykning, saa vorder Præsten i al Velærværdighed med sin samtlige Familie sønderknuset.

Midt under alskens Bekymringer var jeg i Horsens den 30. Sept. for at købe mig et Par Heste. Da jeg om Aftenen stod færdig at reyse hjem, kommer en mig bekendt Sognemand ind til Gjæstgiver Petersen, hvor jeg logerede, og gratulerede mig. Jeg vidste ikke, hvad denne Hilsen monne betyde, førend han lægger til, at jeg var bleven Præst i Vallenbæk tæt ved Kjøbenhavn. Jeg løb strax hen i Klubben og bad at se Collegial Tidende. Manden havde sagt Sandhed; jeg velsignede i mit Hjerte Kongen og hans Raad, og takkede Gud, som altid er tilstede, naar Nøden er størst.«

Det maa have været en saare tung Sten, der faldt fra Hr. Rafns Hjerte, da han i Collegialtidenden læste sin Udnævnelse til Sognepræst for »det lille gode Kald Val-

lensbæk, strax ved Kiøbenhavn«, thi én Gang til aander han sin Taknæmmelighed ud i de Ord! »Naar Nøden og Udsigten er tungest og størst, saa er Hjælpen fra Gud nærmest.« — Den »Nød«, der knugede ham og gjorde sit til at »knække« hans »ellers muntre Lune«, hidrørte ikke blot fra den ulyksalige Feiermannske Gjæld, der havde hvilet som et Kors paa Hr. Holm og faaet baade Laurberg og Rafn selv til at »indgive Jeremias Klager« — men ogsaa fra adskillige andre Omstændigheder. Præstegaards-Jorderne (ca. 100 Td. Land) vare »maadelige i Almindelighed, skarpe og sandige ... Naar vor Herre vil lade regne strømmevis, bære de temmelig godt til, men kommer lang Tørre og Varme, saa er Avlen maadelig«. Smaarenten var vanskelig at faa ind, da de fleste Beboere »kunne fortære det Meste selv, og det Lidet, de levne, skal afsted til Horsens eller Weile for at give en lille Contant til Kaffe o. s. v.« »Undertiden kan man dog ved jævnlige Erindringer bringe det saavidt, at man faaer sine Paaskeæg til Juul«. »Foræringer vanke ingen af, uden det skulde skee ved Confirmant-Undervisningen; de love for det Meste godt, men de blive borte.« Hvad Hr. Rafn følte som den værste Byrde i sin korte Embedstid her var dog Enkepensionen: nemlig $9\frac{1}{2}$ Td. Rug, 6 Td. $7\frac{7}{8}$ Skp. Byg, 9 Tdr. $7\frac{3}{4}$ Skp. Havre, betalte efter Kapitelstaxt, $\frac{1}{8}$ Del af Smaarenten, »som hæves af 5 gode og sikre Steder i Hedensted Bye, og endelig 20 Rd. 12 Sk. Sølv til en ikke saa fattig, men velfornem Enke i Horsens !!!« Til Afsked samler han sit Indtryk af Hedensted-St. Dalby i disse Ord: »Ergo: Præsten maa i dette Embede slide for at give de Andre Havren, og selv maa han æde Halmen.« — Senere var Hr. Rafn Præst i Vallensbæk, indtil han 1841 entledigedes. Han døde i Kjøbenhavn 1862.

Skibspræster fra Kong Frederik den Andens Tid.

Ved H. D. Lind.

Der haves ikke mange Efterretninger om Skibspræster fra Frederik II.s Regeringstid. De vigtigste utrykte Kilder er: Rentemesterregnskaberne (her betegnede ved R.), Holmens Regnskab (H.), Samlingen »Søforsvar« (S.) og endelig Cancelliets Brevbøger (C.), hvoraf et fyldigt Uddrag for største Del af Perioden nu foreligger trykt. Af andre trykte Kilder kan fortrinsvis nævnes Wibergs Præstehistorie (W.) og Kirkehistoriske Samlinger (K. S.).

Skibspræsterne udtoges i Almindelighed blandt Studenter, men ogsaa blandt Præster i Embede; i Reglen vel var det Kapellaner, men det er ikke uden Eksempel, at Sognepræster ogsaa maatte til Skibs. 1577 klagede Kongen over Mangel paa Skibspræster (C., 29. Juli). Deres Antal har, selv under Syvaarskrigens største Udrustninger, ikke oversteget c. 20; i Fredstider, f. Eks. i 1579, var der kun 5. Deres Lønning bestod, som det synes, i Begyndelsen af Tidsrummet i 24 eller 30 Mark (R.) og senere i 12 Dlr. om Aaret (H.), begge Dele foruden »Hofklædning« (Klæde, Sardug o. s. v.) og Kosten om Bord. Til Altertjenesten anskaffedes der ved Køb eller Laan Messeklæder¹⁾, Kalk og

¹⁾ Messeklæder laantes 1563 (S.) hos Kirkeværgen ved Vor Frue, Raadmand Mester Lavrits Madsen Bøssesøber, og hos Forstanderen for Helliggæsthus Hospital, Raadmand Lavrits Mullie (se om disse to Personer O. Nielsen, Københavns Historie og Beskrivelse III, 42, 153, 224 og Rørdam, Universitetets Historie II, 73. IV, 146).

Disk (af Tin), Salmebøger etc. Foruden deres Gærning om Bord var der i de senere Aar ogsaa blevet dem paalagt at prædike hver Søndag for den Besætning, som paa denne Dag skulde tage Vare paa Bremerholm.

Naar Skibspræsterne havde ophørt at fungere som saadanne, fik de som oftest et kongeligt Løfte om at opnaa et Sognekald, som blev ledigt, dog paa den Betingelse, at de fandtes duelige dertil, og at alt gik for sig efter Ordinansen. Men at en Skibspræst dog ikke kunde opnaa nogen Befordring, selv om han saaledes havde faaet »Forskrift« om et bestemt Kald, og selv om Bispen havde foreslaaet ham valgt, viser et Kongebrev af 9. Septbr. 1571 (C.; Jakob Madsen, Visitatsbog 177). Det er vist de færreste Skibspræster, der var saa lykkelige at faa Sognekald, og dette er da Grunden til, at kun faa af de nedennævnte Skibspræster med Sikkerhed kan genfindes andensteds. Da der tilmed findes en Del Skibspræster med et og samme Navn, er det heller ikke let at skælne dem fra hinanden.

Fortegnelser over Skibspræster fra Kristian IV.s og Frederik III.s Tid findes i K. S. 3. R. V, 345 f., i Lind, Kristian IV. og hans Mænd paa Bremerholm 412 f. og i K. S. 4. R. IV, 550 f.

Alle de Præster, som anføres her nedenfor, har været Skibspræster; men i Kilderne omtales samtidig andre, som vist ikke har været til Skibs. Saaledes Hr. Peder Madsen, en fattig Præst, der i Juli 1565 har været fanget i Sverige paa andet Aar; men han er »af Dall udi Norge« (R.), hvor han vel har været Kapellan eller Sognepræst; den Lavrentius Vinter, som 1568 ogsaa var svensk Fange og som saadan udsteder et Forpligtelsesbrev (Hist. Tidsskrift 5. R. II, 633), er vist heller ikke Skibspræst, men anføres som Præst i Trondhjem; det samme gælder formodentlig ogsaa om Hr. Anders Madsen, som i 1579 »for Guds Skyld« fik Klæde og Penge af Klædekammerskriveren, da han var meget fattig (H); han er vist den i K. S. 2. R, III, 582

omtalte A. M. Blentrop, som 1567 var Hjelpepræst ved Københavns Vor Frue, senere Medtjener ved et Præstekald i Skaane og 1578 blev Magister i Rostok, men endnu 1590 i sin Nød maatte paakalde Regeringens Hjælp.

1. 1563—64. Hr. Gregorius . . . . . blev 1563, 11. Apr. antaget til Skibspræst og fik i Oktbr. 1564 Løn som »tysk og dansk Prædikant« (en meget sjælden Betegnelse for en Skibspræst) paa Krabaten (R.); dette Skib havde Felttøjmester Povl von Sara til Chef og kæmpede under Herluf Trolle i Østersøen¹). Hvis Hr. G. ikke er den samme som vor Nr. 20, er han maaske den Hr. Gregers Pedersen, som 1570 (29. Novbr., C.) af Kongen faar Tøj til en Præstekjortel, et Par Hoser, en Trøje og to Skjorter foruden et Par Sko og 20 Dlr, da han har været holdt som Fange i Sverrige i 6 Aar og nu er saa fattig, at han intet har at ernære sig af eller købe Klæder for. Senere (20. Juni 1575, C.) omtales en Hr. G., vistnok i Søvde i Skaane, som er død og hvis Hustru Bente faar Dødsboet udleveret til fri Raadighed.

2. 1563—64 (?). Hr. Mads Hansen, Søn af den bekendte Hr. Hans Madsen i Svanninge (Biogr. Leks. XI, 12), var Sognepræst i Horne, da Frans Bille til Søholm, der 1563 var udkommanderet til Søs, opfordrede ham til at følge med som Skibspræst (Fynske Samlinger I, 75). Med Kongens Tilladelse (af 15. Apr., C.) begav han sig om Bord paa Frans Billes Skib, vistnok Lybske Christoffer. Da Skibschefen i Sept. fandt Døden, er det rimeligt, at Hr. Mads efter endt Tøgt atter er vendt tilbage til sit Sognekald, hvilket Nabopræsten i Svaninge Hr. Jørgen Hansen i hans Fraværelse havde besørget. Se dog Nr. 17.

3. 1563. Hr. Frans Nielsen var om Bord paa

¹) Hvad det søkrigshistoriske i denne Præsteliste angaar, henvises til Lind, Fra Kong Frederik II.s Tid. 1902.

Herkules (Admiral Jakob Brokkenhus) og blev sammen med Skibet taget til Fange af de svenske under Bornholm 30. Maj. Endnu 1566 er han Fange i Sverrig og fik hjemmefra nogen Betaling af Rentekamret (R.).

4. 1563—64. Hr. Povl Nielsen. I Maj 1563 omtales Hr. Povl i Anledning af nogle Messeklæders Anskaffelse (S.); i Apr. 1564 har Skibsprædikant Hr. P. Nielsen modtaget det ham til Paaske tilkommende Klæde (R.), og endnu s. A. er han Sognepræst i Aardestrup-Buderup-Gravlev, hvor han døde 1590 (W.).

5. 1563—64. Hr. Søren Nielsen fik Klæde indtil Paaske 1564 (R.); Maj 1563 anskaffedes Messeklæder til Hr. »Severin« (S.). En S. N. nævnes fra 1565 i Kirke-Stillinge, en anden i Havrum-Søby (W.); sidstnævnte fik 1578, 25. Septbr. (C.) Tilladelse til at studere udenlands i 3 Aar og imedens holde Kapellan i Embedet.

6. 1563. Hr. Christen Lavritsen, Skibsprædikant paa Papegøjen, fik i Maj 1563 Messeklæder (S.). Hans Skibschef var Niels Madsen Skade, som under Peder Skram kæmpede i Østersøen.

7. 1563—65. Hr. Jens Kortsen fik i Juli 1563 Messeklæder som Skibsprædikant paa Knud Stensens Skib (S.), vistnok Mercurius. I Apr. 1564 fik J. K. Klæde til Paaske; i 1565 var »Hr. Jens« om Bord paa Danske Christoffer under Niels Trolle; i Slaget mellem Femern og Vismar 4. Juni opkom der Ild i Krudtet paa Skibet, og blandt de »brændte« var ogsaa Præsten (Rørdam, Monumenta 1. R. II, 535). Hvis han ikke er omkommen ved denne Lejlighed, kunde han være den J. K., som senere blev Sognepræst i Bjereshøj-Oksie og døde efter 1615 i en meget høj Alder. Han skildres som en karrig Gubbe, som ikke vilde tage Kapellan, uagtet det var saare nødvendigt (Cawallin, Lunds Stifts Herdaminne I, 411). Sammenlign Nr. 16.

8. 1563—65. Hr. Ingvor Pedersen, hvem der i Avg. 1563 tildeltes en Messehagel, var om Bord paa

Svanen (S.), som under Jørgen Prip sendtes til Færøerne og dernæst til Østersøen. 1561 er »Hr. Ingvor« Præst paa Svenske Jomfru (R.), som under Erik Rud udstod haarde Kampe i Herluf Trolles og Otto Ruds Flaader.

9. 1563. Hr. Ejner Pedersen fik 1564 Klæde, beregnet indtil Paaske (R.), og har vel fungeret i 1563. Dette gælder ogsaa om

10. 1563. Hr. Niels Pedersen. Han blev 1566 Sognepræst i Søllerød og døde her 1606 (W.).

11. 1563. Hr. Urban Nielsen, saa vel som

12. 1563. Hr. Thomas Nielsen og

13. 1563. Hr. Peder Jensen fik alle det Klæde, de havde fortjent til Paaske 1564. P. J. var om Bord paa Jægeren (R.), som i 1564 havde Erik Lykke til Chef og deltog i Herluf Trolles Togt i Østersøen. En P. J. nævnes 1564 som Præst i Hvirring (W.), en anden 1572 (14. Juni C.) i Lyngby-Alsø i Halland, da han fik et Beskærmelsesbrev.

14. 1563. Hr. Niels Vegge fik ogsaa Klæde indtil Paaske 1564 og var Skibspræst hos Herluf Skave paa Gumphønen, som i Maj 1563 var sendt til Færøerne (R.).

15. 1563—65. Hr. Lavrits Jørgensen modtog ligeledes Klæde indtil Paaske 1564; »Hr. Lavrits« omtales s. A. som Prædikant paa Elefanten og ligesaa i 1565 (R.); hans Skibschef var først Vincens Juel og senere Otte Galskyt, begge paa Togt i Østersøen.

16. 1563—64. Hr. Jens Nielsen fik Klæde indtil Paaske 1564 og »Hr. Jens«, Prædikant hos Otte Galskyt, ligeledes til Paaske 1565 (R.). Nævnte Skibschef førte 1564 først Flyvende Gejst, dernæst Engelske Mikael i Østersøen, næste Foraar de samme Skibe i Kattegat (Jvfr. Nr. 7).

17. 1563. Hr. Mads . . . . paa Solen fik 1564 Klæde til Paaske (R). Chef var 1563 Eskild Okse og 1564 Frans Brokkenhus, begge i Østersø. Se Nr. 2.

18. 1563. Hr. Jakob . . . ., Skibspræst paa Meiert af Dansken (Danzig), fik Klæde til Paaske 1564 (R.) Chef var Oluf Trondsen i 1564. Se Nr. 29 og 30.

19. 1563. Hr. Jakob Torkildsen (forskellig fra Nr. 18), fik Klæde til Paaske 1564 som Skibspræst paa Sorte Nordmand (R.), der 1563 havde Lavrits Andersen Baden til Chef og 1564 Block von Münster.

20. 1563. Hr. Gregers Nielsen fik Klæde til Paaske 1564. (Se Nr. 1.) Det samme fik

21. 1563. Hr. Anders Pedersen. En A. P. var fra omtr. 1570 Sognepræst i Utterslev (W.).

22. 1564. Hr. Søren Christensen (se Nr. 5), Præst paa Archa Noæ fra Danzig (Chef: Jørgen Brahe), modtog 1565, hvad han havde fortjent til Skibs i Fjor (R.) En S. C. var senere Sognepræst i Gislum-Testrup (W.).

23. 1564. Hr. Søren Grønnebæks Hustru modtog 1565, hvad hendes Mand havde fortjent i Fjor paa Løven (R.) Hermed er vist ment Bysens eller Gyldne Løve, som 1564 førtes af O. Rud og af Peder Daa og under den sidstnævnte Chef toges af de svenske. Hr. Søren er da maaske i Fangenskab, siden Hustruen modtager hans Løn. Er dette et nyt Bidrag til den S. G.s Levnetshistorie, som var Præst ved Vor Frue i København, dernæst (1557—74) i Køge og endelig ved Frederiksborg Slotskapel († 1580. W. og Rørdam, Univ. Hist. I, 695)? Da han 1579 26. Apr. afskedigedes som Slotsprædikant, ønskede Kongen, at hans Efterfølger maatte blive en »fin og lærd« og ikke en »gemen« Mand, (som maaske S. G.). Noget saadant kunde godt have passet paa S. G., hvis han havde været Skibspræst.

24. 1564. Hr. Niels Pedersen skriver selv (Jydske Samlinger I. R. IX, 196): »Anno 156sexto, da jeg havde tjent paa kgl. Maj.s Skib to Sommer, kom jeg til Bjergby og Mygdals Sogne«. Han var gift med Inger Lavritsdatter og Inger Tomasdatter, blev Provst og Jubellærer og døde 1624 (W.).

25. 1564. Hr. Gregers Pedersen, se Nr. 1.

26. 1564. Hr. Knud . . . ., Præst paa Falk von

Aalborg, fik Betaling indtil Paaske 1565 (R.). Skibet forliste 1564 under den pommerske Side.

27. 1565. Hr. Lavrits Andersen. Om ham og de 3 næste Præster hedder det (R.): »20. Juni 1565 givet disse efterskrevne Prædikanter af de Skib, som blev brændte under Lante Pommern, for deres Bøger og Klæder blev brændte.« Der hentydes her til Peder Huitfeldts uheldige Tog til Stralsund i 1565. L. A. var Præst paa Jægeren (R.), hvis Chef Peder Stygge var. En L. A. var Sognepræst i Agernæs (W.; K. S. 4. R. V, 723; Fynske Samlinger IV, 268) en anden i Sunds (W.).

28. 1565—67. Hr. Oluf Nielsen. Paa Nattergalen, som brændtes under Pommern (se under Nr. 27), var »Hr. Oluf« Præst (se Nr. 57) og Clavs Skel Chef. I Juli 1567 var Hr. O. Nielsen til Skibs og fik 3 Mark i Løn og 2 Mark til en Salmebog (R.). En Hr. Oluf var fra omtr. 1557 til 1562 Kapellan ved Københavns Vor Frue (Rørdam, Univ. Hist. I, 696).

29. 1565. Hr. Jakob Bjørnsen (se Nr. 18) var Præst paa Archa Noæ af Dansken, Peder Huitfeldts Admiralskib, der brændtes under Pommern (R.; se under Nr. 27).

30. 1565—66. Hr. Jakob Christensen (se Nr. 18) var Skibspræst paa Bjørnen, som havde Lave Venstermand til Chef og brændtes ved Pommerns Kyst (se under Nr. 27). 1566 var J. C. Præst paa Svanen, som under Otte Galskyt lykkelig undgik Skibbruddet 28. Juli under Gulland. Efter Hjemkomsten til København skænkede Kongen J. C. og 10 andre Skibspræster 12 Mark (R.) — Præster med Navnet J. C. fandtes noget senere i Randlev-Bjerager og i Strøby-Varpelev (W.).

31. 1566. Hr. Jens Bertelsen fik (ligesom Nr. 30) 25. Septbr. skænket 12 Mark som Skibspræst paa Hannibal, Underadmiral Christoffer Mogensen Handingmands Skib (R.), der deltog i Slaget 26. Juli, hvori Underadmiralen faldt; men i Stormnatten 28. Juli led Skibet saa

meget, at det maatte sættes paa Grund. — I Ore var der 1573 en Præst af dette Navn; han havde ikke nogen Præstegaard, hvorfor en saadan skaffedes ham, dog ikke uden mange Vanskeligheder (C.).

32. 1566. Hr. Svend Jensen, Præst paa Borgmester af Rostok, hvis Chef var Peder Huitfeldt, og som undgik Forliset 28. Juli, fik ligesom Nr. 30 sine 12 Mark (R.).

33. 1566. Hr. Peder Lavritsen fik, som Nr. 30, Gaven paa 12 Mark, da han havde været Præst paa Krabaten (R.), der reddedes ved Gulland 28. Juli ved Skibshovedsmanden Henrik Gyldenstjernes Konduite. — Præster med Navnet P. L. fandtes noget senere i Torneby-Vidstrup, paa Lyø, i Ketterup-Gøtrup (W.), i Aastrup-Starup (C., 1578, 3. Avg.), i Tygelsø-Klagtorp (Udgiver af en Katekismus-Fortolkning) og i Lund-Bjelderup-Raaby (Cawallin, I, 244, II, 92). Se Nr. 70.

34. 1566. Hr. Peder Lavritsen (forskællig fra Nr. 33) var Præst paa St. Jørgen, men uagtet dette Skib ikke synes at have været ved Gulland hin Ulykkesnat, fik han dog den kgl. Gave af 12 Mark (R.) ligesom Nr. 30. Se videre Nr. 33 og 70.

35. 1566. Hr. Mads Sørensen var Præst paa Gabriel (hvis Chef var Mikkell Sehested), reddedes sammen med Skibet og fik de 12 Mark (som Nr. 30). En M. S. var Præst i Finderup paa Sjælland (W.) og udgav 1589 En mærkelig Vise om Frederik II.s Levnet og Endeligt.

36. 1566. Hr. Jakob Vind fik de 12 Mark (ligesom Nr. 30) efter at have været Præst paa Elefanten, der under Christen Juel undgik Skibbruddet 28. Juli.

37. 1566. Hr. Christen Povlsen ligeledes som Nr. 30; han havde været paa Svenske Jomfru, hvis Chef var Jørgen Jude.

38. 1566. Hr. Peder Bertelsen ligeledes som Nr. 30; han var Præst paa Jonas, som Christen Jensen Aalborg var Chef for.

39. 1566—67. Hr. Hans Andersen ligeledes som

Nr. 30; hans Skib hed Flyvende Gejst, hans Chef Tomas Bagge. 1567 er H. A. atter til Skibs og faar 3 Mark som Afdrag paa Lønnen og 2 Mark til en Salmebog (R.) En Præst med dette Navn findes senere i Helsinge-Valby (W.), i Grejs og i Væ (C., 1573, 9. Jan.; 1575, 10. Juni).

40. 1566. Hr. Niels Christensen var om Bord paa Lybske Christoffer, som dog ikke kan have deltaget i det Togt, som endte med Forliset ved Gulland, men Præsten fik dog den samme Gave, som Nr. 30. I Hasle-Braaby, i Vejrum o. fl. St. (W.) findes senere en N. C. som Sognepræst.

41. 1566. Hr. Christen Hvid var i Septbr. 1566 hos Arild Olsen paa Danske Jomfru ved Marstrand (R.) Kort efter blev han Sognepræst i Gelsted-Rørup og døde der 1594, 55 Aar gl. af Svindsot efter i længere Tid at have haft Blodspytning. Han var gift med Margrete Hansdatter og med en Margrete fra Vestfalen (W., Jakob Madsens Visitatsbog, 386; K. S. 2. R. VI, 734).

42. 1566 (?). Hr. Enevold Gregersen havde nogle Aar før 15. Novbr. 1568 tjent som Prædikant til Søs hos Kongens Admiraler, men havde nu ingen Underholdning; derfor tildeltes der ham af Kongen en Portion Kost fra Riberhus Len, indtil han kunde faa et Kald. 1569, 6. Juni faar han Brev paa 4 Enge og en Jordskyld ved og i Ribe By mod Afgift, og allerede 7. Septbr. kaldes han til Sognepræst i Ullerup-Vejlby, da Formanden for et Manddrab er kendt fredløs (C.). I dette Embede blev han Provst og døde 1584 (W.).

43. 1567. Hr. Søren Rasmussen var til Skibs i Juli d. A. Han (og de 11 næstfølgende Præster) fik 3 Mark som Afdrag paa Lønnen og 2 Mark til en Salmebog (R.).

44. 1567. Hr. Niels Simonsen var til Søs i Juli (se Nr. 43). En N. S. nævnes i Blegind-Hørning i 1578 (C., 15. Novbr.).

45. 1567. Hr. Niels Ris var Juli til Skibs (se

Nr. 43). Sognepræsten N. R. i Visborg havde 1574 ingen Præstegaard (C., 22. Novbr.).

46. 1567. Hr. Niels Rikertsen var i Juli til Søs (se Nr. 43).

47. 1567. Hr. Niels Lavritsen ligeledes. — Ved 1584 var en N. L. Sognepræst i Øderlunge-Pederstorp; han forligtes daarlig med sin Kapellan og var nedsunket i skændige Laster. 1623 var han en meget gammel Mand, men han levede endnu 1636 (Cawallin IV, 218).

48. 1567. Hr. Lavrits Skel var i Juli til Søs (se Nr. 43).

49. 1567. Hr. Hans Pedersen ligeledes. Samme Navn fører Præster i Præstø-Skibbinge, Østbirk-Yding (W.), Skørpinge (C., 1569, 28. Jan.) og paa Ovrø; sidstnævnte blev afsat 1573 (K. S. 2. R. III, 606).

50. 1567. Hr. Hans Melkiorsen var Præst til Skibs i Juli (se Nr. 43).

51. 1567. Hr. Bertel Pedersen ligeledes. I Følleslev-Særslev (W.) og i Østlev-Vestløs-Arup (C., 1578, 15. Septbr.) findes Præster af dette Navn.

52. 1567. Hr. Anders Iversen var i Juli til Skibs (se Nr. 43).

53. 1567—68. Hr. Peder Mikkelsen ligeledes. 1568, 7. Oktbr. faar Fyns Bisp Befaling til at skaffe P. M. et Sognekald i Fyns Stift, naar et blev ledigt, da P. M. dette Aar havde tjent paa Orlogsskibene (C.). Han opnaaede vist intet.

54. 1567. Hr. Stig Pedersen var i Juli Præst til Skibs (se Nr. 43). 1578, 3. Febr. fik Fyns Biskop Befaling til at hjælpe S. P. med at faa det Sognekald, han ønskede, naar Sognemændene vilde vælge ham, men Ordinansen maatte paa ingen Maade blive krænket. En ny Befaling om det samme udgaar 15. Novbr., da S. P. en Tid har været Præst paa Orlogsskibene og nu intet har at underholde sig for. Dette Kongebrev blev læst 4. Febr. n. A.

paa Vissenbjerg Sognestævne, men har vist ikke hjulpet ham til Kald, i det mindste ikke paa det Sted (C.).

55. 1567. Hr. Peder Bro var i Juli om Bord paa Krabaten, som vel har hørt til Admiral Peder Munks Flaade i Østersøen; samtidig fik P. B. 2 Mark, formodentlig til en Salmebog (R.).

56. 1568. Hr. Hans Jensen paa Uroksen »paa den grønlandske Rejse« modtog Betaling 13. April (R.) Denne Ekspedition, som var paatænkt til Grønland under Christen Jensen Aalborg, kom som bekendt ikke af Sted. 1569, 24. Septbr. fik Fyns Biskop Kongebrev om at skaffe H. J., som en Tid havde været Præst paa Orlogsskibene, et Kald der i Stiftet (C.). Efter i nogen Tid at have gjort Kirketjeneste i sin Fødeby Odense fik han da Ørsted Sognekald, uagtet Formandens Søn allerede var kaldet til Præst der; og i Ørsted døde H. J. 1579 (Fynske Samlinger I, 61). Det er ikke helt umulig, at H. J. før sin Ansættelse som Skibspræst har været Sognepræst i Uggerslev; han er da den Præst, som Hans Norby og Anne Oldeland havde den bekendte Kirkestrid med, og som da ogsaa maatte vige for Adelsfolkene; de beskyldte »den gamle Forræder« for Trolddom osv. (Danske Magazin 4. R. V.; Rosenvinge, Gamle danske Domme II, 324; K. S. 4. R. VI, 514).

57. 1568. Hr. Oluf Brun havde d. A. tjent som Prædikant paa Orlogsskibene, hvorfor Biskoppen over Vendelbo Stift fik Befaling af 7. Oktbr. til at skaffe ham et Kald i dette Stift (C.). Smlgn. Nr. 28.

58. 1569. For Hr. Tøger Pedersen, der en Tid lang havde været Præst paa Kongens Skibe, udgik der 24. Septbr. et lignende Brev til Riber Bisp om at skaffe Skibspræsten et Kald der i Stiftet (C.).

59. 1569. Hr. Niels Jensen. 1570, 16. Jan. befales det Fyns Biskop at skaffe N. J., der forrige Sommer havde tjent som Skibsprædikant, det første Kald, der blev ledigt i Stiftet. Dette Brev maa have hjulpet, thi 8. Oktbr. 1571 nævnes N. J. som Præst i Simmerbølle; han faar da

Kongetienden uden Afgift (C.); han skal senere være blevet Præst i Roskilde (W.).

60. 1569. Hr. Jens Andersen havde »en Tid« tjent Kongen som Skibspræst, hvorfor der 1570, 15. Jan. udfærdigedes sædvanligt Brev til Fyns Biskop om at skaffe ham »de første Sogne«, der blev ledige i Stiftet (C.). En J. A. Tuksen var i Ulbølle-Vesterskærninge, men vist længe før 1570 (W.).

61. c. 1570. For Hr. Anders Lavritsen udstedtes 5. Decbr. et ganske lignende Brev til samme Bisp (C.). Det er maaske den L. A., som blev Sognepræst paa Fæmø og døde 1577 (W.).

62. c. 1570. For Hr. Hans Lavritsen udstedtes 17. Decbr. Kongebrev af samme Indhold til Fyns Bisp (C.). Hr. L. blev da ogsaa 1575 Sognepræst til Døllefeldemusse og døde 1615 (W.).

63. c. 1570. Hr. Rasmus Nielsen havde, vistnok i Krigens Tid, været Skibspræst og i den Stilling mistet et Ben, hvorfor han maatte gaa med Træben. 1580 blev han Præst ved Helliggæsthus og Sognepræst i Gentoft, men maatte paa Grund af Svagelighed altid holde Kapellan. Han døde 1601 (K. S. 4. R. IV, 415). Da der tillægges R. N. Navnet Reravius, forvekles han let med Forfatteren Rasmus Hansen Reravius, som forud for ham (omtr. fra 1570 til 1577) ogsaa har været Præst ved Helliggæsthus og i Gentoft, hvorefter han 1577 blev Sognepræst i Rødby (Medd. fra Rentek. Arkiv 1873—76, 20; K. S. 4. R. II, 5; Biograf. Leks. XIII, 625, C., 1574, 16. Juni, 1575, 27. Juni).

64. c. 1570. Hr. Christen Pedersen havde været Præst paa Orlogsskibene og fik derefter c. 1570 et Kongebrev til den daværende Viborg Bisp om et Kald i dennes Stift; men da han dog intet Kald fik og derfor led stor Armod, udfærdigedes fornyet Befaling derom af 27. Juli 1573 til Bispens Efterfølger i Embedet. 1574, 24. Novbr. faar han Kongetienden af Ajstrup Sogn, og

1578, 18. Avg. nævnes han som Sognepræst i Farstrup-Ajstrup, thi da gives ham Brev paa Salling Kongetiende mod Afgift efter det første Aars Udløb (C.).

65. c. 1572. Hr. Niels Eriksen havde gjort Tjeneste hos Folkene, der byggede St. Oluf i Norge (C.). Dette store Krigsskib, hvis Bygning stod under Erik Brokkenhus'es Tilsyn, blev færdigt 1573; i Decbr. s. A. udgik derefter Brev om, at N. E. maatte faa Kald i Ribe Stift, da han var uden Underhold. Efter at han derefter i lang Tid havde ventet forgæves paa Ansættelse, befalede Kongen 25. Juli 1578, at Bisp og Lensmand skulde gøre sig al mulig Flid for et faa N. E. valgt i Mejrup Sogn; en Nabo-præst, som havde ladet sig vælge af Sognefolkene i Mejrurup, fik derimod sit Valg kasseret. Da dette Kongebud ikke blev efterfulgt straks, udsendte Kongen et nyt 29. Marts n. A., hvori det befalede Sognemændene strængelig straks at antage N. E., der trolig havde ladet sig bruge i Kongens Tjeneste til Skibs, til deres Sognepræst, eftersom han var beskikket dertil af Ribe Bisp (C. — K. S. 2. R. VI, 669. 673). N. E. (med Tilnavnet Vinding) angives at være død 1599 eller 1604 (W.).

66. c. 1574. Hr. Christen Jensen havde klaget for Kongen over sin Armod, hvorfor der 1576, 14. Oktbr. udgik et Kongebrev for ham om Kald i Aarhus Stift, og da dette ikke hjalp, et nyt af 8. Juli 1578, hvori der anførtes, at han havde tjent som Skibspræst paa Orlogsskibene, men nu led stor Nød, da han intet Kald havde (C.). I Allinge-Tulstrup findes senere en C. J. som Sognepræst (W.).

67. 1578—80. Hr. Christen Nielsen har maaske været Skibspræst før 1578, men i Regnskaberne (H.) føres han som saadan fra Mikkelsdag 1578 og til ind i 1580. Han er bekendt som Deltager i den Ekspedition, som 1579 under Jakob Alday afsendtes til Grønland, og over hvis Begivenheder C. N. har ført en Dagbog, som han selv dog ikke fik udgivet i Trykken (Danske Kongers

Historie 3, Rigsarkivet. Grønlandske Mindesmærker III, 641). Den slutter med den Forsikring: Hæc quæ præscribo non sunt mendacia. I Anledning af Udrustningen var der købt Kalk og Disk til Skibspræsten paa »de to grønlandske Pinker.« Man skulde tro, at Præsten ved en saadan Rejse kunde have gjort sig fortjent til at opnaa et Kongebrev om Sognekald, men et saadant er ikke forefundet. I Nørre-Sundby-Hvorup og i Snejbjerg-Tjørring findes Præster af dette Navn (W.).

68. 1578—80. Hr. Jørgen Nielsen føres ligeledes som Skibspræst fra Mikkelsdag 1578 til noget ind i 1580; i 1579 har han været til Skibs, thi da faar han Penge til at købe Oblater for (H.). Samme Navn fører noget senere Præsterne i Ølsted og i Stiftsbjergby-Mørke (W.).

69. 1578—79. Hr. Christen Mortensen (H.).

70. 1578—79. Hr. Peder Lavritsen (H.). Se Nr. 33 og 34.

71. Før 1584. Hr. Bartolomæus Pedersen Brun, der var født c. 1553 og senere blev Skibspræst, blev 1584 Sognepræst i Bringstrup-Sigersted, hvor han døde 1605 (W.).

72. 1585. Hr. Anders Christensen Skovgaard var født c. 1552, blev Kapellan først i Rødovre, saa ved St. Nikolaj Kirke i Kjøbenhavn og endelig ved St. Olufs i Helsingør. »1585 Pinseaften (29. Maj) kom han hastelig ud« med Gideon i Vestersø ved Norge efter Sørøvere, under Hans Clausen Russwurm som Chef. Efter senere at have taget Magistergraden, døde A. C. som Kapellan i Helsingør omtr. 1611 (K. S. 3. R. II, 339, W.).

73. 1585. Hr. Lavrits Buksen (Buxon) blev 29. Maj (samtidig med Nr. 72) taget til Skibspræst paa Rafael, der under H. C. Russwurm som Admiral skulde krydse i Vestersøen (K. S. 3. R. II, 339).

74. 1585. Hr. Jakob Hansen, der havde studeret, men intet havde at leve af, blev 20. Septbr. d. A. taget til Skibspræst med Besolding som de andre Skibspræster

(Ny danske Magazin I, 141). 1599 har Hr. J. H. be-
drevet Løsagtighed og stævnes af den Grund for Herre-
dagen i Bergen, hvor der skal gaa Dom over ham,
selv om han ikke møder (Norske Rigsregistr. III, 568).
Om han er den samme som Hr. Jakob Heinedsen, der
ellers ligner ham i meget, er tvivlsomt (Lind, Kristian IV.
og hans Mænd paa Bremerholm, 416).

Henrik Gerners Afskedstale.

Ved Theodor Møller.

Henrik Gerners Afskedstale, som han vilde have holdt 19. August 1659, paa hvilken Dag han var dømt til at skulle miste Livet, blev, som vel bekendt, jo aldrig holdt. Derimod er den vist bleven afskrevet mange Gange, men har saavidt vides aldrig foreligget trykt i sin Helhed. Efter Manuskriptet Nr. 91 i Rostgaardiana paa Universitetsbibliotheket, hvoraf nærværende er en ordret Afskrift, har Rahbek i Minerva, Oktober 1807, ladet en Del af Talen trykke; men baade er den første halve Del udeladt — »forbigaaes som pure Asketik« — saavel som Slutningen, og desuden er den gengivet meget unøjagtigt. Talen foreligger nu her i uformindsket Skikkelse og fortjener vel at kendes af mange, baade fordi den blev til under saa særegne Omstændigheder, med Døden for Øje, og fordi den giver et godt Billede af sin vidtløftige, gudfrygtige og fædrelandskærlige Forfatter.

En Liigprædiken eller Afskeds-Tale,

som Hr. Henrich Thomæsen Gerner, den gang Sognepræst i Birkerød, men siden Biskop i Wiborg, havde agtet at holde paa Cronborg Slot Fredagen d. 19. Augusti 1659, paa hvilken Dag hand, efter Kongen af Sverig hans Befalning, ved et Sværd skulde miste sit Liv for udiist Troskab imod Hans Kongl. May. Kong Frederich den Tredie, ved hvis allernaadigste Forsorg Executionen dog ikke blev fuldført, men hand, efter Fredens Slutning, frigiven.

I Jesu Navn:

I Elskelige Christne Siele, som nu ere tilstæde, Høje og Nedrige, Lærde og u-lærde, Ædle og u-ædle: I ere mueligen komne, een Deel, at beskue et Menneske udi Dødsens Angist, en anden Deel, at mætte Eders Øyne med mit Blods Udgydelse. Men jeg formoder at fornøye den ene Deel, saa at den med mig skall ringe achte Døden. Men den anden Deel skall mætte sig selv med Vandtaare førend med Blod. Dertil at bruge haver jeg udvalt aabenbarlig paa denne Sted, (1:) At udvise min Forligelse med Gud og Alle, og (2:) At tage en venlig Afskeden fra alle, Bekiendte og u-bekiendte.

St. Peder udi sin første Epistels andet Capitel, 17. V. lærer os tvende synderlige Ting, nemlig: 1: Frygt Gud; 2: Ære Kongen.

Her er de 2 Høyste at tale om, den høyste i Himmelen, og den høyste paa Jorden; og ligesom Himmelen er større end Jorden, saa og den, der udi boer, er større end Kongen paa Jorden, eftersom Himlenes Himle kand ey begribe hannem, men denne kand og maa indgribes af et lidet Rum; dernæst Kongen, som skal æris, maa og frygte Gud og det tit og ofte udi Secke og Aske som Kongen af Ninive (Jon. 4); ja bløde sin Seng den gandske Natt som David (Ps. 6). Om disse tvende Høye Personer, |: udi hvilke den ene ligger den ævig Salighed skiult og udi den anden som et Guds Kar den timelig Velfærd:| saa vit mig u-værdig mueligt er at tale, vill jeg da først min Tale fremføre paa denne sørgelige Stæd. Befalder det nogen, saa i Jesu Navn merker.

Frygt Gud, siger Petrus: der er en Frygt, som er intet andet end en Forskreckelse, ved hvilken de u-gudelige, naar de høre Gud tale eller tales om hannem, da frygter de og bæver, som Cain; men fordi de ey tænker til at omvende sig, saa er det indtet andet med dennem end som med Dieflene, som frygter, skelver og bæver (Jac. 2); denne Frygt duer intet, thi den fører indtet godt med sig, men ligesom ved denne Frygt et Menneske ræddes at tale med Gud, at see Gud som Adam, der skiulede sig for Herrens Røstes Liud, saa forventer hand sig indtet got af Gud, men hand er snart færdig at sige som Cain (Gen. 4): Du driver mig af

Landet og fra dit Ansigt. Ja andre kommer saa høyt derpaa, at de sige som Dieflene: Jesu, du Davids Søn, hvad haver vi med dig at gjøre, est du kommen for Tiden at plage os. Saa anstillede de Gergesener sig næsten imod Jesum legemlig, men Judas baade legemlig og aandelig Viis.

Denne Frygt maae et Menneske udjage af sit Hierte ved Bøn og idelig Paakaldelse; sigende heller: Herre, bliv hos os, thi det stunder til Aften; ja bedende hannem, at hand vil biude en frimodig levende Aand komme i sine Been igien, om de endskiønt ere døde som de tørre Been i Ezech. 37. Naar den Frygt er forbi, saa kommer der en anden Frygt, ved hvilken et u-gudeligt, dog bodfærdigt, Hierte, vender sig fra sin onde Vey til Gud, betænker sig og siger til sig selv, som Røveren paa Korsset til den anden Misdædere: Frygter du og icke for Gud, min Siel! Dette skeer, naar Guds Haand er over os, som Abrahams Haand over sin Søns Hoved; naar Gud giver os i Menniskens Hender, og Legemet, Kiød og Blod ere imod Sielen u-taalmodige. Men betenk, o Menniske! hvad Christus siger: ' Frygter icke for dennem, som kand ihielslaae Legemet og kunde dog icke skade Sielen, men frygter for dem, som kand tage baade Legem og Siel og forderve det udi det dybe Helvede. Icke desmindre findes de Mennesker, som frygter meere for Creaturet end for Skaberen, mere for den, som kan nedbryde ichun Legemet alleene, end for den, der kan forderve Sielen med, hvilchet vi seer udi Nebuchadnezers Hofgesinde (Dan. 3); de frygtede meere for hans gloende Ovn, og tilbad hans Billede, end de frygtede for det gloende Helvede, som staar aaben for en Afguds Dyrckere. Men saadan Frygt er forgieves; de skulle betencke, hvad Paulus siger (Ebr. 10): Det er forfærdeligt at falde i den vrede Guds Hender; thi Menniskens Hender kand Herren saavel nu styre, som hand styrede Abrahams Haand med Sværdet i over Isaach. Nu saadan en Gud maa vi vel frygte for, og anstille saaledes vort Liv og Levnet, saaledes forarbeide vor Salighed med Frygt og Bævelse, at Dødsens Frygt ey findes meere hos os, naar vi skal skilles herfra, end den var hos Stephanum, end hos Jesum selv, som er sat os til it Exempel at efterfølge, at hand frygtede sig indted for at

gaa til Jerusalem, hvor hand vidste, der var vel Hosianna, men omsider en Torne Krone og et Crucifige. Naar et Menniskes Siel er overtagen fra denne Frygt, som er legemlig, hvilcket skeer ey, førend hand haver en god Samvltighed og veed sig inted at befrygte for Gud saasom en streng Gud, saa kommer hans Død hannem ey anderledis fore end Daniels, Johannis og alle Propheternis Siuner, naar de saa Gud i sin Herlighed, den ene ved Chebar Flod som Ezechiel (1), den anden ved Havet som Daniel, den 3. ved øde Stæder som Johannes paa den Øe Pathmos (Apoc. 1): De saa Gud i sin Herlighed, og de faldt ned paa deris Ansicht paa Jorden, og blev liggendes en liden Tid, som de vare halvdøde, og var ingen Macht meere udi dem; Aarsagen var, at de saa Guds Herlighed, hvilchen ingen kand see og leve; men omsider bleve de opreyste igien og styrchede paa deris Been, og da talede de friligen med Gud. Saa er det med Mennisken, som ere forligte med Gud, naar dette timelige Liv skal vandre, og de skal gaae al Kiøds Vey, saa er det inted anderledis med dennem, end de falder paa deris Ansichter næsgrus en liden Tid, at deris Legemer maa ligge som de 2 Sandheds Vidner i Apoc. 11, men efter tre Dage og en halv kom der Liv udi dennem igien, og de stigede op i Himmelen. Saa er det og her: det samme Øyeblik som Sielen vandrer her ud af Legemet, det samme Øyeblik vandrer den til det evige Liv, hvor den seer Gud og taler med Gud; en Deel Siele mættes alleene af Guds Ansichtes Beskuelse, en Deel Siele haver deris Forlystelse derudi, at de love Gud med en ny Sang. Men en Deel Siele, som lide u-skyldelige, de, ligesom de under Alteret, raaber Nat og Dag: Herre, du, som est den Herre, den Hellige og den Sande, hvorleng dømmer og hefner du iche voris Blod paa dem, som boe paa Jorden. Og de blive fornøede og husvalede dermed, at Gud ifører dennem hvide Kongelige Kiorteler, og giver dem det Svar, at de skulle hvile sig endnu en liden Tiid, indtil endog deris Medtienere og Brødre kommer fuldkommeligen dertil, som skulle ihjelslaas ligesom og de (Apoc. 6). Dette skal tiene en Siel til Trøst, som gaar efter Christum og bær hans Kaars, at omendskiønt den bær Kaarset til Golgatha, til Graven, saa

*

haver den iche behof at frygte, at den det enten derfra og tilbage igien, ey heller videre frem, skal drage. Nej! Christus tager Kaarset af saadan en Synderis Skuldre, og lægger det paa sine; tager igien af sin Retfærdighed og af sin Fred, som Verden ey kand give, og lægger paa hans bedrøvede Hierte, tager af sin Aand, og lægger paa hans sorgefulde Siel, da er Guds Rige strax inden udi hannem, thi af saadanne Ting constitueres Guds Rüge i denne Verden, Rom. 14.

Efter at vi ere da af disse faa Ord blevne ført til Gemyt, hvorledis Guds Rige skal begyndes udi os, da lader os gaa videre frem og see, hvorledis vi kand beholde det fast som Bruden i Høyesangen, at vi ey slipper det igien. Det skal vi lære udaf en anden Frygt, hvilchen er Guds Dyrkelse. Frygte Gud; det er dyrcke Gud. En Dyrckelse bestaar udi inted andet end en stadig Kierlighed, hvilchen indgriber udi sig alle andre Dyder, baade den levende Troe, det stadige Haab, den sagtmodige Ydmyghed, og den herlige Taalmodighed; thi den er meget stoer, eftersom mange, det er alle, Vande kunde iche udslucke den (Cant. 8). Saadan en Kierlighed bør vi at have til Gud. Det skeer vel tit, at et Menniske faar Kierlighed til Gud og vil gjerne dyrcke hannem, ja at hand maa sige som Bruden (Cant. 5): Jeg er sjug af Kierlighed, men feyler den dog for een Deel; thi den varer til en Tiid, og forvendes som Amnons Kierlighed til Thamar; hand laae siug for Kierlighed til hende; men efter Kierligheden var fuldkommen i Amnons Lemmer, blev Hadet større end Kierligheden i Hiertet (2. Sam. 13). Om saadanne Mennisker, der saa begynde at frygte og elske Gud, maa vi sige som Christus om den daarlige Biugnings Mestere: Dette Menniske begynte at bygge og kunde det iche fuldkomme (Luc. 14). Men hvoraf kommer det? Min Siel! Det kommer deraf, at Menniskens gandske Sind, Hierte og Lemmer ere iche samlede hos Gud tillige; men som Aanden er villig, saa er Legemet skrøbeligt, saa at naar Sielen vil stille sig ind og sige: Min Siel bie efter Gud etc., saa er Legemet borte, og siger om sine jordiske Begieringer, jeg haver talt et Ord og kand iche igienkalde det. Naar Legemet dragis ved Kaars og Modgang, saa er Hiertet mistrøstigt, som Jonæ Hierte, og siger:

Det er bedre at døe end leve. Naar Aanden er udi Gudfrygtigheds Verck, at gaae op aarle om Morgenens og iche lade af om Aftenen at love Herren, saa er Øynene andensheds henne, som Davids Aand og Øyne paa Taget (2. Saml. 11). Vil Aanden vaage og bede med Christo i Urtegaarden, saa vil Legemet sove, det kand iche vaage een Time med Christo. Saa at vi finder skinbarligen med Thamar (Gen. 38), at der ere Tvillinger og Sønderrivere udi vores Liv, og vi maa sige med Paulo, at der er tvende, som stride i vore Legemer, Aanden og Kiødet, en Sinds Lov og en Kiøds Lov, som ligger altid ud imod hinanden, hvor udover og Paulus klager: Det gode, som jeg gerne vilde gøre, det gjør jeg iche; men det onde, som jeg vilde iche gjøre, det gjør jeg. Derfor |: min Siel:| betenk, hvad du est! Du est den, uden hvilchen ingen Lemmer udi Legemet kand sig røre; thi førend Gud blæste dig i Adams Næse, var Adam ichun en død Jord-Klump, til it Menniske dannet af Gud. Samle dig til dig selv alsammen og gandske, paa den Maade som Vandene samledes tilsammen udi Skabelsen, at det tørre kand sees, at Legemet maa erfare, at det uden dig er som Jonæ Kikajon eller Græs-Kar, der af en Orm stickes og visner iligen. Regier over Legemet, og ved den Hellig Aands correspondentz tving Legemet først, og bøy det fra det onde, omsider skal det noch selv venne sig til det gode og sige med Paulo (Act. 9): Herre, hvad vil du, at jeg skal gjøre? Begynd derfor, o kiere Siel, at elske Gud, gach ind i dit Kammer og luch Døren til efter dig. Giør en Pacht med dine Øyne, og lad dennem gandske tillukkes, at de hverchen skal see til Dinam eller Dalilam, at bøye dig; ey heller, om du kommer paa Biergene, hvorfra Hielpen skal komme, at de da see efter al Verdens Riger og Herlighed, og i saa Maader komme dig til at forgiette Thabor, hvor der er got at være, Himmerig, hvor der ere mange Boelige; heng en Laas for Læberne, at de iche tale unyttige Ord, for hvilche du omsider skal gjøre Regenskab; overtal dit Hierte, at det lægger fra sig alle forfængelige Tancker. Naar du saaledis er bleven mægtig over Øynene og alle Lemmer, saa opløft du dine Øyne til Gud at elske og dyrche hannem; at du gjør, som David siger: Dine

Øyne vogte paa hannem som Daglønnerens paa Herrens Hender, og en Tieneste-Pige paa hendes Mad-Moders Hender (Ps. 123). See da paa Jesu Hender, hvorledes de ere igiennem borede for dine Synders Skyld, og mon du skal kunde gjøre Andet end Jesus ved Lazari Grav (Joh. 11), at dine Øyne jo maa løbe over. Den Tiid Christi Øyne løb over, da sagde Jøderne: See, hvor elskte hand hannem. Saa skal der siges om dig af Englene: See, hvor elskte den Siel Christum. See fremdeeles paa Jesu Siide, hvorledes den er aabned med et Spiud, og skulde du kunde bare dig fra Graad? Der Absolon var igiennemstungen med 3 Glavende, løb Davids Øyne over; hand siger: Min Søn Absolon, ach at jeg maatte have død for dig. Dette siger hand over sin Fiende og en u-lydig Søn, og det af Kierlighed. Thi Joab sagde, du lader mig merche, at du elsker dem, dig hade, og hader dennem, dig elsker; det skulde mueligt lyses dig bedre, dersom alle Israels Førster vare faldne, og Absolon alleene levede. Men min kiere Siel, dine Øyne maa løbe over af større Kierlighed; her er ey din Fiende, men din Broder, her er ey en u-lydig Søn, men den, som var sin Fader lydig indtil Korsens Død; her er ey den, som vilde, at alle skulle døe og hand leve, hvilket hand kunde giort, thi vi vare skyldige, og hand kunde sette sit Liv og tage det; men hand vilde gjerne døe for os, paa det vi alle skulle leve. See paa Jesu Fødder, som ere igiennemborede, og kand dine Øyne andet end blive Vandfloder. Siseræ Moder saa udaf Vinduet og græd for Sisera, som skulde achtet for en Frelser hos de Hevitters Konge, at hand og hans Vogn ey kom, men hans Tinding var igiennemboret med et Søm (Jud. 5). Og see her er al Verdens Frelser, som haver taget Fengselet fangen, traaed Sathan og Døden under sine Fødder, og flyed os en evig Forløsning. Naar du haver saaledes beseet Christum, betenk saa, hvorfor hand haver saadant lid; beskue da dig selv ogsaa, hvordan du hidindtil haver været. Da er det saa, du haver ligget i dit eget Blod velted, din Nafle var iche omskaaren, du varst iche gneden med Salt, du varst iche badet eller toed med Vand (Ezech. 16). Men hand har toed dig; der du ey vilde græde og ey vidste, hvad som tiende til din Fred, da græd

hand over dig, hand bade[de] dig og førte dig i stichede Klæder. Kand du da andet end sige (Jer. 9): Ach, at der var Vand noch i mit Hoved, og mine Øyne vare Græde-Kilder, til at begræde den Angist, som min Frelserer haver lid for mig. Saa gjorde David sit Leye vaat for den troe Uriam, som hand loed ihielslaae. Saa maa du og gjøre for din Frelserer, du haver forraad. Men glæd dig derover igien, at disse Taare, du græder saa til Gud for dine Synder, for hvilche Christus saa er plaget, dennem samler Christus igien i en Flaske, og i Stæden for du tilforne saa en Torne-Krone paa Christi Hoved, skal du nu see en Ærens Krone, i Stæden for Ribber og Saar og Naflegaff skall du nu see it forklaret Legeme, hvilchet skal skinne klarere end Solen, hvilchet du og, naar du skal sammenbindes med dit Legeme igien, skal blive fuldkommeligen liig. Naar det er skeed, da kald alle dine Lemmer til dig igien, og forehold dennem dette, som du haver seet, lad Øynene betenche, hvorledis de haver seet hofmodeligen det, de maatte og burde skamme sig ved, slae sig ned formedelst den u-bluefærdighed, de haver begaaet, for hvilchet |: eftersom os bør vor Ansigtets Blusel:| Christi Øyne maatte luches paa Kaarset ved Forhaanelse; forman dennem, at de nu græde Taare til Gud og angrer, at de iche tilforne har set til Herrens hellige Bierg. Lad dernest dine hychelske Læber komme frem, der lovede Gud for Menniskens Øyne, men naar de vendte sig, da tørde sig med Haanden, som Horen, sigende: det var iche dennem [d]en Gang; forman dennem, at de sette sig selv udi Støv og tenche, hvor forsechtete Jesu Læber og Tunge var, at de hengde ved hans Gane, og herefter gjøre it alvorligt Opløftelses, det er Bønners, Offer. Fødderne og Henderne, som har løbet efter at udstyrte, opladet sig til at udøse u-skyldigt Blod, maa og haves i god Acht, afmalende for dennem Jesu Naflegaff og Jesu Hull udi Fødderne, formanende dennem, at de iche nu staa videre paa Synderes Veye, og de ere nu stillede opløftede til Himmelen, til Gud med Mose, at Gud dog skal give os Seyervinding over vor aandelige Amalek, Sathan. Lad saa Hierted fremkomme; fremstille for det, hvorledes det haver været over alle Ting bedrægeligt; naar Læberne bad,

var det langt borte, naar Sielen var trøstig, var det tvivl-agtig, naar Aanden var villig til det gode, gav det Sathan Rum til det onde. Efterdi da at dets Synd var større end de andre Lemmers, thi alle Ting, baade onde og gode, kommer udaf Hiertet, saa afmal og, at Christus haver mott lid større Piine paa sit Hierte, end alle andre Lemmer, idet at det med et Spiud blev igennemstunget; biud det, at det nu med en angerfuld Aand, som er redebon og villig, opofrer sig selv saa sønderknuset, at det maa være Gud et techelig Offer.

Disse puncta vil vel Kiød og Blod disputere, fordi det kand ey begribe det, som hør Gud til; det svarer Sielen, som er beængsted, som Jobs Hustrue Job udi Fristelsen: See nu faar du Belønning for al din Hyklerie; det er Kiødets Dom, det seer altid til det udvortes, og dyrcher Creaturet meere end Skaberen, som Bels Præster, der saae efter, at de, deris Qvinder og Børn maatte mættes udaf Mad-Offer. Men hvorfor frygter du da Gud, min Siel? Monne Job frygte Gud forgieves, siger Sathan, Job 1. Du haver gjort saa sterche Gierder omkring hannem, siger hand. Deraf erachter en Siel sit gode, som elsker Gud, at den bliver som Joseph og som Benjamin i Jacobs Hierte. Der staaer, at Jacob elskte Joseph over alle hans Brødre og derfor havde givet hannem en bundtet Kiortel, og om Benjamin staaer der, at Jacobs Siel hengte ved hans Siel. Saa elsker Gud og den frygtende Siel over alle Siele, og hans Siel hænger ved den frygtende Siel; ja hand setter it uryggeligt Gierde om den. Hvad vil da en Siel meere begiere til Løn, end at være foreened med Gud, og være indbunden i de levendis Knippe.

Dette maa saa korteligen være talt om den Høyste i Himmelen, til hvilchen vi alle haaber at forsamles. Nu følger korteligen at tale om den Høyste paa Jorden, fra hvilchen vi alle eengang skal skilles. Og bestaar derudi:

Ære Kongen.

Salomon siger, at een treslinget Snoer brister iche letteligen itu. Saa er det og med en ærlig Patriot: Der er imellem hannem og hans Konge en treslinget Snoer, ved hvilchen hand bindes. 1) Guds Lov: Ær Kongen. 2) Den naturlige Kierlighed til sit Fæderneland, efter det som Ovidius siger:

Jeg kand det ey begrunde,
 Hvort mesten alle Mand
 Baade nu og allen stunde
 Elsker deris eget Land.

3) Den underdanige Æed, som de ere deris Konge plig-
 tige at holde; hvo denne Snor bryder, er en Af-Guds Dyr-
 cher, verre end Besterne, ja endog en Meen-Æedere, og conse-
 quenter en Forrædere. Derfor siger Petrus: Værer ey alleene
 underdanige de gode og milde, men end ogsaa de vanartige;
 thi deris Macht er af Gud (1. Pet. 2.) Saa lærer vi deraf
 først, at ingen bør at berøve Kongen sin Ære; det overveyede
 Joab, der hand vandt Rabba, da loed hand dog David have
 Æren, at Staden skulle kaldes efter hans Navn (2. Saml. 12).
 Den eene Konge bør iche at betage den anden sin Ære, med
 mindre der er vigtig Aarsag, ved hvilchen meget Blods Ud-
 gydning kand forsvares, som vi veed, hvad Aarsager, Guds
 Folch haver haft, naar de strede mod fremmede Konger eller
 deris egne Brødre. Ellers seer vi, hvorledes Rabsake, som var
 udsendt fra Kongen af Assyrien imod Ezechiam, faar andet
 at tage vare, at Gud giver dennem en hastig Forstyrrelse i
 deris Forehavende. Saa hende det sig og med Saul, der
 hand forfulde David ved Hakiila Høy, fich hand omsider andet
 at tage vare, nemlig Philisterne vare faldne i hans Land.
 Simei spottede David sin Konge, men hand motte døe der-
 fore. Derfor hedder det: Ær din Konge med Tancher,
 Ord, Gierninger, med Gods og Formue, ja endog med Livet:
 Fat aldrig foragtelige Tancher om din Konge, band iche Kon-
 gen i dine Tancher, og band iche een Riig i dine inderste
 Seng-Kammere (Eccles. 10). Thi en Fuul under Himmelen
 kand føre Røsten frem, og de, som have Vinger, kand for-
 kynde det. Hvad Ære gjorde iche Samuel og Israel Konning
 Saul; hvad Ære skeede iche David i Juda og Israel; hvor
 troe var Husai David i Absolons Hoff (2. Sam. 17); ja de
 Mænd, som fulde ud med David af Jerusalem for Absolon,
 at de forlod alting og holdt med hannem; hvad Fare satte
 de 3 Mænd sig udi for David, der hendte Vand under Bethle-
 hems Port, brydende sig igiennem Fiendernis Macht; hvor

troelig holdt Achimelech, Præsten, med David i sin Landflygtighed, endog med sit Blods Udgydelse, fordi hand gav hannem Skue-Brød og Goliaths Sverd. Seer udi andre verslige Historier; hvad sees iche udi Mucio Scævola: hans Troeskab var stoor imod sin Herre, hand søgte sin Herres Modstanderes Kongelige Liv, hvilchet dog iche kom til nogen effect; men derfor blev dømbt strax en Forrædere; men der hand blev paagreben, blev hannem formedelst sin Troeskab til sin Herre, saa og formedelst sin simulerede Galenhed, som dog var en fortitudo, end og af hans Fiender Livet skenchet. Efter saadanne Motiver og andre fleere raader jeg endnu enhver for sin Nation at følge Salomons Bud (Eccles. 8): Bevar Kongens Befalning, dog efter Guds Ædis Ord; vær ey hastig, naar du gaar til hans Ansicht, og bliv iche staaendis i en ond Sag, eller veyre dig iche i at gjøre, hvad hand befaler dig, thi hand kand gjøre, hvad hannem lyster. Om denne Kongens Ære, saavit den vedkommer denne Tractat, er noch sagt paa denne Gang, thi Sandhed er dog iche hørt; dog alligevel, om jeg haver talet noget, der iche haver god Grundvold noch, da beder jeg, det motte beviises, og jeg vil bede om Forladelse. Men dersom jeg haver talet ret, da formaner jeg Eder alle og hver, som forstaar min Tale, at I ogsaa enhver udi sin Stæd, som sagt er, frygter Gud og ærer Eders Konge.

Nu at gaa videre frem, hvad min Sag er anlangendes, at jeg skal døe for efter menneskelig Dom; da fordi jeg i saa Maader haver villet ære min Konge, er jeg og forhadet af mange, dog ey af alle. Jeg haver haft min Naadigste Herris og Konges Friderici 3tii Bud, at jeg skulde, ratione juramenti dati, ratione fidei Patriæ debitæ, ratione beneficii accepti, være en interpres imellum Oluf von Stenvinchel, nu salig hos Herren |: som endnu formeente sig at være i Hans Mayestets Bestallung, efterdi hannem indtet Bestallungs Brev var given af Carolo Gustavo:| og en Engelsk Oberst ved Navn Richard Hutchinson, som for sin tilbudne Tieneste fik Repuls hoes den Svenske Mayestet; tog derfor Service under hans Maytt. Kongen af Dannemarch. Jeg haver vell undskylt mig derudi for sine Aarsager, dog efterkommet det, indtil en

anden er i min Stæd commenderit. Ingen Vaaben haver jeg optaget, ey heller læderet noget Menniske; iche dismindre er jeg prøvet ved Torturen udi 6 Timer, saa at de tvende Fingre af den venstre Haand endnu ere næsten døde; udi hvilchen Tortur de dog inted haver vundet andet end lamentation og Guds Paakaldelse. Derefter dømmes jeg som en Forræder ud af Krigs Collegio, hvis Præses var General Forebusch: hvilchet om saa kand eragtes, lader jeg gandske Verden judicere; thi dersom jeg er en Forræder, som tiener min Herre og Konge troeligen og ey aabenbarer hans Anslag, naar jeg dennem veed, saa bør og alle Svenske Cavallerer, som tiene Kongen af Sverrig huldiligen og ey aabenbarer hans Fiender hans Anslag, regnes som Forrædere imod den, de stride og omsider blive fangne af. Vi veed alle, at Judas kaldes en Forrædere, fordi han forraade sin egen Mestere Christum; men Ehud, som hemmeligen kom ind til Eglon og myrdte hannem, talis inted saadant om. Jeg forstaar herudi inted bedre, derfor maa det være noch sagt.

Men efterdi jeg seer Menniskene iche at betenche deris daglige Bøn: forlad os vore Skylder, som vi forlade alle dem, som have syndet imod os, saa vil jeg dog træde udi Christi Foedspoer, sigende: Fader forlad dem, thi de vide iche bedre. Ney, de vil iche vide bedre.

Nu 3): hvad er da min Straff? Guds Bud var til Kong Ezechiam: Du skal døe og iche leve; det samme Bud er kommen til mig. Det er dog alle foresat eengang at døe; er jeg da iche skyldig for denne Sag at døe, saa er her dog mine skiulte og mine Ungdombs Synder. Om disse vill jeg endnu sige, som jeg tilforne haver sagt: min Ungdombs Brøst og u-fornuft etc. Saa er her ydermeere andre Synder, vitterlige og u-vitterlige, imod Herrens Hellige Lov, fra jeg blev Karll og till en Mand, i mit Fæderneland og paa fremmede Stæder. Her er mine Mandelige Alders Synder, udi mit Embede og uden mit Embede, hvilche og mueligt ere u-tallige; for dennem og alle i gemeen vill jeg opofre Herren en angerfuld Aand og et sønderknust Hierte, sigende med Tolderen: Gud vær mig arme Synder naadig. Dette er Aarsag noch til min Død, som jeg dog inted kand undgaae, om jeg endskiønt

nu forløvedis. Hvad vinder da mine Modstandere eller mine Dommere? Inted andet, end at jeg døer, førend Naturen haver fuldendt sit Løb. Mueligt de taber meere derover. Men motte nu nogen sige: Det er dog forskrecheligt at see Dødsens Overilelse for sine Øyne. Dertil svarer jeg: Ney; thi een Deel Mennisker ligger mange Aar paa deris Syge-Seng udi Dødsens Angist og piinis længe; men her er en snar Gang fra det forgiengelige til det u-forgiengelige. Et Menniske liggende paa sin Sotte Seng berøvis ofte sine Sind og Sandtze og kand iche betenche sit Huusis Beskichelse, hvilket nu allerede hoes mig er besluttet. Derfor døer jeg gierne, først for mine begangne Synder, for hvilche, jeg er forsichret, jeg haver en Naadig Gud i Himmelen. 2) Døer jeg snart, og det med en god Samvittighed, og det for Konning Friderich den Tredie, min Allernaadigste Herre og Konning; forhaabende hoes hannem efter Døden mit Navn at mainteneris: Gud holde sin Beskiernelse over hannem og det Kongelige Huus. Min Samvittighed haver jeg nu klaret for mine Synder og min Sag; nu haver jeg inted videre end at biude denne Verden god Natt.

Og vender mig da till mine Kiere Forældre, Thomas Thomason Gerner, Kongel. Mayestets Øverste Renteskriver udi Kiøbenhavn, min Kiere Fader: Saa og Karen Hinrichs-Daatter, min Kiere Moder: Ydmygeligen bedende dennem om Forladelse for alt, hvis jeg kand have fra min Barndom fortørnet dennem med og ellers gaaed af deris Raad; tachende dennem for al den Forælderlige Omsorg, som de paa mig med Skoelegang, Underviisning i Guds Frygt og Boglige Konster, Udenlands Reiser og andre gode ting haver anvendt; Gud være deris høyeste trøst; Gud sette dem som Abraham og Sara.

(I undrer mueligt, at jeg bøyes nu till Graad, som ey tilforne bøyedis til Graad over mine Synder eller min Død. Men undrer iche; det mig nu tvinger Taarene af Øynene, er alleene, at det Baand opløses nu imellum de Personer, som aldrig bindes meere. Men jeg var trøstig tilforne, efterdi jeg aldrig skillis meere ved Gud, som mine Synder mig eengang havde fraskilt).

Saa skal det da være Eders største legemlig Trøst udi

denne store Bedrøvelse, mine Kiere Forældre, at I vel haver mist en Søn, men ey for udediske og skammelige Gierninger, men for sit Hiertis Oprigtighed til sin Herre og Konge. I haver mist en Søn, men jeg lader efter mig 3 Døttre, min Hustru Dorothea Bircherod og 2 Nafn efter mig, Martha og Maria Henrichs-Døttre; hvilche eftersom de haver mist en Husbond og en Fader, saa ombeder jeg Eder for Guds Skyld og en faderlig Affection, at i dennem ville lade blive inden Eders gode Raad, indtil Gud og Mayesteten, som jeg formoder, opvecher dennem tienlige Middell.

Mine Brødre formaner jeg, at de ey bedrøver deris Forældre, men gaar dennem under Øyne med al Fiinlighed og Ydmyghed, saa at I maa blive i min afgangne Stæd en Salve paa vores Forældres Hierter, saa vil Gud forleene Eder et langt Liv. Min Kiere Søster er jeg forsichret om, hun ey viger fra sin Faders Bud ey heller sin Moders Tuchtelse; hvorfor jeg nu dette min Faders Huus sampt alle anrørende med alle gode Venner Gud troeligen til timelig og ævig Velstand befaler.

Mine Præceptores haver jeg og cum debita observantia at tache, ihvor de nu findes, og hvo de være kand, eftersom de af it groft Legeme har ved institution forfremmet mig fra Barbarie, som er ellers hominum naturæ proprium, til Humanitatem, Gud give dennem deris Løn, beskreven hoes Daniel i det 12. Cap.

Hans Mayestet Kongen af Danmarch, Friderico Tertio, haver jeg underdanigst at betache for den protection, jeg haver haft, den stund jeg haver været baade Patriot og Underdan, saa og for al Forfremmelse til det Beste: Ydmygeligen bedende, at om jeg ey haver kundet efterkomme, som jeg vel var pligtig, Hans Mayestets Ærinder, at det dog maa optages i den beste Meening; thi jeg haver giort det, jeg kunde; vil saa ynske, at Herren i denne bedrøvelige Tiid vil endnu sette hannem igien i Fred og Roelighed, gjøre hans Navn bedre end hans Elskelige Herr Faders, Høy-Lovlig Ihu-kommelse: Forlene hannem med sin Elskelige Gemahl, Dronning Sophia Amalia, sampt hans Førstelige Naade, Printzen Christiano 5to, sampt de andre Kongelige Børn, glædelige

Tiider, at de maa med Glæde og Fred, Sundhed og Karskhed see mange Aar og Dage, og naar denne forgiengelige Krune er aflagt, de da maa nyde den Ærens uforgiengelige Krune i det Evige Liv.

Min Meenighed, hvis Siele mig haver været betroed, befaler jeg nu udi Guds Hender, tachende dennem for all Lydighed og god Omgjengelse; bedende først, at de med Medlidenhed overbærer al Misforstand udi mit Embede, om noget er passeret, hvoraf nogen kunde tage nogen Forargelse, betenchende at vi alle ere Mennisker, og den Retfærdige falder endog 7 Gange om Dagen; derhos anmodende den Almægtige Gud, at hand ville sende dennem igien en troe Hyrde, som kand og vill ledsage dem paa de sunde og salige Veye til de levende Vandstrømme baade med Lærdomb, Liv og Levnet, paa det de med mig og jeg med dem og alle troe Christne maa samles i de udvalldis Tall paa Dommens Dag.

Nu var alting giort, dersom iche mit Hierte skulde skilles ad: Thi min Hustrue og jeg ere it Hierte og it Kiød: Og see nu er Døden med Kierlighed i Kamp, hvo som sterchest ellers er! Salomons Ord ere visse. Kierligheden tvinger mig Taarene af Øynene, hvilchet Døden iche gjør. Vores Ægteskab haver været kort, dog fuldt af Møye, fuldt af u-roe, fuld af Sorrig, Bedrøvelse, Overlast og Gienvordighed, ja fast meere end nogen kand tenche. Dog haver den Ægteskabs Troe og Kierlighed iche været dis ringere, men udi Medgang og Modgang altid paa baade Siider standhaftig med Taalmodighed. Jammeren og Verdens Elændighed, saa og Falskhed, qvitterer jeg, men min Kiere Hustrues Sorg bliver dis større. Mange Ord om et Øyebliches Gierning at tale gøres ey fornøden, hvorfor jeg beder Eder min Hiertens Aller-Kiereste om Forladelse, om noget er foreløbet udi vores Ægteskab, hvilchet dog ey er meget, det jeg troer, hvor udover I udi nogen Maade kunde fortørnes. Jeg tvifler her inted paa, thi det er alt længe siden fortalt, hvad det kunde være. Hernest betacher jeg Eder, min Aller-Kieriste, for hver Tiime og Minut, I med mig levet haver, for hver Byrde og Sorg, at I med mig baaret haver, og for hver mødsom Reise, I udi denne bedrøvelige Tiid for min Skyld haft haver. Lader iche Sorgen

faae Overhaand hos Eder, men, som I altid haver været, beviiser Eder taalmodig og gudfrygtig. Tencher, at Verden er al forgiengelig, tencher, at Eders Hosbond dør for en ærlig Sagh; I mister mig; I skal nest Guds Hjelp finde en Naadig Herre igien udi Friderico 3tio, som jeg ey tvifler paa, hand jo betencher Eders bedrøvede Vilkaar. Frygter Gud og gaar aldrig af min kiere Faders Raad, men holder hannem nest Gud i Himmelen for Eders Fader og Forsvar. Haver god Omsorg for de 2 smaa Ducher, med hvilche Gud os haver velsigned, at, om de maa blive udi Live, de maa opvoxe udi Guds Frygt, tiltage i Alder, i Viisdomb og Naade baade hos Gud og Mennisker. Mit Navn hverchen kand eller skal blive Eder eller dennem til nogen Forhindring eller Forhaanelse i nogen Maade, men meere til Ære og renomée. Videre herom at tale kand jeg iche for Smerte; thi Hiertet nu snart skilles ad: Men jeg vil befale Eder, min allerkiere Dorothea, med mine elskelige Børn, Martha og Maria, under den Høyestes Skygge; Herren lade sine Hellige Englers Varetægt være omkring Eder; Herren være med Eder i Indgang og Udgang; Herren velsigne Eder og bevare Eder; Herren lade liuse sit Ansicht over Eder og være Eder naadig; Herren lætte sit Aasiun paa Eder, og give Eder sin Fred, Amen!

Mine kiere Svogere, Hederlige og Høylærde, Erlige, Velachte og Velvise Mænd, betacker jeg paa det venligste for all Christelig og Broderlig Omgængelse; bedende, at de vil efter min Død mit Navn til al Ære ihukomme, saa vit ret er, og med min fattige efterladte bedrøvede Hustrue have billig Condolentz. Det skal igien helønnes Eder i de Retfærdiges Opstandelse.

I gode erlige got Folch alle i gemeen, som jeg nu en kort Tiid med min Tale haver opholdet, jeg beder Eder om Forladelse alle og hver, Høy og Lav, Gammel og Ung, Rig og Fattig, Leeg og Lærd, Ædel og u-Ædel. Beder Gud om Naade. Frygter Gud og ærer Eders Konge.

Jeg veed nu iche andet, end jeg joe haver korteligen igiennemløbet alt, hvis fornøden giordes; thi det andet Verslige skal de Levende sørge for: hvorfor, eftersom jeg er forschret, at jeg er forligt med Gud i Himmelen og alle

Mennisker, saa er jeg da nu rede at opofre min Gave paa Herrens Alter, Sielen at overgive udi Guds Haand, hvor ingen Piine skal røre den, Legemet til Jorden, som det er taget af.

Tvende Ting har jeg nu meere at uddeele, end dersom jeg døde paa min Seng: 1. Blodet skulde ellers død i Legemet, men det jeg skencher til de Svenske, mine Dommere, i Synderlighed Kongen af Sverrig, hvilchen min bedrøvede Hustrue haver saa ofte anmodet om Benaadning, og lader dennem svare til det. 2: Den hastige Fraskillelse, førend Glasset er udrunden, skall være for Frederico 3tio, Kongen af Danmark, hvis Regimente Gud lychsalig giøre endten med Fred og Roelighed eller og sine Fienders Ødelæggelse. Hannem haver jeg tient huld og troe ved en soren Æed, som nu skal beseigles med mit Blod.

Far saa vell Verden, Velkommen Himmelen,
 Far vell Menniskene, Velkommen Englene,
 Farvell i Jordiske Konger, Velkommen Du Ærens Konning,
 Farvell min Kieriste Hustrue og Børn! Vell kommen min
 Kieriste Brudgom Jesu Christe!
 Kom snart Herre Jesu, Kom snart! Amen.

Bidrag til Herrnhutismens Historie paa Bornholm.

Ved **Knud Heiberg.**

Den nyevangeliske Bevægelse, kendt under Navnet »Bornholmerne«, synes paa adskillige Steder at have fundet sine væsentligste Tilknytningspunkter i Kredse, der forud har været paavirkede af den herrnhutiske Aandsretning. Dette kan paavises baade i flere Egne i Norge og her i Landet, f. Ex. i Egnene omkring Kristiansfeld og Skjern, og det vil sikkert kunne paavises endnu flere Steder. At der ogsaa paa selve Bornholm har været en endog ret stor herrnhutisk paavirket Kreds, har hidtil været ubekendt, men de nedenfor aftrykte Beretninger og Breve vil give Oplysning derom. Det er her, som saa mange Steder, gaaet saaledes, at Erindringen om en tidligere aandelig Bevægelse er gaaet tabt, men dens Virkninger er forblevne. Da Grundtvigs Ungdomsven P. N. Skovgaard i 1804 udgav sin Beskrivelse over Bornholm, skrev han om den religiøse Tilstand paa Øen¹⁾: »Biblen haves overalt næsten hos hver Bonde og formuende Husmand, og deri læses meget, saasom Bønderne have en særdeles Lyst til at disputere med hinanden om theologiske Materier, og stundom er de endog i Stand til at inlade sig herom med Præsterne, hvilke ved denne Leylighed kunne virke meget godt. Deres Dispyter om denne Materie ere sommetider ikke uinteressante og røbe ofte meget

---

¹⁾ S. 103.

Vid og en fin, god Forstand; de have saameget mere Liv, som nogle af Bønderne ere pure Ortodokser og andre ere ramme Naturalister; thi ved forskellige Meninger, der bringes paa Banen er det, at Diskurser vorde underholdende. Lidet Pietisteri findes ogsaa nord i Landet.»

Ved dette »lidet Pietisteri — nord i Landet« sigter Skovgaard utvivlsomt til den Kreds, der samledes om den herrnhutisk sindede Præst Jørgen Koefoed i Klemensker¹⁾. Denne Mand, der var barnefødt i Klemensker Sogn, var født d. 26. Decbr. 1731 som Søn af Proprietær Hans Koefoed og Hustru Anna, f. Koefoed. Efter at have nydt Privatundervisning hjemme kom han 1746 i Frederiksborg Skole, hvorfra han dimitteredes 1748. 1749 tog han filosofisk Examen. 1750—52 var han Informator hos Præsten Poul Schor i Vester Marie paa Bornholm, hvor han fik Lejlighed til at øve sig i Prædikekunsten. 1755 tog Koefoed theologisk Examen og opholdt sig derefter igen hos Schor, indtil han d. 2. Juni 1759 af Kongen blev udnævnt til personel Kapellan hos Sognepræsten i Klemensker Thomas From. Han blev ordineret af Biskop Harboe d. 5. Septbr., og d. 6. Nov. holdt han Bryllup med Froms Datter Margrethe Eleonore (f. paa Kristiansø 1739). I Klemensker forblev Jørgen Koefoed hele sin Præstetid. D. 25. Marts 1771 succederte han From, tog selv sin Afsked d. 15. Okt. 1808 og døde i Rønne d. 27. Marts 1812. Hans Hustru var død i Klemensker d. 25. Nov. 1803.

Jørgen Koefoed blev »Herrnhutismen«s trofaste Ven. Hans Fører til denne blev en snurrig Person ved Navn Hans Bidstrup²⁾. Dennes Broder Nicolai Bidstrup var i Juni 1764 bleven Degn i Vester Marie³⁾, men synes at

¹⁾ K.'s Personalialia findes i Vitae candidatorum 1759 i Sjællands Stifts Bispearkiv.

²⁾ Se Kirkeh. S. 4. R. V. 647.

³⁾ Brev fra Biskop Harboe til Provst Steenbech 9. Juni 1764. Dette og de i det følgende citerede Breve findes i Sjællands Stifts Bispearkiv.

have været svaghovedet¹⁾ og døde kort efter. Biskop Harboe lod saa hans Embede staa ledigt i nogen Tid til Bedste for Enken, der sad med 8 Børn, hvoraf de 6 endnu var »uopdragne«. I det Brev, hvori Biskop Harboe meddelte Provst Steenbech sin Bestemmelse herom²⁾, lod han tillige et Ord falde om, at den Afdødes Broder kunde faa Embedet, for at Enken kunde have »en god Stytte i ham.« Broderen var altsaa Hans Bidstrup, der først i 14 Aar havde været Hører ved Frue Fattig-Skole i København, og derefter fra 1762 Skoleholder i Snæsere. Han søgte da ogsaa og fik Embedet, skønt han lige havde afslaaet Harboes Tilbud om Nye Larskier Degnekald³⁾. I sin Ansøgning til Bispen skriver Bidstrup, «at maatte det behage Gud og Deres Højærværdighed» at forunde ham Embedet, saa »veed Gud, at det er mit Sind og meget ville glæde mig derved at kunne være min Broders fattige Encke og hendes Børn til den Hielp og Understøttelse, som kunde være mig muelig,« og han slutter med at meddele, at: »ligesom jeg uden nogens Paaanke upaaklagelig har opført mig i disse Embeder, saa haaber ieg og ved Guds og Jesu Naade, saaledes med ald Lydighed, Fliid og Anstændighed at opføre mig i dette nu ansøgende Degne Embede, om Samme mig Naadigst bliver forundt, at ieg kan være forvisset om Deres Høyædle Højærværdigheds Naade og høygunstige Bifald«⁴⁾.

De gode Forsætter har det altid været lettere at fatte end at udføre. Kort at melde: Hans Bidstrup og Svigerinden kom strax i Klammeri, men blev dog ved en Skiftesamling af Provsten »i alle ting vel og venlig forenede«⁵⁾.

1) Jvfr. Spr. H. J. Lunds Klage over ham 9. Okt 1764.

2) Harboe til Steenbech d. 26. Nov. 1764. Om Steenbech, se Manuskr. p. d. kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 726 b 4° p. 192 og 726 c 4° p. 101.

3) Brev fra Spr. P. Radich i Snæsere til Biskop Harboe 16. Nov. 1764.

4) Ansøgningen, dat. København 5. Dec. 1764.

5) Brev fra Provst Steenbech til Biskop Harboe 7. Aug. 1765.

Kort efter er det dog galt igen. Enken klagede atter ynkeligen til Bispen¹⁾, thi »disværre, da hand fick kaldet, blev han mig langt haardere, end nogen Fremmet kunde have blevet; hand jagede mig fra sig med mine Børn forgangen St^e Hansdag! at ieg blev huse viil og ved icke, hvor ieg skal flye hen!« — Hvorledes det videre gik Enken, beretter Historien intet om; men Hans Bidstrup kom meget snart ogsaa paa Kant med sin Sognepræst Hr. Hans Jørgen Lund, der Gang paa Gang klagede over ham. Hans Væsen synes ganske vist, efter Klagerne at dømme, at have været noget forstyrret, og mindst af alt synes han at have passet sin Gerning og sin Bedrift. Hvor meget berettiget der imidlertid har været i Klagerne, er det nu vanskeligt eller umuligt at afgøre. En Del af Uviljen mod Bidstrup skyldes aabenbart en aandelig Modsætning mellem ham og hans Sognepræst, en Del ogsaa den beklagelige Omstændighed, at Bidstrup til Tider ikke har været ganske normal. Til sidst søgte og fik han i Marts 1774 sin Afsked med Pension²⁾, og levede derefter stille i Aakirkeby, som det synes i en elendig Sindsforfatning (se S. 173).

Hans Bidstrup havde i sine unge Dage været et ivrigt og virksomt Medlem af det københavnske Brødersocietet; han havde den Gang, som adskillige Danske, ogsaa aflagt et Besøg i Brødremenigheden i Zeist i Holland, og at der den Gang havde været og endnu, da han kom tilbage til sin Fødeø Bornholm, kunde være Ild og Kraft i ham, ses af forskellige Oplysninger, man faar af de Klager, som fra flere Sider indgaves over ham. Sognepræsten Hr. H. J. Lund oplyser f. Ex. om ham i en Klage 2. April 1766, at han allerede 12 Aar tidligere havde yttret »singulair Væsen og fanatiske Griller, da Han samlede Fiskerne i Arnager udj Nye Larskier Sogn, og prædickede Omvendelse for Dem paa Sandet ved Havet«, og at han

¹⁾ Brev fra Kirstine sal Bidstrups til Biskop Harboe 4. Okt. 1765.

²⁾ Afskedsansøgningen er dateret d. 18. Marts 1774.

nu undertiden flakker om i Landet, »og jefnlig i Vinteren skal have besøgt Sandvig i Olskier Sogn og der holdet Forsamlinger«. Og Provst Hiorth indsender atter en Klage over ham d. 14. August 1770, ledsaget af følgende Ord: »Endnu følger en Klage over Degnen i Vester Marie, som er et selsomt Dyr og et halft Umenniske. Da ieg ved Visitats bad ham giøre nogle Spørsmaal til Børnene, løb han ind i Theologiam Mysticam og begyndte saa vidtløftig at haranguere, at hand glemte sig selv, saa ieg nogle Gange maatte erindre ham at giøre Spørsmale. Og saaledes tænker ieg, hand holder Skole, som det synes af Klagen; han er ellers deri som i alt andet excessiv forsømmelig. Derimod er mig nylig berettet, at hand holder Forsamlinger i St. Clemens Sogn, hvor der endnu findes en god Del Agerbechianer, hvilke iust ere hans Creature. Jeg veed ikke, om det er mig tilladt at melde min Mening: Om det maatte behage Deres Høyærværdighed at befale, at hand i Sogne Præstens, Capellanens og nogle Sognemænds Overværelse bliver tilrettesat, hans Forseelser og Forsømmelser ham skriftligen, postviis foreholdte, og hand tilholdt, skriftligen at giøre Afbigt og love Forbedring under Suspension, eller anden Straf, thi Advarsler og Paamindelser hielp intet. Jeg for min Person har i Sær det imod ham, at mine Omgangs Breve gemeenligen ligge nogle Nætter hos ham, skiønt hand har neppe en Mil til Rønne, og om ieg end undertiden skriver uden paa Brevet, at det maae befordres i mueligst Hast, er det dog det samme, naar det kommer til ham.«

Saaledes klagede de alle over Bidstrup, men alligevel var det dette sære Menneske, der, som det fortælles i det københavnske Brødreresocietets Optegnelser¹⁾, bragte Koefoed »paa det evangeliske Spor« og gav Stødet til hans nære Forhold til Herrnhuterne. Før Koefoed sluttede sig til disse, var han kendt som Pietist. I et Selvforsvar, som

¹⁾ Kirkeh. Saml. 4. R. V. 647 og 665.

han indgav til Biskoppen d. 31. Oktbr. 1768 i Anledning af nogle Beskyldninger, hans meget stridbare Degn Jørgen Sandby Togsverd havde rettet mod ham, skildrer han selv sin Præstegerning, idet han skriver: »De [sc. Sognepræst og Menighed] viide og kunde vidne med mig, at jeg har prædiket det reene Guds Ord, og slet ikke noget andet, allermindst det, som Degnen saa ublue skriver, hvilket jeg endog undseer mig ved at næfne oftere for Deres Høystærværdighed¹⁾. Vel har jeg ikke fremført Guds Ord med megen Veltalenhed eller verdslig Viisdom, som jeg ikke besidder; og om jeg end eyde noget deraf, som jeg ikke gjør, saa vilde jeg dog ikke benytte mig deraf eller formenge det med Christi Evangelio: vel vidende, at Christi Evangelium ikke behøver at laane sin Kraft af noget saadant, men har Kraft nock udi sig selv til Saliggjørelse for hver den, som tror, i hvor simpelt og slet det end forekommer den stolte eller, om jeg sagde: blinde Verden. Dette eenfoldige, dog kraftige og saliggjørende Guds Ord er det, som jeg har prædiket eenfoldig, og efter mine svage Kræfter, fornemmelig det, som er Kiernen og Hoved Indholden af alt Guds Ord, neml. den Korsfæste Jesum Christum udi Hands tredobbelte Embede. Samme min Frelser har bevaret og skal fremdeles bevare mig for at fremføre noget for Hands dyrekiøbte Meenighed, som skulde forarge noget Guds Barn; endskiøndt jeg ikke kand forebygge, meere end Apostelen 1. Cor. 1,23, at jo uomvendte Verdens Børn, og selfindbildte Hellige tage Forargelse af denne Prædiken, saalenge de ikke ville lyde Ordet. Om Degnen eller flere med Ham ere iblant disse endnu usalige Folkes Tal, det beklager jeg vel, men glæder mig dog derfor, at her findes Mennisker, endog i denne Meenighed, som høre det bedre: som finde udi Evangelio en salig føde for deres Siæle. Simeons

---

¹⁾ Nemlig, at Koefoed havde »forargelig anført og fremført saa meget Kierlinge Sladder.»

Prophetie, Luc. 2,34 s., opfyldes altsaa endnu den Dag, i Dag er, endog iblant os. Jeg er bange for, at jeg her er for vidtløftig, eller skriver med for stoer Fripostighed, men da beder jeg allerydmygst, at Deres Høystærværdighed naadigst holder mig det til goede, da Deres Høystærværdighed seer, at Degnen har rørt mig paa det ømmeste med denne ugudelige Beskyldning: at jeg skulde have forfalsket Guds Ord! Jeg kand altsaa ikke gandske dølge den Heftighed, som jeg føler i mit Hjerter over saadan en Beskyldning udi saa vigtig en Sag. Lige saa aabenbare usandfærdigt er det, Hand fremfører imod mig, at jeg skulde have forsømt Søgne Bud. Jeg har ikke allene taget til de syge, saa ofte som jeg er bleven lovlig fordret, for at betjene dem med det Høystærværdige Sacramente paa deres Sygeseng; men jeg har endog siden, efter min Pligt, besøgt dem, saa ofte mig er Leylighed given for andre Forretninger. Og saasom Veyens Lengde og undertiden kand forhindre mig fra at komme til dem saa ofte, som jeg ønskede og burde, saa har jeg for at erstatte den Mangel forsynet mig med adskillige smaae udkomne Evangeliske Bøger, som ere ret trøstelige og ret Sukker søde, i sær for syge og døende, saasom: Jesu Vunder og Saar, som aabne Friestæder for alle arme og i nød bestædte Syndere¹⁾. — Jesus, Syndernes sande Ven²⁾. — Anviisning til at kunde døe salig og frimodig, med Exempler af døende, som salig og frimodig ere hensovede i vor Blodige og korsfæstede Forsonere Jesu etc.³⁾. Hvilke jeg laaner de syge, med Formaning til deres paarørende, at de læse noget udi dem for de syge, naar de self formedelst Legemets Svaghed ikke kunde. Dette anfører jeg

¹⁾ Findes ikke i Bibliotheca Danica.

²⁾ „Jesus, Synderes sande Ven, til Opvækkelse og Tilløkkelse endog for de allerugudeligste, at de skulle lade sig omvende“. Af det Tydske overs. Kbhvn. 1756. (Bibl Dan. I, 442).

³⁾ Se Bibl. Dan. I, 454.

ingenlunde til min Roes, som jeg ikke heller kand, eftersom det, jeg har gjort i den Fald, er min Pligt; men blot for at fralægge mig Degnens usandfærdige Beskyldning, og for at beviise for Deres Høystærværdighed, at jeg dog ikke har været saadan en forsømmelig Arbeidere udi Guds Meenighed, som Degnen beskylder mig for.«

At Koefoed af sin foresatte Øvrighed betragtedes som Pietist, fremgaar ligeledes af Provsten Mag. M. L. Hjorths Omtale af ham, da Hiorth efter Sognepræsten Thomas Froms Død ikke ønskede Koefoed, men sin egen Broder, til Froms Efterfølger. Mag. Hiorth gav nemlig Koefoed følgende Omtale¹⁾: »Capellanen paa Stedet, Hr. Jørgen Koefoed, gjør sig uden Tvivl stor Forhaabning om Sogne Kaldet, hand har og sine Tilhængere i Meenigheden, siden han er Hr. Agerbechs²⁾ Imitator, derimod frygtes han af de fleeste, endogsaa af dend Aarsag, fordi hand er fød og opdraget der i Sognet, og har endnu begge sine Forældre og sine Brødre boende der. At hand skulde blive Sogne Præst der, var uden Modsigelse langt over hans Fortieneste.« — Det gik imidlertid Jørgen Koefoed »langt over hans Fortieneste«, og han, ikke Provstens Broder, fik Embedet. Om Koefoeds Forhold til Herrnhuterne og om hans gudelige Forsamlinger findes Oplysninger i de nedenfor aftrykte Beretninger om de Besøg, det københavnske Brødresocietets Forstandere aflagde paa Bornholm 1775 og 1798. Tillige aftrykkes et karakteristisk Brudstykke af et Brev fra Provst Hiorth til Biskop Balle.

Præsten Jørgen Koefoeds Iver for den herrnhutiske Kristendomsform førte ham ind i en vidtløftig Proces med Storbønderne i hans Sogn³⁾. Koefoed vilde nemlig have anvendt Sognets »Gildesboer« (hvorom nedenfor) til en Skole, og hans Hensigt har klart nok været at forsyne

¹⁾ Brev fra Provst M. L. Hiorth til Biskop Harboe d. 4 Febr. 1772.

²⁾ Om denne ivrige pietistiske Præst se Biograf. Lex. I, 116.

³⁾ De vidtløftige Procesakter findes i Sjællands Stifts Bispearkiv.

denne med en herrnhutisk Lærer. Om Sagen selv beretter J. Koefoed saaledes¹⁾.

»Ligesom ieg, fra min Indtrædelse i det hellige Lære Embede her udi St. Clemens Kirkke-Sogn, hvilket ieg i omtrænt 20 Aars Tiid har forrettet, dels som Capellan, og dels som Sogne Præst, har ved Embedets Førelse med Iver attraaed at befordre Guds Ære, min Konges Villies Opfyldelse, og, som en absolut Følge deraf, Meenighedens sande Lyksalighed; saa har og alle de Midler, som kunde understøtte dette Forsæt været Gienstande for mine Bestræbelser. Af saadan Aarsag var det, at ieg 2den og 3die Advents Søndage 1778, efter Prædikken og Bøn, tiltaledede mine Tilhørere, at de med mig vilde bidrage til en for Sognet almindelig Skoeles Oprettelse og Underholdning, forestillende: at dette høist nødvendige Værk kunde komme i Stand, naar Bønderne i Sognet, paa Kongl. allernaadigst forventede Approbation, til dette Brug bortskjænkkede deres ellers forundte Rettighed til Intradernes aarlige Oppebørsel af 2de smaae Gaarde, eller saakaldede Gildesboer i Sognet, |: hvilke Intradere hidindtil bleve anvendte til Øl-Gilder :|, allerhelst da visse Personer af en udenlandsk Stad²⁾ vilde forære 100 Rdr. til Skoelens Opbyggelse. — Som Sognets Præst i saa mange Aar kiendte ieg de fleeste af Meenighedens Lemmer og deres Gemyts Beskaffenhed. — Ieg forud vidste, at alle ikke vilde billige et Forslag, sigtende til deres evige Vel, naar deres timmelige Forlystelser skedte mindste Indskrænkelse; ieg vidste derimod og, at mange Christelig sindede Gemytter vilde med Glæde antage mit Forslag. — Men da Sagen var vigtig, og ieg troede, at Mængdens Samtykke kunde give Anlæggets Fremgang en større Sikkerhed, blev det nødvendigt at bruge saadanne Udtrække, hvormed de Gienstridige kunde røres; ieg maatte altsaa tale med Ivrighed; og der-

¹⁾ I en Stævning af 29 April 1779

²⁾ Herrnhut?

for ere mine Taler i denne Materie af Tilhørerne blevne optagne paa tree forskellige Maader: Mange, ja over den halve Deel af Bønderne i Sognet, indsaa min redelige Hensigt og Sagens Nødvendighed, og have samtykt min Anmodning; andre have viist sig ligegyldige; men 2de af Bønderne blev strax opbragte til Vreede og Forfølgelse. Disse toe have derefter ikke alleene paaført mig Proces med Vidne-Førelse etc.; hvor med de endnu continuere; men endog udviist sig overhørige, saa vel mig, som deres Siælesørger, som i sær mod den Geistlige Jurisdiction, hvor under en Sag af slig Beskaffenhed sorterer. — Ja, de ere endog gaaede saa vidt med deres Efterstræbelser, at de have omreist i Sognet, for til Kirkens Myndigheds og Lære-Embedets største Præjudice, at formaae andre med dem at angribe mig, ved hvilken Hværving de dog have været saa ulykkelige, at ikkun en eeneste Person har taget deres Partie i offentlig Udøvelse.»

Om Sagens videre Forløb har Koefoed selv i Korthed fortalt i det nedenfor aftrykte Brev til det københavnske Brødresocietets tidligere Forstander, J. Briant i Herrnhut.

Jørgen Koefoed var en af de Præster »af herrnhutisk Retning«, der holdt fast ved den levende Kristendom under Rationalismens aandelige Tørhed, vel ikke nogen betydelig Mand, men en Mand, som fortjener at mindes, fordi han paa sit Sted gjorde, hvad han kunde, for at fremelske et kristent Menighedsliv. Og hans Virksomhed har som sagt utvivlsomt haft Betydning for det gudelige Livsrøre paa Bornholm i det 19de Aarhundrede.

Aktstykker.

- I. Brødresocietetets Forstander Michael Crøgers Beretning om en Rejse til Bornholm i Juni 1775.

Diese Insel liegt in der Ostsee etwa 24. Meilen von Copenhagen 7. Meilen lang und 4. Meilen breit. Vor etlichen und 30. Jahren wurde einer namens Agerbech zu dem Kirch-

spiel Clemenskiär auf Bornholm zum Pastor berufen, der ein ganz eigener Mann und ein starker Gesetz-Prediger war, der aber auch zugleich das Evangelium mit einmischte. Durch ihn entstunden allerlei Bewegungen auf der ganzen Insel, es wurden auch verschiedene Leute, besonders in seinem Kirchspiel, erweckt. Weil er aber ein hitziger Mann und dabei grob in seinen Ausdrücken war, zerfiel er mit seiner Obrigkeit und zwar über lauter Nebendinge, wurde auch endlich deswegen removirt. An seiner Stelle kriegten sie in Clemenskiär einen blinden und toten Pfarrer, und mit ihm schiefen die mehresten Erweckten wieder ein, bis auf 3—4, die doch nicht ganz ungefühlig blieben, sondern beklagten sich unter einander, dass es nun zurück und so jämmerlich ging. Vor etwa 12. Jahren geschahe es, dass Bistrup, der einige Jahre in Zeist gewesen, und wegen seiner schwachen Gemüts Situation und Confusion nach Copenhagen zurück kam, wo er sich auch etwas erholte, als Küster nach Bornholm berufen wurde, da ihn dann die noch übrigen erweckten Leute gleich aufsuchten; er kam auch zu ihnen, wurde geliebt und war ihnen zum wahren Segen.

Der damalige Diaconus in Clemenskiär Georg Koefoed, der seit 4. Jahren daselbst Pastor ist, machte auch Bekanntschaft mit besagtem Bistrup, und kriegte durch Umgang mit ihm einen Eindruck von dem blutigen Heiland und der Brüdersache und zugleich eine Neigung die Brüder in Copenhagen deswegen zu besuchen und mit ihnen zu sprechen; kam auch ein paarmal dahin und reiste jedesmal recht angethan und mit gesegnetem Gefühl von unserm Gnadengang zurück nach Bornholm. Seitdem hat er eine herzliche Correspondenz mit uns unterhalten. Endlich hat er mich einigemal sehr angelegentlich gebeten, ihn auf Bornholm zu besuchen, denn weil er anfang das Evangelium mit varmen Herzen zu verkündigen, so entstund durch ihn eine neue Erweckung, und was bisher wie unter der Asche gelegen, kam wieder hervor, und da verlangte ihn, dass man ihm dabei ein wenig raten und helfen sollte, zumal er ein schwächerer Mann ist, und gerne sahe, dass die erweckten Seelen eine Bekanntschaft und Connexion mit uns in Copenhagen bekommen könnten,

damit nicht alles nach seinem Heimgang verschwinden und versäumt würde. Dieses habe auch schon den l. Brüdern der Unit. Aeltesten Confz. berichtet, und bin durch unsers l. Br. Layrizens Antwortschreiben noch mehr animirt, diesen Besuch nach Bornholm vorzunehmen, wozu er mir auch den guten und herzlichen Segen der l. Brüder anwünschte. Am 31ten Mai trat ich also samt meiner l. Frau im Namen des Heilandes meine Reise nach Bornholm an, und kam auch den Tag darauf glücklich ans Land, wo wir des Nachts bei unserm Schiffer in Nexø logirten, der es in allen Stücken recht hübsch mit uns machte. Am 2ten Juni fuhren wir etwa 4. Meilen über Land und kamen wohl in Clemenskiär Pastorat zu unserm l. Pastor Koefoed, der uns samt seiner l. Frau in herzlicher Liebe aufnahm; sie freueten sich beide einmal Gemeingeschwister in ihrem Hause zu sehen. Pastor Koefoed ist ein Mann, dems ist um seine eigene wie auch um seiner Zuhörer Seligkeit zu thun, er hat auch den Grund, Christus und Sein Blut, gefunden, auf welchen er mit einigen hingesunken.

Am 1ten und 2ten Pfingsttage hörte ich ihn gründlich und gefühlig predigen, hatte nur dabei zu erinnern, dass er etwas zu viel von der Gemeinde oder von der Gemeinschaft der Heiligen, ihren Qualitäten, Verachtung und Verfolgung redete; hierzu wird er wohl einigermassen veranlasst, weil er mit den Erweckten Versammlung hält, wozu auch einige aus andern Kirchspielen kommen, und weil er der einzige auf der Insel ist, der sich so was vornimmt, so ist es andern etwas neues, worüber sie lästern, und ob er sich ziemlich darüber wegsetzt und gerne mit dem Volke Gottes die Schmach Christ trägt, so habe ihn doch brüderlich geraten, lieber ganz einfältig die Marter Gottes zu treiben und hauptsächlich den Tod des Herrn zu verkündigen, denn das wird schon alles ausrichten, und den seligsten Effect haben.

Am 2ten Pfingsttage versammelten sich einige und 30. von den Erweckten, welchen ich eine Stunde hielt, wobei es mir wohl in meinem Herzen war, und ich fühlete die Nähe des l. Heilandes und das Wehen seines Geistes unter uns. Am 3ten Pfingsttage war wieder eine Versammlung ohnweit

des Pfarrhofes, wozu sich über 50. alle dem Herzen nach bekannte Personen einfanden; ich ermunterte sie ihrem Gnadenruf zufolge, sich ganz mit Leib und Seele der Pflege des heiligen Geistes zu ergeben, seine gehorsamen Kinder zu werden, damit sie mit ihrem blutigen Freund bekannter, und Seinem Herzen zur Freude werden möchten. In Ansehung ihrer Verbindung unter einander, wünschte ich, dass sie auf Jesu Marter gegründet sein möchten, denn das würde sie zu sündenhaften, exemplarischen und seligen Gottesmenschen in ihrer ganzen Denk- und Handels-Weise machen. Den 8ten Juni reisten wir mit Geschw. Koefoeds nach Aaker, einem Städtchen, und besuchten daselbst 2. vom Heiland angefasste Familien, nämlich: einen Kaufmann Ibsen, und 1. Diaconum Arbo¹⁾); wir verbrachten den halben Tag bei ihnen mit nützlichen und herzlichen Unterredungen. Ich besuchte auch noch den Abend unsern alten Bistrup; seine innern und äussern Umstände jammerten mich, denn er hat seinen Küsterdienst abgesagt, lebt wie ein Einsiedler in einem kleinen Loch bei einem Bauern, ist schüchtern für die Brüder, und scheuet sich vor allen Menschen, der Trost aus Jesu Tod ist ihm entfallen, und weigert sich auf allerlei Weise denselben anzunehmen. Doch unser gnädiger Herr, wird sich wohl seiner wieder einmal erbarmen, und ihm zurecht helfen, wenn's auch erst vor seinem Scheiden geschehen sollte, denn das meiste rührt doch von einem schwachen Gemüt her. Er hatte sich vor 1. paar Jahren mit einer recht artigen und ordentlichen Person versprochen, sie wurde aber bedenklich und schlug es wieder ab. Darauf kam er in diese grosse Confusion, dass er sich von den dortigen Geschwistern weder trösten noch helfen oder lieben lassen will, es wird ihm nur mehr lästig, wenn man's darauf anträgt.

Den 9ten dachten wir mit besonderm Gefühl an unsre l. Geschwister in Copenhagen, die heute ihre Communion hatten und empfahlen uns und sie dem Heiland und Seiner Seele und Leichnam voll Wunden.

---

¹⁾ Poul Poulsen Arboe, Kapellan p. p. i Aaker, siden Sognepræst i Haslund og Rulsker; se Wiberg I, 544.

Den 11ten hörten wir den Pastor Koefoed predigen und seine Zuhörer recht lieblich zum blutigen und gekreuzigten Heiland zuweisen und sie zu Seiner Gnade und Seligkeit zu invitiren. Nachmittags war in seinem Hause eine Versammlung von etlichen 60. Personen, die zum teil 3. und 4. Meilen weit aus andern Kirchspielen hingekommen waren, weil sie von andern Erweckten gehört, dass 1. paar Geschwister aus Copenhagen da wären. Der obgedachte Diaconus fand sich samt seiner Frau auch dazu ein. Ich continuirte mit Gnade und Segen die Materie, welche der Pfarrer gehabt, wie höchst nötig es ist, dass wir einmal zum l. Heiland und Seinen Wunden als arme Sünder mit unsern ganzen Herzen kommen, und so immer als Seine Elenden einfältig und kindlich bei ihm bleiben, wenn wir anders selige Menschen werden und bleiben wollen. Nach der Versammlung sahen und sprachen wir diese l. Leute Classenweise, und führten ihnen zu Gemüte, wie ihnen der Mensch gewordene Gott, auch für ihren Stand und Alter, sie seien ledig oder verheiratet, jung oder alt, die besondere Gnade verdienet hat, dass jedes in seinem Stand und Grade ein heiliger und seliger Mensch werden kann, und Sein Bild tragen, wozu ich ihnen durch die Erkenntnis unsers l. Herrn eine selige Erfahrung nach Leib und Seele wünschte. Mit dem Diacono Arbo, der die Nacht da blieb und sehr bewegt war, hatte ich nachher viele offenherzige Unterredungen, gab ihm auch Auskunft in Ansehung verschiedener Materien, worüber er einiges Bedenken trug, er war sehr gerade mit mir und fragte nicht aus Curiosité, sondern aus Verlegenheit. Den 12ten verbrachten wir recht vergnügt und erbaulich mit den 2. Pfarrern. Unter andern verlas ich ihnen einige westindische Diaria von der Gnade, die unter den Negern waltet, die ihnen recht herzrührend und anbetungswürdig war. Abends reisten Arbos wieder froh und dankbar nach Hause.

Am 14ten hatten wir mit Geschwister Koefoeds bei Gelegenheit, dass sie sich ihres Standes wegen äusserten, treuherzige Unterredungen. Ich communicirte ihnen darauf eine Chorrede des Bruder Johannes, die beiden tief zu Herzen ging. Die heutige Losung war uns in Erwägung unsers

Zurückbleibens, und unsrer grossen Schulden, sehr tröstlich. Wenn eure Sünde gleich blutroth ist, soll sie doch schneeweiss werden p. p. Sein Bluth, der edle Saft, hat solche Stärk, und Kraft p. p.

Den 15ten hielt ich mit Koefoeds Kindern eine eigene Stunde, wie ich's auch nachher mehrmalen that. Der älteste, ein grosser Knabe Thomas, hat insonderheit ein weiches und gefühliges Herz gegen die Wunden Jesu. Den 18ten war wieder eine hübsche Anzahl versamlet, die ich recht herzlich erinnerte, heute und täglich gründlich zu untersuchen, wie sie in ihren Herzen mit dem Martermanne stehen, ob sie es einfältig und ganz mit Ihm meinen, und sonst nicht mit sich zufrieden sein, sondern Ihm so lange vorweinen, bis sie ihrer Gnadenwahl und Seiner Wunden recht froh wurden. Weil sichs noch einige Tage mit unserer Rückreise verzog, so bestellte Br. Koefoed den Abend vor Johanni (da das ganze Land hier nach väterlicher Weise zu einer Quelle reist um ihre eitele Lustbarkeit da zu treiben) die Leute zur Versammlung, da wir, um uns auf unsre Art was zu gut zu thun, auch wirklich was seliges aus den 5. Brunnlein, daraus uns rinnt Fried, Freud, Trost, Heil und Leben, mit einander genossen. Den 25ten hatten wir noch die letzte Versammlung hier in fühlbarer Nähe unsers blutigen Freundes. Wir erinnerten uns mit Scham und Freuden an unsern Gnadenberuf und Erwählung. Mein Anliegen war, demselben treulich nachzugehen, uns fleissig in Jesu Verdienst zu weiden, und so immer mehr in unsern Herzen durch die Gnade befestiget werden, bis zum Erblassen in Seinem Arm und Schoos, welches wir uns auch auf den Knien unter vielen Thränen ausbaten. — Mit des Br. Koefoeds Gutbefinden wurde auch ausgemacht, dass er ihnen künftig eine allgemeine Versammlung halten wollte, und in den 3. Wochen dazwischen, sollten sie unter seiner Aufsicht Classenweise in gewissen Abteilungen zusammen kommen, da der Zweck mehr sein sollte, durch einfältige Erzählung, was der Heiland an ihren Seelen thut, dem Herzen nach bekannter und genauer verbunden zu werden, als dass sie just dachten eine Rede zu hören.

Man siehet wohl, dass die Leute mehr Pflege brauchten;

die Umstände und Personen sind aber so, dass man's niemand aus ihrer Mitte anvertrauen kann, sich der andern anzunehmen, sondern es muss alles alleine von dem Pfarrer dependiren, welches doch just nicht das beste ist. Denn theils haben sie nicht ein ganzes und kindliches Zutrauen zu ihm, sondern eher etwas schüchternes und zurückhaltendes gegen ihn; theils fehlet auch dem Br. Koefoed was mütterliches und sorgfältiges in seinem Umgang mit den Seelen, welches er doch wohl selbst nicht so recht kennt. Ich sehe also für die Zeit nicht, wie man eine andere Einrichtung unter den Leutchen machen kann; denn weil sie dem äussern nach ein sehr armes Volk sind, so fällt es weder dem Br. Koefoed noch ihnen ein, Geschwister von der Gemeine zu verlangen, denn sie können sie nicht versorgen, indessen wäre es doch gut, wenn sie jährlich besucht würden. Aus Mangel an Schiffsgelegenheit haben wir uns 4. Wochen allda, und also länger als wir's uns vorgenommen, aufgehalten, wie wir aber gewiss diesen Besuch mit Segen und Vergnügen sowohl für sie als für unsre eigenen Herzen abgestattet haben, da die Leute, wenn keine Versammlung war, uns besuchen kamen, oder wir sie, wo wir konnten, besuchten, da sowohl öffentlich als bei speciellen Unterredungen viele Sünderthränen geflossen sind, so haben wir auch ein zartes Gefühl von diesem Lande und insonderheit von Clemenskiär bekommen. Bitten auch hiemit unsre l. Geschwister, des Pastor Koefoeds samt seiner Familie und der l. Leutchen, die sich zu ihnen halten, eingedenk zu sein, deren man etwa 60. rechnen kann, nämlich 10 Männer, 28 Weiber, 22 ledige Weibspersonen und 6 ledige Mannspersonen, wovon ich die Hälfte als in Jesu Blut begnadigte Seelen habe ansehen können, und die übrigen als darnach verlangende Candidaten. Nun der liebe Heiland hat gewiss Sein Werk auf dieser Insel angefangen, und wir wünschen einen seligen Fortgang, bis alle Seine Friedensgedanken an ihnen erfüllet sind.

Am 27ten reisten wir, nach zärtlichem Abschied mit Geschw. Koefoeds, nach Rønne, und kamen am 28ten Abends glücklich und wohl nach Copenhagen, dem Heilande sei Dank

für alle Gnade, Barmherzigkeit und Segen, die Er uns auch auf dieser Reise hat wiederfahren lassen.

Arkivet i Herrnhut, Gemein Nachrichten, 1775, IV 994 ff.

II. Udtog af Brev 4. Septbr. 1786 fra Provst M. L. Hiorth til Biskop Balle.

For Deres Høyærværdigheds Nærværelse her paa Landet har jeg paa samtlige Medbrødres og egne Vegne at aflegge største Taksigelse. Det glædede og opmuntrede os alle, at Deres Høyærværdighed ikke fandt sig misfornøyet med Menighedernes Tilstand og Ungdommens Kundskab.

Resolutionen over Bøndernes Klage i Clemenskiær er efter Ordre Vedkommende bekendtgjort, men jeg har ikke siden hørt derfra. Den fornemste Aarsag, hvorfor Bønderne hade Præsten, ere hans utidige Anstalter om en Skole. Den Sag har i nogle Aar været i Gjære, men er endnu intet bleven af, Tiden vil lære, om den bliver. Jeg tilstaaer, at Hr. Koefoed har sit Hoved for sig selv, og er anderledes end andre, saa der derfor findes de i Menigheden, der have søgt og ogsaa erhholdet Tilladelse til at communicere hos en anden Præst. Men mon man ikke og her kan applicere Frelserens Ord, Mar. VI, 4? Thi han er født og opdraget der i Sognet.

Een Post i Decisionen maae Deres Høyærværdighed tillade mig at melde om: Det er om Ringning over Liig, uden Prædiken eller Liigtale. Dersom det bliver indført her paa Landet, vil Liigprædikenen aldeles gaae af Brug, som dog giver ypperlig Anledning til Opvækkelse og Opbyggelse. Jeg bruger om Søndagen af Prædikestolen at bekendtgøre, naar der i Ugen bliver Liigprædiken, da der samles flere Folk end til nogen Maanedsbenedag. Men kan Bønderne faae Klokkeklang og Degnesang, skjøtte de ikke om Præstens Forretning, og de Ildesindede ville triumphere over, at de saaledes kunne foragte Præstens Tieneste. Ey at melde om, at Liigprædiken er det bedste og fornemste af Kaldets Accidentzer, som da gaaer bort. — —

Sjællands Stifts Bispearkiv.

III. Sognepræst Jørgen Koefoeds Brev til Jonathan Briant 7. Juli 1797.

Kjæreste Broder Jonathan Briant!

Endskiønt det er mange Aar siden, at jeg hafde den glæde at see dit Ansigt, saa har jeg dog intet tabt af den kiærlighed, som dengang optændtes i mit hierte til Dig, da Du ved mit Besøg i Kiøbenhavn tilloed mig at komme i Brødrenes Forsamling der¹). Losungen paa 4de Maj udtrykker mit hiertes Befindelse: „Jesu Gemeine bleibt meine freude“. Derved bliver det; og endskiønt jeg ikke kand have den Naade, at bo iblant dette folk her i tiiden |: det kand dog maaske endnu komme dertil, at jeg kunde ende mine Dage i et Meenigheds Stæd |: saa tvivler jeg dog aldeles ikke om, at samles med dem for Lammets Throne i en salig Evighed, for Lammets for mig arme syndere ogsaa betalte fuldgyldige Løse Penge. I dette Haab lever jeg glad og fornøiet min meeste tiid. Hvad din Person angaaer, saa fant jeg noget fortrinlig hos Dig, sc: et kiærlig, enfoldig og ligefrem væsen, med salvelse begydt. Dine Raad har været mig fordeelagtige og dyrebare, som vare grundede paa Din egen Erfaring. Alt dette drev mig til for to aar siden at skrive Dig til, men jeg er endnu ikke bleven glædet med Bref fra Dig igien, som jeg hiertelig har længtes efter, men hidtil forgieves. Nu det betager mig dog intet endnu af min Kiærlighed til og høiagtelse for Dig. Mulig mit Bref er ikke indløbet, og om det er, da maaske Dine Forretninger ikke have givet Dig tiid tilovers at svare. Mit Breffs indhold var dels om min Familie, hvis velgaaende jeg tænkte, glædede Dig, dels meldte jeg ogsaa om mit Embede, og sammes Velsignelse af Frelseren paa nogle Siæle, samt at jeg i og for samme har været agtet værdig til at lide noget, ikke af det slags, som staar 1. Pet. 4,15, men som en Christen, der attraaede mine tilhøreres sande Vel, v. 16.

Sagen var denne: her var en temmelig almindelig opvækkelse iblant mine tilhørere, af hvilke jeg haaber, en del befinder sig for Lammets Throne i en salig Evighed; nogle

¹) Se Kirkeh. Saml. 4. R. V, 664.

ere her endnu tilbage, til hvilke endnu kommer en og anden. Her var to Gildesboer i mit Sogn¹⁾ lefnet fra de hedenske tiider, hvoraf indkomsterne bruges til drikke og syndlaug, derved stoed en og anden fare af de opvagte for at indvikles og tage skade paa deres siæle. Jeg tænkte, at de kunde bruges til noget bedre. Broder Crøger gav mig andledning dertil, som fandt det fornødent, at et par Meenigheds Sydskende boede iblant os. Jeg indsaae og indseer endnu fornødenheden heraf og ønskede samme. Crøger var her en hel Maaned hos os her og fick nogenledes Kundskab om vor forfatning. Jeg fick 51 af mine tilhørere til at give deres votum til Gildesboernes bortselgelse og anvendelse til noget bedre, men 36 vare derimod, disse understøttede af andre uvedkommende, som ikke vare det gode bevaagen, forarsagede mig megen Kummer. Jeg var dog saa lykkelig at faae Kongel. Resolution paa Gildesboernes bortselgelse og anvendelse efter min villie, som jeg just ikke kunde aabne mig med paa vedkommende stæder. Men da drev Contra partiet det til det yderste, saa jeg maatte lade alting fare. Min attraae er endnu uforanderlig efter at faa et par Menigheds Sydskende iblant os, som kunde blive bekiendt med de opvaktes hierte forfatning og tale med dem, men seer ingen udveie dertil, saasom de fleeste ere fattige, som jeg skrev i mit forrige Bref, de rige elske verden. Men jeg ønskede dog hiertelig, at den Naade, der har begyndt hos nogle, maatte vedblive efter min hiemgang. See kiære Br.! dette er motiven til denne Skrivelse! Min ydmyge Bøn er denne, at en Broder, helst en gift Broder tillige med hans Kone (thi her er mest af qvinde kiønt opvagt) maatte for det første giøre et besøg hos os, enten fra Kiøbenhavn, eller og fra Gothenborg i Sverrig, thi om de komme ned til Skaane, er her kun en sey miil over vandt til Bornholm, og her gaar dog jevnlig ferge imellem Skaane og Bornholm, saalenge Søen er aaben. Derved kom mine tilhørere i nærmere bekiendtskab med Brødrene,

¹⁾ c. »2de smaae Gaarde«, hvis »Intrader« tilfaldt Bønderne, der anvendte dem til »Øl-Gilder«, ved hvilke det ikke altid, som det ses af Sagens Akter, gik vel til.

som jeg troer vilde faae god følge for den tilkommende tiid. De ere ikke uvidende om Brødrene, foruden Broder Crøger har ogsaa Br. Düppel besøgt os to Gange, men det var for kort, kun nogle Dage. Hand er, som jeg hører, hiemme hos Frelseren.

Efter at jeg herved har frembragt denne Bøn til Dig, Kiære Broder: overlader jeg alt til den barmhertige Frelser, hvad han vil gjøre med os her paa denne Insul.

Herre Jesu! lad mørkheds magt beskemmes, og lad dit Naade Rige fremmes, ogsaa her iblant os, amen! En af mine opvagte tilhørere, Anders Hansen, en fattig Mand, men en reedlig Mand og sand Jesu Elskere, er i denne tiid reyst i besøg til Christiansfeld, i selskab med Br. Gielstrup, Præst i Røe Sogn her paa Landet¹⁾, som ogsaa prædker Evangelium, og har sin Syster iblant de Ledige Systre i Christiansfeld. Denne Mand, Anders Hansen, har et par aar attraad at komme til at boe i en Meenighed, har self skreved derom til Christiansfeld, men det er endnu ikke kommet dertil med ham. Om hands besøg derover kand være ham beforderlig dertil, faaer jeg at see ved hands hiemkomst. Jeg er nu gammel 66 aar, og begynder at blive skrøbelig. Frelseren har dog hidtil giort mig styrk til Self at forrette mit Embed, men behøved en Medhielper, en Capellan, som det heder, hvilken jeg dog meget nødig tager, førend den høieste nødvendighed nøder mig dertil, saasom jeg befrygter, at Hand ikke skulde blive af min tænke maad. Ogsaa dette vil jeg henstille til min Frelser. Min kiærligste hilsen fremsender jeg til Menigheden i Herrnhut, hvor jeg ingen kiender af Person, uden allene Dig, kiære Broder! Ihukommer mig i eders Bønner for Frelseren, og iligemaade mine tilhørere, at hand vil opholde os den salige Lære, den Korsens Lære, og bevare os fra fornuft læren, thi intet giver hiertet føde, intet giver roe og fred, uden det, at Jesus døde, og Hands Kors og blodig sved, Hvad ej derfra flyder ned, er kun idel daarlighed, setter siælen kun tilbage, saalenge man ikke Lammets Blod

---

¹⁾ Se Kirkeh. Saml. 4. R. V. 594.

faar at smage. Min Aand omfavner Dig, og jeg er ved Frelserens Naade

Din hiertelig elskende, men derhos arme Broder

Clemens Præstegaard p. Bornh.

Jørgen Koefoed.

d. 7. Julii 1797.

E. Skr. Af Mangel paa sikker Befordring er dette Brev bleven liggende hos mig indtil d. 26. Septbr. — Glød mig dog med nogle Linier, førend vinteren forbyder transporten imellem Kiøbenhavn og Bornholm. Vale in Crucifixo!

Arkivet i Herrnhut.

IV. Bericht des Br. Satterup von seinem Besuch auf der Insel Bornholm im Mai und Juni 1798.

Da mir aufgetragen worden, von Copenhagen aus einen Besuch bei den Erweckten auf Bornholm zu machen, so reiste ich zu dem Ende am 13ten Mai von da ab. Auf unserer Fahrt, bei welcher uns der Wind meist ungünstig war, begegnete uns ein schwedisches Schiff, welches so grade auf uns zusegelte, dass wir Gefahr liefen, durch dasselbe übersegelt zu werden; wir lenkten aber noch das unsrige zu rechter Zeit so nahe als möglich ans Ufer, und entkamen dadurch unserm Untergang. Am 2ten Tage mussten wir wegen des contrairen Windes eben daselbst wieder vor Anker gehen, wo wir am ersten Anker geworfen hatten, nämlich zu Kastrop, eine Meile von Copenhagen. Endlich langten wir am 17ten Nachmittags vor Rønne auf Bornholm an, und ich ging mit einem Bruder von da, welcher auch als Reisender auf dem Schiffe gewesen, dankbar ans Land. Nachdem ich bei demselben über Nacht gewesen; fuhr er des folgenden Tages mit mir nach Clemens-Predigerhof, wo mich der Prediger, Br. Koefoed, mit den Seinigen sehr liebeich aufnahm, und auf den 20ten eine Versammlung unter den Geschwistern ansagen liess. An gedachtem Tage hielt er Vormittags erst die Sonntagspredigt, wobei ich über die Menge der Zuhörer, welche seinen evangelischen Vortrag mit vieler Andacht anhörten, erstaunen musste. Darauf war Nachmittags die Versammlung, welcher etwa 40 Personen beiwohnten, denen Br. Koefoed den Zweck

meines Besuchs bekannt machte, und sie ermunterte, mich in seinem Hause fleissig zu besuchen; worauf ich sie auch noch besonders grüsste und ihnen meinen Wunsch bezeugte, dass mein Besuch ihnen und mir selber zum Segen gereichen möge. Es befand sich auch der Prediger, Br. Gielstrup, mit dabei, und da derselbe in ein paar Tagen nach seiner Pfarre im Holsteinischen abreisen sollte, so sangen wir ihm zu seiner Reise, und zu seinem neuen Amte, einige Segensverse. In den folgenden Tagen besuchten mich die Erweckten sehr fleissig, und unterhielten sich mit mir über ihre Herzensangelegenheiten, wobei Br. Koefoed auf mein Ersuchen, so oft ich es für nötig fand, zugegen war. Es giebt unter denselben viele solide Leute, deren ganzer Sinn dahin gehet, für den Heiland zu leben, und die zum Teil schon seit 20 und mehr Jahren in Seiner Gemeinschaft stehen. Die Uebrigen besuchte ich in ihren Wohnungen, und freute mich nicht nur ihr wohl eingerichtetes Hauswesen, worin Fleiss, Ordnung und Reinlichkeit herrscht, anzusehen; sondern auch mich auf eine reale Weise mit ihnen zu unterhalten. Unsere Gespräche bezogen sich vornehmlich auf die Erziehung und den Unterricht ihrer Kinder, worin es auf dieser Insel sehr mangelhaft aussieht, denn es giebt hier weder Schulen noch Lehrer, sondern es ist alles den Eltern selbst überlassen. Ich ermahnte daher diese dringend, in der Erziehung ihrer Kinder alle mögliche Treue und Sorgfalt zu beweisen, und sonderlich darauf Bedacht zu nehmen, dass sie frühzeitig mit dem Heiland bekannt werden, und in einen kindlichen Umgang mit Ihm kommen mögen. Die Eltern versprachen dieses, und die Kinder wurden gerührt, als ich ihnen desfalls auch zu Herzen redete, und ihnen die Liebe, welche der Heiland zu ihnen trägt, zu Gemüte führte. Schon vor langer Zeit war Br. Koefoed damit umgegangen eine Schule anzulegen, und hatte auch die Königliche Erlaubnis dazu erhalten; allein sein Plan fand bei den Bauern, welche denselben unterstützen sollten, keinen Eingang; die Erweckten aber, die sonst dazu willig gewesen wären, konnten nicht allein daran Teil nehmen, weil sie grösstenteils arm sind, und so musste denn dieses heilsame Unternehmen unausgeführt bleiben. Am zweiten Pfingstfeiertag machte ich in

der Versammlung, wozu sich 45 Personen eingefunden hatten, meinen Abschied mit einer Rede und Gebet, worin ich sie zu treuem Anhangen an den Heiland ermunterte, und sie Seiner Gnade und Bewahrung empfahl. Es waltete dabei ein besonderes Gefühl der nahen und segnenden Gegenwart des Heilandes, und die Bewegung war so allgemein, dass fast kein Auge trocken blieb, und einigemal mit Reden inne gehalten werden musste. Auch hatten die Geschwister Falks, welche im Begriff standen, an einen andern Ort zu ziehen, ein Liebesmahl veranstaltet, welches mit lieblichen Unterredungen von dem Werke Gottes unter den Heiden, sonderlich in Westindien und Grönland, erbaulich unterhalten wurde. Als ich hierauf von den Geschwistern Abschied nahm, bezeugten sie sich sehr dankbar für meinen Besuch, und baten mich, ihrer nicht zu vergessen, sondern bald wieder zu ihnen zu kommen. Auf mich hat der Segen des Evangelii, den ich auf dieser Insel fand, einen lieblichen Eindruck gemacht; und da Br. Koefoed das Werk Gottes mit grosser Angelegenheit treibt, und so viele begierige Zuhörer zu seiner Kirche kommen, dass ein Teil derselben, um Platz zu haben, in den Gängen stehen müssen, so nahm ich die Hoffnung mit, dass der Heiland noch eine reiche Ernte in diesem Kirchspiel einsammeln werde. Mit genanntem Bruder nahm ich die Abrede, wie eine mehrere Gemeinschaft unter den Erweckten selbst eingeleitet werden könnte, damit, wenn er etwa aus der Zeit ginge, — er war wirklich bei meiner Abreise krank, — sie dieselbe fortsetzen könnten. Als ich nach Rønne kam, vernahm ich, dass der dasige Königliche Zolleinnehmer, Namens Lucas, ein Deutscher von Geburt, mit mir zu reden wünschte. Ich ging sogleich zu ihm, und fand an ihm einen wahren Liebhaber Jesu, mit dem ich sogleich zusammen fliessen konnte. Er ist, ehe er in dieses Land kam, einmal zum Besuch in Gnadenberg, und in der Folge, nachdem er in dänische Kriegsdienste getreten, auch in Christiansfeld gewesen, wohin er noch jetzt correspondirt.

Nachdem ich den 29ten Maj in Rønne an Bord gegangen, langte ich den 30ten bei Stubbe Kiöbing auf der Insel Falster an, und begab mich den folgenden Tag mit einer Fuhre nach

Lolland, um meinen alten 83jährigen Vater und meinen Bruder mit seiner Familie zu besuchen, welche durch meine unvermutete Ankunft sehr erfreut wurden. Mein Bruder¹⁾ predigt hier das Evangelium von Jesu Christo, und hat viele Zuhörer, worunter etwa 10 Erweckten sind, deren einige ich auch kennen lernte. Auf meiner weitem Reise traf ich bei dem Prediger, Br. Biörn Lund²⁾, ein, wo ich auch den würdigen Bischof Balle fand, der eben zur Visitation hier war. Mit beiden hatte ich verschiedene angenehme Unterredungen. Den 16ten Juni Abends kam ich denn wieder hier in Copenhagen an, froh und dankbar für die gnädige Leitung und Unterstützung meines Herrn, und mit der Bitte zu Ihm, dass Er alle die Seinen, welche ich auf diesem Besuch getroffen habe, mit Seiner Gnade umfassen, und aufs neue segnen wolle; wozu ich sie hiemit auch dem teilnehmenden Andenken aller unserer Geschwister empfehle.

Arkivet i Herrnhut. Gemein-Nachrichten 1798 I. 643 ff.

---

1) Brevskriveren Chr. V. Satterups Broder Poul Satterup, Sognepræst i Dannemarre 1788—1814 (Wiberg I. 267.) Deres Fader var (i Følge Kolding Kirkebog) Guldsmed Jacob Satterup. Moderen, der hed Sidsel, var død $\frac{3}{8}$ 1792.

2) Sognepræsten i Hellested 1785—1801. Wiberg I. 584.

Smaastykker.

I.

Et østjydsK Valfartsted fra Middelalderens Slutning.

Af *P. Severinsen.*

Til Oplysning om den religiøse Tilstand, der afløstes her i Landet ved Reformationen, hører ogsaa Kendskab til Helgendyrkelsens praktiske Udøvelse og til Datidens »Naadesteder«. Et af disse tillader jeg mig her at pege paa, skønt jeg ikke mægter at oplyse Sagen nærmere. Muligvis kan en anden komme paa Spor efter mere, naar jeg nu gør opmærksom paa den rette Adresse.

Erasmus Lætus nævner i sit Festskrift i Anledning af Christian IV.s Fødsel og Daab nogle Eksempler paa, at Dyrkelsen af visse hellige Billeder varede ved efter Reformationen og maatte udryddes ved særlige Foranstaltninger. Han nævner St. Anna i Aabenraa, vor Frue i Karup, St. Søren i Rye og St. Eobanus i Gynderup (Ny kirkehist. Sml. II. 287). Dette »Gynderup« har man søgt i Vrejlev Sogn i Vendsyssel, men rigtignok med et Spørgsmaalstegn ved (Registret i N. kh. Sml).

Utvivlsomt er her ikke Tale om den lille By i Vendsyssel, som aldrig har været Kirkeby. Det er et personligt Minde, Erasmus Lætus har optegnet. Som bekendt var han fra Ingvorstrup ved Kolindsund. Skraas over for Ingvorstrup ligger paa den anden Side af Kolindsund Kirkebyen Ginnerup, Anneks til Ørum. Kirken her er fra den senere Del af Middelalderen, men vistnok med

Materiale fra en ældre romansk Bygning, saaledes som det maatte ske, hvor man rev en lille gammel Kirke ned for at bygge en større (man sammenligne Valfartskirkerne i Rye, i Karup, i Kippinge paa Falster og i Holmstrup paa Sjælland, der alle har maattet nybygges i den senere Middelalder). Kirken har i Mands Minde haft sine store Dage, da Vilh. Beck var Sognepræst her (1865—74), og Folk fra de østlige Egne og fra Grenaa valfartede til Gudstjeneste i den, idet den laa bekvemmere end Ørum Kirke. Jeg tvivler ikke om, at det er her, man i gammel Tid har valfartet til St. Eobanus.

Denne Helgen findes ikke i vor Almanak. Han var Korbiskop i Utrecht og en tro Medhjælper for Tysklands Apostel, den hellige Bonifatius, med hvem han arbejdede paa at omvende de hedenske Friser. Sammen med Bonifatius led han Martyrdøden den 5. Juni 575. Hans Legeme blev først bragt til Utrecht, senere til Fulda og endelig til Erfurt.

Denne Helgen har vistnok været lidet kendt i Danmark. Her i Ginnerup maa der dog vel have været Relikvier af ham, og han maa have været Genstand for en særlig Ærefrygt. Dog har Erasmus Lætus vistnok nævnt ham i for store Omgivelser. Ginnerup har vistnok ikke været et Sted, som man valfartede til fra det ganske Land. Kirken har heller ikke saa store Dimensioner, som man i saa Fald maatte vente. Men for en større Omegn maa Stedets Hellighed have været saa kendt, at Barndomsmindet herom har faaet Er. Lætus til at foretage en saadan Sammenstilling. Derved forklares baade hans Ytring og den Omstændighed, at man ikke ellers finder Helligdommen nævnt.

Muligvis ligger Helgenens Relikvier endnu i Kirkens Alter, og under Hvælvingernes Hvidtekalk sidder der maaske Malerier, som fortæller om ham.

Juli 1903.

II.

Biskop Mynster til Biskop Faber om Ritualsagen.*Ved Holger Hansen.***Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Faber, Ridder!**

Kjøbenhavn, d. 23. Jan. 1836.

Ingen kan være beredvilligere, end jeg, til at erkiende det som utilbørligt, at Deres Høiærværdighed ikke for længe siden har hørt fra mig. Mangfoldige Gange har jeg havt for at svare, og der ligger virkelig paa mit Bord en Begyndelse til en Svarskrivelse, som jeg vilde have afsendt, førend jeg drog paa Visitats, men jeg blev saaledes afbrudt, at jeg ikke kom videre end til Begyndelsen, og min Visitatsrejse var denne Gang formedelst Localiteterne saa anstrengende, at det blev mig umueligt at faae Brevet fuldendt. Nu maa jeg blot bede om Undskyldning for den lange Henstand.

Deres Høiærværdighed ville modtage min forbindtligste Tak for den venskabelige Meddelelse af det vigtige Afsnit af Ritualsagen. Jeg har straks læst det med stor Interesse, og jeg erkiender, at ligesom denne Sag fra først af har været behandlet med megen Omhyggelighed i Fyens Stift — hvilket desværre ikke har været Tilfældet allevegne i Siellands Stift — saaledes er ogsaa Resultatet blevet et særdeles fuldstændigt Arbeide, hvori vistnok det vigtigste, der i enhver Materie kan siges pro et contra, er samlet og ledsaget af en grundig og upartisk Dom.

I det min Formening for det Meste træffer sammen med Deres Høiærværdigheds, tillader jeg mig dog tvende Objectjoner.

Den ene angaaer den Frihed, som menes at burde tilstaaes Præsterne i Henseende til nogle Dele af Daabs-handlingen. Mig forekommer det, at de Grunde, som ere anførte for een fast og almengieldende Formular, ere saa afgjørende, at Undtagelse ved enkelte Dele neppe bør

finde Sted. Da Daaben foretages saa ofte, og da Omstændighederne tilbyde saa liden Afvexling, vilde vel de færreste Præster have saa megen Opfindsomhed, at de jævnlig kunde variere, og de Fleste vilde derfor uden Tvivl i de Dele, hvor Frihed er tilladt, giøre sig selv en Formular, som de uden synderlig Forandring vilde følge; men der er vist ingen Rimelighed for, at denne blev bedre end den, der blev udarbeidet til Rituallet. Tværtimod er det saa vanskeligt, her at sige, hvad der bør siges, kort, fyndigt og med nogen Salvelse, at jeg befrygter, de selvgiorte Indlednings- og Slutnings-Taler kun vilde blive lidet opbyggelige. Hvor nogen særdeles Omstændighed opfordrer Præsten til særeget Hensyn, er det ham jo uforment, udenfor Formularen, at begynde eller ende med en liden Tale. Det Samme synes mig ogsaa at gielde i Henseende til Communion og Brudevielse, hvor Præsten har sin Skrifte- og Brude-Tale, og deri uden Tvivl al den Frihed, som behøves, til at anbringe, hvad han finder fornødent.

Dernæst turde jeg ikke tillade at foretage nogen Forandring i Troesbekiendelsen. Dette siger jeg vist ikke, fordi jeg elsker den saa høit i dens nuværende Form; tværtimod, dersom endog de udvortes Beviser mod dens apostoliske Oprindelse ikke vare saa stærke, vilde det indvortes for mig være aldeles afgjørende, thi jeg er overbeviist om, at Apostlene ikke kunne have opsat en saadan Troesbekiendelse, der saa aldeles mangler testimonium spiritus sancti. Desuagtet ere vi dog blevne ved den, og dette uden Tvivl fordi vi ikke vilde adskille os fra de øvrige christelige Kirker, der nu eengang have vedtaget dette Symbolum. Men den samme Grund, der forhindrer os fra at foretage en total Omarbeidelse, synes mig ogsaa at tale mod partielle Forandringer. Dertil kommer, at der i den hele vanskelige Ritualsag neppe er noget Punct, der i vore Tider vilde vække mere Modstand, end just en Forandring heri.

Det var vistnok meget ønskeligt, om der kunde sættes

en Dæmning for de afskyelige Stridigheder, der fremdeles kunne ventes om denne Sag. Men man vil neppe være tilbøielig til at unddrage den mere end andre Sager fra den frie, offentlige Discussion. De Liberale vilde uden Tvivl finde, at herved var skeet et Indgreb i Trykkefriheden, og de Illiberale, at Regieringens øvrige Foranstaltninger ligesaa vel egnede sig til en saadan Omskandsning mod petulante Angreb.

Min Betænkning om Ritualsagen er desværre endnu ikke færdig. Under mit fem Maaneders Ophold i Roeskilde var det mig umueligt at foretage et saadant opus; siden har jeg havt at udarbejde den liden Reformationshistorie, der skal udkomme til Jubelfesten, tilligemed Kirkebønnerne. Nu har jeg været, og skal fremdeles paa Visittats, saa jeg neppe faar Betænkningen indgivet før i Efteraaret. — Udarbejdelserne til Jubelfesten ere nu approberede og skulle gives i Trykken.

Jeg maa dog berette Deres Høiærværdighed, at De faar Ret i Henseende til den danske Katechismus. Den sidste katholske Biskop i Fyen var virkelig den første Udgiver i Danmark af Luthers Katechismus, og den første evangeliske Biskop i Fyen — nemlig Sadolin — dens første danske Oversætter. Jeg har været saa heldig at faae den Afskrift af Gyldenstiernes Katechismus, som Nyerup har brugt, og jeg skal nærmere beskrive den i et nyt Oplag af mit lille Skrivt om de danske Katechismer, som skal udkomme, saa snart jeg faaer Tid at lægge Haand derpaa.

En liden Tale ved Frederiksborg Skoles Indvielse tillader jeg mig at vedlægge med forbindtligst Taksigelse for de meddelte smukke Taler over Stiftamtmand Cederfeldt.

Stedse

Deres Høiærværdigheds
ærbødigst hengivne
Mynster.

(Af Fyens Bispearkiv i Provinsarkivet i Odense.)

Af Interesse er det, med dette Brev at sammenligne, hvad Mynster om samme Sag skriver i Meddelelser om mit Levnet, Side 257:

»Biskop Faber havde brugt den besynderlige Fremgangsmaade at dele sit Stift i Conventer, og forelægge disse en Mængde Spørgsmaal om Rituallet til Besvarelse. Af disse Besvarelser gjorde han en udførlig Extract, men tog ingen videre Notits deraf; derimod udarbejdede han — hvad Ingen havde anmodet ham om — et fuldstændigt Ritual med Alterbog. Det var et ganske mislykket Arbejde, hvoraf jeg Intet kunde benytte.«

III.

Otto Krogstrups Selvbiografi samt Beretning om hans Virksomhed og Død i Amerika.

Ved *P. S. Vig* (Blair College).

Om denne mærkelige Mand har der i disse Samlinger været Tale saa ofte, at nedenstaaende Selvbiografi, som det for gode Ord og Betaling er lykkedes mig at faa fra Brødremenighedens Arkiv i Bethlehem, Pennsylvania, vistnok vil findes at være af Interesse. Da den skal sendes saa lang og dyr en Vej, undlader jeg alle Bemærkninger om, hvorvidt det, her meddeles, er i Overensstemmelse med, hvad man hidtil har vidst om Manden. Kun hvor jeg finder det absolut nødvendigt, gjør jeg i en kort Note Rede for, hvad jeg ved om Sagen, der tales om. — Arkivaren i Bethlehem, Hr. Robert Rau, har skaffet mig denne Afskrift og indestaar for dens Overensstemmelse med Originalen:

Lebenslauf des seligen Bruders

Otto Christian Krogstrup,

welcher in Bethlehem verschied Oktober 10ten 1785.

(Er selbst hat davon folgendes aufgeschrieben):

Ich bin geboren den 18ten August 1714 in der Insel Fühnen in Dänemark. Meine Eltern hiessen Nicolaus und

Gertraud Krogstrup¹⁾. Mein Vater war ein Gottesfürchtlicher Mann und suchte seine Kinder für den lieben Gott zu erziehen. Ich hatte in meinen Kinderjahren viele Gnadenbesuche vom lieben Heiland. In meinen 5ten oder 6ten Jahre war Er mir in der heiligen Christnacht so nahe, dass mein Hertz mit Freude über seine heilbringende Geburt erfüllt wurde und ich einen solchen Eindruck davon behielt, dasz ich immer davon predigen wollte. Ich fing oft an mit den Leuten in unserm Hause von lieben Gott zu reden, dasz sie sich darüber verwunderten und nicht wussten, was sie aus mir machen sollten. — Dieses zarte Gefül verlor sich endlich bey mir, da ich älter wurde, und als ich in die laternische Schule in eine Stadt²⁾ kam, so wurde ich gleichgültig gegen den lieben Heiland und kam mit den jungen Leüten in einen leichtsinnigen Gang hinein. Doch war ich nie ruhig, sondern oft in meinem Herzen vom Heiligen Geist bestraft.

Als ich auf die Universität nach Copenhagen kam und den Pastor Edewald im Waysenhouse predigen hörte, der sehr schön vom lieben Heiland redete, wachte mein Gewissen wieder auf und ich wurde bey seiner Predigt so unruhig in meinem Herzen, dasz ich mir keinen Rath wusste. Von da an rechne ich meine Erweckung. Ich konnte nun nicht mehr handeln und thun wie vorher, sondern hielt mich zu solchen Leüten, die man Pietisten nennt; und weil noch keine Leute von der Brüdergemeinde in Copenhagen waren, so wurde ich auch in den gesetzlichen Gang mit hinein gebracht, dabey ich keine Ruhe für mein Herz fand.

Als ich von Copenhagen wieder nach Hause kam, wurde

---

¹⁾ Til de Efterretninger om Slægten Krogstrup, som ere meddette i K. S. 5. R. I, 493 ff. og 667, kan føjes, at en ældre Søster af Brødrene Herløv Frederik og Otto Christian Krogstrup, ved Navn Sara, var gift med Hr. Andreas Jacobsen, der sidst var Præst i Galtens, Vissing og Hadbjerg (altsaa Nabosogne til Herløv Frederiks Embede). Han blev Jubellærer og omtales som «ærværdig, flittig, aarvaagen, nidkjær, frygtet og elsket». Hans Børn antog Navnet Krogstrup (s. Bloch, Den fyenske Gejstligheds Hist. II., 131 ff. Wiberg I, 118). Medd. af Hr. Pastor A. Jantzen.

²⁾ Faaborg.

Red.

ich gleich auf die Probe gestellt und kam in Versuchung von der in meinem Herzen angefangenen Gnadenarbeit abzukommen. Ein gewisser Graf, der mich über Taufe gehalten, und dessen Namen ich auch bekam, ersuchte meinen Vater, mich an ihn zu überlassen zur Erziehung seines Sohnes; er wollte für mich sorgen. Mein Vater aber schlug es ab, und ich war froh, dasz nichts daraus wurde. — Ich ging hernach zu meinem Bruder in Jütland, der da predigte und erweckt in seinem Herzen war. Bey ihm blieb ich etliche Jahre und half ihm in seinem Amte. Ich kriegte aber einen Ruf von meinem Vater, dasz ich nach Hause kommen sollte, weil mich Graf Reventlau zu seinem Hauskapellan haben wollte. — Ich wurde über diesen Antrag erschrocken und konnte mich dazu nicht resolviren, weil ich voraus sahe, dasz ich endlich von meinem Ziele abkommen würde. Unterdessen ging mein Vater selig aus der Zeit, und es wurde aus der Sache nichts. — Das waren schon zwei Versuchungen, die der Heiland in Gnaden abwendete.

Endlich wurde mir von Bischof Brodersen in Aalborg, der ein frommer und hübscher Mann war, aufgetragen, der zweite Prediger mit dem seligen Bruder Langgaard bey 3 Kirchspielen zu seyn. Ich überlegte die Sache vor dem Heiland und resolvierte mich mit dem Beding dazu, dasz der Heiland freye Hand haben sollte mit mir zu thun, was Ihm beliebte. Ich bekam darauf eine Königliche Vocation zu diesem Amte, und wurde vom Bischof Brodersen dazu ordinirt. Ich blieb 7 Jahre in demselben und wurde in der Zeit mit Brüdern bekannt. Der selige Br. Waiblinger war der erste, den ich von der Brüder-Gemeine kennen lernte. Er besuchte die erweckten Leüte in Dänemark. Hernach kamen noch mehrere Geschwister; sonderlich war mir der ehrwürdige Bruder Grassmann zu groszem Segen, der sich in Steppingen aufhielt und die erweckten Prediger fleiszig besuchte. In dieser Zeit fing die wahre Seelennoth bey mir an, ich lernte mein unglaubliches Herz kennen, und wurde recht verlegen um den Heiland. In dieser Verlegenheit ging ich eine Zeitlang hin, und bat den l. Heiland inständig, er möchte sich doch meinem Herzen in seiner Kreuzes-Gestalt offenbaren, denn ich konnte nicht glauben,

dasz Er für mich gestorben wäre. Ich kriegte endlich durch seine Gnade einen solchen Blick in Seine Wunden, dasz es mir wirklich war, als sähe ich Ihn am Kreuze. Was das eine Freude bey mir verursachte, kann ich nicht beschreiben und nie vergessen. Er war mir darnach eine Zeitlang besonders innig nahe, dasz ich mich nicht enthalten konnte zu erzählen, was der liebe Heiland an meiner Seele gethan. Von der Zeit an rechne ich meine geistliche Geburt. — Ich fing nun an öffentlich zu predigen mit Gefühl und Gnade von seiner Liebe, von seinem Tod und Leiden, dasz es mir und vielen andern zum Segen war. Es wurde mir aber gleich klar, dasz ich zur Gemeine gehörte, und dasz ich nicht hier bleiben würde. — Ich kriegte auch in meinem Herzen einen Ruf zur Gemeine, und bat den Heiland, dasz Er meine Umstände so lenken wollte, dasz es geschehen möchte. Ich hielt um Erlaubniss an, kriegte aber durch Bruder Johannes die Antwort, dasz ich nicht weggehen sollte, so lange mich der Heiland da haben wollte. Damit war ich auch zufrieden, glaubte aber gewiss, es würde einmal geschehen, und der Heiland würde selber Weg und Bahn machen. Ich blieb noch etliche Jahre im Amte. Es wurde viele Leüte durch's Evangelium erweckt und um ihre Seligkeit verlegen gemacht, und sind endlich auch zur Gemeine gekommen, viele aber widerstuden dem Evangelio und suchten Ursache, mich zu verklagen bey meinem Bischof, und weil sie nichts in der Lehre finden konnten, so suchten sie Gelegenheit wegen der Beichte mich anzugreifen. — Ich habe von Anfang an nie anders ihnen die Absolution ertheilen können, als mit der Bedingung, wenn sie über ihre Sünden reüig und in ihren Herzen gläubig wären. Weil nun das Dänische Ritual eine absolute Absolution enthält, so kriegten sie da eine Gelegenheit mich anzuklagen. Einstmals kamen bei der Beichte viele Leüte in der Beichtstuhl auf mich zgedrungen und wollten mich zwingen, sie nach dem Ritual zu absolviren, ich declarierte aber vor dem Angesichte Jesu Christi, dasz ich nicht anders handeln könnte, als ich bisher gethan, worauf viele von ihnen ohne Absolution weggingen. Ihre Anklage kam dann vor den König, der darauf resolvierte, dasz wenn ich mich nicht stricte im Beichtstuhl nach dem Ritual richten

könnte, so musste ich mein Amt niederlegen. — Da war nun kein anderer Rath; ich musste meinen Abschied nehmen, welchen mir auch der König gnädig ertheilte. — Ich meldete diese Umstände an den Bruder Grasmann, der mich nun erlaubte zur Gemeinde zu gehen. So hat der l. Heiland meine Bitte erhört und meinen Ruf zur Gemeinde ausgeführt, dafür ich ihm in Ewigkeit danken werde. 1748 im Januar ging ich nach Herrnhut. O, wie wohl war mir, als ich in diese Gottesstadt kam und nun in der Gemeinde war. In Junio selbigen Jahres ging ich nach Marienborn. In Julio wurde ich in die Gemeinde auf den Herrnhaag aufgenommen, und in Septbr. gelangte ich zum heiligen Abendmahl. Hier hatte ich eine neue Schule, da ich mich noch besser kennen lernte, fand aber Trost und Gnade in Jesu Wunden für mein armes Herz, dasz ich mich mit meinem Elend kindlich zu dem halten konnte, der mich versüht und von Kindesbeinen an so lieb gehabt hat. 1749 im Septbr. ging ich mit noch 23 Seminaristen nach Barby, wo ich eine selige Zeit hatte für mein Herz bis 1753, da ich mit noch etlichen Brüdern nach Amerika ging. Bey aller der Gnade und Barmherzigkeit, die Er an mir gethan, bin ich noch ein armes Wesen in mir selber, voller Mangel und Gebrechen, bin aber froh, dasz ich Sein bin.

Ich bin's nicht wert, ich Armer,
Die Lieb' ist all zu gut,
Die Liebe, das Erbarmen,
Das alles an mir thut.

So weit er sebst.

Aus diesem eigenhändigen Aufsatz unseres lieben, seligen Bruders leuchtet der Character seines Herzens, welchen ihm der Heiland bis an sein seliges Ende erhalten hat, deutlich heraus. Er war ein Gefäß der Gnade, darin göttliche Einfach und kindliche Gestalt, ein ungefärbter Glaube und herzliche Liebe zu seinem geliebten Heilande wohnte, und alle seine Worte und Handlungen influirte, — ein Kleinod unter den treuen Arbeitern, die der Heiland der Brüdergemeine geschenkt hat, ob er gleich auch Mängel und Fehler an sich hatte, die man aber um seines treuen Herzens willen gerne übersahe.

Sein Zeugniß von der Liebe Jesu quoll einfältig und ohne alle Kunst aus seinem Herzen und Munde heraus, und hatte eine Herz-hinreißende Kraft bey allen, die es glaubten. Sein Umgang mit den Seelen war sehr liebevoll, und nur immer auf's Herz gerichtet, weil er nichts suchte als sie zum Heiland zu gewinnen und bey Ihm zu erhalten. Darin lebte er und konnte d'rüber sich selbst und seine Bequemlichkeit vergessen und mit allem verlieb nehmen, wie er's im Äußern hatte. Es ist daher auch sein Dienst überall in diesem Lande gesegnet gewesen, und man wird seiner, wo er gewesen, nicht so bald vergessen. — Nachdem er 1757 den 20ten April mit seiner, voriges Jahr in Lancaster am 5ten October selig entschlafenen Frau, Anna (geborne Burnet) zur heiligen Ehe verbunden worden, von welcher Ehe noch 2 Töchter, Anna und Elisabeth, am Leben und im hiesigen Chorhause sich befinden, — so diente er mit derselben als Arbeiter in verschiedene Stadt-, Land- und Orts-Gemeinen, als in Philadelphia, Lititz, Graceham, York, und zuletzt und am längsten in Lancaster, und an manchen dieser Orte zu 2 verschiedene Malen. Die Gemeine in Lancaster wird in sonderheit seines letzten 11jährigen Dienstes an ihnen und ihren Kinder eingedenk sein und bleiben. Er war daselbst im Jahre 1784 einigemal so krank und schwächlich, dasz man auf seine Ablösung bedacht war. Ehe diesselbe aber geschehen konnte, nahm der Heiland seine liebe Frau, eine treue und gesegnete Dienerin des Herren, von seiner Seite, worauf er bald durch uns're lieben Geschwister Russmeyers in Lancaster abgelöst wurde, und als ein schwacher und kranker Diener hieher, nach Betlehem, zur Ruhe kam. Sein Landsmann, unser Bruder Jost Jansen, nahm ihn in sein Haus und pflegte sein aus alter Bekanntschaft und Liebe. — Er erholte sich hier bald, und es fiel ihm doch ein, dasz er auch noch im Alter seine wenige übrigen Kräfte noch gern zum Dienst des Heilandes anwenden möchte. — Es wurde ihm daher das Haus-gemeinlein in Gnadenthal, bey Nazareth, zu bedienen aufgetragen. Er that es mit Freuden, hatte aber daselbst das Unglück, im Finstern eine Treppe hinunter zu fallen, das vermuthlich, ob er gleich nicht viel darüber klagte, ihm eine Verletzung an der Brust

und seine nachherige Krankheit verursacht hat. Weil auch seine Augen so dunkel wurden, dasz er die Versammlungen nicht mehr bedienen konnte, so wurde er vor einigen Wochen durch unsre lieben Geschwister Busse in Gnadenthal abgelöst, und zur mehrer Bepflegung, derer er bedrnfte, wieder hieher nach Bethlehem genommen. Unsre Geschwister Böhler nahmen ihn williglich in ihr Haus und Besorgung, und haben, bis an sein Ende, viele Treue und Liebe an ihm bewiesen. Auch freuten sich seine beiden lieben Töchter, dasz sie noch Gelegenheit hatten, ihrem Vater in seinem Alter pflegen zu helfen. Er war nicht lange hier, so brach der verborgne Schaden auf der Brust mit Bluterbrechen auf, seine rechte Seite wurde durch einen Schlagfluss gelähmt, und man sahe deütlich, dasz er nur, um hier vollendet zu werden, hergekommen sey. Er selbst sagte: „Ich habe mit meinem Heilande darüber geredet, und Er hat mir's gewiss gemacht, dasz meine Zeit allhier zu Ende ist. Ich bin ganz fertig und mit meinem lieben Herrn ganz verstanden. Ich gehe mit Fretiden, aus lauter Gnaden, zu Ihm. Er hat mich vor einem untreuen Herzen bewahret. Er wird auch meine zwei lieben Töchter bey sich und seinen Wunden erhalten.“ — Der Blutauswurf mit Krämpfen auf der Brust und im Arm kontinuierten Tag und Nacht, und die angewandte Mittel verschafften nur wenig Erleichterung. — Am 5ten October, als am Heimgangstage seiner seligen Frau vor einem Jahre, wäre er ihr gerne nach gefolget; es gefiel aber dem Heiland ihn noch einige Tage länger hier zu lassen. Seine Schmerzen nahmen täglich mehr zu, dasz sein Gebet, dasz der Heiland ihn nehmen möchte, immer anhaltender wurde. Sonntag Abends verlangte er ernstlich eingeseget zu werden und sagte: „Mein Herz ist bereits gebrochen.“

„Nichts als Jesu Christi Gnade,
Nichts als sein Verdienst allein
Lässt mich arme, sündige Made
Gut, gerecht und selig sein.“

Unter allen Schmerzen blieb er, bis auf die letzte Stunde, selbst bewusst, hörte auf alles, was geredet und gesungen wurde, und stimmte in die Lieder mit ein.

Montag Morgens des 10ten Octobers, zwischen 6 und 7 Uhr, verlangte er noch, dasz ihm noch einige Verse gesungen und die Tagesloosung gelesen werden sollte, die seinem sehnlichen Verlangen, bald aufgelöst zu sein, gar zu passend war; sie hiess: „So Er spricht, so geschiet's; so Er gebauet, so stehet's da.“ „Nun so mache Du, der alles machst, unsre Sache.“

Aller Anwesenden Gebet vereignigte sich mit dem seinigem um die baldige Erfüllung desselben, und wenige Minuten darauf streckte er seine Hände gegen seine Kinder aus, als ob er sie noch segnen wollte, that den letzten Athemzug und verschied, seines Alters 71 Jahre, 1 Monat, 3 Wochen und 1 Tag.

Otto Krogstrup ligger begravet paa Brødrekirkegaarden i Bethlehem i Sektionen A. 3die Række, Grav Nr. 6. I samme Række, Grav Nr. 25, ligger hans Landsmand Jost Jansen (Just Jensen), som er nævnt foran. Han var født i Nørre-Jylland 1719 og døde i Bethelhem 1790. Oprindeligt var han Sømand, men holdt Butik i Bethlehem og var i nogle Aar Vært i »the Sun Inn« (o. Sol-Kroen). Han var gift med Marie Fischer, med hvem han havde flere Børn.

Angaaende Krogstrups Døttre kan oplyses, at den ældste, Anna, der var født i Philadelphia i 1758, blev gift i 1789 med Samuel Steip, født 1757, død 1822 i Bethlehem. I dette Ægteskab blev Anna Kr., der døde i 1820, Moder til en Datter, Anna Joanna Steip, som var født i 1791 og døde 1878 i Bethlehem, hvor hun havde levet alle sine Dage, mest i de ugifte Søstres Hus. »Her old age was fresh and vigorous« — siges der. Den yngste Datter Elisabeth, der var født i Warwich¹⁾, Pa., 1763, var Lærerinde ved Pigeskolen i Bethlehem til 1803, da hun blev gift med en Enkemand, John Schropp, født 1750, død 1805. I dette Ægteskab blev hun Moder til Sønnen John Schropp, født 8de Septbr. 1805, noget over 2 Maa-

¹⁾ Warwich er det samme som Lititz, Stedets senere Navn.

neder efter Faderens Død. Elisabeth Krogstrup døde 1819. Hendes Søn blev i 1828 gift med Mary Cornelia Goundie, som fødte ham 3 Sønner og 2 Døttre. Han havde Kjøbmandsforretning i Bethlehem, hvor han døde 1840. En Datter af ham, Maria Elisabeth Schropp, født 1832, blev i 1851 gift med Charles Stout og døde i Bethlehem 1854.

Den i det foregaaende nævnte »Bruder Johannes«, er Grev Zinzendorfs Svigersøn, Biskop Johannes de Watteville. Det er ham, der er nævnt i Khist. Saml. 4. R. V, 600 og 641. »Br. Waiblinger« er omtalt i K. S. 3. R. I, 499 flg. under Navnet »Weibling«. S. 503 findes hans rette Navn, og han kaldes Mag. W. Han hed Johann Georg W. Han havde studeret i Tübingen, blev i 1736 Præst i Pilgeruh (ved Oldeslohe) og i 1750 ordineret til Biskop i Schlesien med Bolig i Gnadenberg (se Cranz: Brødrehist. dansk Overs. S. 289, 333, 453. Spangenberg's Leben von Risler, S. 101).

Efterretningen om Krogstrups Døttre osv. har jeg fra et Skrift, som er udgivet af »The Moravian Historical Society« (1897), betitlet: »The old Moravian Cemetery of Bethlehem, Pa. 1742—1897, by Augustus Schultze«, en Liste over alle der begravede med korte biografiske Notitser, et nok saa mærkeligt Skrift. Der findes i alt en 30 Danske og Norske (flest Danske) paa nævnte Kirkegaard, deriblandt ikke faa Præster. Exempelvis kan nævnes Amadeus Poul Thrane (1718—76) fra Aalborg, nævnt i Kirkeh. Saml. 5. R. I, 508. Han var Præst i Bethlehem fra 1761 til sin Død.

IV.

Fra Grevefejdens Tid.

Efterfølgende Dokument fra Efteraaret 1535 giver en karakteristisk Forestilling om de under Grevefejden stærkt opløste Retsforhold og fortjener derfor at bevares; thi saa mange Bidrag man end har til Oplysning om den store Politik i hin urolige Tid, saa faa ere de bevarede Aktstykker, der kaste Lys over de indre Forhold, naar man vil gaa noget mere i det enkelte. Som Exempel kan nævnes, at med Undtagelse af ganske faa Efterretninger fra Skaane vide vi saa godt som intet om, hvorledes det er

gaaet de danske Reformatorer i Fejdetiden, saa vi næppe en Gang kunne gætte os til, hvilken Side de mest have hældet til under Partikampen. — Forøvrigt viser nærværende Breve, at Højby Kirke (i Aasum Hrd. i Fyn) allerede i Middelalderen har været knyttet til S. Hans Klosterkirke i Odense, og at en af Munkepræsterne om Søndagen gik den lange Vej derud for at holde Messe. Efter Reformationen var Højby (nu Annex til Nørre-Lyndelse) i et langt Tidsrum henlagt til Kapellaniet ved S. Hans Kirke¹⁾.

Vij effther^{ne} Her Jørgen Jenssøn, prest vtij sancti Hans closter i Ottens, Oluf Bondhe i Høyby oc Per Hanssøn i sammestadh gyøre witterligt for alle i thette wort obne breff, att aar effther Gudtz byrdt mdxxxv, Søndagen nest effther alle helghen dagh, thæ war ther skicket for oss oc danmendt flere, som samme dagh Høyby sognesteffne søgthe waare²⁾, at beskedhen mandt Jürgen Hanssøn i Høyby stod i lent lydth oc adspurdhe menynghe mandt, hwad them witterligt wor om then sagh, som wor emellom Her Hans Lauritssøn oc Peder Judhe; ther handh haffue vil skott Her Hans ihyell i kyrken, tha kom Oluff Nielssøn, Erick Krommediges³⁾ foghet, oc beskermet Her Hans, saa hand fyck inghen hwgh; oc adtspurdhe for^{ne} Jürgen Hanssøn, om noghre saa nogle holle for^{ne} Per Judhe enthen aff sognemendhen eller andre, tha swaredhe menynghe [mandt], att thet wor icke saa, men for^{ne} Oluff Nielssøn bad hannem wære Erick Krommedigess presthe vbe-waaret, eller hand skulle faa vtack. Men ther Her Hans skulle gaa til Høyby kyrke then søndagh⁴⁾, tha laa Per Judhe tw hold for Her Hans oc ville haffue skott hannem i hyell, doch Hr. Hans worde seg for hannem, oc ther Per Judhe gick til kyrken, tha adspurdhe Anne Arildtz hannem, hwort hand

1) K. S. 4. R. IV, 519, 786, 791. Danske Kirkelove II, 217

2) Her synes nogle Ord at være glemte.

3) Er. Krummedige var forlenet med S. Hans Kloster.

4) Herefter har været skrevet: tyl forne — hvilke Ord atter ere udslettede.

wille gaa, tha swaredhe han saa: Myn frwe¹⁾ wiiſthe meg op til Kirken oc ſkøffthe oſthe²⁾ met preſthen, oc hand matthe haffue ſlaghet Her Hans i hyell wtij ſyn egen ſtue, haffde ther icke wæret saa mange indhe hoſſ them. Ther vdoſfuer beddis for^{ne} Jürgen Hanssøn eth ſogne witne, hvilcket hand fick oc loglyghe fremledhe medt viij trofaſthe Dannemendt, ſzom ær Knudt Perſsøn, Jep Hanssøn, Per Arildſsøn, Rasmus Hanssøn, Knudt Matſsøn, Niels Matſsøn, Hans Andherſsøn oc gamle Jep Hanssøn, hwilcke for^{ne} viij trofaſthe Dannemendt alle ſamdrectelighe witnedhe paa theriſſ godhe troo, ſyell oc ſandinghen, athii ſoffue oc hørdhe, alle teſſe for^{ne} artickell ſkedhe, ſom forſcreffuet ſtaar. Oc saa møghe mere, at for^{ne} Per Judhe wille giffue Her Hans leydhe, til meſſen wor vdhe eller en tyme offuer myddagh oc icke lengher, thij hand haffde saa kert eth andhet ſted ſom her. Ath saa ær i ſandhed i alle maadhe, och inthet witne imod gick paa nogræ ſtycker, oc wondhet ær for oſſ, thet witne wij for^{ne} met endzeglæ trickendis nedhen for thette wort obnebreff. Datum anno, die, loco vſupra.

Orig. med Spor af tre Segl i det ſt. Kgl. Bibl., Danske Selskabs Papirer Nr. 35.

V.

Fra Faaborg ved Aaret 1600.

Efterfølgende Notitser findes indførte foran i en gammel dansk Folio-Bibel, der f. T. tilhører Hr. Stiftsprovst, Dr. theol. R. Volf i Storehedinge.

Anno Domini 1600 den 6. Auguſti kom wor naadige Herre Konning Kristian den fierde [aff] deth [na]ffn hid thill Faaborg om formiddagen, den thid klochen wor x, och gieste

---

1) Det lader alſaa til, at Per Jyde i Forfølgelſen af Præſten har gaaet en adelig Dames Ærinde.

2) Formodentlig en Talemaade, ligesom man ſiger: at plukke en Høne med en.

hand ind thill Matz Holst borgemesters, och wor der y En time, och wor med hanom sex ridendes. Gud benaade den goude herre med alle sine medfølgendis thill land och thill wand.

Herunder findes indført en Del ret mærkelige Optegnelser af Michel Jørgensen vedrørende Sædpriser i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, bl. a., at efter Paaske 1607 solgtes 1 Skp. Rug for 5 Sk. og 1 Skp. Byg for 4 Sk. Bønderne kørte op og ned ad Gaden i Faaborg og tilbød Korn til Salg. Michel Jørgensøn (der da var 60 Aar gl.) siger, at han aldrig kunde huske saa billigt Kjøb.

Item denne Bibbell hør Michel Jørgenssøn, Borger af Faaborrig, thill med retthe, och kiøffthe hand hinde aff sin gode wen Maren Søffrensaather, barn fød i Hadersløff, som cr sallige Hans Knudsøns hustruff fordom borgemester her y Faaborg, och kiøffthe hand denne forskreffne bibbell aff hinde den 8. Februarij 1600, och thill Sandheds bekiendelse da haffuer forskreffne Maren Søffrensaather skreffuit her wnder med szin egen hand.

Deytte forskrøuene bekiender
ieg Maren Seuerins D[aaather]
salig Hanss Knudzens efter-
leuerske med min egen hand.

Och den Dag ieg Michell Jørgenssøn kiøffthe denne bibbell, da soer ieg wed min Saligheds Gud, at der som min kierre daather Jehanne Michels daather leffuer min død, da skall ingen anden haffue den end som forneffne min kierre daather Jehanne Michels daather y sith hus. O Gud forbande den, som icke will holle disse mine forskreffne ord.

Michell Jørgenssøn.

Anno Domini 1603 den cluffthe September døde min kierre daather Jehanne Michels daather, och bleff hun begraffuen y Faaborgs kircke den 12. September 1603¹⁾ och er

¹⁾ Sikkert som Offer for den svære Pestepidemi, som 1602—3 hjemsøgte Landet og som i Faaborg bortrev Sognepræsten Simon Jørgensen og alle hans Børn paa et nær.

hindis leyersted under den steen, som ligger y den mitherste gong y kircken hos fruier stoulen, der staar hindis naffn vdhogen paa same steen, och forhobis jeg och min kiere hustruff, Kiersten Michels, der hoes ad ligge. Gud giffue hinder, som der nu huiler, och wos, nor Gud will wor thid komer, en gledelige opstandelse. Amen.

Michell Jørgenssøn skreff dette forskreffne med sin egen hand.

VI.

Personalhistoriske Antegnelser.

I Universitets-Bibliothekets Exemplar af Albert Thuras ovf. S. 90 omtalte »Lykønskings-Tale til Colding Skoles Indvielses Højtid« 1732 har den i sin Tid bekjendte, flittige Litterat Christian Brandt († 1780) gjort nogle Antegnelser til Præste- og Lærerhistorien, der her kunne meddeles:

Hr. Søren Olufsen Ørsted var født i Randers 1650, 26. Sept., hvor hans Fader M. Oluf Sørensen Ørsted var Rektor; hans Moder hed Maren Nelausdatter, en Datter af Nelaus Povelsen, fordum Slotspræst i Kjøbenhavn, begge begravne i S. Mortens Kirke i Randers. Sønnen gik i Randers Skole i 13 Aar (imidlertid døde hans Moder 1656, 21. Febr.) og blev af sin Fader dimitteret 1669, da M. Bertel Bartholin var Rector Magnificus og Dr. Jens Bircherod Fac. phil. Decanus; og tog han Dr. Willum Worm til Privatpræceptor. Blev saa af sin Fader hjemkaldet at lære i Skolen i hans Sted formedelst paakommen Svaghed, og blev derpaa efter Examen approberet af Biskoppen Dr. Erik Grave til at være Vicerektor d. 25. September s. A., hvilket han forblev til sin Faders Død 1672. Da en anden succederede ham, resignerede han Skolen d. 21. Marts og rejste igjen d. 20. April 1672 til Kjøbenhavn (hvor han 1670 havde taget Exam. theol. under Dr. Matth. Foss og Dr. Witzleben og erhvervet sig et

ikke uberømmeligt Attestatum) og der prædikede for sin Dimission d. 22. Maj under Dr. Witzleben. Rejste saa igjen til sin Stifmoder i Randers og der forblev indtil Foraaret 1673, da han drog igjen til Kiøbenhavn og fik der formedelst den vidtberømte Dr. Borrichii Recommendation Condition hos Confessionarius og Hofprædikant Dr. Hans Leth 22. Maj, at informere hans 4 Sønner, og var der Aar og Dag indtil 1674, da Dr. Leth imellem Paaske og Pinsedag maatte rejse med Kongen og derfor satte de 2 Sønner i Frederiksborg Skole og de andre 2 til deres Moster i Assens, og Ørsted fik igjen Condition hos Hendrik Juul til Lindbjerg, at informere hans 3 Sønner, Jens, Just og Henrik, hvilken møjsommeligs Lejlighed han betjente i 3¹/₂ Aar indtil 1677 d. 16. Dec., da han tog venlig Afsked med ham og forblev Vinteren over hos Hr. Søren i Lønborg, indtil han igjen drog til Kjøbenhavn 1678, hvor han ved Dr. Willum Worms Recommendation blev 3. Lectiehører i vor Frue Skole og installeret af M. Peder Foss, Prof. Musices og Rector. Forblev der paa 4de Aar og tog imidlertid Baccal. Graden 1680. 1681 prædikede han iblandt de 3, Kongen vilde skulde lade sig høre paa Capellaniet i Frederiksborg, i Kjøbenhavns Slotskirke til Aftensang 13. Nov. til alles Fornøjelse og blev dertil kaldet af M. Oluf Torm at være hans Medhjælper i Ordet til Frederiksborg Slotskirke, Hillerød og Herlev Menigheder, som blev af Kongen confirmeret, hvorefter han blev af Dr. Hans Bagger examineret 12. Dec. og Onsdag derefter ordineret, og saa af M. Torm indsat Juledag. Fik siden Brev fra Gehejmerraad Moth 1690, 13. Juni, at Kongen havde givet ham Capellaniet i Kjøge i afg. Hr. Matth. Hansens Sted, og bekom sit Kaldsbrev. Den 27. Juli holdt han sin Afskedsprædiken og blev igjen af Provst og Sognepræst i Kjøge M. Emmeche Andersen indsat der den 3. Aug., da han til Aftensang gjorde sin Indtrædelsesprædiken. Han holdt samme Aar Bryllup med forrige Berider ved Frederiksborg Hans Christian Creutztes Enke, Beate Nielsdatter, den 23. Sept. paa Jægergaarden. Havde hende i 18 Aar, 5 Maaneder og nogle Dage, uden Børn. Blev angreben af Sygdom det sidste Aar, gik til Sengs den 21. Febr. og døde saa Søndagen d. 3. Marts 1709, æt. 58 Aar, 5 Maaneder og 5 Dage.

Som Supplement til de biografiske Notitser, Thura i anf. Skrift har meddelt om Rektorer og Hørere i Kolding, har Chr. Brandt indført følgende »Omissa«:

M. Hundevadio Rectori successit M. Johannes Paludanus¹⁾, natus Coldingæ 1600 d. 30. Jan., patre M. Joh. Severini Paludano, matre Anna Ivari f. H. 1621 vocatus ad moderamen scholæ patriæ et introductus d. 22. Aprilis, cui præfuit ad d. 25. Jan. 1626. 1623 circa Idus Junii profectus est in Germaniam et sedem Studiorum fixit in inclyta ad Albim Academia ad terminum Michaelis 1624, quo tempore ob imbecillitatem vicarii, quem absens aluit Coldingæ, in patriam revocatus est et spartam suam de novo agressus. 1626 d. 2. Januarii vocatus Pastor Rincopiensis, et d. 18. Jan. sacris initiatus per Episc. Dr. Iv. Hemmetæum. Obiit. d. 28. Aug. 1652. NB. 1616 d. 10. Januar. ad mensam Regiam Roskildæ introductus legibus subscripsit.

Ita M. Janus Severini Coldingius²⁾ a. 1596 d. 10. Aug. ad mensam Regiam scholæ Roeskild. admissus. 1603 hypodidascalus scholæ Colding. 1612 symmysta Colding.

Petrus Severini Egtved a. 1620 d. 14. Dec. ad mensam Regiam Roeskild. admissus legibus subscripsit, dein Rector Coldingensis³⁾. Peregrinus in exteris nationibus Fræneræ obiit.

¹⁾ Hans Hansen Kjær kan ikke umiddelbart have efterfulgt M. Jens Sørensen Hundevad som Rektor i Kolding, da sidstnævnte 1612 befordredes til residerende Kapellan smst. og Præst i Almind, medens førstnævnte ikke blev Rektor før 1621. Der maa altså have været en eller flere imellem.

²⁾ Det er den ovennævnte M. Jens Sørensen Hundevad. Han blev Rektor 1608.

³⁾ Det er vanskeligt at finde Plads for denne som Rektor. Det kunde derfor formodes, at han kun har været Hører. Han deponeeres 1623 for Roskilde Skole. — Det er for øvrigt mærkeligt, at denne og de i det følgende nævnte Lærere ved Kolding Skole alle havde nydt godt af Kommunitetet i Roskilde, skjønt deres Navne vise, at de vare fra Kolding eller Egnen deromkring. En Sammenligning med Univ. Matrikel tyder dog paa, at det forholder sig rigtigt.

Petrus Christiani Colding a. 1632 d. 24. Dec. ad mensam Regiam Rosk. admissus, hypodid. dein Colding.

Antonius Johannis Colding¹⁾, hypodid. Cold. circa a. 1600. 1590 ipso die Michaëlis inter alumnos Regiæ scholæ Roeskildensis receptus.

Petrus Petri Folderup Cimber a. 1600 d. 10. Febr. ad mensam Reg. sch. Rosk. admissus. A. 1608 hypodidasc. Colding. et a. 1615 in Nov. factus hypodid. sch. Bergensis.

Nicolaus Andreæ Colding a. 1605 d. 24. Febr. alumnus Regis Rosk. factus subscripsit legibus, postea Collega scholæ Cold. moritur 1610 paulo ante Martini.

Claudius Jani Coldingius 1613 d. 9. Jan. ad Reg. mensam Roskildæ receptus, hypodidasc. Colding. factus 1615.

Joh. Antonii Coldingensis²⁾ a. 1623. 5. Oct. alumnus mensæ Reg. Roesk. factus, 1625 deputatur hypodid. sch. Colding., dein Rector, postea pastor in Holsatia.

Severinus Johannis Colding. a. 1624 d. 26. Sept. ad mensam regiam Roesk. admissus, hypodid. Colding., ubi moritur.

Georgius Bartholdi Taulerus³⁾ a. 1624 d. 1. Jan. ad mensam Regiam Roesk. introductus. Conf. Hannæi Stat. Honor. Gymnas. Othin.

Matthias Johannis Coldingensis a. 1625 d. 18. Maji alumnus mensæ Regiæ Roesk. factus. Hypodid. sch. Colding.

VII.

Slægten »Piper« i ældre Tid.

Ved *Holger Hansen.*

Til Pastor A. Jantzens Artikel i K. S. 5. R. I. med denne Overskrift kan jeg give følgende Supplement:

Brødrene Peter Christian, Hans og Dines Piper havde

¹⁾ Se D. biogr. Lex. IX, 357.

²⁾ Kaldes i Univ. Matr. Roeskildensis, men i Kbh. Kommunitets Matrikel: Cimber. Han var vel dog saa alligevel fra Kolding; deponerede 1626.

³⁾ D. e. fra Tavlov. Blev senere Professor ved Gymnasiet i Odense.

ganske rigtigt en fjerde Broder, Johan Peter, men det kan ikke være den Mand, som er omtalt S. 754, men derimod en Mand, som i flere Aar boede i Nyborg og døde der den 12. Nov. 1783, ifølge Kirkebogen 75³/₄ Aar gammel. Hvornaar og hvorfra han kom til Nyborg, har jeg ikke fundet, men han forekommer allerede 1767. Følgende er uddraget af Nyborg Skifteprotokol, som findes i Provinsarkivet i Odense.

Johan Peter Piper ejede og beboede, sammen med sin Husholderske Sidse Larsdatter og sin Tjenestepige Maren, et lille Hus paa 1 Etage med Kvist, Sidehus og Have; Huset var vel vedligeholdt og vel møbleret; medens Huset ved Auktionen solgtes for 236 Rdl., udbragtes Møbler og andet Løsøre til 306 Rdl. Ved sin Død efterlod J. P. Piper sig et Testamente af 1. Okt. 1779 (konfirmeret 16. Jan. 1784), hvori det hedder: »Da jeg undertegnede udi min Alderdom siden 1759 ej har haft nogen Næringsvej, hvormed jeg noget kunde fortjene til min Husholdnings Bestridelse, men daglig tæret af det lidet, jeg ved Guds Forsyn og Velsignelse udi mine yngre Aar havde forhvervet og ved forsigtig og tarvelig Økonomi sparet og samlet, saa kan enhver fornuftig skønne, at ej noget efter min Død kan blive til Arv og Deling iblandt alle mine mange Arvinger.«

Han testamenterer 50 Rdl. til sin juridiske Raadgiver, Byskriver Poul Nielsen, og til den gamle Husholderske Sidse Larsdatter, som i nogle og 40 Aar har tjent ham, 30 Rdl. aarlig, saa længe hun lever. Ellers indsættes som Universalarvinger Brodersønnen Johan Peter Piper, Sogne-
degn til Øster og Vester Egede, hans to Børn, Johanne Petrine Piper og Dines Engelbreth Piper; disse fik tilsammen 267 Rdl. 3 fl 8¹/₂ β . Sidse Larsdatter døde i Nov. 1785 hos Byskriver Nielsen. De faa Bøger, J. P. Piper efterlod sig, tyder ikke paa, at han har været en studeret Mand; der fandtes kun, foruden »et Bundt gamle Bøger«, 7 Bind, deriblandt Doctor Jersins opbyggelige

Skrifter, som ved Auktionen solgtes for 14 β til Degnen Piper. I hele Skiftet er der ikke nogen som helst Antydning af, hvilhen Livsstilling Johan Peter Piper i sin Tid har indtaget.

Da Red. tilstillede Hr. Pastor Jantzen foranstaaende, modtoges fra hans Haand følgende:

Tak for Laan af vedlagte Meddelelse fra Arkivassistent Holger Hansen i Odense om Joh. P. Piper († Nyborg 1783). Efterretningen vilde have hævet meget dunkelt, hvis Kirkebogen blot havde angivet den Afdødes Alder til $85\frac{3}{4}$ i Stedet for $75\frac{3}{4}$ Aar; thi saa var min Formodning om Separatistens Afstamning fra Hospitalet i Randers kuldkastet. Joh. P. Piper af Randers blev døbt 26. Jan. 1698; det er ham, jeg har identificeret med Studenten, immatr. 1717 (Univ. Matriklens Aldersangivelse kan i mangfoldige Tilfælde ikke følges). Men om en Johan Peter Piper, Søn af Hospitalsforst. i Randers og født 1708 findes intet i Randers Kirkebog. Hvorledes er det at forstaa? Foreligger der en Mystifikation? Kan en af Separatistens Brødre have antaget hans Navn for at skjule sit virkelige? En af Brødrene, Vilhelm Frederik P., var en „løs Fugl“ og til stort Besvær for Dr. Hans Piper, som i Forbindelse med Faderen fik ham sat paa Christiansø; han løslodes dog efter et Par Aars Fangenskab og blev endog stillet et Embede i Udsigt; men hvor han er blevet af, kjender jeg ikke. Vilhelm Frederik Piper var døbt $29\frac{3}{8}$ 1701 i Randers. — Det var nu blot en løs Formodning, der løb mig i Pennen efter Gjennemlæsning af Arkivmeddelelsen.

VIII.

Endnu en Gang Herluf Trolles Te Deum.

Af P. Severinsen.

Hr. Arkivar G. L. Wad har meddelt mig, at i den Ledreborgske Manuskriptsamling (Kvart og Oktav Nr. 302) findes et lille Oktavhefte med Titel: »Te Deum Laudamus

udsat af Høy-ædle og Velbaarne nu Salig Hr. Herluf Trolle til Herlufsholm og beordnet at siungis i Herlufsholms Kirche og Skole saa vel som i begge Nestved Kircher. Effter begiering til trychen befodret ved H. Busch. Trycht Aar 1706.« Trykningen er vistnok aldrig foregaaet. Teksten er i alt væsentligt som den K. S. 5. R. I, 525 meddelte. Af Afvigelserne bør dog mærkes i Vers 18, Linje 1: »De den« for »Heden«. Vers 21 lyder, sikkert korrekt, saaledes:

Giv os med din Arve-deel
at æris og glædis i Ævighed.

IX.

Hjalmar Heden: Studier till Danmarks Reformations Historia.

Under ovenstaaende Titel har Højskoleforstander (i Wärmland) Hjalmar Nilsson Heden udgivet to meget vellykkede historiske Afhandlinger, den første (1900) angaaende Reformationen under Frederik I., den anden (1903) vedrørende Tiden fra Kong Frederiks Død til Slutningen af Grevefejden. Ved Forsvaret af den sidste Afhandling har Forfatteren erhvervet den filosofiske Doktorgrad ved Göteborgs Højskole, og det med Rette, da han aabenbart har et særdeles godt Greb paa historiske Undersøgelser. Selv en nøjeregnende Kritik vil finde lidet at rette eller tilføje, og Fremstillingen er behageltg og let læselig. Vi ønske Forfatteren til Lykke med hans smukke Arbejde.

H. F. R.

Kirke- og kunsthistoriske Møder

afholdte i Aaret 1903.

Selskabets Møder ere fortsatte i det nu allerede i en Række Aar indslaaede Spor og have fremdeles kunnet glæde sig ved god Tilslutning. Her skal gives en kort Udsigt over de afholdte Foredrag. Nogle faa af dem meddeles efter Talernes Manuskripter.

Møde i Faaborg den 26. Maj.

Foredrag holdtes af Professor Kornerup (s. ndf.), Dr. H. F. Rørdam (Kirkelige Minder fra Faaborg) og Pastor P. Severinsen (Den danske Salmedigtnings ældste Historie).

Helligaandshuset i Faaborg og dets Kirke.

Af J. Kornerup.

Ærede Forsamling!

Denne gamle Kirke, Helligaandskirken, som den hed, var ikke fra først af Faaborg Bys Sognekirke. Denne, som blev nedbrudt i Reformationstiden, saa at nu kun dens Taarn staar tilbage, var ligesom saa mange andre Kirker ved Søkysten indviet til den hellige Nikolaus, Biskop af Myra, Sømændenes Værnehelgen. Helligaandskirken derimod var knyttet til et Kloster og Hospital. Disse Helligaandshuse, som fandtes i adskillige af vore større Byer, viser en af Middelalderens smukkeste Sider ved den Barm-

hjertighedsgerning, der i disse Huse udøvedes mod syge og fattige Mennesker.

Vistnok var Middelalderen en raa, barbarisk Tid, men dog trængte Frelserens Ord, »hvad I gøre mod en af de mindste af mine Brødre, det gøre I imod mig«, ind i mange Hjerter. Man forsømte ikke at give Almisse saaledes som endnu ved Kirkedørene i Spanien og Italien, hvor Tiggernes Skare er forsamlet, naar Messen er forbi. »Guds Fattige« kaldte man dem. Allerede hos de ældste Kristne træffer man ogsaa Exempler paa, at der blev indrettet Sygehuse for fattige. Saaledes fortæller Kirkefaderen Hieronymus om en from romersk Dame, der hed Fabiola, at hun i Aaret 380 byggede et Hus, bestemt til at optage syge og svage Mennesker. Sligt havde Hedningerne ikke kendt noget til.

Det var dog først i Korstogenes Tid, at Trangen til at afhjælpe den store Nød og Elendighed, der var en Følge af disse, fremkaldte Stiftelsen af de store Hospitalsordener i det hellige Land, halvt geistlige halvt militære Ordener som Johannitterordenen. Om disse Ordener hedder det i en Pavebulle fra 1130, »at dér blev de trængende og fattige vederkvægede, og dér ydedes mange Tjenester af Menneskekærlighed. De af Strabadser og Farer udmattede bliver igen styrkede. For at de kunne valfarte til de hellige Steder, beskytter Husets Brødre dem mod Hedningerne ved væbnede Riddere, der bliver underholdte paa Klosterbrødrenes Bekostning.«

Ogsaa Helligaandsordenen var meget gammel, men blev forbedret ved en fornyet Stiftelse af en from Mand i Frankrig, Gui af Montpellier, hvis Stiftelse fik Pavens Stadfæstelse i Aaret 1198.

I Danmark forekommer allerede i det trettende Aarhundrede Helligaandshuse. Saaledes var der i Roskilde et omtrent 1225¹⁾, hvilket Biskop Jakob Erlandsen i Aaret

¹⁾ C. Neergaard: »Helligesthus og Duebrødrehospital i Roskilde«. Kirkehist. Saml. 4. R VI, 455,

1253 flyttede fra dets Plads udenfor Byen ind i dennes Midte ved Laurentiuskirken og skænkede en Del Bispetiende til det. Ved Reformationen blev denne Stiftelses Midler saavel som St. Jørgens Hospitals lagte til Duebrødre Hospital i Roskilde, der endnu den Dag idag er et Hjem for 50 gamle fattige Mennesker.

Det største endnu virkende Helligaandshus i Danmark er dog Hospitalet i Aalborg, som blev oprettet 1431, og hvis gamle Bygninger staar endnu. Her nyder endnu 80 gamle Mennesker, Mænd og Kvinder, Husly, Varme, Lægehjælp og nogen Understøttelse i Penge. Saaledes virker disse Stiftelser endnu til Velsignelse. Der er her ligesom en usynlig rød Traad, der forbinder os med en fjern Fortid.

I Aaret 1474 foretog Kong Kristiern den 1ste sin bekendte Reise til Rom og besøgte ved denne Leilighed det store Helligaandshus »Hospitale in Saxia«, et Mønsterhospital, hvis Virksomhed gjorde et saa dybt Indtryk paa Kongen, at han besluttede at oprette lignende Hospitaller, naar han kom hjem til Danmark, hvad der gav Helligaandsklostrene et mægtigt Opsving.

Medens Munkene i de gamle Benediktiner- og Cistercienser Klostre mest levede indelukkede bag deres Mure, efter Skriftens Ord ligesom »afdøde fra denne Verden«, sysselsatte med Kirketjeneste og fromme Bønner og Betragtninger, dog ogsaa med Videnskab og Kunst, var Helligaandsbrødrene derimod i fuld Virksomhed med at pleje de syge og gamle Mennesker ifølge den Vægt, Katholikerne lægger paa gode Gerninger, idet de holder sig til Apostelen Jakobs Ord: »Vis mig din Tro i dine Gerninger«.

Vistnok var det smaat nok paa disse Hospitaller med den Lægehjælp, der ydedes. Brødrenes Kundskab i Lægevidenskab var ringe og blandet med megen Overtro. Man holdt sig uden Tvivl til de Urter, Mester Henrik Harpestreng foreskriver i sin bekendte Lægebog, og hjalp

disse ikke, lod man de syge kysse Helgenben, hvad der efter Tidens Mening var et kraftigt Middel. Men naar vi bedømmer Helligaandsbrødrenes Virksomhed i Forhold til hine Tider, var den agtværdig og menneskelig, og der blev i deres Hospitaler, saa godt de ofte knappe Midler tillod det, sørget for Lemmerne med Mad, Øl, Klæder og Senge, ligesom der ogsaa, omend for en begrænset Tid, blev givet fattige reisende Nattely og et Maaltid.

Helligaandshusene styredes af en Prior og et Broderskab af Augustinerordenen og havde saaledes et religiøst Præg. Der fandtes Lægbrødre, som hjalp med ved Sygeplejen. Ordensdragten var en sort Kutte med Hætte, og paa Brystet bar saavel Munke som Lemmer et hvidt Dobbeltkors.

For at skaffe Penge til Hospitalets Drift drog Klosters saakaldte Bedere¹⁾ omkring i Landet for at tigge og fik ogsaa et rigeligt Udbytte, fordi de lovede det enfoldige Folk Syndsforladelse. Paven havde vist Helligaandsbrødrene store Begunstigelser. De havde faaet Lov til at holde Gudstjeneste, naar Landet var lyst i Ban og alle andre Kirker var lukkede. Retten til at udstede Afladsbreve var ogsaa af stor Betydning. Man har endnu fra Helligaandshuset i Randers flere mærkelige Afladsbreve, som levende male Tidens Overtro. I et af disse Breve²⁾ lover Erkebisperne i Lund, Upsala samt 8 andre nordiske Biskopper: »Aflad til alle dem, der søge til Helligaandshuset i Randers som Pilgrime og bidrage til dets Bygning, give Prydelser til det og dér falde paa deres Knæ og bede Gud om Naade og bede for den hellige Kirke, naar de høre Maria-klokken klemte efter Romerkirkens Sæd, og dér følge efter Guds Legeme og den hellige Olie til syge Mennesker, og naar de gaa omkring Kirkegaarden bedende for alle kristne

¹⁾ H. Rørdam: »Kjøbenhavns Kirker og Klostre«, S. 298.

²⁾ Stemann: »Randers Helligaandshus«, Kirkehist. Saml. 4. Række, VI, 29.

Sjæle, hvis Kroppe dér hvile, og naar de høre Marie Navn nævne og da prise Gud for hans Naade. Naar nogen gør disse gudelige Gerninger, da forlade vi dem 60 Dages Af-lad af dem, som de skulle brænde i Skærsilden«.

Skyggesiderne ved Helligaandshusenes Virksomhed træder os tydeligt imøde saavel i Afladsbrevene som i det omfattende Tiggeri og endelig i Troen paa Sjælens Frelse ved saadanne gode Gerninger som dem, der nævnes i for-nævnte Brev; især kom det an paa at give Penge og Gods til Kirker og Klostre.

Om Helligaandsklosterets Stiftelse i Faaborg har man et gammelt Sagn, som findes optegnet i Præsternes Beret-ning om fyenske Oldsager¹⁾. Det hedder heri, at der i fordums Dage skal være kommen en Kardinal til Faaborg, og begærede han, at der her skulde bygges et Kloster; men Borgmester og Raad vilde kun tillade det paa den Betingelse, at Klosteret skulde bære en Trediedel af Byens Skatter. Imidlertid havde en Fisker fundet et dødt Barn i Havet og bragt det til Kardinalen, som ved Haandspaa-læggelse atter bragte det til Live. Og nu kappedes alle efter dette Jertegn om at berige den nye Stiftelse. Denne Legende havde sin Oprindelse fra et Maleri paa Fløidørene af det store Høialter hér i Kirken, som jeg senere skal komme tilbage til. Men den her malede Kardinal er ingen anden end Kirkefaderen Hieronymus.

Historien giver ellers god Besked om Stiftelsen, idet man nemlig har et Brev fra 1477 fra Borgmester og Raad i Faaborg til Biskop Rønnow i Odense, hvori de beder om Lov til at oprette et Kloster af den hellige Aands Orden og et Hospital for fattige, hvilket Biskoppen ogsaa tillod. Blandt Stifterne nævnes Ridderen Frederik Barsebæk og Væbneren Klaus Krumstrup m. fl. Klosteret fik nu sin Besætning af Prior og Munke, der fulgte St. Augustins Regel. Det blev underlagt Hospitalet in Saxia i Rom og

¹⁾ Daugaard: »Om de danske Klostre«, S. 307.

fik alle de før omtalte Rettigheder til at meddele Aflad m. m. Klosteret erhvervede sig mange Ejendomme i Faaborg og Gods omkring i Fyen, paa Als og i Jylland, tildels Gaver for Sjælemesser og for at blive optaget i Ordenens Broderskab. Saaledes fik Brødrene Midler til at bygge denne Kirke samt Hospitalet og Klosteret, der stødte op til dens nordre Side.

I Aaret 1520 skænkede Kristian den 2den St. Nikolai Kirke til Klosteret, og denne Gave stadfæstedes 1528 af Kong Frederik den 1ste i et Brev, dateret Gottorp. Efterat Kongen heri har sikret Klosteret alle dets Rettigheder, skriver han til Slutningen: »Dog saa, at Hr. Niels Bosen oc hans Efterkommere, Prierer i den Hellig Aands Kloster, skulle herefter tilbørligen oc redeligen holde de fattige, syge Mennesker, som dér nu inde ere og herefter komme skulle, med Mad, Øl, Klæder og hvis andet, de behøve. Saa fremt at det ikke holdes, da skal dette vort Brev dermed være forbrudt.«

Kongens Gave af Nikolai Kirke kom kun kort Klosteret til gode; thi faa Aar efter var det forbi med Munkelevet her. Den lutherske Bevægelse yttrede sig allerede stærkt, og det begyndte især at gaa ud over Klostrene i Byerne, hvor man paa mange Steder uden videre jog Munkene ud af deres Boliger ligesom nu i Frankrig. Dette synes dog ikke at være sket i Faaborg; men da Prioren og Munkene følte, at de trængte til Værn, gav de sig 1532 med kongl. Tilladelse ind under en nærboende Adelsmand, Jakob Hardenberg til Hvedholm, der paatog sig at sørge for deres fremtidige Underhold. Faa Aar efter udbrød Grevefeiden, og da Hardenberg under denne nødtvungen havde maattet slutte sig til Grev Christoffer af Oldenburg og siden var ført som Fange til Meklenborg, overgav Kong Christian III 1536 Klosterets Forsvar til en anden nærboende Adelsmand, Anders Emiksen til Stensgaard. Ved samme Tid synes Prioren Niels Bosen at have opgivet sin Stilling og at have trukket sig tilbage til

Præsteembedet i Diernisse, der maaske allerede tidligere hár ligget under Klosteret. 1539 fik Faaborg Borgere kongl. Tilladelse til fremtidig at benytte Klosterkirken til deres Sognekirke, og Aaret efter blev Hospitalet i Faaborg ophævet, og dets Midler henlagte til Odense Hospital. Hvad brød man sig nu om de fromme Stifteres Villie, at deres Gaver skulde komme Faaborg Bys syge og fattige tilgode?

Om Helligaandsklosterets Bygninger véd vi kun lidet andet end, at de have ligget op til Kirkens nordre Side, hvor der nu er en Urtegaard og et sig sænkende Jordsmon. Rimeligvis har de udgjort tre Længer omkring en firkantet Gaard saaledes som de faa i Danmark bevarede Klostre: St. Marie i Helsingør, Herlufsholm, St. Katherine i Ribe og Klosteret bag ved Vor Frue Kirke i Aarhus. I Løbet af det 16de og 17de Aarhundrede blev Bygningerne nedbrudt; men udvendig paa Kirkens nordre Sideskib imod Vest ser man endnu en tilmuret Dør, der antages at have ført ind til Klosterets vestre Længe; men særdeles mærkelige er de Spor af tilstødende Bygninger, der ses paa Korets nordre Ydervæg. Ogsaa her bemærkes en tilmuret Indgang men desuden Aftryk af en to Stokværks Bygning med en Række Hvælvinger i hver Etage. I øverste Stokværk er der to fladbuede lange Nicher, uden Tvivl tidligere Døre, der rimeligvis har ført ind til et Pulpitur i Koret.

Kirken bærer Præget af den Tid, da den blev opført, Slutningen af Kristiern den 1stes eller Begyndelsen af Kong Hans's Tid, da Spidsbuestilen allerede havde hersket i mer end to hundred Aar. Der er nogen Grund til at antage, at Koret er blevet opført først og taget i Brug som en lille Kirke for sig. Hvor det støder til Skibet, ses oppe i Gavlen en Sammenflikning eller Øgning i Murværket, der kunde tyde herpaa; men nogen større Forskel i Tiden imellem Kirkens to Hovedafsnit er der neppe.

Helligaandsbrødrene have naturligvis fortsat Byggeriet saasart, de havde Midler dertil.

Helligaandskirken bestaar af et høit Midterskib og to lavere Sideskibe, hvis store spidsbuede Vinduer giver rigeligt Lys. Disse Vinduer har tidligere havt fine murede Poster ligesom de endnu bevarede i Korets tilmurede østre Vindue. I nordre Sideskibs Mur bemærkes en Række runde Blindinger baade indvendig og udvendig, som ikke er andet end Prydelser, bestemte til at bryde Væggenes Flader. Det maa formodes, at Meningen fra først af har været, at der her ligesom i andre Klosterkirker ikke skulde aabnes Vinduer ind imod Klostergaarden; men under selve Opførelsen har Bygmesteren forandret sin Plan og opmuret de store spidsbuede Vinduer, som hist og her overskære de omtalte Blindinger.

Midterskibets Sidemure hviler paa ottekantede Piller, som forenes med profilerede Spidsbuer. Fra Pillerne stige flade Vægpillen i Vejret og bære Hovedbuer og Krydshvælvinger. Øverst oppe ses tilmurede fladbuede, korte Vinduer, som har bragt Lys ind, førend det nuværende store Tag anbragtes. Naar man stiger op over Sideskibenes Hvælvinger, ser man Rester af Blyindfatningen i de nu lukkede Vinduer.

I Aaret 1588 visiterede den fyenske Biskop, Mag. Jakob Madsen, Faaborg Kirke og skrev i sin Bog¹⁾, at Koret var hvælvet, men Kirken havde Træloft. Jeg nærer Tvivl om, at Biskoppen har husket rigtigt, da han skrev dette i sin iøvrigt interessante Bog. De omtalte Vægpillen er af Bygmesteren bestemte til at bære Hovedbuer, og undersøger man Hvælvingerne, finder man, at de er byggede paa den middelalderlige Maade med fire kuppelformede Kapper ligesom Korets Hvælvinger. Dersom de havde været opførte efter 1588, havde de sikkert set helt anderledes ud.

¹⁾ A Crone: »Mester Jakob Madsens Visitatsbog«, 246.

I sin lille Bog om Faaborg¹⁾ har Hr. A. Schrøder i høje Toner prist den »Restauration« af Kirken, der fandt Sted 1857—58. Jeg kan ikke være med hertil; thi der blev ved hin Leilighed begaaet store Misgreb. De smukt udskaarne Korstole med Sæder til 26 Helligaandsbrødre blev malede med gul Oliefarve, saa at de se ud, som de var fra igaar! Man kunde have lært fra andre Kirker, at Egetræs Korstole fra Middelalderen aldrig bør overmales. Fra Kirkegulvet fjernede man hensynsløst de gamle Ligstene og fra Væggene Mindetavler og Malerier af Præster, Borgmestre og Raadmænd med Familier, som ligger her begravne og som havde Ret til at fredes. En Del af dette findes nu henflyttet til et lidet Rum i Kirkens nordvestlige Hjørne.

Arkitekt Jensen fra Odense, der i mange Aar har syslet med Kirken, har idag her udstillet en Række smukke og nøiagtige Tegninger af denne, som viser, hvad der kunde opnaas ved en bedre Restavrering end den forrige, naar den stygge Hvidtning udvendig fjernedes, Gavle og Tag bragtes tilbage til deres oprindelige Former og Høikirkens Vinduer aabnedes m. m. Dog bør alle Mærker og Spor af det gamle kloster paa Korets Nordside bevares uforandrede.

Til Slutning skal tillade jeg mig at omtale den gamle Altertavle fra Klosterets Tid, som fandtes her i Kirken indtil Aaret 1855, da den maatte vige Pladsen for Marstrands smukke Maleri, Kristus i Emaus. Den blev da henflyttet til Kirkens vestre Ende, hvor den stod til 1882, da den blev indlemmet i Nationalmuseet. Dette Alterskab har dobbelte Fløidøre og er, naar disse aabnes, 7 Al. 14" bredt og 3 Al. 15" høj, men Fodstykket mangler. Under den midterste Afdeling læses:

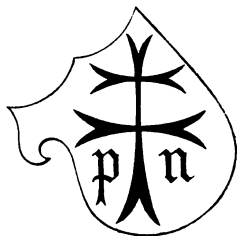
In · jar · un · ses · hern · o · beata · trinitas · mccccxi ·

og det ses heraf, at Arbeidet er udført i Herrens Aar 1511

¹⁾ Aug. Schrøder: »Meddelelser om Faaborg Kjøbstad» 1866.

af en tysk Kunstner ligesom saa mange andre Altertavler fra hin Tid.

Naar Skabet er lukket, ses paa de yderste Døre store Malerier af de fire Kirkefædre, St. Augustinus i Bispeornat og med et brændende Hjerte i Haanden, St. Gregor i Pave- dragt med den tredobbelte Krone paa Hovedet, St. Hieronymus i rød Kardinaldragt og St. Ambrosius som Biskop med en Bog i Haanden. Under Ambrosius er der malet et hvidt Skjold med Helligaandsbrødrenes Vaaben, et dobbelt Kors med tolv Spidser, samt Bogstaverne p n, hvor-

med sigtes til Prioeren Peder Nielsen, som maa antages at have ladet Alterskabet udføre. Men under Gregor staar den bekendte Odense Biskop Jens Andersen Beldenaks Vaaben, saa at vistnok ogsaa han har ydet Bidrag til Anskaffelsen af dette Kunstværk, hvad der jo i hine Tider

betragtedes som en god Gerning, der nok kunde frelse fra Skærsilden.

Naar de yderste Fløjdøre aabnes, sér man paa de indre Døre en hel Række velbevarede Malerier af Kristi Lidelseshistorie ligefra Gethsemane til Korsfæstelsen og Gravlæggelsen og med en Masse Figurer i Middelalderens brogede Dragter. Disse Malerier er ganske vist ikke store Kunstværker, malede i den konventionelle Stil, men naivt og ikke uden Følelse.

Paa de store Festdage aabnedes ogsaa de inderste Fløjdøre, og da viste Altertavlen sig i al sin Pragt med sine udskaarne, malede og rigt forgyldte Figurer. Paa Fløjdørene er der opstillet i to Rækker 16 Helgener med deres Attributer og Underskrifter, nemlig til venstre: St. Paul, St. Kristoffer, Scta. Barbara, St. Dionysius, St. Cyriacus, St. Magnus, St. Vitus og St. Erasmus. Til høire: St. Andreas, St. Egidius, St. Georg, Scta. Margrethe, St. Eustacius, St. Achatius, St. Blasius og St. Pantaleon.

Naar undtages de to Apostle, er de fjorten andre nævnede Helgener de saakaldte Nødhjælpere, til hvem man tyede under al Slags Sygdom og Uheld, og de var fremstillede her, fordi der indenfor Hospitalets Mure fandtes saa megen Elendighed.

Alterskabets Hovedrum er tredelt ved smukt udsnitte, fine snoede Søiler, der bære smaa Helgenfigurer og Baldakiner med rigt gothisk Løvværk. I Midten staar Gud Fader i overnaturlig Størrelse med graat, lokket Haar og Skæg og en høi Guldkrone paa Hovedet. Han holder i sine Arme den af Korset nedtagne Søn, og to Engle omsvæve ham; men Duen, Billedet af den hellige Aand, som ifølge den før anførte Indskrift maa have været der, er nu borte.

Til Venstre staar St. Augustinus, fordi Klosterbrødrene fulgte hans Regel, og til høire hans Moder, Monica, med Nonneslør. I sin »Bekendelse« taler Augustinus om denne Moder, som var en from Kristen. Selv var han, skønt en høit begavet og dannet Mand, der havde studeret Filosofi, Rethorik og andre Videnskaber, længe en Hedning og førte et syndigt Liv, indtil han paavirket af Moderen angrede sine Synder, omvendte sig, lod sig døbe og blev en ivrig Kristen, Biskop og stor Skribent. Han fortæller smukt om, hvorledes han, faa Dage før hans Moder døde, sad alene med hende i deres Villa ved Ostia og følte en stor Trøst ved at tale med hende om det evige Liv. En stor Kunstner¹⁾ har malet denne Scene. Augustinus sidder med sin Moder i Haanden, men hendes Ansigt er allerede præget af Dødens Nærhed, og hun retter Blikket mod Himlen. Bagved sér man de evigt rullende Bølger.

Det har været en Fest- og Glædesdag for Prioren, Peder Nielsen, da han i det Herrens Aar 1511 indviede sin Altertavle her i Kirken, holdt det hellige Messeoffer og løftede Monstrantsen. Foran Tavlen lyste Vokskerterne og

¹⁾ Den belgiske Maler Ary Sceffer.

fik Guldet til at glimre og de hellige Billeder til at lyse. Skyer af Røgelse bølgede op under Hvælvingen, og i Korstolene sad Helligaandsbrødrene i deres sorte Kutter med det hvide Ordenskors paa Brystet. Den fromme Prior lyste Herrens Velsignelse over dem og over Hospitalets Lemmer, svage og fattige Mennesker, der knælede andægtig paa Stengulvet, søgende Ly under Romerkirkens Vinger og slaaende sig til Taals med den Tro, at Klosterbrødrene nok skulde sørge for deres Sjæls Frelse, i Kraft af deres gode Gerninger.

Møde i Thisted den 24. Juni.

Efter nogle indledende Bemærkninger af Formanden holdt Arkitekt F. Uldall følgende Foredrag¹⁾.

Kirkeklokkerne fra Middelalderen i Danmark, særlig i Thy.

Ærede Tilhørere!

Da Kristendommen blev indført i Danmark, kom Kirkeklokkerne med den. Det vides, at det blev Ansgar tilladt at benytte en Klokke i den Kirke, han opførte i Hedeby nær det nuværende Slesvig. Disse Klokker var imidlertid meget forskellige fra de Malmklokker, vi nu benytte, idet de kun var smaa og gjorde af 2 eller 3 sammennittede, tynde Jernplader. Det følger af sig selv, at Klang af en slig Klokke kun kunde være daarlig. I Musæet i Køln opbevares en saadan, som man har givet Navnet »der Saufang« (Sofangsten), fordi den skal være bleven oprodet af en So i en gammel Affaldsdyng. Klokken antages at skrive sig fra det 7de Aarhundrede. Af gamle Pladejerns-Klokker skal der endnu være bevaret nogle i Irland.

Malmklokkerne har næppe været kendt her i Danmark

---

¹⁾ Randers Amtsavis 1903, Nr. 149—150.

før i det 12te Aarhundrede. Det var indkaldte Munke eller Lægbrødre i Benediktinerklostrene, der fra Udlandet medbragte Kundskaben om deres Formning og Støbning, idet det var en Pligt for de Brødre, der fulgte den nævnte Ordens Regler, at lægge sig efter Udøvelsen af Videnskab, Kunst og Haandværk. Ligesom man nu søger til Universiteterne for at faa Tvivl løst paa Videnskabens Omraade, var det i den tidligere Middelalder navnlig Benediktinerne, som var Indehaverne af slig Kundskab. Noget senere hen i Tiden sendtes ikke faa Kirkeklokker fra Udlandet ad Søvejen til Danmark. Det var navnlig 2 Retninger, der fulgtes, en vestlig og en østlig. Ad den første lod de udmærket duelige, nederlandske Støbere deres Arbejder gaa op ad Floderne over Nordsøen og op ad de sejlbare Aaer, eksempelvis til flere Kirker i det sydvestlige Jylland, ligesom ogsaa enkelte har fundet Vej til Sjælland, især naar det paagældende Sted laa i Nærheden af Kysten. Den anden Hovedvej var fra Nordtyskland, navnlig Lübeck, Mecklenburg-Schwerin (Rostock og Wismar) og Stralsund over Østersøen til Lolland, Falster og Skaane. De saa meget slette Veje i Middelalderen, der gjorde det højest vanskeligt eller umuligt at føre en betydelig Vægt frem, var jo en naturlig Grund til, at man i Tilfælde, hvor det lod sig gøre, foretrak Søvejen. I Overensstemmelse hermed var det ogsaa det almindelige, at de danskfødte Klokkestøbere, der i alt Fald fra det 15de Aarhundredes Begyndelse optræder som egentlige Haandværkere, drog omkring fra Sted til Sted, hvor man havde Arbejde til dem og opførte deres Støbehytte paa selve Kirkegaarden, i en Kirkelade eller paa et andet belejligt Sted i Nærheden.

Støbeformen bestod den Gang af 3 Hoveddele, hvis Navne i Klokkestøbersproget tildels vare valgte efter Mandens Klædedragt. »Kærnen«, der opmuredes af Mursten paa et fast, plant Grundlag og afstrøges med Ler, dannede Klokkens indre hule Rum, herover kom »der Hemd«, »Skjorten« eller Modellen, som væsentlig gjordes af Talg

eller dog fidede Substanser, og yderst Kappen. Ved Skabeloner afdrejedes de nævnte enkelte Dele, Kronen formedes af Voks, og naar Modellen var udsmetet ved den anlagte Ild, som tørrede Formen, heldtes det glødende Metal i denne. Alt dette maatte ske i Støbergruben.

Klokkerne her i Landet fra det 12. Aarh. har den langstrakte, romanske Form, de har runde, oftest spinkle Hanke og er næsten altid uden Indskrift. Støberne forstod nemlig endnu den Gang kun sjældent at fremstille Typerne. Som Eksempel paa en saadan Klokke skal jeg henvise til den ophængte Tegning fra Stagstrup i Thy. Originalen maatte omstøbes 1887.

Den ældste Maade, paa hvilken Indskrifterne fremstilledes, er, at de indridsedes eller indskares i Overfladen af Modellen, hvorved de blev støbt fordybede. Ganske enkelte af disse Indskrifter findes endnu bevarede i Danmark.

Paa Klokken i Raabjerg, næst Skagen Danmarks nordligste Sogn, staar saaledes et lille latinsk Kors og paa Siderne af dette et »a« og »o« (alpha og omega). Det betyder Christus, der siger: »Jeg er Begyndelsen og Enden«. Klokken i Smøllerup ved Viborg, der har den saakaldte »Bikubeform«, er enestaaende i sit Slags her i Landet, medens der i Tyskland findes enkelte lignende. Dens i det latinske Sprog forfattede, fordybet støbte Indskrift oversættes: »Dette Værk af Malm, velsign og bevar det o Gud!« Hertil slutter sig Klokken i Urlev ved Horsens, der ikke har anden Prydelse end et lille, ligearmet Kors, det saakaldte »Jerusalemskors«. — Den næste Maade, paa hvilken Klokkestøberne udførte Indskrifterne eller Ornamenterne, var ved oprullede, fine Voxtraade, der klæbedes udenpaa Modellen. Mærkeligt nok kendes der i Tyskland kun nogle enkelte Klokker, hvis Indskrifter er forfærdigede saaledes, medens vi her i Danmark har endnu ikke saa ganske faa bevarede. Blandt de interessanteste Eksempler skal jeg her henvise til Givskud-Klokken ved Vejle, der omkring Halsen har en bred Frise af spiralformede Orna-

menter, blandt hvilke er 4 store, regelmæssigt fordelte Indvielseskors. Disse spillede en vigtig Rolle ved den af Biskoppen foretagne højtidelige Indvielse og Daab af Klokken, idet han med sin højre Tommelfinger blandt andet gjorde Korsets Tegn med den hellige Olie paa de nævnte Steder. Slige Indvielseskors ses ikke sjældent støbte paa Klokkerne, dog ej altid paa samme Sted. Til det 13de Aarh.s Slutning maa regnes Klokken i Hodde med Indskriften »AVE MARIA«, som er udført i højst karakteristiske Minuskler. Endvidere skal nævnes den lille Klokke, som oprindeligt har hørt til Vor Frue Kloster i Roskilde, men som forlængst er kommen derfra, har gjort Tjeneste som Madklokke paa Lindholm der i Egnen og nu ejes af en Privatmand i Gjevninge. Det var at ønske, at Klokken, som med sin elegante Form næppe kan være ældre end fra det 14de Aarh.s Begyndelse, og hvis Indskrift er »SANCTA MARIA« en Gang maatte finde Plads i vort Nationalmuseum.

Da Støberne opfandt at hæve Kappen, efterat Modellen var udmeltet (omtr. Aar 1200), blev det muligt at fremstille Indskrifterne paa en 3die Maade. De ridsedes nemlig ind i Kappens indre Side, hvorved de blev støbt op-højede. Kollerup-Klokken ved Vejle, som støbtes i Slutningen af det 13de Aarhundrede af »Hermanus«, viser os et Eksempel paa denne Fremgangsmaade. Endnu mærkeligere er dog den store Klokke i Gumløsa i det nordlige Skaane. Denne har kun et enkelt Bogstav, nemlig A, der paa 2 forskellige Steder har været indridset i Kappen; men foruden dette har den i Skriftbaandet om Halsen forskellig Udsmykning. Hertil hører en stor Medaillon, som er vist 6 Gange. I dens Rand staar paa Latin i Majuskler den forkortede Englehilsen, og det ovennævnte A synes da at skulle gælde som et Initial for »AVE«, hvormed Hilsenen jo begynder. Flere Gange er Erkeenglen Gabriel, som forkyndte Jomfru Maria, at hun skulde føde Verdens Frelser, afbildet i Relief i Skriftbaandet, og alt dette hører altsaa

nøje sammen. Jeg viste de Aftryk fra Klokken, som her er ophængte, til Embedsmændene ved Nationalmuseet i Stockholm, da jeg besøgte dette, og det var saa heldigt, at de kunde forklare mig Betydningen af den Original, hvorefter Medaillonerne paa Klokken var frembragt. I en af Museets Montre laa en Genstand af ganske tilsvarende Udstyrelse (foruden en anden lignende). Den bestod af forgyldt Sølv og var en Plade, der havde været paasyet en Kvindes Festdragt i det 13de Aarhundrede. Et Par andre Medailloner paa Klokken, i hvis Midte vises en flakt Ørn (Lübecks Vaaben), tyder maaske paa, at Støberen har været fra denne By. Aftryk af en Del smaa Brakteater findes desuden i Skriftbaandet, hvor de staa som en Art Skilletegn. Klokken maa henregnes til Slutningen af det 14de Aarhundrede. For at vise den høje Grad af Duelighed, som enkelte Støbere besad med Hensyn til Indridningen af Typerne i Kappen, har jeg ophængt et Aftryk af et Parti af Indskriften paa en af Klokkerne i Neustadt i Holsten. Majusklerne, der er pragtfulde, viser en Rigdom af Enkeltheder. Paa Klokkelegemet er anbragt et fint udført Relief af Christus paa Korset med Maria og Johannes ved Siderne. Figurerne staa paa et fælles Fodstykke, og Angelen forneden viser, at Originalen har udgjort Topstykket af et Processionskors.

Det næste Fremskridt var at naa til at udkære Typerne paa fri Haand i tynde Vokstavler og klæbe dem paa Modellen ved Hjælp af Terpentin. Denne Metode begyndte at anvendes her i Landet i det 14de Aarh. Klokken i Kvislemark i Sydsjælland viser et Eksempel herpaa. Et andet og en Del yngre er Hjardemaal-Klokken her i Thy, hvis latinske Indskrift, der med Undtagelse af et Initial er i Minuskler, oversættes:

I Herrens Aar 1513.

Jesus af Nazareth, Jødernes Konge.

I det 15de Aarh. var det almindeligt, at Klokkestøberne dannede deres Typer ved at presse Voks ned i Forme af

Træ eller mulig Bly. De opnaaede herved en langt større Nøjagtighed og Ensartethed i Indskrifterne, hvad altsaa forøgede disses Skønhed. Petrus Johannis eller Petrus de Randrusia, Peter fra Randers, arbejdede paa denne Maade i Tidsrummet fra 1419—1453; jeg kender 20 Klokker, der er udgaaet fra hans Værksted, og hvoraf de fleste endnu er i Behold. Han bruger at adskille de enkelte Ord ved temmelig store ligearmede Kors. Blandt hans Arbejder skal jeg her nævne Aal Kirkes Klokke ved Varde, hvis latinske Indskrift lyder i Oversættelse: »I Herrens Aar 1431 Dagen før Apostlen Thomas' Fest er Klokken støbt. Peter Jensen.«

Klokkerne i Hundstrup og i Hellig Kors' Kirke i Rær i Thy er ogsaa udgaaede fra hans Haand. Indskriften paa den førstnævnte har voldet en Del Vanskeligheder, men ved Sammenligning med andre af Støberens Arbejder, hvor han nævner Tidspunktet, da Klokkerne støbtes, saa nøjagtigt, synes den at maatte tydes: »I Herrens Aar 1442 den 18de i den 11te Maaned støbte Mester Peter fra Randers mig.« Umiddelbart efter Aarstallet følger Tallet »xxx«, hvis Betydning kan være noget tvivlsom; men det betyder maaske, at dette var den 30te Klokke, som Støberen da havde forfærdiget. Paa Klokken i Rær angives Indskriftens Begyndelse ved Aftrykket af en lille Brakteat, der staar ret tydeligt. Det maa antages, at Erik af Pommern har ladet Originalen mønte i Sverig. Indskriften oversættes: »I Herrens Aar 1453 i Juli Maaned støbte Mester Peter fra Randers mig.« Klokken har altsaa just nu gjort sin Nytte i 450 Aar.

Typerne paa Klokken i St. Nicolai Kirke i Vester-Vandet, der er pyntelige, har en Form, der er noget afvigende fra de tidligere nævnte, idet deres Stamme i Gennemsnit er afrundet. Indskriften, som ogsaa her er Latin, lyder paa Dansk: »I Herrens Aar 1469. Denne Klokke hører til den hellige Niels' Kirke i Vester-Vandet. Maria Moder. Jens Torkildsen, Sognepræst, Niels Poulsen og

Niels Jensen, Kirkeværger.« Støbernavnet staar altsaa ikke angivet; men ved Sammenligning synes Klokken at maatte være et Arbejde af den Mester Klavs, der det følgende Aar støbte Stormklokken i Holstebro.

Støberen Jes Smid benytter som Mærke en Hammer og Knibtang eller dog et af disse Redskaber til Tegn paa, at han ikke alene var Klokkestøber, men ogsaa Smed. Han har blandt andet støbt Klokken i Vor Frue Kirke i Sjørring. Dens Indskrift lød i Oversættelse:

«I Herrens Aar 1478. Hil Dig Maria Du benaadede, Herren er med Dig, Du velsignede blandt Kvinderne, og velsignet være Dit Livs Frugt«. Derefter fulgte en lille Hammer. Her har vi det temmelig sjældne Tilfælde, at Englehilsenen er meddelt fuldt ud; det er derfor saa meget desto mere beklageligt, at Klokken efter at være revnet maatte omstøbes i 1899.

Jeg kommer nu sluttelig til at omtale den danskfødte Støber Peter Hansen Flensborg, der var en anset Borger i denne By, hvem forskellige Tillidshverv betroedes¹⁾. Hans Arbejder strækker sig over det lange Tidsrum fra 1462—1512. De ældste af disse findes i Sønderjylland; men efterhaanden udvidedes hans Virkefelt mere og mere til saa at sige alle Egne af Jylland og til Fyn. Der kendes omtrent 40 Klokker, som er udgaaet fra hans Værksted, og hvoraf den langt overvejende Del endnu er i Behold. Han synes at være den første danske Støber, der har anvendt Relieffer, som var gjorte af Voks i Forme, hvilke sidste var modellerede særlig i det Øjemed.

Blandt en Del Eksempler herpaa kan saaledes nævnes den store Klokke i St. Michaels-Kirken i Sanderum ved Odense. Her staar paa Klokkelegemetets Østside et 9^{1/2} Tomme højt Relief, der forestiller Treenigheden. Den gamle Gud Fader med Kongekrone paa Hovedet og mægtigt

¹⁾ Prof. R. Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, III B. S. 35.

Skæg vises siddende. Han holder Christus paa Korset foran sig, og over dennes Hoved paa Gud Faders Bryst svæver Duen, den Hellige Aand. Paa Klokkens modsatte Side ses et Relief af den Korsfæstede med Maria og Johannes ved Siderne. Indskriften, som er paa gammelt Dansk, lyder t vort Nutids Maal: »Aar efter Guds Byrd 1492, Gud til Lov og Jomfru Maria og alle Guds Helgene og hellige Hr. Michael Engel, blev denne Klokke støbt, (paa) den Tid Mester Klavs Andersen var Prior i Dalum, Hr. Hans Nielsen Sognepræst og Iver Degn. Gud give hans Sjæl Naade. Mester Per Hansen støbte begge disse Klokker. Hjælp Jesus Maria.« Støberen har altsaa samtidig gjort 2 Klokker til Kirken; den mindste af disse er imidlertid allerede omstøbt 1639.

Ogsaa her i Thy har Per Hansen arbejdet. Samme Aar, som han støbte de to Klokker i Sanderum, var han beskæftiget med den næststørste af de 3 Klokker, der nu hænger i Taarnet i Thisted Kirke. Den har paa Østsiden et 8 " højt Relief af den korsfæstede Christus, gjort efter samme Model som det i den fynske Kirke, dog uden Sidefigurerne. De 4 bekendte Bogstaver »inri« staar i Thisted over Frelserens Hoved. Indskriften, som dels er paa Latin, dels væsentlig er paa gammelt Dansk, læses i Oversættelse: »Jesus af Nazareth, Jødernes Konge, hjælp Maria og hellige Nikolaus og Anna selvtredie, Amen! Aar efter Guds Byrd 1492 og paa det tredie (paa) den Tid var Mester Per Bosen Sognepræst, og boede Henning Kiert i Ullerup, og Per Laursen og Niels Krag var Kirkeværger«. Man kunde maaske herefter fristes til at tro, at Thisted Kirke var viet til St. Nicolaus, men dette har neppe været Tilfældet, skønt mange Kirker i Søkøbstæder var helligede ham. Sagen er nemlig, at Klokken if. »Marmora Danica« oprindeligt har hørt til Kirken i Sennels, hvilket Navn er dannet af »Sanct Niels«. Ullerup hed oprindeligt Vollerupgaard, og if. Traps »Danmark« blev Henning Kiert Ejer af den 1511. Den mindste Klokke i Thisted Kirke, Stormklokken, som hænger

i det nordre Lydhul, er ligeledes et Værk af denne Mester, men 5 Aar yngre end »Mellemklokken«. Dens Indskrift lyder oversat: »Jesus af Nazareth, Jødernes Konge, Begyndelse og Ende, Gud og Menneske, o Ærens Konge kom med Fred! Amen. Hjælp Maria og hellige Anna selv tredie! O Gud vær naadig mod os Syndere! I Herrens Aar 1497.« At dømme efter Indholdet af Klokkens Indskrift kan den næppe fra først af have været Stormklokke, men vist snarere tjent som Aftenklokke. Det synes herefter, at Thisted Kirke maaske kan have været indviet til Scta. Anna. I samme Aar støbte Peter Hansen en Klokke til Ære for Sct. Laurentius til Hvidbjerg Kirke paa Thyholm, men denne blev senere — uvist naar — flyttet til Skyum, hvor den hængte, indtil den maatte omstøbes i 1885. Paa samme var et Relief af Sct. Laurentius, holdende Risten i den højre Haand. Klokkerne i Tved og i Vigsø, hvilken sidste lille Kirkes gamle Navn er »Sct. Peders Kapel«, er ogsaa støbte af Peter Hansen, skønt hans Navn ej findes paa dem. Paa den førstnævnte lyder Indskriften i Oversættelse: »I Herrens Aar 1498. Jesus af Nazareth, Jødernes Konge, Begyndelse og Ende, Gud og Menneske, o Ærens Konge Christus kom med Fred. Amen«; og paa den sidstnævnte blot: »Klokken er støbt i Herrens Aar 1500. Jesus af Nazareth, Jødernes Konge«. Det vil ses, at der til Dels gaar en vis Ensartethed igennem Indskrifterne paa denne Støbers Klokker. Han maa være død i Tidsrummet imellem 1513 og 1520, thi paa 2den Dagen efter Festen for Johannes den Døbers Hals-huggelse holdtes i 1521 i Sct. Nicolai Kirke i Flensborg den for Peter Hansen stiftede aarlige Dødsmesse.

Det er ofte bleven sagt mig, at Folk ikke kunde begribe, at jeg vilde have al den Ulejlighed med at gaa op i de høje Taarne for at undersøge Klokkerne, »alle disse var jo ens«. Jeg haaber, at De, mine Tilhørere, maa have faaet Indtrykket af, at det vel er værd at forske i disse Minder fra Middelalderen, der beriger os med mangt et

Træk vedkommende Haandværk og Kunstindustri, ligesom de heller ikke savne kirkehistorisk Betydning.

Derefter meddelte Dr. H. F. Rørdam Træk af Thylands Kirkehistorie i ældre Tid, idet han særlig henlede Opmærksomheden paa den h. Thøgers Virksomhed, der efterlod saa dybe Spor, at de endnu ikke synes ganske udslettede¹⁾; ogsaa Minder fra Reformationens Dage fremdroges, da Thisted en Tid var Sæde for den første evangeliske Biskop.

Ved Eftermiddagsmødet talte Højskoleforstander H. Rosendal om den vidt udbredte Folkebog »Lucidarius«, der i Middelalderen spillede saa stor en Rolle i den folkelige Oplysning, og som i sin danske Form synes at stamme fra Thy.

Endelig holdt H. F. Rørdam et Foredrag om den berømte og højt fortjente Historiker Jacob Langebek, der var født i Skjoldborg Præstegaard i Thy²⁾.

Møde i Silkeborg den 28. Juli.

Mindet om det gamle Bispestad Silkeborg og de talrige Klosters i Aarhus Stift gav Dr. H. F. Rørdam Emne til et Foredrag om disse Klosters og særlig om Cistercienserklosteret Øm, hvis Historie er bedre kjendt end de fleste andre Klosters i Middelalderen, ligesom dets Skæbne efter Reformationen ogsaa frembyder adskilligt af Interesse.

¹⁾ En Mand, der tidligere har været Præst ved Havkanten i Thy, har fortalt Red., at naar Fiskerne skøde deres Baade i Søen, plejede de stille hen for sig og langsomt at udtale Ordet »Thøger«. Ligeledes fortalte en Kvinde fra Vestervig, der var tilstede ved Mødet, at enkelte gamle i Egnen om Vestervig, plejede at sige: »Det veed Thøger« — paa samme Maade, som man jevnlig hører Talemaaden: »Gud veed« (om dette eller hint forholder sig saa eller saa). I begge Tilfælde var dog Mindet om Personen Thøger forlængst udslettet; men Navnet havde holdt sig.

²⁾ Referater af Foredragene findes i »Thisted Amtsavis« 1903, Nr. 141, 142 og i »Thisted Amts Tidende« Nr. 144, 145.

Derefter holdt Højskolelærer Cand. theol. C. Baagøe et ligesaa udførligt og grundigt som vel formet Foredrag om den danske Kirkebygnings Historie.

Mødet var trods Regnvejret godt besøgt.

Møde i Skjelskør den 6. September.

Efter en Indledning af Formanden holdtes følgende Foredrag:

Gamle Kristusbilleder i vore Kirker.

Af J. Kornerup.

Ærede Forsamling!

Over hele Kristenheden findes der jo en uendelig Mængde Billeder af Kristus lige fra Middelalderens Dage og til vor Tid, baade højst ufuldkomne, barnlige Billeder og smukke Kunstværker af de største Mestre. Og dog er dette, at afbilde Herren, en uopnaaelig Opgave, noget, som hverken Maleren eller Billedhuggeren kan fremstille; thi den guddommelige Natur hos Herren kan man ikke skildre. Fra gammel Tid følte man ogsaa dette, og som en Nødhjælp lagde man derfor om Frelserens Hoved en Straaleglans, en Glorie, i ældre Tider prydet med et Kors for at skille ham ud fra Helgener. Ved nærværende Lejlighed vil jeg kun omlale to større Grupper af Kristusbilleder fra Middelalderen i vore Kirker: Skildringen af den sejrende og den lidende Kristus.

De ældste Kristne havde en vis Sky for Billeder, dels som en Arv fra Jøderne, dels fordi de saae Hedningerne tilbede Afgudsbilleder; men alligevel varede det dog ikke længe, førend der begyndte at udvikle sig en kristelig Kunst, som f. Ex. i Roms Katakomber, hvor man finder Freskomalerier, der fremstiller den gode Hyrde, der bærer det vildfarne Lam hjem paa sine Skuldre, eller Vinstokken, ifølge Herrens Ord: »Jeg er Vinstokken, I ere mine Grene«.

Efterat Kristendommen havde sejret, tog man snart

ikke i Betænkning at imødekomme de Troendes naturlige Ønske: at se Kristi Person afbildet i Kirkerne. Kunstnerne holdt sig til det bekendte Signalement, som en Romer, Lentulus, der skal have set Herren i Jerusalem, antages at have sendt til Rom. Ægtheden af dette Dokument kan ganske vist ikke hævdes, men da det giver en meget smuk og værdig Skildring af Jesus, tager jeg ikke i Betænkning at bringe det i Erindring ved nærværende Lejlighed.

»Han er,« skriver Lentulus, »anselig og høj af Vækst og har et saadant Udseende, at enhver elsker eller frygter ham. Han har brunligt Haar, foroven glat og forneden kruset, og har Haaret skilt paa Nazaræernes Vis. Han har en høj Pande og et glad og tilfreds Ansigt uden Rynke eller Plet; Næse og Mund ulastelige. Ansigtet vidner om Oprigtighed og Bestandighed. Øjnene er store og klare. Han vækker Frygt og Bæven, naar han irettesætter, er fuld af Kærlighed og Sagtmodighed, naar han formaner, glad, men dog tilbøjelig til Alvor. Man har aldrig set ham le, men oftere har han grædt. Han taler lidet, men alt med Anstand. Hans Skikkelse er fortræffelig fremfor andre Menneskers.«

Denne Skildring af Jesus stemmer i Hovedsagen overens med en anden yngre af en græsk Munk, Nicephorus, der levede for 600 Aar siden og siger, at hans Beretning er grundet paa ældgamle Beskrivelser.

Kristustypen, saaledes som vi kende den fra de ældste Fresko- og Mosaikmalerier i Grækenlands og Italiens Basilikaer, stemmer nøje overens med Lentulus's Signalement, og denne Type er fulgt igennem Tidernes Løb til vore Dage, saaledes i Thorvaldsens Marmorstatue i Frue Kirke i København, vistnok det skønneste Billede af Kristus her i Landet.

Det synes betænkeligt, hvad flere moderne Kunstnere, f. Ex. Munkaczi i det bekendte Maleri, Kristus for Pilatus, har forsøgt, at forlade denne Type og skildre Herren som en udtæret Fanatiker. Traditionen har her en stor Magt, fordi

den har hersket fra Kirkens ældste Tider, saa at de Kristne nu engang bære dette ideale Billede i deres Hjerter.

Paa den Tid, da de første Stenkirker opførtes i Danmark, Slutningen af det 11te Aarhundrede og især det 12te, var det almindelig Skik at pryde Halvkuplen i Alternischen med et stort Freskomaleri af Kristus, siddende paa sin Herligheds Trone, holdende Evangeliet i venstre Haand og udstrækkende den højre til Velsignelse over Menigheden. Han omgives af en mandelformet, straalende Regnbue paa mørkblaa Bund, og udenfor den svæve Evangelisternes fire symbolske Billeder: den vingende Løve samt Oksen, Ørnen og Engelen. Denne imponerende Komposition¹⁾, hvis maleriske Virkning ifølge byzantinske Forbilleder undertiden forhøjedes ved gyldne Glorier og Prydelser, der glimrede i Alterlysenes Skær i den mørke Kirke, maa have forekommet Menigheden som en mystisk og prægtig Aabenbaring. Saadanne Malerier har der været i de fleste af vore Kirker fra det 12te Aarhundrede, og der er fremdraget flere af dem under tykke Lag af Overhvidtning, som i Skibby ved Roskilde, Alsted ved Sorø, Sæby ved Tis Sø og Hagested ved Holbæk. De stemme nøje med gamle byzantinske Malerier i Syden og har kunnet staa sig i de 700 Aar, dels fordi de er malede i den vaade Kalk, dels ogsaa, fordi Overhvidtningen har beskyttet dem i den lange Tid.

De ældste Kristne afbildede ikke Kristus paa Korset af Frygt for Hedningernes Spot. Først ved en Kirkeforsamling i Byzans i Aaret 692 blev man enig om, at det var tilladeligt at afbilde den Korsfæstede. Det ældste Billede i Norden af Kristus paa Korset er det paa den store Runesten i Jellinge. Kong Harald Blaatand lod som bekendt denne Sten rejse til Minde om sine Forældre og tilføjede i Indskriften med stolt Selvfølelse, at det var den samme Harald, »som vandt hele Danmark og Norge og

¹⁾ Efter Johannes's Aabenbaring 4. Kap. og Ezechiel 10, 16.

gjorde Danerne kristne«. Paa den fire Alen høje Granitblok er paa den ene Side udhugget en af Ormslyngninger omgiven Grif, et Afgrundens Dyr, Sindbillede paa Heden-skabet, og paa den anden den Korsfæstede. Hans Hoved er omgivet af en Korsglorie; Fødderne ere adskilte og hvile paa et lidet Fremspring i Stenen. Det hele er raat udført, men bredt og djærvt, passende til sine Omgivelser og et historisk Minde om Kristendommens Indførelse i Danmark.

Efter en ældgammel Bestemmelse¹⁾ skulde enhver Kirke eje et Billede af den Korsfæstede i Skulpturarbejde, »som skulde ophænges paa et aabent Sted imellem Højalteret og Menigheden« ☩: i Korbuen. I alle vore ældre danske Kirker har der ogsaa hængt store Trækrucifixer i Korbuen, som oftest støttede paa en Tværbjælke og undertiden med Figurer af Jomfru Maria og Johannes ved Siderne; men nu har man paa de fleste Steder flyttet dem fra den oprindelige Plads.

Foruden disse store Krucifixer fandtes der ogsaa smaa af Kobber, som stod paa Højalteret. Præsterne førte dem med sig og lod Syge og Døende kysse dem. De kunde ogsaa anbringes paa en Stang til at bæres i Spidsen for gejstlige Processioner. Undertiden ere disse Krucifixer fra den romanske Stils Tid, rigt udstyrede med Forgyltning, Emaillé og Bjergkrystaller. Enkelte ere udskaarne i Hvalrostand, dette Stof, der hos vore nordiske Forfædre traadte i Stedet for det kostbare Elfenben. Saaledes ejer Nationalmuseet et sjældent Kors af Hvalrostand fra omtr. 1050, som ifølge Indskriften har tilhørt Svend Estridsens Datter Gunhild. Desværre er Kristusfiguren, der har hængt paa Korset, gaaet tabt, men man kan se af Korsglorien og Bloddraaberne ved hver Haand og Fod, at den har været der¹⁾.

¹⁾ Brunius: «Skånes Konsthistoria», S. 552.

²⁾ Omkring Kanten læses: VIDETE MANUS MEAS ET PEDES MEOS DICIT DNS.

I Herlufsholms Kirke staar paa Alteret et Krucifix fra omt. 1300, hvor Jesu Legeme ogsaa er skaaret i Hvalros-tand. Rimeligvis har en gammel Benediktinermunk i Skovkloster siddet og udskaaet dette fine, mærkelige Stykke.

Den tidligere Middelalders Krucifixer ere, skønt i det hele meget barnligt udførte, ærværdige Minder fra Kirkens ældste Tider. De adskille sig i flere Henseender fra den senere Middelalders Kors. Fremstillingen af den Korsfæstede er i hine symbolsk, men i disse realistisk. Lige til omtrent 1300 er Herrens Fødder adskilte og og hvile ofte paa et Fodbrædt, en Konsol. Denne Besynderlighed har en dybere Betydning; thi man har herved paa en naiv Maade villet antyde, at Kristus har ofret sig frivilligt for vore Synder og Overtrædelser. Ansigtet er uden Spor af Lidelse, og Øinene aabne som paa et levende Menneske. Meningen er den, at Kristus lever evigt i Himlen¹). I Stedet for Tornekrone bærer han en aaben Kongekrone, og man har herved villet udtrykke, at han var Jødernes Konge, som Pilatus lod skrive over ham. Nationalmuseet eier flere mindre Kors fra det 12te Aarhundrede med kronede Kristusfigurer, og i enkelte af vore Kirker bevares endnu store Trækrucifixer med adskilte Fødder, saaledes i Strø Kirke ved Hillerød, Gislinge ved Holbæk og et Krucifix fra Fodby nu i St. Peders Kirke i Næstved.

Omkring Lænderne bærer Kristus et Klæde, der i ældre Billeder undertiden ser ud som et lidet Skørt, og mærkeligt nok findes der undertiden Exempler paa, at han hænger helt paaklædt paa Korset. Et saadant Krucifix omt. fra Slutningen af det 14de Aarhundrede hænger endnu paa sin gamle Plads over Korbuen i Østre Wrams Kirke i Skaane. Kristus har Krone paa Hovedet og adskilte Fødder og er iført en fodsid Kjørtel med vide Ærmer og et Bælte om Livet. Ogsaa i Nustrup i Sønderjylland, i Kirkens

¹) J. Kornerup: »Middelalderens Fremstillinger af Christus paa Korset«, Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist. 1871, 2. 259.

vestre Ende, hænger et stort Trækrucifix, hvor Kristus har en lignende lang Kjortel med et Læderbælte om Livet og Krone paa Hovedet. Dog er sidstnævnte Billede neppe ældre end Slutningen af det 15de Aarhundrede. Disse paaklædte Kristusbilleder lede Tanken hen paa en gammel Legende, som Biskop Gregor af Tours (+ 595) fortæller. Han skriver, at paa hans Tid blev et Billede af Kristus, der hang nøgen paa Korset, fremstillet i Kirken i Narbonne. Men Herren havde da fortørnet aabenbaret sig for Præsten og befaleet ham at tilhulle Billedet med et Klæde. Da Befalingen ikke blev efterkommet, blev Præsten straffet af Himlen, og da lod Biskoppen et Klæde hænge over Billedet.

Omtrent ved Aar 1300 foregaar der en stor Forandring i Skildringen af den korsfæstede Kristus, der næsten fortrænger Billedet af den sejrende Kristus. Hvad Udførelsen angaar, synes det, at Billedhuggerne nu har følt Nødvendigheden af at studere Anatomi, hvad der ikke er Spor af, at de tidligere har gjort. I en gammel engelsk Klosterkrønike, forfattet af Abbed Thomas Burton i Slutningen af det 14de Aarhundrede, fortæller han, at hans Forgænger, Abbed Hugo, havde i Aarhundredets Begyndelse bestilt et Krucifix til Kapellets Kor, og Kunstneren arbejdede ikke paa nogen smuk eller vigtig Del af sit Arbejde undtagen om Fredagen og nød da kun Vand og Brød. Og i al den Tid havde han stadig en nøgen Mand for Øie, og han lagde Vægt paa at give sit Krucifix Modellens Skønhed¹⁾.

Fra nu af bliver Skildringen realistisk. Maaske havde St. Franciskus og hans Munkes Fordybelse i Jesu Lidelseshistorie nogen Del heri. Billedhuggerne stræbte at fremstille det af Smerten forpinte Legeme saa gribende som muligt. Det symbolske Fodbrædt under Frelserens Fødder forsvinder, og man gennemborer dem nu med en enkelt Nagle. Legemet hænger tungt ned paa Korset med

¹⁾ •Historisk Arkiv• 1885, S. 123.

al sin Vægt. Hovedet er sunket ned til den ene Side, Munden aaben, Øiet brustent, Frelseren har udaandet. For at gøre Illusionen større, maler man Billedet med naturlige Farver. Over det hvide Legeme risler de røde Bloddraaber ned fra Tornekronen, fra Saaret i Siden og fra Naglerne i Hænder og Fødder.

Af saadanne Krucifixer fra Middelalderen har vi endnu i Danmark en stor Mængde i Kirkerne, og det kan ikke nægtes, at en Del af dem er meget uskønne og raat skaarne; og dog tror jeg, at Menighederne, som er vante til at se disse naive men ærværdige Billeder, nødigt vil have dem fjernede. Der gives heldigvis ikke faa udmærkede og værdige gamle Billeder af den Korsfæstede, som endogsaa passe langt bedre sammen med de gamle Kirker end de moderne Krucifixer, som tit, hvor glat de end ere udførte, mangler Aanden.

Jeg kunde nævne det store smukke Krucifix, som hænger ned fra Hvælvingen i Sorø Kirke og som maaske er et Værk af den berømte Billedhugger Claus Berg. Det er betegnet med Biskop Lage Urnes og Abbed Henrik Tornekrandses Vaabener og Aarstallet 1527 og er et virkeligt storslaaet og ædelt Kunstværk. Herrens Legeme er 5 Alen langt. Ogsaa i Fjennelsevillie Kirke staar der paa Alteret et legemstort smukt udskaaet Trækrucifix fra samme Tidsalder. Det har tidligere tilhørt Holme Kloster i Fyen, det nuværende Brahetrolleborg. I Stubbekøbing Kirke hænger paa sin gamle Plads i Korbuen et stort smukt Krucifix, ligeledes fra omtr. 1500, og der kunde nævnes mange flere.

En egen Gruppe af Kristusbilleder er den, som ses paa den hellige Veronikas Svededug, der ofte er gengivet i Maleri. Legendens fortæller, at den blodsotige Kvinde, Veronika, mødte Jesus, da han bar sit Kors til Golgatha. Greben af Medlidenhed havde hun da med sit Tørklæde tørret Sveden af hans Ansigt, og se: hans Træk havde fæstet sig paa Klædet! I Vordingborg Kirke hænger en

Trætavle med et Maleri af Kristi Ansigt efter Veronikas Svededug. Selve Ansigtet er kun en aandløs Kopi, men Underskriften er ret mærkelig. Først meddeles det, at det er malet efter et sandt Billede af vor Frelser, som ses i Rom hos den hellige Johannes, rimeligvis Kirken San Giovanni in Laterano. Derefter ses en Linie, og under den staar:

HÆC LINEA DECIES SUMTA EST VERA LONGITUDO
CORPORIS SALVATORIS NOSTRI IESU CHRISTI
UTI A LENTULO HIEROSOLYMA ROMAM MISSA EST.
Sagnet vil altsaa, at Lentulus ogsaa skal have sendt Kristi Høidemaal til Rom.

Man skulde tro, at alle kristne Mennesker kunde være enige om, at Krucifixet, Tegnet paa vor Frelse ved Kristus, ligesom i de gamle Dage burde hænge i alle Kirker; men det er desværre ikke Tilfældet. Som bekendt taales dette Billede ikke i den reformerte Kirke. De Reformerte og Puritanerne i England havde set den megen Overtro, som Katholikerne drev med disse Billeder, og holdt sig strængt til det gamle Testamentes Forbud mod Billeddyrkelse og især til Profeten Nahums Ord: »Jeg vil udrydde det udskaarne og støbte Billede af din Guds Kirke«. I England blev det ved en Parlamentsakt bestemt, at Krucifixerne i Kirkerne skulde ødelægges, og denne Befaling blev saa nøiagtig udført ved Dronning Elisabeths Tronbestigelse, at der nu ikke i nogen Kirke i England findes noget Billede af den Korsfæstede.

Lige saa stræng i dette Punkt var Reformatoren Calvin og hans Medhjælper, Theodor Beza, som skriver følgende: »Gud give, at de kristelige Øvrigheder vilde sønderslaa alle Billeder, hvormed den kristelige Kirke er bleven skammelig vanhelliget, men i Særdeleshed dem med Korset og den Korsfæstedes Billeder«. Det er forstaaeligt, at de Reformerte slog de katholske Helgenbilleder i Stykker, men naar de ogsaa ødelagde Frelserens Billeder, handlede de omtrent som Hedninger og Vandaler.

Vor store Reformator Luther saae med sin sunde Sands helt anderledes paa Sagen. Det var ham høilig imod, at Fanatikere, hvad der skete hist og her ogsaa i Tyskland, stormede Kirkerne og ødelagde Kunstværkerne, ja ikke heller skaanede Krucifixerne. Selv var han en Ynder af Kunsten og en Ven af den berømte Maler Lukas Kranach, der flere Gange malede hans Portræt. Paa et Maleri i Wittenberg har Kranach skildret Luther, som staar paa Prædikestolen og peger paa et stort Krucifix. Til Theodor Beza skriver Luther: »Enten jeg vil eller ikke vil, naar jeg hører om Kristus, saa fremstaar der i mit Hjerte Billedet af et Menneske, der hænger paa Korset. Er det ikke syndigt, men godt, at jeg har Kristusbilledet i mit Hjerte, hvorfor skal det da være Synd, naar jeg har det for Øie.«

Efter dette Foredrag gav Dr. H. F. Rørdam en Udsigt over Skjelskørs Historie i Middelalderen, idet han særlig dvælede ved Karmeliterklosteret sammesteds, hvor den bekjendte Lektor Povl Helgesen i Aaret 1524 synes at have haft sit Hjem, da hans mærkelige, til Kanniken Peder Iversen i Lund rettede Selvforsvar er dateret fra Skjelskør.

Til sidst gav Cand. theol. Knud Heiberg støttet dels paa trykte, dels paa utrykte Kilder en Skildring af Grev Zinzendorfs Personlighed og hans Forhold til Danmark; karakteriserede derefter de kirkelige Retninger i Kristian den sjettes Regeringsaar, Pietismen, Herrnhutismen og Separatismen, for saa at give en Skildring af det herrnhutiske Brødresocietets, den første kristelige Forenings, Grundlæggelse i Kjøbenhavn. Taleren sluttede med nogle Meddelelser om dette Societets Stilling og Betydning i det 18de Aarhundrede¹).

¹) Referat af Foredragene i Sorø Amtstid. 1903, Nr. 122.

Det sidste af Aarets Foredrag holdtes den 16. September af Dr. H. F. Rørdam ved et Højskolemøde i **Karise**, ved hvilket han gav en Udsigt over de Vidnesbyrd om selvstændig Menighedsvirksomhed, som den danske Kirkes Historie indeholder, idet han søgte at paavise, at de Menighedsraad, som nu oprettes, havde Tilknytning til Forhold, som Fortiden ikke var ukendt med, om de end i Enevældens Periode havde mistet deres Betydning; tillige udtalte han Haab om, at de ny Former for kirkelig Selvvirksomhed fra Menighedens Side maatte bære gode Frugter for Menighedslivets Trivsel og derigennem styrke Kærligheden til vor gamle Folkekirke. (Et udførligt Referat af Foredraget og den dertil knyttede Diskussion findes i »Østsjællandsk Folkeblad« 1903 Nr. 297).

Dansk Salmedigtning i Reformationstiden.

Studier over vore ældste Salmebøger.

Af P. Severinsen.

(Sluttet).

Den jydsk Aftensang.

Hvad vi hidtil har beskæftiget os med, er Malmø-Reformatorenes Værk. I Viborg var der imidlertid med Hans Tavsens som Banebryder endnu tidligere begyndt en evangelisk Bevægelse, som satte dybe Spor i vor Reformationshistorie og særlig blev afgørende for Nørrejylland, der her havde sin evangeliske Præsteskole, ligesom Sønderjylland havde sin i Haderslev, og Øst-Danmark fik sin i Malmø.

I Efteraaret 1526 sikredes Hans Tavsens Stilling i Viborg ved det bekendte Kongebrev, og samtidig kom Jørgen Jensen Sadolin hjem fra Wittenberg. Ved Allehelgenstid 1527 træffer vi »Danske Viser« i Graabrøderkirken¹⁾, og skønt intet udtrykkeligt siges derom, maa vi vel gaa ud fra, at ogsaa Messens liturgiske Dele snart er blevne overførte paa Dansk. Vi maa ikke tænke os nogen radikal »protestantisk« Messeordning. Hans Tavsens, som man har villet gøre til Zwinglianer, og hvis Nadveropfattelse vel ogsaa var noget fattig, turde have været et stort Stykke af en »Ritualist« med stærk Sans for det

¹⁾ Se foran S. 7. Sln. Jens Blochs mere ubestemte Ytring fra 1576, Ny kh. Sml. III, 7, der maaske snarere gælder Reformerne i Domkirken 1530.

liturgiske. Ved Midsommer 1531 skrev han udtrykkelig: »Og paa det jeg vilde aldeles være af hver Mand umistænkt i det, Lector Povel mig i denne Maade tillægger, da haver jeg endnu her til Dags holdet alle vanlige Cereemonier i Messen og intet forvandlet enten i Messeklæder, Lystændning eller Sakramentens Opløftelse¹⁾).

Man har hverken Messebøger eller Salmebøger fra Viborg opbevarede, saa at en fuldstændig Redegørelse her er umulig. Af den særlige viborgske Salmesang kan dog nok et og andet endnu paapeges. Tilknytningen gives af den Overskrift, som findes i Haandbogen af 1533 paa Blad 87 efter hvad der hører til den oprindelige Haandbog af 1529:

„Her efter følger den Aftensang, som i Judland sjunges, med Antifoner, Psalmer og Magnificat.“

Umiddelbart derefter følger en liturgisk Aftensangsgudstjeneste og efter denne forskellige andre Ting, som kan ses i foranstaaende Oversigts Afdeling E. (S. 14—16).

Dette Afsnit falder der noget mere Lys over ved den Omstændighed, at Terpager har kendt ikke mindre end to Eksemplarer af et Skrift paa 12 Blade fra 1529:

„Aftensang med Psalmer, Antifoner og Magnificat. Item Te Deum fordansket og nogle andre Psalmer at sjunge fore Brudefolk og Lig.“

Undersøger man nærmere Samlingen, som vi har den, da kan den uden særlig Vilkaarlighed afdeles saaledes:

- a) 1—11. Aftensangen.
- b) 12—18. Blandede Sange.
- c) 19—20. Salmer for Lig.
- d) 21—22. Salmer for Brudefolk.
- e) 23—25. Salve regina med Ave praeclara.
- f) 26. Te Deum med Kollekt.
- g) 27—28. En svensk Begravelsessang og en Trøstesalme til Læsning.

¹⁾ I »Svar til Lector Povels falske og ukristelige Undervisning«, H. Tavsens Smaaskrifter ved Rørdam S. 161.

Følger vi nu den gamle Bogtitels Anvisninger, da viser det sig, at Afdelingerne a, c, d og f fylder $11\frac{1}{2}$ Blad eller 23 Sider i Haandbogen 1533. Den Bog, Terp-ager har haft i Hænde, var paa 12 Blade eller 24 Sider. Regnestykket er imidlertid ikke dermed færdigt. Thi Nr. 5 og 9 er erstattede med korte Henvisninger. Dette er $2\frac{1}{2}$ Side, som maa regnes til. I et større Format kan Pladsen hertil dog godt være indvundet indenfor det samme Sideantal. Imidlertid er det meget muligt, at vi skal regne et Par Ting fra. Nr. 21 ($1\frac{1}{4}$ Side) er der Grunde til at antage for tilføjet senere, og det er ogsaa meget tænkeligt, at Nr. 20 ($3\frac{1}{2}$ Side) ikke har været med i det oprindelige Hefte fra 1529. Dens tyske Original fremkom først 1527 paa et saa fjernt Sted som Riga. Regner vi disse to fra, vilde vi med samme Sats faa $20\frac{3}{4}$ Sider Tekst, altsaa have Plads til et Titelblad og en blank Bagside.

Beregningen af Omfanget bliver selvfølgelig en usikker Maalestok, og jeg ønsker selv disse Beregninger brugt med meget Forbehold, men alt i alt tør vi nok gaa ud fra, at de saaledes udpegede Stykker har hørt til den oprindelige jydsk Bog fra 1529 og dannet Hovedmassen af den. At dens Hjemsted maa være Viborg, kan der vel ikke tvistes om, da man vanskelig kan tænke sig den fremkommen noget andet Sted i Jylland.

De andre Stykker skal man dog ikke derfor tænke sig indføjede af Malmø-Haandbogens Udgiver. Haandbogen 1533 har ellers det nye Salmestof indføjet paa Plads blandt det gamle, og alt det, vi her har for os, kommer som en særlig Afdeling, hvori dog selvfølgelig godt kan være medtaget nogen Efterslæt, foruden at der ganske sikkert mangler Ting, som den aftrykte Samling havde til fælles med det forudgaaende Stykke af Haandbogen. I de store Træk har vi dog rimeligvis her en senere Udgave af den viborgske Samling aftrykt, og om Tilværelsen af en saadan har vi et Slags Vidnesbyrd i en haandskreven Notits af Hans Gram om Ting, han ejede før Ildebranden 1728:

»Jeg har af Luthers fordanskede Salmer set og ejet adskillige i tvende smaa Samlinger, prentede Aar 1529 og i næstpaafølgende Aaringer. Hver Samling bestod af faa Ark, og paa en af dem stod M. Jørgen Jensen Vibergs Navn trykt, som havde bestilt dennem til Trykken«¹).

Af disse to Samlinger har den ene formodentlig været Haandbogen 1529, maaske i Hans Meyers smaastilede Udgave²). Ved den anden, som Jørgen Jensen Viberg (Sadolin) havde besørget, kommer man snarest til at tænke paa en ny udvidet Udgave af »Aftensangen«³). Udgaven fra 1529 har det nemlig næppe været, thi i saa Fald havde Terpager sikkert anført Sadolins Navn.

Noget afgørende kan jo ikke siges, men det vil ligge nær at tænke sig, at Sadolin, før han 1532 rejste til Odense og snarest allerede 1530, har paa ny udgivet og udvidet en Samling, som han og Hans Tavsen havde ladet trykke før deres Skilsmisse 1529. Denne Samling har Malmø-Haandbogen her optaget, og H. Thomesens Ytring om, at »nogle gudfrygtige Mænd i Jylland« bidrog til Malmø-Salmebogens senere Udgave, sigter da formentlig særlig til denne Samlings Optagelse. Optagelsen er dog sket allerede før 1533, idet, som vi senere skal se, Malmø-Haandbogen allerede før dette Aar har foreligget i denne udvidede Skikkelse.

Et Forsøg paa at udsondre, hvad der først er sat til i Malmø-Haandbogen, kan maaske nok gøres. Kollekten ved Slutningen af De Deum har formodentlig været Heftets oprindelige Afslutning, saa at den svenske Begravelses-

¹) Nyerup og Rahbek: Bidrag t. d. danske Digtekunsts Hist. I. S. 197.

²) Dietz' Eftertryk er paa 133 Sider, saa at det nok for Grams Erindring kan staa, som han her skildrer. Hans Meyers Eftertryk med de »smaa Bogstave« maa have været mindre endnu.

³) Derimod ikke to Salmer, som C. Sonnenstein Wendt har offentliggjort i Ny kirkeh. Sml. II S. 601, og som tidligst kan være fra 1546

salme (27) og Chr. Pedersens Davidssalme til Læsning (28) er tilsatte. Den sidste er blot ikke tilsat af ham selv 1533. Den fandtes allerede i den ældre Udgave, som Dietz trykkede af efter. Tilbøjeligheden til at stikke andre Oversættelser af samme Ting ind ved Siden af dem, der allerede fandtes, kan endvidere have foranlediget Anbringelsen af et Par Stykker. Nr. 21, den ene Brudesalme, er i Følge H. Thomesen af Hans Spandemager. Hans Salmer maa man snarere vente at finde i en Samling fra Malmø end i en Samling fra Viborg. Den er vel da stukket ind ved Siden af den anden Bearbejdelse af Ps. 128 (22). Den »anden Salve« (24 a) kan meget vel være kommet ind paa samme Maade, hvorved den er kommen til at staa lidt løjerligt midt i Hans Tavsens velordnede Cyklus af Sange og Proser.

Tænker vi os Jørgen Sadolins senere Udgave saaledes rekonstrueret, falder ogsaa Indskudene i naturlige Grupper, idet de, bortset fra den maaske tvivlsomme Nr. 20, bestaar af 7 samlede blandede Sange (Nr. 12—18) samt af Hans Tavsens Salve regina med Ave praeclara.

Alt dette, der ikke skal udgives for andet end nogenlunde sandsynligt Gætværk, giver os vel dog et omtrentligt Sandsynlighedsbillede af den Boghistorie, hvis Mindesmærker Tidens Tand har fortæret.

Ser vi nu nærmere paa de enkelte Dele, da er det sikreste og interessanteste Stykke af den oprindelige Bog fra Viborg selve Aftensangen, som findes restavrret paa ny i En ny Psalmebog 1553. Denne liturgiske Gudstjeneste er i flere Henseender ejendommelig, bl. a. ogsaa derved, at den er original dansk. Den meget selvstændige Hans Tavsen var ikke som Malmø-Reformatorerne tilbøjelig til udelukkende at kopiere et tysk Forbillede. For hans egen Sjæl opsteg der et Billede af en Menigheds-tjeneste for Herrens Ansigt, som han søgte at indføre i Praksis. Ogsaa senere blev han ved at sysle med beslægtede Opgaver. Her har han ved Hjælp af en Række

Davidssalmer med Antifoner formet et belærende og lovprisende Hele af betydelig Skønhed, hvori Papismens Afguderi og den rene Læres Betydning indskræpes.

Der begyndes med et fordansket Kyrie eleison:

O, Herre forbarme dig over os!

O Kriste, forbarme dig over os!

Derefter følger som Indledning den 94. og 118. Salme paa Prosa. De gaar begge ud paa at skildre de ugudeliges Overmod og de frommes Fortrøstning til Herren. Man har selvfølgelig i disse Stridens Tider sendt Papisterne en Tanke ved Ord som: »Opstat, o Herre, som dømmer al Jorden, betale de hoffærdige efter deres Gerninger!« Hver af disse gammeltestamentlige Salmer afsluttes efter katholsk liturgisk Skik med en Doksologi.

Gud Fader, Søn og den Helligaand
ske Pris og Ære i allen Stund.

Derefter følger Hovedstykket af Gudstjenesten, hvori den heldende papistiske Tid sammenstilles med Israels babyloniske Fangenskab. Der bruges stadig en Davids-salme, som saa en tilføjet Antifon, formodentlig sunget af et andet Kor eller muligvis af Menigheden, giver en nærmere Forklaring paa. De gammeltestamentlige Salmer er gengivne i en egen Slags tolinjede Vers, som man ellers ikke ser meget til i den Salmesang, der efter tysk Forbillede sejrede her hjemme, men som derimod har en Del Lighed med Folkevisen. Den hebraisk-kyndige Hans Tavsén har aabenbart saaledes villet efterligne den hebraiske Poesis Linjepar. Evangeliske Doksologier føjes til hver af Salmerne. Antifonerne er dannede ved fri Benyttelse og Omdigtning af Vers i »Markgrev Casimirs Vise« (Nr. 12). For en stor Del har vi Teksterne bevarede i Ludv. Dietz: »Nogle nye Psalmer og Lovsange« 1536 uden Chr. Pedersens Rettelser.

Først kommer den bekendte Ps. 137:

Vi saade og graade i Babilon,
 nar vi tænkte paa Sion.

Vi hængte vor Leg højt op i Kvist
 ud med de Floder, som der ere mest.

De, som os havde taget til Fanger,
 vilde have gjort os til Sanger.

De æskede af os en glædelig Vise,
 som vi plede at sjerne i Lise.

Vi sagde, at det ej være kan
 at sjerne Guds Sang i fremmede Land.

o. s. v.

Antifonen leder lempelig Tanken hen paa Striden mellem Sion og Babylon i Frederik den Førstes Tid:

Gud Fader i Himmelen, Skaber min,
 giv Naaden din,
 oplys mig med dit Guddoms Skin,
 al Vildfarelse nu forblind,
 som er ført ind
 efter Menniskens Tykke og Sind.
 Lad mig forstaa den rette Grund,
 Min Mund og mit Hjerte raaber til dig,
 skjul ej for mig
 dit Guddoms Ord,
 som er Livsens Port,
 thi Jesu Kristi Pine og Død
 haver ød al min Pine og Nød.

Den »Vildfarelse, som er ført ind«, findes nu karakteriseret i den efterfølgende Davidssalmes Skildring af Hedenskabets Afgudsdyrkelse (Ps. 115):

Gud, Ære dit Navn og ikke vort,
 som lover Miskund og holder dine Ord.

Lad Ukristne ej faa den Fryd,
at de maa sige: Hvor er deres Gud?

Ja, vor Gud er i Himmelen.
Hvad han vil, det bliver gjort og endt.

Men deres Guder ere Sølv og Guld,
som man gør med Hænder og Staal.

De have Mund og kunne ikke tale,
og Øjne, som man vil dennem male.

— — — — —

Men lader os sætte Haab til Gud,
saa vil han være vor Skjold og Spjud.

Ihvo som frygter og haaber til Gud,
den vil Gud være baade Skjold og Spjud.

Antifonen forklarer denne Salme som en Spaadom om Nutiden, da falske Profeter har »vildet« Folket:

Den Tid er kommen, som før vaar spaad,
giv mig godt Raad.
Forvar mig vel fra falske Lære,
thi vi endnu se og høre
mange forføre
og vilde Folk fra din Guddoms Ære.
Hjælp med din store Magt,
giv Agt, at du haver sagt,
mangelund,
at falske Profeter skulle bære fram
Faareham,
men af ret falske Grund
forriske Folk med falske Fund.

Men Kirkens babyloniske Fangenskab skal høre op ligesom Israels. Derfor følger Ps. 126:

„Naar Gud faar løst Sions Fængsel,
som en Drøm da skal sjunes vor Trængsel.

Da fyldest vi af Glæde og Frøjd,
at man maa sige, Gud haver os ophøjd.

Gud haver og nu bevist sig vel,
at vi maa glæde os med Skel.

Men vilde Gud plat ende vor Synd,
som Bække tørkes af Solens Brynd',

da vilde vi gerne grædelig saa,
paa det vi maatte Frugt med Glæde faa.

Thi saadant Arbejde hør her til,
hvo, som Livet have vil.

Ære være Gud Fader og Gud Søn
og saa Gud den Helligaand,

som været haver af Begyndelsen, nu og altid
og bliver til evig Tid. Amen.

Den afsluttende og forklarende Antifon lyder:

Visdom og Raad og Salighed
send mig herved.
Vend bort alt ondt fra Liv og Sjæl.
I al min Nød stat mig bi;
gør mig nu fri,
og lær mig dig at kende vel.
Om den Helligaand beder jeg mest,
du vedst
vel, hvad jeg haver behov.
Alt mit Haab sætter jeg til dig.
Kom mig arme Synder ihov,
at jeg gør dig, min Herre Gud, Lov.

Et Fadervor paa Vers indskydes nu: »O Herre Gud, miskunde dig.« Brydningstiden mærkes bl. a. i følgende Omskrivning af 4. Bøn:

Giv os i Dag vort daglige Brød,
 dine Ord og hellige Naade,
 og frels os fra den evige Død
 og saa fra Djævelens Vaade.
 Borttag fra os med Naaden din
 farisæiske Surdejg og Lære;
 skænk os igen den klare Vin,
 som Kristus monne frembære,
 det er: ret Tro og Lære!

Derpaa kommer efter gammel Aftensangsregel — ligesom i Malmø — til Afslutning **Maries Lovsang, Magnificat**. Endelig toner Jubelen over Syndernes Forladelse ud i Slutnings-Antifonen, der gør Marias Lovsang til Menighedens:

Nu glæder eder, Adams Børn alsammen
 og lader eders Hjerter springe!
 En Stridsmand have vi faat uden Gammen,
 som Djævelen vel kan tvinge.
 Vor Angest er endt,
 vor Fjende er skændt,
 vor' Synder os plat forladte.
 Guds Venskab er os tilsagt.
 Des ske dig Lov
 af Hjerter og Hov,
 o Jesu Krist,
 vor Broder vist,
 at du dig vilde forbarme.
 Du vast saa from,
 at din Manddom
 blev skænkt os usle og arme.

Benedicamus:
 Lover Kristum, vor Frelser!
 Alleluja, Alleluja, Alleluja!

Svar:
 Gud være Lov og evig Tak!
 Alleluja, Alleluja, Alleluja!

Saaledes har altsaa en evangelisk Gudstjeneste kunnet forme sig i Viborg og muligvis i andre danske Stæder i Reformationstidens Kampaar. Den er beregnet paa det store Apparat af Sangere, den katholske Kirke raadede over. I Steden for Latinen og de »falske Fund« er sat Dansk og det rene Evangelium, men den ydre Pomp og den musikalske Nydelse, som de katholske Kirker kunde byde paa, kan ogsaa lægges ind i denne »jydske Aftensang«, der er et Vidnesbyrd om, at de evangeliske i Danmark paa Reformationstiden ikke savnede Sans for Gudstjenestens Skønhed.

Denne Aftensang maa vel tænkes hjemmehørende i Graabrødrekirken og Sortebrødrekirken i Viborg, hvor Hans Tavsén og Jørgen Sadolin var Præster siden Foraaret 1529. Derimod maa den ikke forveksles med de tre Viser, Hans Tavsén lod afsynge Allehelgensdag 1527. For Domkirken i Viborg kendes en særlig Ordning fra Sommeren 1530. Heri er baade Ottensang og Aftensang dobbelte, først paa Latin for Klerkeriet og derefter paa Dansk for menige Almue. Ved den danske Ottensang skal »sjønges den Helligaands Tider paa Danske«¹⁾ og prædikes. Ved Aftensangen »skal sjønges en Psalme paa Danske og gøres en kort og gudelig Formaning af den hellige Skrift«²⁾. Hvis dette skal være en Beskrivelse af vor Aftensang, er den noget kortfattet. Men denne Aftensang egnede sig vist heller ikke til Indførelse i Domkirken, idet man selvfølgelig ikke har kunnet byde Domkirkens Kanniker en Gudstjeneste, der ligefrem er en Lovprisning af det nye, som de for en stor Del var Modstandere af.

Hvad Forfatterskabet angaar, da taler al Sandsynlighed for Hans Tavsén. Han var Hovedmanden for, hvad der skete i Viborg og vi kender ham anden Steds fra som

¹⁾ Maaske vedkommende Afsnit af Chr. Pedersens Tidebog; Chr. Pedersens Danske Skrifter II. S. 319.

²⁾ Münter: Reformationshistorie II. S. 719.

Forfatter af Ting, der aldeles ligner disse Antifoner. De rimede Davidssalmer er af een Støbning, og det en Støbning, som ellers ikke findes uden for denne Samling. Mindst sikkert staar man over for det rimede Fadervor, som ikke har noget Særpræg og derfor godt kan være taget op anden Steds fra. Dets Forekomst i Natsangen i Malmø 1528 viser, at det har været kendt langt borte fra Viborg før 1529, og jeg kan ikke frigøre mig for en Følelse af, at Digteren har ladet sig inspirere af »Nu er os Gud miskundelig« (C. 11), hvorfra Melodien er tagen.

Naar jeg har betegnet Nr. 19—20, Matthæus Greitters Miserere og Andreas Knöpkens Ad te levavi, som Salmer for Lig, saa er det bl. a. i Henhold til, at førstnævnte i Ol. Petris »Een handbock påå Swensko« 1529 anvises til Brug ved Jordfæstelse sammen med Nr. 27. Den anden er efter Overskriften »en ret skikkelig Bøn til at begære Hjælp og Trøst af Gud med i al Nød og Trang« og kan da ogsaa nok egne sig til Afsyngelse af et Ligfølge, saa meget mere, som dens Forbillede Ps. 25 hørte til Vigiletjenesten for Døde. At den muligvis først er indsat i et senere Oplag, er ovenfor antydet, men nogen Nødvendighed er det ingenlunde.

Det danske Te Deum har maaske været beregnet til Brug ved Ottesang i Viborg, svarende til Cl. Mortensens i Malmø (A. 2). Den tilknyttede Kollekt er i »En ny Psalmebog« 1553 sat som Afslutning paa Aftensangen. Den har maaske i Almindelighed været brugt som Slutningskollekt, hvorfor den har haft sin Plads ved det oprindelige Heftes Slutning.

Gaar vi til de Ting, som maa antages for indføjede senere af J. Sadolin, da har vi først *Gud Fader i Himme- len, Skaber min* (12), som er en Parallel til Arvid Pedersens

»Capitan Herre Gud Fader min.« Benyttelsen af dens Vers som Grundlag for Aftensangens Antifoner viser, at den er ældre end denne og formodentlig ældre end 1529. En lignende Aldersbestemmelse kommer man til ved *Kom Helligaand, Herre Gud* (14), idet denne Salme viser sig at være en ældre noget ubehjælpelig Form, som en kyndigere Rimsmed har gennemrettet og udvidet med to Vers i Malmø-Haandbogen 1529 (se Side 33).

Et gennemført Akrostikon er »*Kong Frederiks Vise*« (13). Dens tyske Form, der utvivlsomt er Originalen, tilskrives Herman Bonn, dog rent formodningsvis. Han blev 1528 Lærer for den unge Hertug Hans, saa at han vel først efter den Tid bør tænkes at have forfattet den. Hvordan det nu end maatte forholde sig med den tyske Teksts Oprindelse, saa er det unægtelig sandsynligere at gætte paa Hans Tavsens eller en af Viborgerne som Oversætteren end med C. J. Brandt at tænke paa Chr. Pedersen, som næppe sværmede for Frederik den Første¹).

Nr. 17 (*Af Hu og Sind og al vor Agt*) angives af H. Thomesen at være forfattet af Jakob Madsen Strobrius. Da dennes Broder, Biskop Poul Madsen, var født 1527, kan denne Angivelse se ud som en Anakronisme. I selve Haandbogen 1533 er der dog ogsaa en Salme, der tilskrives ham, og Stilen ligner hans øvrige Ting, saa at det bliver betænkeligt at forkaste Angivelsen²).

Endelig er der »*Salve regina*, kristelige forvendt og forbedret«, som efter H. Thomesens Vidnesbyrd er af Hans Tavsens. Det er atter et helt Stykke liturgisk Gudstjeneste med den gamle berømte Antifon som Centrum. Den middelalderlige Antifon, som sandsynligst tilskrives

¹) C. J. Brandt, Lunde-Kanniken Chr. Pedersen S. 292.

²) Tvivlere kan eksempelvis tænke paa to Forfatter-Brødre fra vor Tid. Sv. Grundtvig (f. 1824) optraadte i Litteraturen 1842, medens Fr. Grundtvig var født 1854. Se om J. M. Strobrius Kh. Sml. 3. R. IV, 459.

Abbed Herman den Lamme († 1054), er af betydelig mindre
Omfang:

Salve regina, mater misericordiae,
vita, dulcedo et spes nostra, salve.
Ad te clamamus exules filii Hevae.
Ad te suspiramus gementes et flentes in hac lacrimarum
valle.
Eia ergo advocata nostra, illos tuos misericordes oculos
ad nos converte
et Jesum benedictum fructum ventris tui nobis post
hoc exilium ostende,
o clemens, o pia, o dulcis virgo Maria!

I Hans Tavsens Arrangement begyndes der med en
Vekselsang, hvori formodentlig Versene af »Nu bede vi
den Helligaand« er Menighedens Parti:

Vi arme Adams Børn alle
vi ere saa dybt i Synden faldne.
Thi ville vi alle Gud paakalde:
Nu bede vi den Helligaand
alt om den kristelige Tro og ret Forstand,
det os Gud bevare
og sin Naade sende,
naar vi heden fare
af dette Elende.
Kyrioleys.

Saaledes fortsættes der med alle fire Vers, vekselvis
sungne af begge Sange. Derpaa kommer selve Salve re-
gina, hvori Kristus overalt er indsat paa Marias Plads:

Salve, Jesu Kriste, vor Frelsermand,
du, som al Guds Vrede overvandt,
at Adam i dig Naaden fandt.

Disse Linjer er Omskrivningen af Latinens første
Linje. Paa samme Maade omskrives de følgende Linjer
udførligt. Slutningen lyder:

Lad os saa kende hannem i ret Tro,
 at vi hans blide Ansigt skoe
 og siden med dig og hannem bo.
 O gode Jesu! o milde Jesu! o søde Jesu!

Ikke mindre end tre Proser (Sekventser) følger nu efter som Afslutning, hver paa 16 Verslinjer. De er en videre Udfoldelse af den sidste Linje og ender henholdsvis med: »O gode Jesu!« »O milde Jesu!« og »O søde Jesu!«

Heri aabenbarer sig den samme liturgiske Sans som i Aftensangen. En anden Bearbejdelse af Salve regina er titføjet i Samlingen (Nr. 24):

Salve hilsæl, milde Jesu Kriste,
 alle Naade og Miskundheds evige Konning.

Denne har ikke Hans Tavsens faste Klarhed i Udtrykket. Den er vel snarest indskudt af Malmø-Udgiverne ca. 1531 og stammer andensteds fra. Mange Steder var der stiftet Legater til at bekoste Afsyngelsen af Salve regina¹). Det kunde tænkes, at det er saadanne stiftede Gudstjenester, man har villet reformere hermed. Ogsaa i Tyskland finder man evangeliske Omdigtninger af den baade paa Latin og Tysk.

Som Malmø-Udgiverne formentlig har indskudt et og andet i Samlingen, har de utvivlsomt ogsaa udeladt noget. Hvis Jørgen Sadolins Bog har indeholdt Stykker, som allerede fandtes i den forudgaaende Del af den omredigerede Salmebog, er de selvfølgelig udeladte her. I selve Aftensangen gælder det allerede om to Stykker (Nr. 5 og 9), som der

¹) Das Gebet singet man durch die ganze Welt und läutet grosse Glocken dazu, und ist leider dahin kommen, dass schier keine Kirche, es ist das Salve Regina darinnen zu singen reichlich gestiftet. — Luther, Prædiken paa Mariæ Fødselsdag i Kirkepostillen (Erl. Udg. XV. S. 450. Walch XI. 3147). Samme-steds omtales, at det samme gælder Regina coeli (A. 25) Et dansk Eksempel paa noget tilsvarende (Ave praeclara i Ribe Domkirke) haves i Kh. Sml. II. S. 386.

imidlertid for Aftensangsordningens Skyld er Henvisninger til. I det følgende kan der ligeledes være udeladt, og blandt de udeladte Ting har sikkert været Trossalmen: »Vi tro alsammen paa en Gud, som Himmel og Jord og alting skob.« »I det Aar 1529 blev danske Salmer først sjungen her i København om Høsten af Mester Hans Tavsens, salige Ihukommelse, som kom da hid fra Viborg,« siger H. Thomesen. Og blandt de danske Salmer, han lod synge i Nikolaj Kirke, var efter Poul Røns Vidnesbyrd ovennævnte Oversættelse af Luthers »tyske Patrem«. Den blev senere til Minde herom stadig brugt i Nikolaj Kirke, saa længe Kingos Salmebog var i Brug¹⁾.

Vi har ikke sat Jørgen Sadolins Navn i Forbindelse med nogen af Salmerne. Der findes nemlig intet Holdepunkt. At han har givet Bidrag er dog meget rimeligt, da vi kender en Salme af ham i Hans Tavsens Salmebog: »Engelen indgangen til Jomfru Maria« og en fra Tysk oversat Sang om Luthers sidste Ord: »Himmelske Fader, du haver mig vist« (Ny kirkehist. Sml. II, S. 602).

Malmø-Haandbogen optager Smaasamlingerne og bliver fælles Salmebog, o. 1531.

Den næste Salmebog, som vi nu har ligefrem bevaret, er den Haandbog, som er udtogsvis udgivet i Chr. Bruuns »Psalmebøger fra Reformationstiden« II, og som er »sat i Malmø St. Bartholomæi Aften Aar efter Guds Byrd 1533«. I denne har vi foruden Indholdet af Haandbogen 1529 den nys behandlede »Jydske Aftensang« med dens Tillæg

¹⁾ P. Røn: Magister Hans Tausan, Kbh. 1757, S. 37: »Og til en bestandig Erindring om, at Gudstjenesten paa en evangelisk Maade først i St. Nikolaj Kirke er bleven forrettet i København, synges denne Salme der endnu«.

optaget, og derudover indeholder Bogen endnu 21 nye Salmer. Dette maa dog ikke forstaas saaledes, at disse nye Salmer her foreligger trykte første Gang.

En Samling fra Mellemtiden har Terpager bevaret os Titelen paa:

Enchiridion med mange aandelige danske Viser, som man sjunge i Messe og Aftensang, som hver Kristne maa lære sig og sine Børn til at prise og ære med Guds Navn og Jesum Kristum, vor Frelser. 1530.

Denne Samling var paa 24 Blade¹⁾, men Trykkestedet er os ikke bekendt og Indholdet endnu mindre.

Derimod har vi et Brudstykke af en Bog, som ved sin S sammensætning giver os en ikke uinteressant Oplysning om Malmø-Haandbogens Skæbne mellem 1529 og 1533. Det er den i Bruuns »Psalmebøger fra Reformationstiden« I. S. 137—192 udgivne:

Nogle nye Psalmer og Lovsange, som ikke tilforn ere udgangne paa Danske. Med en Correct og Forbedring paa den store Sangbog, som er trykt i Rostock ved Ludowich Dyetz. — Rostock 1536.

Bogtrykker Ludvig Dietz i Rostock er Samleren og Udgiveren. Bogen er lavet som et Tillæg til hans Eftertryk af Haandbogen fra 1529. Han retter først en Del Trykfejl i dette. Derpaa skriver han: »Framdeles finder du, kristelige Læsere, foruden denne Correctur og Forbedring, ikke aleneste de ny Salmer og Lovsange, som efter den Tid ere trykte og udgangne udi de sidste smaa Sangbøger, men ogsaa disse efterfølgende Salmer og Lovsange, hvilke ikke vaare tilforne trykte og udgangne paa det danske Tungemaal.«

C. J. Brandt mente, at Ytringen om de hidtil utrykte er »kun Tidens sædvanlige Boghandler-Stil«²⁾. Vi har

¹⁾ Bruun: Aarsberetn. fra det St. kgl. Bibl. II. S. 360.

²⁾ Brandt: Vore danske Kirke-Salmebøger. S. 5.

imidlertid kun de første 7 Ark (28 Blade) bevarede, saa at vi ikke tør benægte, at der sidst i Bogen kan have været en saadan Afdeling. Paa de syv Ark findes kun, hvad vi allerede kender fra Haandbogen 1533. Derimod bliver man ved nærmere Eftersyn noget tvivlraadig angaaende Udgiverens Benyttelse af »de sidste smaa Sangbøger«. Vi sporer nemlig kun Benyttelsen af eet Værk, en Udgave af Malmø-Haandbogen, som vi ikke kender. De manglende Ark kunde muligvis ogsaa løse os denne Knude, men Sammenhængen er vist snarere en anden. »Correcten« paa »den store Sangbog« maa i al Fald være sket ved en Sammenligning med et rigtigt Aftryk af Malmø-Haandbogen, hvorved baade de grove Trykfejl og de senere i Danmark fremkomne Sange er komne for Dagen. Jeg vil da formode, at denne Ludv. Dietz's Kildeangivelse slet ikke er andet end en Blomst, han har plukket paa vedkommende Malmø-Haandbogs Titelblad eller i dens Efterskrift. Eller ogsaa mener han med de »smaa Sangbøger« senere smaa-stilede Oplag af Malmø-Haandbogen i Modsætning til hans egen »store Sangbog« med dens »grovere Bogstave«. Ved begge Forklaringer havner vi samme Sted, og at vi skal derhen, er der ingen Tvivl om.

Ser man nærmere paa hans Samling, opdager man nemlig snart, hvorledes den er lavet. Den er et underligt Virvar, hvori sammenhørende Ting staar langt fra hinanden. Proserne til Salve staar f. Eks. paa Side 150 (i Bruuns Udgave), medens Salve selv staar paa S. 168, og Indledningen til det staar S. 177. Den jydsk Aftensangs forskellige Dele er kastede mellem hinanden. Forklaringen paa alt dette Sjuskeri ligger i, at Samlingen er lavet ved en Register-Sammenligning. Dette har bl. a. ogsaa haft til Følge, at Dietz er faldet i sit eget Registers Faldgruber og har faaet 4 Salmer med, som allerede fandtes i hans Haandbog (A. 9, B. 1 og 5 og D. 1). En hel Del af Salmerne staar derfor ogsaa i alfabetisk Orden, om denne end ikke er gennemført, men afbrudt ved forskellige

Tilløb¹⁾. Det, som er af Interesse for os herved, er, at vi kan skønne, at det Register, der har tjent Samleren til Vejledning, maa have hørt til en Bog, der i Indhold og Ordning i alt væsentlig svarer til den bevarede Haandbog fra 1533. »Den som vil en Kristen hedde« og »Gud lod Røst af Skyen lyde« har staaet sammen. Den jydsk Aftensang har været med. Men den benyttede Udgave har været ældre end 1533. Thi i Udgaven 1533 er der foretaget en Mængde sproglige Ændringer, som ikke findes i Dietz's Eftertryk.

Vi føres saaledes til at kunne paavise en Udgave af Malmø-Haandbogen mellem Aarene 1529 og 1533. Som Haandbogen 1529 optog begge Malmø-Bøggerne fra 1528, saaledes har denne nye Haandbog optaget Salmerne i »de sidste smaa Sangbøger« fra andre Landsdele samt selvfølgelig bragt et og andet hidtil utrykt. Den har derved overflødiggjort de andre Smaasamlinger og er bleven de evangeliskes fælles Salmebog i hele Danmark, Dette Skridt maatte man snart komme til. Det kunde ikke vare længe, inden Bogførere bragte Malmø Salmebog til Viborg, og omvendt, og i København virkede nu Viborger-Føreren Hans Tavsén. Paa Herredagen i Juli 1530 var oven i Købet næsten alle de evangeliske Prædikanter sammen i en hel Maaned, i hvis bevægede Dage ogsaa de danske Salmer blev brugt af Hjærtens Lyst²⁾.

¹⁾ Man se særlig Siderne 152—177. Det ser ud, som om en Sætter først temmelig uordentligt har plukket Hovedmængden af de nye Salmer ud efter Registeret og derpaa har maattet begynde forfra med en Efterslæt, hvoraf vi kun har den første Salme: »Alle Kristne frejde sig nu« (E. 16). Under Bogstavet A maatte denne efter Datidens Register-Indretning (Salmerne indenfor hvert Bogstav i Orden efter Rækkefølgen i Bogen) være den første nye, medens E 17 var den anden.

²⁾ Se J. Sadolins Beretning i Danmarks chr. Prædikanters Gjensvar paa Prælaternes Klagemaal, udg. af H. F. Rørdam. S. 28: »tøsser hver Dag med den kristelige Almue forsamledes udi Kirken (Helligaandskirken). sange og loved Gud med Salmer, aandelig Viser og Lovesang«.

Efter alt dette var en Samling af alt i een Bog endnu mere nærliggende. Trykningsaaet maa være enten 1531 eller 1532, og af disse er vel 1531 det sandsynligste. Som Levning af Bogen kan Dietz's Tillæg fra 1536 paa en vis Maade betragtes, hvorved det faar en Interesse, som dette Makværk ellers ikke kunde fortjene.

Denne ca. 1531 udvidede og til Dels omordnede Salmebog er det da, vi har i ny sprogrenset Udgave fra 1533, muligvis igen noget forøget. Af dens nye Stof er allerede Slutningsafsnittet, den jydsk Aftensang, behandlet. I den øvrige Del af Haandbogen findes ialt nedenstaaende 21 nye Salmer. Af disse har vi de 14 i Dietz's Eftertryk efter den ældre Udgave. Disse 14 er her mærkede med en Stjerne. Det maa antages, at en god Del af de 21 Salmer er tagne af det forannævnte »Enchiridion med mange aandelige danske Viser«, 1530. Navnlig ved visse Paralleloversættelser maa man maaske gætte paa dette. Man fristes da til at antage denne forsvundne Bog for et Arbejde, der uden Kendskab til Cl. Mortensens Arbejde har samlet ind af det samme Stof, han benyttede (man se Nr. 10 og 21 i Fortegnelsen), og ikke som han har bearbejdet det. Dette er dog Antagelser og Antydninger, som ikke kan videre underbygges, eftersom Bogen er forsvunden.

- *1. *Beklage af al min¹⁾ Sinde.* — Ps. 51. B. S.²⁾.
- *2. *En Jomfru fødte et Barn i Dag.* — Svensk, vistnok efter: Ein Kindelein so löblich.
- *3. *Esajas den Profete monne det saa gaa.* — Luther 1526: Jesaja dem Propheten das geschah.
4. *Forle os med Fred naadelige.* — (Antifonen Da pacem domine). Luther 1529: Verleih uns Frieden gnädiglich, med to tildigtede Vers.

¹⁾ 1533: alle mine.

²⁾ Disse Bogstaver staar i »En ny Psbg.« 1553 og maa vel betegne Forfatteren. Jeg ved ikke, hvem der kan menes. Den er oversat paa Svensk og af en fejlagtig Tradition tillagt Erik XIV. Beckman: Sw. Psalmhist. S. 472. Krkh. Sml. 3. R. 4. B. 464.

- *5. *Gud lod Røst af Skyen lyde.* — (10 Bud). Luther 1524: Dies sind die heiligen zehn Gebot.
- *6. *Herre Gud Fader, stat¹⁾ os bi.* — Luther 1524: Gott der Vater, wohn uns bei. † A. 12. Fra Enchiridion?
7. *Hierusalem, du hellige Stad.* — (Ps. 147, 12 f.) H. Spandemager.
- *8. *Hjælp Gud, hvor stor er Menneskens Sorg og Nød.* — P. Speratus 1524: Hilf Gott, wie ist der Menschen Not.
9. *Jesus Kristus er vor Frelsermand.* — (Huss). Luther 1524: Jesus Christus, unser Heiland. † C. 18. Fra Enchiridion?
- *10. *Krist laa i Dødsens Vaande.* — Luther 1524: Christ lag in Todesbanden. Bearbejdet Tekst. A. 22, se S. 31. Fra Enchiridion?
- *11. *Kristus af Gud Faders Hjerte fød.* — Prudentius: Corde natus ex parentis, oversat i Prosa.
12. *Kyrie Gud Fader af Himmerig.* — Udvidelse af det lille Litani for Julehøjtid. Skaar I. 527.
- *13. *Litaniet.* — Luther 1529 (Fischer: Kirchenlieder-Lexicon II. S. 19).
14. *Nu bede vi den Helligaand, udi.* — Luther 1524: Nun bitten wir den heiligen Geist. † B. 2. C. 10. Fra Enchiridion.
- *15. *O Gud, vor Fader, du som est i Himmerig.* — (Fader- vor). Ambrosius Moibanus 1525: Ach Vater unser, der du bist.
16. *O Herre Gud Fader med din Kraft.* — (Kyrie). Jak. Madsen Strobios.
- *17. *O Jesu bold, med megen Vold.* — H. Sachs 1523: O Jesu zart (Omdigtning af: Maria zart).
18. *Vi tro alsammen paa een Gud, som.* — Luther 1524: Wir glauben all an einen Gott). H. Tavsens? † C. 9. Fra jydsk Aftensang?
- *19. *Vi tro paa almægtigst²⁾ Gud.* — Samme. Efter Svensk? Fra Enchiridion?

¹⁾ 1533: staa. ²⁾ 1533: almægtigste.

- *20. *Vor Gud han er saa fast*¹⁾ *en Borg.* — Luther 1529: Ein feste Burg ist unser Gott.
- *21. *Vær glad og fro, al Kristenhed.* — Luther 1524: Nun freut euch, lieben Christen gmein. Benyttet i A 5, se Side 36. Fra Enchiridion?

Om nogle af de 7 Salmer, der ikke findes i Brudstykket af Dietz's Tillæg, først er stukne ind 1533, er ikke til at afgøre, da vi ikke ved, hvad der har staaet i hans Tillægs Slutning. To af dem (9 og 14) er Paralleller til Salmer i de ældre Samlinger, saa at man maaske snarest maa tænke sig dem indkomne ved Optagelsen af den ældre Søstersamling »Enchiridion«, og Nr. 18 har sin egen Historie, som gør, at man maa antage den for tidligere optaget. Der bliver da ikke meget tilbage, som der kan være Tvivl om.

Hele Bogens Anlæg og Plan stammer aabenbart fra den forrige Udgive. Den nye Haandbog er i Hovedtrækkene et Optryk af Haandbogen fra 1529. I Salme-Afdelingen før Messe-Embedet er der gjort Tilløb til en mere saglig Disposition end den noget spredte Ordning af Indholdet, der opstod 1529 ved Tilføjelsen af Arvid Pedersens Samling. Der er dog kun foretaget nogle klumpvise Omflytninger, der ingeniunde forslaar til at frembringe et klart ordnet Hele. I denne Salme-Afdeling og i Messe-Embedet er de foran anførte Salmer indskudte²⁾. Efter

¹⁾ 1533: stærk.

²⁾ Ogsaa liturgiske Indskud findes i Messe-Embedet, og man faar en Mistanke om, at den nemme Genvej gennem et Register ogsaa her har foraarsaget noget slemt Sløseri, naar man ser, at Stykkerne følger umiddelbart efter hinanden saaledes:

Jeg arme syndige Menneske (Trosbekendelse og Syndsbekendelse samt Absolution).

Kære Venner Kristi (Kirkebøn).

Kære Venner, efterdi (Formaning til Nadvergæster).

Det mellemste af disse Stykker skulde staa foran det første, hvorfor det har faaet den noget forkrækkede Overskrift: »Dette maa læses, før end Tros Bekendelse læses.« Ogsaa disse Stykkers Kilde skal man vel da søge i det forsvundne »Enchiridion«.

Messe-Embedet følger Litaniet med dets Kollekt og derefter den jydsk Aftensang med dens Tillæg. Det ser næsten ud, som om man har ønsket at respektere Aftensangen som en særlig Samling, som Menigheden i Viborg og maaske ogsaa ved Nikolaj Kirke i København efter tilsvant Skik kunde beholde samlet. Kun hvad der lige hørte til i Messe-Embedet (Credo samt Antifonen »Den Tid er kommen, som før var spaaet« efter Præfatsen i Messen, C. 22), flyttede man derhen, og selvfølgelig gentog man heller ikke en Salme, der alt fandtes forude. Enchiridion, der vel har haft meget Stof tilfælles med Malmø-Samlingerne, har man derimod kun plukket for dets særlige Indhold og stukket dette ind paa passende Steder.

Selvfølgelig har den nye Salmebog ogsaa bragt enkelte Salmer, som ikke var »trykte i Danmark tilforne«. Under den jydsk Aftensang har vi peget paa enkelte. Her kan der være særlig Grund til at gøre opmærksom paa tre Ting, hvis tyske Originaler er fra 1529, nemlig Fredsbønnen (4), Litaniet og *Vor Gud han er saa fast en Borg*¹⁾. Disse har vel de tidligere Smaasamlinger næppe naaet at faa med.

Denne omordnede og forøgede Haandbog har vi altsaa bevaret i et nyt revideret Oplag fra Malmø 1533. Dette Oplag haves dog kun i et eneste Eksemplar paa Universitetsbiblioteket i Kristiania, og dette ene Eksemplar er endda ikke helt fuldstændigt, saa at bl. a. Titelbladet mangler. Det er i og for sig ikke sandsynligt, men dog tænkeligt, at dette kan have indeholdt en Oplysning om Udgiveren. Som Bogen nu haves, nævnes intet Navn i den. Der haves kun en kort Efterskrift i Jeg-Stil, som bl. a.

¹⁾ Denne berømte Salme er indsat efter Messe-Embedet før Litaniet, enten fordi den er tænkt som Udgangssalme eller fordi den først, da Sætningen var naaet saa vidt, er kommet Udgiverne i Hænde. Den tyske Original er muligvis forfattet 1528 (Neue kirchl. Zeitschrift 1903 S. 747—69) men vides ikke trykt før 1529.

ogsaa er interessant som Vidnesbyrd om Salmernes Udbredelse:

»[Og] skal ingen forundre der paa, at jeg haver ikke nu anderledes fordansket somme af Salmerne i denne Bog, end de vaare førre prentede. Jeg lod det nu saa blive paa denne Tid, thi jeg fornam, at den menige Mand var før bevan saa at sjunge og kvæde dem almindelige over alt Riget baade med Ord, Noder og Toner, og kunde dem ogsaa meste Parten uidentil. Fordi lod jeg her nu ingen Noder sætte. Dog haver jeg mange Steder forbedret Danskens, som de vel se og mærke, som hende læse kunne. — Og vaar samme Bog sat i Malmø St. Bartholomæi Aften Aar efter Guds Byrd 1533.«

For at begynde med Slutningen, da er det tydeligt, hos hvem Bogen er »sat«. Det er nemlig Christiern Pedersens Typer, den er sat med. Der kan egentlig ikke godt tvivles om, at han ogsaa er Efterskriftens Forfatter og Ophavsmanden til de mange sproglige Rettelser. C. J. Brandt har i det enkelte paavist, hvorledes disse Rettelser netop er karakteristiske for Chr. Pedersen¹). Hans Kalendarium fra Tidebogen, udvidet med Lægeraad, er her stillet foran Bogen, saaledes som det hørte sig til i et katholsk Breviarium. Dermed indleddedes en Skik, som fortsattes til Kingos Tid og efterlignedes i Sverige 1543²). Christiern Pedersens Styrke var den danske Prosa. Dog havde han en hel Del Øre for Rhythme; hans rimløse Davids Salmer er taalelig rhythmiske. Derimod lægger han ikke nogen Vægt paa Rimet. Mange Gange retter han

¹) C. J. Brandt: Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter 1882. S. 282—292. Brandt fremstiller her og i Skriftet »Vore danske Kirke-Salmebøger« Chr. P. som den, der har forandret den oprindelige Haandbog af 1529 til denne udvidede og delvist omordnede. Denne Ære maa vi efter det her udviklede berøve ham. Brandt har underligt nok ikke lagt Mærke til, at Dietz ikke har trykket af efter Udgaven 1533.

²) Samlaren 1891. S. 8.

f. Eks. »faar« til »faanger« for at faa Rhythmen bedre. Kommer derimod en Germanisme i Vejen i et Rim — som ofte sker — saa retter han den og bryder sig ikke om, at Rimet gaar tabt.

Han vilde hans Liv bortnøomme,
David maatte Riget rømme

er blevet til:

Han vilde hans Liv borttage,
David maatte Riget rømme.

Eller i A 13, hvor det hed:

For os et Mennesk er vorden,
i sidste Verdsens Tid,
hans Moder ej forløren
hendes ukrænkelig Kyskhed.

Her retter Chr. Pedersen:

Hans Moder ubekrænkelig
blev ren i al Kyskhed.

Hvad han »fornam« ved sin Hjemkomst om, hvor indsungne de første tarvelige »Udsættelser« var i vort Kirkefolk, viser sig ogsaa deri, at man snart strejfede mange af hans Rettelser af igen. Vi kom ikke til at synge »Vor Gud han er saa stærk en Borg«, men »Vor Gud han er saa fast en Borg«, ikke »Af Hjertens Nød«, men »Af Dybsens Nød«, og saaledes kunde der nævnes mange Eksempler. Med en mærkelig Sejghed fastholdtes de gamle Tekster, og Kingos første Salmebogsarbejde strandede egentlig paa hans radikale Grundsætninger over for disse. Endnu i den endelige »Kingos Salmebog« kom de oprindelige Tekster jo ind næsten uden Ændringer.

Over for Spørgsmaalet, om Chr. Pedersen selv har skrevet Salmer, staar man uden Vejledning. Han vides ikke nogensinde at have rimet. Men man har jo

Lov at gætte, kun maa Gætningen holde sig til Salmer, som ikke kendes fra Dietz's Tillæg i en ældre Redaktion, hvorfor Brandt har Uret i som Mulighed at anføre *Vor Gud han er saa stærk en Borg*¹). Ret beset bliver der vist ikke andet tilbage som Mulighed end *Forle os med Fred naadelige* og *Kyrie Gud Fader af Himmerig*, men den første af disse ser mig nærmest ud til at have mistet sine Rim ved Chr. Pedersens Udrensning af Germanismer, og den anden synes mig ikke at ligne hans Sprog. Jeg er derfor mest tilbøjelig til ret bestemt at erklære, at Chr. Pedersen ikke er blandt Danmarks Salmedigttere.

Efter det her udviklede har altsaa en Omredaktion af Haandbogen fundet Sted ca. 1531 og et sprogligt Gennemsyn 1533. Det bliver herefter noget uklart, hvorledes det forholder sig med H. Thomesens Bemærkning om en revideret Udgave fra 1534. Den Omredaktion, han sigter til, er formodentlig den, vi her har for os, og det vildledende Aarstal maa vel da have sin Oprindelse fra, at han har haft eller set en Udgave fra dette Aar, hvorfra han kendte denne Type af Haandbogen. I Aarene mellem 1533 og 1544 er der selvfølgelig kommet nye stadig noget forøgede Oplag, og dette bevidnes ogsaa udtrykkeligt af H. Thomesen ved Ordene: »foruden hvis som er tilsæt af en og anden, saa tit den blev paany igen trykt«. Det har sandsynligvis kun drejet sig om Bogtrykkerforetagender med Smaatilføjelser i. Nogen ny Redaktion af den danske Salmebog skete ikke, før Hans Tavsens som Biskop i Ribe gav Salmebogen en ny Form 1544.

Kaster vi nu efter disse Undersøgelser et Blik tilbage paa dette vor Salmebogshistories første Tidsrum, de femten Aar 1528—43, saa dels har vi, dels kan vi skimte følgende Salmebøger:

---

¹) Anf Skr. S. 291 og derefter P. Hansens Litteraturhist., I. Udg. I. S. 193.

Det kristelige Messe-Embede paa Danske, Malmø 1528.

Den danske Ottesang, Aftensang og Natsang m. m., Malmø 1528.

En ny Haandbog (de to foregaaende samt Arvid Peder-
sens Salmer), Malmø 1529. Eftertrykt Magdeborg
1529 og Rostock 1529.

Aftensang, Viborg 1529.

Samme, forøget, besørget af J. Sadolin, ca. 1530.

Enchiridion, 1530.

En ny Haandbog (forøget, særlig med „Aftensang“ ca.
1530 og „Enchiridion“ 1530). Malmø ca. 1531.

Samme, sproget ved Chr. Pedersen. Malmø 1533.

Samme, 1534 (nævnt af H. Thomesen).

Nogle nye Psalmer og Lovsange (Udpluk af Haandbog
c. 1531), Rostock 1536.

4—5 nye Oplag af Haandbogen, 1535—43.

Lægges hertil en utvivlsomt saare talrig Mængde af
nu forsvundne Enkeltryk, saa har Bogtrykkerpressen dog
maattet arbejde ret flittigt for at forsyne vort Folk med
trykte Salmer.

„Det svenske Eksemplar“.

Af Indholdsoversigterne i det foregaaende ses det, at
der oftere er øst af en svensk Kilde, og en hel lille Af-
deling (D.) angives ligefrem at være »udtagen« deraf. (Se
S. 14.). Derfor maa vi endnu kaste et Blik hinsides Skaa-
nes og Hallands Grænser, hvor Udviklingen paa Grund af
Nationalhadet dog ikke havde meget med den danske at
gøre¹).

Dateringen af de ældste svenske Salmer haves i Dal-
karlernes Klager over Lutheriet i Stockholm og de svenske
Viser og Sange sammesteds, samt Gustav Vasas Svar

---

¹) Ang. det følgende se særlig H. Schück: »Våra älsta psalmböcker«
i »Samlaren« 1891 samt Beckman: Svensk Psalmhistoria.

herpaa d. 14. Maj 1527: »Om de svenske Viser eller Sange forundrer Hans Naade, at det straffes i Stockholm, efterdi det er Sæd trindtom alt Riget i alle Sognekirker, at man plejer der kvæde paa Svenske og love Gud, og er jo saa godt, at det sker paa vort eget Maal, det vi forstaa, som paa Latine, det man dog intet forstaaer.« Man slutter heraf, at den ældste svenske Salmebog maa være udkommet 1526. Helt afgørende sikker er Slutningen ikke, da vi her i Danmark har danske »Viser« sungne ved Gudstjenesten, før der kan paavises trykte Samlinger. Det eneste sikre bliver at sige, at der har eksisteret svenske Salmer i Vinteren 1526—27, og at en Salmesamling har foreligget saa tidligt, at den kunde benyttes i Malmö-Haandbogen 1529. Derimod er det et Spørgsmaal, om der kan lægges nogen Vægt paa den Omstændighed, at i vore danske Samlinger fra 1528 findes der ikke noget Laan fra Svensk.

I det attende Aarhundrede kendte man endnu en svensk Samling fra 1530 med Titelen:

„Någre Gudhelige Wijsor vthdragne aff then Helga Skrift, the ther tiena til at siungas i then Christeliga Församlingen“.

Den bestod af to Afdelinger paa henholdsvis 10 og 5 Numre. Man har tænkt sig, at den første Afdeling er den oprindelige Samling, som man satte til 1526. Denne Afdeling haves bevaret i et Eksempplar uden Titelblad i Göteborgs Stadsbibliotek (paa ny udg. Stockholm 1871). Det kan være enten »det svenske Eksempplar« fra Tyverne eller første Del af Udgaven 1530. Tegn staar mod Tegn.

Men at det forholder sig rigtigt med den Antagelse, at første Afdeling er den ældste svenske Salmebog, det bekræftes ret øjensynligt ved et Blik paa det svenske Stof, der er benyttet i vore ældste Samlinger. At det nemlig er os, der har laant fra Svenskerne og ikke omvendt, ses let ved en nærmere Betragtning af sproglige Vendinger og

af Rimene. Forskellen mellem dansk og svensk var gennemgaaende ikke større den Gang, end at man simpelt hen kunde udstyre »Viserne« med en anden Bogstavering og kalde dem danske. Dog kommer Rimene derved stundom til at klikke, og der fremkommer sproglige Vendinger, hvis Oprindelse ikke kan være tvivlsom.

De 10 svenske Viser er følgende:

1. *O Fader vår, barmhertig och god.* (Fadervor). Dansk i B. 8.
2. *Den, som vil en kristen heta* (10 Bud). Dansk i D. 1.
3. *O Jesu Krist, som mandom tog.* Dansk i D. 2.
4. *O herre Gud af himmelrig.* Dansk i D. 3.
5. *Vi tro på alsmæktig gud* (Luther). Synes benyttet i Haandbog 1533: Vi tro paa almægtigst Gud.
6. *Vi, som lefve på världen här* (Media vita. Luther). Dansk i E. 27.
7. *Var glad, du helga kristenhet* (A solis ortus cardine). Dansk i E. 15.
8. *Förbarma dig, gud, öfver mig* (Miserere. M. Greitter). † E. 19.
9. *Jesus Kristus är vår hälsa* (Huss. Luther).
10. *En jungfru födde et barn idag.* Dansk i Haandbog 1533: En Jomfru fødte et Barn i Dag.

Den anden Afdeling i Salmebogen af 1530 bestod af følgende fem:

1. *O Rom, går det nu så med dig.*
2. *Ak gud, hvem skal jag klage.*
3. *Gud fader vilje vi prisa.*
4. *O evige gud af evighed.*
5. *Herre Krist, guds faders ende son* (El. Cruciger, slgn. A. 13).

En senere usikker Tradition fordeler Forfatterskabet til de 10 Salmer mellem Brødrene Olaus og Laurentius Petri. I vor Tid har J. W. Beckmann tilskrevet Olaus Petri baade Udgivelsen og Forfatterskabet. Der findes ikke nogen som helst Efterretning om, hvem den ældste

svenske Salmebog skyldes, men ellers er i alle disse Forhold Olaus Petri i den Grad Manden for det hele i Sverige, at al Sandsynlighed samler sig om ham, tilmed da alle »Viserne« i høj Grad er af een Støbning. Forfatteren er en Mand med Smag, en selvstændig Mand, som raader over en ret sikker Form. Disse faa velformede Sange ser ud som et fornemt Aristokrati ved Siden af de danske, der myldrer frem i stor Mængde og næsten alle er klædt paa som Almuesfolk.

Oversigten viser, at den lille svenske Samling er bleven flittigt udnyttet i Danmark i de nærmest følgende Aaringer. Men ogsaa kun denne Samling er i nogen videre Grad bleven benyttet. Der er derimod intet taget af anden Afdeling af Samlingen fra 1530, med mindre den sidste deri skulde være Originalen til vor »Herre Krist, Gud Faders enbaarne Søn« fra 1528. Vi har ikke mere den svenske Tekst bevaret, saa at en Sammenligning ikke kan foretages. I »Swenske songer eller wisor« 1536 er den erstattet med en Bearbejdelse eller ny Oversættelse: »Kristus den rette herren«. Den tidligere maa vel da have været mangelfuld. Mon den ikke har været en Oversættelse af den danske?

Den er i saa Fald den eneste danske, Svenskerne i selve Reformationsaarene tilegnede sig.

I Stridens Høde.

Af de hidtil omtalte Salmer er sikkert højst en 5—6 Stykker yngre end 1530. I Løbet af 3—4 Aar er denne ret betydelige Mængde¹⁾ af danske Kirkesange blevet til. En hel Skov af ukendte Vækster er som ved et Trylleslag skudt op af Kirkeageren. Menigmand greb med Begærlighed

¹⁾ 1533 har vi, naar alle Prosastykker regnes fra, 104 Numre. »Swenske Songer eller wisor« 1536 har endnu kun 46.

det nye, men paa Klerkene gjorde det et yderst frastødende Indtryk. Det skurrede i mere end en Forstand i deres Øren, naar de hørte alle disse uøvede Struber synges Dansk under Kirkehælvingerne »efter Luthers Digt« i Steden for den skolede og øvede latinske Korsang »efter gammel Kirkes Sædvane.«

Derfor er der stadig Strid om denne danske Sang, og man søger fra papistisk Side at bevise dens Urimelighed og Skriftstridighed. Derfor er Salmebogsfortalerne altid et Skriftforsvar for Menighedssangen, og man gaar derfra videre til Angreb paa alt det latinske Væsen.

Det er paafaldende, saa lidt der er optaget fra Fortiden af dansk Sang. Det eneste er det lille Vers »Krist stod op af døde«. Først senere optages endnu et Par Stykker, foruden at man »kristelig forventer« en Del gamle Sange. Formodentlig har der virkelig ikke været brugelige danske Sange. Selv den gamle Dagvise viser sig jo at have været slemt papistisk¹⁾. Peder Laurensen skriver derfor 1533:

„O Herre Gud, hvor al Ting er bagvendt i det paviske Rige, som og here er! De bjude, at disse danske Viser „*Sancta Maria, Moder Krist*“ og „*Det Træ-Kors, vor Herre selv bar*“ og „*Alle kristne Sjæle*“, at de skulle sjunges, som er imod Skriften og ingen til Nytte eller ret Saligheds Hjælp. Men de 10 Guds Budord, Pater noster og andre gudelige kristne Salmer og aandelige Lovsanger af den hellige Skrift de maa ikke, fordi det synes nyt. De andre ukristelige ere gode hos dem, fordi at de ere gamle“²⁾.

Den lutherske Kirkesang traadte da ogsaa ind i Verden med en kraftig Kritik af det, den skulde afløse. Erfurter-Enchiridiet af 1524 har en meget hæftig Fortale:

¹⁾ Dansk Kirketidende 1886.

²⁾ P. Laurensen: En stakket Undervisning. 1533, udg. af H. F. Rørdam. S. 40. De nævnte katholske Viser synes at være de tre første Vers af »Det hellige Kors, vor Herre selv bar.« Det er vistnok Processionsvers ved Korsbyrd og ved Kirkegaardsprocessioner for alle Sjæle (man se f. Eks. Kh. Sml. 4. VI. 29.—30).

„Blandt mange Misbrug, der hidtil er fremsatte af mange højlærde og erfarne i den hellige Skrift, er visselig ret beset denne ikke en af de ringeste, hvilken vore Tempeltjenere og Djævelens Koraler har højt oppyntet til Gudstjeneste, nemlig at de har staaet alene hele Dagen i Koret og efter Baals Præsters Art har brølet med uklar Røst og endnu i Stiftskirker og Klostre brøler som Skovæsler til en døv Gud, ikke alene til Skade for sig selv, fordi de ogsaa selv ofte ikke forstaar, hvad de synger eller læser, men ogsaa for hele den kristelige Menighed.“

Det er det samme, som man sang om her i Landet:

Nonner de sjunge i deres Kor,
de vide deraf ret ej et Ord,
hvor daarligt monne det være¹⁾).

Vi har en dansk Skildring af det katholske Gudstjenestevæsen i Modsætning til det nye evangeliske, og den er slet ikke ueffen. Det er i Malmø-Borgmesteren Jep Niensens: »Disputats emellom Borgemester aff Malmø oc Her Cantor aff Lundt« (Malmø 1530). Kantor Adser Pedersen havde sendt Malmøboerne en Skrivelse, hvori han bl. a. ogsaa søger at vise af Skriften, at de bærer sig urigtigt ad med deres Gudstjeneste. Kantoren skriver herom:

„Ikke er fordi godt at lægge af Messer, daglige og nattelige Tider og andre Gudstjeneste og sætte altingest til Prædiken alene. Ikke lærer Sanctus Paulus saa, 1. Kor. 14 udi Enden sammen Kapitels saa sigendis: „Brødre, stander flittelige efter at profetere (det er at prædike) og forbyder ikke at tale med Tunger (det er anden Guds Lov, Messer, Sang og Tjenester). Lader altingest gøres høveskelige og skikkelige“ (det er ment at betage Skurl og Usame iblandt Almuen). Gud alsommægtigste gave, det vaare saa gjort hos eder.“

¹⁾ Bruun: Viser fra Reformationstiden. S. 37.

Borgemester svarer:

„Der skal dømmes paa hver kristen Mand, der Skel og Røghed haver, hvad heller I mere holder af denne kristelige Lærdom eller af vi. Udi eders Kirker tvinges og nødes eller købes til nogle fattige og vanvittige Mænd til at raabe og skriges fraa Morgenens aarlige og indtil høgt paa Middagen det, som hverken de eller andre forstaa og ingen af Almuen kan svare Amen til imod Sancte Povel's aabenbarlig Lærdom udi forskrevne 14. Kap. udi det første Sendebrev til de Korinthier. Des imellom ligge vore Prælater og Kanoniker (hvilke for saadanne nødder, tvingder og af Menniskerner mod Guds Ord optagen og paafunden Tjeneste opbære stor og møgen Rente) udi en blød og varm Seng, til saa længe at Gyrigheden stinger dennom, og de fornemmer, at Ottesang er paa det næste ude, at man skal sjunge Benedictus, da opstaa de og gaar til Kirken og hente deris daglige Penninger¹⁾.

Udi vor Kirke ringes aarlige Morgen fem slaar om Vinteren udi en Kirke, udi de to andre straks seks slaar, og tilhobekommer da der, hvis Hjerter Gud opvækker til at læse, sjunge og love den almægtigste Gud, endrægtelig tilhobe paa det Tungemaal de kunne forstaa og faa Lærdom af. Og derefter sker der en Prædiken, udi hvilken de formaner til en retsindige Tro til Gud, en kristelig Kærlighed til deres Jevnkristen, Taalmodighed udi Nød, Modgang og saadanne kristelige Væsen. Siden høgtmere paa Dagen ringes der til Høgmessen og Prædiken, hvor ogsaa tilhobekommer endrægtelig den menige Almue, unødder, utvingder, ukøbt hertil, intet Løn derfor begærendes eller ventendes udi nogle Maade men af frit velvilligt og kærligt Hjerte til at takke, love, prise den almægtigste Gud for sine Velgerninger, at bede om hans Naade, at høre hans velsignede Ord, Verdens Forfængelighed, den evige Glædes og Livs Forjættelse, Helvedis forfærlige Ild og Pine, hvilke kundgøres udi Messen, til at annamme hans Legoms og Blods høgværdige Sakramente til en kristelig Tros

¹⁾ Distributiones in choro. Se L. Helveg: De Danske Domkapitler. S. 40.

Bestyrkelse og Sjælens Hugsvalelse og des imellem ikke forlemmes de fattige og arme Guds levendis Tempel. Men hver efter sin Formue hjælper og styrker dennom med sin Almisse, naar der omgaas med Tavler. Og hvis vor Præst læser og sjunger, det forstaa vi alle og sjunge der Amen til, ligesom Sancte Povel haver os lært. 1. Cor. 14, og naar han enten sjunger eller læser, hør is der intet Skurl [eller] Usame iblandt vor Almue, men staa de alle tiendis og ydmygelige tilhørendis, hvis han beder Gud om for dennom, og gøre de det samme hver med sig udi sit Hjærte, saa at de sige Amen, naar han beslutter sin kristelige Bøn eller Lovsang til den almægtigste Gud. Desligeste om hellige Dage efter Middag, straks 12 slaar, savnes [o: samles] de atter igen udi stor og endrægtelig Kærlighed til at love, prise og bede Gud for sin Naade og saa at høre Prædiken og aandelig Psalmer og Lovsang. Saadan et Regimente have vi her udi Malmø. Nu lader jeg enhver Mand dømme her paa og sige, hvem af os, I eller vi, gaa den apostelske Lærdom, Befalning og Skik næst.“

Dette falder godt i Traad med, hvad Peder Laurensen allerede Aaret før havde skrevet i sin Redegørelse for den malmøske Reformats:

„Vi ville det sige, som sandt er, at en fattig Mand, Dreng eller Pige, der sidder paa en Møgvogn og sjunger de 10 Guds Budord eller anden Lovsang af Skriften, Gud til Lov, at han eller hun er bedre og mere agtendis for Gud end mange Præster, Munke eller Kanniker, der staa fra Morgen og til Aftenen knurrendis og raabendis uden ret kristen Tro og Gudelighed, intet agtendis, hvad de sige, sjunge eller læse.“¹⁾

Denne syngende Dreng paa Møgvognen vender Peder Laurensen ofte tilbage til. Det har vist været et af hans staaende Argumenter. Iøvrigt er hans Grundsætning denne:

„Hvor Almuen kan sjunge og med Klerkene love Gud, der maa og skulle de det gøre. Hvor de det ikke kunne gøre, da maa Klerkene sjunge. Da skal dog hver lægge Vind

¹⁾ Malmøbogen Fol. 23.

paa at lære almindelige at love Gud i Forsamling paa det Maal, de kan forstaa og forbedris af.¹⁾

Povl Helgesen er i og for sig ikke helt afvisende overfor visse Forandringer i det gamle, men det, som man havde indført i Malmø og andre Steder, frastødte ham. Man læse hans Gensvar af 1530 til Peder Laurensen:

„Hvis Bogen fremdeles berømmer sig af den danske Messe og hendes Frugt, er ikke andet end Ord og Tale, som lade sig altid sige. Den Sæd er ny og haver en stakket Alder, thi kan man derom endnu tale en føje Ting; men hvore frugtsommelig samme Sæd kan være, ville vi tilspørge, naar Handelen bliver ældre.

Dog at Sanctus Paulus haver sagt: „Hvore kandtu sande med hannum og sige Amen til hans Tak og Lovsang, nar du ikke forstaar hannum, ej vedstu heller Røstens Kraft han taler med,“ — der er da møget aflagt for Tidsins Lejlighed og Misbrug Skyld, der de hellige Apostele havde skicket og indsæt og særdelis i saadanne Stykke Handel og deris Lige, der snarlige misbrugis og komme udi onde Vaaner. Den Tid, kristne Folk vaare faa og aandelige og af rene Hjerter inderlige og gudelige, da sjunge de alle med endrægtige Stemme, som de vaare udi Gudelighed og Mening ensindige. Men siden Hoben blev stor, forsamlet af mange vilde Sind og Hoved, da hørte man Raab og Skraal og aldeles ingen gudelig Endrægtighed; og fordi er det skellige skicket, at nogre faa Klerke, der til synderlige lærte, skulle nu skikkelige sjunge Gud Lov og Ære udi sine Tempel og dermed opvække den menige kristen Mand ikke til Raab og Raseri men til et hjerteligt Lov og Taksigelse, som des mer anses af Gud, at det er hemmeligt udi Hjertet men dog gudeligt og retsindigt. Dersom sanctus Paulus nu børte, hvore der sjungis udi de lutherske Forsamlinger, baade af Kvinder og Mænd, Unge og Gamle, da skulde han det saare laste. Vilde han ikke tilstede, at Kvinder maatte tale og spørje udi noger kristen Forsamling,

¹⁾ Malmøbogen Fol. 24.

møget mindre skulde han det lide, at de skulde kvæde udi samme Forsamling med et klingende Stemme. Det som samme Paulus siger, at naar En haver talet et fremmed Tungemaal, da skal en anden med Underskede det forklare, som Præsten det nu gør, naar han prædiker Læst og Epistel, der Dagen tilhøre, saa kan det og gøris med hvis andre Bønner og Sang, som brugis udi Messen og andet Guds Lov. Ikke kan det heller saa udsættis paa almindelig Tale, at det haver jo endda en anden Forklaring behov hos den menige simpel Mand¹⁾“.

Da Povel Helgesen 4 Aar senere skrev sin korte Undervisning til en kristelig Forening og Forligelse (Roskilde 1534), stod han i denne Sag endnu paa samme Standpunkt:

„St. Paulus vil, at Kvinder skulle ikke tale i Kirken men være kværtavse og i Stilhed. Og den danske Messe tværtimod giver dennem Aarsage ikke alsomeneste at tale men ogsaa at kvæde med et klingende Stemme, hvorudaf manges Sind og Hjerter røres mer til syndige Tanker end til nogen Gudelighed, og hvorfore mange mer komme til Kirken end for Guds Skyld... Er det mod St. Pauli Ord, at Kvinder tale eller spørge udi kristne Forsamlinger, meget mer er det imod hans Bud, at de kvæde og klinge med de Noder og Lader, som mer have Fanzun efter Springeviser end hellige Salmer og Lovsang. Skulde det samtykkes, den menige Mand til Vilje, at noget skal synges paa Danske enten fore eller efter Messen, Messen aldeles uforvandlet, da skulde de skikkes dertil, som kvemme ere, baade af Røst og Kunst, paa det kristne Tempel skulle ikke kave Skraal og Vraal for skikkelig og gudelig Sang og Kvædskab“²⁾.

Det er Spørgsmaalet om Sømmelighed, der væsentlig er Parterne imellem. At Sangen til Tider har været mangelfuld, kan skønnes af Formaningen i Gudstjeneste-Haandbogen af 1539 (efter Sprogformen at dømme af Fr. Wormordsen):

¹⁾ Povel Eliesens Danske Skrifter ved Secher. I. S. 385.

²⁾ Anført efter D. d. Psdigtn. Bidrag til en Dansk Psalmehist. S. VIII.

„Og sjunge sig ingen i Kirken uden dem, som vel kunne og en god Røst have, at vor hellige Lovsang ikke skal vendes om og synes at være galet og drukket Folkes Vraal og Skrig; der os Gud naadeligen fore bevare! Naar vi os men ærligen og tilbørligen skikke, skulle vi intet agte, hvad Guds Ords Hadere og Forfølgere om os sige. De kunne ikke elske os, derfor kunne de intet godt tale om os, ikke gøre de det end heller“.

Imidlertid er det ikke blot den slette Sang, der støder det gamles Mænd, men lige saa megef Visemelodierne, der blev populære i Modsætning til den gamle Kirkesang, som Menigheden daarlig kunde magte. Der har aabenbart i saa Henseende været dobbelte Bestræbelser blandt de evangeliske i Danmark, og bl. a. ser vi Hans Tavsens sysle meget med at skabe danske Tekster til gamle Kirkemelodier. Bugenhagen fraraadede 1539 i sit udførlige Sendebrev til de danske Superintendenter¹⁾ Brugen af latinske Melodier til danske Sange og tilraadede i Steden at lade dygtige Musikere i København komponere nye Melodier.

Men hverken Manglerne ved Menighedernes Synge-
maade eller Melodiernes Karakter var dog de virkelige
Grunde til Uviljen. Nej, al denne Menighedssang var en
Del af »Luthers Digt« og næsten den farligste, fordi den
af sig selv gjorde Proselyter. Derfor ser man det alt
sammen næsten som et personligt Angreb, — som i
»Munkens Klage«:

„Af Dybsens Nød“ den Salme saa skøn,
er digtet af David hin bolde
og ikke af Dadlere eller unyttuge Folk,
som ondt føre udi deres Skjolde.

---

¹⁾ Ny kirkehist. Sml III. S. 473 f. Bugenhagens Briefvechsel, hrsg. v. Vogt, Stettin 1888. S. 183.

Nu sjunges hun om oprigtige Folk,
 dennem dermed at bagvaske.
 Dog hver bliver vel den, han er,
 for alle Pladre-Taske¹).

Samme Forfatter synes at være vred over, at Salmerne er anonyme:

Det var vel Ret og burde vel ske,
 at hver, som sligt vilde digte,
 at de deres Navne lod sætte der udi,
 at hver Sandhed kunde besigte.

Vi kunde nu bag efter — af andre Grunde — ønske det samme. Forfatteren har imidlertid kun den Trøst:

En Fogel den kindes paa Federn sin
 og Æsel paa Øren hin lange,
 saa gør og Skalken paa Ord og Digt,
 som stedse fra hannem mon gange.

Trods Munkens Vrede kan man dog egentlig ikke sige, at Polemiken optager nogen stor Plads i de evangeliske Kirkesalmer. I Messe-Embedet er der ingen Polemik, og i Salmesamlingen af 1528 (A.) er der egentlig kun Nr. 15 efter Luther. Den er Ps. 12 «til at sjerne om det hellig Evangelii Fremgang» og taler om Guds Tjeneres Fjender:

De lære idel Falsk og Svig,
 hvad deres Visdom paafinder.
 Deres Hjerte er ikke samdrægtelig
 til Guds Ord at forkynde.
 Den ene vil dette, den anden vil det,
 bedrage os med Menneskens Sæt
 og sjunes dog hellig udvortes.

Under Datidens Forhold har man selvfølgelig sunget og hørt disse Ord med tydelig Adresse. Men i og for sig er de ikke fjernt fra den hebraiske Salmes Ordlyd.

¹) Bruun: Viser fra Reformationstiden. S. 57.

I Arvid Pedersens Samling med dens mere private Præg er Forholdet noget anderledes. Heri findes der flere Viser, som egentlig ikke er Kirkesange men Tidsdigte. Saaledes Ludv. Hailmann's »*Lover Gud, I fromme Kristne*«, der slet ikke findes i de tyske Salmebøger. Den handler ligefrem om Luthers Fremtræden:

Gud haver nu af sin Naade
 opvækt en kristen Mand.
 Guds Ord monne han fremdrage;
 dermed beviser han,
 at vi, som kaldes Kristne,
 have længe faret vild,
 til alt godt været visne.
 Det vaar vore Lærefædres Skyld.

Disse Lærefædre har gaet Djævelens Ærinde:

Derpaa skal man dennem mærke,
 som Djævelsens Lærdom følge.
 at de ville altid gerne
 have deres egen Vilje
 og følge deres eget Sinde
 og Menneskens Lærdom falsk.
 Guds Ord ville de ej nemme,
 det er dennem beskt og hvast.

De holde mer af deres Vane
 og gamle Fædres Digt
 end af Guds Ord det sande
 og Gud Faders hellige Skrift,
 som evig Tid haver været,
 dog sige de, at det er nyt;
 Guds Ord have de forladet,
 Djævlens Lærdom til dennom byt.

De klæde Stok og Stene
 og holde besynderlige Dage.
 Dermed ville de Gud tjene
 og derfor Himmerige have.

De fattige lade de fryse
 og lide Hunger og Nød.
 Gud bød, vi skulde dennom spise,
 hans Bud vi intet skøde¹).

Ogsaa Hans Sachs's to Viser (Nr. 16 og 19) er direkte polemiske, ligesom Markgrev Casimirs Vise til Dels kan siges at være det.

Den jydsk Aftensang har selvfølgelig i sit Anlæg noget, som en Katholik vilde se et Angreb i, men i sig selv er den ikke et Angreb men en Tak for, at Sandheden er bleven aabenbaret.

Naar vi betænker, hvilken Stridens Tid det var, og hvor haarde Sindene var i de Tider, maa vi snarest sige, at det polemiske Element er lidet fremtrædende i de danske Viser, man indsatte i Gudstjenesten. Det er virkelig Gudsdyrkelse, man har villet, med Bøn og Bekendelse og Bod. Hans Tavsen har selv siden givet Grundsætningen, idet han i Postillens Forklaring til Epistelen paa 5. Søndag efter h. 3 Konger anbefaler Brugen af Sange, Salmer og aandelige Viser, — »saa dog, at samme Viser og Sange blive aandelige og intet andet lyde end idel Guds Lov og Taksigelse, at de enfoldige Kristne, som dennom høre, ej mue beskæmmes og forarges deraf men have Lyst og aandelig Glæde med sand Opbyggelse der udaf udi Troen og ret Gudelighed.«

Hans Tavsens Salmebog.

Hans Thomesen siger i sin Salmebogsfortale om Hans Tavsen: »Og lod han den danske Salmebog udprentes forbedret i det Aar etc. 1544.«

Hans Thomesen stod selv i nært Forhold til Hans

---

¹) skøtte — agte.

Tavsens i Ribe, saa at Efterretningens Rigtighed ikke kan betvivles. Endvidere følger det af Sammenhængen, at H. Thomesen mener en Salmebog, der var en Efterkommer af Malmø-Haandbogen og formentlig præget af en hel Del af dens Egenheder. Endelig nævner han ikke nogen senere Omredaktion af »den danske Salmebog« før den, hans historiske Oversigt er Fortale til. Man maa da gaa ud fra, at der har været en enkelt Salmebog, som i det nævnte Tidsrum har hævdet sig som den eneste, saa at der uden videre kan tales om »den danske Salmebog«.

Nu er Forholdet virkelig det, at fra samme Tidsrum haves der en Række forskellige Udgaver af en og samme Salmebog, som er en stærk Omarbejdelse af Haandbogen fra 1533. Den ældste bevarede er fra København 1553 (trykt hos Hans Vingaard), de øvrige er fra Lübeck.

Jeg synes, at de ydre Vidnesbyrd taler stærkt for, at denne Salmebog da er Hans Tavsens. Det skal senere paavises, at der ogsaa i Indholdet er Spor af Hans Tavsens Haand¹⁾.

Salmebogens Titel er i Lübeckerudgaverne noget forkortet. I den københavnske Udgave²⁾ er den følgende:

„En Ny Psalmebog medt flere Psalmer oc Christelige oc Aandelige loffsang met Collecter oc Bøner som icke ere tilforne Prentet i de andre Psalmebøger, vddragne aff den Hellige scriftt.

¹⁾ Allerede i »Den danske Salmedigtning« er det hævdet, at denne Salmebog er Hans Tavsens, og det er ret almindeligt akcepteret som mere eller mindre sikker Formodning. Dog ser man, at Chr. Bruun nøjes med at sige om Hans Tavsens Salmebog: »Intet Eksemplar af denne har været kendt i umindelige Tider«. (Aarsberetn. fra d. St. kgl. Bibl. II. 362), og Dr. A. Chr. Bang betegner den blot som »sporløst forsvunden« (Den norske kirkes historie i reformations-aarhundredet. 1895. S. 15). En nærmere Undersøgelse og Begrundelse er derfor næppe overflødig.

²⁾ Denne haves fuldstændig i Karen Brahes Bibliotek. Det St. kgl. Bibl. har i Bibliotekets danske Samling 1. Ark (Titelblad og Kalendarium) og i Hielmstiernes Samling et Eksemplar, hvoraf der mangler nogle Blade i Begyndelsen og i Slutningen.

Oc met en Euig Kalendarium ath finde naar Ny tendis i huer Maanet met sine taffler til alle Rørlige fester Gud til loff oc ære alle Christne Menniske til nytte och gaffn.

Københaffn. M. D. Liii.

Bogens Indhold og Ordning kan ses af følgende Oversigt, der saa vidt muligt gives med Bogens egne Ord:

Kalendarium og Fortale (begge Chr. Pedersens fra 1533)

Advent. 3 Salmer.

Jul og Kyndelmisse. 15 Salmer.

Faste. 8 Salmer samt Lamentationes, som læses efter Kære-Søndag¹⁾.

Til Paaske. 12 Salmer.

Til vor Herres Himmelfærd. 1 Salme.

Til Pingetz-Dag. 6 Salmer.

Til Hellig Trefoldigheds Søndag [og Trinitatistiden]. 28 Salmer, væsentlig Davids.

Den Aftensang, som i Jullend sjunges.

Blandede Salmer. 34 Salmer.

Det hellige evangeliske Messe-Embede med nogle skønne Formaninger til Folket. Paa det ny korrigeret og forbedret. Alle Søndagers og Højtiders retskafne Kollekt og Bønner.

Disse aandelige Viser og Lovsang, som her efter følge, vaare aldrig prentede i Danmark tilforne. 11 Salmer.)

Nogle dejlige og trøstelige Bønner.

12 tilføjede Salmer.

18 latinske Hymner, Responsorier o. lign.

Oversigten viser, at vi allerede har med en gentagne Gange øget Bog at gøre. Kollekt-samlingen har uden Tvivl været den oprindelige Salmebogs Afslutning. Alt, hvad der

¹⁾ 6 smaa Stykker af Begrædelsernes Bog 2,13; 3,22—24; 2,14; 3,40—42; 4,22; 3,19—21. Kære-Søndag er 5. Sønd. i Faste, hvortil Mariæ Bebudelsesdag nu er henlagt.

gaar forud, er anonymt, medens Tillægene har Forfatterangivelser ved de fleste Salmer.

Ser man nærmere paa den saaledes begrænsede Bog, da bestaar den for Salmernes Vedkommende væsentlig af Stoffet fra Haandbogen 1533. Kalender og Fortale er tagne derfra. Overskrifterne over den jydsk Aftensang (Antifoner nævnes før Salmer!) og over Messe-Embedet, samt Salmerne i dette sidste viser ogsaa Afhængigheden. Paa den anden Side er der sket en fuldstændig Omordning af Stoffet uden for Messe-Embedet. Det sidste Spor af Salmesamlingens oprindelige Formaal, at være en »Tide«-Haandbog, er udslettet. Visen til Ottesang er bleven staaende som Nr. 1, men som Adventssalme.

Da man maa formode, at Hans Tavsens Udgiveren, har Behandlingen af den jydsk Aftensang sin Interesse. Den bekræfter Formodningen. I Haandbogen 1533 fremkom den som et Tillæg. Et Par af dens Salmer fandtes i selve Salmebogen, og til dem var der kun korte Henvisninger. I vor Salmebog er den derimod omhyggelig restavreret. De paagældende Salmer er indsatte paa deres Plads i Aftensangen og findes i Salmebogen kun her og ikke, hvor ellers deres systematiske Plads kunde være. Slutningskollekten i Aftensangsheftet af 1529 er anbragt som Afslutning paa Aftensangen. En saadan restavrerende Omhu netop for dette Stykke synes mig at være et ikke ringe Vidnesbyrd for, at det har sin Rigtighed med, at Hans Tavsens er Bogens Udgiver, og at vi her har den af H. Thomesen omtalte Salmebog af 1544.

Paaskeafsnittet i Salmebogen bærer ogsaa ret tydeligt Vidne om, at Hans Tavsens Haand har været der. Baade i den jydsk Aftensang og i Salve Regina (S. 253) har vi set Prøver paa hans Lyst til at sammenstykke Sangrækker til en liturgisk Gudstjeneste. Paaskeafsnittet viser Blad 28—34 den samme Stræben. Her er en Paaskegudstjenestes Linjer optrukne, og i de Stykker, der er givne, er alt det nye — efter H. Thomesens Vidnesbyrd —

af Hans Tavsens. Introitus er Hans Tavsens *Kristus, som for os hid til Jorderig kom*. Derefter følger *Kyrie*, som — for at alt det for Paasken særegne kan staa paa sin Plads her, — forekommer to Gange i Salmebogen (Blad 29 og 99). De almindelige Led Gloria, Kollekt og Epistel staa her selvfølgelig ikke, men derefter følger Gradual: *Guds Engel klar og hvid af Himmelen fo'r*, af Hans Tavsens, Sedit Angelus (A. 24) og Sekventsen *Jesus Kristus for os offret med Krist stod op af Døde* (se foran S. 43). Som Kommunionssalme foreskrives: *Krist laa i Dødsens Baande*. Derpaa følger en Del andre Salmer til eventuel Brug.

Man kan ikke frigøre sig for Indtrykket af her at spore Hans Tavsens liturgisk ordnende Haand, samtidig med at dette Spor atter er et Træk til hans Karakteristik i denne Henseende. Han har aabenbart stærkere end hans Samtidige lagt Vægt paa Gudstjenestens liturgiske Rigdom i gammel Stil.

Den samme Omhu for det liturgiske aabenbarer sig i Behandlingen af Messe-Embedet i Salmebogen. I Mod-sætning til Messe-Haandbogen fra Lunds Stift af 1539 har det bevaret alle Led af den oprindelige Malmø-Messe og egentlig med Tilbøjelighed til at gøre Messen endnu mere liturgisk rig. Præfationen er indsat foran Nadveren som noget, der hører fast til, og Forskrifterne om Sekventser efter Halleluja er meget udførlige og gaar ud over, hvad Ordinantsen foreskriver.

Søndagskollekterne er af samme Kilde som Kollekterne i Messe-Haandbogen 1539, idet de er Oversættelser af Missalets latinske. Men Oversættelsen er en anden og gennemgaaende en bedre. I sin Alterbog 1556 har P. Palladius paa faa Undtagelser nær benyttet Salmebogens Kollekter. I Slutningen af Trinitatistiden har han dog bearbejdet enkelte af dem¹⁾.

¹⁾ I Martin Einarsons islandske Haandbog 1555 findes Salmebogens Kollekter uforandrede i islandsk Oversættelse.

I Forhold til den elleve Aar ældre Haandbog indeholder denne Salmebog følgende nye Salmer:

1. *Benaade os, o Herre Gud.* — Slutning paa Kolleksamlingen med Overskrift: Denne Sang skal sjunges til Gud altnægtigste om Fred og Beskærmelse. — Efter den gl. Antiphona de pace af 2. Kong. 20,19: Da pacem, domine. Slgn. Luthers Forle os med Fred naadelig, og J. Sadolins Katekisme 1532, Nord. Tidsskr. f. chr. Theol. III. S. 227.
2. *Den ypperste Højtid og store aandelige Glæde.* — 1. Vers af Festum nunc celebre, foreskrives i Messe-Emb. som Sekvents „fra vor Herres Himmelfærd til Pingetz-Dag“¹⁾.
3. *Den signede Dag er vos beted.* — Gl. dansk Overs. af Dies est lætitæ.
4. *Det hellige Kors, vor Herre selv bar.* — Gl. dansk Sang (ved Korsbyrd?), rettet af Morten Hegelund. Sekvents i Dimmel-Uge.
5. *Det hændte sig Esaje Profet.* — Luthers: Jesaja dem Propheten das geschah, 1526, slgn. Esaja den Profete monne det saa gaa, Hdb. 1533.
6. *Dies est lætitæ.* — Staar sammen med: Den signede Dag er vos beted.
7. *Engelen indgangen til Jomfru Maria.* — J. Sadolin. D. d. Psd. Nr. 43.
8. *En vis Tale er denne her.* — 1. Tim. 1.
9. *Guds Engel klar og hvid af Himmelen fo'r.* Gradual i Paaske af Hans Tavsen.
10. *Grates nunc omnes reddamus.* — Sammen med sin Overs.: Nu lader os alle takke Gud, vor Herre. A. 18.
11. *Hvi storme og fnyse de Hedninge saa* — Ps. 2.

---

¹⁾ Det er altsaa ikke rigtigt, at den først skulde forekomme i Udg. 1556. (Skaar: Norsk Salmehist. II, S. 137). Mon det ikke er et middelalderligt dansk Vers ligesom Krist stod op af Døde? Den latinske Hymne skal synges „med dette hendes ene Vers paa Danske“. — „Denne maa og sjunges samme Tid til dansk Aftensang mellem hver 1.—2. Vers i Hymnen.“

12. *Kommer, vi ville love Herren.* — Ps. 95. Prosa. Chr. Pedersens Oversættelse med nogle Smaarettelser.
13. *Kriste, du est baade Ljus og Dag.* — *Christe qui lux es et dies.* Gl. dansk. Se D. d. Psd. Nr. X. og 143.
14. *Kriste, du est Dag, Ljus og Salighed.* — Samme, efter Wolfg Meusslin 1526: *Christe, der du bist Tag und Licht.*
15. *Kristus, som for os hid til Jorderig kom.* — H. Tavsens (efter Latin?). Introitus i Paasketiden.
16. *Mit Hjerte opgav et lystigt Ord.* — Ps. 45.
17. *Nu lader os takke og love.* — „En kristelig Vise og Digt“, se D. d. Psd. Nr. 215. Det er ikke nogen Salme men en Vise om Reformationen.
18. *O Gud, giv Agt paa at frelse mig.* — Ps. 70, Prosa. Chr. Pedersen.
19. *O hellige Skaber og Fader kær.* — *Conditor alme siderum.*
20. *O Herre, frels mig og døm min Sag.* — Ps. 43. H. Sachs: *Richt mich Herr und führ mir mein Sach.*
21. *O Herre Gud i Himmerig, hvo skal bo i dine Lejre.* — Ps. 15.
22. *O Stjerner Skaber i himmelske Hus.* — *Conditor alme siderum.*
23. *Se velsigner nu den Herre Gud.* — Ps. 134. Rimede Linjepar.
24. *Vel er den Mand, som vandrer ej.* — Ps. 1. Andreas Knöpken 1526: *Wohl dem, de nicht recht wandren werth.*
25. *Verdens Vælde med sit Bælde.* — *Regnum mundi: Responsorium til Nr. 14.*

En Del af disse Salmer maa vel tænkes allerede at have staaet i Malmø-Haandbogens senere Udgaver. I øvrigt er Oversættelserne fra Tysk ikke saa fremherskende heri som tidligere. Man mærker ogsaa en voksende Tilbøjelighed til at tage Fortidens Arv op. Foran »Dies est lætitia« og »Den signede Dag er vos beted« læses følgende Bemærkning:

„Disse gamle Sange have vi her og sat, at hver maa se, at der haver været fromme Kristne midt udi den Blindhed og Vildfarelse, som vi vaare udi, og have dog været opholdne ved Guds Naade udi Kristi sande Bekendelse.“

Ad denne Bane gik Hans Thomesen videre. Hans Tavsens var hans første Vejleder i Arbejdet med Salmerne, og Tilskyndelsen ogsaa i denne særlige Retning er maaske udgaaet fra ham. Denne Pietetsytring med dens Forstaaelse af, at Reformationen ikke var noget nyt men det gode gamle, den hører sikkert med til en ret Karakteristik af »Fænnikedrageren for alt Lutheriet i Danmark«. Hans stadige System med de middelalderlige Forbilleder for Gudsdyrkelse, hvorom ogsaa H. Thomesens Salmebog bringer Vidnesbyrd¹⁾, karakteriserer ham ikke som den radikale Omvæltnings Mand.

At Hans Tavsens er bleven Salmebogens Udgiver, betyder vel næppe, at han har faaet Arbejdet overdraget som et offentligt Hverv. Bogtrykker Hans Vingaard købte Chr. Pedersens Trykkeri, hvorved vel dennes Tryksager tillige blev Hans Vingaards Forretnings-Artikler. Salmebogen har vel været her iblandt. I al Fald er den trykt med Chr. Pedersens Typer²⁾. Bekendtskabet fra den Tid, da H. Vingaard var Bogtrykker i Viborg, kunde da være en naturlig Anledning til, at Hans Tavsens fik Udarbejdelsen af en ny Udgave i sin Haand. Han var jo i sig selv en af dem, der var nærmest til det.

Tillægget 1553 adskilles ved en Samling Bønner i to Afsnit, hvilket vistnok betyder, at der her foreligger Tilføjelser fra to forskellige senere Oplag, saa at vort Oplag i det mindste er det tredje. I de senere Lübecker-Udgaver er Bønnerne flyttede hen bagerst i Bogen, saa at Uregelmæssigheden er hævet.

¹⁾ D. d. Psdigtn. Nr. 38.

²⁾ Aarsberetn. fra det St. kgl. Bibl. II. S. 322.

I Tillæggets første Afsnit findes der følgende 11 Salmer, som vel allerede er trykte i Fyrrerne:

1. *Jeg raaber til dig, o Herre Krist.* — Joh. Agricola 1529: Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ.
2. *Dig takker jeg, kære Herre.* — Kohlross 1535: Ich dank dir, lieber Herre. Nu nylige fordansket af Johannne Trugelli¹).
3. *Velsignere, ja det skal Herren gøre.* — Benedicite Petri Ryani Borchsmidt.
4. *Lader os nu alle vor kære Fader takke.* — Gratias under de samme Noder.
5. *O Gud, din Godhed takke vi.* — Et andet Gratias. Efter Nic. Boie 1541: O Gott, wy danken diner Güde.
6. *Uden Herren opholder vort Hus og Gaard.* — Ps. 127. Antagelig efter Burckart Waldis 1527: Wo Gott nit selbs das Haus aufricht. Skaar I. S. 527.
7. *O Gud, vi takke og love dig.* — Et Gratias at sjunge efter Maaltid C. S. S. Efter Nic. Boie 1541: O Gott, wy danken diner Güde.
8. *Hjælp Gud, at jeg nu kunde.* — Nu nylige fordansket. H. Müller 1524: Hilf Gott, dass mir gelinge.
9. *Jesus paa Korset stod.* — Joh. Böschenstein 1515: Da Jesus auf dem Kreutze stund.
10. *Af Adams Fald er plat fordærvd.* — Lazarus Spengler 1524: Durch Adams Fall ist ganz verderbt.
11. *Et godt beraad velbetænkt Mod.* — Vistnok svensk.

Tillæggets andet Afsnit, efter Bønnerne, har nedennævnte 12 Salmer, som maaske først er trykte i 1553. Det ligger i al Fald nær at formode, at Nr. 12, Hans Tavsens Fordanskning af Moses' Sang, kan være bleven til først paa Aaret 1552, da denne Sang forordnedes til Tekst for 3 Bededage²). Oversættelserne af de to Sange fra Mose-

¹) Se H. F. Rørdams Oplysninger i Kh. Sml. 3. R. 4. B. S. 459 f., som maaske kan gælde denne Jens Truelsen.

²) Scharling og Engelstoft: Theologisk Tidsskrift 4. B. 2. H. S. 179.

bøgerne, der afslutter Samlingen, er i al Fald yngre end 1550, thi Teksten i dem er bleven til ved en stærk Gennemrettelse af Oversættelsen i Hans Tavsens De fem Mosebøger (1535). Rettelserne er imidlertid næsten uden Undtagelse laante fra Christian den Tredjes Bibel (1550). Man faar det Indtryk, at Hans Tavsen ikke rigtig har kunnet finde sig i, at hans Oversættelse skulde skydes til Side. Da nu et Stykke af Mosebøgerne forordnedes til Bededagstekst, har han gennemset sin Oversættelse fra 1535 og ladet den reviderede Tekst bruges i sit Stift og endelig havne i Salmebogen.

1. *Fader vor udi Himmerig.* — Luther 1539: Vater unser im Himmelreich.
2. *Gud Fader udi Himmerig, Guds Søn.* — En Litanía paa Danske med de Noder: Fader vor udi Himmerig. Efter Johan Freder 1545: Gott Vater in dem Himmelreich.
3. *Et Barn er fød i Bethlehem.* — Oversættelse af Puer natus in Bethlehem og Luthers Vom Himmel kam der Engel Schaar (1543). D. d. Psdigtn. Nr. 155.
4. *O almægtig evige Gud.* N. E. (D. d. Psdigtn. Nr. 214 gætter paa Nicolaus Esberni Palladius).
5. *Nu lader os hans Legome begrave.* — Mich. Weisse 1531: Nun lasst uns den Leib begraben, efter bøhmisk af Lucas Pragensis.
6. *Herren hør' dig Bøn i din Modgangs Tid.* — Ps. 20. H. Spandemager 1537 (Th.)
7. *Af Englekor hidkommer jeg.* — H. Tavsen efter Luther 1535: Vom Himmel hoch da komm' ich her.
8. *Jeg takker Herren af ganske Hjerte.* — Ps. 111 at sjunge, naar man annammer Sakramentet. Fordansket af M. Hans Taussen (syngelig Prosa.)
9. *Nu begynde vi at kvæde.* — En Vise om de Kristi Martyrer, som i Brussel bleve brænde af de Sofister udi Løwen, Aar 1533 (!) Mart. Luth., fordansket af M. Hans Taussen. — Luther: Ein neues Lied wir haben an (1523).
10. *Forgæves er alt Arbejde og Kost.* — Ps. 127. Vergebens

- ist all Müh und Kost (urigtigt tillagt Luther, muligvis af Laz. Spengler, 1534). Fordansket af M. Hans Taussen.
11. *Jeg vil sjunge Herren*, thi han haver hæderlige handlet. 2. Mos. 15., fordansket af M. Hans Taussen. Prosa.
12. *Giver Agt herpaa, I Himle.* — Moses' Sang, 5. Mos. 32, fordansket af M. Hans Taussen. Prosa.

Disse Tillæg maa man vel snarere tilskrive Bogtrykkeren i København end Biskoppen i Ribe, men paa den anden Side er Hans Tavsens Bidrag i dem saa rigelige, at man dog ledes til at tænke sig, at Hans Vingaard har vedligeholdt Forbindelsen med Hans Tavsens og ved hvert forestaaende Oplag har erkyndiget sig om, hvor vidt der var noget nyt at tilføje.

Om det latinske Tillæg har hørt til Hans Tavsens oprindelige Salmebog af 1544, lader sig næppe besvare. Det indeholder tre Sange af Herman Bonn (1528 Opdrager for Hertug Hans d. æ., 1530 Rektor og 1531 Superintendent i Lübeck, død 1548). De er følgende: »*Rex Christe, omnes in te laetamur*« (Regina coeli, correctum), »*Christus pro nobis passus est*« og »*Quando Christus ascenderit*«. Alle tre findes de først trykt i »Ein schön Geistlick Sangböck. Dorch Christianum Adolphum Nystadensem«, Magdeborch 1542. Hans Tavsens kan altsaa godt have kendt dem 1544. Pladsen bag efter Tilføjelserne synes dog nærmest at betegne det latinske Tillæg som en senere Forøgelse af Bogen.

Som før bemærket er der bevaret ikke saa faa senere Oplag af denne Salmebog med dens Tillæg. De er alle fra Lübeck og vel at regne for Eftertryk. Formatet er ganske lille, for at Bogen kan være bekvem at føre med sig. Efter Salmebogen følger tre selvstændige Smaabøger: 1. Evangelia og Episteler (efter Hans Tavsens Postil), 2. En liden Catechismus. D. Mart. Luth. (P. Palladius' Enchiridion). 3. Vor Herres Jesu Christi hellige Døds og Pinsels Historie samt Hierusalems jemmerlige og ynkelige Forstyring og Ødelæggelse (efter Hans Tavsens og P. Tidemand).

Den sidste Bog mangler i nogle af Eksemplarerne, men vistnok kun fordi disse er defekte. De bevarede Udgaver er følgende:

- a. En Ny Psalme Bog, met en Kalendario, Christelige oc Aandelige Loffsange, Collecter oc andre skøne Bøner aff den Hellige Scrifft, som Registeret vduiser. Lybeck 1556, Jørgen Richolff (til Dels trykt allerede 1555, fuldstændigt Eksemplar med alle Tillæg i Universitetsbibliotheket).
- b. Samme Bog, optrykt Side for Side. Lybeck 1558, Jørgen Richolff. (Til Dels trykt allerede 1557. Begyndelsen mangler, Slutningen af Anhangene ligeledes; Universitetsbibliotheket).
- c. Samme Bog, optrykt Side for Side. Lybeck 1566, Jørgen Richolff. (Skal have tilhørt Biskop Hersleb, se Side 20; nu i Kgl. Bibl.; Begyndelse og Slutning mangler, men Bl. 91 findes Aarstallet 1566. Euangelia oc Episteler, som har Aarstallet 1565, er indbundet for sig selv og opstillet i Bibliothekets liturgiske Afdeling. Katekismen (1566) er havnet i Hielmstiernes Samling).
- d. Samme Bog. Lybeck 1568, Asswerus Krøger. (Titelblad og meget andet mangler, fundet som Pap i et Bogbind, Udstyrelsen er lidt flottere med smaa Træsnit; Universitetsbibliotheket).
- e. Nogle smaa Brudstykker, aabenbart af et af Asswerus Krøgers Oplag, men ikke af foranstaaende, fundet i Pap i et Bogbind. Kgl. Bibl. Fredsverset „Benaade os, o Herre Gud“ er her flyttet hen efter Velsignelsen i Messen.

Aarstallet paa et andet af Asswerus Krøgers Optryk, som nu er forsvundet, forraades for Resten ved Bogstaverne MDLX (1560), der i d. staar over et Par Bønner, hvor der oprindelig stod D. M. L. (d. v. s. Dr. M. Luther, af Sætteren læst som MDL, 1550, og derfor rettet).

I disse Lybecker-Eftertryk er en Salme tilføjet. Efter Litaniets Fredsbøn findes Luthers: *Behold os, Herre, ved dit Ord.* Den er oversat efter den tyske Tekst, som har Justus Jonas's to Slutningsvers fra 1545¹⁾.

¹⁾ Se Skaar: Norsk Salmehist. I. 86 f.

At saa mange Oplag endnu er bevarede af en Bog af denne Art, som gærne slides op, det tyder i Virkeligheden paa en meget anselig Udbredelse. Jørgen Richolff har kunnet trykke Oplag ved Aarsskifterne 1556 og 1558. Saaledes har han vel kunnet gøre mindst hvert andet Aar i en længere Aarrække. Derimod synes Asswerus Krøger at være »brændt inde« med sit Oplag fra 1568, siden det Eksempplar, vi har, i Materie er endt som Pap. Aaret efter kom jo nemlig Hans Thomesens Salmebog, som et kongeligt aabent Brev af 5. November 1569 gjorde til den eneste, der maatte forhandles¹⁾. Lybecker-Udgaverne af Hans Tavsens Salmebog blev dog ved at bruges, »sønderlig hos Købmænd og andre, som rejser og færdes, fordi man lettelig kan føre den med sig.« Derfor udstedtes 19. Marts 1575 et kongeligt Brev om, at Kgl. Maj.s Bogtrykker i København maatte trykke Salmebøger i liden Format med Evangelier og Episteler og den liden Catechismus Lutheri²⁾. Bevillingen er sikkert bleven brugt til at trykke Lommeudgaver af H. Thomesens Salmebog.

Hans Tavsens Salmebog havde dermed levet sin Tid og gjort sin Gerning, efter at have været den danske Kirkes Salmebog i 25 Aar. Bogen fortjente i øvrigt nok at udgives paa ny, i al Fald udtogsvis efter de samme Grundsatninger, som Haandbogen af 1533 er udgiven efter i Psalmebøger fra Reformationstiden, II. Kun det vanskeligt tilgængelige Eksempplar i Karen Brahes Bibliothek byder nu en fuldt tilfredsstillende Tekst.

Fra 1528 til 1544 er der kun 16 Aar. I Løbet af disse Aar naaede den danske Kirkesang til en foreløbig Afslutning. Af Salmebøgerne er kun den allerførste, Messe-Embedet, bevaret os i Originaludgave, men det er dog

¹⁾ Rørdam: Danske Kirkelove. II. S. 135.

²⁾ Ssteds. S. 254.

denne Undersøgelses Resultat, at vi har samtlige Hovedværker bevarede paa saa primitive Stadier, at alle Hovedpunkter i Udviklingen lader sig aflæse.

Der er ikke noget glimrende eller straalende ved denne Udvikling. Alt holder sig paa det jævne. Den Omstændighed, at Forfatternes eller Oversætternes Navne gennemgaaende ikke kan angives, lægger derhos et vist Taagesløv over Skildringen. Vi maa nøjes med mere i Almindelighed at se, at der arbejdes, at der er Grøde og at der er Glæde og Taknemmelighed over denne nye aandelige Erobring. Disse beskedne Vækster er en Førstegrøde til en rig Høst, som den danske Kirke mere og mere glædes ved, og som er bleven en af dens særlige Rigdomme.

Om Folkekirkens tidligste Tid paa vore vestindiske Øer.

Af E. V. Lose.

Der foreligger allerede adskilligt offentliggjort om tidligere og senere Kirkeforhold i vore vestindiske Kolonier. Dog siger Kirkehist. Saml. (4. R. II, S. 81), at kun Navne og Aarstal kjendes fra de allerfleste af de 14 eller 15 første Præsters Vedkommende. Om disse dunkle, tidligste Aar indtil c. 1733 skal derfor her meddeles noget; men under Øernes for os, og ikke mindst i Koloniens Barn-dom, saa fremmede Forhold bliver det uundgaaeligt, at noget om disse medtages af og til, selv om det ligger udenfor det specielt kirkelige Omraade.

Den første danske Kolonisation paa de med tyk Urskov næsten overalt bedækkede Øer fandt Sted paa St. Thomas 1666, siden kom St. Jan med i 1718 og St. Croix i 1733. Der kan altsaa indtil 1733 kun blive Tale om Præster paa St. Thomas; thi St. Jan har man aldrig tænkt paa at give en egen Præst, skønt Øen ikke var for lille eller for svagt befolket. Som Præst ved det første, rigtig-nok mislykkede, Forsøg paa at faa Fodfæste i Vestindien, medfulgte Hr. Kield Jensen Slagelse (uheldigt be-kjendt allerede 1653, se Ny khist. Saml. V, 668 f.). Hans Kaldsbrev lyder saaledes i Udtog:

I Jesu Navn:

Kjendes vi Undertegnede, Erik Schmidt¹⁾, kongelig kommanderet Gybernør over det Eiland Sankt Thomas udi Vestindien, og Kield Jensen Slagelse, at vi udi den hellige Trefoldigheds Navne ere komne udi en kristelig og venlig Forening saaledes: at jeg Kield Jensen efter hans kongelige Majestæts naadigste Villie (næst Guds Naades Bistand) skal . . . betjene den Menighed, som Erik Smidt agter i Herrens Navn efter kongelig medgiven Instrux at forflytte og forsamle til bemeldte Insul St. Thomas . . . . Og jeg Erik Smidt for mig, mine Medredere og Efterkommere lover . . . at give ham en Præstekjole af Stof og en Samarie af Fiskskaft med videre hans Ordinationsbekostning, og her efter denne Dags Datum . . . at give ham aarlig 80 Rd. in specie med tilbørlig Kost og Seng samt anden nødtørftig Fornødenhed og imidlertid oprydde til ham og hans Efterkommere en god, forsvarlig, præstelig Residens med behørig Huse, Vaaninger og Plantage, og desforuden skal ham forundes for sig selv og sine Arvinger en god, fri Ejendomsplantage paa belejligste Steder at udkaare og selv at forplante . . . , aarlig 10 Skaalpund godt og uforfalsket Sukker i Tiende af hver Person uden Kompagniet, som paa Landet kan befindendes vorde, enten Herr eller Tjenere, ingen undtagen, over 12 Aar gammel, som hans Tjeneste i Saligheds Navn kan behøve; men hvis særdeles Tjeneste Nogen af ham kan behøendes vorde, Enhver da efter Ordinantzen at betale, som Affektion og Midlerne kunne tillade. Actum Kjøbenhavn 8. Juni 1665. (Underskrifterne).

Af denne saa vagt og slet affattede Kontrakt ses det blandt andet, at Præsten skulde bespises af Guvernøren, vistnok ved dennes eget Bord (hvad ogsaa senere fastholdtes), at man vilde skaffe St. Thomas-Præsten ligesom

---

¹⁾ Hans fulde Navn er Erik Nielsen Smed (Smit, Smidt).

Landsby-Præsterne hjemme en Præstegaard med Avling, uagtet ingen kunde sige, hvorfra han kunde faa Tyende (∴ Slaver), som han, selv om der fandtes Negere paa Øen, ikke havde Raad til at købe, saa lidt som han havde Kendskab til Dyrkningen af Øens Produkter. Indretningen af Sukkerværket havde hverken han eller Guvernøren nogen Forestilling om. Bygningerne paa Plantagen skulde Guvernøren skaffe. Det var en ret snild Tanke med den omtalte Ejendomsplantage, hvorved Hr. Kiolds Slægt i fremtidige Led skulde gøres til faste Kolonister; men Tanken kom af gode Grunde aldrig til Udførelse. Selve Præstplantagen slap Præsterne ikke af med før 12. Nov. 1733. Den laa vel altid øde under de mange og lange Vakancer, hvis Guvernørerne ikke kunde leje den ud for egen Regning. Jorden maa altsaa have været i slet Drift, fuld af det frodige tropiske Ukrudt. Desuden var den saavel som alle Plantagerne fra Begyndelsen af udlagt i meget slet Form, som en smal og langstrakt Strimmel. Den blev endda med Bygninger i 1680 under en Vakance ikke vurderet til mere end 2500 *R* Sukker, vel at mærke, ikke i aarlig Produktion, men i Salgsværdi. Dens nuværende Navn er Jægge, og en Del af Arealet ligger nu inde i St. Thomas By.

Den nye Koloni havde en stakket Tilværelse. Den begyndte med at miste sit Overhoved. Skibet kan med den Tids Sejlads ikke være kommet til Øen før i Foraaret 1666. Den 16. Juni i det Aar var Erik Smidt død, og Præsten maatte optræde som Interimguvernør. Skal der slutes fra de Mænd, han havde til Hjælp ved Edfæstelsen af Indbyggerne (hvad altsaa Erik Smidt ikke var naaet til), har han vel ogsaa været den Nærmeste til at gaa i Spidsen. De andre vare Skibets Skriver, Højbaadsmand, Konstabel og Tømmermand. Indbyggerne vare, foruden de Danske, 3 Hollændere og 9 Engelske. Den saaledes ikke store Forsamling opfordredes til at kaare 4 Mænd (2 Danske, 1 Hollænder og 1 Englænder) til at danne en

provisorisk Regering, indtil Ordre modtoges hjemmefra. Det skete da ogsaa, om end ikke ganske, som Hr. Kield ønskede det. Thi de Fremmede forlangte Religionsfrihed, Ret til selv at bygge Kirke og selv holde sig en reformert Præst, medens Hr. Kield mente, at han burde have lige den samme Lydighed i Kirkedisciplin og lige saa god Løn af de Fremmede som af de Danske, da han ellers ikke kunde subsistere, eftersom de Fremmede allerede vare langt flere end de Danske. Dette om Lønnen lovede de Fremmede; men de Engelske vilde ikke ved deres Troskabsed til Danmark have deres Ed til den engelske Krone svækket. Dette blev dem tilstaaet, og der blev gjort den Pagt, at om der udbrød Krig imellem Danmark og England, skulde der paa Øen holdes Fred o. s. v. Dette Møde er holdt 16. Juni, og 3. Juli aflægger Hr. Kield Rapport til Kompagniet om det skete, formentlig omtrent samtidig med Skibets Afrejse. Rapporten, som er undertegnet af ham alene, giver desuden et levende Billede af Tilstandens Uhyggelighed og er fuld af Klager over Mangel og røveriske Overfald af Kapere, men han lover dog Kompagniet, at han vil holde ud i 9 Maaneder, uagtet de hverken har Brød eller Brændevin, som disse Lande mest behøve mod adskillige Sygdomme, og Provianten netop kun kan strække til for det Tidsrum. Da der endnu ikke har været Tid til at sætte Land i Dyrkning, hjemsender han Skibet med Ladning af Pockenholt. Den belovede Præstekjole har han ikke faaet og af sin Løn kun 22 Sletdaler.

Den fordærlige Overtro, at stærke Drikke ere særlig nødvendige i de varme Lande, uagtet de netop der ikke ere mindst ødelæggende, viser sig altsaa i de allerførste Linier, der hjemsendes derudefra.

Hvor længe denne svage Koloni har holdt sig i Live, og hvornaar og hvorledes og hvor mange af dem, der er naaet levende hjem, vides ikke. Men i alt Fald var Hr. Kield hjemme en god Stund før 20. Oktober 1671; thi da afrejste han paany til St. Thomas som Præst, denne Gang

i et nyt Kompagnis Tjeneste; men Øen naaede han ikke; thi han døde 25. April 1672, og Skibet landede først 23. Maj efter 7 Maaneders Rejse. Hans Enke fik fri Hjemrejse. At vore Kirkeforhold derude kom til at begynde med en Vakance, er næsten som et Varsel om, hvad Fremtiden vilde bringe. Men tvungen Kirkegang indførtes lige fuldt strax. De Forsømmelige maatte bøde 25 π Tobak. Og slig Forsømmelighed lod sig rigtignok befrygte; thi ifølge Kristian den 5tes Octroy § 14 havde Kompagniet Tilladelse til at faa som Tvangskolonister 2 Mand af hvert Kompagni Gevorbne, samt saa mange af de i Jern dømte Fanger og i Spindehuset hensatte Kvinder, som fornøden eragtes, en Befolkning, der maaske ikke særligt har udmærket sig ved Iver for at overvære Messfelds-Gudstjenester. Men under Vakancen vilde man dog have Lov til at gifte sig, og saaledes skete det, at borgerligt Ægteskab, indgaaet for »Landets Protokol«, holdt sit Indtog derude. Denne Gang var med en i vor vestindiske Kirkehistorie sjælden Hurtighed en ny Præst skaffet tilveje hjemme.

Allerede omtrent 5 Maanener efter Hr. Kiolds Død afsejlede (9. Oktober 1672) hans Eftermand Jørgen Jensen Morsing, fra Kjøbenhavn. Der hvilede dog en mørk Skygge over Skibets Befolkning. Vel kom de mærkværdigt nok raske i Land; men Hr. Jørgen døde allerede 26. April næste Aar, efter at der var gaaet $6\frac{1}{2}$ Maaned fra hans Afrejse, og just som han var i Færd med at overtage Præsteplantagen. De fleste af de andre Passagerer døde ogsaa kort efter Ankomsten, saa at der i 1673 ikke fandtes flere end 28 Danske, store og smaa, paa Øen (samt af Fremmede 31 Mænd, 12 Kvinder, 27 Børn, 55 Slaver). Hr. Jørgen havde, efter at Kontrakten mellem ham og Kompagniet var affattet, indgaaet Ægteskab i Europa (maaske i Bergen, hvor Skibet laa en Tid), og hans Hustru synes at være udrejst med et Skib, der forlod Kjøbenhavn 28. December, men endnu den 28. Marts ikke

var naaet længere end til Portsmouth. Hvis hun er naaet levende til St. Thomas, er hun altsaa bleven mødt med det Budskab, at hun var Enke. Hendes Mand havde en i de Tider for en Præst uhørt stor Bogsamling paa 141 Bind, som hans Eftermand købte paa Auktionen over Boet.

Denne Eftermand var en Slesviger, Hr. Theodorus Christianus, bedre kendt som Hr. Didrik Christensen Risbrich. Han havde Collats af November 1673, begyndte sin Funktion paa St. Thomas Juni 1674, holdt sine Gudstjenester meget uregelmæssigt (f. Eks. i det første Aar kun 16 Tjenester), havde allerede 7. September 1675 faaet en meget alvorlig Irettesættelse hjemme fra baade for Slagsmaal paa Udrejsen, hvor han havde sparket Højbaadsmanden til Krøbling, og for »uskikkeligt, slemt og forargeligt Levnet« paa Øen med Forsømmelighed, Slagsmaal, Drukkenskab og Opsætsighed imod Guvernøren. Han trues med at blive hjemsendt uden Haab om nyt Embede hjemme. Det hjalp dog ikke mere, end at han i April næste Aar overbevistes om at have stjaalet en Kalkun. Indtil November 1677 havde han i det Aar faaet holdt 50 Prædikener, som vare blevne ham betalte med 2500 R Sukker; men allerede i April 1678 var han halvt som Flygtning naaet til London, hvorfra han saa skrev hjem og bad om godt Vejr. Det maa han vel ogsaa have faaet nogen Tid efter, thi i 1681 blev han Præst i Lysabild paa Als. Imidlertid holdt man paa Øen Messefaldsgudstjenester, og Ægteskaberne stiftedes borgeligt, hvilket sidste mærkværdigt nok vedblev, ogsaa efter at der var kommet en ny Præst. Befolkningen var i 1680 stegen til »156 Kristne og 175 Negere«; men man var meget udsat for Kaperne, der gjorde Strandhug og bortførte Mennesker og Ejendom.

Den 28. August 1680 afgik den nye Præst fra Kjøbenhavn. Han hed Albert Bastlan Pedersen og fungerede mindst 2 Aar 3 Maaneder. Tillige med ham var udkommen en ny Løjtnant til Garnisonen, og de skulde

begge have Kost ved Guvernørens Bord. Det var i det Hele i lang Tid, lige fra Koloniens Stiftelse, Reglen, at i alt Fald nogle af Embedsmændene spiste hos Guvernøren, hvad der vistnok maatte kaldes en uheldig Ordning, som dog næppe kunde undgaas, da alle skulde bo i Fortet, og hver af dem kun havde eet Kammer. Præstens aarlige Løn var 150 Rd. (Guvernøren fik 900 Rd.) Forøvrigt vides om ham kun, at han har drevet Præsteplantagen selv, ved Hjælp af Slaver, som han lejede af Kompagniet, og at han maa have endt sin Gerning paa St. Thomas senest i August 1683. Ingen Eftermand kom før tidligst i Februar 1686. Men Kompagniet havde netop i de Aar nok at gøre med at sørge for sig selv, saa der var daarlig Tid og Raad til at skaffe Præster. I Oktober 1686 havde det f. Eks. ikke mindre end 3 afsatte St. Thomas-Guvernører¹⁾ med Hustruer, Børn, Tyende og Negere siddende i Arrest i Kjøbenhavn. Dog mandede Generalforsamlingen 31. August 1685 sig op til at begære af Biskoppen, at han vil »erkyndige sig om et godt subjectum« til at være Præst paa Øen. Det er i denne Tid, medens Fortets Bygninger forandredes og udvidedes, at der høres Tale om et Hus, som i alt Fald kort efter blev taget i Brug som Kirke. Det stod midt paa den aabne Plads, der omgaves af det lille Forts Mure, var 20 Fod bredt, 22 Fod langt, havde Murstensgulv, Tegltag, 3 Døre og 8 Vinduer med Skodder, men naturligvis uden Ruder eller Jalusier. Det blev om Hverdagene vistnok benyttet til al Slags verdslig Brug, men stod næppe længe, da det var altfor meget i Vejen for Færdslen i Fortet. Gudstjenesten blev ellers oftest holdt i Fortets sydvestlige Bastion, hvad dog ikke vil sige under aaben Himmel. Der var et muret fladt Tag af 3¹/₂ Alens Bredde over en Del af Bastionen. Under dette Halvtag stod Kanonerne ved Skydehullerne,

---

¹⁾ Den ene af dem blev efter Højesteretsdom af 21. Marts 1689 halshugget paa Nytorv.

og imellem dem fik saa Præst og Menighed at skaffe sig Plads. Saaledes stod Sagerne indtil 1706. Da drev man det til at opføre en Kirke af Fyrretræ ved den sydøstlige Bastion. Enhver, der kjender lidt til Tropeforhold, ved, hvad for en uholdbar Vare europæisk Fyrretræ er derude. Kirken var 24 Alen lang, 12 Alen bred. De Reformerte havde ogsaa Ret til at benytte den.

Endelig fik Vakancen en Ende, idet Hr. Jens Frederiksen Hofman undertegnede Kontrakt med Kompagniet om at være Præst paa St. Thomas med 100 Rd. aarlig, en aldeles uforsvarlig lille Løn. Naar han kom til at rejse, vides ikke. Han ankom 24. Febrnar 1686. Disciplinen var saa streng, at en Embedsmand ikke kunde forlade Fortet uden Tilladelse, hvis han ikke vilde risikere $\frac{1}{2}$ Aars Løn. Nogle andre Træk af Tilstanden paa Øen kunne anføres her. Allerede paa denne Tid fik en Frineger tilskødet en fuld Sukkerplantages Areal af selve Guvernementet. Det er meget tidligere, end man skulde vente det, at en saadan Mand kunde opnaa sligt. Lagunerne vrimlede af de nu uddøde Flamingoer. I Skovene paa den kun pletvis beboede Ø fandtes en Mængde hortløbne og nu halvville eller helt vilde Kalkuner, Geder, Svin og Oxer. En Sørøver holdt Bryllup paa Øen og havde Guvernøren, dennes Kone, Præsten og flere af Embedsmændene til Gæst.

Præsten boede altsaa i Fortet; men dettes flade Tag lækkede, saa Kamret var usundt, hvad Fortet i det Hele rigtignok ogsaa var. Man gav ham da et Stykke Sejldug til at spænde over Sengen, for at i det mindste denne kunde være tør; men tilfreds med sin Tilværelse opnaaede man ikke at gøre ham. Det endte med, at han i April 1688 flyttede ud af Fortet, hvad jo gjaldt $\frac{1}{2}$ Aars Løn, og nægtede at holde Gudstjeneste, da han ikke havde set de Løfter holdte, som ved hans Ansættelse vare blevne ham givne. Da hans Funktionstid jo ikke udløb før 24. Februar 1689, vilde Guvernøren ikke give ham løs, og først den 27. Februer slap han derfra (over St. Eustats).

Derpaa var der da ingen Præst i 2 Aar. Dog maa der herved forstaas, at det kun var Lutheranerne, der manglede Præst. Fra Begyndelsen af havde der været fri Religionsøvelse, saa at der f. Ex. fandtes en kalvinsk Kirke paa Øen; og naar det var de fremmede Trossamfund muligt at holde sig forsynet med Præst, søgte de at gøre det. Under de forvirrede Forhold i Koloniens Barndomstid, og medens Øen kun var delvis bebygget, lykkedes det dem ikke altid. Men senere hen i Tiden have de stadig haft baade regelmæssigere og rigeligere Præsteforsyning end de Lutherske, der f. Ex. aldrig have haft en Præst for St. Jan og lige til 1859 kun havde 1 Præst for de Danske paa hver af de 2 andre Øer, medens der af Frikirkerne er mere end een, der har flere Præster paa hver Ø, ogsaa paa St. Jan.

Omsider fik Vakancen Ende. Præsten Jacob Andersen ankom efter en Rejse, der varede fra 8. September 1690 til 29. Januar 1691¹⁾, fik sit Kammer i Fortet anvist og skulde bespises ved Guvernørens Bord. Men der var ham for uroligt i Fortet, og Maden behagede ham ikke, hvorfor der blev truffet Foranstaltninger til at sætte ham i Besiddelse af Præsteplantagen og give ham Kostpenge (48 cents om Dagen). Han var en ubehagelig og drikfældig Mand, som Klimaet, der straffer Drikeri haardt, da ogsaa bortrev 10. August 1692 efter omtrent 5 Maaneders Liv derude. Efter denne korte Afbrydelse fortsattes Vakancen igen; denne Gang i næsten 4 Aar, hvorefter man havde Præst i 3¹/₂ Maaned og saa atter Vakance i de næste 2 Aar. Der havde saaledes fra Februar 1689 til 3. September 1698 kun været Præst derude i 8¹/₂ Maaned. Den Præst, der var derude i 3¹/₂ Maaned, var Ephraim Monrad. Det viste sig, at det var Skade, at han døde saa hurtigt. Han havde Kaldsbrev af 24. Februar 1696

---

¹⁾ 24. April 1691 anlægges Byen St. Thomas, som allerede 11. September 1695 blev udvidet med en Gade nærmere Søen.

(vgl. Konfirmation Dageu efter), ankom 19. Juni 1696, holdt sin første Gudstjeneste strax første Søndag, prædikede siden afveklende Højtysk og Dansk, blev meget afholdt ogsaa af de Reformerte, men døde allerede 30. September. I Vakancetiden vedblev Guvernørens borgerlige Ægteskabsstiftelser »wie üblich«.

Kolonien var imidlertid tiltagen. Det var kommet dertil, at Øens Sydside, hvor Fortet og Havnen ligger, nu i det væsentlige var taget i Besiddelse af, naturligvis for det meste, Udlændinge og optaget til Dyrkning, ja, man var begyndt aldeles paa egen Haand, uden Guvernørens Vidende og Vilje, at nedsætte sig paa Nordsiden. Til Forstaaelse heraf er det vel nødvendigt at oplyse, at der gennem Øens Længde fra Vest til Øst strækker sig en Bjergkæde, der da for Størstedelen endnu var dækket med uigennemtrængelig Skov, saa at Guvernøren, uagtet Øen netop ved Fortet er meget smal, hverken kunde ride eller køre til sin Øs Nordside, da denne selvraadige Bemægtigelse af Kompagniets Jord omsider i 1696 var kommen ham for Øre, saa han maatte derover for at se, hvordan det stod til der. Han maatte omsejle Øen i hele dens Længde. Og Sikkerheden for Liv og Gods var da heller ikke større, end at man af og til sendte Kone og Børn bort med det første det bedste Skib, saa at de endog kom ned til Curaçao, af Frygt for Overfald, og at man skød Alarm, saa snart et fremmed Fartøj viste sig i Nærheden. Især vare Spanierne slemme til at gøre Strandhug. I hvilken Frygt man levede, ses ret godt af et Tilfælde i 1703. Der blev skudt Alarm under en Søndagsgudstjeneste. Alle styrtede til Vaaben. En Baad havde passeret Østenden af Øen. Det var rigtignok kun en af Øens egne Baade, som Ejeren havde sendt ud for at hente Kalksten. Men det vidste man jo ikke, og en saadan Baad kunde godt være meget farlig, uagtet der kun var 3 Mand i den. Men Garnisonens Størrelse egnede sig rigtignok ikke til at indgyde Respekt. Den beløb sig i 1697 til en Løjtnant, en

Fændrik, en Tambour og 5 Soldater. Soldater og Embedsmænd døde nemlig lige saa rask, som de ankom. Af Embedsmændene var i 1697 kun Bogholderen i Live.

Den 3. September 1698 ankom endelig den nye Præst. Det Skib, der bragte ham, medførte ogsaa Forstærkning til Garnisonen; men allerede før 12. Oktober vare 9 af de ny ankomne Soldater døde; inden Udgangen af Aaret var der bortrevet 21 Soldater og 3 af de nye Embedsmænd. Samtidigt ankom ogsaa Kompagniets Slaveskib fra Guinea. Af 500 indskibede Slaver havde kun 259 overstaet Rejsen, og alle disse vare syge og skrøbelige, saa at 37 døde kort efter Landsætningen. I Juli næste Aar indkom et andet af Kompagniets Slaveskibe. Det havde indskibet 549 Slaver; men kun 353 syge og elendige Stakler overlevede Rejsen. I det næste Aar havde et tredje Slaveskib haft 303 Dødsfald og medbragte 239 sunde og 60 syge Slaver; men Ladningen kan ikke have duet stort; de første 80, der solgtes, indbragte kun fra 45 til 90 Rd. Stykket. Vestenden af Øen blev i højeste Grad gjort usikker derved, at en Mængde af Slaverne rømte til disse afsides Egne, hvor de i store Skarer levede som frie Mænd, hvem ingen turde angribe.

Den i September 1698 ankomne Præst hed David Fenrich. Hans Kaldsbrev var af 21. Marts med kgl. Konfirmation af næste Dag. Rejsen varede fra 16. April til 3. September. Han havde som tidligere Præster forpligtet sig paa 3 Aar, men da der just i Marts 1701 laa et Kompagniskib sejlklart, fik han og 2 samtidig med ham udkomne Soldater Lov til at rejse, uagtet deres Tid ikke var fuldt udløben. Man maa have vært tilfreds med ham. Fire Menighedsmedlemmer gav i Aaret 1700 et ikke ringe Bidrag til »Kirkens Bygning her paa Fortet«, og da han den 28. Marts 1701 rejste bort, fik han en god anbefaling med sig hjem. Nye Tider for Kirkelivet syntes at oprinde; thi allerede Natten imellem 17. og 18. Oktober samme Aar kastede det Skib Anker, der foruden Soldater

og en Del nye Embedsmænd ogsaa medførte den nye Præst, alle forpligtede paa 3 Aar. Men Tiderne i Kolonien vare sløje. Hele Øens samlede Produktion af Sukker og andet strakte selv i de bedste Aar ikke til at forsyne 3 Skibe med Ladning. Man var bange for Sørøvere udenfra og de bortrømte Slaver indenfra. Selve den ringe danske Befolkning, altsaa Præstens Menighed, var af blandet Beskaffenhed. Man havde jo brugt Øen til Forvisningssted for Forbrydere, og de Soldater, man sendte ud, som ogsaa selv nu til Dags ikke just altid danne Blomsten af Danmarks unge Mænd, vare højst tvivlsomme Personer. Imidlertid begyndte man angaaende Deportationerne at blive klog af Skade, og i 1701 afslog Kompagniet rent ud at medtage dømte Forbrydere i Skibene. Der var, lod man Kjøbenhavns Politimester vide, sket Ulykker nok derude ved disse Mennesker, og man vilde ikke have flere af den Slags.

Den nye Præst var Andreas Chorner. Han havde Attestats af 1689 med Non, Demis Haud, Kaldsbrev 8. April 1701, konfirmeret 12. April, Revers paa 6 Aar. Rejste hjem medio Maj 1708 med fri Hjemrejse. Med ham begynder det Særsyn, at der i 13 Aar og 2 Maaneder ingen Vakance var. De 2 nærmeste Præster efter ham kom nemlig ud, før Formanden rejste bort. Det maa altsaa have været et ganske særlig begunstiget Tidsrum. Men derefter indtraadte det desto værre alt for sædvanlige, at Præsterne døde før Udløbet af deres Kontrakt med Kompagniet, hvoraf Følgen med den Tids langsomme og sjældne Forbindelser med Europa uundgaeligt blev mange og lange Vakancer. Indtil 1790 havde St. Thomas i alt 32 danske Præster, og af disse bortrev Klimaet 18. I det 19de Aarhundrede har Klimaet og de sociale Forhold forandret sig; kun meget faa Præster ere døde derude og selv disses Død kan ikke tilskrives Klimaet (en er f. Ex. død af Sorg over at have mistet sin Hustru, et Par andre døde af Brystsyge, som de havde medbragt hjemmefra; en er død ved en ubegribelig Uforsigtighed o. s. v.) Og dog

indtraf (se Statskalenderen) fra 1850 til 57 i et Aarhundrede, hvor Dampskibsforbindelser og Post stod til Raadighed hver 14de Dag, den allerlængste Vakance i hele Øens Historie, paa over halvsvvende Aar. Hvad der kunde opnaas i den Tid, da Antillerhavet var fuldt af Sørøvere, da Øen var usund, og da man ofte ikke een Gang om Aaret havde Forbindelse med Danmark, maatte vel endda lettere kunne præsteres i vor egen Levetid. I 1854, 55 og 56 vare efter Statskalenderen endog alle vore Øer uden dansk Præst. Det var unægteligt ikke ganske saa slemt, som det efter Statskalenderen synes; men slemt nok var det alligevel.

Den katholske Præst R. P. Labat har under sin Rejse omkring i Vestindien, som han har beskrevet i flere Bind, opholdt sig paa St. Thomas en Uge i 1701. Han finder det »singulier dans cette isle«, at man ser 3 eller 4 Religioner, uden at en eneste har en »temple« (Pateren har formodentligt ikke kunnet formaa sig til at kalde Rummet i Bastionen ved Skydehullerne for et Tempel). De vigtigste ere den lutherske og den kalvinske, hvoraf den sidste i Almindelighed har 2 Præster, en fransk og en hollandsk. Lutheranerne have kun een, og han taler »Flamand et Allemand« (her maa den gode Pater vist tage Fejl). Labat kom til at overvære et luthersk Hjemmebryllup, hvor han af Brudetalen forstod Skriftstederne. Dem citerede Præsten nemlig paa Latin, og af dem begreb Pateren, at Præsten opfordrede Konen til Lydighed imod Manden, »hvilket vi ogsaa gøre, og, tænker jeg, ligesaa unyttigt hos dem som hos os.« Præstens store Pibekrave vakte Paterens Forundring i høj Grad.

En Instrux af 1702 for Koloniens »Opperhoved« og Raad foreskriver i § 3 Højmesse og Aftensang paa alle Søn- og Helligdage, daglig Morgenandagt paa den i Frue Kirke brugelige Maade med den der brugte Korsang, samt Overhøring i Kirken af Ungdommen hvert Kvartal — skønne Regler, der viste, hvor lidt man i Danmark var

i Stand til at fatte Forholdene. Hertil føjede selve Opprehovedet dog de Bestemmelser, at det blev Degnen, der skulde holde Morgen- og Aften-Andagt og paa de store Højtider holde Aftensang. Desuden skulde han for Betaling undervise de lutherske Børn »i Latin og Andet«! Guvernøren klagede over, at der ikke fandtes nogen luthersk Skole, og at den kalvinske var saaledes, «at den ej slettere kan være, og dog maa vi Lutheranere behjælpe os med den«. Det var nu i Grunden lidt flot af Opprehovedet at paalægge Degnen at undervise i Latin, thi undertiden var det Marketenderen, som var Degn. Det lød ogsaa i 1702 i Grunden lidt stort at tale om Guds-tjenester i en Kirke, som Kompagniet godt vidste, ikke eksisterede. Det var daarligt nok, at der skaffedes tilveje en Kirke i 1706. — Byen St. Thomas, som jo forresten kun for en ringe Del var luthersk, havde nu drevet det til at have 69 Huse. Af hvad Slags i alt Fald en ikke ringe Del af disse var, viser Byens daglige Navn Tappus Tap-hus, Krohus).

Aaret 1708 kom, og med det kom Præsteskiftet. Chornes Eftermand var Anders Pedersen Samsing. Hans Levned findes i Sml. til Fyens Topogr. og Hist. V, 346, hvorfor her kun anføres, at han var født i Ribe Stift 1672, altsaa ved sin Tiltrædelse 36 Aar gammel, at han i 1696 fik Attestats med Non, at hans Udnævnelse til St. Thomas lød paa, at han var dausk og tysk Præst, at han i mange Aar siden var Præst paa Fyen efter først for-gæves at have søgt Embeder i Norge. Han ankom til Øen 11. Marts 1708, hvorefter Chorner rejste midt i Maj. Men And. Samsings Revers kan ikke som Chornes have lydt paa 6 Aar, thi han rejste allerede 22. Maj 1712, og hans Eftermand var allerede paa Øen 11. Oktober 1711. Samsing blev den, der kom til at forrette Jordpaakastelse første Gang i den nye Kirke. Inde i Fortet var der jo fra 1706 kommet til at ligge en lille Fyrretræskirke, og her blev som første Lig nedsat de jordiske Rester af Vice-

guvernør Melchior von Holten. Fra dennes 2 Døtre nedstamme tvende Slægter, af hvilke den ene hævede sig til stor Anseelse paa Øerne, den anden blev dansk Adel. Marie blev Stammemoder til Beverhoudterne, Jacoba til Castenskjolderne.

Adskillige Aar før Samsings Tid var der begyndt en ret betydelig Indvandring fra nærliggende Øer; men i 1708, 1709 og 1710 er det Antal udenlandske Børn, der døbtas (især Børn af Indvandrede fra Spanishtown), ligefrem paa-faldende. Det er den spanske Arvefølgekrig (1700 til 1713), som bevirkede denne Udvandring fra de krigsførende Magters Øer, der ideligt blev plyndrede. Det lille neutrale St. Thomas bød her, ligesom ofte senere i lignende Tilfælde, en Udsigt til Fred og Frelse. Men det vilde rigtignok være saare overilet at slutte, at disse i saadanne Tilfælde døbte Børn ere blevne Lutheranere, fordi Nøden havde drevet Forældrene til at lade dem døbe af den Præst, der var ved Haanden.

I 1711 fandt altsaa det næste Præsteskifte Sted. Christian Fischer, kaldet som dansk Præst 20. Maj, konfirmeret som saadan 25. Maj, ankom 11. Oktober og holdt sin første Gudstjeneste 25. Oktober, efter at være bleven indsat af Samsing 18. Oktober. Hans Revers lød paa 6 Aar; men han døde allerede 10. December 1714. Han var sygelig, og Drikfældighed forøgede Sygeligheden. Samsing maatte mange Gange holde Gudstjeneste for ham; i 1712 var han sengeliggende de første 3 Maaneder, og Samsing har sikkert ikke været ilde tilfreds med omsider at kunne faa Skibslejlighed hjem den 22. Maj 1712. Det synes, som om med hans Afrejse alt det var borte, der hidtil havde holdt Fischer halvvejs oppe. Allerede i Juni maatte Adgang til Kirken forbydes ham paa Grund af de Skandaler, den drukne Mand gjorde sig skyldige i under Gudstjenesten, og Opperhovedet bad Kompagniet om snarest muligt at skaffe en anden Præst. — (Der findes i Universitetets Distinktionsprotokoller 2 Mænd ved denne Tid

med Navnet Fischer. Den ene er født i Christianssand 1677, tog i 1709 Attestats med Non, Dimis med Haud. Den anden er fra Trondhjem, er allerede falden igennem til Attestats 1702 og falder atter 1705, uagtet han var examineret efter speciel kgl. Ordre som allerede kaldet til Præst, men han var i Kundskab rudis in fundamentis og i Vandel prorsus indignus. En af disse 2 maa vel være den vestindiske Præst). Det er næsten mærkværdigt, at Døden ikke indhentede Fischer før den 11. December 1714. Saa uværdig som han vistnok har været, er det dog til ham, at den første Daab af et Slavebarn paa Øen knytter sig.

I hans Dødsaar havde den reformerte Kirke Kamp for at blive af med sin Præst, som aabenlyst havde levet et forargeligt Liv med den Slavinde, der holdt Hus for ham. Menigheden afsatte ham; men da de reformerte Præsters Kaldsbreve vare konfirmerede af Kongen, holdt Opperhovedet Menigheden for at være uberettiget til at jage ham bort paa egen Haand, og hans Flok betalte ham da for at flytte bort. — Den reformerte og lutherske Kirkes Forhold vare ofte ret intime. De havde fra Begyndelsen broderligt delt Husly i Bastionen; de Reformertes Vielser indførtes i den lutherske Kirkebog, og i alt Fald i Begyndelsen mulkterede Opperhovedet lige strengt, enten det saa var den ene eller den anden af Kirkernes Medlemmer, der forsømte sin Præsts eller Degns Gudstjeneste. De franske Reformerte vilde nu fiske i rørt Vande. De indgave Ansøgning om at maatte antage og lønne en særskilt Præst. De kunde, sagde de, ikke enes med Hollænderne og ikke forstaa de hollandske Præsters Sprog. Andragendet anbefaledes, og vel var den reformerte Præst, der kom ud i 1716 med kgl. Konfirmation paa Kompagniets Kaldsbrev igen en Hollænder; men hans Rival Jean François Tissot blev kaldet af Kompagniet 19. Juli 1717 (kgl. Konfirmation 30. Juli.)

Fra 1717 forandredes alle Lønninger. Besisningen

hos Guvernøren ophørte. Præstegagen skulde nu være 198 Rd. om Aaret (Guvernørens Løn var sat til 900 + 100 Rd. Taffelpenge, Byfogeden fik 110. Der var i det Hele kun 4 Gager højere end Præstens, men saa var der jo rigtignok ogsaa per fas et nefas Sportler alle Vegne). Præsten havde jo ogsaa sin Plantage. Men det er saa overordentlig sjældent, at denne nævnes, at der let opstaar den Mistanke, om nu ogsaa virkelig alle Præsterne have faaet noget om den at vide, eller om dens Udlejning til nærmeste Naboplantages Ejer ikke har været en Sportel for en eller anden. — Den nye Præst, Cort Simonsen Riise (født i Svendborg 21. Oktober 1677, Attestats og Dimis 1703 med Non, Hører i Assens, Kaldsbrev 28. Oktober 1715, udnævnt 23. November 1715, fri Udrejse over Amsterdam) kom efter den 2 Aar lange Vakance ud den 7. Januar 1717 og døde 47 Dage derefter (23. Febr.), men han fik dog i sin korte Embedstid skrevet et Brev til Kompagniet, fuldt af Jammerklager. Han kan absolut ikke leve af sine Indtægter. Maaske hans Formænd have kunnet komme ud af det; men de store Biindtægter, som de havde af de Reformerte, ere nu bortfaldne, da der endog er kaldet hele 2 reformerte Præster, som hver faar af sin Menighed 600 Rdl., et godt Hus og Akcidentser, medens han selv har et eneste, tilmed usundt, Kammer i Fortet, saa at sige ingen Akcidentser af de faatallige Danske og 198 Rdl. i Løn. Der gøres Nar af ham paa Øen for hans Fattigdom. — Men i hele den lange Klage er der ikke et Ord om Præsteplantagen. Den er aabenbart bleven borte.

Kompagniet kan trænge til al den Ros, det kan faa. Saa er det ikke mere end billigt at rose det for, at det allerede den 12. August 1717 kunde afsende Brev med en ny Præst. Det meldtes heri, at han kan prædike Tysk, skal være en god Prædikant, skal have 20 Rd. maanedlig. (Det ser næsten ud, som om Riises Klage ikke havde været rent virkningsløs). Han har faaet 3 Maaneders Gageforskud

og 40 Rd. Rejsepenge hjemmefra til St. Thomäs över Amsterdam. Hans Gage løber fra den Dag, han lander paa Øen. Den Ros, Kompagniet fik, maa ophøre, naar vi komme til de 2 sidstnævnte Punkter i Skrivelsen. Fyrretyve Rd. i Rejsepenge over Amsterdam maa absolut have været for lidt. Dog maa det indrømmes, at ogsaa nu til Dags de vestindiske Præsters Rejsepenge ere aldeles utilstrækkelige og staa dybt tilbage for, hvad den engelske Regering giver sine Embedsmænd, saa vi have for saa vidt intet at lade Kompagniet høre. Disse Udrejser over Amsterdam og Hjemrejser over f. Ex. St. Eustats eller andre Pladser i Antillerne vare jo for Resten simpelthen foranledigede af, at Kompagniet selv sendte saa ubegribelig faa Skibe derud. Den nye Præst havde ellers Uheld til at begynde med. Skibet forliste ved Texel Julenat. Han tabte alt og maatte tilbage til Amsterdam, hvorfra han meldte derom til Kompagniet. Nu viste dette sig dog noget mere medgørligt end ved hans første Udrustning. Man forærede ham 100 Rd., godtgjorde ham hans Tab med 101 Rd., men fradrog deri hans Gageforskud 30 Rd. (Det var altsaa kun 3 Maaneders Halvgage, som han tidligere havde faaet).

I denne nye Præsts Tid var St. Jan den 25. Marts 1718 bleven formelt taget i dansk Besiddelse. Øen kom i den Grad op, at den har haft en presbyteriansk Kirke (ødelagt i en Orkan) med residerende Præst samt 2 herrnhutiske Kirker med fastboende Præster; men dansk Kirke eller Præst har St. Jan aldrig haft. Følgen er naturligvis ogsaa bleven den, at Øen er og altid har været tabt for Folkekirken. Den første Præst, der altsaa maaske kan have faaet lidt at gøre med St. Jan, kom netop ud i samme Aar, som denne Ø blev dansk. Han landede den 3. Juli 1718, hed Hans Christian Brandt, var født i Kjøbenhavn 1684, tog Attestats 1713 med Haud, Dimis 1715 med Laud, blev Kapallan p. p. ved Herlufsholm, blev kaldet til St. Thomas paa 6 Aar den 15. Juli 1717, udnævnt 21. Juli, og havde altsaa været Øens Præst næsten et Aar,

før han naaede derud. Et Fjerdingaar efter sin Ankomst blev han den 5. Oktober af den reformerte Præst Tissot viet til Jomfru Birgitte Swain; men han døde allerede 5. November 1720. Den 9. Juli 1718, Dagen før sin første Gudstjeneste, skrev han til Kompagniet, at Menigheden havde skaffet ham en god Bolig udenfor Fortet, da der er meget usundt i det Fortskammer, der anvises Præsten til Beboelse. Og i et senere Brev melder han, at Menigheden har lovet ham et bestemt Tilskud til Lønnen, da han ellers ikke kunde leve, og at Guvernøren hidtil havde givet ham til Livets Ophold. I sin korte Embedstid naaede han at døbe nogle faa Farvede, deriblandt en voxen Neger, der først blev frigiven 1732 og altsaa gik som kristen Slave i mange Aar. Men Brandt befandt sig ilde derude og skrev allerede 30. Maj 1720 et yderst bønfaldende Brev hjem om at faa en Afløser, hvis Udrejse han endda vilde betale, en Anmodning, som Kompagniet efterkom. Man meldte ham i Skrivelse af 5. December, at en Præst i den Maaned udrejste for at afløse ham. Denne nye Præst havde man forstrakt med 40 Rd. og desuden 20. Rd. til en Præstekjole. Han medbringer Kalk og Disk til St. Jan og kan prædike Dansk og Tysk. Men Brevet og Skibet og alle dettes mange Passagerer (man forbauses over, at der iblandt disse kunde være 10 Kopister, og undres over, hvortil alt disses Arbejde kunde være nødvendigt) kom ikke af Sted før langt inde i April næste Aar, da Skibet var løbet paa Grund paa Lappen ved Kronborg. Inden dets endelige Afrejse havde man i Kjøbenhavn Efterretningen om Brandts Død, hvad der gav Anledning til en ret vakker Beregning af Kompagniet. Brandts Enke skulde tilsvare Eftermanden Gage fra 16. December 1720, da han udsejlede første Gang, indtil nu, da han udsejler paany, fra hvilken Tid Kompagniet betaler ham sædvanlig Gage, nemlig, saa længe Rejsen varer, 10 Rd. maanedlig. Hun skal desuden betale ham Kost fra 30. November 1720 til 31. Marts 1721 med 1 Rd. ugentlig.

Eftermanden naaede St. Thomas den 28. Juni 1721 efter 9 Uger og 5 Dages Rejse, men døde allerede den 19. Januar 1722 efter 6½ Maanedes Ophold derude. Hans Hustru, Maren Hansdatter Bondo, døde paa St. Thomas 1722. Han, hed Jacob Tamdrop, var født i Slagelse 1681, tog Attestats 1711 med Non, Dimis 1712, var kaldet 11. November 1720 som Compastor for de lutherske Menigheder paa St. Thomas og St. Jan, konfirmeret som saadan 15. November, fik Collats 27. November. De ideelige Dødsfald derude af høje og lave Embedsmænd og Soldater vidnede vel ikke uden videre om Øens Usundhed i det Hele, men skreg højt og lydt Ak og Ve over Fortets Usundhed. Men hvilken Mordergrube maa da Faktorierne paa Guinea-Kysten have været i Kompagniets egne Øjne, naar det kun krævede Revers paa 3 Aar for Guinea, men paa 6 Aar for St. Thomas.

Med samme Skib som Tamdrop udkom der blandt andre en Søldat Nygaard med Kone og Barn. Da han var Student, kunde han, mente Kompagniet, foruden sin Soldatertjeneste tillige fungere som Degn paa St. Jan; ogsaa Tamdrop, der var lad og drikkædlig, fandt ham brugbar og lod ham holde Gudstjenesterne for sig paa St. Thomas, medens Præsten selv forøgede sine Indtægter ved at være Lommeprokurator og skrive Indlæg til Retten. Nygaard var ikke mindre forfalden til Drik end Præsten, saa han endog blev degraderet, men 20. Marts 1722 blev han igjen Degn og 26. Marts samme Aar — Præses i Retten. Den Trusel, som hjemmefra sendtes Tamdrop om Hjemkaldelse i Unaade, indtraf ikke paa Øen før efter hans Død. Han har efterladt en sørgelig Beretning om den Maade, hvorpaa Børn derude voxede op som halve Hedninger; men hvis man vilde udsende en Lærer, maatte han kunne baade læse, tale og skrive niederdeutsch (vel sagtens ment Hollandsk), da baade Højtysk og Dansk foragtes af Planterne.

Det maa have været svært at finde en Eftermand for

Tamdrop. Der gik for det første $2\frac{1}{4}$ Aar hen, inden han kom, og da dette endelig skete, havde man været nødt til at nøjes med at faa et 4 Aars Revers af ham, uagtet man lige Aaret i Forvejen i en ny Instrux igjen havde slaaet det fast, at Enhver i Kompagniets Tjeneste skulde blive paa Øen i 6 Aar. I samme Instrux var forøvrigt Tanken om en luthersk Kirke i Byen første Gang omtalt. Dog skjulte der sig ikke deri nogen kirkelig Interesse. Det skulde kun være en Udvej til at skaffe mere Plads i det snevre Fort, hvor man saa kunde bruge Kirkelokalet udelukkende i verdslig Tjeneste, hvortil man dog ogsaa nu var nødt til at bruge det om Hverdagene, især som Retslokale. Tanken blev med ægte vestindisk Langsomhed ikke realiseret før i 1793, 70 Aar derefter.

Efter den $2\frac{1}{4}$ Aars Vakance fik begge Øerne (thi nu maa ogsaa St. Jan medtages) altsaa igjen Præst. Det var Philip Adam Dietrichs, født 11. November 1687, kaldet 21. September, udnævnt 8. Oktober, Collats 29. Oktober 1723, ankom 30. April 1724, gift 4. April 1725 med Gertrud Helene, f. Brandt, rejser hjem efter 11. Marts 1731. Tilbagekomst til Kjøbenhavn 15. Juni. I det følgende Aar Sognepræst til Ønslev-Eskildstrup paa Falster, døde 1741. Han indførte Psalmesang ved Begravelse før og efter Jordpaakastelse, en Skik, som dog ikke holdt sig. Han ejede Plantage paa St. Jan, hvor endnu ikke al Jorden var optagen og derfor endnu kunde faas frit og med Skattefrihed de første Aar. Da hans 4 Aar nærmede sig deres Ende, og han var saa elsket af Menigheden, akkorderede man med ham om nye 4 Aar paa højere Løn. Det var i hans Tid, nemlig i 1726, at Afholdelsen af den danske »Store Bededag« afskaffedes paa Øerne, og at der indførtes de derude langt mere passende 2 Orkanbededage. Det staar muligt i Forbindelse med den Yndest, hvori han stod, at der i 1727 blev anskaffet en Præstebolig udenfor Fortet (paa Byens Nørregade Nr. 10), indkøbt paa Kirkekassens Regning ved Laan af 1000 Rd. Fattiggassepenge.

Det var højst urigtigt at lægge Præsteboligen der i den østlige Ende af Byen; thi det var lige opad Lagun, altsaa i høj Grad usundt og meget fugtigt. Folk vare med Rette angst for at bo i den Egn. Endnu i 1730 var Huset det østligst beboede Hus i Byen, og endnu i 1744 var der kun bygget 3 Huse østligere. Præsterne boede naturligvis kun nødigt paa et Sted af den Art, men lejede det ud, naar de kunde faa en Lejer, medens de selv lejede sig ind paa andre Steder. Nabolodden Nr. 9, som ligger Vest for hin Præstebolig og ligger sundere, blev i 1730 indkøbt til Degnebolig, og der blev holdt Skole der. Den slette og slet beliggende Præstegaard blev solgt i 1754, og Præsten fik Husleje penge, indtil en ny Bolig for ham kunde vorde købt. Den Bylod, hvorpaa den nuværende Præstebolig ligger, men som rigtignok fra Begyndelsen var dobbelt saa stor som nu, blev indkøbt senere, den er sund og har en vidunderlig Udsigt over Havnen lige over til St. Croix, hvis Palmetræers Toppe kunne ses i Kikkert.

Der var med samme Skib som Dietrichs udkommet en Skoleholder Hofman, som efter sin Ankomst ogsaa blev ansat som »Degn og Assistent« hos Præsten med 2 Rd. om Maaneden. Han blev hurtigt ked af St. Thomas, rejste hjem, men kom ud igjen i 1727. Kompagniet mente nu, at han »kunde anvendes paa St. Jan til et og andet, saaledes at han ogsaa kunde prædike for de derboende Danske«. Det var altsaa allerede saa tidligt blevet klart, hvilken Skade for Menigheden paa St. Thomas Præsterejserne til St. Jan maatte volde. Men at ansætte en luthersk Præst derovre, er aldrig faldet Nogen ind. Da Dietrichs havde begyndt stærkt at mærke Klimaets uheldige Virkninger, var den Hjælp, han nu fik, ham meget velkommen.

Af Kirkehusets Tilstand i hans Tid kunde der gives en ret detailleret Beskrivelse; men kortelig at sige var den ussel. Gulvbjælkerne, under hvilke der var dybe Kældere, vare raadne og sunkne. Af Kirkens Vægge var kun een

Side Grundmur, Resten Fyrretræs Bindingsværk, hvoraf den ene Side stod for Fald. Bygningen var 24 Alen lang, 12 Alen bred. — Den blev i 1752 revet ned af Frygt for, at den skulde falde sammen, og Gudstjenesten blev derefter holdt indtil 1793 i et af de 4 Kamre i Fortet, som Guvernøren tidligere havde brugt. Allerede 40 Aar i Forvejen havde man dog lagt Grundstenen til en luthersk Kirke ude i Byen; men dette Foretagende blev ægte vestindisk. Det nye Gudshus skulde ligge lige overfor Fortet paa Nørregade Nr. 41 og 42; men efter at man havde bygget paa det i mange Aar, brugt en 15—16,000 Rd. dertil, i 1766 havde naaet at faa det under Tag (et fladt Murstenstag) ved en yderligere Udgift af 5—6000 Rd., og dernæst, af Angst for, at der herfra kunde ske Angreb paa Fortet, forandret Taget til et almindeligt, skraat Høstag med Tagsten, skete det, endnu inden Kirken var naaet til at blive indviet, at en Orkan i 1772 blæste Taget af, hvorefter man lod — Resten staa som Ruin. I denne Kirkeruin blev efterhaanden nogle faa Lig begravede, deriblandt Præsterne Frick († 1754), Salling († 1765) og Aalholm († 1768); men det var al den kirkelige Højtidelighed, den oplevede. I 1787, da det nye Kirkekammer i Fortet mere og mere forfaldt og mere og mere viste sig for lille, opkom saa Tanken om helt at kassere Ruinen og opføre en anden Kirke paa et andet Sted (det nuværende), hvor saa Grundstenen blev lagt 1789, hvorefter Indvielsen skete 14. Juli 1793. Fra 1767 havde forøvrigt den i 1757 begyndte lutherske Mission haft sit Hovedkvarter (Missionærbolig, Skole og Missionskirke) paa samme Plet i et lille Træhus. Den nye Kirke brændte 1826, og den derefter paa samme Sted genopførte Kirke ombyggedes 1870. Den samme Regering, som ikke før i 1793 skaffede Folkekirken een Kirke paa St. Thomas, var i 1799 stærkt om sig for at skaffe den mæhriske Mission den syvende (!) Kirke paa Øerne og drev det virkelig ogsaa saa vidt, at der for Statens Regning indkøbtes Grunden dertil i 1805, medens

der aldrig var eller er købt Grund til eller opført Bygning til en Kirke paa St. Jan, hvor man derimod opførte, ogsaa for offentlige Penge, 3 mähriske Skolehuse.

Retssikkerheden og Embedsmændenes Hæderlighed paa Dietrichs Tid karakteriseres ret godt ved det ene Exempel, at Guvernementet ikke vilde eller turde betro Kirkens Regnskabsførere (hvoraf Byfogeden endda var den ene) at sidde inde med de netop den Gang indførte Tavlepenge. Guvernøren vilde hellere have dem i sin egen Lomme.

Den 2. Marts 1732 udkom den nye Præst Andreas Thamsen, og den 11. Marts søgte saa Dietrichs om 4 Begunstigelser: 1) fri Hjemrejse (nægtet, da han rejser i et privat og ikke i et af Kompagniets Skibe), 2) at nyde Gage indtil sin Afrejse (nægtet), 3) at maatte hjemføre Kompagniets Slavinde Cato som Patteamme (ja, dog at han skaffer hende Udrejse og indestaar for hendes Værdi, 160 Rd.), 4) at hans Plantageproduktion efter hans Afrejse maatte leveres til Kompagniet og Betaling ske til ham i Danmark mod 25 % Rabat (ja). Disse Produkter behøve ikke kun at skrive sig fra hans private Ejendom paa St. Jan, men kunne ogsaa skrive sig fra det Aars Høst i Embedets Præsteplantage. Denne blev dog paa Thamsens Anmodning i det næste Aar solgt som temmelig værdiløs for Embedet.

Fremstillingen er hermed naaet til det Punkt, hvor Khist. Sml. 4. Række, II. 81 begynder en Række af de følgende Præsters vitæ (Thamsen indbefattet), hvortil slutter sig Khist. Sml. 3. II, 54—55 og 61—92, der omtaler Præsterne Aalholm og Rørdam. Der er ogsaa i selve Øernes Historie en Begivenhed ved Aaret 1733, der vil sætte Mærke i enhver Fremstilling af alle Forhold derude, ikke mindst af Kirkeforholdene. St. Croix blev nemlig dansk Ejendom i det Aar og blev overtaget af de Danske 6. September 1734. Dermed skete der en Hovedforandring i St. Thomas-Præsternes Forhold. Men at udtømme dette,

kræver en lang Udvikling, der fører udenfor dette Tidsskrifts Interesse. Derfor kun dette: Naar der indtil 1767, i de 101 Aar, St. Thomas havde været dansk, var indtraadt 12 Perioder med samlet Udstrækning af 21 Aar $6\frac{1}{2}$ Maaned, altsaa over $\frac{1}{5}$ af Tiden, og disse Perioder benævnes Vakancer, saa maa det erindres, at under en stor Del af disse var der ikke nogen luthersk Præst indenfor over 1000 Mils Afstand. Ordet Vakance betød og betyder den Dag i Dag noget ganske andet i Vestindien end i et dansk Herred med et vakant Sogn. Dog skulde der jo nu, fra 1734, være en dansk Præst paa St. Croix i ikke over 1000, men kun i 10 Miles Afstand fra St. Thomas. At dette var til stor Gavn for alle 3 Øer. er indlysende nok, og viste sig ogsaa paa mange Maader nyttigt, men var dog lige overfor Øernes mange Tusinde Mennesker for lille en Hjælp til at kunne bøde paa de mange andre og store Vanskeligheder, hvormed Folkekirken derude har at kæmpe.

Bidrag til Konventikelforordningens Forhistorie.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Forordningen af 13. Januar 1741 om gudelige Forsamlinger udenfor den offentlige Gudstjeneste har spillet en saa betydelig Rolle i den dansk-norske Kirkes Historie gennem et Aarhundrede, at det antagelig ikke vil være uden Interesse at erfare lidt nærmere om, hvorledes den er bleven til.

Den nævnte Forordning, der endnu i det 19. Aarhundrede var en saa haard Klemme paa Hans Hauge og hans Tilhængere i Norge ligesom paa de gudelige Forsamlinger i Danmark, var ikke den første i sin Slags. Den havde haft en Forgjænger i Frederik IV's Tid, da de pietistiske Rørelser først begyndte at ytre sig her til Lands. Der turde derfor være Anledning til som Indledning at meddele Fr. IV's Forordning. Gjengivelsen sker efter et samtidigt Tryk.

Vi Friderich den Fierde, af Guds Naade, Konge til Danmark og Norge, etc. Giøre alle vitterligt, at saasom Vi meget u-giærne have maat fornemme, hvorledes her udi vores kongl. Residents-Stad Kiøbenhavn skal være adskillige særsindede Personer, som, ved en falsk indbildet Oplysning om et Menneskes egne Kræfter til at opnaa nogen fuldkommen Hellighed her i Verden, fører en sær Lærdom, der ikke aldeles stemmer over ens med den Hellige Bibelske Skrift og Vores uforandrede reene augsburgiske

Bekjendelse, hvor til de og fordrister sig deres egne Forsamlinger og Samkvemme nu i et og nu i et andet Huus at holde, hvilke deres selv udvælgende Conventer og Forsamlinger ere intet andet end en Forkleinelse paa de offentlige almindelige Kirke-Forsamlinger og et Skiul til deres irrige Meninger desto friere at drive; Da paa det saadan forargelig Misbrug kunde blive ophævet og afskaffet, ville Vi hermed have alle deslige Conventer og Forsamlinger alvorligen forbudne, og saa fremt nogen skulle understaae sig saadanne Sammenkomster i sit Huus og Værelse her i Staden at tilstede eller holde, eller og sig derudi at indfinde, skal de, som i saa Maader betrædes, ansees og straffes som Vores Mandats modtvillige Overtrædere, og være Vores General-Fiscals Tiltale undergivne. Hvorefter alle og enhver sig allerunderdanigst haver at rette og for Skade tage Vare, og byde Vi hermed og befale os elskelige Præsident, Borgermestere og Raad udi bemeldte vores kongel. Residents Stad Kiøbenhavn, saavel som alle andre, som dette Vores allernaadigste Forbud under vores Cancellie-Segl tilskikket vorder, at de det paa behørige Steder til alles Efterretning strax lade læse og forkynde; I Særdeleshed befales Biscopopen her over Siællands Stift, os elskelige Doctor Henrich Borneman, strax den Anstalt at giøre, at samme Vores Forbud paa Prædikestolene her sammesteds vorder aflæst. Givet paa Vort Slot Kiøbenhavn den 2. Octobris Anno 1706.

Under vor Kongel. Haand og Signet.

Friderich R.

I den senere Del af Frederik IV's Regeringstid, da man fra de højeste Steder betragtede Pietismen med venligere Øjne, end Tilfældet havde været 1706, er Forordningen mod de private Forsamlinger vistnok kun sjældent kommen til Anvendelse. Men da de religiøse Bevægelser i de første Aar af Christian VI's Tid antog en mere urolig Karakter, var man atter betænkt paa Forholdsregler for at holde

dem inden de tilbørlige Grænser. Det nemmeste synes at maatte have været, om man uden videre havde ladet Forordn. af 1706 komme til Anvendelse mod Forsamlingerne; men det syntes Kongen næppe om. I et Brev af 3. Febr. 1731 til Statsminister, Oversekretær i det danske Kancelli, Iver Rosenkrantz, ytrer han: »Da Biskop Worm sidst var hos Os, sagde han, at det vilde blive nødvendigt at opløse Forsamlingerne ved en Forordning, ligesom sket er i vor nu hos Gud hvilende højstsalige Herre Faders Regjeringstid An. 1706; men samme kunde vel opsættes noget mildere end den Gang. Vi sagde ham, at han kunde gjøre Udkast til et saadant Projekt, hvilket han da har gjort og igaar tilsendt os. Vi communicerer herved Gehejmeraad Rosenkrantz det, for at Han kan udsøge, hvad deraf er at beholde eller ikke«¹⁾). Resultatet af Overvejelserne blev følgende kongel. Reskript:

Til Kjøbenhavns Magistrat.

Christianus 6tus. V. B. t. Vores allernaadigste Villie og Befalning er, at I strax ved Politimesteren i Vores Kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn lader advare Indvaanerne i de Huse, hvor endeel Folk, for at holde deres Andagt, har anstillet een og andre Forsamlinger, som har givet Anledning til adskillig u-Orden og tumult, at de ikke tilstede, at i deres Huuse holdes nogen Forsamling, hvorudi nogen paatager sig at udtyde eller forklare den Hellige Skrift, efterdi alle og enhver til den Ende kunde søge Kirkerne, hvor det reene Guds Ord offentlig paa Prædikestolene vorder lært og forklaret; og saafremt nogen skulle understaa sig herimod at handle, da skal de være Vores Høyeste u-Naade underkastede og ansees som Vores Mandaters modtvillige Overtrædere. Dermed etc. Friderichsberg den 5. Febr. 1732²⁾).

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne III, Nr. 278.

²⁾ Sjællandske Tegnelser LXVII, Fol. 398.

Samme Dag udgik der kongl. Befaling til Biskop Worm om at lade alle Præsterne i Kjøbenhavn kalde for sig og i Kongens Navn befale dem ej at tale for eller imod de Folk, som have »til deres Andagts Holdelse anstillet Forsamlinger«.

Ved en lidt senere Lejlighed ytrede Kongen i Instruksen for den Kommission, der var nedsat 1733 for at prøve de Klager, der lød over, at nogle Præster i Kjøbenhavn førte falsk (Ϸ: pietistisk) Lære: »Privatforsamlinger maa connivendo tillades af Kommissionen, dog saa at de ikke bestaar af altfor mange Personer, ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste vilde forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maa være tilstede og se til, at alle Afgivelser forebygges, og at alt gaar ordentlig og ærlig til. Dette er slet ikke imod Forbudet af An. 1706, saasom dette udtrykkelig ikkun forbyder Husforsamlinger af egensindige Personer, som føre en særegen, fra den hellige Skrift og den Augsb. Konfession afvigende Lære.« Ved en senere Lejlighed ytrede Kongen i et Brev til Hofpræst Bluhme (dat. 9. Apr. 1737): »At Fruentimmer og Mandfolk komme sammen for at bede, er uordentligt og kan ikke taales²⁾».

Af foranstaaende vil det ses, at Tanken om at regulere det gudelige Forsamlingsvæsen ikke var fremmed for Christian VI. Men Stødet til Udstedelsen af Forordn. af 13. Januar 1741, der lige indtil Grundloven af 1849 kunde drages frem, naar den gejstlige eller verdslige Øvrighed fandt det opportunt, er dog ikke fremgaaet ved Kongens Initiativ, men nærmest foranlediget ved det stærke religiøse Røre i Norge og fremkaldt ved Forestillinger fra Mænd, der i og for sig vare erklærede Venner af Livsbevægelsen, men dog vare saa besindige, at de indsaa, at hvis denne ikke i Tide reguleredes, vilde den let kunne ende i Sværmeri

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, S. 340—1.

²⁾ Anf. Skr. IV, 393.

og Separatisme. Det første, vi have fundet om Sagen, er nemlig følgende Antegnelse i Gen. Kirkeinspektionens Forhandlinger:

1740 d. 17. Marts.

»Hs. Højærv. Hr. Hofprædikant Bluhme communicerede Collegio en Skrivelse til ham fra Stiftsprovst Wegerslef i Christiania, dat, 23. Jan. a. c., af Indhold, at Hr. Wegerslef ønskede, at der kunde komme en vis Reglement for Lyset især angaaende lærvillige Sjæles Sammenkomsters Restriction til et vist Tal og under nogen vis Direction.«

Resolvet: »Hr. Hof-Pr. Bluhme kunde tilskrive Hr. Wegerslef, at Præsterne selv ville overlægge, hvorledes Sagen bedst var at fatte, og derom at gjøre allerund. Forestilling for Hs. Maj. selv«.

Da Stiftsprovst Gunder Tøgersen Wegersløf var en saare from Mand af pietistisk Farve¹⁾, maa han, der 1739 var kaldet fra Magleby paa Amager til Christiania, sikkert have fundet Forholdene her af en saadan Art, at der burde tages Forholdsregler mod Udskejelser, siden han saa snart efter sin Ansættelse henvendte sig til Bluhme for ved Kollegiets Bistand at faa den stærke aandelige Bevægelse reguleret. Langt mindre paafaldende er det, at Biskop Niels Dorph i Christiania, der nærmest var en Fjende af Opvækkelsessagen, ogsaa skjød til for at opnaa Indskrænkninger i Forsamlingsfriheden, hvorom følgende Uddrag af Kirkekollegiets Forhandlinger indeholder noget nærmere:

1740, d. 21. April.

Refereredes Biskop Dorphs Brev af 9. Apr. om Uroligheder i Bragnæs og Strømsø i Anledning af Præsten Claus Møllers stærke Angreb i sine Prædikener paa de af Gert Hansen paavirkede opvakte, der betegnedes som Kvækere, Fanatikere osv. »Endelig gjentager Biskoppen sin forrige

¹⁾ Se K. S. 4. R. I, 663 ff.

Begjæring, at Collegium hos Hs. Maj. vilde udvirke Forbud mod Conventicler, hvorved det største Oprør kan forårsages«.

1740, d. 15. September.

Biskop Dorphs Beretning refereredes »om den store Uorden og Forargelse i Jarlsberg Provsti ved Conventicler, som af Gert Hansen og Consorter allevegne holdes¹⁾, hvorfor Biskoppen beder, at Conventicler totaliter maa afskaffes, eller at holdes under Inspection og Overværelse af retsindige Præster.«

Resolveredes: »Denne Materie afgjøres, naar derom noget i Almindelighed foranstalles, som nu er under Arbejde.«

Samme Dag gjorde Kollegiet Indstilling til Kongen om Forholdsregler mod Udbredelse af Bøger, der kunde fremme Separatisme og Fanaticisme, hvilken Indstilling strax blev tagen til Følge, som det kgl. Reskript af 23. Sept. 1740 viser²⁾. Arbejdet paa en Konventikelforordning frembød større Vanskeligheder. Biskop Hersleb har forfattet »Originalkoncepten« til Forordningen af 13. Jan. 1741. Efter at hans Udkast var »forandret og modereret« af Kollegiets Præses, Geheimeraad J. L. Holstein, blev det underkastet gjentagne Behandlinger i Kollegiet, hvorved det modtog adskillige Ændringer, Forkortelser eller Tilføjelser, saaledes som det i Kollegiets Arkiv (Pakke 35) endnu bevarede Materiale viser, ved hvilket der dog er den Mangel, at selve »Originalkoncepten« fra Herslebs Haand fattes. Det vilde ellers have været ganske interessant, om man kunde have lagt den ved Siden af Bluhmes Udkast. Thi dette er bevaret, og da det, saa vidt

¹⁾ Herom havde Provsten i det nævnte Distrikt, Hr. Gerhard Winge i Sande, gjort Indberetning til Biskoppen. (Norsk theol. Tidsskr. VII, 353 f.).

²⁾ Sjøel. Tegnelser LXXI, Nr. 534.

vides. ikke har været omtalt i Litteraturen, skal det meddeles her, saa meget 'mere som det er saare karakteristisk for dets Forfatter. Som man vil se, har J. L. Holstein gennemgaaet Stykket og gjort sine Bemærkninger dertil.

Unmaszgeblicher Entwurff von einer königl. Verordnung wegen der Privaat-Versamlungen.

Wir¹⁾ Christian der VI von Gottes Gnaden etc. geben hiemit allen Unszern Unterthanen zu erkennen. wie Wir nicht ohne Misgefallen vernommen, dasz die Privaat-Versamlungen einiger auff jhrer Seelen Erbauung bedachter Seelen vielfeltig von andern gehasset, verdächtigt ausgeschrien, ja gahr auff mangerley Weysze gehindert, und durch Auff-Lauff des gemeinen Pöbels gestöhret werden, so haben wir demnach solchem Unweszen nicht lenger freyen Lauff lassen, sondern demselben Maasz und Ziel zu setzen, nach Unzurer obligenden Vorsorge vor Jesu Reichs Besten, Ursach gefunden. Dan obwohl Wir die Unordnung, so bey manger Privaat-Versammlung mag vorgefallen seyn, nimmer billichen, und daher auch durch öffentliche Verordnungen den blinden Zusammenlauff allerley Seelen auszer gehöriger Ordnung vorgebeuget, als wovon keine wahre Erbauung folgen kan, so darnach ist Unzere Meinung gahr nicht, solche Versamlungen zu verbieten, die mit Gottes Wort überein kommen, und von Christi Zeiten her von heylsbegierigen Seelen zu ihrer Erbauung sind vorgenommen worden, maszen es keinem, der nur einige geübte Sinnen in Gottes Wort hat, kan verborgen seyn, dasz Gott seinen gleübigen nicht allein zugelassen sich auszer dem öffentlichen Gottes Dienst unter einander zu versamlen, sondern er hat es ihnen auch gebohten, dasz sie das Wort Gottes unter sich reichlich solten wohnen

---

¹⁾ I Randen udenfor det indstregede Stykke har J. L. Holstein skrevet: «Dieses wird wohl alles geändert werden, sowohl quoad materiam quam formam».

lassen, sich unter einander selbst lehren, ermahnen, warnen, trösten, von götlichen Dingen mit einander reden, durch Psalmen und Lobgesengen und zusammengesetzten Gebeht sich unter einander erbauen, einer den andern wahrnehmen, sich reitzen zur Liebe und guten Wercken, welche Pflichten der Gotseligkeit wohl nicht recht auszuüben, wo Christen nicht zusammen kommen und sich unter einander versamlen, wobey er dan ausz Gnaden verheizen, auch mit seiner gnadenvollen Gegenwart bey solchen Versamlungen zu sein und sie zu segnen; dabey wohl nichts ungereimter, alsz, da Kinder der Welt die Freyheit genieszen sich in groszer und kleiner Zahl zu allerley irdischen Wercken und Beredungen, zur eytellen Lust und Ergetzlichkeit, welche oft jhrer Seelen mehr schädlich als nützlich sind, zu versamlen, solche Freyheit Kindern Gottes zu einem weit besseren Zweck soll versaget sein.

Ausz diesen wichtigen Gründen erlauben Wir nicht allein allergnädigst Unszern Unterthanen, wasz jhnen Gott gebohten und zugelassen, sondern bezeügen auch, dasz Wir an solchen Versamlungen ein gnädiges Gefallen haben, wan sie in rechter Ordnung geschehen. Solche Ordnung aber einzuführen und einzurichten, ist Unser allergnädigster Wille, dasz

Erstlich solche私家 Versamlungen ohne Verachtung und Vorsæumung oder gering Schætzung des öffentlichen Gottes Dienstes geschehen sollen, und welcher [unter Unszern Unterthanen¹] um der私家 Versamlungen willen den öffentlichen Gottes Dienst vorsæümet oder gering schætzet, den halten Wir billich nicht allein vor einen Übertreter dieszer Unzserer Verordnung, sondern vor einen Vorächter der götlichern Ordnung, welche er in seinem Wort vorgeschrieben.

---

¹) De indklamrede Ord ere overstregede i Originalen

Vors andere sehen Wir gerne¹⁾, dasz bey solcher privaats Versammlung so viel möglich ein öffentlicher Lehrer sey, es sey nun Pastor oder Diaconus oder ein Catecheta, welcher entweder durch eine kurze Erbauungs-Rede die versamlete Seelen²⁾ erwecke oder, welches Wir noch besser halten, eine christliche Unterredung mit ihnen anstelle, den Zustand jhrer Seelen erforsche, jhnen Freyheit gebe, entweder jhr eigen Anliegen zu offenbahren, oder von dieszer oder jenen erbaulichen Materie Fragen auff die Bahn zu bringen, wie auch im Gebeht und Gesang mit einander zu vereinigen.

Drittens wollen gute Seelen auch ohne öffentlichen Lehrer mit einander zu sammen kommen und von götlichen Dingen sich unterreden, so kan solches jhnen um so viel weniger verboten sein, alsz Gott es jhnen nicht allein in seinem Wort zugelassen, sondern auch an so vielen Orten gebohten; doch ist Unser Wille, dasz die Versammlung solcher Selen in einer kleinen Zahl von etwa 6 bis 8 Persohnen bestehe, und dasz keiner sich unter jhnen zum Lehrer auffwerffe, sondern dasz sie sich unter einander durch eine christliche Unterredung ans Gottes Wort erbauen, mit Leszung fanatischer und anderer irrigen Schrifften sich nicht abgeben, keine Persohnen in jhre Versammlung lassen, welche zum Separatisme und andern betrübten Abwegen incliniren, damit sie nicht mit jhnen auff solche Irwege verleitet werden, davon die arme Seele Schaden leyde. Dabey dan billich auch diese christliche Klugheit in acht zu nehmen, dasz man solche Privaats-Zusammenkünfte nicht bis auff die spähte Nacht hinaus continuire, um nicht zu ungleichen Gedanken Anlasz zu geben, und sich selbst in den Verdacht böszzer

---

¹⁾ For «sehen wir gerne» har Holstein skrevet oven over: Wollen Wir.

²⁾ Dette og andre fremhævede Ord ere understregede af Holstein til Tegn paa, at de skulde udgaa eller ombyttes med andre, mere passende Udtryk.

Wercke zu setzen. Auch musz man diejenige nicht verdammen und verunglimpfen und vor keine Christen halten, die solche Versamlungen nicht halten und auff Anfordern nicht beywohnen wollen; vielweniger musz man Handwercks-Leute und Dienst-Bohten zu solcher Zeyt zu obgedachte Versamlungen locken, da sie jhrer Herren Dienste abwarten sollen, unter dem Vorwand man müsze Gott mehr gehorchen alsz Menschen, maszen die Dienst-Bohten nicht Macht haben wieder jhrer Herren Befehl zur Unzeyt ihre Dienste zu versäümen, üm solchen Versamlungen bey zu wohnen. Wiederum aber kan keine Herschafft denen, die bey jhnen in Diensten stehen, die Macht benehmen zu solcher Zeyt, da sie Freyheit haben aus zu gehen und jhre Dienste nicht darüber versäümet werden, nach eygenem Triebe dieser und jener Zusammenkunfft frommer Seelen bey zu wohnen.

Viertens. Solche Versamlungen können entweder von Haus-Vætern und Hausz-Müttern mit jhren Kindern, Gesinde und Hauszgenossen angestellet werden, oder es können andere gute Seelen sich in obgedachter kleinen Anzahl versamlen; sie können zufälliger Weyse oder nach genomener Abrede zusammenkommen, wan sie nur in christlicher Ordnung bleiben. Damit nun solches geschehe, wollen Wir, dasz man dem Lehrer der Gemeine davon Nachricht gebe, auch wird der Lehrer Pflicht seyn sich selbst darnach zu erkundigen, wo, wan und wie solche Versamlungen gehalten werden, und so oft derselben Ampt und Umstände es leyden, wird es wohlgethan seyn, wan offentliche Lehrer der Gemeine bald in dieszer, bald in jener Versamlung sich hinein begeben und sehen, wasz die Seelen vornehmen, damit er jhnen Unterricht geben könne, wie sie ihre Privaat-Erbauung am besten zum Nutzen jhrer Seelen können anstellen. Können sie selber nicht kommen, kan ein Catecket oder anderer christlicher Studiosus hingsand werden, der sich nach denen Umständen solcher Versamlung erkundige, auch Acht habe,

welche Seelen sich versamlen, ob es Seelen von einerley Religion sind, oder was sonsten zu beobachten, damit der Lehrer von allem, wasz passirt, Nachricht habe.

Fünftens. Wan nun Lehrer von solchen Versamlungen wahren Bericht entweder selber einholen oder von andern erhalten, und sie erfahren, dasz nicht anders als christliche Erbauung aus und nach Gottes Wort darinnen vorgenommen werde, verbiethen Wir billich allen Unszern Lehrern, dasz sie sich solchen Zusammenkünstten nicht gehässig bezeigen, sie nicht alsz verdächtigt, unnutz und sundlich heimlich oder öffentlich auszschreyen, nicht dagegen auff der Cantzell mit Unverstand eyfern, sondern vielmehr jhre Zuhörer zur christlichen Privaat-Erbauung erwecken und aufmuntern.

Sechstens. Wan dan die privaat Zusammenkünstte auf solche Ahrt und Weysze angestellet werden, wollen Wir, dasz sie auff keinerley Weysze beunruhiget werden. Dan können Wir einem Lehrer eine gantze Gemeine anvertrawen, so können Wir ihm auch wohl zutrawen, er werde über eine privaat Gemeine wachen; hatt Gott Seelen in der Gemeine solche Erbauung zugelassen, so wollen Wir jhnen diese Freyheit in Christo nicht nehmen; daher verbiethen Wir, bey Vermeydung Unserer königl. Ungnade, allen und jeden Unszeren Unterthanen, dasz sie obgedachte Versamlungen und Zusammenkünstte, so wohl bey welchen ein öffentlicher Lehrer sich findet, als auch die ausz weniger Seelen gemeinschaftlichen Erbauung bestehet, auff keinerley Weysze molestiren oder stöhren, weder selbst oder durch andere, es geschehe auff welche Ahrt und Weysze es immer wolle. Auch gebiehten Wir Unszern obrigkeitlichen Persohnen, so wohl in denen Stædten alsz auff dem Lande, dasz sie christliche Seelen bey jhrer Gewissens Freyheit stützen, alle Molestirungen von jhnen abhalten, und die, so solche Unruhe verursachen, als Stöhrer der gemeinen Ruhe ansehen und nach Unserem Gesetz abstrafen. Solten aber unter dem Schein

der Gotseligkeit ærgerliche, mit Grund verdæchtige und nicht nach Unszern Willen und Verordnung eingerichtete Versamlungén angestellet werden, kan man solches der ordentlichen Obrigkeit und dem Predigamt jedes Orts melden, welche entweder solches zu remediren oder an Uns davon ordentlichen Bericht einzusenden haben, und darüber Unszere allergnædigste Verfüging zu gewertigen.

Under Udkastet har J. L. Holstein skrevet:

Wann die unterstrichene Worte und Sachen, soofft sie vorkommen, ausgelassen oder mit solchen Worten, die zu einer Verordnung sich schicken, gegeben werden, sind in diesem Entwurff die Pöste nach meiner Meynung gefasset, wornach eine Verordnung quoad materiam können entworfen werden.

Resultatet af Kollegiets Overvejelser blev da Grundlaget for hin mærkelige Forordning af 13. Januar 1741, der ikke skal meddeles her, da den for ikke mange Aar siden er trykt som Tillæg til Fr. Nygårds fortjenstlige Skrift »Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741—1840)«. Men naar man tænker paa, at to saa forskjellige Mænd som Hersleb og Bluhme have ydet Bidrag til den, kan man ikke undres over, at det er, som om to forskjellige Røster lyde gjennem Forordningen. I sin Helhed er den dog et Udtryk for Kong Christian VI's egen Tankegang, at Opbyggelsesmøder burde ikke blot tillades, men ogsaa fremmes, dog at samtidig den statskirkelige Ordning, ifølge hvilken Præsterne skulde være Ledere af Opbyggelsen, bestemt skulde overholdes, for at »Separatisme og Fanaticisme« ikke skulde tage Overhaand i Kirken. Frem for alt maatte den offentlige Gudstjeneste ikke forømmes for Privatforsamlings Skyld.

At man forøvrigt ikke ansaa Forordningen som tilstrækkelig til at dæmpe den omsiggribende Separatisme, ses deraf, at man samtidig i Kirkekollegiet var i fuld Færd med at overveje, hvilke Forholdsreglen der skulde

grihes til for at imødegaa de truende Affald fra den kirkelige Orden, Overvejelser og Undersøgelser, der dog vare af saa omfattende Art og frembød saa store Vanskeligheder, at de først afsluttedes ved Udstedels af Forordningen af 5. Marts 1745, angaaende hvis Forhistorie der maaske ved en senere Lejlighed kan meddeles nærmere Efterretninger, skønt allerede en Del derom foreligger i Litteraturen¹⁾. Her skal endnu kun meddeles det kgl. Reskript, udstedt samme Dag som Konventikelforordningen, hvorved Kongen udtrykker sin allerhøjeste Tilfredshed med det Resultat, hvortil Kirkekollegiet var kommet.

Christian den Siette (osv.) Da vi af Eders, i Anledning af den Eder tilstillede Memorial fra Os elsk. Consistorial Raad Rohn og derefter tilsendt Documenter angaaende den Wilsterske Sag²⁾ og de Mæhriske Brødre, til Os indkomne allerund. Forestilling, have fornnummen, at I alt for meere end et halv Aar siden af mange Eder selv bekiendte og efterhaanden ved Relationer, helst fra Vort Rige Norge, meere bestørkede Omstændigheder og befrygtede farlige Sviter, som eendeel Hernhutiske Emisarii over alt i Landet deels offentlig ved Conventicler og deels underhaanden ved subtile Haandgreb har foraarsaget, have funden Eder foranlediget til at være betenkt paa et almindelig Middel, hvorledes den allereede foraarsagede Uorden i Landet kunde hæves, meer befrygtelig Ulempe forekommes, og derimod een sand Gudsfrygt i alle Vore Riger og Lande paa een solid og forsigtig Maade forfremmes, og til den Ende opsat et Udkast til een Forordning, hvorved I haabe, at, nest den Høyestes Bistand, Fred og Roelighed i Landet skal kunne erholdes, og alvorlig Guds-frygts Øvelse uanfægtet iværksættes: Saa give vi Eder hermed tilkiende, at Vi finde denne af Eder projecterede

¹⁾ Se Koch, Christian VI, S. 205 ff.

²⁾ Se Koch, anf. Skr S. 206.

Forordning meget god og vel udført, hvorføre Vi allern. ville lade foranstalte, at samme saavel i begge Vores Kongeriger som i Vores tyske Provincier skal emanere og publiceres, da Vi allern. have approberet, hvad I angaaende de Mæhriske Brødre og den Vilsterske Meenighed udi forberørte Eders Forestilling allerund. have meldt. Derefter (osv.) Skrevet paa Vort Slot Christiansborg i vor Kongelige Residentzstad Kiøbenhavn 13. Januarii 1741.

Under vor Kongelig Haand og Segl.

Christian R.

J. L. Holstein.

Udskrift: Os Elskelige Vores General Kirke Inspectores i begge Vore Riger Danmark og Norge.

Orig. i Rigsarkivet, Gen. Kirkeinsp. Koll. Nr. 12.

Danske Præster og Missionærer

i Brødrekirken i N. Amerika i 18de Aarhundrede.

Af P. S. Vig.

De første Danske, der bosatte sig i N. Amerika, kom over Holland dertil og havde i Reglen været Søfolk i hollandsk Tjeneste. I den første Del af det 18. Aarhundrede kom adskillige Sønderjyder efter Studier i Halle til N. Amerika som Missionærer eller Præster blandt Tyskerne i Pennsylvania. Blandt saadanne kan nævnes Peder Brunnholz fra Adsbøl og Johan Christian Leps, vistnok fra Aabenraa. Lidt senere, da Brødremenigheden havde fæstet Bo i N. Amerika, var der blandt dens Emissærer ikke ganske faa danske „Brødre“, og da der i Menighedens Arkiver som oftest findes biografiske Optegnelser om disse, har Hr. Pastor P. S. Vig (Lærer ved Blair College, Trinity Theological Seminary) med stor Iver og ikke ringe Bekostning søgt at erhverve Afskrifter af disse til Brug for Khist. Saml. I det foregaaende (S. 190 f.) er allerede meddelt de Optegnelser, han har fundet om Otto Krogstrup. Disse fremkom i det tyske Originalsprog. De følgende Biografier af Mag. Anders Langgaard, Jakob Friis, Jørgen Sølle o. fl. a. ere af Hr. Vig oversatte paa Dansk og ville formentlig læses med Interesse, selv om der er noget stereotyp i de herrnhutiske Omvendelseshistorier, som ikke altid falder i vor Smag. Som religionspsykologiske Bidrag ville disse Selvbiografier ikke savne Betydning. Anmærkningerne skyldes i Hovedsagen Hr. Vig; dog ere nogle af dem tilføjede af

Red.

Anders Langgaards Levnedsløb.

Oversat efter en Afskrift af den tyske Original i Brødrekirkens Arkiv i Emaus, Pennsylvanien.

Vor kjære Br. Andr. Langgaard har med egen Haand efterladt sig følgende Optegnelser om sit Levnedsløb:

»Jeg er født Anno 1712 den 10. Martii på Holm [Hansthalm] i Aalborg Stift i Nørre-Jylland. Min Fader såvel som mine tidligere Forfædre har, da vi boede ved Nordsøen, alle været Søfolk, såvidt jeg har Efterretning om dem. Jeg er fra Barndommen af mine Forældre opdraget til et ordentligt og ærbart Levnet, men har både på Land og Sø havt Lejlighed til at se og erfare det naturlige Menneskes afskyeligste Ondskab, hvilken jeg dog altid afskyede, fordi jeg havde en bedre Erkjendelse. Derfor var jeg også som et eksemplarisk Menneske vel lidt af alle. Verden beundrede og priste mig, og havde ikke Følelsen af min Elendighed ydmyget mig, så havde jeg havt Egenkjærlighed nok til at finde Behag deri. Da jeg i 1721 for første Gang gik med min Faders Skib til Norge — for at vænne mig til Søfarten — havde jeg nær sat Livet til. Noget lignende var Tilfældet med mig i Nordsøen i 1723. Da jeg var 12 År gammel, hændte mig noget underfuldt, jeg havde »eine aparte Erscheinung«. Jeg spurgte min Moder, hvad hun tænkte derom. Hun svarede: Jeg forstår det ikke; vær kun stille, den kjære Gud elsker Dig, Du vil blive et lykkeligt Barn. Anno 1728 var jeg i sådan Livsfare på Søen, at der kun syntes lidet Håb om Redning. Jeg kom derved i stor Forlegenhed angående mig selv. Skibsfolkene mente, at den kjære Gud vilde bevare dem for min Skyld, og jeg tænkte, at de for min Skyld måtte gå under. I mit 14de Aar begyndte jeg med temmelig Alvor at læse min Bibel, og derved opløstes mine Øjne en Smule; men da Synden i Hjertet derved levede op, så blev min Forlegenhed mangen Gang stor. Når jeg tænkte, jeg skulde redde mig og

blive Herre, var der straks noget nyt, som tog mig fangen. Fjenden lod ikke sin Prætension fare, hvilke Midler jeg end brugte derimod. Jeg udskrev nogle Sprog af Bibelen, som skulde være hos mig Nat og Dag og tjene til, at jeg altid kunde have Guds Vilje for Øje. Jeg klagede min Nød for min Moder, men hun forstod mig ikke, da jeg var hendes kjæreste Barn, som aldrig havde bedrøvet hende. Den kjære Gud gjorde jeg dengang mangt et Løfte, for at han skulde befri mig fra Synden og min Samvittigheds Anklage og Fordømmelse. Jeg gjorde en Aftale med ham, at hvis han var tilfreds med mig, skulde han give sig tilkjende for mig, naar jeg om Morgenens slog mine Øjne op, og udtale sin Velsignelse over mig, samt også i Drømme give mig sin Vilje tilkjende. Her kunde jeg anføre noget forunderligt; men da det ikke kan tjene nogen til Eksempel, vil jeg forbigå også dette. Det blev således ved til Anno 1729, da det på en Gang blev således for mig, at jeg skulde også omvende andre, ligesom jeg havde begyndt at formane mine Slægtninge ved Tale og Breve. Da jeg nu ikke vidste nogen anden Vej hertil end at studere, og den lange Skolegang ikke tiltalte mig, da jeg allerede var en voksen Person, så tog min Fader i Januar 1730 den Beslutning at sende mig til Undervisning hos Hr. Consistorialraad Praëm¹). — I Året 1731 bragte Frelseren, da jeg læste Daniel Dyke²), Ordet: Nosce te ipsum! overordentlig levende til mit Hjerte, der i Tiden blev som Voks. Jeg vilde dengang gjerne have aabenbaret min Tilstand for nogen; men da jeg ingen kjendte, lod jeg det gå med, at jeg mangan Gang i en Krog knælede ned for den levende Gud, bekjendte mine Synder og min Elendighed for ham og bad om Nåde og Tilgivelse. Mine Studier vedblev jeg at være utrættelig hengiven, brugte Dag og Nat dertil. Min Hukommelse og mit Judicium blev således styrket, at jeg i Juli 1732 bestod min første akademiske Eksamen i Kjøbenhavn, til manges Forundring, da man ikke havde noget Eksempel

på, at nogen på et Par Års Tid havde drevet det så vidt. Det blev også snart tilladt mig at prædike, hvor jeg vilde. Jeg underviste nu min Informators³⁾ 2 Sønner til Anno 1734 og studerede derhos flittig Theologi og Hebraisk, men lagde ikke Mærke til, at mit Hjerte og min Følelse havde tabt sig så meget, og at der intet var hos mig uden det, som kunde falde Folk i Øjnene, hvorved vi gjensidig bedrog hinanden. I 1734 underkastede jeg mig 2den Eksamen, Philosophicum, og efter 14 Maaneder, som jeg tilbragte ved Universitetet, indstillede jeg mig til Eksamen i de theologiske Fag. Nu havde jeg nået mit Mål, dersom ikke min Biskop, Magister Thestrup, havde foreslået mig til Rektor for den latinske Skole i Staden Nykjøbing på Øen Mors, og opfordret sin Søn Rector magnificus ved Universitetet⁴⁾, til at overtale mig til at tage Magistergraden, da ingen uden denne Grad kunde søge en Rektorpost. Jeg indvilligede heri og blev Magister i Juni 1735. Men hvad der ikke før havde tabt sig af Følelse og Eftertanke over mig selv, det udsluktes næsten helt i den Tid, da jeg studerede Theologi. Imidlertid døde min Biskop og store Velynder; men jeg blev alligevel i 1735 kaldet til Rektoratet af hans Efterfølger⁵⁾. Da jeg nu, efter erholdt Vocation, i Aalborg havde aflagt den brugelige Ed, kom jeg på Tilbagerejsen i den yderste Livsfare. Jeg skulde nemlig kjøre en god Times Tid over frossent Vand; men det satte ind med så tyk Tåge, at vi, i Stedet for at kjøre mod Land, kjørte ud imod den dybe Fjord, til endelig Isen brast, og Hestene faldt igjennem, så det var med yderste Nød, at vi atter fik dem op.

I Nykjøbing kom jeg, ved en Præst⁶⁾, der prædikede temmelig evangelisk, igjen tilbage til mit Hjerte og den gamle Materie. Præsten var en Ynder af Speners, Franckes og lignende Skrifter. Vi sluttede os sammen, og flere Sjæle holdt sig til os. Men det gik ikke af uden Spot og Forfølgelse. Om Menigheden i Herrnhut vidste vi endnu intet, kun noget om Chr. David⁷⁾. Da jeg fik Grev

Zinzendorfs »Carmen über Dippel« at læse, følte jeg noget, som jeg ikke formår at beskrive. Anno 1738 gav Biskop Brorson mig den første temmelig tydelige Efterretning om Brødremenigheden, som behagede mig meget. Anno 1739 blev jeg af Kong Chr. VI kaldet til Præst for Pastoratet Klim, Thorup og Vust. Det var mørke Steder; men snart bevægede sig i nogle Hjerter Ønsket om at blive salig. Anno 1740 den 7de Oktober blev jeg med min salige Hustru, Anna Maria Jespersen, ved hendes Hr. Fader⁸⁾ forenet i det hellige Ægteskab, hvilket Gud velsignede med 2 Døtre og 1 Søn. (Sønnen døde som Barn, de 2 Døtre er endnu i Live, den ene gift, den anden ugift, og befinde sig ifølge de sidste Efterretninger i Christiansfeldt i det Holstenske⁹⁾). Samme År¹⁰⁾ tog jeg mig også en Hjælper i Prædike-Embedet, nemlig den kjære, trofaste Br. Otto Krogstrup. Begge Dele har jeg anset for min højeste Lykke i Verden. Den H. Ånd havde i flere År arbejdet på min Hustru. Hun var en meget trofast, eksemplarisk Kvinde. Af vore Husfolk og Piger er i det mindste 8 komne til Menigheden. Nu først måtte jeg med utålelig Smerte se og føle, hvor fjern og fremmed jeg var for Frelseren og fra den sande Nydelse af hans Blod og Fortjeneste, og da mit fordærvede Hjerter tilmed var uærligt og gjenstridigt, så har jeg haft confuse og betænkelige Tider; og om jeg end med megen Gråd og Beden søgte hvad jeg manglede, så var dog den sande Enfold ikke tilstede. I 1741 fik jeg de berlinske Taler¹¹⁾ og andre af Brødremenighedens Skrifter at læse, da ellers alt andet, undtagen Bibelen, var blevet mig ubrugeligt¹²⁾. Anno 1742 blev jeg bekjendt med Søkende fra Br. Menigheden, hvorved mit Hjerter fik mere Smag for Læren om Forsoningen. Jeg følte, at min Nåde ikke var nogen Blod-Nåde, og at min Skjønhed var uden de blodige Strimer. Mit Hjertes Nød tog til, så jeg holdt mig nærmere til Frelseren. Om jeg end vel nu indså, at det var forgjæves med al min Gjøren, så voldte dog Egenretfærdigheden mig

megen Kval, indtil jeg endelig lærte at anse Ligegyldigheden for Hans Død og Fortjeneste for min største Synd, og jeg indså, at det, der voldte mig Smerte, hidrørte fra Ukjendskab til hans Smertes-Skikkelse. Guds Lam forbarmede sig over mig og forløste mig også fra denne Uretfærdighed. Kjære Herre Gud, bevar mig fremdeles fra al egen Retfærdighed!

Jeg blev i nogle År meget forfulgt, bespottet og anklaget, og i April 1748 tog jeg, efter mange urolige Omstændigheder, min Afsked, for at give Gud Æren og frelse mig og mine¹³). I 1749 gik jeg med min Familie bort fra mit Fædreland og kom den 26de Septbr., uden at have spurgt derom og anmeldt det, til Herrnhut, hvor jeg fik Tilladelse til at blive tilligemed min Hustru, 2 Børn, en Tjenestekarl og 2 Piger¹⁴). Langfredag 1749 havde jeg den Nåde, for første Gang at holde Herrens Nadvere sammen med Menigheden, hvormed Han altid lader mig arme, syndige Orm føle noget uudsigeligt og drager mig dybere ind i Sit Hjerte. De specielle Lejligheder, ved hvilke den gode Frelser har besøgt, beskjærmet, opmuntret og ofte følelig trøstet mit arme, træge Hjerte, kan ikke tælles. Mit Tjener- og Sygepasser-Embede i Herrnhut gav mig Lejlighed til at lære mig selv bedre at kjende, alt til Velsignelse.

Anno 1752 var jeg en kort Tid i Gnadenberg og i 1753 kom jeg med min Familie til Nisky, hvor Frelseren, ved flere smertefulde Prøvelser og endelig ved min inderlig elskede, salige Hustrues Hjemkaldelse den 8de Octbr. 1755 har bevaret mig og mine i Armod og salig Omgang med Ham. Min kjære Hustru skrev kort før sin Død til sine kjære Forældre og takkede dem for deres Kærlighed, hvorved hun blandt andet udtrykker sig således: »Jeg takker Eder især for, at I have givet mig til Mag. Langgaard, og ikke til nogen anden Mand i Verden, som hans Ægtehustru, ham, der i 15 År har bevist mig så megen Kjærlighed og Troskab og bragt mig og mine

Børn til et Gudsfolk o. s. v.« I Decbr. 1755 drog jeg til Enkemændenes Hus i Herrnhut, hvor jeg udgød mange Tårer over min Guds og Herres Nærhed og Venlighed. Overhovedet har jeg i Menigheden ikke havt en konfus Time, Ringhedsfølelsen er bleven hos mig som et Kle-
nodie, og om jeg end vel ved, at jeg nu er nærmere ved min Brudgoms Hjerter end fordum, saa bliver det dog derved: Min Armod kan ikke udgrundes, og Gråden over Fejl og Brøst vil ikke fortage sig. Angående den kommende Tid er mit Begær: Lad min Sjæl Skridt for Skridt drage med din Sjæl! Herrnhut den 2den Aprill 1756.«

Så vidt Langgaards egen Optegnelse. Det følgende er nedskrevet af andre efter hans Død:

»Anno 1761 kom han med et stort Selskab af Brødre og Søstre til Bethlehem og snart derefter som Prædikant til Hebron¹⁵⁾. I Februar 1763 blev han med hans nulevende Enke¹⁶⁾ i Bethlehem forenet i det hellige Ægteskab, der blev velsignet med 3 Døttre, af hvilke den ældste endnu lever og opholder sig i Bethlehem. Anno 1766 kom han til Lancaster, hvor han blev i 7^{1/2} År. Derfra kom han i 1773 til Emaus¹⁷⁾. Hans Færd iblandt os er bekjendt. Han var her som i de andre Menigheder, som han foredrog Evangeliets rene Mælk, bekjendt som en sand Jesu Christi Tjener og trofast Sjælesørger og almindelig elsket. Han drog til Brødrekirken med den Tanke, at leve i Stilhed for sig selv og ikke mere prædike. Han vilde også hellere være bleven i Menigheden. Men da han af Brødrene i Herrens Navn blev kaldet til Evangeliets Tjeneste, så var han strax villig til at blive en fattig Pilgrim på denne Jord. I Omgang med Sjælene var han hjertelig og kjærlig og trøstede meget gjerne, men var alvorlig imod det onde og søgte med Hjertelighed at minde dem, der var betroet til hans Pleje, om at vandre Evangeliet værdig, lade sig bevare mod Indflydelsen af denne onde Verden, se paa Jesus, holde hans Ord for

Øje og Hjerte, og rette deres Færd efter det. Den 13de i denne Måned (3: Marts 1777) om Aftenen blev hun pludselig angreben af en heftig Brystfeber. Han sagde straks: Hvad mit eget Hjerte og Person angår, så vilde jeg helst fare herfra og være med Christus; men er det den kjære Frelasers Vilje, at jeg skal vente endnu noget længere, så er jeg også tilfreds dermed. Den 18de tog han en meget øm Afsked med sin Datter, lagde hende, efter en faderlig Formaning om at blive Frelseren tro, Hånden paa Hovedet og sang med meget svag Stemme: »Nimm sie in die Wunden ein«, »Hebe auf die durchgegrabene Hände« o. s. v. — Hans kjære Hustru sagde til ham, da han var meget syg: »Kjære Fader, vil Du da forlade mig«? Han svarede: »Ja, jeg går til Frelseren; men Du skal ikke være bange. Vi have levet i et fornøjeligt og saligt Ægteskab. Frelseren vil trøste Dig, så Du skal forundre Dig; Du ved jo, at Du er Hans. Han vil være Din Mand. Du ved, hvad Han har gjort for Dig, og hvad Du har i Ham. Han vil lede og føre Dig som hidtil. Jeg er helt trøstet over Dig. Du går til Dit Korhus i Menigheden, og vil med Dit Barn nyde alt det gode, som Han har erhvervet Dig.« Efter at have sagt dette, blev han så svag, at han ikke kunde sige mere, og tog, under mange Tårer på begge Sider, hjertelig Afsked. Den 19de blev han meget opmuntret ved et Besøg fra Bethlehem af Brødrene Nathanael, Dencke¹⁸⁾ m. fl., som vare komne sammen med ham fra Europa. — Ved Afskeden med dem sendte han en hjertelig Hilsen til alle sine kjære Bekjendte både her i Landet og i Europa. Han lå da tålmodig i sine Smerter og ventede med Længsel på den sidste Stund, sukkede ofte: »Kom snart!« indtil han den 21de Marts 1777, om Morgenen Klokken 3, under de omstående Brødrer og Søstres Gråd og Sorg, gik salig herfra i sin Alders 65de År«.

Den nuværende Præst i Brødre-Menigheden i Emaus, Pennsylvania, Pastor S. H. Gapp, som har skaffet mig en

Afskrift af Langgaards Biografi, hvoraf ovenstående er en så tro Oversættelse, som jeg formår at give, tilføjer: »Mag. Langgaard blev begravet Palmesøndag den 23de Marts 1777. Biskop Ettwein¹⁹⁾ fra Bethlehem holdt Talen over ham. Beretningen siger, at en stor Mængde Mennesker fra nær og fjern var tilstede ved Begravelsen. Langgaards Grav indtager en fremtrædende Plads på den gamle Herrnhutter-Kirkegaard i Emaus. De, der kjende hans Livshistorie, dvæle i Ærbødighed ved det Sted, der gjemmer hans Støv. Følgende Indskrift findes paa hans Grav:

Andreas Langgaard,
born Mart. 10th 1712 in Nort Jütland,
dep. Mart. 21st 1777«.

Endnu kan bemærkes, at Mag. Langgaard døde på den Tid, da det for Alvor begyndte at blive uroligt i Amerika, og da de fordums engelske Kolonister begyndte den Kamp, af hvilken Republikken »De forenede Stater i N. Amerika« fremgik. Under denne Kamp led Brødrekirken forfærdeligt, da den jo ikke vilde aflægge Ed eller bære Våben. Dog dette hører ikke herhen.

Anmærkninger til Anders Langgaards Biografi.

- 1) Thomas Praëm, Præst i Hjørdemaal fra 1723 til sin Død 1763. Blev 1749 Konsistorial-Assessor.
- 2) Daniel Dyke var en fremragende puritansk Præst i England, der efter forskellige Sammenstød med den herskende Kirke døde 1614. Hans Skrifter bleve efter hans Død udgivne af hans Broder, Jeremiah Dyke. Om den danske Oversættelse af »Nosce te ipsum« skal meddeles lidt nærmere Efterretning ndf. S. 363 ff.
- 3) Langgaard er altsaa vendt tilbage til Hjørdemaal Præstegaard og har tilbragt henved 2 Aar der med Undervisning. Th. Praëms Sønner: Ole Bagger P., siden Præst i Tømmerby og Lild, og Cai P., siden Præst i Øsløs, Vesløs og Arup, ere begge bekjendte som nidkjære Præster. Den første af dem blev 1734 privat dimitteret til Universitetet, sikkert af Langgaard, der formodentlig har taget ham med til Kjøbenhavn, da han selv vendte tilbage for at underkaste sig sine Examinere. Den sidste betegnes som »Broder« i det khvnske Societets Diarier. (K. S. 4. R. V).

- 4) Prof. jur. Christian Thestrup; han var Langgaards »Privatpræceptor« ved Universitetet. Ifølge Hundrup, Lærerstanden ved den lat. Skole i Nykjøbing, S. 22, tog Langgaard theol.-Attestats med Laud 21. Marts 1735 og Magistergraden 20. Juni s. A. Biskop Frants Thestrup døde 17. Aug. 1735.
- 5) Mag. Christoffer Mumme († 1737).
- 6) Formodentlig den resid. Kapellan Michael Feld (siden Sognepræst i Vammen, Fader til Grundtvigs Lærer og Ven, Laurits Svindt Feld, Præst i Thyregod.
- 7) Den bekjendte herrnhutiske Missionær, der 1733 gik til Grønland (H. M. Fenger, Hans Egede, S. 111 ff.).
- 8) Præsten Henrik Jespersen i Tømmerby.
- 9) Da Christiansfeldt først blev anlagt 1771. medens Biografien er dat. $\frac{2}{4}$ 1756, maa dette være et senere Indskud.
- 10) Otto Krogstrup blev dog først 17. Febr. 1741 kaldet til Kapellan i Klim med Annexer (Wiberg II. 223).
- 11) Zinzendorfs »Berlinische Reden«, holdte under hans Besøg i Berlin 1738.
- 12) Det var vel derfor, Langgaard solgte sine Bøger paa Auctionen i Hunstrup efter Præsten Rudbech Humle († $\frac{22}{2}$ 1743), som det omtales i Biskop Broder Brorsons Brev af 12. Sept. 1743 (K. S. 4. R. II, 103).
- 13) Som man ser, gaar Langgaard let hen over alt, hvad der ikke peger direkte mod Herrnhut. Der var jo »Menigheden«, og kun det i hans Liv havde Betydning for ham, som ledede hen imod den.
- 14) At Langgaard foruden sin Familie kunde føre 3 Tjenestefolk med sig til Herrnhut, synes at tyde paa en vis Velstand. Derpaa kan det ogsaa tyde, naar han blev valgt til »Kranken-Wärter«; thi til denne Tjeneste valgte man gerne formuende Folk, som kunde tjene de syge uden Betaling (Spangenberg, Zinzendorfs Leben III, 448).
- 15) Bethlehem og Hebron (nu Lebanon), Herrnhuterkolonier i Pennsylvania. Langgaards Rejse over Atlanterhavet varede i 21 Uger, som det fremgaar af en Biografi af Jeremias Dencke, der var med i Rejseselskabet.
- 16) Hendes Navn var Elisabeth Sommers; hun var en Hollænderinde (født 1729 i Gravenhaag), der efter sin Faders Død var kommen til Amerika med sin Moder. Efter Langgaards Død levede hun i Bethlehem til sin Død 1785.
- 17) Lancaster, hvor Langgaard opholdt sig længst, blev grundlagt 1730. Menigheden her skylder den svenske Præst Lorenz Thorstensen Nyberg, der gik over til Brødrekirken, sin Tilværelse (W. J. Mann. Life and Times of H. M. Mühlenberg, S. 175 ff.) Emaus blev grundlagt o. 1757.

- 18) Nathanael Seidel (siden Biskop i Brødrekirken i Amerika) og Jeremias Dencke.
 19) Johan Ettwein blev 1782 N. Seidels Efterfølger som Biskop. Han døde 1802.

Jakob Friis's Levnedsløb¹⁾.

Oversat efter en Afskrift fra den tyske Original i Bethlehem, Pennsylvania.

„Jeg er født den 4de Maj 1708 på Fyen i Danmark. Mine Forældre vare velmenende Folk og søgte at opdrage deres Børn til Gudsfrygt. Da jeg var i mit 8de År, gjorde en Drøm, i hvilken jeg troede at se de fordømte i Helvede, et stærkt Indtryk paa mig, og jeg blev derved afholdt fra meget ondt. Efter at jeg havde fuldendt mine Skole-Studier i Odense, begav jeg mig i mit 20de Aar til Universitetet i Kjøbenhavn. Jeg havde ikke megen Iver eller Tilbøjelighed til at studere, om det end ikke manglede mig på Naturgaver. — Jeg boede hos min Broder på Regensen, indtil, ved den store Ildebrand i Kjøbenhavn (Anno 1728), også denne Bygning lagdes i Aske. Derefter kom jeg til at bo hos Hofbageren og blev tillige Informator for hans Børn. Opholdet i dette Hus, hvor jeg, hvad det ydre angår, havde alt i Overflod, var mig meget skadeligt; dog holdt Frygten for Helvede mig borte fra mangan Ugudelighed. Da jeg engang i denne Tid gik til Alters, overfaldt der mig, idet jeg trådte hen til Atteret, en så stor Samvittighedsangst, at jeg var nær ved at falde i Afmagt, og kunde kun sukke til Gud, at hans Hævn ikke måtte slå mig ihjel, med det Løfte, at jeg ikke mere i en sådan Tilstand skulde nærme mig til Herrens Bord. Skjønt dette Tilfælde gjorde et sådant Indtryk på mig, at jeg fattede mange gode Forsætter om at ændre mit Levned, så kom det dog ikke til nogen sand Omvendelse. Jeg vogtede mig vel for Laster, men blev i Grunden den samme. Da min Tid i dette Hus var omme, og jeg efter et Fjerdingårs Forløb var kommen i Gjæld, blev der mig

tilbudt en fordelagtig Plads hos en meget velhavende Præst ved Navn Andreas Weidemann i Skjeberg, Christiania Stift, Norge, som Informator for hans Børn og Hjælper i Prædike-Embedet²) (han havde 3 Sogne). Så meget det var min Tilbøjelighed imod at begive mig i gejstligt Embede, fordi jeg i alle Henseender fandt mig selv uskikket dertil, så besluttede jeg mig dog endelig dertil for at have et ærligt Udomme, og rejste til Norge i 1730. Da jeg den 8de Søndag efter Trin. skulde prædike første Gaug, var jeg meget forlegen og kunde på Grund af Angst næppe bestige Prædikestolen. Det faldt i min Lod at prædike hver 14de Dag, og jeg gjorde det hver Gang med megen Angst; thi jo mere jeg læste og betragtede Guds Ord, desto mere overbevistes jeg om, at jeg ikke havde nogen sand Grund i Hjertet, hvilket gjorde mig det tungt at prædike. Dog hjalp Gud mig, så jeg fandt meget Bifald, hvorved jeg ofte tænkte: Ak, I gode Folk, I ved ikke, hvor armt det hos mig ser ud i Hjertegrunden. Iøvrigt nød jeg i dette Hus megen Agtelse og blev alt betroet. Efter at jeg således havde tilbragt 5 År, blev der tilbudt mig en Sorenskriverplads («eine Richter-stelle»), men da jeg ikke anså mig for egnet til en sådan, så overtalte han mig til helt at ofre mig for Præsteembedet, og Præsten tilbød mig at rejse til Universitetet på hans Bekostning for at opnå de dertil nødvendige Kundskaber, og så atter vende tilbage til ham. Jeg rejste altså i Slutningen af Året til Kjøbenhavn og lagde mig ivrigt efter at studere Theologi og særlig det hebraiske Sprog. Efter et halvt Aar gik jeg for at høre Hr. Ewald (som man kaldte en Pietist) i Waisenhuskirken, og da jeg skammede mig ved at gjøre det åbenlyst, gik jeg ind gennem en Bagdør, og bad Gud at bevare mig for pietistiske Vildfarelser. Men ved denne Prædiken blev min Sjæletilstand mig ganske klar og opvakt, og jeg indså, hvad det kommer an på for at være en sand Kristen. Jeg besøgte nu hans Prædikener åbenlyst og flittig, både For-

og Eftermiddag og overtænkte nøje, hvad jeg hørte. Blandt hans stadige Tilhørere var, blandt andre, en Præst fra Norge ved Navn Mathias Poulsen, en lærd og retskaffen Mand, med hvem jeg gjorde Bekendtskab³⁾. — Da han fik Kald som Præst i Harrislev, Århus Stift, Jylland, anmodede han mig at rejse med sig for at øve Herrens Gjerning i Fællesskab med ham, hvortil jeg også om sider besluttede mig⁴⁾. Jeg meldte til Hr. Weidemann i Norge, at jeg ikke kom tilbage til ham, hvilket gjorde ham ondt. Dog vedhlev han at være min Ven og korresponderede med mig til sin Død⁵⁾. Jeg rejste da i Slutningen af 1736 til Harrislev, Jylland, betjente sammen med Hr. Poulsen de to Kirkesogne og informerede hans 2 Børn samt et andet ungt Menneske. Jeg gjorde intet uden læse i Bibelen, skjønt jeg ikke kunde tro, hvad jeg læste. Da jeg engang læste Jesajas Kap. 53 og derefter Rom. 4, blev det mig klart, at al min Nød og al min Elendighed havde sin Grund deri, at jeg ikke troede, at Gud var i Sandhed bleven Menneske og var død på Korset for mig såvel som for den hele Verden. Hvorledes jeg skulde komme til denne Tro, var mig en Hemmelighed. Min Angst og Nød blev daglig større, jeg blev svag på Legeme og Sind og gik omkring som en Skygge. Da jeg engang stod i Haven, tænkte jeg med dybeste Angst og Vemod: »Ak, det kommer jeg vel aldrig til at tro, at Jesus er død på Korset for mig«. Da fo'r mig på engang en sådan Stråle fra Jesus ind i mit trøstesløse og fortvivlede Hjerte, at det til min dybeste Ydmygelse blev mig soleklart, at Han var min Frelser og jeg Hans forløste Synder. Jeg opsøgte eu Krog, hvor jeg lagde mig på mit Ansigt for Ham, takkede ham med Beskæmmelses- og Glædes-Tårer, og ønskede, at alle Mennesker måtte erfare en sådan Nåde. Nu var jeg ubeskrivelig glad, levede helt op igjen og glædede det hele Hus. Jeg blev vel siden fra Tid til anden betænkelig over mig selv og kom i stor Nød, når jeg ikke bestandig nød den himmelske Veder-

kvægelse i min Sjæl. Den trofaste og barmhjertige Frelser beviste på mig, hvor gjærne han gjør den salig af Nåde, som er fortabt i sig selv, og Han har ofte oplivet og trøstet mit vantro og bange Hjerte. Jeg vovede mig igjen, skjønt med Bæven, paa Prædikestolen, hvorved jeg kun brød mig lidet om, hvad jeg skulde prædike, kun at Han, min Frelser, var mig følelig nær; thi det var min eneste Kraft. Hvad jeg da prædikede, kom fra hele mit Hjerte, uden Menneskefrygt.

Den kjære Frelser lod heller ikke min Stræben: at lovprise for andre Jesu Kjærlighed til Syndere, som jeg havde erfaret, være uden synlig Velsignelse. I vore Kirkesogne blev der en stor Bevægelse, og ved min første Konfirmation af et Antal Børn, som jeg havde forberedt til den hellige Nadvere, blev der en overordentlig Bevægelse. Og Bevægelsen blandt Børnene og de unge Folk gav os Anledning til, foruden den offentlige Prædiken og Katechisation i Kirken, også at holde Forsamlinger i Husene. Det vakte også meget Fjendskab, særlig blandt Præsterne. År 1737 i Foråret bragte jeg det unge Menneske, jeg havde undervist, til Universitetet i Kjøbenhavn og blev et Fjerdingår i denne By, i hvilken Tid jeg blev bekendt med mange Opvakte af højere og ringere Stand; men om Brødremenigheden erfo'r jeg intet indtil kort før min Tilbagerejse til Jylland, da en Skomager Hagen⁶⁾, der var en Separatist, fortalte mig om Herrnhut. Og da jeg erfo'r, at der også i Kjøbenhavn levede Folk, som holdt sig til dem, blandt hvilke Broder Prætorius blev nævnt, opsøgte jeg ham straks, fandt hos ham flere Brødre, og havde en velsignet Samtale med ham. Efter min Tilbagekomst til Harrislev i Jylland, føjede det sig så, at vi blev bekendte med den kjære gamle Provst Wedel i Værum, der i den salige Prof. Franckes Tid havde studeret i Halle. Vi forbandt os i Kjærlighed med ham, og han lod mig prædike i sin Kirke. Gjennem denne kjære Mand kom vi endvidere i Bekjendtskab med Otto Krogstrup, Præst i Klim, og

Andreas Langgaard, Sognepræst sammesteds, såvel som med den tidligere Kantor og Hører ved Skolen i Aalborg, Amadeus Paulinus Thrane⁷⁾, der dengang var i Haslum som Præstens Medhjælper. Vi sluttede en Pagt med hverandre, at drive på og udbrede Evangeliet, hvor vi kunde finde Indgang, til hvilket Samfund der i Tidens Løb sluttede sig endnu 6 andre Præster. De Opvakte Antal i Omegnen tiltog bestandig, og Broder Thrane og jeg besøgte dem flittig. Selv fra bortliggende Steder kom Folk for at se og høre os, hvilket gav Anledning til, at vi bleve bekendte med Br. Kastrup, Præst i Stepping i Holsten⁸⁾, og besøgte ham til vor Opbyggelse. — Vi lagde nu Vind på en fælles nærmere Sammenslutning af de Opvakte, i hvilken Hensigt vi henvendte os skriftlig til Menigheden i Herrnhut, hvorpå den salige Br. Georg Waiblinger blev sendt til os på Besøg. Han var hos os i 14 Dage til stor Velsignelse og lovede at fremføre for Menigheden vor Bøn, at et Par Søkende måtte tage Bolig iblandt os. Derpå blev Søkendeparret Handrup sendt til os, hvilke vi modtog med Glæde. De blev hos os i 2 År; men da de altfor meget søgte at indrette alt paa menighedsmæssig Måde, vakte Sagen megen Opsigt, uden at der kom meget reelt ud af den. Efter at de vare kaldte bort, besøgte Broder Grassmann fra Stepping os, hvis Ophold iblandt os var til stor Velsignelse. Og da Br. Poulsen lå dødelig syg, beredte han ham til Døden. Poulsen døde salig i Troen på Frelseren, lige som hans Kone 8 Dage efter ham. Jeg opholdt mig derefter i nogle Måneder hos Provst Wedel⁹⁾, som gjerne vilde have beholdt mig hos sig for bestandig. Ligeledes skrev min kjødelige Broder, der var Præst i Norge, at jeg skulde komme til ham, og således havde jeg endnu flere Tilbud. Men da jeg følte Drift i mit Hjerte til at gå til Kjøbenhavn for at blive nærmere kjendt med Brødrene der, hvorom jeg også talte med Br. Grassmann, som besøgte mig, så afsiog jeg ethvert andet Tilbud, og rejste i 1747 til Kjøbenhavn, hvor jeg snart blev

bekjendt med den kjære Br. Gregor¹⁰), til hvem jeg fattede en hjertelig Fortrolighed og havde en udførlig Samtale med ham. Jeg blev snart optaget i Brødrenes Samfund og havde i $\frac{3}{4}$ År et saligt og glædeligt Liv iblandt dem. Men nu fik jeg Opfordring og Attrå at gå til Herrnhut og rejste dertil i Maj 1748 sammen med Br. Pahle og Jens Haven¹¹). Vi ankom til Herrnhut den 2den Juni, som var 1ste Pintsedag. Men jeg blev anvist at gå videre til Herrhaag. Her blev jeg den 28. Juni optaget i Menigheden, og næstfølgende 18. Novbr. nåede jeg for første Gang til Nydelsen af den hellige Nadvere. Dagens »Loo-sung« hed: »Du har holdt, hvad Du har talt. Med din Mund har Du talt det, og med Din Hånd har Du opfyldt det, som det ses på denne Dag.«

„Zur Lampe, die da brennt,
Vermache ich mein Herz“.

Efter et kort Ophold der drog jeg til Marienborn, hvor jeg blev brugt til Skriverier. Tillige havde jeg i nogen Tid den Opgave at betjene den kiære gamle Br. Sickingfeld i hans Svaghed, hvilket var mig kjært og betydningsfuldt. Angående mit Ophold i Wetterau skal jeg kun bemærke, at mange Omstændigheder, som havde kunnet bringe mig i Forvirring, kun tjente til og drev mig til at holde mig desto nærmere til den kjære Frelser, der også saligt har hjulpet mig gennem alt. Da Seminariet i Barby blev begyndt i 1749, fik også jeg et Kald dertil, og ankom der sammen med flere andre den 7de Septbr. Her pålagdes mig, foruden Sal- og Kirketjener-Embedet, også Hustjener-Gjerningen, og da vor Kok var syg over $\frac{1}{4}$ År, måtte jeg på Seminaristernes Anmodning også besørge Kjøkkenet, indtil Br. Pahle overtog samme. Senere besøgte jeg til min Fornøjelse Kollegierne og gav de unge Seminarister, som kom fra Pædagogiet, Undervisning i det hebraiske Sprog. — I Året 1753 blev det pålagt mig sammen med andre at gå til Amerika. Det gik mig nær at

skulle forlade mit kjære Barby. I Zeist sluttede flere sig til vort Selskab. I London nød vi under et 14 Dages Ophold meget saligt og talte hver for sig med den salige Grev Zinzendorf, hvilket blev mig til særlig Velsignelse og stor Opmuntring. Vort Rejseselskab bestod af 3 Par Ægtefolk og 22 ugifte Brødre under Anførsel af den kjære Br. Königsdörfer. Vi var på Søen i 13 Uger, og de sidste 6 Uger vare, på Grund af Mangel på Proviant, ikke lidt besværlige. Den 14de Septbr. s. A. ankom vi til Bethlehem, og jeg rejste snart efter til Christiansbrunn¹²⁾. Den 4de Novbr. blev jeg på Synoden i Heidelberg ordineret til Diakon i Brødrekirken. I de første Måneder af Året 1754 besørgede jeg i Br. Gottlob Hofmanns Fraværelse — han gjorde et Besøg paa Landet — Korhjælper-Embedet i Christiansbrunn, indtil Tiden nærmede sig, da jeg, ifølge min første Bestemmelse, skulde rejse til Nord-Carolina. — Efter at jeg den 25de Marts 1754 havde fået min Instruktion og Affærdigelse, blev jeg i en særlig Forsamling indviet til mit fremtidige Embede som Arbejder blandt de ugifte Brødre i Carolina og tiltrådte den følgende Dag min Rejse i Selskab med Br. Sischer. Efter min Ankomst i Bethabara¹³⁾, returnerede Br. Bernh. Adam Grube, som i Oktober forrige Aar, sammen med Nath. Seidel og Gotl. Königsdörfer, havde ført det første Selskab af Brødre hertil, — til Bethlehem. I Slutningen af Novbr. 1755 kom Br. Chr. Heinr. Rauch og Br. Gottl. Hofmann med 7 Par gifte Søsken og 8 ugifte Brødre til os i Bethabara, og jeg erholdt min Tilbagekaldelse. Det gjorde mig meget ondt, så snart at skulle forlade denne for mig så besynderlig patriarkalske Husholdnings- og Levemåde, hvorved jeg, trods al ydre Armod og mange Besværligheder, havde følt mig så særlig fornøjet og salig, og jeg vilde gjerne have overtaget den ringeste Tjeneste blandt mine Brødre, blot jeg måtte være bleven der. Efter en lykkelig Rejse kom jeg 6te Decbr. s. Å. til Bethlehem, hvorpå jeg den 12te Decbr. drog til Christiansbrunn for at blive der som

Kor-Arbejder blandt de ugifte Brødre og Besørger af Husforsamlingerne. Tillige betjente jeg en Tid lang vore Søskende i Gnadenthal¹⁴⁾ med Forelæsning af Menigheds-Efterretninger. Efter Opfordring af Franz Clevel i Plamfield ved Nazareth holdt jeg den første Prædiken i hans Hus og vedblev dermed hver 14de Dag, ligesom siden Br. Sydrich og andre; dette var Begyndelsen til Menigheden i Schöneck. Da jeg efter nogle År begyndte at blive meget sygelig, bad jeg om at blive afløst i Christiansbrunn, men måtte vente til Novbr. 1761, da jeg blev afløst af Br. Jeremias Dencke, og det blev mig overdraget sammen med Br. Samuel Herr at besøge vore Søskende, Bekjendte og Venner på Landet. Dette Besøg, som Frelseren meget nådig vedkjendte sig, og som for mig var gavnligt og velsignet både på Sjæl og Legeme, tog 5 Måneder. Vi opsøgte de Frafaldne eller dem, der var i betænkelige Omstændigheder, og gjorde Bekjendtskab med mange Folk, og af det mest forskellige Sindelag. Den 30te Marts 1762 kom jeg sund og glad tilbage til Bethlehem, fuld af Lov og Tak til den kjære Frelser for den så rigelig nydte Nåde og Velsignelse. I Lititz havde jeg besøgt en trofast Ven, Gottlieb Bezold, der lå dødelig syg. Kort efter Besøget, der var os til gjensidig Glæde, døde han salig.

Her i Bethlehem blev jeg i næsten 3 År og blev brugt til Tjeneste i Menigheden og mit Kor, hvor det tiltrængtes. Jeg hjalp også til med at holde Skole i den daværende Anstalt for Smådrengene, og i Vintermånederne for Drengene og de unge Mænd, ligeledes vikarierede jeg i Landmenighederne under Arbejdernes Fraværelse. Sidst i Septbr. blev jeg kaldet til, sammen med vore Søskende Utley, at gå til Philadelphia, for i Georg Neissers og Hustrus Sted at betjene den derværende Menighed. Da Utley og Hustru siden blev kaldede til Wachau, kom Br. og Søster Beck i deres Sted, og da jeg nu ikke blot skulde holde Forsamlinger i det tyske, men også i det engelske Sprog, kom jeg i en ikke ringe Forlegenhed, da jeg ikke

var det engelske Sprog mægtig og allerede var i mit 59de År. — Ved den kjære Frelseres Hjælp og mine Søskendes trofaste Understøttelse bragte jeg det så vidt, at jeg kunde gøre mig forståelig i det engelske Sprog, og kom fra enhver Forsamling beskæmmet over den kjære Frelseres nådige Bistand. Becks bleve afløste af Ungers og disse atter af Sydrichs. I Maj 1777 fik jeg min Tilbagekaldelse fra Philadelphia, efter at jeg med Glæde havde betjent denne kjære Menighed i 13 År, og den bevist mig megen Kjærlighed. Den 8de Maj ankom jeg til Bethlehem, hvor jeg arbejder i Drengeskolen.«

Så langt går Friis's egen Efterretning, som vi ville afslutte med følgende Erklæring fra hans Hånd af 12te Juli 1786: »Idag, da jeg er i mit 79de År og sporer en kende- lig Aftagen af mine Kræfter, hedder det i Loosung: »Hvad skulde man gjøre mere ved mit Vinbjerg, som jeg ikke har gjort ved det«. — Derpå er ogsaa jeg et Bevis. Når jeg overtænker mit Levnedsløb, finder jeg intet mærke- ligt deri undtagen Guds utrættelige Kjærlighed, Tålmodig- hed og Barmhjertighed imod mig arme, fordærvede Men- neske, som jeg ikke kan beskrive. Jeg har aldrig kunnet trøste mig angående mig selv uden gennem en sand Fø- lelse af Trøsten over Jesu Lidelse og Død, hvorved mit Håb til Frelseren under så mange forskjellige Omstændig- heder og mangan Forlegenhed er blevet fornyet og styr- ket, nemlig at han er kommen, ikke for at fordømme, men for at frelse. Dette, beseglet af den H. Ånd i mit arme Hjerte, har oplukket min Mund, i Erkjendelsen af mig selv, til at bekjende den frie Nåde i Jesu Blod:

„Ich habe nun den Grund gefunden,
Der meinen Anker ewig hält,
Wo anders als in Jesu Wunden,
Da lag er vor der Zeit der Welt;
Der Grund, der unbeweglich steht,
Wenn Erd' und Himmel untergeht.“

Vor kjære salige Br. Friis har i de sidste 16 År, med sin særlige Gave og Lyst til at undervise Ungdommen, uagtet sin høje Alder, indtil sin Død fortsat med trolig at betjene den herværende Drengeskoie, og derhos hjulpet til med at prædike offentlig på Salen og holde Børnegudstjeneste. Endnu knap 8 Dage før sin Død underholdt han sig varmt med Børnene. Hans inderlige Kærlighed til Frelseren og til de med hans Blod købte Sjæle drev ham til, hvor der der gaves Lejlighed, at aflægge Vidnesbyrd om Jesu Kærlighed til Syndere også udadtil. Da han havde Prædikepladser i Sancona, Springfield og Mockamixon, skyede han, så længe han kunde komme ud, intet Vejr og ingen Besværlighed; og vidste han om en bekymret Sjæl, var det ham en Hjertensglæde at bringe en sådan Evangeliets Trøst og ud af sin egen Erfaring at vidne om, hvor ubeskriveligt Jesu elsker Syndere. — Derimod var alt, som smagte af Hykleri, farisæisk Egenretfærdighed og Skinhellighed, ham i højeste Grad modbydeligt, og han ivrede kraftigt imod det. Derhos var han i sig selv ydmyg, fattig og nedbøjet, anså sig selv uværdig til Frelserens ringeste Nåde og fortrøstede sig ikke til nogen Stund at kunne komme igennem uden denne. Han havde en stærk Legemskonstitution og en overordentlig Åndslivlighed, som vedblev til hans høje Alderdom. Næst hans almindelige Menneskekærlighed fandt man hos ham en inderlig Kærlighed til Brødrene og vedhængende Troskab mod de med ham i Jesus forbundne Hjerter. Han havde ofte ønsket sig et kort Sygeleje og længtes mer og mer efter sin salige Fuldendelse, for at kunne omfavne Ham, som han elskede uden at have set Ham, og hans en lang Tid mer og mer tiltagende Alderdomssvaghed styrkede ham i det Håb, at det snart vilde blive godt med ham. Hans trofaste og barmhjertige Frelser opfyldte hans længselsfulde Ønske på en særlig liflig Måde. Han lå til Sengs i nogle Dage og ventede, uden mange Smertes, på det salige Øjeblik, da han skulde få Hjemloy, hvilket kom

den 28de ds. om Eftermiddagen efter en hjertelig Bøn af Br. Klingsohr, under de Tilstedeværendes livlige Sang, Korets og Menighedens Velsignelse, ved fuld Åndsnærværelse og en blid Følelse af Fred. — Efter at de ugifte Brødre på deres Kor-Sal ved Siden af hans Stue havde sluttet deres Kor-År, sluttede han, der var den ældste Broder i sit Kor, ved en blid Hjemgang til sin Herres Glæde sin benådede Korgang og sit Jordeliv, som havde varet 85 År, 3 Måneder, 3 Uger og 3 Dage. — Han sov hen den 28. August 1793.« Hertil skal endnu bemærkes, at Jakob Friis ligger begravet på den gamle Kirkegaard i Bethlehem, i Sektion A., 2den Række, Grav Nr. 41, den sidste Grav i Rækken. Han er den 6te Skandinav i nævnte Række og den 4de Dansker. I 3die Række, samme Sektion, findes Otto Krogstrups Grav.

Anmærkn. til Jakob Friis's Levnedsløb.

- 1) Johan Jakob Friis er det Navn, som Hr Vig har sat over nærværende Artikel; men da Manden baade i Kbhvns. Univ. Matr. II, 487 og i Personalhist. Tidsskr. 2. R. I, 246, kun nævnes Jakob Friis, som han ogsaa kaldes i Slutningen af Artiklen, saa bør »Johan« vist udgaa. Naar han i sidstnævnte Skrift angives som født i 1707, er det uden Tvivl urigtigt, da han ved sin Immatrikulation fra Odense Gymnasium i Juli 1727 opgives som 19 Aar gammel, hvad ogsaa passer med hans egen Antegnelse. *Red.*
- 2) Flere meget rosende Vidnesbyrd vedrørende Friis's Virksomhed i Norge findes i Personalhist. Tidsskr. anf. St.
- 3) Om Matthias Poulsen s. K. S. 5. R. I. 495 ff.
- 4) J. Friis er altsaa den »christelige Studiosus«, der paa sidst anf. St. omtales som Matth. Poulsens Medarbejder.
- 5) Præsten Weidemann døde 9. Apr. 1744 (Personalhist. Tidsskr. 2. R. I, 125).
- 6) Skomager Hans Henrich Hagen nævnes i Khist. Saml. 3. R. I, 388 som Medlem af den pietistisk-herrnhutiske Kreds i Kbhvn.
- 7) Om Thrane s. K. S. 5. R. I, 508. Han kom til Amerika samtidig med og paa samme Skib som And. Langgaard. Han døde 1776 som Præst i Bethlehem i Pennsylv. Af Lavætz's Beretning om Brødremenigheden paa de dansk-vestindiske Øer fremgaar, at Thrane kort før sin Død var udset til Forstander for denne Mission.

- 8) D. e. i Nordslesvig.
- 9) Nic. Wedel, Præst i Værum og Ørum, s. K. S. 5. R. I, 516 ff.
- 10) Christian Gregor, senere Biskop i Brødremenigheden, bekendt som Musiker.
- 11) Siden bekendt som Missionær blandt Eskimoerne. Han var fra Vust i Han Herred, hvor Langaard var Præst (D. biogr. Lex. VII, 167).
- 12) Christiansbrunn var »a single men's economy«, 9 Mil Nord for Bethlehem, 3 Mil Vest for Nazareth, siden nedlagt.
- 13) I Nærheden af Salem, North Carolina.
- 14) En Landsby i Nærheden af Bethlehem.

Jørgen Sølles Levnedsløb.

Oversat efter Originalen i Arkivet i Lititz.

Han har selv efterladt sig følgende Beretning om sit Levnedsløb:

»Kommer, hører till! Jeg vil fortælle, hvad Herren har gjort ved min Sjæl, hvad min Frelses Gud, der blegnede på Korset for mig, har gjort for min arme, i Døden fortabte Sjæl, på det at også andre Syndere, som høre det, kunne lære at kjende den barmhjertige Frelser, og erfare, hvad hans Blod gjør ved arme Syndere.

Jeg er født den 6te Novbr. 1709 paa Øen Ærø i Danmark. Nåden, som Børnevenden meddelte mig ved den hellige Døb, mistede jeg, efterhånden som Synden og Fordærvelsen tog Overhånd hos mig. Dog beholdt jeg endnu altid Lyst til at synge åndelige Sange, indtil også dette tabte sig. Endelig i mit 12te År overfaldt mig en sådan Frygt og Rædsel for Vorherre, at jeg gik ind i Kirken, kastede mig på Gulvet og bad den kjære Gud med Tårer, at tilgive mig mine Synder. Angsten tabte sig vel, men jeg blev som før, og gik i endnu 12 År frem ad mine egne Veje. — I Året 1734, da jeg var på Skolen i Odense, kom der en ny Uro over mig: jeg følte Syndens Gru, bad og græd derover og udstod megen Angst og Nød, så jeg kom til at se ud som et Lig. Således gik jeg i nogle År bedrøvet og elendig omkring, og da alt omkring mig var dødt i Overtrædelser og Synder, så

ønskede jeg ofte, at jeg kunde finde blot et eneste Menneske, med hvem jeg kunde tale. Jeg følte derhos også mange Nædesdragelser af Frelseren på mit Hjerte — og fandt Trøst. Ja, fordi min arme Sjæls Frelse lå mig så meget på Hjerte, så tænkte jeg Dag og Nat derpå og drømte også derom. Engang så jeg en meget skøn Vinstok med en blodrød Drue, fra hvilken jeg blev ganske blodrød på Hænder og Fødder. En anden Gang forekom det mig, som om jeg og en til bar Frelserens Lig, og da det forsvandt mellem Hænderne på os, hørte jeg tydelig en Røst udråbe tre Gange: »Brødrene have vundet Sejr!« — Nu vidste jeg dengang ikke et Ord om Brødre-Menigheden. — Derfor, da jeg i Året 1741 blev kaldet og ordineret til luthersk Præst¹⁾, og vidnede offentlig om Nåden, som en arm Synder erfarer ved Jesu Fødder, så anså man mig for en Herrnhutter. Men da jeg blev spurgt derom, kunde jeg ikke sige andet, end at jeg endnu aldrig havde hørt om disse. Men snart derefter lærte jeg at kjende Broder Grassmann som den første Broder fra Menigheden, i hvis Omgang og Samtale jeg følte mig glad i mit Hjerte. Og da lærte jeg først at kjende alle Synders Synd i mit Hjerte, nemlig Vantroen, at jeg endnu ikke havde erfaret Frelserens blodige Forsoning på mit Hjerte. Da gik min Grundfordærvelse først ret op for mig, og det blev mig svært at tale og prædike om Frelseren, som jeg selv endnu ikke kjendte og kunde kalde min. Jeg anså dog ikke dette for en Fristelse eller Anfægtelse, men vidste og følte, at jeg på Grund af min Vantro var en fortabt og fordømt Synder. I Nøden viste Frelseren sig for mig i sin Kors- Skikkelse, og at han på Korset havde blødt sig til Døde for alle mine Synder. Jeg fik ved hans Blod det Trøstens Oro beseglet i mit Hjerte: Alle Dine Synder ere Dig forladne. Jeg følte hans Guds-Fred i mit Hjerte, og Nåden fra hans Vunder overstrømmede mit Hjerte, og jeg var som født paany. — Da i Året 1747 min gamle Principal, hvis Kapellan jeg var, gik salig hjem

i sit 82de År som en i Jesu Blod forsonet Synder, blev jeg fri for mit Embede. Og da Frelseren havde gjort mig det klart i mit Hjerte, at jeg hørte til hans Brødre-Folk, tog jeg den Beslutning at gå til Menigheden. Da jeg i 1748 spurgte Brødrene i Kjøbenhavn om Råd, rådede de mig derfra og ønskede, at jeg hellere skulde blive i Religionen²⁾ og der tjene Frelseren. Men jeg havde ingen Ro i mit Hjerte, før jeg endelig på Mikkelsdag holdt min Afskedsprædiken og straks derefter glad og salig tiltrådte min Rejse til Menigheden. Den 26de Oktober kom jeg til Herrnhag, da Dagens Løsen hed: Jeg bor iblandt mit Folk. — Jeg tog til Marienborn, blev optaget den 1ste December, og i April 1749 nåede jeg at komme til Alters sammen med Menigheden. I den Tid nød jeg uudsigelige Saligheder for mit Hjerte og sluttede den Pagt med Frelseren, at intet skulde skille mig fra hans Vunder, Blod og Død, hvilket Han også trolig har holdt. Da jeg derpå sammen med nogle flere Brødre kom til Barby, havde jeg der i 3 År en salig Skole for mit Hjerte; jeg lærte stadig bedre at kende mig selv, og Frelseren beviste mig megen Nåde. I Året 1750 fik jeg et Kald fra Amerika, og jeg kom ifølge med nogle Brødre den 14de Septbr. til Bethlehem, i Følelsen af Frelserens sande Nærværelse. der i Nåde kjendtes ved mig. Fra den Tid af har jeg forkyndt Evangeliet om Jesu Død og Lidelse i Oly, Lynn, Yorktown og Philadelphia, indtil jeg i 1760 kom til New-England, i 1762 til Rhode-Island, og derfra til Broadbay, hvor jeg blev i 8 År, indtil jeg i 1770 sammen med nogle Familier drog her til Wachau³⁾. — Når jeg nu overvejer, hvilken Nåde og Barmhjertighed Frelseren har bevist mig arme gjennem 20 År i Nord-Amerika⁴⁾, så må jeg med tårevædede Kinder udråbe: Herre, jeg er ringere end al den Barmhjertighed og Trofasthed, som Du har bevist mig.«

Så langt går den salige Broders Beretning. — Da han i 1770 atter kunde holde sin Årsdag i Menigheden og sammen med den nyde den hellige Nadvere, var han

meget taknemmelig, at Frelseren, som han så ofte mundtlig udtrykte sig, igjen havde ført ham til hans Hjem og Brødre. Kort derefter fik han sit Ophold i Salem (N. Carolina) i de ugifte Brødres Hus, hvor han sammen med såvel Menigheden som sit Brødrekor frydede sig over Nåden og Saligheden, og dermed styrkede sig, som hun plejede at sige. Derfor forsømte han heller ikke gjerne enten en Nadver- eller anden Menigheds- og Brødrifest, når ikke Evangeliets Kald hindrede ham i at være tilstede. Og når han påny havde styrket og opmuntret sig ved Frelserens Lidelses-Skikkelse, så vidnede han, at han nu vilde gå ud igjen med nyt Mod og overalt forkynde Ordet om Jesu Død og Lidelse, — hvilket han også har gjort i disse 3 sidste År med Ånd og Nåde, ikke blot her i Wachau og omliggende Menigheder i North-Carolina, men også 2 Gange i Virginia. — Ofte bad og ønskede han: Ak, Brødre, hjælp mig at bede, at Evangeliet må bringe blivende Frugt for Evigheden, at dog de arme Sjæle må indse deres Elendighed og Fordærvelse, komme til Frelseren og hans Vunder, omvende sig af ganske Hjerte til ham, lære at tro paa Jesus og blive salige.

I hans sidste Tid faldt det ham ofte ind, og han talte også med Brødrene derom, at hans Tid her nede vilde snart være forbi, og at hans Ønske og Længsel, at være hos sin kjære Herre, snart vilde gå i Opfyldelse. Da han sidste Langfredag havde holdt den første Prædiken i det nye Forsamlingshus i Friedland og forkyndt Herrens Død med Nåde og Kraft, rejste han til Hugh-Warren, hvor han skulde prædike 1ste Påskedag. — »Da« — skriver han — »var jeg i Ånden i Salem; min Ven holdt sig nær til mig og jeg til Ham.« Han fortæller videre, at hans Tanke og Tale havde drejet sig derom, at Guds Børn skulle lægge deres Legemer til Hvile i Jorden, fordi Han har hvilet i Graven; og fordi Han er opstanden, skulle også de engang opstå med Ham og gå ind til Hans evige Glæde til Legem og Sjæl, når det forkrænkkelige er iført Ufor-

krænkelighed. Den 28de April drog han ud sidste Gang, nemlig til Atkin, for at prædike. Han var efter siu Alder og Skrøbelighed temmelig munter, tog en hjertelig Afsked med Brødrene — som altid, når han drog ud —, anbefalede sig til deres Forbøn og Ihukommelse for Frelseren. Men på Rejsen blev han så syg, at han ikke kunde holde den til 2den Maj bestemte Forsamling. Da han dog endnu var så vidt ved Kræfter, at han håbede at kunne nå hjem, bragte nogle Brødre ham endnu den 2den Maj til Skolehuset i Friedberg, hvorfra Broder Backhof den 3die Maj ledsagede ham til Salem. Da var han allerede så svag, at man måtte hjælpe ham af Hesten og op i hans Værelse. Man brugte straks alle tjenlige Medicamenter, men mærkede snart, at de havde ingen Virkning på ham, og at Frelseren nok vilde tage ham hjem til sin Glæde. Han sagde selv til Br. Bonn, at ingen Medicin vilde hjælpe, hvis Frelseren vilde tage ham til sig. Han var tilfreds med, som Frelseren vilde handle med ham.

Da Brødrene den sidste Aften før hans salige Hjemgang besøgte ham, spurgte man ham, om han så og kjendte Brødrene, der havde ham meget kær og vare komne at besøge ham. Han svarede: Det glæder mig meget, at Brødrene elske mig, men jeg er svag på Legemet, dog er Hjertet friskt. På Spørgsmaalet, om han vilde gå til Frelseren, svarede han: »Jeg er færdig, men ved endnu ikke, hvad Han vil; jeg har overgivet mig i Hans Vilje. Jeg har levet i ham, der har kjøbt mig med sit dyre Guds-Blod. O, hvor saligt er det dog, når Hjertet intet andet søger og ved, end at leve Frelseren alene og elske Ham af ganske Hjerter. Ak, at dog alle Mennesker vidste ret at skatte deres Frelse, hvor uudsigelig en Nåde og Salighed det er, ved Jesu fortjenstlige Manddom, ved hans blodige Marterdød, at få et forsonet Synderhjerter og alene leve Ham, der har forsonet os« [med Gud]. Således talte han over en halv Time om den Salighed, som hans Hjerter havde nydt og erfaret ved Jesu Vunder. Efter at han

derpå med Liv og Tydelighed havde vidnet om Frelseren, som om han havde en stor Mængde Tilhørere for sig, og Brødrene havde sunget nogle Vers for ham, stemte han selv i med svag Stemme, indtil den salige Stund nærmede sig, da han den 4de Maj [1773] om Aftenen Kl. 11, i sin Alders 64de År, meget stille og salig slumrede ind i Jesu Skjød og Arme, efter at have modtaget Menighedens og sit Kor's Velsignelse med Ordene: »Gak ind til Jesu Glæde med Ånd, Sjæl og Legeme, Du Herrens Broder!«

Hans kjære Brødre-Kor, som han til sin Ende hjertelig elskede, og i hvis Ve og Vel han tog Del af Hjertens Grund, skriver om ham: »Vi, som have været Øjenvidne til disse Ting, kunne ikke noksom beskrive, hvilken Guds-Nærværelse der derved slog os i Møde. Vore Hjerter bøjedes og smeltedes ved den Følelse, som der gav sig til Kjende —, thi det var, som om den kjære Frelser var selv tilstede og hentede sin Tjener —, hvorom Brødrenes hyppige Tårer bare Vidne, og vi ville bevare en evig Erindring derom.«

Dette Eksemplar skal sendes til Br. Matheus⁵).

Anmærkninger til Jørgen Sølles Biografi.

- 1) Jørgen Sølle, der formentlig var en Sønnesøn af Peder Nielsen Sølle, der først var resid. Kapellan og siden Sognepræst i Ærøskjøbing († 1693), blev 1741 personel Kapellan hos M. Laurids Jørgensen Fog, Sognepræst ved Katrine-Kirken i Ribe. Om hans Ordination s. Scharling og Engelstoft, Theol. Tidsskr. II, 2, 125. Da der var Vakance i Bispeembedet i Ribe, tillodes det, ved kgl. Reskr. af 26. Juni 1741, at Sølle maatte blive ordineret i Viborg. Dette er dog næppe sket; thi da H. A. Brorson blev indviet til Biskop 6. Aug. 1741, og Sølle angives som ordineret 3. Sept. s. A., har Brorson vistnok foretaget Ordinationen.
- 2) D. e. den danske Statskirke.
- 3) I North Carolina, opkaldt efter et østerrigsk Gods, som Familien Zinzendorf besad.
- 4) Biografien er altsaa skreven 1770.
- 5) Den nedenfor (S. 359) nævnte Mag. Matthæus Gottfried Hehl, som den Gang var Præst for Brødremenigheden i Lititz, Pensylvania, og dette er Grunden til, at Jørgen Sølles Personalialia findes på nævnte Sted.

Andre Danske i Brødrekirken i N. Amerika.

I Pastor Løgstrups »Missions-Haandbog» (1889) S. 338 f. nævnes følgende Danske som Missionærer i Brødrekirkens Tjeneste i N. Amerika: Nicolaus Henrik Eberhard, Peter Worbass og Chr. Wedstädt. At disse egentlig have været Missionærer blandt Indianerne, synes dog tvivlsomt, efter hvad der foreligger om dem. Følgende kan oplyses:

Nicolaus Henrik Eberhard var født i Kjøbenhavn. Den 19de Januar 1754 blev han i Bethel (Pennsylv.) af Biskop, Mag. Matthæus Gottfried Hehl ordineret til Præst for Brødremenigheden i Oldmanskreek i Staten New Jersey, hvor han var til 1769, da han kom til Pachgatgoek i Connecticut. En Tid havde han været Opsynsmand ved Brøderestiftelsen i Lititz. (Medd. af Professor Hamilton). Ifølge en anden Meddeler (A. Beck) kom han med det første Selskab af »ledige Brødre« til Lititz 1759 og havde Opsyn med Opførelsen af Brødrehuset, hvorhos han var Menighedens Tilsynsmand. Han giftede sig 1764, men maa snart efter have faaet Kald et andet Sted, uvist hvor. — Hvorledes disse to Beretninger kunne forenes, ses ikke ret. Men saa meget synes klart, at Eberhard ikke blev Indianermissionær 1756 (som Løgstrup har), om han ellers nogensinde blev det.

Peter Vorbasse (Worbass) var vistnok fra Vorbasse Sogn, og altså af særlig Interesse for mig, hvis fædrene Slægt er sammesteds fra. Hans Overgang til Brødrekirken kan formentlig sættes i Forbindelse med Pastor Nexø Virksomhed i nævnte Sogn (fra 1743). Han var efter egen Opgivelse født den 18de Maj 1722 i Jylland i (daværende) Koldinghus Amt og kom til New York i September 1753 i et Selskab af unge Mænd på Brødrekirkens Skib »Irene«. Angående dette Skib, som Kirken lod bygge i New York 1748 for at føre sine Missionærer og Kolonister til Amerika og Grønland, og som fra 1755 blev ført af Kaptajn Christian Jakobsen (efter Navnet at dømme en dansk Mand),

kan man finde Oplysning hos Cranz (Brødrehist. dansk Overs. S. 469 og 577). Peter Vorbasse havde alt da i nogle År tilhørt Brødrekirken. Kort efter sin Ankomst til Bethlehem blev han bestemt til at gjøre Tjeneste på Møllen og Farmen, som tilhørte Missionsstationen Gnadenhütten (om denne se Cranz, S. 396). Da denne Station den 24de Novbr. 1755 blev overfalden og brændt af de vilde Indianere, som af Englænderne vare ophidsede mod Brødrene, var Vorbasse én af de 4, som undkom, medens 11 bleve myrdede eller brændte af Indianerne (Cranz S. 566). Fra Gnadenhütten kom V. til Bethlehem, hvor han blev ansat som Hjelpevært ved Brødrekirkens Hotel, der var opført i 1745 og bar Navnet »Crown inn« (∴ Krone-Kroen), et Navn, den bærer indtil denne Dag, vistnok et af de ældste Hoteller i Amerika. I 1760 blev han, vistnok ved Lodtrækning, udnævnt til første Vært, og i 1762—65 assisterede han sin Afløser Jasper Payne. I 1765—67 bestyrede han Brødrenes Kornmølle i Bethlehem. I 1769 kom han til Staten New Jersey, hvor Brødrekirken havde sikret sig Land til en Koloni. I denne Nybygd, som først kaldtes »Grønland« og siden 1772 »Haabet«, byggede P. Vorbasse det første Hus. »Hope« opgaves som Kirkekoloni i 1808, men eksisterer endnu som Landsby af samme Navn. Ligeledes hjalp han til at bygge en Mølle i »Grønland«, som han en Tid drev. I 1711 nedsatte han sig i Nazareth. Også her byggede han det første Hus i den nuværende By af dette Navn, som ligger et Stykke Nordvest fra den første Samling af Huse, der nu bærer Navnet »Old Nazareth«. Peter Vorbasse døde i Nazareth den 11te September 1806, 84 År gammel, efter at have levet i Amerika i 53 År. — I 1758, den 11te Juli, blev han gift med Anna Marie Schemel, der døde 24. April 1778. Med hende havde han to Sønner, Josef og Peter. — Peter Vorbasse har altså en kort Tid haft en vis Forbindelse med Missionen blandt Indianerne, om han end ikke har været egentlig Indianer-Missionær. Det ser for

øvrigt ud til, at han har været en meget brugbar Mand i Kirkens Tjeneste.

Christian Wedsted, født ved Ribe 1720, »hørte til en Gruppe af Studenter, som sluttede sig til Brødrekirken i 1745—53«. Han havde studeret i Kjøbenhavn og i Brødremenighedens Seminar Barby; kom til Amerika 1753 i samme Selskab som Vorbasse. Han kom ligeledes til Gnadenhütten, hvor han, sammen med George Christian Fabricius, der mistede Livet ved Indianernes Overfald den 24de Novbr. 1755, var beskæftiget med at lære Indianernes Sprog i den Hensigt at blive Missionær. Vedsted vendte tilbage til Bethleem, før Indianerne overfaldt Gnadenhütten. Her var han beskæftiget med Undervisning, og var tillige Sekretær hos det styrende Raad. Han døde i Bethleem i 1757. Heller ikke denne har været Missionær blandt Indianerne, som man har antaget.

Endnu skal nævnes, at flere Lægmand fra Danmark kom til Amerika gennem Brødrekirken. Således kom i 1749 Nikolaus Poulsen, Bogtrykker fra Kjøbenhavn, til Germantown i Pennsylvania, sammen med sin Broder og eneste Søn, Sakarias Poulsen, der var født i Kbhvn. den 16de Juni 1737. De forlod Danmark, hedder det, fordi de tilhørte Brødrekirken. N. Poulsen, der var Enkemand, da han forlod Danmark, døde nogle få År efter at være kommen til Amerika. Hans Søn kom i Bogtrykkerlære i Philadelphia, giftede sig med en tysk Dame, Barbara Stallenberger, og blev en fremtrædende Mand i sit Fag. Dette var endnu mere Tilfældet med hans Søn af samme Navn (f. 1761, død 1844), der udgav det første Dagblad i Amerika »Poulson's American Daily Advertizer« fra 1800 til 1839.

Over Christiansfeldt kom ikke få Danske til Amerika. Det var således Tilfældet med Morten Hansen, en Bøndesøn fra Dreslette Sogn på Fyn, den Egn, hvor Herrnhutismen i sin Tid havde stærk Indgang (se Nygård: Kristendom i Danmark). Morten Hansen skulde, siger Familie-

traditionen, have sin Faders Gaard, da han var ældste Søn. Han havde imidlertid mere Lyst til at gå til Christiansfeldt, og overlod Gården til sin Broder Jørgen. Fra Christiansfeldt kom han siden til Amerika, og levede som »ledig« Broder i Lititz. Han fabrikerede Snustobak, som han drog omkring og solgte over hele Staten. På hans Ligsten i Lititz findes følgende Indskrift:

Sacred to the Memory of Martin Hansen,
born Oct. 22nd 1763 in the Parish of Dreslette, Island
of Fionia, Denmark, departed April 5., 1837,
aged 73 years, 5 months, 14 days.
To me to live is Christ, to die is gain. Phil. 1,21.

Dersom nogen af dette Tidsskrifts Læsere skulde sidde inde med Oplysninger om Danske, som udvandrede til Amerika for lang Tid tilbage, og vilde sende mig sådanne, skulde det særdeles glæde mig.

Blair, Nebraska.

P. S. Vig.

Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid.

Ved Holger Fr. Rørdam.

Medens det sjeldnere forefaldt, at danske Studerende gjæstede engelske Universiteter i det 16de Aarhundrede, blev dette mere almindeligt i det 17de, navnlig i den sidste Halvdel af Aarhundredet. Af mere bekjendte Mænd, der i kortere eller længere Tid studerede i England i det sidstnævnte Tidsafsnit, kan saaledes nævnes Peter Schumacher (Griffenfeldt), Professor Christian Nold og Provst Morten Reenberg. Flere ville forekomme i det følgende. At derved Vejen er banet til et større Kjendskab til engelsk Litteratur, end man her til Lands forhen har haft, kan med Føje antages, ligesom det vides, at man begyndte at lægge sig efter »den engelske Prædikemaade«. Et ret mærkeligt Vidnesbyrd om Sans for Udnyttelse af den Rigdom, engelsk theologisk Litteratur indeholdt, fandt jeg ved at gjøre mig bekjendt med et Skrift, som den ovf. S. 333 ff. omtalte M. Anders Langgaard i sin Selvbiografi nævner som det, der i særlig Grad gav Stødet til hans kristelige Opvækkelse, nemlig Daniel Dyke's »Selvbedragets Hemmelighed« eller »Nosce te ipsum«. Det er et meget energisk Opvækkelsesskrift, og da det 1706 udkom paa Dansk, oversat og bearbejdet af daværende Candidatus ministerii Ludvig Winslow¹⁾,

¹⁾ Han var en Søn af den i K. S. 4. R. VI, 561 omtalte M. Peder Winslow, der døde 1705 som Sognepræst i Præstø og Skibbinge. Nogle flere Skrifter af Ludvig Winslow nævnes i Nyerups

maa det have vakt ikke ringe Opmærksomhed. Der kjendes nemlig mindst 3 Oplag af dette ret omfangsrige Værk¹). Da det saaledes i sin Tid er bleven læst af mange og har spillet en Rolle i vor theologiske Litteratur, men nu vistnok kun kjendes af faa, vil det maaske findes passende, at der her meddeles lidt nærmere Oplysning om denne Oversættelse. Titelen lyder saaledes:

Hiertets Selfbedragelse, eller Selfbedragelses Hemmelighed, nemlig hvorledes et Menneske udi sin Saligheds Sag sig selv bedrager. Af det Engelske Skrift, kaldet Danielis Dyke Nosce te ipsum, udsat, oc efter Troens Regel formeret, forandret og forbedret af Ludwig Winslow. Kbh. 1706. (48 + 812 SS. i 8vo.)

Trykningen af Skriftet maa være begyndt 1704, hvilket Aarstal findes paa den særlige Titel til »Første Párt«. Fortalen til hele Skriftet er dat. Kbhvn. Juleaften 1705, men et af de ledsagende Æredigte til Udgifveren er dat. 8. Marts 1706.

Skriftet er forsynet med den theologiske Professor, Dr. Hans Wandalls Approbation, hvori Winslov højlig roses for hans priselige Foretagende, idet tillige det Haab udtales, at Bogen maatte tjene til, at mange Mennesker maatte faa deres Øjne opladte til at se, at de hidtil havde gaaet i Selvbedrag med Hensyn til deres Sjæls Tilstand, idet de kun havde Kristendommens ydre Skin, men ikke dens Kraft. Approbationen slutter med de Ord: »Og maa jeg derhos bekjende, at jeg om denne Udtolkelses Autor og dette hans Arbejde, hvorudi han saa megen kristelig Nidkjerhed og

---

Litt. Lex. S. 667. Det i K. S. 4. R. II, 507 omtalte utrykte Arbejde af ham angaaende Klostrene i Danmark har vistnok støttet sig til hans Faders hos Bloch (Den fyenske Gejstlighed's Hist. I, 500) nævnte Forarbejde: De origine Monachorum in Dania.

¹) Foruden de to Oplag, der nævnes i vore Litteraturlexica, har der været et af 1729. (Ejedes i sin Tid af Past. E. Mau).

saa stor Øvelse i Skriften lader se og kjende, har fattet den Tanke, at han til Ordets Tjener i Guds Menighed fremfor mange andre burde være recommenderet«.

I Indledningen meddeler L. Winslow nogle Efterretninger om Forfatteren, den udmærkede presbyterianske Prædikant Daniel Dyke († 1616¹). Dernæst omtales den store Udbredelse »The mystery of self-deceiving« eller »Nosce te ipsum« havde faaet, efter at Skriftet første Gang var trykt Aaret efter Forfatterens Død, samt at det var udkommet »i mange og adskillige Editioner« paa Tysk, ligesom paa Hollandsk og Fransk (»La sonde de la conscience«). Endelig anfører Winslow en Række berømmende Udtalelser om Skriftet af forskellige fremmede Theologer (bl. a. Ph. J. Spener), hvorpaa han fortsætter saaledes:

»Jeg mindes, at min egen hjerte-allerkjæreste salige Fader, Mag. Peder Winslow, ofte roste dette Skrift og sagde derhos, der han en Gang talte med mig derom: Hvem der ikkun kunde, som man burde, leve efter den Bogs Formaninger; fortalte ogsaa, at naar han talte med sin gode, gamle Ven og Svoger, sal. Mag. Michael Henriksen²) til Nicolai, om slige Sager, da roste han intet Skrift mere i denne Handel end som Dan. Dykes Nosce te ipsum. At og andre vore Lærere har baaret stor Respekt til samme Skrift, kan deraf kjendes og fornemmes, at det for længe siden har været i megen privat Brug hos mange lærde Mænd i vore Menigheder, til at laane deraf adskillige Betænkninger i deres Prædikener. Den, der og vil sammenligne D. Henrik Müllers, Theologi Rostochiensis, adskillige exegetiske og moral Skrifter med Dan. Dykes Nosce te ipsum, skal let formærke, at samme Dr. Müller har temmelig behjulpet sig dermed. — Paa Danske Sprog er ogsaa Skriftet af adskillige fornemme lærde Mænd

¹) Jvfr. Leslie Stephen, Disctionary of National Biography XVI, 291.

²) Mich. Henriksen Tistorph (s. D. biogr. Lex. XVII, 417).

iblandt os oversat og verteret. Den vidtberømte Mand, velærværdige, hæderlige og fornemme højlærde Mag. Johan Brunsmann, min højrespecterede inderlig gode Ven og elskelige Fader i Christo, har for mange Aar siden gjort en Anfang med samme Værk paa Dansk at udtolke og været temmelig vidt kommet dermed, men formedelst andre vigtige Sagers Forretning og Skrifters Befordringer ikke haft Stunder og Lejlighed til at bringe det til Fuldkommenhed, som han gerne vilde. Dette har denne gode Guds Mand selv berettet for mig, har og saare rost bemeldte Daniel Dykes Skrift og ofte ønsket mig Lykke og Fremgang med dets Oversættelse, saa og inderlig glædet sig derover og jevnlig spurgt mig ad, hvor vidt jeg med dets Tryk var kommen. Vor Herre spare ham i mange Aar! — Det er ogsaa oversat paa samme vores Danske Sprog af en gudelig og grundlærd Præst ved Trondhjem, som for tyve Aars Tid siden i Herren er hensovet, hvis Navn var Hr. Peder Ditlefsen, og har hans Søn, hæderlige og fornemme vellærde unge Mand Mr. Anders Bernhoft, ladet mig se og læse samme hans sal. Faders Oversættelse. Jeg finder og i sal. Præsident Peder Resens Catalog over hans Bibliothek p. 350, at Skriftet er oversat af en Adelsfrue ved Navn Sophia Below. At ogsaa en fornemme Kjøbstedpræst i Fyn, som for halvtredie Aar siden saligen er hensovet, har haft samme Skrift paa Dansk translateret udi sin Eje og jevnlig Brug, er mig for vist berettet, og har jeg og set et Stykke af samme Danske Version. Exemplaret skal endnu findes hos Arvingerne. Er mig og sagt, at der skal være endnu to andre danske Oversættelser, af gejstlige Personer gjort, hvoraf den ene for 40 Aars Tid siden skal være forfærdiget, og den anden nu nylig af en Præst her i Sælland udi Vordingborgs Amt. Efter at jeg og dette havde samlet og skrevet, fortæller mig velædle Assessor J o h a n L o r e n t z e n¹⁾,

¹⁾ Skrev sit Navn Laverentzen og var Direktør for det kongelige Bogtrykkeri (s. D. biogr. Lex. X, 148).

min fornemme gode Ven, hvorledes han for en 30 Aars Tid siden har haft dette samme ypperlige Skrift i deslige Arbejde under Hænder, saa og med stor Flid uddraget deraf Locos Communes til alle Søndagevangelier. Foruden adskillige andre, som og af og til har lagt Haand paa dette drabelige Værk at fordanske, saa at mig af en fornemme højlærd Mand er berettet, at næsten hverandet Aar udi sidst afvigte halve Seculo er nu en, nu en anden kommen frem hver med sin Version over samme Skrift. Hvilket meldes dem allesammen til Ære og Berømmelse.“

»Dog er indtil det Aar 1704 intet deraf paa Danske til Trykken fremkommet, og det første danske Tryk deraf er dette mit Arbejde. Saa at dette Skrift har paa slig Maade hartad haft det samme Held og Skæbne, som D. Johan Arndts Sande Christendom, hvilket Skrift ogsaa af adskillige for lang Tid siden, og omtrent for 80 Aars Forløb, med alle sine fire Bøger har været udsat paa Danske. Kom dog ikke mere til Trykken end den fjerde Bog, som Mag. Peder Gelstrup, fordum Professor her i Kjøbenhavn, havde paa Danske udtolket og blev trykt her i Kjøbenhavn Aar 1618. Men de andre tre Bøger af samme Arndts Christendom kom ikke for Lyset; thi om end 15 Ark af den første Bog allerede aftrykt vare (hvilket en fornemme Mand har fortalt mig, som baade selv har set dem og haft dem) saa kom det dog ikke videre dermed, og samme 15 Ark, af hvad Aarsag veed jeg ikke, bleve kun til Maculatur. En Adelsfrue ved Navn Karen Bille, som Præsident Resen udi bemeldte hans Bibliothek beretter, havde og fordum alle fire Bøger udsat paa Danske; men intet deraf er kommet til Lyset. Og er saa blevet stedse derved, indtil Aar 1688 den salige Guds Mand, Hr. Samuel Jenssøn Ild (hvis Hukommelse være i Velsignelse) fandt bedre Lykke derudi, og efterat han det ganske Værk paa god og gjæv Danske havde udtolket og i mange Maader med stor Flid og Arbejde forbedret, fik han det, efterat det var baade af Bispen i Fyn og af

Facultate Theologica her i Kjøbenhavn samtykt og approberet, lykkelig til Trykken forfremmet, alligevel ikke uden stor Hinder og Modstand, ja og Skade og stor Forlis paa en Rejse fornemmelig fra Udby (beliggende mellem Præstø og Vordingborg), hvor han var Præst, og hid til Kjøbenhavn, da ham her ved Stadens Nørreport sit Rejsehynde med mange af sine Manuskripter udi, saa og i rede Penge over 100 Rdlr. blev frastjaalet. Men den sal. Mand lod sig dog ikke derpaa fortryde. Jeg erindrer mig og, at den sal. Mand, som var min synderlige og ret hjertelige gode Ven og Velynder, og endogsaa udi hans yderste sligt mod mig særdeles lod paakjende, sagde, at han, ved Guds Forsyn og Beskikkelse, af Laaland, hvor han tilforn var Præst, var derfor kommen hid til Sælland, at han dette sit langsommelige Arbejdes Værk desbedre og bekvemmeligere kunde faa bragt til Lyset og til Trykken; roste og derudi særdeles sin gode, gamle Ven og Broder, velbemeldte Mag. Brunsmann, og sagde, at han til samme Bogs Befordring havde meget hjulpet og contribuert¹). Saa vidt herom «.

Derefter udtaler Winslow sig om den særlige Vanskelighed, som en Gjengivelse af Dykes Skrift til Brug for danske Kristne havde, nemlig at det var oprundet paa reformert Grund og derfor indeholdt Lærdomme (bl. a. om Prædestinationen), som Lutheranere maatte tage Afstand fra, hvilke derfor maatte rettes i en dansk Udgave, en Omstændighed, der rimeligvis var Aarsag til, at alle tidligere Forsøg paa at overføre det til den danske Litteratur vare gaaede istaa. Til en saadan korrigeret Udgave behøvedes, som Winslov siger, »en ikke ringe Møje og Umage, og var meget besværligt at komme tilrette dermed, saa at den salige og vidtberømte Mand, Mag. Rasmus

---

¹) Samuel Jensen Ild († 21. (ikke 31.) Marts 1699) var en af sin Tids største Opvækkelsesprædikanter. Hans Oversættelse af Joh. Arndts »Sande Christendom« er udkommen i mange Oplag.

Hansen Brochmand, fordem Professor Theologiæ i Kjøbenhavn¹⁾, der han ved det Aar 1662 fornam, at en Studiosus her ved Akademiet havde for Skriftet at vertere, da roste han det vel, som Mag. Brunsmann for mig har berettet, at der var adskilligt gavnligt, mærkeligt og tænkverdigt derudi, men dog derhos sagde, at der var og nogle ganske haarde Knuder tillige derudi og adskilligt imod Troens Regel, som maatte først rettes. — Ikke desmindre, efterdi mange drabelige og saare nyttelige og gavnlige Stykker vare derudi befattede, som man ellers i andre Bøger ikke saa fandt tilsammen sanket, da er det dog eragtet saa tjenligt og gavnligt, at det kom til Trykken, hvad Arbejde det og skulde koste«.

Oversætteren gjør derhos opmærksom paa, at ogsaa religiøse Skrifter, udgaaede fra andre Konfessioner end den lutherske, kunde indeholde meget godt, »helst deres, som ere skrevne af de Reformerte, og fornemmelig af de Engelske, efterdi de Reformerte ere iblandt dem, som komme nærmere til vores Lærdomme, og mange iblandt dem have ogsaa den Babyloniske Hores og Stads Mure og Grundvolde tillige med os vældeligen og krafteligen bestormet og omstyrtet²⁾: helst de Engelske, hvilke og særdeles derfor ere at berømme, at de gemenlig flittigere læse den hellige Skrift og ere mere beløbne derudi end andre Nationer. Hvoraf det ogsaa er kommet, at her i Danmark siden Aar 1656, eller siden de fornemme og navnkundige Mænd, Mag. Hans Brochmand³⁾, og efter

¹⁾ Han havde studeret i England (s. Dansk biogr. Lex. III, 85).

²⁾ Ved disse stærke Udtryk kommer man uvilkaarlig til at tænke paa den store Sorg, der havde ramt Familien Winslow, da den ældste af Ludwig W.'s Brødre, den udmærkede Anatom Jacob W., i Paris havde forladt sine Fædres Bekjendelse og var gaaet over til Romerkirken.

³⁾ Døde 1664 som Biskop i Aarhus; havde i sin Tid studeret i England, hvorfra han ogsaa havde sin Hustru (Dsk. biogr. Lex. III, 70).

ham den vidtberømte Mag. Michael Henriksen, ere blevne Sognepræster til Nicolai Kirke i Kjøbenhavn, de engelske Prædikanters Bøger er kommen i Brug blandt vores Lærde, og mange af vores Præster befunden sig saare betjent og behjulpen af dem.»

Derefter giver Oversætteren, der viser et for hin Tid mærkeligt Kjendskab til engelsk theologisk Litteratur, Oplysning om, hvad Føje han havde haft til at forbedre og udfylde forskelligt i Dykes for øvrigt saa betydningsfulde og indholdsrige Skrift. Til sidst ytrer han bl. a.: »Belangende min Flid med dette Skrift, at danne det, som det burde, da har jeg sandelig ingen Arbejde sparet, men gjort alt det, jeg kunde, ikke heller derudi altid fulgt mit eget Sind og Hoved alene, men ofte baade mundtlig og skriftlig raadført mig med lærde Mænd, og derudi tillige fulgt deres Raad og gode Betænkninger. Har saa, korteligen sagt, lagt alle Aarer om Borde og udi alting med stor Umage og Flid derpaa arbejdet, at det kunde være for alting Gud til Ære og min Næste til Nytte, Tjeneste og god Efterretning, som jeg og formoder, at det skal blive og tjene min Næste til Opbyggelse, Formaning, Undervisning, Trøst, Lærdom og salig Forbedring. Synes nogen, han kunde have gjort det bedre, da efterdi det endnu ikke er gjort, og for ufødt Fæ, som man siger, tolder man ikke, da ville vi imidlertid bruge dette nærværende, indtil vi faar det bedre; da er det tidsnok at tale derom.»

Indledningen slutter med Æredigte til Oversætteren, af Johan Brunsmann og Iver Brink, af hvilke navnlig den sidste havde særlige Betingelser for at bedømme Winslows Oversættelse, da han længe havde opholdt sig i England, dels som Feltpræst for de danske Hjælpetropper og dels som Præst for en dansk-norsk Menighed i London¹⁾. Af Brinks Digt kunne Slutnings-Stroferne hidsættes:

¹⁾ D. biogr. Lex. III, 59.

Tak, Winslow, for Din Flid, i Hjerterne at prente
 Den sande Christendom! Gid hver saa vel Dig kjendte
 Som jeg, og Pundet, som hos Dig Gud nedlagt har,
 Du længe vist til Kald befordret var.
 Men bi kun Herrens Tid! Han ingen dog bedrager,
 Som i hans Tjeneste sig gjerne selv forsager
 Og sætter al sin Sag alene i hans Haand,
 Som Hjertets eget Dyb ransager ved sin Aand.
 Han Hjertet lær' ved dig sig selv til Gavns at kjende,
 Han Hjertet og til dig kan bøje snart og vende;
 Jeg men' et Hjerte, som dig vel kan hjulpen se
 Til en dig værdig Post. Gud give, det maa ske!

Det baade i Wandalls Approbation og i ovenstaaende
 Vers udtalte Ønske opfyldtes, da Ludvig Winslow
 29. Jan. 1707 kaldtes til Sognepræst i Vaaler og Svendal
 i Nedre Borgesyssels Provsti, Christiania Stift. 1708 tog
 han Magistergraden. Men hans Virketid blev kun kort-
 varig, da han allerede døde 1712 (ikke 1710, som flere
 Skrifter have). Det omtales, at han til Vaaler Kirke 1708
 gav Oblatæske og Kande af Tin. Han efterlod en Enke,
 ved Navn Johanne, hvis senere Skæbne dog ikke kjendes¹⁾.

---

¹⁾ Hr. Arkivar Thomle, hvem jeg takker for nogle Meddelelser om
 Ludv. Winslow, gjør opmærksom paa, at Hans Christian Wins-
 løv, der 1743 tog Borgerskab i Christiania som Guldsmed, mulig
 var en Søn ell. Slægtning af ham.

Franciskanerkirker i Danmark,

Bidrag til Forstaaelsen af et Stykke dansk Gotik.

Af cand. mag. Vilh. Lorenzen.

Franciskanerordenen udbredte sig med rivende Hurtighed over Evropa. Ikke mere end 6 Aar efter den hellige Franciscus' Død kom de første Mindrebrødre til Danmark, idet de 1232 »paa deres bare Fødder« vandrede ind i Landet; de blev vel modtagne baade af Kongen, af Gejstligheden og af Folket og kunde allerede samme Aar grunde deres første Hus i Ribe¹⁾.

Det skyldtes utvivlsoomt Provincialen i Tyskland, Johannes de Plano Carpinis, at Franciskanerne kom til Danmark. Denne Mand virkede med stor Iver for at udbrede sin Orden; han sendte de smaa Brødre ud til mange Lande, til Norge, Polen, Bøhmen og Ungarn, og det var ikke uden Grund, at han fik Tilnavnet: ordinis sui dilator maximus. Netop 1232 var han bleven Provincial for den nyoprettede Provins Sachsen, og det skyldtes da sikkert hans Initiativ, at de første Franciskanerbrødre sendtes herop²⁾.

Den Velvilje, hvormed Franciskanerne blev modtagne, holdt sig, og Ordenen var lige yndet af Høje og Lave; Konger og fyrstelige Personer grundede Klostre; Adelige fulgte i deres Fodspor, og Borgerne, i hvis Midte Brødrene

---

¹⁾ S. R. D. V, 511.

²⁾ Eubel: Gesch. der oberdeutschen Minoriten-Provinz, p. 9.

slog sig ned, saa med Glæde Franciskanerklostre rejse sig i deres Byer.

Snart voksede derfor ogsaa Klostrenes Antal, og det 13de Aarh. var ikke til Ende, før de fleste betydeligere Købstæder i Landet havde deres Graabrødre-Klostre. I Roskilde Stift fandtes Klostre i Roskilde (grundlagt 1237), Kallundborg (c. 1238—40), København (c. 1238), Næstved (c. 1240). I Lund Stift grundedes Klostre i Lund (c. 1238), Trælleborg (1247 el. 67), Ystad (1267). I Ribe var der — foruden i Stiftsbyen — et Kloster i Kolding (1288); i Odense Stift i Odense (1279), Svendborg (1236) og Nysted (1286); i Viborg Stift fandtes et Franciskanerkloster i Stifts-staden (c. 1235) og desuden et i Byen Aalborg (c. 1300); i Aarhus Stift fandtes Klostre i Randers (1236) og Horsens (1261). Slesvig Stift havde Klostre i Slesvig (1234), Flensborg (1263) og Tønder (1238). Desuden stiftedes et St. Clara Kl. i Roskilde (1259) for Clarisserinderne. Altsaa i Løbet af et godt halvhundrede Aar ikke mindre end 20 Klostre; men derefter indtræder ogsaa en Standsning, og først i Begyndelsen af 15de Aarh. træffer vi nye Klosteranlæggelser, idet Erik af Pommern grunder Franciskanerklostre i Malmø (1419), Nykøbing paa F. (s. Aar) og i Helsingør (1420). I Slutningen af 15de og Beg. af 16de Aarh. oprettedes Klostre ogsaa i Køge (1485), Halmstad (1494) og Husum (s. Aar), foruden de to St. Clara-Klostre i København (1497) og Odense (1521)¹⁾.

Den stærke og hurtige Udbredelse af Ordenen i Danmark i dens første Aarhundrede staar i god Samklang med Ordenens Udbredelse ogsaa i andre Lande. Det 13de Aarh. var dens Væksttid. Allerede 1268 skal den have omfattet 8000 Klostre med 200,000 Munke²⁾.

Af de mange Franciskanerklostre med tilhørende

¹⁾ S. R. D. V, 511 ff.

²⁾ H. Thode: Frantz v. Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien, p. 373.

Kirker, Danmark i Middelalderen ejede, er desværre nu kun meget lidt tilbage. Af Klosterkirkerne staar endnu kun Kirkerne i Horsens, Nykøbing og Ystad. Resten er forsvunden. Graabrødrekirkerne i Viborg, Odense og Svendborg blev først nedrevne i det 19de Aarh.s første Halvdel, den i Viborg 1830¹⁾, Odense 1819²⁾ og Svendborg 1828; den sidste laa endnu i Ruiner helt op til 1860³⁾.

Den ældste af de bevarede Klosterstiftelser er den gamle Klosterkirke i Horsens. Klosteret stiftedes 1261 af Ridder Niels af Barritskov, der skænkede det sin Gaard i Byen (*curiam et residentiam . . . . longe lateque distentam*) og selv døde som Munk i Klosteret⁴⁾. Der er da Grund til at formode, at der her findes de ældste Spor af dansk Franciskanerarkitektur.

Horsens Graabrødrekirke⁵⁾, tidligere indviet til St. Johannes⁶⁾, er opført af Tegl; Granit findes anvendt enkelte Steder som Sokkelsten, og paa Nordsiden er enkelte Kvadersten indmurede i det midterste Parti af Skibet. Sandsten findes anvendt i Koret til enkelte arkitektoniske Detaljer.

Som Kirken nu viser sig, er den en treskibet Kirke med et smallere, retliniet afsluttet Kor mod Øst af Midtskibets Bredde. I Forbindelse med Korets nordøstligste Hjørne staar et Trappetaarn, der udgør 7 Sider af Tikanten. Baade paa Nord- og Sydsiden af Koret fortsættes Sideskibene i Kapeller, Nordsidens et mindre med et, Sydsidens et større med to Vinduer. Den nuværende Hovedindgang er i søndre Sideskib; ogsaa paa Nordsiden findes

¹⁾ M. R. Ursin: Stiftsstaden Viborg, p. 20.

²⁾ Trap: Danmark, 3. Udg. III p. 33.

³⁾ Nord. Tidskrift f. Oldk. 1836 p. 315.

⁴⁾ S. R. D. V, 513.

⁵⁾ Takket være Hr. Prof. Storeks Velvilje, har jeg kunnet benytte Tegninger og Opmaalinger af Kirken, som den var før sidste Restauration.

⁶⁾ P. H. Resen: Atlas Danicus S. 98.

nu helt nede ved Vestgavlen anbragt en Dør. Korets Længde er $30\frac{1}{2}$ Al., dets Bredde $11\frac{1}{2}$; Skibet er 45 Al. langt og $26\frac{3}{4}$ Al. bredt. — Ved den sidste store Restauration af Kirken, afsluttet 1892, forblev Koret i sine Hovedtræk uforandret; derimod var Restaurationen for Skibets Vedkommende langt mere gennemgribende. Kirkens Grundplan var den samme som nu, men Midtskibet ragede ikke saa højt op over Sideskibene. Disse sidste havde en Hvelvingshøjde af 10 Al.; Hovedskibet var da kun 5 Al. højere, og det hele dækkedes af et stort fælles Tag. Korets Hvelvinger var og er endnu 18 Al. i Højden.

Ved en nøiere Undersøgelse viser det sig imidlertid, at Kirken er bygget til højst forskellige Tider, og det bliver da Opgaven at sondre mellem de forskellige Byggeperioder, saa vidt muligt nærmere tidsfæste dem og derigennem naa til en klar Opfattelse af, hvorledes Kirken i Tidens Løb har faaet sin nuværende Skikkelse.

Stiger man op over det nordre Sideskibs Hvelvinger, finder man paa Midtskibets Nordmur mærkelige Spor af en utvivlsomt langt ældre Bygning. Ud for de 3 af Sideskibets 4 Hvelvingsfag strækker sig i en Højde af c. 10 Al. Resterne af en Frise, bestaaende af smaa Rundbuer; den er afbrudt paa to Steder af smalle Lisener, der deler hele Muren i 3 Fag; yderst i hvert af disse ses over de nuværende Hvelvinger Sporene af to spidsbuede Vinduer. Al Sandsynlighed taler imidlertid for, at der imellem dem har været et tredje, at der altsaa i hvert Fag har været en Gruppe paa 3 lige høje Vinduer. Lignende Spor af den ældre Bygning findes ogsaa over det søndre Sideskibs Hvelvinger, hvor der, i samme Højde og i samme Udstrækning som paa Nordsiden, ses en velbevaret Tandsnitfrise; ovenover denne følger, efter et almindeligt Skifte, et andet, hvor Stenene er stillede paa Højkant og lidt udkragede. Mærkelig nok har man da her anvendt et helt andet Motiv end paa den tilsvarende Væg; derimod gentages paa Sydsiden den plastiske Inddeling af Muren ved smalle Lisener fra den

nordre Mur. — Ogsaa Koret viser endnu Rester af en ældre Bygning, opført i Flugt med Skibets¹⁾. Paa Sydsiden ses, mellem Kapellet og vestligste Stræbepille — i en Højde af c. 10 Alen — en mærkelig Frisestump, bestaaende af to Tandsnit under en Hulliste og Rundstav. Ganske vist repræsenterer dette Fragment et tredje Frisemotiv; men da det ligger i samme Højde som de tidligere omtalte paa Skibet og bærer samme Stilperiodes Præg, taler alt for, at de ældre Partier af Skib og Kor tilhører en og samme Bygning.

Det er aabenbart, at vi her staa overfor Sporene af den ældste Klosterkirke. Den har haft en Længde af c. 55 Alen og en Højde af c. 10 Al. De tre Vinduer, i det mindste i hvert af de tre vestligste Fag, vare anbragte saaledes, at de umuliggjorde Opførelsen af Hvelvinger. Kirken har haft fladt Bjælkeloft. Af oprindelige Døraabninger fandtes ved sidste Restauration i Korets søndre Mur, udfør Kapellet, Resterne af en Dør, der kan have sat den ældste Klosterkirke i Forbindelse med en tilstødende Fløj af selve Klosteret, der havde sin Plads Syd for Kirken.

Sporene af Lisenerne paa den ældste Kirkes søndre Mur tyder bestemt paa, at denne oprindelig har staaet frit, og at fra først af ingen Korsgang her har stødt op til Kirken; de vilde i saa Fald være meningsløse. Nu fandtes der før 1892 Spor af en gammel Korsgang i søndre Sidskibs Ydermur; men denne tilhørte med sine plumpe, kantede Profiler i de spidsbuede Aabninger ud mod Klostergaarden, en langt senere Tid end den oprindelige Kirkebygning.

Imponerende har denne lave, noget langstrakte Klosterkirke ikke været, hverken hvad Ydre eller Indre angaar; og dog taler Murfladerne med deres pyntelige Friser om en ikke helt ringe kunstnerisk Smag og Kultur.

---

¹⁾ Jvf. Ministerialtidende 1894, B, p. 157.

Ejendommeligt for denne Kirkebygning er det, at Skib og Kor her har samme Bredde og gaar umærkeligt over i hinanden. Hvor Grænsen mellem de to Partier har været, kan ikke nu afgøres, men rimeligvis har Koret kun indtaget en ringe Del af Bygningen. For Franciskanerne var i de ældste Tider Skibet, ikke Koret, Hovedsagen; deres ældste Kirker i Tyskland havde som oftest kun en lille Apsis som Kor¹). Franciskanernes Hovedgærning var at prædike for Folket, at vække det religiøst; derfor slog de sig ned i Byerne, hvor Menigheden kunde fylde deres Kirker; det var for Folket, de byggede, ikke, som de ældre Munkeordener, hovedsagelig for sig selv. Det er i denne Henseende ogsaa betegnende, at de flyttede Prædikestolen ned i Skibet, noget, der snart ogsaa fulgtes i andre Kirker.

Hvad angaar Tiden for Opførelsen af denne ældste Graabrødrekirke i Horsens, giver de faa arkitektoniske Enkeltheder os dog nogle Vink. Ejendommelig er især Rundbuefrisen og de flade Lisener, der ere rent romanske Træk; hvad Frisen paa den søndre Mur angaar, viser den snarere hen til Overgangstiden mellem den romanske og gotiske Tid, hvor Tandsnittet fandt hyppig Anvendelse; det samme er Tilfældet med Profileringen af den gamle Kordør. Stærkere kommer dog Overgangsstilen frem i Grupperingen af Vinduerne tre og tre, som den kendes fra de vestligste Fag; mærkeligt er det blot, at de tre Vinduer er lige høje, medens Regelen er, at det midterste er højest. Den tredelte Vinduesgruppe er yderst karakteristisk for Overgangsstilen og gaar igen i mangfoldige af dens Kirkebygninger, saaledes, for blot at nævne nogle, Roskilde Domkirke og Cistercienserkirkerne i Løgum og Holme²).

Den ældste Klosterkirke i Horsens viser sig da at

1) Dehio u. Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes II B. p. 285.

2) Aarb. f. n. Oldk. 1887 p. 74.

være en Bygning fra Overgangstiden mellem den romanske og gotiske Periode. Efter sin Stil maa den henføres til sidste Halvdel af 13de Aarh., men utvivlsomt kan den dog dateres noget mere bestemt. — Som ovenfor nævnt stiftedes Klosteret 1261 og allerede 1275 kunde der afholdes Kapitelsmøde i den nye Stiftelse¹⁾. Sandsynligheden taler for, at Kirken maa have staaet færdig ved denne Lejlighed, og der er intet til Hinder for at antage, at det var samme Kirke, der nu er saa godt gemt indenfor den nuværende Bygning. Den er da sikkert opført mellem 1261 og 1275.

Graabrødrekirken i Ystad²⁾, oprindelig indviet til St. Nicolaus og St. Katharina, men senere — efter Hovedalterets Helgen — kaldet St. Peters³⁾, er opført af Tegl og bestaar af et Hovedskib med sydligt Sideskib, og et længere, tresidet afsluttet Kor med Taarn paa Sydsiden. Ogsaa denne Klosterkirke er kun naaet til vor Tid som Resultatet af mange Generationers Ændringer og Ombygninger; men endnu er det oprindelige Anlæg selv for en flygtig Betragtning let at skælne fra de senere tilbyggede Partier.

Kirkens nuværende Hovedskib danner tydeligt nok den ældste Del af det hele Anlæg og er i sine Hovedtræk megel vel bevaret. Kun er den søndre Væg bleven gennembrudt af Arkader ved Opførelsen af Sideskibet; derimod staaer den nordre Mur endnu ret uforandret, og i Kirkens Vestgavl findes Partier af den oprindelige Gavl indenfor en nyere Skalmuring.

Hele den enskibede Bygning havde en Længde af 74 $\frac{1}{2}$ Fod; Bredden var 26 Fod og Højden 35 F. Paa Nordsiden findes to ret flade Stræbepiller, der deler Muren

¹⁾ S. R. D. V, 519.

²⁾ Tegninger og Opmaalinger af Arkitekt V. Koch i Tegn. af æld. nord. Arkit. 4. Saml. I R.

³⁾ Brunius: Skånes Konsthist. 337.

i 3 Fag. Under Taget strækker sig en Frise af Kløverbuer og derunder et Tandsnitkifte. Mærkelige ere Vinduerne, hvoraf der findes eet i hvert Fag. Af de oprindelige Vinduer er nu kun det vestligste tilbage; det er et spidsbuet Dobbeltvindue; foroven findes mellem de to Spidsbuer anbragt et lille rundt Vindue med firkløverformet Udsnit. Tydelige Spor viser, at alle Nordsidens Vinduer har haft samme Form. Over sydlige Sideskibs Hvælvinger findes ligeledes Rester af samme Vinduestype. Dette Bygningsparti dækkes af tre en Sten tykke Krydshvælvinger, svarende til Nordmurens ydre Inddeling; de er opførte i een Støbning med den øvrige Bygning. Ribberne have Kløverbladsprofil og løbe ned paa Dværgsøjler paa hver Side af Gjordhusene. Disse ere brede og have stavformede Tværlistler.

Hele denne Bygning er skabt af Overgangsstilen. Denne træder tydelig frem i Vinduernes Form, der ganske tilhører Marburgertypen; et lignende Vindue findes i et af Nordkapellerne af Petrikirken i Malmø¹⁾ og i den oprindelige Del af Assens Kirkes Østgavl²⁾. Denne Vinduesform henhører til den tidlige Gotik; det samme er Tilfældet med Frisen paa Nordsiden. Ogsaa Hvælvingerne tilhører Overgangstiden; Konstruktionen, Ribbeprofiler og Halvsøjler, alt fører os ind i det 13de Aarh.s sidste Halvdel. Hvælvingerne i Ystad Klosterkirke ere særlig nær beslægtede med Hvælvingerne i Sorø Kirke fra tredje Fjerdedel af Aarhundredet; her genfindes ogsaa de karakteristiske Tværstave under Gjordbuerne, der ligeledes kendes fra St. Laurentius i Lund og Taarnbuen i Vor Frue i Roskilde³⁾, opført efter Branden 1242. Den oprindelige Graabrødrekirke

¹⁾ Wrangel: Tegelarkitekturen i norra Europa och Uppsala Domk., p. 73.

²⁾ Tegn- og Opmaalinger i Nationalmusæets Arkiv. Mig bekendt er Ystad, Malmø og Assens de eneste Steder, hvor denne Type forekommer i Middelalderens ældre Teglstensarkitektur i Danmark.

³⁾ J. B. Løffler: Danmarks romanske Kirkebygninger, p. 190.

i Ystad maa da henføres til Slutningen af 13de Aarh. Klosteret skal være stiftet 1267 af Ridder Holmger og hans Hustru¹⁾; 1290 afholdtes her det første Kapitelsmøde²⁾. Kan man ogsaa her gaa ud fra, at Kirken allerede da har staaet færdig? I saa Fald tilhører den Tiden mellem c. 1267 og 1290.

Den ældste Graabrødrekirke i Ystad har været en enskibet Bygning uden Adskillelse mellem Kor og Skib og efter al Sandsynlighed med en flad Afslutning mod Øst. Den har saaledes staaet den omtrent samtidige Klosterkirke i Horsens meget nær i Anlæg, men været af mindre Dimensioner. Til Gengæld har den med sine Hvelvinger og ejendommelige arkitektoniske Enkeltheder gjort et mere imponerende og virkningsfuldt Indtryk.

Arkitekturhistorisk set hører disse to Kirkebygninger til den Række af Bygninger, der repræsenterer Overgangs-stilen i dansk Teglstensarkitektur. Hertil hører — foruden Domkirken i Roskilde — for blot at nævne nogle af de vigtigste og ejendommeligste: Herlufsholms og Brahetrolleborg Klosterkirker, St. Nicolai i Svendborg; Dele af Vor Frue i Assens og Kirken i Vejle, Dominikanerkirkerne i Viborg (Søndresogns K.), Aarhus (Vor Frue) og Ribe (St. Kathrine) samt Klosterkirkerne i Asmild, Tvillum og Løgum. Denne Gruppe indeholder, kunstnerisk set, noget af det bedste og mest kultiverede indenfor dansk middelalderlig Arkitektur. Klosterkirkerne i Horsens og Ystad giver interessante Bidrag til et bedre Kendskab til denne hidtil lidet paaagtede Periode i dansk Kunsts Historie, hvis Forudsætninger og arkitektoniske Afstamning endnu er meget gaadefulde.

De ældste Graabrødrekirker i Horsens og Ystad viser os Franciskanerkirkernes Arkitektur paa dens tidligst paa-viselige Standpunkt i Middelalderens Danmark. Det vil da

¹⁾ S. R. D. V, 513.

²⁾ S. R. D. V, 519.

ikke være uden Interesse at undersøge, hvilke Fordringer Ordenen den Gang stillede til sine Kirkebygninger.

Frants af Assisi havde været den absolutte Fattigdoms Apostel og havde stillet Fattigdomskravet i dets ubønhørlige Strængthed til sine Tilhængere. Men dette Krav — ligesom mange andre — havde det vist sig vanskeligt at gennemføre fuldt ud. Idealet tørnede sammen med det praktiske Liv, og dettes Fordringer lod sig ikke saa let overhøre. Paa mange Punkter maatte Ordenen gaa paa Akkord med Verden, selv om mangfoldige holdt igen, og Ordenens Liv i Middelalderen er en stadig Kamp mellem de strængere Spiritualer og de mildere Konventualer. Umuligheden af at gennemføre Idealet, og paa den anden Side Stræben efter at holde fast derved kommer ikke mindst frem paa Kunstens Omraade og særlig paa Arkitekturens.

Franciskanernes første Ordensregel, stadfæstet af Pave Honorius III 1223, kræver af Brødrene, at de »ikke maa tilegne sig noget, hverken et Hus eller et Sted eller nogen Ting; men som Fremmede og Tilrejsende i denne Verden skulle de tjene Herren i Fattigdom og Ydmyghed og gaa efter Almisser«¹⁾.

Men denne Fordring viste sig straks uigennemførlig; allerede i Frants' Levetid rejste sig rundt om i Italien smaa tarvelige Bedehuse for de smaa Brødre, og Frants saa gennem Fingre dermed; men da snart det ene store, prægtige Kloster efter det andet voksede op omkring ham, blev han forarget. »Er det«, udbrød han i Bologna, »de fattige Evangeliskes Bolig? Er dette store, stolte Palads de smaa Brødres? Dette Hus anerkender jeg ikke som vort og regner ikke dem for mine Brødre, som bliver i det.« Derfor befalede han alle, der vilde regnes for hans Tilhængere, at forlade det²⁾. Men det hjalp ikke,

¹⁾ Fr. Nielsen: Hdb. i Kirkens Hist. II, 735.

²⁾ H. Thode: anf. Skr. p. 288.

og over Frants selv rejste sig den prægtige Gravkirke i Assisi, medens store pralende Kirker skød op rundt om i Italien. Det vakte ganske vist Forargelse hos mange, og i det hele opstod en Trang til nøjere at faa fastslaaet Regler for, hvorledes de smaa Brødre maatte bygge de Klostre, de dog alligevel ikke kunde undvære.

Allerede paa de forskellige Generalkapitler eller af Generalministrene var enkelte nye Regler føjede til den oprindelige af 1223, og disse nye Bestemmelser blev paa Bonaventuras Foranstaltning Genstand for en Redaktion paa Generalkapitlet i Narbonne 1260. Følgen blev Generalkonstitutionen af samme Aar, der ogsaa indeholder Regler for Franciskanernes Bygninger¹⁾. Der advares her mod at gøre disse til Seværdigheder ved prægtig Udstyrelse med Malerier, Søjler eller prægtige Vinduer eller ved altfor stor Udstrækning i Længde, Brede og Højde. Og endelig hedder det: »Men Kirkerne maa paa ingen Maade overhævelles, undtagen Hovedkapellet $\varnothing$: Koret (major capella); Klokketaarn i Skikkelse af et enkeltstaaende Taarn maa fremdeles ikke findes noget Sted«. Om Udstyrelsen af Kirkerne hedder det videre: »Ligeledes maa der fremdeles intetsteds være Vinduer med figurlige Fremstillinger eller Malerier, med Undtagelse af Hovedvinduet bag Højalteret i Koret, hvor der maa være Billeder af den Korsfæstede, den hellige Jomfru, St. Johannes, St. Franciscus og St. Antonius«²⁾. Endelig vedtog Generalkapitlet forskellige Bestemmelser, der skulde gennemføre Tarveligheden end yderligere. Det blev saaledes forbudt at have Røgelsekar, Kors og Kander af Sølv; Kalkene skulde være simple og maatte ikke overstige en vis Vægt; der maatte ikke være flere Kalke end Altre, undtagen en for Klosteret³⁾.

Alle disse Bestemmelser krævede altsaa stræng Tarve-

¹⁾ Archiv f. Litteratur und Kirchengesch. des Mittelalters, 6 B. p. 7 f.

²⁾ Anf. Skr. p. 94.

³⁾ Anf. Skr. p. 34.

lighed gennemført baade i Arkitekturen og i Kirkers og Klosters Udstyrelse. Ser vi paa Klosterkirken i Horsens, der netop blev paabegyndt faa Aar efter Konstitutionen i Narbonne, har den næppe været i Strid med dennes Forskrifter. Den omtrent samtidige Kirke i Ystad har ved sine Hvælvinger fjærnet sig noget fra den paabudte Simpelhed, uden dog ganske at bryde med den. Disse enskibede Kirker, med Skib og Kor i een Støbning, repræsenterer i det hele den simpleste og mest ligefremme Form for en Kirkebygning. I andre Lande, og særlig i Italien, fjærnede man sig, som tidligere antydet, allerede meget tidligt fra Ordensreglernes og Stifterens Forskrifter, og her opførtes Kirkebygninger af Basilikatypen, den franske Kathedral- og Cisterciensertype. Dog holdt den simple, enskibede Form sig i Umbrien og Toscana¹⁾. Samme Type findes i Frankrig²⁾, hvor den holder sig hele Middelalderen igennem. Ogsaa i Tyskland synes man fra først af gennemgaaende at have anvendt den enskibede Kirkeform og her — navnlig i Teglstenslandene — findes Franciskanerkirker fra Ordenens ældre Tid, der gaaanske svarer til de danske i Horsens og Ystad. Dette gælder navnlig Kirken i Prenzlau³⁾ og de oprindelige Anlæg i Salzwedel⁴⁾ og Brandenburg⁵⁾. Forøvrigt ligger det udenfor denne Afhandlings Plan at komme ind paa en nærmere Skildring af Franciskanernes Arkitektur i Europa. undtagen for saa vidt der kan paavises Forbindelser og Slægtskab med de danske Franciskanerkirker.

Som allerede nævnt, efterlod Middelalderen de to Klosterkirker i Horsens og Ystad i en fra det oprindelige Anlæg væsentlig ændret og udvidet Skikkelse. Hvilke

¹⁾ H. Thode: anf. Skr. p. 316 ff.

²⁾ A. Lenoir: Architecture monastique II—III, 204 f.

³⁾ Adler: Mitteltalt. Bachsteinsbauw. des preuss. Staats II B. Bl. LXXXXIX.

⁴⁾ Anf. Skr. I, p. 88.

⁵⁾ Anf. Skr. I, p. Bl. XIX.

var nu disse Ændringer og Udvidelser, og naar har de fundet Sted?

Den beskedne Bygning, Brødrene i Horsens fra først af havde rejst som deres Kirke, har i Længden vist sig utilstrækkelig til at rumme Folkeskarerne, der strømmede til; maaske er ogsaa Brødrenes Tal vokset, at dømme efter den stærke Udvidelse af Koret.

Man nedrev da til Dels den gamle Kirkes østligste Fag og opførte et selvstændigt, lige afsluttet Kor med højere Mure og større Udstrækning mod Øst. Det blev 30¹/₂ Al. langt og 11¹/₂ Al. bredt. Til dets nordøstligste Hjørne slutter sig det lille Trappetaarn, der polygonalt vokser frem af det kredsrunde Sökkelparti. Materialet er Tegl; kun i Sökkelen er anvendt Granit. Taarnets Granitsokkel er smukt profileret, men minder mærkeligt om romanske Sökkelprofiler. Koret fik fire Krydshvælvinger, hvis Ribber løbe ned paa Blad-Kapitæler, fortsættes igen et Stykke og opfanges af Konsoller; kun paa Nordsiden i østligste Fag løber Ribberne helt ned til Gulvet. — Paa Nordsiden fandtes tre spidsbuede Vinduer; Sporene af et fjerde ses endnu over Hvælvingerne i det nordre Kapel, der har skaaret dette Vindue bort, ligesom den vestligste af Nordsidens 3 Stræbepiller. — Korets Sydside er mere uregelmæssig. Kun det østligste Fag har Vindue, der paa en uskøn Maade er anbragt lige op ad nærmeste Stræbepille. De to eneste Stræbepiller paa denne Side staa uregelmæssigt og altfor tæt; dertil kommer, at Kapellet nu dækker Murens vestlige Halvdel. Denne Uregelmæssighed i Korets Sydside skriver sig sikkert fra, at Klosterets Bygninger her ere stødt op til Kirken, rimeligvis hvor nu Kapellet staa. Den flade Østgavl havde et stort, spidsbuet Vindue mellem to Stræbepiller; baade i dette og i flere af Korets andre Vinduer fandtes Spor af, at de har været delte ved Stave. Gavlens bar en smuk Blindingsdekoration.

Samtidig med Opførelsen af Koret forhøjede man Murene i den gamle Kirkes 3 vestligste Fag

c. $4\frac{1}{2}$ Al., saa de fik samme Højde som Korets. Baade paa Nord- og Sydsiden blev det nye Murparti gennembrudt af 4 lave, spidsbuede Aabninger; de østligste er rigest profilerede. Imellem disse Aabninger findes paa Nordsiden Spor af Stræbepiller, og paa Væggen ind mod Skibet saas før sidste Restauration Leje afsat til Hvælvinger¹⁾. Der var altsaa tænkt paa 4 Hvælvingsfag, der vilde faa samme Forhold som Korets, medens den tilsvarende Del af den nuværende Kirke kun har 3 Fag. Øverst sammenholdes hele Bygningen, baade Kor og Skib, af samme Gesims, bestaaende af Hullister og Rundstave.

Her staa vi ved det mest gaadefulde i Kirkens Bygningshistorie. Har man først opført nordre Sideskib og først senere forhøjet Midtskibet og tilbygget Koret? Eller er det Sideskibet, der først er føjet til senere? I begge Tilfælde staa Disharmonien mellem Skibets Tredeling og det forhøjede Partis Firedeling som en Gaade. Her et Forsøg paa at forstaa Tanken og Planen i dette Parti af Klosterkirken; det er kun en Hypothese, men den har dog maaske nogen Sandsynlighed for sig.

Gesimsen, de paatænkte Hvælvinger og Sporene af Stræbepiller kunde tyde paa, at man har tænkt sig denne Del af Kirken, enten som en ligefrem Fortsættelse af Koret, saa den hele Bygning beholdt det ældre langstrakte Præg og forblev enskibet, eller som en Højkirke, hævende sig op over et nyt tilbygget nordre Sideskib. Det første vilde æstetisk set have været højst uheldigt, da det sammenflikkede i Bygningen vilde være traadt stærkt frem; den anden Plan — med et Sideskib paa 4 Hvælvingsfag, aabnende sig med Arkader ind mod Midtskibet, og hvis Tag stødte op til Højkirkens Mur under Aabningerne —, var langt mere tiltalende. Nærmest fulgte man, synes det, denne sidste Plan, dog ikke helt. Den paatænkte Inddeling af Vestpartiet i 4 Fag er aabenbart bleven

¹⁾ Ministerialtidende 1894 B. p. 157.

opgivet; i Stedet derfor deltes Højkirken i tre Fag, hvis Hvælvinger laa nogle Alen lavere end Korets. Af Blindingsdekorationen paa Kirkens Vestgavl, som den var før Restaurationen, fremgaar det, at man har ladet det tilbyggede Sideskibs Tag støde til Midtskibet lige under Gesimsen. Praktisk havde denne Ordning imidlertid sine Fordele; efter den oprindelige Plan vilde det forholdsvis korte Skib faa altfor mange Piller; Sideskibet vilde blive for isoleret, og Kirken vilde ikke faa den Rummelighed, en Franciskanerkirke krævede; en Ordning med to Piller var da langt at foretrække. Netop denne Stræben efter Rummelighed og Plads var det, der i Tyskland førte til, at man gjorde Mellemmrummene mellem Pillerne store og Pillerne selv slanke¹). Denne Ordning er imidlertid ikke bleven gennemført straks, som det senere nærmere skal paavises. Hvorledes Forholdet har været i Mellemtiden, lader sig ikke forklare. — Sideskibets Mur havde tre Vinduer, et i hvert af de tre Fag; deres oprindelige Form var allerede før 1892 forsvunden; Stræbepiller manglede, og Muren var kun afbrudt — foruden af Vinduerne — af en lille spidsbuet Dør nær ved Vestgavlen. Materialet er her, som i Midtskibet, af Tegl, men i Muren og Sökkelen er anvendt mange Granitkvadre og bl. a. en gammel romansk Tympanon; disse Bygningsdele skriver sig aabenbart fra en gammel romansk Granit-Kirke; sammesteds fra er rimeligvis Kirkens romanske Døbefont. Tre Arkadebuer satte Hoved- og Sideskib i Forbindelse med hinanden; de vare meget plumpe, med retvinklede Profiler. De brede Gjordbuer udgik fra simple, retvinklede Fremspring paa Pillerne.

De tre Hvælvingsfag i Midt- og Sideskib ere forskellige fra Korets; her findes Krydshvælvinger, og almindelige Ribber danner Skellet mellem Fagene. Ribbernes Profil er overalt den samme kløverformede. Skibets Hvælvingskapper er derimod stærkere delte; her findes brede Gjordbuer

¹) Dehio: Gesch. der deutschen Baukunst p. 199.

mellem Fagene og Ribbeprofilerne ere forskellige; i de to Hvælvingsfag nærmest pæreformede; i det tredie med retvinklet Profil; Sideskibets Hvælvinger har alle samme Ribbeform, der minder om den, der er anvendt i Hovedskibets vestligste Hvælvning.

Som tidligere nævnt findes i det nuværende søndre Sideskib Spor af en ældre Korsgang; i den søndre Murses endnu, ud for den ældre Kirkes tre Fag, fem nicheformede, spidsbuede Fordybninger, der i sin Tid har været aabne ud til Klostergaarden. Øst for dem fandtes Spor af en Døraabning, der sikkert har ført ind til Klosteret eller ud til dets Gaard. Disse Aabninger har simple retvinklede Profiler.

Paa et eller andet Tidspunkt er imidlertid denne Korsgang bleven draget med ind i Kirken som et søndre Sideskib, der ved tre spidsbuede Arkader blev sat i Forbindelse med Hovedskibet, om muligt paa en endnu mere plump og raa Maade, end Tilfældet var for det andet Sideskibs Vedkommende.

Endelig er hele Kirken bleven forlænget mod Vest med eet Fag; Vestgavlen fik et stort spidsbuet Vindue mellem to ulige svære Stræbepiller. Nordre Sideskib, rimeligvis ogsaa søndre, fik hver et Vestvindue. Gavlen prydedes med en Blindingsdekoration af simpleste Art, hvor smaa firkantede Blindinger tilsammen dannede de tre Sider af Gavltrekanten.

Medens det med nogenlunde Sikkerhed lod sig angive, fra hvilken Periode den ældste Klosterkirke skrev sig, bliver det ulige vanskeligere at afgøre dette for de senere Bygningsafsnits Vedkommende.

Lettest lader det sig gøre med Koret og den samtidige Forhøjelse af Hovedskibets Mure. En Sammenligning mellem dette Parti og de øvrige giver i arkitektonisk Henseende ubetinget Koret og de med det samtidige Dele Prisen. Korets Hvælvinger er rene og fine i Formen; gennem Profiler, Kapitæler og Konsoller gaar

den samme noget nøgterne, men noble Aand. Der er aabenbart et Spring i Tid mellem denne Del af Kirken og de senere Partier, hvor Sansen for kultiverede Former er forsvunden, hvor Rumforholdene ere trykkede, og alt bærer et simplere og langt mere haandværksmæssigt Præg. Horsens Graabrødrekirkes Kor staar i det hele meget højt indenfor vor gotiske Arkitektur.

Hørte den gamle Kirke til Overgangsstilen, sætter Koret os derimod midt ind i Gotiken. Stræbepillerne, de flerdelte Vinduer, Hvælvinger, Konsoller, Bladkapitæler, alt bærer den modne Gotiks Præg. Men til hvilket Tidspunkt indenfor Gotikens mer end tohundredaarige Periode skal nu denne Bygning henføres? Heldigvis giver den os selv nogle Vink, og dette gælder navnlig Blindingsdekorationerne paa Korets Gavl. Denne Dekoration gengiver den tredelte Vinduesgruppe i maskeret Form og er tydeligt nok en Reminiscens fra Overgangsstilen. Selve Dekorationen danner ved sine rene og rolige Forhold en velgørende Mod-sætning til de urolige og mønsteragtige Blindingsformer fra Gotikens Slutningsperiode. En Dekoration, ganske svarende til den i Horsens, findes paa Nordkapellerne i Petrikirken i Malmø, der stammer fra det 14de Aarh.¹⁾ Sandstenskonsollerne i det Indre med afvekslende retvinklede og runde Led gør et noget massivt Indtryk og hører hverken hjemme i den tidlige eller sene Gotik, men indtager nærmest en Overgangsstilling. Naar der til disse Enkeltheder føjes Træk som Taarnsokkelens om den romanske Tid mindende Profil og Triforiumsbuerne i Hovedskibets øvre Murparti, der minder om St. Knud i Odense, kan disse Partier af Klosterkirken i Horsens næppe gøres yngre end Tiden omkring Aar 1400. Herpaa tyder ogsaa Stilen i de to malede Vaabenskjolde fra Korets nordre Mur.

Vanskeligere bliver det at udtale sig om Tidspunktet

¹⁾ Wrangel: Anf. Skr. p. 73.

for de øvrige Forandringer i Kirkens Bygning. Naar er Midtskibets Hvælvinger og nordre Sideskib, naar er Korsgangen bygget? Som tidligere nævnt tyde de arkitektoniske Enkeltheder, den store Simpelhed og Mangel paa Form paa, at disse Afsnit skriver sig fra en yngre Tid end Koret. Det er sandsynligt, at Hvælvingerne i Midtskibet, hele nordre Sideskib og Korsgangen hører til samme Byggeperiode. Men Mangelen paa karakteristiske, arkitektoniske Enkeltheder gør det umuligt ad denne Vej at fastslaa Opførelsestiden nærmere. Ribbernes Former giver intet fast Holdepunkt, og det samme gælder de tarvelige, retvinklede Profiler i Arkader og Nischer, der er saa almindelige, særlig i Middelalderens sidste Aarhundreder. En Tidsgrænse opad giver maaske de Rester af Kalkmalerier, der tidligere fandtes i Midt- og Sideskib; de skrev sig nærmest fra sidste Fjerdedel af 15. Aarh.¹⁾ Man kan da med nogen Sandsynlighed sætte disse Bygningsdele til Midten af 15de Aarh.

Senere er da Korsgangen omdannet til et søndre Sideskib og Kirken forlænget mod Vest; om dette er sket samtidig, er nu vanskeligt at afgøre. Søndre Sideskib blev i 18de Aarh. stærkt restaureret og mistede meget af sin oprindelige Karakter. Vestgavlens tarvelige Blindingsdekoration giver heller intet Holdepunkt, lige saa lidt som den stærkt kuplede Hvælving, der kun ved sin Form viser hen til et senere Tidspunkt end Midtskibets øvrige Hvælvinger. Dog er det sandsynligt, at begge Partier skriver sig fra Middelalderen og hører hjemme i Gotikens Slutningsperiode. Der findes imidlertid en Underretning om, at Klosteret brændte 1497²⁾; hvorvidt denne Brand er gaaet ud ogsaa over Kirken, vides ikke; men Byggearbejderne paa Klosteret kan dog have ført til Byggearbejder ogsaa paa Kirken, og muligvis har man ved denne Lejlighed —

¹⁾ M. Petersen: Kalkmalerier p. 117.

²⁾ Pontoppidan: Annales eccl. D. II, 713.

altsaa omkring Aar 1500 — foretaget disse to Udvidelser af Kirken¹).

I Løbet af 15de Aarh. er der da blevet bygget livligt paa Klosterkirken i Horsens, og den er undergaaet betydelige Forandringer. Reformationen ophævede vel Klosteret, men lod Kirken staa, idet den af Frederik I. skændedes Byen til Sognekirke. I 18de Aarh. tilbyggedes de to Kapeller, og 1730—40 gennemgik Kirken en betydelig Restauration; ved denne Lejlighed indsattes nye Hvælvinger i søndre Sideskib og nye Vinduer sammesteds, samt i nordre Sideskib; det brøstfældige Murværk blev særlig paa Sydsiden erstattet med hæslige, gule Tegl, og endelig er sikkert først da hele Kirkens Skib bragt under samme Tag. Fra samme Restauration skrev sig ogsaa Gesimsen og Taget paa Trappetaarnet.

Skønt Horsens Graabrødrekirke til Trods for sit lange og omskiftelige Levnetsløb endnu sad inde med meget af fordums Tidens Skønhed og Renhed i Stil, havde dog Omændringer og Tilbygninger — udførte uden Omhu og uden Smag — skæmmet Bygningen i dens Helhed og gjort Kor og Skib til to vidt forskellige Bygninger, der kunstnerisk set intet havde med hinanden at gøre. Og imidlertid forfaldt Kirken mere og mere; den underkastedes da en gennemgribende Restauration af Prof. Storck, der afsluttedes 1892. Efter Kirkens ældre Plan hævedes Hvælvingerne i Midtskibet, saa Triforiumsbuerne nu føre ind til Rummet over Sideskibenes Hvælvinger. Pillerne ombyggedes, og overalt gennemførtes saavidt muligt de gamle Profiler, som de endnu fandtes i Vinduer og Døre. Hoved- og Sideskibene fik særskilte Tage og en Tagrytter anbragtes²).

De samme Krav til større Rummelighed, der rejste sig for Horsens Klosterkirkes Vedkommende, gjorde sig imid-

¹) En lignende Inddragelse af en oprindelig Korsgang i selve Kirkebygningen fandt ogsaa Sted ved den nu nedrevne Graabrødrekirke i Odense. — Jvf. Tegninger i Natm.s Arkiv.

²) Jvf. Ministerialtidende 1894 B. p. 157.

lertid ogsaa i høj Grad gældende i Ystad, hvor Brødrene maatte lade foretage lignende Ombygninger og Udvidelser.

Den oprindelige Kirke forlængedes mod Øst ved Tilbygning af et langstrakt Kor med tresidet Afslutning. Det opførtes ikke ganske i Flugt med den oprindelige Kirke, men gjordes lidt bredere. Dets Længde er $21\frac{1}{2}$ Al.; Bredden 12 Al. Korets Mure ere forsynede med Stræbepiller, der mod Nord og Syd deler Murfladen i 3 Fag og mod Øst markerer Korslutningens Tredeling. Den midterste Pille paa Sydsiden er sværere end de andre og giver Plads til en Vindeltrappe, der fører op over Hvælvingerne. Vinduerne — tre mod Nord, tre mod Syd og tre mod Øst — har samme høje, slanke spidsbuede Form som Korvinduerne i Horsens Klosterkirke og ere smukt profilerede. Østgavlens Blindingsdekoration minder i sit Princip ligeledes meget om den tilsvarende Gavl i Horsens. Koret har — svarende til Murfladens ydre Inddeling — tre Fag Krydshvælvinger; den østligste Hvælving dækker baade det noget smallere østligste Fag og Korslutningen. De treleddede Ribber løbe ned paa Halvsøjler.

Korets nordre Mur er nu tildels skjult af den senere tilbyggede Klosterfløj, men er dog endnu i det væsentlige uforandret.

Hele denne Korbygning er et Værk af den udviklede Gotik; i Karakter og Anlæg er den meget nær beslægtet med Koret i Horsens Klosterkirke, og ovenfor er Slægtskabet paavist ogsaa for enkelte Detaljers Vedkommende. Man fejler da næppe ved at henføre Koret i Ystad Klosterkirke til Tiden omkring 1400. Imidlertid opførtes ogsaa udfor Skibets østligste Fag paa dets Sydside et Kapel; Skibets Mur blev i den Anledning gennembrudt for at give Plads til en spidsbuet Arkade, der skulde sætte de to Bygningsdele i Forbindelse indbyrdes. Dette Kapel har samme stilfulde og rene Præg som Koret og er utvivlsomt ganske samtidigt med det. — Fra en noget senere Tid skriver sig Tilbygningen af to Fag til Kirkens sydlige

Væg; de sattes i Forbindelse med det oprindelige Kapel og med selve Kirken, og der er saaledes ved disse nye Bygningspartier skabt et sydligt Sideskib. Dettes to vestligste, sidst tilkomne Fag staar i arkitektonisk Værd langt tilbage for det østligste; alt er her raat og uskønt og overstiger ikke det tarveligste Haandværksarbejde; der maa være et betydeligt Spring i Tid mellem de to Bygningsafsnit, og Sideskibets yngste Parti fører os langt ned mod Middelalderens Slutning, hvor det overhovedet synes, som den kunstneriske Ævne er i Aftagende, i det mindste indenfor Arkitekturen. Det tilhører sikkert Tiden omkring Aar 1500. Samtidig hermed maatte Vestgavlen undergaa en Forandring; den fik en smagløs og urolig Blindingsdekoration, der ogsaa paa dette specielle Felt, hvor Teglstensarkitekturen i tidligere Tider havde fejret store Triumfer, fører os ind i en Forfaldsperiode. — Fra Middelalderens Slutning skriver sig ogsaa Taarnet paa Korets Sydside mellem dens to østlige Stræbepiller. Det er ligeledes uden særlig arkitektonisk Interesse.

Ved Reformationens Indførelse stod Ystad Graabrødrekirke da som en ret anelig Bygning med Kor, Hoved- og Sideskib og Taarn. Mod Nord viste, indtil for nogle Menneskealder siden, tydelige Spor af Hvælvingkapper, at en Korsgang her har sluttet sig til Kirken¹).

Reformationen skaanede Kirken og en Del af Klosteret. 1532 overlodes Klosterkirken til Ystad By og har siden tjent den som Sognekirke²).

Fra Begyndelsen af 15de Aarh. fik, som allerede omtalt, Graabrødreordenen et Opsving her i Landet. Af dette yngre Kuld Klosterstiftelser er af Kirker kun Klosterkirken i Nykøbing paa Falster tilbage.

Klosteret her var en af de tre Stiftelser, Erik af Pom-

¹) Brunius: Skaanes Konsthist. p. 332.

²) Brunius: anf. Skr., p. 336.

meren grundlagde, stiftet til Ære for Gud, Vor Frue, St. Mikael og St. Franciskus i Aaret 1419¹⁾.

Den nuværende Kirke er en temmelig lang, enskibet Bygning med tresidet afsluttet Kor. Gavlene ere prydede med Blindinger og kamtakkede. I Vestgavlen findes den spidsbuede Indgangsdør, og over den et større ligeledes spidsbuet Vindue med en ret rig Ledføjning. Kirkens Vest- og Sydside er forsynet med Stræbepiller; mellem Stræbepillerne paa Sydsiden findes store spidsbuede, simpelt indfattede Vinduer. Langs en Del af Kirkens nordre Mur strækker sig endnu en Fløj af den gamle, smukke Klostergang.

Hele Kirken er nu overhælvvet, men disse Hvelvinger bærer bestemt Renæssancens Præg og skriver sig maaske fra Dronning Sofies Enkeperiode paa Nykøbing Slot²⁾. Maaske var det ogsaa hende, der satte Korsgangen i Forbindelse med Kirken ved nogle yderst raat gennemhuggede Aabninger i Skillemuren og saaledes skabte den om til et nordre Sideskib. Disse Aabninger fandtes endnu for en Menneskealder siden³⁾.

Kirkens Vestparti staar mod Nord i Forbindelse med en Fløj af det gamle Kloster. Men mellem denne og Kirken er paa en mærkelig umotiveret Maade opført et Taarn, hvis øverste Partier imidlertid har undergaaet adskillige Forandringer i Tidernes Løb. Dets nuværende indknebnede Beliggenhed gør den Tanke meget sandsynlig, at man først har opført Taarnet og først senere den nuværende Klosterbygning. I Modsætning til hvad der ellers var det almindelige ved Franciskanerkirker, er Taarnet her ikke opført ved Koret, men skubbet helt ned mod Vestgavlen.

¹⁾ S. R. D. V, 517.

²⁾ Det har dog sikkert været Meningen allerede fra første Færd at indbygge Hvelvinger, hvilket fremgaar af Stræbepillerne og det polygonale Kor. Men man synes under Arbejdet at have opgivet denne Tanke.

³⁾ Dette skyldes velvillig Meddelelse af Hr. Arkitekt Glahn i Nykøbing.

En lille Ejendommelighed ved Kirken kunde tyde paa, at den er opført i to Perioder. Vest for anden vestligste Stræbepille paa Sydsiden og paa det ligeoverfor liggende Sted i Nordmuren findes nemlig Spor af en Øgning af Murværket. Den kunde tyde paa en Afbrydelse i Arbejdet paa kortere eller længere Tid. Men da paa den anden Side Blindingsdekorationerne paa Øst- og Vestgavl har ganske samme Karakter, taler dette for en samtidig Opførelse af hele den egentlige Kirkebygning. Disse Blindinger giver i det hele taget det eneste kronologiske Holdpunkt, idet de enkelte Ledføjninger ere uden Betydning, og Kirken er blottet for mere karakteristiske Enkeltheder. Men disse Blindingsdekorationer bærer Præget af en mærkelig sen Tid. De indeholder de kedelige og tørre geometriske Mønstre, der er saa almindelige henimod Middelalderens Slutning. Paa samme Periode tyder ogsaa de fladbuede, nu blændende Vinduer paa Korets Nordside. Opførelsen af et Taarn kan man ogsaa kun tænke sig forekommende i en forholdsvis sen Periode. I tidligere Tider nøjedes man ved Graabrødrekirkerne — som i Horsens — med et beskedent Trappetaarn. — Kirken kan da næppe være bleven til før langt ind i det 15de Aarh., maaske først i dets sidste Tredjedel, og Taarnet maa da være noget yngre. Begge dets Klokker er fra Slutningen af 15de Aarh.; den ene fra 1493; og meget muligt angive de Taarnets Opførelstid¹).

Naar Brødrene i Nykøbing saaledes ikke har forhastet sig med at opføre en ny Kirkebygning, ligger det utvivlsomt i, at Kong Erik, samtidig med at han stiftede Klosteret 1419, skænkede det St. Nicolai Kapel. Dette har da sikkert en rum Tid tjent som Klosterets Kirke.

Paa Reformationstiden skænkedes Kirken 1532 til Nykøbing By som Sognekirke²). 1873—74 underkastedes den en Restauration under Ledelse af Herholdt; ved denne

¹) Trap: Danmark, 3. Udg. III, 149.

²) Trap: Danmark, 3. Udg. III, 150.

Lejlighed blev det tidligere tilmurede Vestvindue aabnet igen og det nuværende Stadværk indsat i alle Vinduer. De tidligere hæslige Aabninger ind til Korsgangen blev erstattede med smukke spidsbuede Arkader, og Rummet ovenover dennes Hvælving omdannedes til et Galleri, aabnende sig ind mod Kirken.

Nykøbing Klosterkirke viser os da en nogenlunde helstøbt Kirke fra Gotikens Slutningperiode i Danmark. Men ogsaa paa anden Maade er den interessant, idet den indtager en særlig Stilling overfor de tidligere omtalte Graabrødrekirker.

Den er anlagt i den ældre enskibede Form, og det paa et forholdsvis sent Tidspunkt, da de to andre Kirker allerede var begyndt at udvide sig og arbejde sig frem til noget rigere Anlæg. Men den har ved sine virkelig smukke og rene Forhold været — hvad den skulde være — et rummeligt og lyst Prædikerum.

At denne Kirke i det 15de Aarh. har indtaget en Særstilling indenfor danske Franciskanerkirker, fremgaar ogsaa ved en Undersøgelse af de 3 nu nedrevne Graabrødrekirker i Odense, Svendborg og Slesvig, — saavidt Forfatteren bekendt, de eneste af de forsvundne danske Franciskanerkirker, hvis Anlæg for Øjeblikket kendes. Den Trang til større og aneligere Kirkerum, der saa stærkt gjorde sig gældende i Horsens og Ystad træder ogsaa frem her.

Kirkerne i Odense og Svendborg har tilhørt den udviklede Gotik og navnlig synes Klosterkirken i Svendborg at have været en ualmindelig smuk og harmonisk Bygning. Endnu opbevarer Nationalmusæet Kapitæler fra begge Kirker — 5 fra Odense og mindst 14 fra Svendborg —, hvoraf særlig de sidste med deres fine Profiler og frisk modellerede Løvværk, der endnu hist og her bærer Spor af Farve, hører til det bedste i sin Art i Danmark. Begge Kirker har bestaaet af et Hovedskib med et Sideskib og et langstrakt Kor i Fortsættelse

af Hovedskibet — alt opført i een Støbning. I Odense havde Koret en tresidet Afslutning. I begge Kirker sluttede sig til Hovedskibet en Fløj af Korsgangen¹⁾.

Klosteret i Odense stiftedes af Erik Glipping 1279; den Kirkebygning, der da rejstes, kan imidlertid ikke være identisk med den i 19de Aarh. nedrevne, der tyder paa en senere Tid; naar det imidlertid fortælles, at Biskop Nicolaus af Odense 1343 »indviede denne Kirke, efter at den var fuldendt og Højalteret« (consummatam hanc ceclesiam et majus altare . . . consecrauit)²⁾, maa denne Indvielse sikkert have gældt den 1819 nedrevne Kirkebygning. Senere indtog man her — som i Horsens — Korsgangen i Kirken som et andet Sideskib og opførte et Taarn ved Koret.

Klosteret i Svendborg grundlagdes 1236 af Astrad Fracke, fordum Valdemar Sejrs Drost; men heller ikke her fik den oprindelige Kirkebygning Lov at blive staaende. Biskop Nicolaus af Odense indviede ogsaa i Svendborg Brødrenes nye Kirke i Aaret 1361³⁾.

Ogsaa Graabrødrekirken i Slesvig havde et toskibet Anlæg⁴⁾.

Kastes til Slut et samlet Blik paa de danske Franciskanerkirker, der her har været Genstand for Undersøgelse, lader det sig paavise, at der har fundet en Udvikling Sted fra de simple, enskibede Anlæg til mere sammensatte. Kun Klosterkirken i Nykøbing danner en Undtagelse. Det 13de Aarh. skabte de smaa, enkle Kirker i Horsens og Ystad; i det 14de Aarh.s Midte opstod de toskibede Kirker i Odense og Svendborg; ved Begyndelsen af det 15de Aarh. og i Løbet af dette udvidedes de to førstnævnte Kirker og fik samme Form som disse og Kirken i Slesvig. Ved Middelalderens Udlob var endelig

¹⁾ Tegn. og Opmaalinger i Nationalm.' Arkiv.

²⁾ S. R. D. V, 511.

³⁾ S. R. D. V, 511.

⁴⁾ R. Haup: Bau- u. Kunstdenkm. der Provinz Schlesw.-Holstein II, p. 327.

Kirkerne i Horsens og Odense voksede fra to- til treskibede, og i Ystad og Odense var — foruden i Nykøbing — knejsende Taarne skudt i Vejret. Man kan i Opførelsen af disse større og stateligere Kirker se et Vidnesbyrd om ydre Fremgang for Franciskanerordenen; den andre Steder saa oprivende Strid mellem Spiritualer og Conventualer mærkes der heller intet synderligt til her i Landet; de mange Udvidelser af Kirkerne og de rigere Nyanlæg kunde ogsaa tyde paa, at Befolkningen i vedkommende Byer er vokset. Men paa den anden Side lader det sig ikke nægte, at Ordenens Kirker havde fjærnet sig ikke lidt fra den oprindelige Simpelhed, der skulde være et Udtryk for de smaa Brødres Fattigdom og ydmyge Sind. Selv om Udlandets Franciskanerkirker ofte langt overgik vore i ydre Pragt og imponerende Forhold, har det dog ikke uden Grund kunnet være møntet paa Ordenen i Danmark, naar der stadig fra Generalkapitlerne hele Middelalderen igennem lød advarende Ord ikke alene mod Overdaadighed og Pragtsyge i Almindelighed, men ogsaa mod de pralende Kirkebygninger, Ordenen rejste og smykkede med alle Kunstens Midler¹⁾. Betegnende nok har Kirkerne i Odense og Svendborg hørt til vor Gotiks allerbedste, og Korbygningerne i Horsens og Ystad er den Dag i Dag smaa Perler indenfor denne Arkitektur i Danmark.

Hele denne Udvikling indenfor de danske Franciskanerkirker er i sine Hovedtræk parallel med Tysklands. Ogsaa her bragte Middelalderens sidste Aarhundreder rigere og mere mangfoldige Anlæg. Ældre, simple, enskibede Anlæg udvidedes som i Salzwedel²⁾ og Brandenburg³⁾. Den toskibede Form med det langstrakte Kor er her uhyre almindelig⁴⁾, dels som oprindeligt Anlæg, dels fremkommen ved

¹⁾ Archiv f. Litt. u. Kirchengesch. d. Mittelalters, 6. B. p. 70.

²⁾ Adler: Anf. Skr. I, p. 88.

³⁾ Adler: Anf. Skr. I, p. 29, Bl. XIX.

⁴⁾ H. Otte: Handb. der chirschlichen Kunst-Archäologie 5. Aufl. I, p. 66.

Udvidelse af en ældre Bygning. Ved Siden deraf fremstaar det treskibede Anlæg, men ogsaa om dette gælder, at det ofte kun er skabt ved Udvidelser. Treskibede Anlæg forekomme bl. a. i Berlin¹⁾ og Stettin²⁾. Som en i Almindelighed gældende Regel kan det anføres, at disse rigere to- og treskibede Kirker opstaar i Løbet af 15de Aarh.³⁾

Søger man imidlertid ud fra de her behandlede danske Franciskanerkirker at paavise noget ejendommeligt for dem, noget, hvorved de i deres Anlæg skiller sig ud fra andre Kirker her i Landet, lader det sig ikke gøre. Toskibede Kirker, som de fandtes i Horsens og Odense, Svendborg og Slesvig og endnu ses i Ystad, træffes ogsaa hos andre Ordener, som Dominikanerkirkerne i Aarhus (Vor Frue K.) og Viborg (Søndresogns K.); Benediktinernonnernes Kirke paa Ø (Oxholm K.) og Helligaandskirken i Flensborg. Det treskibede Anlæg findes i Helligaandskirkerne i København, Faaborg og Randers. Og ganske lignende Anlæg — særlig fremkomne ved Ombygninger og Udvidelser — ere almindelige ogsaa i adskillige Købstadkirker.

Heller ikke hvad arkitektoniske Enkeltheder angaar, kan der indenfor de danske Franciskanerkirker paavises fælles Træk, der kunde afsondre dem som en særlig Kres. Selv om man i andre Lande mener at have kunnet gøre noget saadant⁴⁾, er for Danmarks Vedkommende de bevarede Monumenter i hver Tilfælde for faa til at kunne tillade sikre Slutninger paa dette Punkt. Man nødes da til den Slutning, at Danmarks Franciskanerkirker ikke

¹⁾ Adler: Anf. Skr. Bl. LXXI.

²⁾ Lutch: Mittelalt. Bachsteinsbauw. Mittelpommerns, p. 12 Tf. VII.

³⁾ Det kan her anføres, at Franciskanerkirkerne i Norge (Domk. i Bergen) og Sverrig (St. Karen i Visby og Ridderholmskirken i Stockholm) hører til samme Typer som de danske og tyske. — Dietrichson: Den kirkelige Kunstark. p. 54. — H. Hildebrand: Wisby och dess Minnesmärken p. 55.

⁴⁾ Dehio u. Bezold: Anf. Skr. II, p. 285 ff.

danner nogen særlig Gruppe indenfor vor gotiske Arkitektur. Kun Navnet knytter dem sammen.

Disse Kirker, sammen med mangfoldige andre fra 14de og 15de Aarh., betegner imidlertid noget nyt indenfor den kirkelige Arkitektur, et nyt Princip, der sikkert for en stor Del staar i Forbindelse med, at de saagodtsom alle ere beregnede paa Købstæder med deres talrigere Befolkning. Enten tilhører de de Munkeordener, der fortrinsvis slog sig ned her, eller ogsaa ere de Købstædernes Sognekirker. Ejendommeligt for dem alle er Mangelen af Tværskibe, og at der ved Anlægget i det hele særlig er taget Hensyn til Menigheden, mindre til Gejstligheden. Disse Kirker repræsenterer et folkeligt Princip i Middelalderens Kirkebygningskunst i Modsætning til det navnlig tidligere anvendte klerikale. At Franciskanerne ikke har været uden Indflydelse paa Udviklingen af denne Form, er meget sandsynligt; men i hvor stærk eller ringe Grad dette har været Tilfældet, lader sig for Danmarks Vedkommende vanskeligt paavise efter det Standpunkt, vort nuværende Kendskab til dansk Gotik indtager.

Smaastykker.

X.

Danske Studerende i Basel.

Ved *Alfr. Krarup.*

Da jeg i Septbr. 1902 paa Vej til Italien opholdt mig nogle Dage i Basel, gennemgik jeg der i Universitetsbiblioteket den haandskrevne Matrikel, som begynder med Aaret 1460, indtil omtr. 1750. At det ikke var ganske faa, der navnlig i Slutningen af 16. Aarh. og første Halvdel af det 17. fra Danmark søgte til Basel, ses af følgende Uddrag:

- 1494. Jacobus Jacobi de Dacia, dioc. Lauden.
- 1534. Christiernus Morsianus ex Dania.
- 1542, Aug. 25. Carolus Paludanus Normanus.
- 1568, Sept. 3. Tycho Brache Danus.
  - — 3. Jacobus Witfeld Danus.
  - — 6. Fredericus Barnikanus Danus.
  - — 6. Martinus Barnikanus Danus.
  - — 6. Joannes Rudanus Danus.
  - — 6. Carnutius Rudanus Danus.
  - — 6. Albertius Schel Danus.
- 1579. Truderus Biorno Nobilis Danus.
  - Jacobus Biorno Nobilis Danus.
  - Hieronymus vom Stein Regimontanus Borussus, Pædagogus superior. Nobil.
  - Eschilus Christianus Danus.
- 1580. Andreas Christianus Ripsensis Danus.
  - Aug. Goruitius Grubius zu Malphe Norvegicus.

1581. Joannes Paludanus Coldingensis Danus.
 — Petrus Dresselberg Danus.
 — Georgius Spiegelius Danus.
 — Bassius Ericus Danus.
 — Andreas Kragius Danus.
1582. Jacobus Hasenbardus Danus.
 — Holgerus Vlfstand Danus.
 — Absolon Vgerup Danus.
 — Steno Bilde Danus.
 — Johannes Olaus Schlangendorpius Danus.
 — Thomas Finckius Flensborgensis Sclesuicensis.
 — Christianus Barnekau }
 — Melchior Vlfstand } Dani.
 — Joannes Skierbeckius }
- 1584, Juni. Petrus Joannes Danus.
 — Aug. Georg Christophorus Wibergius Danus.
- 1585, Marts. Petrus Ivo. }
 — — Ebio Andreæ Galdt } Dani.
 — Juli. Joannes Magnus Danus Nobilis.
 — Okt. Sigefridus Grube Danus nob.
- 1587, Juli. Jacobus Vlfeld Danus.
1588. Jacobus Tetens Eiderstadensis Holsatus.
 — Gellius Sasserides Danus.
 — Mathias Carnovius Schleswicensis Holsatus.
1591. M. Petrus Nicolai Danus gratis propter paupertatem.
1592. Antonius Battus Haderslebiensis Cimber.
 — Joannes Brack [?: Brahe] Danus.
 — Joannes Joannis Hall(andus) Danus.
 — Dec. Albertus Schelius Danus cum famulo.
1595. Sigfridus Rantzouius.
 — Severinus Schauenius Danus.
1596. M. Cuonradus Aschlacus Bergensis.
 — Nobilis Otto Brahe, Stenonis f., Danus.
- 1597, Nov. Janus Mulus Danus.
 — Claudius Daa Danus.
 — Christophorus Johannides Danus.
- 1598, Dec. Gerhardus Bryschius Danus.
 — — Truderus Bryschius Danus.

- 1598, Dec. Christianus Seidenbinder Danus, eorum preceptor.
- 1599, April. Nicolaus Cypræus Slesuicensis.
- Maj. Laxmannus Gyldenstiern } Dani.
- — Christophorus Vlfeldius }
- — Nicolaus Sinningius Danus, eorum preceptor.
- Nov. Georgius Schougaardt, Danus.
- 1600, April. Andreas Bilde Danus.
- — Paulus Martinus Ostrupius Danus.
- Juli 12. Thomas Johannis Berg Norvegianus.
- Oct. 10. Ericus Brahe Stenonides Danus.
- — Falcho Brahe Danus.
- — Georgius Brahe Stenonides Danus.
- — Johannes Isacius [Pontanus] Danus.
- 1601, Oct. Wolfgangus Rhumanus Danus.
- 1602, April. Petrus Galtius Danus.
- — Jacobus Michaelius Danus.
1603. Georgius } Rostrop Dani.
- Gundæus }
- Fridericus Retzius Danus.
- Johannes Schnellius Haderslebiensis.
- 1604? Stheno Rosenspar nobilis Danus.
- Gulhielmus Coruinus Danus.
- 1605? Georgius Fuiren Hafniensis Danus.
- 1607, Juli. Olaus Worm Arhussius Danus.
- 1608, April. Casparus Bartholinus Malmogius Danus.
- Maj. Iuarus Wind Danus.
- — Georgius Wind Danus.
- — Erasmus Assenius Danus.
- Juni. Fridericus Spies Slesuicensis.
- Aug. Sebastianus Schröder Flensp. Holsatus.
- Nov. Andreas Toxotius Cimber Danus.
- Dec. Georgius Henricus Lycke Danus.
- — Franciscus Henricus Lycke Danus.
- — Georgius Below Danus.
- — Christianus Frisius Ripensis Danus.
- 1609, Juli 4. Biørno Urup } fratres germani Dani nobiles.
- — Absolon Urup }
- — Jacobus Laurentius ex Sialandia Danus.

- 1610, Jan. 29. Falco Giöe Danus.
 — — Johannes Christianus Danus.
 — April 2. Canutus }
 — — Hilarius } Guldenstern fratres germani Dani.
 — — Henricus }
 — — Johannes Aquivallius Ripensis Danus.
 — — Johannes Petrejus Ripensis Danus.
- 1611, Oct. 30. Aggelius Vrne }
 — — Hilarius Vrne } Dani fratres.
 — — Christoph. Vrne }
 — — Joannes Paschasius eorum præceptor.
 — Nov. 4. Olaus Jacobæus Otthonianus Danus.
- 1615, April. Petrus Adolphus Danus.
 — Oct. Georgius Enwaldus Kruusse }
 — — Otto — — } Dani.
 — — Tycho — — }
 — — M. Michael Mauritius Stauang[r]ensis.
- 1616, Febr. Ericus Clementz Hafnia-Danus.
1617. Henricus }
 — Hilarius } Holchius } Dani.
 — Olaus Christiani Vibergius }
 — Johannes Rhodius }
 — Christianus } Ulfeldt } Dani.
 — Cornificius }
 — Johannes Paludanus }
- 1621, Juni. Franciscus Rantzovius Eq. Danus.
- 1627, Aug. Jacobus Holländer Flensburgo-Holsatus.
1629. Joannes Suaningus Ripa-Danus.
- 1631, Juli. Christianus Stougardius } Dani.
 — — Simon Wibe }
- 1633, Jan. Nicolaus Bentzonius de Randerhusen Danus.
 — Maj. Ovidius Bielche } Norvegi.
 — — Heinricus Bielche }
 — — Paulus Bonum Danus.
1633. Christianus Scheel }
 — Otto Kragh } Dani.
 — Georgius Fraem }
 — Mathias Lense Danus.

- 1636, April. Severinus Nicolaus Hofman Danus.
 — Maj. Petrus Lasson Rhandrusio-Danus.
 — Lago et Johannes Beck, Fratres et Equites Dani una
 cum Ephoro M. Joh. Friderico Fl. Holsat. P. L. Cæsar.
 — Petrus Jonas Charisius Danus.
 — Paulus Moth Flensburgo-Holsatus.
- 1638, Maj. Ovidius Jull Eques Danus.
1640. Petrus Ivari Munck Haunia-Danus.
- 1641 (?) Johannes Johannis Hafnia-Danus.
- 1642 (?) Henricus Wolter Husensis Holsatus.
- 1643, Oct. Holgerus Wind Danus.
 — Nov. Axilius Rosencrantius Danus.
- 1644, Juni. Olaus Rosencrantzius.
 — — Magnus —
 — — Casparus Bartholinus.
1645. Henricus Fui ren Danus.
 — Thomas Fui ren Danus.
1646. Nicolaus Overberg Danus.
1647. Petrus Benzoni us }
 — Johannes — } Dani.
 — Petrus Hegerfeld }
 — Fredericus Jugert Slevicensis Holsatus.
1648. Christophorus Ulfeldius Danus.
- 1651, April. Hilarius Joannis Munckius Danus propter pau-
 pertatem nihil.
1653. Stycho Hoeg Justinides Danus.
1654. Jacobus Høegh E. D. }
 — Thago Høegh Danus }
 — Gerhard Jeremias Wolff }
1656. Bartholomæus Petri Loxdorpius Danus.
- 1657, Oct. 14. Bartolus Erycius Danus.
- 1663, Nov. Johannes Hopner Hauniã-Danus.
- 1664, Febr. die ult. Ludovicus }
 — — Christianus } comites ab Wlfeldt fratres.
 — — Cornificius }
 — Maji 4. Jacobus Henr. Paulli Sim. F. in Regia Haf-
 niensis Academia P. Profess.
- 1665, Septbr. 17. Leo comes ab Wlfeldt.

- 1744, Sept. 29. Johannes Krafft }
 — — Johannes Thoorsen } aus Dännemark.
 1747, Jan. 6. Carolus Henricus Mourier, Hafniensis.

XI.

Prof. Chr. L. Leths smaa Opbyggelsesskrifter.

Ved P. Severinsen.

Man træffer jævnlig paa smaa gudelige, mest om Jesu Død og Blod handlende Skrifter fra Frederik den Femtes Tidsalder. De er sammensatte af Udpluk især af tyske Forfattere med omhyggelige Betegnelser af, hvorfra de valgte Stykker er tagne. Hvem Udgiveren er, staar der intet om. Bibliotheca Danica har heller intet bemærket herom. Skrifterne har endnu den Dag i Dag deres Velyndere, hvilket viser sig i, at et Par er blevne optrykte paany. Og i Samtiden ser vi Præsten Jørgen Koefoed i Klemensker bruge dem som »ret trøstelige og ret sukkersøde« til Læsning for Syge¹).

Disse Skrifers Ophavsmand er den bekendte Professor Christen Langemach Leth, Sognepræst ved Trinitatis Kirke i København († 1764). Dette har ingenlunde været ubekendt, thi baade Worm og Nyerup nævner Sagen i deres Lexica uden dog at opregne Skrifterne. Leths Venner i Brødre-Societetet kendte ogsaa Forholdet. De skriver ved hans Død: »Hans udgivne smaa Skrifter, der er voksede op til et temmelig stort Antal, var mest udsøgte Kernevidnesbyrd af gamle Lærere om Jesu Blods og Døds alene saliggørende Kraft, som han som en klog Bi flittig havde samlet og ved Trykken søgt at befordre Folk i Hænde«²). Siden er Forholdet dog glemt, og Leths Biograf i »Biogr. Lex.« siger blot, at litterært gjorde han sig ikke bekendt.

¹) Se foran S. 167.

²) Kh. Sml. 4. R. V. 635.

De omtalte Skrifter er følgende:

Gudelige Betragtninger over vor Frelseres Jesu Christi allerhelligste Vunder og Saar, samlede af adskillige evangeliske Læreres Skrifter. Kbh. 1754.

Christus den korsfæste, fremstillet i Jo. Arnds og Valer. Herbergers Prædikener samt i Ahasv. Fritschens Betragtninger over Golgatha. Kbh. 1756. Ny Udg. Vejle 1879.

Jesus, Synderes sande Ven, til Opvækkelse og Tillokkelse endog for de allerugudeligste, at de skulle lade sig omvende. Af det Tydske overs. Kbh. 1756¹⁾. Ny Udg. ved N. B. Kousgaard, Kbh. 1894.

Opmuntring og Anviisning til retteligen at betragte Guds Søns vor Frelseres Jesu Lidelse, forestillet i Jo. Matthesii, Gottfr. Balth. Scharffens m. fleres Skrifter. Kbh. 1756.

Gudelige Betragtninger over Jesu Christi Guds Søns uvurdeerlige Blod, samlede af adskillige Lutherste Læreres Skrifter. Kbh. 1756.

Christus paa Olie-Bierget, eller Betragtninger over vor paa Olie-Bierget bedrøvede, ængstefulde, skielvende etc. Gud og Frelser Jesus Christus, samlet af adskillige Lutherske Læreres Skrifter. Kbh. 1757.

Anviisning til at kunde Døe Salig og Frimodig, forestillet i Gudelige Betragtninger, samlede af Lutheri, og andre Lutherske Læreres Skrifter. Kbh. 1758.

Kort Anviisning til at kunde Døe Salig og Frimodig, forestillet i Gudelige Betragtninger, samlede af Lutheri, og andre Lutherske Læreres Skrifter. Kbh. 1759²⁾.

Gudelige Betragtninger om de Troendes salige Død. Samlede af Lutheri og andre Lutherske Læreres Skrifter. Kbh. 1769³⁾.

JESU blodige Vunder og Saar, Som det sikkerste Tilflugt-Sted for alle i Nød bestædte Syndere, og som Det beste Hvile-

1) Hovedstykket er E. G. Woltersdorfs lange Digt »Ja Jesus tager Syndre an« (70 Vers), om hvilket Prof. Horneman og H. Egge senere stredes (Helveg, Khst. efter Ref. 2. Udg. II. 448).

2) I Indhold forskellig fra foregaaende.

3) Den er udkommen efter Leths Død, men dens Komme er lovet i en Efterskrift til »Anvisn. t. at kunne dø salig«.

Sted for den bange Due. Hertil ere fœiede nogle flere Vidnesbyrd om samme Sag. Kbh. u. A.¹⁾.

Lærerige og opmuntrende Exempler af Siele, som have ladet sig drage til den korsfæste Jesum, samlede af Lutherske Læreres Skrifter. 1—9. Stykke. Kbh. 1759—69²⁾.

Selve Oversætterarbejdet er efter Traditionen ikke foretaget af Leth men af forskellige unge Medarbejdere, for hvem han har udpeget Stykkerne. En af de vigtigste Medarbejdere har formentlig været Frederik Boye, der var Kateket og personel Kapellan hos Leth 1750—59. Særlig kommer man til at tænke paa ham ved de aandelige Sange, der hist og her er indsatte. Han er jo Forfatter til den bekendte »Skat-Kiste«, hvorfra et Par Vers er gaaede over i Salmebøgerne (Psalmebog for Kirke og Hjem Nr. 645 og 669). Boyes Eftermand Jens Pedersen Juul († 1779 som Sognepræst i Bredstrup), der udgav Slutningen af Boyes Skat-Kiste, har vel været Medarbejder³⁾. Ogsaa Thomas Horrebøw, Præceptor paa Vajsenhuset i Leths Tid († 1773 som Sognepræst i V. Tørslev), har maaske været med.

XII.

Nogle Ansøgninger fra N. F. S. Grundtvig.

Som Fortsættelse af de Ansøgninger fra Grundtvig, der ere meddelte i K. S. 5. R. I, 722 ff., har Hr. Arkivar Kringelbach velvillig henledet Red.s Opmærksomhed paa følgende, der gjemmes i Rigsarkivet.

¹⁾ Nævnes ikke i Bibliotheca Danica. Jeg kender Bogen fra et Eksemplar, som tilhører Boghandler N. B. Kousgaard i København. Det er denne Bog, der sigtes til foran S. 167 Note 1, thi Bogens første Afhandling er J. G. W. Forstmanss »Jesu Vunder og Saar, som aabne Fri-Stæder for alle Arme, og paa Flugten bestedte Syndere.«

²⁾ De to sidste Bind er udkomne efter Leths Død. Bibliothekernes Eksemplarer er ufuldstændige. Et fuldstændigt i Boghandler Kousgaards Samling.

³⁾ Om J. P. Juul s. Danske Mag. 5. R. V, 242, Not. 4.

1.

Christianshavn, den 9de Febr. 1829.

De veed, Høistærede Ven! at hverken er det mig givet, selv at kunne bestride en Deel af de Bekostninger, en videnskabelig Reise til Engeland vilde medføre, ikke heller taaler min huuslige Stilling den Selv-Forglemmelse under mine videnskabelige Sysler, som allene var min Lyst; men De veed ogsaa, det bestandig var mit Forsæt, taknemmelig at modtage, hvad Majestæten vilde skiænke, og derved at giøre Opholdet i London saa langt, og Reisen saa frugtbringende som muligt.

Behager det altsaa Majestæten at skiænke mig 800 Sp. til Reisen, da tiltræder jeg den, arbejder i Museet, saalænge jeg kan, og haaber, det ei skal være ganske frugteløst; men et heelt Aar (som mig syndes, der maatte til) skionner jeg det ikke muligt at anvende, uden det maatte behage Majestæten allernaadigst at forhøie Summen til 1200 Sp. Personlig vilde den kortere Fraværelse fra Familie, Venner og Fæderneland være mig kiærest, men jeg maa derfor ikke fortie, hvad jeg anseer for det hensigtsmæssigste.

Med inderlig Tak for Deres venlige Deltagelse ogsaa i mine videnskabelige Ønsker

Deres

N. F. S. Grundtvig.

S. T.

Hr. Justitsraad de Treschow
i Kiøbenhavn.

Fra Geh. R. Finants-Minister Møsting.

Ifølge D. Maj.s mundtlige allernaad. Yttring vil Pastor N. F. S. Grundtvig kunne forvente en allernaad. Understøttelse af 1000 Spec. til en Rejse, som han i Aar paatænker at foretage til Engeland i videnskabeligt Øjemed — — (Summen foreslaas anvist af Finanskassen. Dat. Kbh. 19. Febr. 1829). Ved kgl. Resolution af 14. Marts s. A. be-

vilgedes der Pastor Grundtvig »en Understøttelse af 2000 Rbdlr. Sølv mønt til en videnskabelig Rejse til England«. Herom modtog han under 20. Marts Meddelelse fra Finansministeriet. Inden sin Afrejse bemyndigede Grundtvig den 29. April 1829 Grosserer C. A. Schmidt (Nyhavn, Charl. Sd. 276) til paa hans Vegne at hæve og kvittere for den endnu indestaaende Halvdel af den forundte Understøttelse.

2.

Til Kongen!

Deres Majestæt har i en Række Aar allernaadigst bevilget mig en aarlig Understøttelse af 600 rdl., der vistnok ikke var nødvendig for at vise Majestæts landsfaderlige Omhu for Videnskabeligheds Fremme, der længe var Europa bekiendt, men var desmere nødvendig for mig, hvis Lykke i Verden har altid været tynd, og hvis boglige Virksomhed aldrig kunde være beregnet paa egen Fordeel. Har jeg derfor, som jeg tør haabe, udrettet Noget og forberedt Mere til en fædrelandsk, levende og folkelig Videnskabeligheds Opkomst, da er det ene ved Majestæts allernaadigste Understøttelse blevet mig mueligt.

Ved allernaadigst Reskript af 3die Mai 1828 blev Understøttelsen mig endvidere bevilget paa 3 Aar, og da disse med indeværende Aars Dcbr. ere udløbne, beder jeg allerunderdanigst Majestæten igien allernaadigst at bevilge mig den paa saa lang Tid, som det i Naade maa behage Majestæten at bestemme!

Allerunderdanigst og taknemmeligst

Nikolai Frederik Severin Grundtvig,
Præst.

Christianshavn

(Strandgaden 56) 14. Novbr. 1830.

Ansøgningen bevilligedes u. 26. Novbr. 1830.

3.

Til Kongen!

Allerede 1818, da mine Oversættelser af Nordens gamle Rigs-Krøniker begyndte at udkomme, tildrog min literære Virksomhed og hielpeløse Stilling sig Majestætens aller-naadigste Opmærksomhed, og mig forundtes indtil videre paa 3 Aar en Understøttelse af 600 Rbd. S., som jeg ved Majestætens vedvarende Godhed endnu med Tak oppebærer.

Da imidlertid med indeværende Aar den Frist udløber, for hvilken Majestæten sidst indtil videre allernaadigst bevilgede mig Understøttelsen, saa er min Bøn, at Tiden atter maatte forlænges, til Forsynet bereder mig en Stilling, hvori jeg uden Nærings-Sorger kan, som jeg haaber, endnu gavne og ære mit elskede Fæderneland, som det i en lang Række af Aar var min Lyst at tjene og min Glæde at tilhøre.

Med inderligste Taksigelse til Majestæten, som allernaadigst har opholdt mit Mod paa den tornede Bane, der blev min Lodd,

allerunderdanigst

N. F. S. Grundtvig.

Chvn., 4de Novbr. 1833

(Strandgade 56).

Ansøgningen bevilgedes u. 9de Novbr. s. A. og Bevilgingen fornyedes 6. Maj 1837, efter at Kongen havde modtaget følgende Ansøgning:

4.

Til Kongen!

Afvigte Efteraar havde jeg den Glæde allerund. at overrække Majestæten en Haandbog i Mittel-Alderens Historie, som jeg tør haabe, ei blot bevidner min videnskabelige Flid, men raader nogenlunde Bod paa et føleligt Savn i flere Litteraturer end den, der, saalænge Danmark staaer, skal i Frederik den Sjette velsigne sin Kongelige Foster-Fader. Des trøstigere beder jeg Majestæten

allernaadigst fremdeles at forunde mig den Understøttelse, der sidst 1834 blev mig allernaadigst bevilget indtil videre paa 3 Aar, og som jeg er vis paa, Majestæten, der ædelmodig skjænkede mig den under de gule Haar, ei vil nægte mig under de graa, selv naar Kraften forgaar til efter Ønske at tjene Kongen og Fædrelandet.

Med det inderlige Ønske, at Forsynet vil skiænke Majestæten endnu mange virksomme og glade Dage til en Ihukommelse endnu høilovligere end Konge-Fædrenes.

Allerunderdanigst

Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Christianshavn,
18de Marts 1837.

5.

Allernaadigste Konge!

Majestæten har allernaadigst i en lang Række af Aar understøttet mig til litterære Foretagender, som ellers ifølge den Tid og Flid, de krævede, under mine Omstændigheder ellers vilde været mig umuelige. Et saadant Foretagende er ogsaa det, at levere efter Kilderne en Haandbog først i den almindelige Verdens-Historie og siden i Nordens Historie for sig selv, to Værker, som længe har været savnede. De to Bind, jeg har leveret af Haandbogen i Verdens-Historien (over Oldtiden og Middelalderen) synes ogsaa at have fundet Kienderes Bifald, og til det Tredie (over Nyaarstiden) har jeg forarbejdet endeel ogsaa ved de over den yngste Historie holdte Forelæsninger. Kildernes Mængde og de nyere Begivenheders besynderlige Vigtighed for Samtiden vil imidlertid endnu kræve megen Flid til dette Værks Fuldførelse, og skøndt jeg troer mig vel bekiendt med Kilderne til Nordens Historie, vil dog ogsaa Haandbogen deri, om det undes mig at levere den, som første Forsøg paa at samle det Hele under een Synspunkt, have sine store Vanskeligheder, som kun ved Tid og Flid kan overvindes.

Da nu med 31te Decbr. 1839 de tre Aar udløbe, paa hvilke Majestæten sidst allernaadigst bevilgede mig »indtil videre« en Kongelig Understøttelse af 600 rdl. aarlig, saa beder jeg, at samme Understøttelse ogsaa fremdeles maatte mig allernaadigst forundes til, saalænge Gud giver Kræfter, at arbejde paa Historiske Værker, som kunne afhielppe Savn og udfylde Mangler i vor lille Læseverden, hvor videnskabelige Arbejder af noget Omfang umuelig kan bekoste sig selv.

Med stadig Taknemmelighed for den kongelige Opmuntring af Historisk Videnskabelighed, der alt saa længe ogsaa strakte sig til mine Bestræbelser,

allerunderdanigst

Christianshavn, Nik. Fred. Sev. Grundtvig.
d. 21de Octbr. 1839.

Under 26. Okt. s. A. bevilgede Kongen, at Understøttelsen maatte fornyes for 3 Aar, »hvorhos det dog paalægges Supplicanten Tid efter anden at meddele Finantsdeputationen Resultatet af sine historiske Arbejder.«

XIII.

Et Par Breve fra Biskop S. Lintrup.

Til H. K. Maytt. K. Friderich 4.

Stormægtigste, Allernaadigste Arve-Herre og Konge.

E. K. Maytt. vilde allernaadigst tillade mig, paa denne Tid af Aaret, da alle E. K. M. troe undersatter med ald optænkelig iver og nidkiærhed fornyer deres sædvanlige devotion og forbøn for E. K. M. og det gandske Kongl. Arve-Huus, [at jeg] ved disse faa og eenfoldige Linier understaaer mig for E. K. M. Arve-Throne allerunderd. at nedlegge en kort extract af de tro-hiertige ynsker, jeg for E. K. M. dyrebare person, Høy-Kongl. Arve-Huus og allernaadigste Regjæring, Aaret igiennem i mine

daglige Bønner for den store Kongernes Konges og Herrernes Herres himmelske Throne indsender: At dend samme høyløvede og grund-gode Gud, som E. K. M. i sit Christ-Kongl. Vall-sprog og Symbolo har udvalt og for heele Verden erkienet for sin eeneste Hielpere, og i ald deres Christelige Regiærings tid, ved saa mange, store, kiendelige prøver stedtze har fundet een mægtig og naadig Beskiærmer imod alle sine hemmelige og aabenbare Fienders vældige og listige anløb, med dette ny tiltrædende Aar, vilde fornye ald sin himmelske naade over E. K. May^{ts} Høy-Kongl. Person, Arve-Huus og Regiæring, og i dette saavel som mange paafølgende krone E. M. med ald Høy-Kongl. Lyksalighed, bestandig Helbred og Sundhed, langvarig, fredsommelig og fornøvelig Regiæring, og ald anden aandelig og legemlig Velsignelse. Og som Hand nu fast i 300 Aar, midt iblandt alle de store Forandringer og Afvexlinger, fast alle andre Kongelige Familier over hele Europa, den Valesiske og Bourboniske i Frankriige, den Stuartiske i England, den Østerrigske i Spanien, dend Gustaviske i Sverrig, og andre i Ungern, Bøhmen og Portugall, imidlertid, med største Forvirrelse og langvarige blodige Kriige, har været underkaste, saa naadig, til hele Verdens Forundring, har opholdt og conserveret E. M. velsignede Kongl. Arve-Huus i uforrykt og stedtzvarende succession paa disse Nordiske Tvillinge-Riigers Arve-Throne, og i det nu til ende løbende aar, ved E. M. Christ-Kongl. raad og forsorg har tilføyet Hans Kongl. Høyhed, vor allernaadigste Kron-Prindtz og Herre een Evangelisk, Gudfrygtig og dydefuld Gemalinde, til det Høy-Kongl. Huses glæde og fornøvelse; Hand ogsaa fremdeles herefter vilde holde sit naadige forsuians øye til vare-tægt, og mægtige haand til beskærmelse over E. M. Høy-Kongl. Arve-Huus, at dend dobbelte Nordiske Throne deraf bestandig maae have sine retmæssige Arvinger og Besiddere i de velsignede FRIDERICHS og CRISTIANS navne, og vor Evangeliske Sion deri uafsladelig finde sine Gudfrygtige Josias og Ezechias, dend stedtze kan bæere som rette Evangeliske Monarcker, med lige og end bedre titel og føye, end Frankriige sine Aller-Christeligste, Spanien sine Catholiske, eller Ungern sine Apostoliske Konger: Dend samme barmhiertige Gud, som i E. M. Christ-Kongl. hierte har

plandtet og rodfæstet saa alvorlig og u-forfalsket een nidkiærhed for hans ære og saliggjørende Kundskab iblandt de vankundige Hedninger at udbrede og forplandte, og i dette aar ved sin gode Aand ey aleene har givet E. M. sind og villie til at fundere og indrette Catechismus-Skoler her i Landet med anseelig bekostning, til dend vankundige ungdoms og allmues fornøden undervisning i deres Christendoms og saligheds grund, men endogsaa givet E. M. Norske Undersatter paa nye igien at opfinde og beseyle det udi saa lang tid ubekjendte Grønland, og derved lyst og leylighed til at befordre de vilde og vantro Indbyggers opliusing og omvendelse: Hand give E. K. M. ogsaa til dette og alle andre Christ-Kongl. anslag og foretagende sin velsignelse, lykke og success, og efter sin allerhelligste villie tilføye E. K. M. alt det, een sand Guds frygt har hans forjættelse paa i dette og det tilkommende Liv. —

E. K. M.

Viborg d. 26. Decembr.
1721.

allerunderd. tro tiener
og uafladelige Forbeder hos Gud
S. L.

Samme Dag skrev Lintrup ogsaa til Dronning Anna Sophia med det Ønske: „dend store Himmelens og Jordens Regenter, som i dette nu til ende hastende aar, ved sin extraordinaire naadige forsiun har kronet E. M. Christ-Kongelige Dyder med disse nordiske Riigers dobbelte Krone, og derved baade tilføjet H. M. vor Allernaad. Arve-Herre og Konge een saa ynskelig og dyd-fuldkommen Gemahl, og beskiæret begge Riigerne og alle deres Indbyggere en saa eye-god og from Landsens Moder, i dette nu indtrædende og mange paafølgende aar vil krone E. M. med ald dend naade, høye velstand, aandelig og legemlig velsignelse, som himmelen har at uddeele til sine kiæreste børn paa jorden“ (etc.).

Til Hendes Majestæt Dronning Anna Sophia.

Stormægtigste, Allernaadigste Dronning.

Deres May^{tts} allernaadigste og med saa mange gandske ugemeene og extraordinaires Høy-Kongl. bevaagenheds tegn opfyldte skrivelse af 9. Decembr., men formedelst Postens sædvanlige ophold ved disse stormægtige vindter-tider først d. 16.

hujus indkomne skrivelse, satte mig i dend forundring, confusion og strid med adskillige stridige passioner, saa jeg neppe kand finde enten ord til at udtrykke den allernaadigste taksigelse, som jeg efter saa stor og aldeeles uformodentlig Høy-Kongl. naade er pligtig at aflegge, eller resolution nok til at expedere mig af dend forvirrelse. Ti paa dend eene side kand min egen ringheds og uværdigheds alvorlige og ydmygste betragtning, samt mangel paa de til saa høy-anseelig een station fornødne gaver og kvaliteter, ey andet end gjøre mig meget frygtsom og undseelig for at tage saa vigtig een function paa mine svage skuldre, hvortil min ambition aldrig har kundet stige, allermindst nu, da alderen flux tiltager, og sinds og legems kræfter fast dagligen aftager; Men paa dend anden side vil hverken Christelig tillid til Guds faderlige forsiun, som selv har bevæget og disponeret begge Deres Majestæters hierter til saa naadige tanker for min ringe person, og med saa forunderlig naade har ført mig igennem saa mange verdens fristelser, og saa kiendelig velsignet alle mine velmeente, omendskiønt slette og eenfoldige, forretninger, i de adskillige tjenester, som mig hidtil i Skolen, Kirken og paa Universitetet har været betroede, eller min allerunderdanigste pligt og skyldighed for begge Deres Mayestæter og dybstydmygste forsikring om deres bestandige naade og bevaagenhed, tillade mig at unddrage mig fra nogen Geistlig tjeneste, som Deres Majestæter allernaadigst vilde anbefale mig og kalde mig til; Saa hverken høyere rang og sæde, eller bedre revenuer, som jeg aldrig har tragtet efter, i denne saa vigtige, og Guds Ære saavelsom mange dyrebare siæles salighed saa nær angaaende sag kand give balancen, men alleene Guds og hans Salvedes, min allernaadigste Souveraine Herres og Konges, villie, dend jeg i allerdybeste underdanighed villigst underkaster mig, og siger med dend gamle Præst Eli: Gud er Herren, hand gjøre hvad ham tækkeligt er. Og som jeg med allerunderdanigst lydighed og reedebonhed villigst skal opoffre det øvrige af mit skrøbelige lives tid til Guds ære og deres Majestæters tjeneste, i hvad function og cathedre det allernaadigt kunde behage at sætte mig i, og af ringe evne stræbe ved uskrømtet nidkiærhed for Guds ære og uforfalsket troskab for Deres Majestæters høyeste interesse og tjeneste at

opreys, hvadsomhelst i veltalenhed, tungens færdighed og andre udvortes gaver mig imod andre yngre og i prædikke-Embedet længere end jeg øvede, kand mangle; Saa har til dend gode Guds naade dend visse tillid, at naar hand giver Deres Majestæter tanke og villie til at kalde mig allernaadigst, og mig frimodighed allerunderdanigst at følge det kald, hand ogsaa da efter sin velbehagelige villie skal give mig kraft og naade til at kunde nogenledes forestaae det Embede, jeg lovlig og uden nogen min tanke og ansøgning bliver kaldet til; Lever ogsaa i det allerunderdanigste haab, at Deres Majestæter fremdees holder deres allernaadigste beskyærmelse over deres uværdige tiener, og allernaadigst tager til takke med min skrøbelighed og ufuldkommenhed, som det allernaadigst behager Deres Majestæter at drage frem for liuset, og sætte under alles øyne og domme. Og paa det, jeg des bedre kunde finde leylighed at tiene Gud og hans dyrekiøbte Meenighed med det ringe mig betroede pund; Daa vilde intet andet allerundandigst bede end dette, at om det, efter Guds aldviise forsiun, skulde behage Deres Majestæter at kalde mig uværdige herfra til Deres Siæle-sørger; Det da ogsaa allernaadigst maatte behage HKMaytt. at beskikke mig tillige at være Professor Theologiæ Honorarius ved det Kongl. Universitet, at jeg, dog uden løn og indkomst, ja uden nogen anden enten virkelig eller Designati Professoris præjudice, herefter som tilforn, saa ofte leyligheden det vilde tillade, dend studerende ungdom med at læse, informere, disputere og examinere etc. kunde tiene og til det H. Prædikke-Embede nogenleedes berede. Det jeg dog altsammen allerunderdanigst indstiller til HKM^{tts} egen allernaadigst skønsomhed og eftertanke — — —

Eders Majestæts (osv.)

Viborg d. 18. Decemb.
1724.

uafladelige Forbeder
S. L.

Sendt med Posten under Mr. H. Simonsens couvert og Erlunds adresse.

Lektor Frants Vormordsen, Skaanes evangeliske Reformator.

Af Holger Fr. Rørdam.

Medens Norge fra den egentlige Reformationstid har saa godt som ingen, og Sverige kun faa bestemt udprægede reformatoriske Personligheder, har Danmark forholdsvis mange. I første Række staa Mænd som Hans Tavsén, Jørgen Jensen Sadolin, Peder Laurentsen, Peder Palladius og Frants Vormordsen. Det er om den sidstnævnte, her skal tales¹⁾.

Frants Vormordsen²⁾ var født i Amsterdam 1491. Om hans Herkomst vides intet, ligesaa lidt som det er bekjendt, hvorledes han er kommen her til Landet. Det kan jo tænkes, at han er kommen samtidig med, at Christian II 1514 fik sin Dronning fra Nederlandene. Erik Valkendorf eller nogen anden af den danske Konges Sendemænd kan have lært ham at kjende i Holland og have taget ham med. Saa meget er kun vist, at han først træffes i Helsingør, der stod i livlig Forbindelse med Nederlandene, og at han indtraadte i det derværende Karmeliterkloster, der paa den Tid ved Mænd som Dr. theol. Anders Christensen og Povl Helgesen indtog en fremragende Plads

¹⁾ I Khist. Saml. I og Ny kh. Saml. II findes allerede betydelige Bidrag til Fr. Vormordsens Levned; men nogen udførligere Biografi af ham gives der dog ikke.

²⁾ Han skriver sig selv: Wormorsøn ell. Wormordi.

blandt Klostrene her i Landet, ligesom det overhovedet er bekendt, at Karmeliterne i Tiden henimod Reformationen lagde større Vægt paa grundige Studier, end Tilfældet ellers var i de fleste andre Munkeordener. At Frants Vormordsen i alt Fald har set Lejligheden til at erhverve en ret omfattende humanistisk og theologisk Dannelse, er kjendeligt nok¹). Vi se da ogsaa, at, den Gang Povl Helgesen den 6. Juni 1519 aabnede Forelæsningerne i det akademiske Kollegium, som Ordenen havde oprettet i Kjøbenhavn, var Frants Vormordsen med og blev strax eller senere Lektor ved Kollegiet²). At han, som en Bispekrønike fra Lund siger³), skulde have været »Artium et Philosophiæ Magister«, maa vistnok forkastes som en urigtig Antagelse. Af Samtiden kaldes han aldrig andet end Lektor⁴).

Da det skarpe Brud mellem Christian II og Povl Helgesen 1522 bevirkede, at sidstnævnte forlod Kjøbenhavn, er Frants Vormordsen vistnok forbleven her og har fortsat sin Lærervirksomhed. I alt Fald nævnes han 1527 som Læsemester ved Universitetet⁵). Det gik ham som ikke faa af de unge Mænd, der havde omgivet Povl Helgesen, at deres Øjne efterhaanden bleve aabnede for mange af Romerkirkens Misbrug; de lod sig imidlertid ikke, som deres Læremester, standse ved Luthers bestemte Brud med Paven, men gik videre paa den en Gang betraadte Sti, idet der lidt efter lidt udvikledes en fast Overbevisning hos dem om den lutherske Reformations Berettigelse og indre Sandhed. Om Frants Vormordsen siger Povl Helgesen paa et senere Tidspunkt, da de vare blevne vidt ad-

¹ Det er dog urigtigt, naar St. Stephanus (Krag og Steph., Chr. III's Hist., Overs. S. 361) siger, at Vormordsen har været Lektor i Helsingør.

² Nyt hist. Tidsskrift II, 21 ff. Khist. Saml. 4. R. I, 45.

³ Scr. Rer. Dan. VI, 651.

⁴ Det kunde dog bemærkes, at And. Vedel i sit Tidsregister (i Ligpræd. over Fred. II.) kalder ham: *M. Frantz Vormorsøn*. Men Vedel var jo ikke Fr. Vormordsens samtidige.

⁵ Münter, Den danske Reformationshistorie I, 537.

skilte, ja stod som uforsonlige Modstandere: »Han skjulte i lang Tid sin Troløsheds Gift, idet han nok i høj Grad ivrede mod Misbrug og slette Sæder, men dog uden paa den Tid at indblande eller med Haardnakkethed at forfægte nogen vildfarende Mening, skjønt han ellers med stor Frihed behandlede mange Emner. Men just ved denne Tilbageholdenhed blev han den skadeligste af alle«¹).

I den første Del af Aaret 1528 maa Forholdet mellem de to Mænd, der i en Række Aar havde tilhørt samme Orden og vel ogsaa i det væsentlige havde arbejdet mod samme Maal, dog endnu have været venskabeligt. Dette fremgaar af et mærkeligt Skrift, hvori de begge havde Del, navnlig Frants Vormordsens danske Oversættelse af Davids Psalter. I Tilegnelsen til Hr. Anders Bille til Søholm og Fru Petronille Olufsdatter (Krognos), der ved deres Opfordring havde fremkaldt Oversættelsen, ligesom de vistnok ogsaa have bekostet Bogens Trykning, ytrer Frants Vormordsen nemlig, at han endnu ikke besad megen Færdighed i det danske Sprog, og at hans Modersmaal altid faldt ham i Munden²), naar han skulde tale Dansk, men at hans gamle Mester, Lektor Paulus, paa hans Bøn havde hjulpet ham med sin Tunge, som med »en grand Fil«, til at føje dette sit Arbejde efter det danske Sprogs naturlige Ejendommelighed, »hvilket mange af hans Uvenner ikke skulde tro, der udraabe ham som det hellige Evangeliums Fjende og Modstander«. Ogsaa paa anden Maade havde Povl Helgesen vist sin Interesse for Sagen, idet han havde oversat »Den store Ærkebispes udi Alexandria sancti Athanasii Bog om Psalterens Kraft« og tilladt Frants Vormordsen at føje den som et Tillæg til sit Arbejde.

Da denne kunde have Grund til at frygte, at adskillige

¹) Chron. Skib. (Rørdam, Hist. Kildeskrifter I, 73. Heises Overs. S. 126).

²) Denne Bemærkning tyder ikke paa Rigtigheden af den Angivelse, som findes i flere Skrifter, men uden nærmere Bevis, at Fr. V. »som Barn« kom til Danmark. I saa Tilfælde havde han nemlig sikkert forlængst fuldstændig tilegnet sig Sproget.

vilde misbillige, at han gjorde en Del af den hellige Skrift tilgængelig for Lægfolk, søgte han med megen Dygtighed at vise, at Evangelisterne havde skrevet i den Tids Folkesprog, og at flere Kirkefædre, saasom Hieronymus og Chrysostomus, med Kraft havde gjort gjældende, at alle Kristne burde kjende den hellige Skrift.

Hvad Oversættelsen angaar, da nævner Vormordsen en Række ældre og nyere Gjengivelser af Psalteren, som han havde benyttet, deriblandt en »østertydsk« Oversættelse, der ikke nærmere betegnes, men som aabenbart (hvad navnlig L. Harboe har paavist) er Luthers Oversættelse, som der er gjort rigelig Brug af ved den danske Udgave. Naar nogle Ytringer i Fortalen af flere ere forstaaede saaledes, som om Frants Vormordsen ogsaa har benyttet den hebraiske Grundtext, da har C. T. Engelstoft med fyldestgjørende Grunde godtgjort, at dette dog ikke forholder sig saa, men at det er Hieronymus's latinske Oversættelse af den hebraiske Text, Vormordsen har haft for Øje. Man maatte vel ogsaa spørge, hvor og naar han skulde have kunnet tilegne sig saa megen Kundskab i Hebraisk, at han paa selvstændig Vis kunde benytte Grundtexten. Med Undtagelse af Hans Tavsens og maaske ogsaa den som Superintendent i Vendelbo Stift siden bekendte Reformator Peder Thomesen vides ingen Danske paa den Tid at have forstaaet hebraisk. — Selv om Fr. Vormordsen altsaa ikke har kunnet benytte Grundtexten, er hans Oversættelse alligevel et mærkeligt Foretagende, der ikke blot vidner om, at han har tilegnet sig den reformatoriske Grundsætning om, at den hellige Skrift burde gjøres tilgængelig for kristne Lægfolk, men ogsaa røber stor Flid og Arbejdsomhed, navnlig naar der tages Hensyn til de betydelige Vanskeligheder, som hans fremmede Herkomst lagde ham i Vejen i sproglig Henseende. Angaaende hele Arbejdets Karakter kan der mindes om C. Molbechs Udtalelse: »Endskjønt hans Oversættelse altid er uden Elegants, er den dog ikke uden en vis ejendommelig Kraft i Udtrykket, der

paa ikke faa Steder endog hæver sig til nogen poetisk Skjønhed; og skjønt den ofte falder haard og tvungen, er den dog ikke uden Eftertryk og et Slags antik Simpelhed og Værdighed«. Det er en energisk og mandig Personlighed, der træder os imøde i dette Arbejde, der har særlig Betydning derved, at det er første Forsøg paa at gjøre det danske Folk bekjendt med den rige Skat af religiøs Inderlighed og troskraftig Fortrøstning, der er nedlagt i hine ældgamle Salmer. — For at gjøre den østerlandske Poesis Billeder mere tilgængelige for ulærde Læsere har Frants Vormordsen i den første Del af Oversættelsen tilføjet Indholdsangivelser og forklarende Anmærkninger. Naar dette ikke i samme Grad er Tilfældet i den sidste Del af Arbejdet, har Grunden uden Tvivl været den, at han har været bange for at gjøre Værket for omfangsrigt. Udgiften ved dets Trykning, der foregik hos Michaelis-Brødrene i Rostock, har endda været stor nok, som en tilfældig endnu opbevaret Regning viser¹⁾. Desuden har det sikkert ligget Vormordsen paa Hjerte snarest mulig at faa Skriftet udgivet, for at det paa sin stille, men virkningsfulde Maade kunde øve sin Gjerning blandt det Folk, for hvilket det var bestemt, og at netop dette var Hensigten med Værkets Udgivelse, antydes paa en smuk og træffende Maade i det af Frederik I udstedte Privilegium²⁾, hvorved Udgiveren sikredes mod Eftertryk. Heri hedder det nemlig, at »os elskelige Lektor Frants af Carmelitarum Ordenen haver ladet berette for Os, at han nu, menige Danske Folk til gode, haver udsat Davids Psaltere af Latin paa Dansk Maal, paa det at Danske Folk des bedre maa og kan forstaa, hvad de læse og bede«.

Den 4. Sept. 1528 blev »Davids Psalter« færdig fra Pressen i Rostock, og maa vel saa være kommen her til Landet endnu i samme Maaned. Om Værkets Modtagelse

¹⁾ C. Bruun, Aarsberetn. fra det st. Kgl. Bibliothek 1, 537 f.

²⁾ Dat. Nyborg, Onsdagen efter S. Knud Konges Dag Aar 1528.

af de mange, til hvem det havde Ærinde, foreligger der maaske ikke noget samtidigt Vidnesbyrd; men i en langt senere Tid har Oversættelsen været Gjenstand for ikke ringe litterær Opmærksomhed, og Mænd som Marcus Wøldike, Ludv. Harboe, Fred. Münter, Chr. Molbech, Chr. Th. Engelstoft og Chr. V. Bruun have ydet Bidrag til Værdsættelse af dette mærkelige Arbejde¹).

For Frants Vormordsen synes Udgivelsen af Psalteren at have været det første Skridt paa hans reformatoriske Bane. Om hans videre Fremskriden paa denne Bane maa vi desværre hente Efterretningen fra en Kilde, der i sin Dom over de lutherske Prædikanter er saa ugunstig som mulig. Det er Beretningen om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre, hvori det fortælles, »at ved Kyndelmisse-tid (Begyndelsen af Februar 1529) kom Karmeliteren Lektor Frants til Malmø, efter at han nys ved Kannikernes Knurren og Raab var fordreven fra Prædikestolen i Kjøbenhavn. I Malmø fremstillede han sig som en Mand, der vilde forkynde Guds Ord purt og rent og derved fjerne den Uenighed, der paa Grund af Prædikernes Forskjellighed var opstaaet mellem Borgerne. Uden Tilladelse fra den udvalgte Ærkebiskop vilde han dog ikke bestige Prædikestolen. Han rejste derfor til Lund for at bede den udvalgte Ærkebiskop Aage (Jepsen Sparre) om Tilladelse tll at prædike. Her blev han meget høflig modtaget som den, der nu skuide være den rene Sandheds Forkynder i Malmø og bringe alt, hvad der var kommet i Ulave, tilbage til det rette Spor. Ved Afskeden gav Lunde Kirkes ærværdige

¹) Se Kbhvnske Videnskab. Selsk. Skr. I, 4—9. Dänische Bibl. III, 73—125. Münter, Den Danske Reform. Hist. II, 23—9. Molbech, De danske Bibeloversættelser fra det 16. Aarh., S. 54—63. Nyt hist. Tidsskr. II, 429—42. Aarsberetn. fra det st. Kgl. Bibl. I. 351—64, Foruden de i sidstnævnte Skrift nævnte Exemplarer af Værket findes der endnu et i Roskilde Stiftsbibliothek. — N. M. Petersen har i Bidr. t. d. danske Lit. Hist. II. 199 ff. meddelt Prøver af Skriftet.

Forstander, fornævnte Mester Aage Jepsen, samme Frants 4 eller 6 Gylden til Bestridelse af hans Udgifter, og modtog til Gjengjæld hans Løfte om, at han vilde forkynde Guds Ord purt og rent¹⁾.

Resten af Beretningen mangler, da et Blad er udfaldet af den gamle Krønike; men Betegnelsen »Pseudapostolus Luther-Frans«, som Forfatteren et Steds bruger, tilkjendegiver tilstrækkelig, med hvilke Øjne han betragtede den ny Prædikant i Malmø. Denne har selv ved Aaret 1529 antegnet følgende i et ham tilhørende Exemplar af »Chronicon Abbatis Urspergensis«:

»I Begyndelsen af dette Aar, nemlig Dagen efter Kyn-delmisse, kom jeg Frants Vormordsen, kaldet af Øvrigheden i Malmø, fra Kjøbenhavn til Malmø, og der blev jeg kaldet og beskikket til Forkynder af den rene evangeliske Lærdom, i Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn, Amen²⁾«.

Paa en vis Maade stadfæster denne Antegnelse Krønikens ovenanførte Beretning; men Mester Aage og Lektor Frants have sikkert haft en meget forskjellig Opfattelse af, hvad det vilde sige »at forkynde Guds Ord purt og rent«.

En Antegnelse af 12. Marts 1529 i Malmø Raadstue-bog viser, at »Lektor Frants, Prædiker«, da fik adskillige til Bibelstudiet hørende Bøger til Laans af Byens Øvrighed³⁾, vel altsaa et Vidnesbyrd om, paa hvilken Grund han vilde bygge sin fremtidige Gjerning der i Staden. — Efter at det skarpe Brud mellem ham og Povl Helgesen var indtraadt, har sidstnævnte udtalt sig paa følgende Maade om sin forhenværende Medarbejders Virksomhed i Malmø:

»I Begyndelsen lod det til, at han vilde mildne og rette de Misbrug, der ved de tidligere Prædikanter skamløse og ukloge Adfærd havde indsneget sig i Malmø-Kirken, og det

¹⁾ Khist. Saml. I, 345.

²⁾ Suhms Nye Saml. III, 81. Antegnelsen er paa Latin.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 155, Not. 54.

i Overensstemmelse med Kirkens Læresætninger. Men det gjorde han alene for at undgaa Skin af at bygge paa en Grundvold, der var lagt af andre; thi for øvrigt var han med Hensyn til Meninger, Anskuelser, Iver og Sindsstemning endnu værre, mere forbryderisk og skamløs end alle de andre¹⁾«.

Læser man mellem Linierne i de Bidrag til Frants Vormordsens Biografi, der ere skrevne af bitre Modstandere, saa faar man det Indtryk, at det er gaaet ham som hans Medlærer ved Universitetet M. Oluf Chrysostomus og andre samtidige, der ikke havde haft Lejlighed til at studere i Vittenberg, at de først lidt efter lidt naaede frem til at foretage det afgjørende Skridt, der skilte dem fra Fortiden og førte dem ind paa en ny Bane. Frants Vormordsens Oversættelse af Psalteren viste, at han da var bleven klar over, at Bibelen burde gjøres tilgængelig for Lægfolk, om disse skulde naa ud over det Umyndighedsstade, hvorpaa Romerkirken havde holdt dem. Det varede ikke længe, inden han følte Kald til at skride videre frem paa den reformatoriske Bane.

I Aaret 1529, tredie Pinsedag (18. Maj), holdtes en akademisk Højtidelighed i Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn, ved hvilken Fr. Vormordsens Ven og tidligere Medlærer M. Oluf Chrysostomus førte Ordet og holdt en mærkelig versificeret Tale, hvori han fra et humanistisk Stade paaviste en Række kirkelige Brøst. Efter at have holdt Talen sendte han Manuskriptet til Fr. Vormordsen i Malmø, idet han ganske henstillede til ham, hvad der skulde gjøres ved den: om dette Kirkens Klagemaal («Lamentatio Ecclesiæ») skulde offentliggøres eller henlægges. Da Vennen i Malmø saa', at Skriftet kunde tjene Reformationens Sag, fik han den forhenværende Karmeliter Peder Laurensen, der ogsaa havde brudt med Romerkirken, til at skrive en fyndig Fortale til Skriftet; selv tilføjede han en Del Randnoter,

¹⁾ Den skibyske Krønike, Heises Overs., S. 126 f.

hvorved »Klagemaalet« skærpedes betydelig, tilligemed en længere Efterskrift, hvori han blandt de mange Misbrug, som i Tidens Løb havde ophobet sig i den gamle Kirke, særlig fremhæver de livsvarige Munkeløfter og Sjælemesserne, hvilke sidste fra en from Ihukommelse af de afdødes Minde og en Paakaldelse af Guds Barmhjærtighed vare voxede op til et Bjærg af Overtro, men et Bjærg, som bogstavelig talt indeholdt en Guldmine for den verdsliggjorte Kirke. Af denne Efterskrift kan følgende Brudstykke hidsættes i Oversættelse:

— — »Naar de (Kirkens Styrere) ved foreskrevne Straffe tvinge deres Alterpræster til den højhellige Tjeneste ved Christi Legemes Blods Mysterium, saa er det noget, der aldrig vil kunne taales af nogen, som veed, hvor forfærdeligt det er at gaa til denne Tjeneste paa anden Maade end paa den, som baade Christus og hint Udvælgelsens Redskab, den hellige Paulus, have foreskrevet; thi hvad der bør kalde os did, det er Frugten af Herrens Lidelse og dennes Ihukommelse, som det derfor bydes os at forkynde, saa ofte som vi forrette denne hellige Tjeneste. Ellers ville vi æde og drikke os selv til Dom og Fordømmelse, idet vi paadrage os selv Skylden for Jesu uskyldig dræbte Legeme og hans udgydte Blod. Og foruden denne forfærdelige Forbrydelse sælge de ogsaa disse deres Messer til saa høj en Pris, for at de, jo større Indtægt de have af dem, kunne lade desto flere indvie til det hellige Præstembede, uden at bryde sig om, hvor megen Vægt baade de hellige Skrifter og Kirkefædrenes hellige Canones lægge paa, at saadanne skulle udmærke sig baade ved rene Sæder og ved stor Lærdom. Derfor er der ingen Ende paa Messerne, hvis Kraft og Fortjeneste de saaledes have lovprist for al Verden, at hele Jorden allerede i en lang Række af Aar har sat sin Saligheds Sag i dem og kjøbt sig dem for saa høj en Pris, at flere Klostre allerede i Rigdom og Formue overgaa mange Fyrsters og Kongers Herresæder. Hvor det dog er skjændigt og ugudeligt! Bør saa store og

saa ærefrygtindgydende Mysterier være Middel til at opnaa saa stor en Vinding, saa stor en Overdaadighed, saa store Rigdomme, et saa kræseligt Levned! Skulle vi gjøre os værdige til Frugten af Herrens Nadvere, til Christi Lidelses overstrømmende Fortjeneste, ved disse Ting, da det dog var ved at foragte og træde de samme Ting under Fødder, at Christus og alle hans Disciple opnaaede Gud Faders Kjærlighed! Heraf, ja heraf er det kommet, at desværre en stor Del af de Christne, og deriblandt de, som ville anses for Visdommens og Religionens ypperste, mene, at de have dyrket Gud paa rette Maade, naar de opføre Kirker og Taarne og kongelige Paladser for nogle lade Buge, naar de sørge for, al alt genlyder af Brøl, Orgelspil og uforstaaet Sang, naar ved højlys Dag Masser af Vox og Olie spildes til ingen Nytte, naar en eller anden Dagdriver glimrer i Kirken, klædt i Silke og guldindvirket Skrud, medens de fattige omkomme af Sult og Kulde; naar Billedstøtter udsmykkes med Guld og Sølv paa en mere end hedensk Maade. Vi bøje vore Knæ og blotte vore Hoveder foran Støtter og Billeder; men vore Medbrødre og Medsøstre, ja hellige Medborgere i vort himmelske Fædreland, gaa vi stoltelig forbi og foragte dem. For-gjæves prydes Støtter og Altere med store Omkostninger; naar saa mange Møers og unge Kvinders Kyskhed sættes i Fare paa Grund af deres Trang. Saa mange Voxlys og Lamper tænde de — at jeg skal sige det endnu engang — ved højlys Dag, medens mange stakkels Kvinder mangle et Tællelys til at arbejde ved om Natten«¹⁾.

Her have vi altsaa en Prøve paa, hvad Hævderne af den gamle Kirkeorden udraabte som en »skamløs og forbryderisk Tale.«

At Frants Vormordsen paa denne Tid har aflagt Munke- dragten, tør man slutte af hans Angreb paa de livsvarige

¹⁾ Ol. Chrysostomus, Lamentatio ecclesiae. Kirkens Klagemaal, udg. af H. F. Rørdam, S. 25 ff. 75 ff.

Munkeløfter og hans Forsvar for det berettigede i Udtrædelse af Klostrene, naar man ikke fandt Hvile for sin Sjæl i det Liv, som der førtes. I Aaret 1528 havde han endnu betegnet sig selv som »Broder«, men 1529 kalder han sig »Ecclesiastes« (Prædiker). Her er Skjellet mellem det gamle og det ny.

I Malmø havde Claus Mortensen (Tøndebinder) og Hans Olufsen Spandemager allerede siden 1527 banet Vej for Reformationen. Vel var deres Virksomhed for en længere Tid bleven standset af Stiftets Biskop; men efter et Ophold i Haderslev vare de i Høsten 1528 vendte tilbage, bedre rustede end tilforn, og havde optaget den afbrudte Gjerning. Forkyndelsen af Evangeliet paa luthersk Vis var altsaa ikke noget nyt, da Frants Vormordsen kom til Malmø, men ved sin ret betydelige theologiske Lærdom maatte han kunne yde Sagen en værdifuld Støtte, baade under de Disputatser, som jævnlig forefaldt med Munkene i Graabrødre- og Helligaands-Klostrene, og ved Forelæsninger i det Gymnasium eller den theologiske Lærestalt, som Borgmestere og Raad ved kongl. Tilladelse af 5. Juni 1529 bemyndigedes til at oprette ved Hjælp af de Indkomster, der tidligere havde ligget til Altere, Vikarier og Gilder i Malmø¹). Ved dette Gymnasium fik ogsaa Peder Laurentsen og Oluf Chrysostomus en frugtbar Virksomhed.

Havde Frants Vormordsens Brud med hans Klosterorden vakt hans gamle Ordensbroders Harmen, saa blev dette dog endnu mere Tilfældet, da han senere giftede sig. Vi gjengive her Povl Helgesens Ord, om end selvfølgelig med alt Forbehold: »Efter at han (F. V.) havde fremkaldt det Haab hos mange, at han for evig Tid vilde leve i ugift Stand, blev han greben af en vanvittig Kjærlighed og tog en Pige til Ægte, endog uagtet samme Piges Værger ikke vilde give deres Samtykke hertil, og uagtet alle hans

¹) Ann. f. nord. Oldkynd. og Hist. 1847. S. 158 ff. Kirkehist. Saml. I, 400.

Venner advarede ham derimod¹⁾.« En Hob grove Skjældsord, der ledsage denne Beretning, forbigaaes, da de intet bevise uden Referentens forbitrede Sind. Kun dette kan bemærkes, at han udleder Frants Vormordsens Adfærd i denne som i andre Sager af Ærgjerrighed, eftersom »han var en Træl af sin Æresyge«, skjønt det ikke let skjønnes, hvad hans Ægteskab eller senere Forsvar for Præsteægteskabet havde med Ærgjerrighed at gjøre, uden forsaavidt han ikke vilde lade den Plet sidde paa sig, hvormed hans Modstandere i Anledning af hans Ægteskab søgte at besudle hans gode Navn og Rygte. For øvrigt kan bemærkes, at naar Beretningen om Graabrødrenes Uddrivelse af deres Kloster i Malmø fortæller om et Sammenstød i Foraaret 1530 mellem Munkene og Frants Vormordsen, særlig angaaende Præsteægteskabet, og at sidstnævnte ved denne Lejlighed blev saa heftig, at »hans Mund og Læber dirrede af Harme«, saa kan det vistnok sluttes, at hans Ægteskab paa den Tid var fuldbyrdet, og at han i Munkenes haanende Ord har set et personligt Angreb²⁾.

I Sommeren 1530 deltog Lektor Frants i de Forhandlinger, der samtidig med Herredagen i Kjøbenhavn holdtes mellem de katholske Prælater og de evangeliske Prædikanter, men som ikke førte til noget Resultat. At han, ligesom de andre Prædikanter, der vare samlede i Hovedstaden, med stor Kraft i Prædikener, holdte i kjøbenhavnske Kirker, har bekæmpet Romerkirkens Vildfarelser, tør antages som givet. Men noget nærmere angaaende hans Optræden er dog ikke bekjendt. Hjemkommen til Malmø i Efteraaret 1530 fortsatte han sammen med sine tidligere nævnte Medarbejdere ved Præsteskolens, Peder Laurensen og Oluf Chrysostomus, den dem anviste Gjerning, der jo gik ud paa at opdrage en Kreds af unge Mænd, der kunde gaa ud som Evangeliets Forkyndere i Fædrelandet og da navn-

¹⁾ Den skib. Krønike, Heises Overs. S. 127.

²⁾ K. S. I, 348. Hist. Tidsskr. 3. R. I, 25. 27.

lig i de skaanske Landskaber. Frants Vormordsen maa nærmest betragtes som Gymnasiets Forstander, og det kan med Føje antages, at den bibelske Forelæsning særlig har været ham overdraget, en Antagelse, som finder Stadfæstelse derved, at man senere blandt Præsterne fandt Afskrifter af Forelæsninger, han i sin Tid havde holdt over Davids Salmer¹). Da han stadig betegner sig selv som »Prædiker i Malmø«, maa det for øvrigt antages, at han ikke blot har virket som Læsemester eller Lektor, men ogsaa har haft en fast Præstegjerning der i Byen.

Af samtidige Optegnelser vides det, at han oppebar en aarlig Løn af 200 Mark, der udbetaltes ham af Byens Øvrighed²). Tillige ses det, at han har haft skolesøgende Disciple i Huset, deriblandt Sønner af Adelsmænd, og det af saadanne, som ellers ikke kunne antages paa den Tid at have været gunstig stemte for Reformationen, formentlig et Vidnesbyrd om, at han har nydt betydelig Anseelse som Lærer³).

Da Malmø i Reformationsaarene var bedre forsynet med Bogtrykkerier end nogen anden By her i Landet, frembød der sig en Lejlighed til Offentliggjørelse af Skrifter, som støttede og fremmede det Arbejde, der ad det levende Ords Vej med stor Energi udførtes i denne By, en Lejlighed, som flittig blev benyttet. Her skal kun i al Korthed omtales de os nu bekendte Skrifter, som Frants Vormordsen har udgivet under sin Virksomhed i Malmø, idet der for øvrigt henvises til den udmærkede Fremstilling af de kirkelige og litterære Forhold i den nævnte Stad, som Sonnenstein Wendt i sin Tid har givet i Ny khist. Saml. II. Først maa da nævnes Vormordsens fortræffelige lille Skrift

¹) K. S. 3. R. I, 175—6. 188. 194. Nærmere Oplysning om Gymnasiet findes i den af Peder Laurentsen 1530 udgivne saakaldte »Malmøbog« i Afsnittet »Om Leyetzer i schriften«. (Rørdams Udgave, Fol. 50).

²) Ny khist. Saml. II, 169.

³) Se ndf. S. 434 ff.

fra Sommeren 1531: »En kort Forklaring og Forskjel paa den evangeliske og papistiske Prædiken og Lærdom«, med det tilføjede »Svar paa den Undervisning, som prentet er af Povel Reff i Aars nu snimen (c: nylig) om Præstelevned med Giftermaal og Kyskhed« (udgivet paany 1888 for det kirkehist. Selskab). Det sidst nævnte »Svar« var, som antydet, foranlediget ved et nu tabt polemisk Skrift, i hvilket Povel Helgesen havde haft en væsentlig Andel. Mod denne er Frants Vormordsens næste Skrift (fra Novbr. 1531) da ogsaa fornemmelig rettet, skjønt det just ikke antydes i Titelen, der viser hen til en anden af Reformationens heftige Modstandere. Den lyder nemlig: »En saare nyttelig og alle dennem, som gifte ere eller giftes ville, husvalelig Disputats mellem Hr. Adser, Prælat og Kantor udi Lund, og Franciscum Vormordum, Prædiker udi Malmø¹⁾. Som Titelen antyder, handler dette Skrift, ligesom det ovennævnte »Svar«, om Præsteægteskabet og indeholder saa grove og heftige Angreb paa Povel Helgesen (der bl. a. betegnes som „hin fedbugede Skalk“), at det skjønnes, at det Baand, der tidligere havde knyttet de to hver paa sin Maade fremragende Mænd sammen, nu var fuldstændig bristet¹⁾, ligesom Lektor Povel da ogsaa i det Afsnit af den skibyske Krønike, der synes forfattet 1532, til Gjængjæld har udgydt sin Harmes Skæler i rigeligste Maal over sin fordums Ven og Medarbejder.

Efter Frederik I's Død i Foraaret 1533 blev Stillingen vanskelig for de evangeliske Prædikanter, der ikke længere havde den Støtte fra oven, som de hidtil havde nydt godt af. I Malmø havde Forandringen indtil videre dog ikke saa meget at sige, da Byens Øvrighed med den myndige og mægtige Borgmester Jørgen Kock i Spidsen var stærk

¹⁾ Nærmere Beskrivelse af Bogen hos Chr. Bruun, Aarsberetn. f. d. st. Kgl. Bibliothek II, 33 g. En Samling af Fr. Vormordsens Udfald mod Lektor Povel findes i Hist. Tidsskr. 3. R., I, 25—6.

nok til at forsvare sine Lærere. Paa Landet og i de mindre skaanske Kjøbsteder vare Forholdene langt vanskeligere, da Prædikanterne her vare udsatte for Forfølgelse og Fortrædigelse af forskjellig Art.

Under disse Forhold var det, at Frants Vormordsen i Oktober 1533 skrev sin »Apologia adversus Lundenses Canonicos«¹⁾, et Forsvarsskrift i Anledning af at Kapitlet i Lund havde dømt nogle af Stiftets Kjøbstedpræster til Forvisning, fordi de havde uddelt Nadveren under begge Skikkelser og paa anden Maade havde lagt deres evangeliske Sindelag fer Dagen. Skriftet er rettet til Danmarks Riges Raad, i hvilket jo den Gang Bisperne og Prælaterne indtog den forreste Plads. Af Hensyn til disse er Forsvaret vistnok affattet paa Latin, mulig for lettere at faa en Diskussion angaaende Stridspunkterne i Gang. Det er derfor ogsaa holdt i en roligere og mere behersket Tone, end Fr. Vormordsen ellers plejede at anslaa i sine for det store Publikum beregnede Stridsskrifter²⁾. Kan-

1) Skriftet er ledsaget af det »Carmen Phaleucium« af M. Oluf Chrysostomus. N. M. Petersen har i sine Bidrag til d. danske Lit. Hist. II, 162 sat et Spørgsmaalstegn ved Ordet »Phaleucium«. Det er dog næppe urigtigt, men dannet af Phaleas (en græsk Filosof og Social-Politiker fra 5. Aarh. f. Chr.). Digtet er aftrykt hos Bruun, Aarsber. II, 80—1.

2) Ny khist. Saml. II, 197. Bruun, Aarsberetn. II, 79 ff. Følgende lille Prøve af Skriftet, hvori Forf. søger at vise det uretfærdige i Kannikernes Fremgangsmaade, kan her anføres efter det eneste nu bevarede Exemplar (Hjelmstjernes Saml. 571. 8°), der kunde fortjene at optrykkes naany:

»Condemnarunt enim hoc suo iudicio Lundenses canonici et innocentissimos uiros et ipsissimum illud Christi Euangelium. Condemnarunt, inquam, non leuiusculi alicuius uel erroris uel criminis, verum hæreseos, quo scelere nihil habent ecclesiæ Dei grauius, detestabilius atque perniciosius, Innocentes autem uiros cur non uocem, qui iam exules secum circumferunt suæ innocentix et probitatis atque syncerissime predicati euangelij publica et obsignata sibi testimonia a magistratibus et plebibus, quibus retroactis aliquot annis predicarunt, quibuscom quotidianam habuerunt consuetudinem«.

nikerne i Lund følte imidlertid paa dette Tidspunkt intet Kald til at stige ned fra deres Dommersæde for at indlade sig i theologiske Forhandlinger. Fr. Vormordsen valgte derfor i det næste Skrift en anden Vej for at tjene den Sag, han havde viet sit Liv. Dets Titel er: »En og tyve allerskjønneste og husvaleligste Artikler, som alle Mennesker ere nyttelige at vide til deres Sjæles Salighed» (Malmø 1534). Her er nemlig det polemiske ganske traadt til Side for det belærende og opbyggelige, idet Forfatteren, støttet til Bevissteder af Bibelen, giver en sammentrængt Fremstilling af den kristelige Lære efter evangelisk Opfattelse, og denne lille Bog maa trods Krigsbulderet, som snart efter indtraadte, have slaaet godt an, siden et nyt Oplag udkom i det følgende Aar (1535)¹).

Ved Nytaarstid 1534 begyndte det at se noget truende ud for de evangeliske Prædikanter i Malmø, da den mægtige Rigsmarsk Tyge Krabbe, Lensmand paa Helsingborg, ved en Sammenkomst med Borgmester Jørgen Kock stillede den Fordring — som det synes i hele Rigsraadets Navn — at Borgerne i Henhold til den paa Herredagen i Kjøbenhavn 3. Juli 1533 vedtagne Reces skulde afskedige de evangeliske Prædikanter og vende tilbage til de katolske Præster,

¹) Bruun. Aarsberetn. II, 119 f. Da H. P. Resen (Khist. Saml. 4. R. I, 51) udtrykkelig siger, at Bogen er trykt 1534 i Kbhvn. hos Hans Vingaard, saa kunde man formode, at den s. A. er bleven optrykt paany her — maaske efter at Malmøplaget var udsolgt. Rimeligere er det dog, at Resen har fejlet i Aarstallet. Udgaven af 1535 er nemlig trykt i Kbhvn. hos Hans Vingaard. (Bruun, anf. Skr. II, 139). — Det eneste nu bevarede Exemplar af Skriftets 1ste Oplag findes i Karen Brahes Bibliothek og synes at have tilhørt et Medlem af Billeslægten. I alt Fald findes der bag i Bogen indført nogle samtidige Notitser vedrørende Personer af denne Slægt. Den første lyder: »Anno Dn. Mdxxxi, vor Frue Dag Sydermere vtj Septembri monet, Søndag næst efter, tha wor Jomfru Mette Bylle født». Dette anføres her, fordi der er flere Tegn til, at Fr. Vormordsen har staaet i et vist nærmere Forhold til flere Medlemmer af den nævnte Slægt (s. ndf.).

som de tidligere havde haft. Efter at Borgmesteren havde meddelt sine Medborgere denne Befaling, vedtoges det, at man paa det bestemteste, om end i en høflig Form, skulde afvise Marskens Forlangende. Den 6. Jan. 1534 udfærdigedes Borgerskabets Svar, der ikke usandsynligt er forfattet af en af Reformatorerne — maaske Lektor Peder Laurentsen — i alt Fald er det skrevet med stor Dygtighed. Heri henvises ikke blot til, at Borgerne i Malmø havde det Privilegium selv at vælge deres Præster, men ogsaa til den store Ubillighed, som det vilde være, om de skulde tvinges til at afsætte de af dem højt skattede Mænd, hvis Forkyndelse nøje stemmede den hellige Skrift, og vende tilbage til en Lære, der stred mod Guds hellige Evangelium¹⁾).

Ved Skrivelser og »fuldmyndige Sendebud« til den udvalgte Ærkebiskop Torben Bille og andre Medlemmer af Rigsraadet søgte Borgerne siden at afværge det truende Uvejr, men uden Frugt, da de fik til Svar, »at fordi de ikke mere tro paa den Kirke, som hine troede paa, skulde de blive adspredte og skilte fra Land og Rige, ligesom det var gaaet Jøderne, da de ikke mere tro paa Christi og Apostlenes Lærdomme²⁾«. Derved blev det dog ikke, thi snart efter gjorde Ærkebispen et Skridt, der fik skjæbnesvangre Følger eller blev den Draabe, der fik det fyldte Kar til at løbe over. Ved en Rettergangsmaade, hvis juridiske Forsvarlighed vistnok er meget tvivlsom³⁾, fik han nemlig de evangeliske Prædikanter i Malmø og andre skaanske Byer med deres Tilhængere erklærede for fredløse paa Skaanes Landsting. Dermed var Brandfaklen tændt, der i to Aar skulde flamme over Landet og lægge saa mange stolte Adelsborge og Bispeplotte i Grus. Udfordringen be-

¹⁾ Bruun, Danske Saml. I, 382 f.

²⁾ P. Laurentsen, Malmøbogen, udg. af Rørdam, Indl. S. LVI.

³⁾ Se Hjalmar Heden, Studier till Danmarks Reformations Historia från Frederik I:s Död till Slutet af Grevefejden, Göteborg 1903. S. 17 ff.

svarede nemlig af Borgerne i Malmø under Jørgen Kocks Ledelse ved i de sidste Dage af Maj 1534 at nedbryde den Del af Malmøhus, som kunde være truende for Byen, og tage Lensmanden paa Slottet, Mogens Gyldenstjerne, til Fange.

Da det siden gjaldt om at forsvare dette voldsomme Skridt, var Henvisningen til, at Ærkebispem havde »fordelt og hugget Freden til Landsting af alle evangeliske Prædikanter her i Landet (Skaane) og af alle dem, som dennem opholde¹⁾«, et Hovedargument, ligesom det, da det endelige Regnskab opgjordes paa Rigsdagen i Kjøbenhavn i Okt. 1536, anførtes mod Ærkebispem, at »han havde belagt alle Vejene for Malmø Stad og forment dem al Tilføring og Afføring, og gjort Borgerne fredløse²⁾«. Men for øvrigt er det vel muligt, at Ærkebispem Overgreb har været et velkomment Paaskud for Jørgen Kock til med en vis Ret at skride til Udførelsen af sine højtflyvende, ærgjerrige Planer. De unge Sønner af adelige Familier — der nævnes ni af Slægterne Rosenkrantz, Bille, Podebusk, Parsberg og Tidemand — som gik til Skole i Malmø og ved Oprørets Udbrud kom i Jørgen Kocks Magt, kunde gjøre Gavn som Gidsler, om Sagerne ikke fik den Gang, han ønskede og haabede.

Om de evangeliske Prædikanters Stilling eller Stemning under de borgerlige Uroligheder, som nu fulgte, veed man meget lidt. Det er derfor af ikke ringe Interesse, at der fra denne Tid er bevaret et Brev af 22. Novbr. 1534 fra Frants Vormordsen til den bekendte Adelsmand Eske Bille, tydende paa et Tillidsforhold mellem disse to Mænd, som man ikke skulde have ventet, da de i kirkelig Henseende stod i forskjellige Lejre, men som rimeligvis skrev sig fra,

¹⁾ Paludan-Müller, Aktst. til Nordens Hist. i Greve-Feidens Tid II, 15. Jfr. Malmøbogen, Indl. S. LVIII flg.

²⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter I, 164.

³⁾ A. Cronholm, Skånes polit. Hist. I, 428.

at Vormordsen allerede fra tidligere Tid var vel kjendt med Eskes Fætter Anders Bille og stod i en Slags Klientforhold til denne ansete Mand, som den forhen omtalte Tilsegnelse af »Davids Psalter« viser. Brevet tyder tillige paa, at Eske Bille under de daværende for Adelen saa vanskelige Forhold har ønsket, at Lektor Frants skulde overtage en mæglende Rolle i Forholdet mellem Adelen og Folkepartiet, til hvis vigtigste Førere Malmøborgmesteren Jørgen Kock jo hørte. Brevet er endelig af Betydning, fordi det viser, at Billerne ikke havde taget i Betænkning at sende deres unge Sønner til Skolen i Malmø, der forestodes af M. Oluf Chrysostomus, som blandt Reformatorerne nød særlig Anseelse som fremragende Humanist¹⁾. Brevet fortjener derfor at meddeles her i sin oprindelige Form, saa meget mere som det er det eneste egenhændige Brev, der vides bevaret fra Frants Vormordsens Haand.

Myn ydmydige oc fattig tieniste nw oc altydt forscreffuen mett wor Herre Jesu Christo, som er alles wore eniste salighedt. Kære Her Esche, effter eders strengthedtz begæring oc beffalingh haffuer ieg rychedt aff myn yderste oc største flydt the ærinde, som y mig befoolde, ther ieg var syste hooss eder; mend om thet første fyngh ieg saadane swar, att effther thy att adelen, ridderskaff oc menige almwe haffue nw alle een herre²⁾, saa staaridt wor borgemestere oc raadt icke till att giffue noghen bescreffen leyde mere end begære leyde aff adelen oc ridderskaff, lygerwyls(!) som the icke trode thennom paa then eedt, som the alle een herre soride haffue; oc fordi motte eders strengthedt for wdhen all frucht oc fare

¹⁾ Om denne Skole, der maa adskilles fra Gymnasiet, se P. Laurentsen, Malmøbogen udg. af Rørdam, Fol. 51 v. Ny kh. Saml. II, 169. Naar C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, 206, siger: »I Malmø var en heel Deel adelige Børn, der her gik i Skole hos den navnkundige Frants Vormordsen«, saa er Udtrykket maaske mindre korrekt, da de adelige Børn naturligvis ikke have besøgt Præsteskolens, som Lektor Frants forestod. Dog har det en vis Hjemmel i et Brev fra Eske Bille, der ndf. skal omtales.

²⁾ Det maa være Grev Christoffer af Oldenburg, der menes.

sende syn søn oe broders søn tydt till byen, thy thennom inthet ondt af noghen her wdi byen skall wederfare. The andre ærinde kwnde ieg icke rychte lengere, end ieg forstodt, att ther war om handledt y Københaffn, ther ridderskaffet oc borrhore waare ther sijst tillhaabe, oc finge de inghen ende, thy at nogre icke wyldede indgaa mett breff oc segell nogre artikle, som thennom foregaffuis, hwilkett y well ydermeer forfare kwnde aff thennom, ther offuer waare, oc icke staa till att scriffue. Gudt almectigste for syn ewig godhed wnde oss paa thenne feyde een god ende, samdrecht oc kærlighed eblandt edell oc w[e]dell, oc att hwer effter syn tilbørlighedt [maa] tiene Gudt oc leffue effter syne willkaar effter Gudtz willie, Amen, ther ere wy alle plictige att bede Gudt inderlige om. Her mett eders strenghedt, hwsfrwe oc børn then ewige Gudt beffalendis, oc giør ieg alltiidt giærne for eders skyldt, hwess mig mweligst er. Thy raader oc biwder offuer mig altydt som offuer een aff ederss egne. Screffuet hastelige y Malmø xxij Octobris 1534.

Eders strenghedtz ydmydig oc willige tro tienere

Frantz Wormorsøn.

Udskrift: Erlig welbyrdig mand oc streng ridder Her Esche Bylde kærlighen oc ydmydelige tillscreffuet¹).

Foranstaende Brev maa vistnok have været i Eske Billes Hænder, da han fra Vordingborg 27. Novbr. (Tirsdag post Severini) s. A. tilskrev Jørgen Kocks bekjendte og ansete Hustru »Citze Jørgen Mønters, sin sønderlig gode Ven«, et Brev, hvori han bl. a. ytrede:

»Kjære Citze, er Eder uden al Tvivl vel vitterligt, at jeg for Klæders og andre mærkelige Sagers Skyld at have udtaget der af Byen min Broders Søn og min, som ginge der til Skole, og vil jeg der igjen indskikke min til Lektor Frands, hannem at lade antvorde. Thi beder jeg Eder kjærligen og gjerne, at I ville, for al den Tro og

¹) Orig. i Rigsarkivet, Personalhist. Saml. Jvfr, Møllerup, Bille-Ættens Hist. I, 583. 668—9.

Love at jeg forlader mig til Eder, have Tilsyn til hannem udi saa Maade, naar, [hvad] Gud forbyde, noget Opløb kunde paakomme, besønderlig af nogle uforstandige Folk, saa han maa uoverfalden og uskadt blive¹⁾«.

Siden var Malmø jo længe belejret af Christian III's Tropper, indtil Byen omsider 2. April 1536 maatte overgive sig, idet den dog opnaaede forholdsvis meget gode Betingelser og navnlig fuld Sikring af Evangeliets Sag²⁾. Hvorledes det er gaaet Stadens evangeliske Prædikanter og Lærere i den forløbne trange Tid, er os ikke bekjendt. Men den Omstændighed, at nogle af dem — det ligger nærmest at tænke paa Claus Mortensen og Frants Vormordsen — midt under Krigen udgav en Kirkehaandbog med Anvisning til Udførelsen af de forskjellige kirkelige Handlinger³⁾, tyder paa, at de have holdt Modet godt oppe og haft Tillid til Fremtiden. Freden, der indtraadte nogle Maaneder efter Malmøs Overgivelse, bragte i ethvert Tilfælde Forhold tilveje, hvorover de lutherske Prædikanter kun havde Grund til at glæde sig, da Sejren for den Sag, som de saa længe havde kjæmpet for, nu var afgjort. Om Præsteskolens, der vistnok har haft vanskelige Kaar under Belejringen, er bleven fortsat efter Freden, vide vi vel ikke med Vished; dog taler den Omstændighed, at der af Staden Malmøs Kasse endnu i Aaret 1536 udbetaltes Fr. Vormordsen 100 Mark i »Hjælpepenninge«⁴⁾ for den Antagelse, at han fremdeles har været i Virksomhed. Men snart efter fik de Mænd, der havde arbejdet sammen i Gymnasiet, andre Opgaver.

I August 1536 foregik det store Omslag; Ærkebiskop

¹⁾ Orig. i Rigsarkivet, Personalhist. Saml. Jvfr. Ann. for nord. Oldk. og Hist. 1853, S. 39. — Af Pal.-Müllers Aktst. til Grevefeidens Hist. II, 15 fremgaar, at en Søn af Hr. Anders Bille var i Huset hos Jørgen Kock, den Gang Oprøret i Malmø begyndte.

²⁾ Krag og Stephanius, Chr. III's Hist. II, 29 ff.

³⁾ Bruun, Aarsberetn. fra d. st. Kgl. Bibliothek II, 141 f.

⁴⁾ Ny khist. Saml. II, 204.

Torben Bille førtes som Fange til Nykjøbing Slot, og paa Rigsdagen i Kjøbenhavn i Oktober s. A. rejstes der meget vægtige Anklager mod ham, deriblandt at han trods den Forskrivning, han ved Tiltrædelsen af Ærkebispesædet (1532) havde givet Kongen, havde »condemneret og fordømt alle evangeliske Prædikanter«, og med sine Tilhængere »gjort et Forbund og Reces, at de saadanne Prædikanter med Ild, Vand og Stene at bære af By vilde forfølge«. En Prædikant, der dog havde kongl. Beskjærmelsesbrev, havde han i flere Aar holdt i et haardt Fængsel og først sluppet ham løs, efter at han havde stillet Borgen for sig, at han vilde fortie Sagen og aldrig klage eller kære derpaa¹⁾.

Først efter et Aars Forløb udløstes Torben Bille af sit Fængsel mod at fraskrive sig al bispelig Magt og Myn-dighed og ganske at underkaste sig Kongen²⁾, som noget senere gav ham afgiftsfri Forlening paa Bosie Kloster med tilliggende, mod at underholde Klosterjomfruerne³⁾; tillige aflagdes han med Dekanetet i Lunds Kapitel, i hvilke Stillingen han forblev til sin Død 26. Decbr. 1552. Han fik altsaa rigelig Lejlighed til at se, hvorledes de kirkelige Forhold i Lunds Stift antog en ganske anden Skikkelse, end den Gang han stod for Styret.

Efter at den gamle Bispemagt var tilintetgjort, maatte der nemlig ikke blot skabes ny Former for det kirkelige Tilsyn, men ogsaa ved en gennemgribende Ordning gives det ved Reformationen vakte aandelige Liv en saadan Skikkelse, at det kunde bære Fremtidens Udvikling. I den Henseende kom Frants Vormordsen for de skaanske Provinser Vedkommende til at øve en saa betydningsfuld

¹⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter I, 161 ff. Naar der siges, at Ærkebispemagten havde holdt Præsten fangen i 7 Aar, kan dog bemærkes, at saa længe beklædte Torben Bille ikke Ærkesædet. Er Tiden angiven rigtig, maa Præsten allerede være bleven fængslet af Aage Jepsen Sparre.

²⁾ Anf. Skr. I, 224 ff.

³⁾ Danske Kancelliregistranter 1535—50, S. 57.

Virksomhed, at han med Føje kan kaldes Skaanes evangeliske Reformator¹⁾).

Den 11. November 1536 udgik der kongelig Befaling til Lektor Peder Laurensen, Lektor Frants, Mester Oluf Chrysostomus og en Del andre af Reformationens mest fremtrædende Mænd (deriblandt fra Skaane Lektor Anders Ljung, Præst i Landskrone, og H. Oluf Bjug, Præst i Helsingborg), samt Repræsentanter for Domkapitlerne (fra Lund M. Peder Iversen) om at indfinde sig i Odense 6. Jan. 1537 til et »generale Concilium« for at »anstille en god Reformation og Forandring paa de ukristelige Ceremonier og Misbrug, som holdtes i gamle Kongers Tid i den hellige Kirke og andensteds«²⁾. Forsamlingen i Odense forlagdes senere til Haderslev, hvor 7 slesvigske Reformatorer traadte til, og hvor noget ind i Aaret 1537 det Udkast til en Kirkeordinans fuldendtes, som efter flere Overarbejdelser senere blev gjældende Grundlov for den evangeliske Kirke i Danmark, Norge og Hertugdømmerne gennem et langt Tidsrum.

Nogen Tid efter at dette vigtige Arbejde var endt, kaldtes de tre ofte nævnte Præstelærere fra Malmø hver til sin Gjerning i den reformerede Kirke, idet Peder Laurensen blev Læsemester i Theologien ved Lunds Domkirke, Oluf Chrysostomus blev Professor ved det 1537 gjenoprettede Universitet i Kjøbenhavn, og Frants Vormordsen blev Superintendent i Lund.

Ikke længe før denne store Forandring i sidstnævntes kirkelige Stilling foregik, udgav han et Skrift, der viser, at han fulgte med i de Bevægelser, der foregik paa den store

¹⁾ Ved Forespørgsel i Lund er der blevet mig svaret, at Bisparkivet intet indeholder til Oplysning af Frants Vormordsens Embedsvirksomhed. Papirerne maa da formodentlig være gaaede til Grunde i Fortidens Krige. Jeg har derfor maattet holde mig til de Efterretninger, der kunne hentes fra herværende Samlinger.

²⁾ Rørdam, Danske Kirkelove I, 9. Khist. Saml. II, 587.

kirkelige Skueplads. Vi sigte til hans Oversættelse af de »mærkelige og drabelige Aarsager, for hvilke de Kurfyrster, Herrer og Stæder og andre Øvrigheder, som annammet have og bekjende den rene evangeliske Lærdom, ej søge ville det Concilium, som Paven forskrevet haver at skulle staa i Mantua«. Denne Erklæring var oprindeligt udstedt i Schmalkalden 5. Marts 1537. Trykningen af den danske Oversættelse er sluttet 17. Juli s. A.¹⁾ Naar man her til Lands ansaa det for vigtigt snarest muligt at gjøre de evangeliske Fyrsters og Stæders Afvisning af Pavens Indbydelse bekjendt for alle, da var det maaske ikke mindst, fordi pavelige Ombud paa en ret paatrængende Maade havde søgt at skaffe den Indgang her ved Skrivelser til Kongen, Ærkebispens i Lund, Biskoppen i Ribe og andre²⁾, der dog af gode Grunde var forhindrede i at efterkomme den.

Den 2. September 1537 blev »Lektor Frants«, som han endnu stadig kaldtes efter at være bleven Biskop, indviet i vor Frue Kirke i Kjøbenhavn til det ny Embede af Dr. Joh. Bugenhagen³⁾. Det var en stor og saare vanskelig Gjerning, der her laa for ham. Stiftet var mere vidtstrakt, end det nu er, da det foruden Skaane og Bleking ogsaa omfattede Halland og Bornholm. Nylig havde Krigen raset i disse Egne, og skjønt Reformationen havde haft en fast Borg i Malmø, var der sikkert andre, især af de afsides Egne, der kun vare lidet berørte af den ny aandelige Bevægelse. I ethvert Tilfælde var der i Lund en hel Skare af Prælater, Kanniker og Vikarer — deriblandt

¹⁾ Bruun, Aarsberetn. II, 170 ff. Skriftet kjendes kun af en Optegnelse fra Arne Magnussen.

²⁾ Se Ny khist. Saml. VI, 167 ff.

³⁾ I Suhms Nye Saml. III, 81 findes følgende Optegnelse af Fr. Vormordsen selv om denne Indvielse: »Vocatus Haffniam a Serenissimo Rege nostro Christiano, cum sex aliis pietate et doctrina viris clarissimis sum ordinatus Scanicæ Diocesis Superintendens omnium indignissimus et immeritissimus.« Jvfr. Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R II, 226.

to forhenværende katholske Ærkebisper, Aage Sparre og Torben Bille —, der sikkert gjerne vilde lægge den ny Superintendent saa mange Hindringer i Vejen, som de evnede eller vovede. Der krævedes baade Mod, Fasthed og Duelighed, om Lektor Frants skulde hævde sin Stilling.

Noget af det første, der maatte tages fat paa, var Tilvejebringelsen af de nødvendigste Hjælpepidler ved den evangeliske Gudstjeneste og Undervisning. Ganske vist kunde der bygges paa den Grund, der var lagt i Malmø, og her maa da erindres, at der særlig ved Claus Mortensen Tøndebinders Arbejde allerede forelaa en, om end ingenlunde udmærket, saa dog fuldt brugbar dansk Salmebog, hvortil Frants Vormordsen paa en Maade ogsaa havde leveret Bidrag, da et Par af hans Prosa-Oversættelser fra »Psalteren« var overførte til Malmøsalmebogen¹⁾.

Strax samme Aar, han var bleven Superintendent, udgav han en Fordanskning af »Den lille Catechismus, hvilken af alle Sognepræster efter Prædiken for Almuen fortælles skal« (1537), et i det hele meget fortjenstligt Arbejde, hvoraf der nu kun er levnet et eneste, tilmed defekt Exemplar, der for faa Aar siden er udgivet paany af Dr. A. Chr. Bang og ledsaget af Oplysninger, til hvilke vi her maa henvise²⁾. Den Formodning kan ligge nær, at ogsaa den latinske »*Catechismus pueris in templo et scolis recitandus*« (Malmø 1538) er udgiven paa Frants Vormordsens Foranstaltning, skjønt den ikke er mærket med hans Navn saaledes som hans danske Oversættelse, der da ogsaa er langt udførligere, eftersom Forklaringerne, der medgives denne, fattes i den latinske Katekismus³⁾.

Af største Betydning for en fælles Ordning af den evangeliske Gudstjeneste ikke blot i Skaane, men i hele

¹⁾ Se foran, S. 11.

²⁾ Bang, Dokumenter og Studier vedrørende den lutherske Katekismus' Historie, Chra. 1893. I, 135 ff. Jvfr. N. khist. S. II, 208. Theol. Tidsskrift for den norske Kirke 3. R. III, 167 f.

³⁾ Bruun, Aarsberetn. fra det st. Kgl. Bibl. II, 183 f. N. k. S. II, 215.

Landet, blev den Haandbog, som Frants Vormordsen med Bistand for Trykningens Vedkommende af sin Ven Claus Mortensen i Malmø lidt senere udgav under Titel: »En ganske nyttelig og alle Sognepræster og Prædikanter nødtørftelig Haandbog om den rette evangeliske Messe med Collecter og Præfationer, desligeste om Børn at kristne, Brude at vie, de syge og dennem, som fængslede ere, at besøge, og om at jorde Lig« (1539). Det er en nærmere Udformning af de Anvisninger med Hensyn til Gudstjenesten, der findes i Kirkeordinansen¹⁾ og i den ved Bugenhagens og Ped. Palladius's Omsorg 1538 udgivne (Luthers) »Enchiridion«. Paa Bogens liturgiske Indhold kunne vi ikke her gaa nærmere ind, men maa kun fremhæve den Vægt, Frants Vormordsen i Fortalen (dat. 12. Novbr. 1538) lægger paa, at man kom til Enighed og Samdrægtighed med Hensyn til Udførelsen af de gudstjenstlige Handlinger, om det endog skulde ske med Opgivelse af egne Særmeninger²⁾. Angreb fra de katholsksindede Lunde-Kannikers Side, der siden skulle omtales, tyde dog paa, at det ikke er faldet let at naa til en fast afsluttet og af alle godkjendt Form for den evangelisk-lutherske Gudstjeneste. Men at Fr. Vormordsens Haandbog dog har været et godt Skridt henimod en saadan, vil næppe kunne nægtes. I ethvert Tilfælde var den et Fremskridt fra de skrevne Messebøger, som man, i alt Fald i Malmø og vistnok ogsaa andensteds, hidtil for en Del havde maattet hjælpe sig med³⁾.

Den tidligere gængse Notits om, at Fr. Vormordsen 1539 skal have udgivet en »Undervisning om, hvorledes Fattige skal medhandles og besørges«, maa ifølge de af

¹⁾ Se dog Engelstoft, Liturgiens Hist. i Danmark, S. 3.

²⁾ Denne Fortale er aftrykt i »Stemmer fra den Danske Kirkes Reformations Tid«, S. 42 ff. Nærmere Oplysninger om Skriftet findes hos Bruun, Aarsberetn. II, 200 ff. (jfr. J. Paludans Tillæg til samme i Blandinger, udg. af Univ.-Jub. danske Samfund II, 9).

³⁾ Ny khist. Saml. II, 214.

Dr. Chr. Bruun fremskaffede Oplysninger⁴⁾ forkastes som urigtig. Selv om dette Skrift altsaa bortfalder, maa det med Rette vække Beundring, at Vormordsen litterært havde kunnet udrette saa meget til den ny Kirkeordnings Fremme paa en Tid, da han kjendelig har haft et overvældende stort og besværligt praktisk Arbejde hvilende paa sig. Man betænke blot, hvad det vil sige, at visitere det vidtudstrakte Stift rundt, hvor der i hvert eneste Sogn skulde træffes gennemgribende, ny Ordninger, og hvor Biskoppen ofte fandt den sejeste Modstand fra Befolkningens Side, der vel oftest kun var lidet berørt af Reformationens aandelige Side, medens man mente, at nu behøvede man ikke mere at yde Kirkens Tjenere noget til deres Underhold. Man erindre, hvilke svære Kampe det i Absalons Dage havde kostet at faa Tienden indført i Skaane. Og nu havde der i den seneste Tid her været gjentagne stærke Folkebevægelser, først Søren Norbys og siden Grevens Fejde. Intet Under derfor, at Almuen, særlig i de fattige Skovbygder, var svær at komme til Rette med nu, da det gjaldt at indrette meget paa en anden Maade end den tilvante.

Under disse vanskelige Forhold henvendte Frants Vormordsen sig i Sommeren 1538 til Bugenhagen, der da opholdt sig i Kjøbenhavn; men da denne ikke selv kunde hjælpe, skrev han til Kongen for den betrængte Superintendent, hvorpaa denne selv maatte rejse over til Gottorp for personlig at forebringe sin Klage. I Bugenhagens Brev til Kongen hedder det: »Naadigste Konge, jeg beder underdanigst — hvad ogsaa er højt magtpaaliggende for Ed. K. Maj. — at E. K. M. efter at have hørt Hr. Franciscus, Superintendent i Lund, vil affærdige ham med saadanne Breve og Befalinger, at der maa blive raadet Bod paa Sagen; thi jeg havde ment, at det, der nu mest trængtes til, var Præster og Skoler i nogle Kjøbsteder; men nu ser jeg, at

¹⁾ Aarsberetn. fra det st. Kgl. Bibl. II, 225.

det ogsaa er galt fat andensteds (»es mangelt auch schyr in andern Ortern«) dog saaledes, Gud ske Lov, at det vel endnu staar til at oprette¹⁾«.

Af Bugenhagens Ytringer fremgaar det ikke bestemt, hvad der var i Vejen, kun at det var saa alvortigt, at Fr. Vormordsen selv maatte foredrage Sagen for Kongen. Udbyttet af hans Rejse var et kongl. Beskjærmelsesbrev, dat. Gottorp 24. Juli 1538, for »Lektor Frants, Superintendent i Skaane, og menige Klerici, Sognepræster og Sognedegne, som sig efter vor Ordinand om Religionen rette og skikke ville, over alt Skaane«. Vilde nogen tiltale dem, skulde det ske for Kongen selv eller for den, han dertil beskikkede. Superintendenten skulde søge at mægle i alle Sager mellem Præster og deres Sognefolk, eller, hvis det ikke hjalp, skrive derom til Kongen, der saa vilde paakjende deres Trætte²⁾.

Da det viste sig, at dette Værnebrev for den evangeliske Gejstlighed dog ikke forslog til at jævne Stridspunkterne, gjorde Vormordsen noget senere Forslag til, at nogle dertil beskikkede Adelsmænd med kongl. Fuldmagt skulde drage om med ham i de enkelte Landskaber og Herreder i Stiftet for ved Forhandling med Almuen paa hvert Sted at tilvejebringe en bestemt Ordning med Hensyn til de kirkelige Afgifter, en Ordning, der for Fremtiden skulde staa ved Magt³⁾.

Hvorledes dette Forslag er blevet optaget, vide vi ikke;

¹⁾ Schumacher. Gel. Männer Briefe I, 24. Brevet er dat. Copenhagen 1538, Dominica post Margaret (o: 14. Juli).

²⁾ Ny khist. Saml. II, 703 f. Brevet fornyedes af Frederik II 16. Maj 1566 i Biskop Tyge Asmundsens Tid (D. Kirkelove II, 83. Kancell. Brevbøger 1566—70, S. 51).

³⁾ Det udførlige, men udaterede, Forslag findes trykt i Ny khist. Saml. II, 705—9 og fortjener at gennemlæses, naar man vil kjende Fr. Vormordsens Tanker og Planer, der paa visse Punkter gik videre, end det paa den Tid var muligt at naa, navnlig Forslaget om at hver Kirke skulde have sin egen Præst, og altsaa det i kirkelig Henseende mindre heldige Annexforhold afskaffes.

men i Virkeligheden gjorde Kong Christian, hvem Ordningen af de kirkelige Forhold laa alvorlig paa Hjerte, mere, end der var foreslaaet, idet han selv i Efteraaret 1539 drog omkring i de skaanske Landskaber og paa forskjellige Steder lod sammenkalde alle Provster, Sognepræster, Sognedegne, Kirkeværgere og 4 agtede Mænd af hvert Sogn, og efter Forhandling med disse, under Hensyn til de lokale Forhold, fastslog en Ordning af de kirkelige Afgifter, der fremtidig skulde have Lovens Kraft¹). At Superintendenten har været tilstede ved disse Møder, kan anses som givet, skjønt hans Tilstedeværelse ikke omtales i de kongelige Breve, ligesaa lidt som Lensmændenes, skjønt jo ogsaa disse maa forudsættes at have været med for at give Raad og Vejledning.

Senere gjentagne Kongebreve til Stiftslensmanden i Skaane, Stig Pors, om at afstraffe de Bønder, der ikke vilde yde Tiende, vise dog, hvor svært det var at bringe Almuen til at falde tilføje i denne Sag²). At nævnte Stig Pors for øvrigt har gjort sit bedste for at bringe Orden i Kirketjenernes Lønning, og at han i det hele har været en god Støtte for Superintendenten, tør sikkert formodes, da han som gammel Vittenberger-Klerk maa antages at have været Reformationen hengiven. I ethvert Tilfælde var det et ikke ringe Gode for Frants Vormordsen i næsten hele sin Embedstid at have denne velsindede Mand ved sin Side i Stiftets Styrelse³).

Om Superintendentens egen økonomiske Stilling er der ikke meget bekjendt. Men den har sikkert kun været tarvelig. Ved et Møde i Nyborg i April 1539 ansøgte en Del af Superintendenterne Kongen om, at han vilde unde dem og deres Efterfølgere »Stadfæstelse paa, hvad Ed. Naade

¹) I Ny khist. Saml. II, 710 ff er meddelt en Række Kongebreve fra Sept. 1539 om disse Forhold.

²) Se Ny khist. Saml. II, 717 ff. Rørdam, Danske Kirkelove I, 224.

³) Stig Pors var Stiftslensmand i Skaane fra 1540 til sin Død 1556. (D. biogr. Lex. XIII, 233).

vil unde os til Underholdning i saadant Embede, at det kunde blive varagtig, og til Redelighed i Tide os beskikkes, at vi ej skulle for tidt kræve det til Utykke, Guds Ord til Beskjæmmelse og vort Embede til Foragtelse¹⁾«. I en gammel Optegnelse findes følgende Notits: »1539 efter S. Barnabæ Dag (11. Juni) var Kongen i Odense og forøgede Frants Superintendents Løn²⁾«. Herved menes vistnok den ved Kirkeordinansens Lovtagelse i Odense 14. Juni 1539 fastslaaede Bestemmelse om, at hver Superintendent i aarlig Løn skulde have 2 Læster Rug, 4 Læster Malt, 2 Læster Havre, 50 Læs Hø, 10 Læs Halm, 40 Lam og 100 Gylden³⁾. Naar man imidlertid agter paa, at en god Del af disse Indtægtsposter maatte gaa med til Hestehold og Betjening ved de vidtløftige Visitatsrejser, saa bliver der just ikke meget tilbage for Superintendenten til Opretholdelse af en sømmelig Husholdning, om end i stor Tarvelighed. Først senere (1541) fik »Lektor Frants Brev ad gratiam paa Sullerup med Ager, Eng, Fiskevand og al brugelig Tilliggelse, som der nu tilligger, indtil Kgl. Maj. derom vorder anderledes tilsinds⁴⁾«. Sullerup var et lille Stykke af det uhyre store Jordegods, som Ærkebisperne forhen havde haft under deres Haand, og har vist ikke været meget indbringende, da »Lektor Frants, Superintendent i Skaane«, i sit Dødsaar ved Forestilling om, at han ikke kunde holde sig med den ham i Ordinansen tillagte Underholdning, fik Kongebrev (af 15. Juni 1551) paa »et Vikarie i Lunde Domkirke, som ligger til S. Andreæ Alter og nu er ledigt efter Hr. Niels Hallandsfar«, mod at afstaa Stiftsgodset Sullerup, som han hidtil havde haft i Forlening⁵⁾. Noget af de større Kapitelspræbender (Prælaturer og Kanonikater) har Frants

¹⁾ Münter, Symb. ad ill. Bugenhagii in Dania commorationem, p. 108.

²⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 526.

³⁾ Rørdam, Danske Kirkelove I, 109.

⁴⁾ Danske Mag. 3. R. VI, 294.

⁵⁾ Kancelliets Brevbøger 1551—60, S. 45.

Vormordsen aldrig haft, og først i Slutningen af hans Efterfølgers Tid bleve de materielle Vilkaar for Superintendenten i Lund betydelig forbedrede.

Om end Arbejdet for at skaffe Præster og Degne et nødtørfigt Udkomme, nu da Sjælemesserne vare bortfaldne, samt Tilvejebringelsen af Midler til Kirkebygningernes Vedligeholdelse, til Oprettelsen af Skoler i Kjøbstederne og til Forsørgelsen af fattige syge i Hospitaler forvoldte de første Superintendenter mange Bryderier, og ikke mindst i Skaane, saa var der dog ogsaa meget andet, der trængte til at bringes ind i et nyt Spor, inden en evangelisk-luthersk Kirkeorden kunde siges at være trængt fuldt igennem.

I de fleste Kjøbsteder var der vel allerede Præster, der fuldt havde sluttet sig til Reformationen, som Lektor Anders Jensen Ljung i Landskrone, Hr. Oluf Bjug i Helsingborg, Hr. Rasmus i Trelleborg¹⁾, Hr. Jakob (Nielsen) og Hr. Tyge Christensen i Ystad²⁾, Hr. Jesper Digsmed og Hans Hemmyngsdyng i Halmstad³⁾, ikke at tale om Præsterne i Malmø. Men mange Steder paa Landet sad de gamle Messepræster, der ikke kunde afskediges, naar de erklærede sig villige til at rette sig efter Kirkeordinansen. Det var allerede store Ting, naar man til de ledige Pladser kunde skaffe unge Mænd, der var uddannede i de evangeliske Grundsætninger. Strængt kunde der ikke gaas til Værks, naar der skulde skaffes Præster til de ledige Kald. Vi se saaledes, at den tidligere Dominikanerprovincial, Dr. Hans Nielsen, forhen en af Reformationens skarpeste Modstandere, 1539 med Stillingen som Forstander for

¹⁾ Deltog 1530 i de kirkelige Forhandlinger ved Herredagen i Kbhvn. (s. Malmø-Beretn. om Religionsart. og Forhandl. paa Herred. i Kbh. 1530, udg. af Rørdam, S. 59). Blev ligesom Oluf Bjug 1533 underkastet Forfølgelse (N. M. Petersen, Bidr. t. den danske Lit. Hist. II, 103).

²⁾ Cawallin, Lunds Stifts Herdaminne II, 314.

³⁾ Skarstedt, Göteborgs Stifts Herdaminne, S. 405.

Helliggejst Hospital i Aarhus forbandt Præsteembedet i Rynkeby i Villands Herred¹⁾.

I Lund blev Hans Olufsen Spandemager, der i en Række Aar trofast havde arbejdet i Malmø, Sognepræst ved Domkirken. Da Claus Mortensen, der havde saa store Fortjenester af Reformationens Indførelse i Malmø, senere var kommen i Strid med Borgerskabet angaaende Præstelønnen, afløstes han 1541 af Lektor Anders Ljung fra Landskrone, men forblev dog boende i Malmø og betjente derfra tvende Landsogne. Hans koleriske Temperament, der havde haft sin Betydning, saa længe Kampen stod paa, synes senere at have forvoldt ham Vanskeligheder, som hans Ven Fr. Vormordsen, der nu var hans foresatte, efter Evne har søgt at raade Bod paa²⁾. Imidlertid fik han dog, da han døde som en meget gammel Mand, det Vidnesbyrd, at han havde været »en herlig, fin og gudfrygtig Mand, som med stor Alvorlighed og Ivrighed havde drevet det hell. Evangelium imod Papisternes Drømme og Vildfarelser³⁾«.

Størst var vistnok Vanskelighederne for Frants Vormordsen i hans egen Stiftsstad, Lund. Vel havde han her to saa tro og duelige Medhjælpere ved sin Side som ovennævnte Hans Spandemager og Peder Laurensen, men paa den anden Side var der hele det store Domkapitel, hvis fleste Medlemmer endnu for en Del stod paa det gamle Stade, og om end deres Modstand mod Reformationen nærmest var af passiv Art, kunde den dog være svær nok at døje. Til en Mængde af Præbenderne vare Præstekald i Stiftet og særlig i Lunds Omegn annekterede⁴⁾, og var det end sjeldnere, at Kannikerne selv betjente disse, saa stod det dog til dem at træffe Valget af de Kapellaner, som de lod besørge Embedsforretningerne; men det var just ikke at

¹⁾ Ny khist. Saml. IV. 26.

²⁾ Danske Mag. 4. R. VI, 343. Ny khist. Saml. II, 220.

³⁾ Ny khist. Saml. VI, 605.

⁴⁾ Brunius, Lunds Domkyrka. 2. Uppl., S. 250.

vente, at de vilde være meget omhyggelige for at vælge Mænd, der i aandelig Hensende vare Gjærningen voxne.

Den Modstand, Reformationen fandt blandt Medlemmer af flere af de gamle kirkelige Institutioner (Kapitler og Klostere), som endnu vare ved Magt, foranledigede, at der i Aarene 1543—44 holdtes en Række Religionsdisputatser ved Universitetet mellem Professorerne og Udsendinge fra de nævnte kirkelige Stiftelser¹). I Novbr. 1544 kom Raden til Kapitlet i Lund og Abbeden i Herredsvad Kloster. Noget før Mødet havde Kapitlet eller rettere de af dets Medlemmer, som endnu holdt ved Katholicismen, indgivet en Forestilling til Kongen, hvori de havde søgt at paavise det fordærlige i de ny Skikke og det utilbørlige i det Forlangende, at de skulde underskrive de af Professorerne opstillede Sætninger. Denne Forestilling røber stor polemisk Dygtighed og et skarpt Blik for de Svingninger, der vare foregaaede i Reformatorenes Anskuelse angaaende forskellige Kirkeskikke; men den indeholder ogsaa store Overdrivelser. Kannikerne begyndte med at klage over den Vilkaarlighed, som Luther og hans Disciple brugte i Udlægningen af den hellige Skrift, som enhver nu vendte og drejede efter sit eget Hoved. Naar man læser Luthers Skrifter, sige de, findes idel Modsigelser, snart holder han paa den hellige Kirkes almindelige Brug, snart bestrider han den. Enhver Nation strider for at bevare sine gamle Vedtægter og Sædvaner, »men vi Kristne løbe flux Fastelavn med den hellige Skrift, den hellige Kirkes Ceremonier og Sæd, og vride og vende dem saa ofte, at Jøder, ja Tyrker og Tartarer, bespotte os derfor.« Vil nogen nu komme og prædike Kirkens gamle Lærdomme om Faste, Bøn, haard Pligt og Syndebod, saa bliver han ilde anset. Hvorfor? Fordi Morten Luther har lært anderledes. Nu behøve vi ikke at bede, det kommer vel alligevel, hvad der skal ske. Vore gode Gjærninger gjælde intet. Hvem der

¹) Rørdam, Kbhvn.s Universitets Hist. 1537—1621. I, 151 ff.

er døbt og tror, han kan ikke forspilde sin Salighed, hvor ilde han end lever. Dette raaber hver Mand ja, ja! til, og saa er det noksom bevist. Naar man siger, hvad hver Mand gjerne vil høre, saa kaldes det det hellige Evangelium. Folket er nu selv Dommer i alting: hvad dem tykkes ret at være, det kan ikke være kroget. »De hellige Apostle, som daglig omgikkes vor Herre Jesus, de kunde ikke begribe den himmelske Lærdoms Dybhed. Men hvad findes nu saa højt eller dybt i al den hellige Skrift, at den ringeste Møgager ej lader sig tykke, at han har slugt det altsammen.« — »Disse højlærde Superintendenter i Danmark have vel to Gange og maaske oftere forandret deres Lærdom om det hellige højværdige Sakrament, Jesu Christi Legeme. Saa have de ladet aabenbare byde alle Sognepræster, at de skulde lade ringe i Messen, naar de skulde sakrere, og efterat Sakreringen er sket, skulde de opløfte det allerhelligste Sakrament tilbedeligt (saa lyde deres egne Ord). Nu er det omvendt, saa de hverken ringe eller løfte. Hvad har en saadan tvistig Lærdom paa sig andet, end at Folket maa deraf formode, at de saa godt som selv tvivle om Sakramentets faste Sandhed, og lære dog Folket at tro varagteligen, at det er Jesu Christi sande Legeme og Blod. Det er befrygtendes, at alle Zwinglianere ere ikke døde! — »Hvor er der ikke vendt om paa Skriftemaalet! Fra denne Lærdoms første Begyndelse vidste man af intet Skriftemaal, uden hvad hver bekjendte for Gud, og da kunde Præsten høre 400 eller 1000 Menneskers Skriftemaal tillige og gav dem én Absolution. Dernæst tyktes dem bedre at være, at hver skulde besønderlig tale med Præsten. Det havde den Aarsag, at man skulde forfare, om de kunde deres Katekismus etc. Men nu ville de endeligen, at man skal skrifte sønderligen de Hovedsynder, som mest nager: paa det (som Lektor Frants sagde i Præstemode her i Lund nu Midsommer) at Præsten kan vide, med hvad Inderlighed, gudelig og beredt Værdighed

hver gaar til Sakramentet, at han ikke annammer det uværdeligen til Fordømmelse, som St. Povel siger¹⁾«.

Disputatsen, der var indledet ved den Forestilling, af hvilken et Udtog her er meddelt, varede i hele 8 Dage, men skjønt flere af Kannikerne og Klostermændene gjorde ihærdig Modstand, endte Forhandlingerne dog med, at de tilsidst underskrev de af Professorerne opstillede Sætninger²⁾. Frants Vormordsen havde, saa vidt man kan se, ikke været tilstede ved Disputatsen; men det var ikke, fordi han ikke kunde eller vilde selv diskutere Stridspunkterne med Kannikerne. Den 27. Febr. 1545 skrev han nemlig til dem, om de vilde give tilkjende, paa hvad Dag de vilde komme tilsammen med ham at conferere angaaende Religionsvæsenet og i Sønderlighed om Herrens Nadvere³⁾. Det er os imidlertid ikke bekjendt, om Kannikerne ere gaaede ind paa Opfordringen, eller hvad Udfald Forhandlingen har haft. De fleste af dem blev vistnok fremdeles ved det gamle, om end Oppositionen ikke traadte aabenlyst frem. Noget saadant maa man i alt Fald slutte af det mærkelige Brev, som Peder Laurentsen i Lund fra sit Dødsleje i April 1552 tilskrev dem, og hvori han paa en værdig og indtrængende Maade foreholdt dem adskilligt, der næppe har været ganske behageligt for dem at høre, deriblandt at de efter gammel Skik fra Pavedømmets Tid foretrak at leve med Konkubiner istedenfor at indtræde i hæderligt Ægteskab, og at de ikke vilde gaa til Alters med Menigheden, men enten ganske afholdt sig derfra, eller holdt hemmelig Messe indbyrdes⁴⁾.

¹⁾ Danske Mag. V, 260 ff. Jvfr. Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 309. 314, hvor 2 Artikler fra nævnte «Præstemode» vedrørende Skriftemaalet anføres

²⁾ Rørdam, Kbhvns. Univ. Hist. I, 167 f.

³⁾ Register over Lunde Kapitels Breve (i Stockholm); Afskrift i det st. Kgl. Bibl. i Kbhvn. Brevet er dat. Lund 3 Cal. Martias 1545. Jvfr. Khist. Saml. II, 281.

⁴⁾ P. Laurentsen, Malmøbogen, udg. af Rørdam, Indledn. S. LXV ff.

En egen Stilling indenfor Lunds Stift indtog Bornholm. Den var af Frederik I. 1525 bleven overladt til Lybek »paa nogle Aar« — faktisk et halvt Aarhundrede — og i dette Tidsrum varetog den af Hansestaden ansatte Foged eller Hovedsmand paa Hammershus væsentlig Styrelsen af Øen i verdslig Henseende. Den gejstlige Jurisdiction var fremdeles forbeholdt Ærkebispens og Domkapitlet i Lund. Efter Reformationen ansatte Kongen en »Jurisdichtsfoged« (Peder Gagge) til Varetagelse af det nævnte Hverv, medens Superintendenten i Lund førte det kirkelige Tilsyn ved Visitatser osv. ligesom i de andre Dele af Stiftet. Dette blandede Forhold kunne let give Anledning til Sammenstød, som det da ogsaa tidt nok gjorde. Imidlertid synes Frants Vormordsen saa vidt mulig at have stræbt paa fredelig Vis at udjævne forefaldne Stridigheder¹⁾. Vi erfare, at han jævnlig visiterede paa Øen, ved hvilken Lejlighed han ogsaa fældede Dom i Ægteskabssager²⁾. Størst Betydning fik hans Besøg 1550, da han bevirkede, at en Skole, som Bornholm hidtil havde savnet, oprettedes i Rønne. Af det derom oprettede Dokument kan hidsættes følgende forkortede Udtoget:

Herman Boitin, Hovedsmand paa Bornholm, Arvid Pedersen, Provst³⁾, Hans Rammer⁴⁾, Landsdommer, samt flere »Frimænd« og Sandemænd gjøre vitterligt, at 1550,

¹⁾ Hübertz, Aktstykker til Bornholms Hist. S. 112. Her (i et Aktstykke fra Lybek af 1543) omtales »Herr Frantz, Stathalter des Bischofs«, hvoraf ses, at F. Vormordsen i Lybek er betragtet som en Slags Vicebiskop, ligesom Superintendenten i Bergen ved samme Tid kalder sig »Stictens Formynder udi Bergen« (Langebeks Diplom. 18. Juni 1544).

²⁾ Hübertz, anf. Skr., S. 137.

³⁾ Den bekjendte Salmedigter (s. foran S. 47 f.), der vistnok ogsaa er Forfatter af nærværende, ret mærkelige Dokument, der i sin Helhed findes trykt i L. Engelstofts Univ.- og Skole-Ann. 1811, II, 50—4.

⁴⁾ Kaldes andensteds Hans Reymer (Hübertz, Aktst. t. Bornholms Hist. S. 174), som vel er det rigtige.

Fredagen næst for Pinsedag, vare de forsamlede med menige Landsens Indbyggere paa Bornholms Landsting, hvor udi Gud værdige Fader og Herre Franciscus Wormordi, Superintendent i Skaane, gav tilkjende, hvorledes baade Kongl. Maj. og Hs. Værdighed havde erfaret, at paa dette Land var et drabeligt og saare skadeligt Bræk paa Sognepræster, Degne og andre Kirkepersoner, og det af den Aarsag, at der ikke holdtes Skole her paa Landet. I afd. Biskop Byrges Tid († 1519) havde der vel været ført Forhandling om Oprettelse af en Skole i Rønne, Beboerne havde lovet Bidrag til samme, og et Brev var udstedt derom; men senere var Skolen bleven opløst, noget hvorover »Hans Værdighed« (Superintendenten) paa Kongens og egne Vegne udtalte sin Beklagelse »med en flittig Formanelse, at hver from Mand vilde nødtørftelig og kristelig betænke, hvor stor Magt der ligger paa denne Sag til menige Almues Velfærd baade til Liv og Sjel«. Efter indbyrdes Forhandling mellem »de ypperste Frimænd og ældste Bønder med alle Sandemændene og nogle Kjøbstedmænd paa menige Landsens Vegne« havde man vedtaget at yde den samme Afgift, som var udlovet i Biskop Byrges Tid, »paa det at dette Land med en god, from og lærd Skolemester maatte blive forsørget, den og en Tid lang hos Børnene at blive og dem udi Guds frygt og gode Kunster flittelig lære vilde.« Til Gjengjæld lovede Superintendenten med det første at oversende »en god, from og lærd Skolemester«, som Hovedsmanden paa Hammershus skulde tage i Ed, at han trolig vilde forestaa Skolen i mindst tre Aar.

Den ovennævnte Hovedsmand, Herman Boitin, der synes at have været en studeret Mand, da han jævnlig betegnes som »Mester«, har kjendelig haft kirkelig Interesse og har ønsket at støtte Superintendenten i hans Bestræbelser. I et Brev til Henning Gagge, der var forlenet med St. Jørgens Gaard paa Bornholm, ytrer han han nemlig nogen Tid efter Frants Vormordsens Død: »Eftersom I har Befaling over dette Lands gejstlige, saa paaligger det Eder ogsaa at sørge

for, at de af Hr. Superintendenten udstedte Synodalpaamindelser blive efterlevede. Nu kan jeg godtgjøre, at de Synodalier, salig Lektor Frants sidst udstedte, ikke til Hælvten blive overholdte i saadanne Artikler, der ikke uden Forringelse af Guds Ære maa sættes til Side. I veed jo ogsaa godt, hvilket Levned nogle Præster her føre, og det gjør I vel i ogsaa at betænke. Et skarpt Brev kan vel nok her være paa sin Plads, og omendskjønt jeg her paa Landet ganske vist væsentlig kun har Befaling over de verdslige Sager, saa bør det mig dog ogsaa at virke med som en Kirkens Vogter («custos Ecclesiæ»), hvorfor jeg i det mindste, naar jeg erfarer saadanne og lignende Misligheder, ikke kan lade dem uanmeldte, og da I er min gode Ven, vilde jeg ogsaa nødig, at Eders Samvittighed maaske skulde besværes dermed. Derfor vil I nok holde mig disse Erindringer til gode¹⁾.

Efter alt at dømme har Frants Vormordsen været en meget flittig Visitor²⁾; i Kjøbstederne undersøgte han nøje Skolernes og Hospitalernes Tilstand, og overalt søgte han at fremme Kristendomskundskaben, da han med Græmelse maatte erfare, at der paa Steder var gamle Folk, som ikke kunde deres Fadervor, end sige de 10 Bud. Han lagde derfor Præsterne og Degnene paa Sinde, idelig, og i det mindste om Søndagen, at indprente Menighederne Katekismus; thi sagde han, kan man lære en Stær at eftersige visse Ord, som den ofte hører, saa maa man vel ogsaa ved idelig Fremsigelse kunne faa Almuen saa vidt, at den kan gjentage Katekismens Ord. Naar Ordene først sad fast i Hukommelsen, kunde den Forklaring, han selv havde givet i sin tidligere omtalte danske Katekismus, med Frugt følge efter, og paa den Maade haabede han at faa »det

¹⁾ Brevet, der er dat. Hammershus 14. Jnni 1552, er paa Plattydsk og indeholder mange andre Poster, som Herman Boitin ønskede, at Henning Gagge skulde foredrage for Kongen,

²⁾ Jvfr. Ny khist. Saml. II, 207. 229. Af sidst nævnte Sted ses, at F. Vormordsen 1549 tilbragte 4 Dage paa Visitats i Malmø.

tætte Mørke og den gruelige Blindhed«, der var en sørgelig Arv fra Pavedømmets Tider, fordreven¹⁾).

En anden magtpaaliggende Opgave for den evangeliske Tilsynsmands reformatoriske Iver var det, ved Visitationerne at faa Kirkerne rensede for Gjenstande, hvortil Almuen knyttede overtroiske Forestillinger. Han kunde vel endog gaa til en Yderlighed som den, der af en samtidig berettes i følgende Ord: »1548, Torsdag efter vor Frue Dag visitationis, da prædikede Lektor Frants i Nørre-Vrams Kirke, og gik til Højalteret, som Hr. Niels Skiøtte stod og sang Sanctus, og skar af Messebogen, hvad ham ikke takkedes²⁾«.

Vi sildig fødte, der ofte ere fristede til væsentlig at betragte den gamle Tid fra et æstetisk Synspunkt, forstaa næppe den brændende Harme over Fortidens Synder, der fyldte hine Mænd, som gennem en haard Strid, indad- og udadtil, havde kæmpet sig frem til en urokkelig Overbevisning om, at et nyt Lys for Christi Kirke var oprundet i Besøgelsens Tid. Det var ikke en ny Kirke, de vilde bygge paa bar Bund, men det var, hvad F. Vormordsen selv kalder »den katholske og apostolske Kirke«, der rensed for de mørke Tidens Spindelvæv og Smuds skulde straaale frem i sin gamle Glans. Læser man hans Synodalia eller Canones Lundensis Synodi, faar man en stærk Følelse af, at den Mand talte ud af Troen, men ogsaa, at han var en Kampens Mand. — Inden vi gaa over til nærmere at omtale disse Aktstykker, der give os den bedste Forestilling om Frants Vormordsens kirkelige Nidkjærhed, skal det berøres, at han vistnok har deltaget i de Bispemøder eller Nationalsynoder, der holdtes i Nyborg 1539, i Kjøbenhavn 1540, i Ribe 1542 og i Antvorskov 1546, skjønt Deltagerens Navne ikke udtrykkelig nævnes uden ved det sidste Møde, og at han altsaa har haft Del i de vigtige kirkelige Afgjørelser, som her bleve truffene, uden at vi dog

¹⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter, 2. R. II, 299 f.

²⁾ Suhms Nye Saml. IV, 3—4 H., S. 99.

kunne paavise, hvilket Lod i Vægtskaalen han eller nogen enkelt af Deltagerne har lagt, om det end maa antages, at Dr. Peder Palladius har været den, der anslog Tonen og ydede Grundlaget for Forhandlingerne¹).

Fra Frants Vormordsens Superintendenttid er der bevaret Synodalia Lundensia fra Aarene 1544, 1546, 1548 og 1551²). Da det er tilfældigt, at disse Aargange ere i Behold, er der intet til Hinder for, at han kan have udstedt flere, som nu ere tabte. Hvad der er os levnet, er dog tilstrækkeligt til, at vi kunne danne os en Forestilling om, hvad der især har ligget ham paa Hjærte at indprænte Provsterne og Præsterne i hans Stift. Særlig fremhæves Synodalierne fra 1548, der, nærmest i Form af et Hyrdebrev, indeholde Grundlinierne af en evangelisk Pastoraltheologi. En kort Udsigt over Indholdet af de sidstnævnte Synodalia skal her gives, idet den omhyggelige Begrundelse især ved Henviisning til den hellige Skrift, men ogsaa undertiden ved Paaberaabelse af den kanoniske Ret og Kirkefædrene, forbigaaes.

Præsterne formanens indtrængende, under Henviisning til de bibelske Forjættelser, til at være tro Husholdere over Guds Hemmeligheder, idet de med Overbevisningens Varme og uden at trættes forkynde Omvendelse og Tro paa Syn-

¹) Om disse Møder s. Ny khist. Saml. III, 465. Danske Kirkelove I. 151 ff. 195 ff. 247 ff. Naar Fr. Vormordsen i Scr. Rer. Dan. VII, 203 udtrykkelig nævnes som tilstedeværende i Ribe 1542, ved H. Tavsens Bispevielse, er det vistnok kun en Slutning fra de Ord, hvormed Ribe-Artiklerne indledes, hvor der siges, at Kongen havde sammenkaldt alle Rigets Superintendenter til Ribe. Men der siges dog ikke udtrykkelig, at de alle havde givet Møde, skjønt det vel er sandsynligt, at dette har været Tilfældet.

²) For Aarene 1544 og 1551 haves dog kun de, forøvrigt vistnok ret fyldige, Uddrag i Biskop Mogens Madsens Sammenarbejdelse af de 4 første lundensiske Superintendents Synodalia (trykt hos Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 285—354). Synodalierne for 1546 findes trykte i Danske Kirkelove 1536—1683, II, 13—15. De for 1548 ville blive meddelte som Tillæg til denne Afhandling.

dernes Forladelse ved Jesus Christus, for at føre deres Tilhørere til alvorlig Syndserkjendelse og Anger. Paa Skriftemaalet lægges megen Vægt, men med Afvisning af Papisternes Krav om Opregning af de enkelte Synder, der vilde være en Pinebænk for Samvittighederne. Præsterne skulle paa det alvorligste advare Menighederne mod de gjængse Synder, Drukkenskab, Løsagtighed og Havesyge, som mange ikke agtede for noget. Særlig og meget udførlig advares mod »Aager« eller at tage Rente af udlaaente Penge¹). Sakramenternes rette Brug i nøje Overensstemmelse med Herrens Indstiftelse indskjærpes; thi det er ved Guds Riges Forkyndelse og ved Sakramenterne, og ikke ved kjødelige Vaaben, at Christi Kirke forsvares og opretholdes. Under stærke Udfald mod de aandforladte Kirkefyrster, som grundede deres Myndighed paa deres verdslige Magt og Rigdom, indskjærpes det, at Evangeliets Forkyndere skulle følge Apostlenes Fodspor, der uden jordisk Rigdom dog gjorde mange rige paa det, der er mere værd end Guld og Sølv. Præsterne maa ikke ved egenmægtige Ændringer i Kirkeskikkene give de svage Anstød, men bevare Aandens Enhed i Fredens Baand og nøje holde sig til Ordinansens Forskrifter. Holde de endnu fast ved gamle, papistiske Skikke, skulle de af Provsterne angives for Superintendenten. Religiøse Privatforsamlinger maa ikke finde Sted; men Menigheden skal søge sin Opbyggelse i Kirken, hvor de hellige Handlinger skulle udføres. Børn skulle døbes snarest mulig efter Fødselen, og der skal drages Omsorg for de fattige i Henhold til den kongl. Forordning herom, dat. Koldinghus, Onsdagen næst efter Søndagen Vocem jucunditatis 1548.

Af de andre Synodaler, der haves fra Fr. Vormordsens Haand, kunne følgende Sætninger mærkes:

¹) I Synod. 1551 (H. K. 2. R. II, 338) advarer Fr. Vormordsen ogsaa stærkt mod »Aager«. Saadanne Advarsler der søgte deres Støtte især i gl. Test. og i den canoniske Ret, gjenfindes hos flere af Reformatorerne, særlig Ped. Palladius.

1544: Det paalægges Præsterne strængelig at føre et ustraffeligt Levned. Holde de Kapellaner, maa de ingenlunde lade disse besørge al Tjenesten, medens de selv hengive sig til et ørkesløst Levned. De skulle anskaffe de i Ordinansen foreskrevne Bøger. Menighederne skulle tilskyndes til gode Gjæringer, der ere Troens Frugter, skjønt vore Gjæringer ikke kunne gjøre os retfærdige for Gud. Ved Begravelser maa der ingenlunde holdes Altergang til bedste for de døde, og den hell. Nadvere maa ikke nydes for en blot Skiks Skyld, saasom ved Brudevielser. Præsterne skulle opfordre Almuen til at sende Børn til Skole (latinsk), at der ikke skal blive Mangel paa Præster og Mænd, skikkede til at overtage Øvrighedsposter. Provsterne skulle forrette deres Embede med Iver og ikke tilegne sig Bøderne for Overtrædelse af forskjellige Love, da disse tilkomme de fattige.

1546: Præsterne skulle vogte sig for alle Ceremonier, der kunne vække Splid og Anstød i Menighederne. Ved Sygeberrettelser skulle de bære Præstekjole eller dog en sømmelig Dragt. Angaaende Opløftelsen («elevatio») ved Nadveren skulle de med Flid lære Folket, at den ikke er foreskrevet af Christus; de fleste have hidtil betragtet Sakramentets Opløftelse som Hovedsagen ved Nadveren. Præsterne skulle vogte sig for, at de ikke ved usømmelig Spøg, Drik og anden Letfærdighed blive til Spot for Menigheden. De maa ingenlunde være tilstede ved hemmelige Trolovelser; Ægteskaberne skulle ske efter forudgaaende Lysning i Kirken. Det er en grov Vildfarelse, at Parternes Samtykke («Consensus») alene bevirker Ægteskab¹⁾. Dog udfordres begge Partes Indvilligelse, at vi ikke

---

¹⁾ Ved denne Ytring mindes vi om et Kongebrev af 21. Aug. 1551 til Beboerne af Oslo og Hammer Stifter i Norge, hvori det hedder, »at mange af Eder fordrister sig til at tage Hustruer, og ikke efter den menige christelige Skik lade Eder udi Præstens Overværelse troloves og vies med dennem for Kirkedøren, og dog

skulle synes at billige tvungne Ægteskaber og stadfæste Tyranni (Tvang fra Forældrenes Side). Præster, der ikke ville rette sig efter de kirkelige Love, skulle suspenderes fra deres Embeder af Provsten og sendes til Superintendenten, »at vi dog endelig engang kunne faa al Overtroens Forargelse tilligemed al Afgudsdyrkelse fjernet.«

En af de fra Fortiden arvede Skikke, som det var vanskeligst at faa Bugt med eller at faa bragt i et bedre Spor, var de saakaldte Gangdage («dies rogationum»), Mandag—Onsdag før Christi Himmelfartsdag, da Processioner med Præsten i Spidsen for Menigheden havde plejet at gaa om i Huse og Hjem, paa Agre og Enge og under forskellige religiøse Ceremonier at nedbede Himlens Velsignelse over Hjemmenes Forraad («benedictio ciborum») og over Agrenes Afrøde («lustrationes agrorum»). Det var en religiøs Folkeskik, som Almuen tillagde stor Betydning for Aarets Frugtbarhed. At det laa Frants Vormordsen meget paa Hjerte at faa denne Skik afskaffet, da den ikke blot vedligeholdt Overtroen paa de ydre Ceremoniers Værd, men ogsaa førte til forskellige Uordener, ses deraf, at han atter og atter i Synodalierne 1544, 46 og 48 formaner Præsterne til at modarbejde Skikken, der efter hans Anskuelse mindede om den hedenske Baalskultus paa Højene, eller i alt Fald at faa den forandret til en Gudstjeneste i Kirken, en Vaarprædiken som den, der i alt Fald paa enkelte Steder har holdt sig næsten indtil vore Dage. Om det er lykkedes den nidkjære Biskop at sætte sit Ønske igjennem, vide vi vel ikke; men naar han kunde faa Præsterne til at nægte deres Tjeneste (hvad mangan Gang kunde falde svært nok, da en Ofring til dem var forbunden dermed), saa gik det dog tilbage med Skikken, om man ogsaa endnu en Tid, hist og her, lod gamle Kvinder

---

alligevel holde dem for Eders Ægtehustruer. (Norske Rigsregistrarer I, 124). Det har aabenbart gaaet paa samme Maade i Skaane.

føre an og udføre de Ceremonier, som man tillagde den rensende og befrugtende Kraft.

1551: Nøjagtig Overholdelse af Kirkeordinansens Bestemmelser indpræntes paany. Uværdige Personer maa ikke ved slette Midler trænge sig ind i Præsteembeder. Præster maa kun tage Hustruer, der have et godt Rygte. Løsagtige Kvinder maa ikke indledes i Kirken efter Barnefødsel (osv.).

Disse Synodaler udstedtes paa de aarlige Landemoder i Lund, hvorefter Provsterne sørgede for, at de bleve bekendte for alle deres Herreds-Præster.

En særlig skaansk Skik, som vi ikke have fundet Spor af i de andre danske Stifter, var det, at Superintendenten undertiden lod en Mand, som han fandt skikket dertil, eller som mulig selv meldte sig, holde Tale ved Landemodet til de forsamlede Provster. Saaledes vides det, at den som Biskop i Skaane siden bekendte Mogens Madsen som ung Mand ved Landemodet i Lund 1550 efter Fr. Vormordsens Opfordring holdt en Tale om at sky Drukkenskab (»de ebrietate fugienda«¹). Under senere skaanske Bisper finde vi Skikken opretholdt gennem en lang Aarrække.

Skjønt det i Kirkeordinansen siges, at Ægteskabsager ikke skulde paakjendes af Superintendenterne, men »forvises til Os selv (Kongen) eller vor Lensmand«²), saa viste det sig dog snart, at man ved Paakjendelsen af disse Sager ikke kunde undvære Hjælp fra saadanne, der vare hjemme i Kirkerettens Bestemmelser. Her kunde Domkapitlerne gjøre Gavn ved at danne en Ægteskabsret. Hvor ingen Kapitler fandtes (f. Ex. i Odense), maatte man indrette særlige Ægteskabsdomstole, i hvilken der sad baade Lægfolk og Gejstlige³). — Hvad Lunds Stift angaar, da viser en bevaret Ægteskabsdom fra 1550, at Frants Vormordsen

¹) Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 87.

²) Rørdam, Danske Kirkelove I, 108.

³) For Fyns Stifts vedkommende kan henvises til Rørdam: M. Jørgen Jensen Sadolin (Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. IV), S. 144—6. Se for øvrigt Danske Kirkelove I—III under Ægteskabsager.

førte Forsædet i Retten, der for øvrigt bestod af Kapitlets residerende Medlemmer; men det antydes tillige, at ved en tidligere Lejlighed havde en Mægling eller et Forlig i samme Sag fundet Sted for Stiftslensmanden og Superintendenten. I begge Tilfælde havde sidstnævnte altsaa siddet i Dommers Sæde, og da Ægteskabssager allerede den Gang forefaldt hyppigere end ønskeligt⁴⁾, saa kan det ikke betvivles, at Superintendenten har haft mere at gjøre med den Slags som oftest vidtløftige og indviklede Trætter, end der er faldet i hans Smag.

Da den ovenfor nævnte Sag i flere Henseender indeholder karakteristiske Træk, skal den meddeles her efter en Afskrift, som Langebek i sin Tid har taget efter Originalen i Stockholm.

Wij efterscreffne Fransciscus Wormordj, Superintendens y Schone, Claus Wrne, Proust, Holger Schaldre, Erchedegen, Petrus Seber, Cantor, och menige Capitell y Lund, som den dage sade y dommer stadt att høre Echteskabs Sager, kiendes oc gøre witterligt med dette wort opne breff, att aar efter Guds byrd MDL. Fredagen fore Sancte Margarete dag, war skickett for oss her y Lunde Capitell erlig quinde Elna Holgers y Raby oc gaff til kiende oc klagede, hworledes at siden første synde hun tog sin eygen leyge dreng, Holger N. y samme Raby, til syn Hussbonde och fick hannum boo oc biering y henderne: Tha haffuer hand setze handlet oc tracterett hende vtilbørligenn med hug oc slaug y mange mode oc kiørdt hinde vd om natte tiid, so att hun motte siide vnder gerett, oc sønniet²⁾ hinde maden oc tagett høinderne vnder loren fra hinde oc slaget hinde vndcr ørenen med thennum oc driffuit hinde omkring stuffen oc vnder borett, so att hun motte tygge sytt liiff aff hannum, oc att han haffde loffuitt hinde vndt oc truidtt med en hwass oc skarp Øxe, som han haffuer lagt y sengen hoss thennom om natten, oc att han

⁴⁾ Se foran, S. 452. Danske Mag. 4. R. VI, 336 ff. Malmøbogen. Indl. S. LXXII.

²⁾ D. e. negtet.

haffuer antworett hinde landsknechte oc sagt for thenom, at hun wor en trokone¹⁾, oc the fulde hende y gorden aff thet ene huss oc y thet andett med hon, spott oc stor formsmedhelsse, hwilckett hun y dag med breff oc segell her for oss oc tilforen bewist haffuer, oc forⁿe Holger, hinded hussbonde, ey nechte kunde: Doch haffue the om samme klagemall werit tilforen ocsaa forligt oc fordragen hoss theris hussbonde, M. Peder Jvarsson²⁾ wtj erlig oc welbyrdig mand Sty Porss oc myn, Franscisci Superintendentis, nerwerelsse, soo att hand haffuer satt loffuen oc vissen for sig med Danne-mend wnder hans faldsmall oc stor forpflichtilsse, att han skulle ey slaa oc hamle hinde vtilbørligen eller bruge nogen griimhedt oc hordhedth emod hende, men fare skelleliigen oc mildeligenn med hende, som en Dannemand bør att gøre med syn hustru wty kierlighedt oc god omgengelsse etc. oc hun siiger, att hand thette icke giordt eller hollett haffuer. Ther fore war nu hinded anklage paa nytt igen for oss y dag, at forⁿe Holger, hinded hussbonde, haffuer nu siiden thenne forⁿe theris forligelsse oc hans eygen forpflichtelse oc loffuen oc vissen faaret inthet beder med hinde end till foren, men dragett oc slagett hinde vtilbørligen nøgen y sengen med ett wede tre for ett stycke liuss, hun tende, hwilke slaug hederlig mand Her Laurens Krog, theris sogneprest y Hørby og prouest, oc Hogen Laurensson y Roby oc Trøels Hogenson y Ariid swore paa siell oc sandingen her y dag for oss, att the sahe y hinded hoffuitt om morgenen strax effter, att hun thett beklagede for thennom med gredende taare, oc sagde hun ythermere oc klagede, att hand siiden oc saa haffuer lagtt hinde

1) Dette var det værste, der kunde siges om nogen, og en løs Beskyldning kunde paa den Tid faa de sørgeligste Følger for ganske uskyldige Personer. Der er netop fra denne Tid Exempler fra Skaane paa, at Præster paa løse Udsagn af nogle Kvinder bleve underkastede de rædselsfuldste Pinsler for at aftvinge dem Bekjendelse om en Trolddomsbrøde, som der ikke var mindste Sand-synlighed for, at de havde begaaet. (Danske Mag. 3. R. 1, 55 f).

2) Det er den, ogsaa som historisk Samler, bekjendte Kannik i Lund, paa hvis Præbendegods de nævnte Personer altsaa have boet. (s. Dsk. biogr. Lex. X, 333).

verlig sag till, soledes att hun skulle haffue soldtt nogett hans korn, hannem vwitterligt, som hand ey kand bewise: oc at hand thaler paa hinds ere oc beklicker hinds gode røchte med atskillige ord oc thale y mange mode, som seg icke burde, oc hand skulle were hinds forswar wty. Oc wor hun herfore oc for sodane grumhedt oc hord omgengelse begerendis at bliffue hannum quitt oc were for sig selff. Oc wy tha atspurde for^{ne} Holger, om hand kunde thette anderledes affwerge, ellers om hand haffde noger witne her emod, oc hand sagde ney oc icke kunde thette neckte eller emod siige y nogen mode: Thaa effter tilltall oc genswar oc sagens leylighed bleff ther so paa sagtt, att effter dy so att for^{ne} Holger haffuer so ilde handlet oc tracteredt syn hustru Elne vtilbørligen, oc endnu ythermere siiden hans eygen wilkor och forplichtelse giordtt wor wty erlige gode mendts offuerwerelse, oc hand ey will iette eller loffue nogen forbedring eller beder omgengillse med hende: Thaa maa hwer there tage syn anpart aff begges theris boo oc daglig omgengelsse oc senge laug, och hand skall ingen husbondes wold eller mechtighed haffue eller bruge offuer hinde, till so lenge att the sig wille rette oc bedre, oc beggis theris slecht oc wenner kunde thenom igen forliige oc tilsammensføge wthi større kierlighed oc beder oc christelligere omgengelsse, som rette oc sande Echte folck bør atth liffue. Oc skulle the bode leffue kyskelighen y medell tiid for vthan mands oc quindes beblandelse paa bode siider, ellers straffes ther fore, som tilbørligt er.

Att so y Sandhedtt er, som fore scriffuit stoer, oc til ythermere witnitzbyrd trække wy, for^{ne} Franciscus Superintendens oc menige Capittel, wore Secrett her nedenn fore thette wortt opne breff. Datum Lund aar oc dag vt supra¹).

Frants Vormordsens utrættelige og besværlige Arbejde gjorde ham gammel før Tiden, og Sygdom hæmmede tilsidst hans stærke Virksomhedstrang²). Dog fik han

¹) To Segl vare trykte nedenunder. Paa Ryggen var skrevet: Om Holger udi Raaby. (Langeb. Dipl.).

²) Ped. Laurentsen »Malmøbogen«, udg. af Rørdam, Indl. S. LXVI. Ny khist. Saml. I, 699.

Kraft til endnu at udføre et litterært Arbejde, der blev hans sidste, men ogsaa det, der længst bevarede hans Ihukommelse, nemlig »En skjøn liden Bønnebog«, der udkom første Gang 1551 og siden optryktes mangfoldige Gange, ikke blot her hjemme, men ogsaa i Lybek, Magdeborg og Rostock¹⁾, undertiden under Titel »En herlig hjærtens liden Bønnebog«. I den meget udførlige Tilegnelse til Kong Christian III, dat. Lund Nytaars Dag 1551, bemærker Forfatteren, at »siden Gud gav mig nogen Helbred af min store Sygdom, har jeg af Guds Naades Hjælp taget mig for at lade udgaa i Ed. Kongl. Majestæts Navn denne liden Bønnebog«.

Da denne Tilegnelse, der er udeladt i de allerfleste af de senere Udgaver af Bønnerne, ikke er uden Mærkelighed især ved en deri anført mundtlig Udtalelse af Luther om Danmark, skal et Stykke af den her anføres:

Efter at have omtalt »de hellige Propheter, Konger, Fyrster og de retfærdige«, der i fordums Tid forlod sig paa Gud, fortsættes saaledes: »Iblandt hvis hellige Tal os ingen Tvivl [er] oppaa, at Gud haver jo naadeligen udvalgt og kaldet Ed. Kgl. Maj. i denne farlige Mørkheds og Vanvittigheds Tid til Rigens Regimente, besønderlig sit hellige Navn og Ord til Lov og Ære, det at fordre og fremme, som, Gud være lovet, i Eders Land, Fyrstendømme [og] Rigerne med boglige Kunster i alle Skoler og Lærdemænd vel paakjender, hvilket vi ogsaa i mange andre Maade daglig forfare af saa store Guds Gaver og adskillige Naade i dette Ed. Kgl. Maj.s christelige og fredsommelige Regimente, udi hvilket Gud ved sin Naade saa rundeligen under

¹⁾ Foruden de i Bibl. Dan. I, 317 anførte Udgaver er der en fra Kbhvn., »prentet hos Hans Vingaard 4. Sept. 1556« (meddelt af Hr. Rektor Erichsen i Stavanger, som ejer den). Det kunde bemærkes, at det eneste Exemplar, der eksisterer af 1ste Udg., fattes Titelblad. Men at 1551 maa være Trykkeåret, kan sluttes af Tilegnelsens Datering ligesom ogsaa af ældre Angivelser (Alb. Bartholin, J. Worm), saa det er urigtigt, at denne Udgave i Bibl. Dan. angives som trykt 1552.

os at nyde og bruge alle christelige Vilkaar, hver af os efter sit Kalds Lejlighed, og desligeste under os sit rene, hellige, klare Ord og Naadsens Evangelium at prædikes, med hans højværdige og hellige Sacramenters rette, salige Brug — — — saasom og Gud almægtigste det tilforn nogen Tid naadelig begyndt havde iblandt os her i Riget udi salige og højberømmede Konger Frederiks Tid, under hans kongelige Beskytning og Beskjærmelse«.

»Kjæreste naadige Herre, jeg kan og ikke heller forglemme, i denne Tid besønderligen, det mægtige og christelige Vidnesbyrd og Bekjendelse af den højlærde Guds Mand, værdige Fader og Herre, lovlig Ihukommelse, D. Mart. Luther, som en Gang aabenbare i sin Prædiken begyndte at takke og love Gud, sigende: O, salige Danmark, som Guds og Jesu Christi rene Lærdom bekjender og annammer! O, salige dine Konger, som Christi Ord have begyndt at fremme og annamme! O, salige alle Rigeres Ædelinge og Undersaatter, som lade skinne i deres Hjerters Mørkhed Guds Evangelii Lys og Skin, og du tusendgange salige Christian Konge, som est den anden Josaphat, hvilken som saa hjertelig og alvorlig med alt dit Ridderskab og alle dine trofaste og gudfrygtige, dine Rigers Indbyggere, annammer og indtager med dig til Herberge Jesum Christum den korsfæstede, som idag i saa mange Lande, Riger og Stæder forsmaaes, forskydes og fordrives i sit hellige Ord og udi Ordsens Annammere og Tjenere; og alligevel haver han Bolig hos dig og dine Indbyggere, og du skalt (sagde han) derimod annammes igjen, og dine christne Undersaatter med alle gudfrygtelige i den ganske Verden, til de evige Saligheds Boliger evindeligen at blive, Amen.«

»O, hvilket godt Vidnesbyrd om Danmark! O, Gud unde os dette Ord og Rygte at beholde, imens Verden staar, ved Jesum Christum, Amen!«

»Min allerkjæreste Herre! Det gyldne Danmarks Riges Æble med sit Kors oppaa, som Konger i Danmark annamme i deres kroning iblandt de andre Danmarks Riges

Tegn, det mærker og giver tilkjende, at alle Konger i Danmark med deres Ridderskab og Undersaatter skulle aldrig lade sig nogen Nød saa stor overgaa, at de jo ikke afslætte Korset af Æblet (det er) Jesu Christi den korsfæste[des] Lærdoms sande Bekjendelse af det gamle lovlige Kongerige, men skulle heller, og ere pligtige efter Jesu Christi egne Ord, at sætte Liv og Levned op og al Verdens Velfærd for Christi Lærdoms Bekjendelse Skyld.« — — (Fortsættes med Hentydning til Rigsinsigniernes christelige Betydning og med alvorlig Opfordring til Rigets Undersaatter om Bod og Bedring).

Ved Læsning af denne, trods sin Bredhed, mærkelige Tilegnelse faar man Indtryk af, at det er en gammel og tro Herrens Tjeners Testamente til Konge og Fædreland.

I Juni 1551 holdt Lektor Frants Vormordsen for sidste Gang Landemode i Lund og formanede endnu en Gang Provsterne til at varetage deres Kald med Iver. I Oktober tilstillede han dem den kongl. Befaling om Afholdelse af 3 Bededage¹). Men dermed var vel ogsaa i Hovedsagen hans Gjerning til Ende; thi den 19. November 1551 døde han i sit 60de Aar²). Han jordedes i Lunds Domkirke, hvor en smuk Gravskrift i latinske Vers endnu minder om ham. Den lyder saaledes:

Arida Francisci Wormordi hic membra teguntur,
Ast animus gaudet sedibus æthereis.
Protulit hunc olim nobis Hollandica tellus,
Quem Pallas cunctis artibus erudiit.

¹) Kancelliets Brevbøger 13. Oct. 1551

²) A. Vedel, Tidsregister i Ligprædiken over Frederik II: «1551. M. Frantz Vormorsøn, Biscop i Lund, døde paa den 19. Dag Novembris». I Henrik Smiths Aarvog angives 19. Decbr. som Dødsdagen (Rørdam, Hist. Kildeskr. I, 643); men det er urigtigt, som det med Sikkerhed fremgaar af et Kongebrev i Danske Kirkelove I, 319 f. Magnus Matthiæ (Episcop. Eccl. Lund. series, ed. Th. Bartholin, p. 240) siger, at han ved sin Død var «sexagenario minor», derefter er hans Fødselsaar ovf. S. 417 beregnet.

Dum prope vixisset Superattendens tria lustra,
 Heu celeri fato carpitur ille nimis,
 Dignus Nestoreos longum qui viveret annos,
 Ni invida mors nobis præripuisset eum.
 Jam velut hoc marmor perdurat semper in ævum,
 Firmior est saxo gloria laudis ei.

* * *

Gloria viventi comes inviolata sepulto,
 Atria coelicolum meta laboris erit.

MDLI.

Frants Vormordsen efterlod et godt Eftermæle som »en lærd og driftig Mand«¹⁾. Hans fjerde Eftermand paa Lunds Bispestol, M. Mogens Madsen, der personlig havde kjendt ham og var ordineret af ham, kalder ham en Mand af udmærket Lærdom og særdeles veltalende baade i det latinske og danske Sprog«, og siger om ham; »Da han helt og holdent tog Guds Ord og Christian III's Kirkeordinans til sin Rettesnor, var der intet, han mere fremfor alt lagde Vind paa end at fremme Guds Ære og Menneskenes Salighed, idet han altid uden Anstød skred fremad i sit Embedes Gjerning«²⁾.

Det er ikke bekjendt, om Frants Vormordsen har haft Børn; men det vides, at hans Hustru overlevede ham. Den 8. Maj 1555 fik nemlig „Lisabet, Lector Frantzes Efterleverske, Kgl. Maj.s aabne Brev, at skulle maa være fri for al kongelige og Byens Tynge udi Malmø, imeden og al den Stund hun sidder udi hendes Enkesæde og bruger ingen Handel eller Kjøbmandskab³⁾«. Senere maa hun være indtraadt i Ægteskab med sin Mands Efterfølger, M. Niels Palladius. Saaledes antager jeg i alt Fald, at en Antegnelse maa forstaas, der findes i et Regnskab fra

¹⁾ Brunius, Lunds Domkyrka, 2. Uppl., S. 255.

²⁾ Magn. Matthiæ, Episc. Eccl. Lund. Series, ed. Th. Bartholin, p. 239. Det er denne Karakteristik, som Hvitfeldt gjengiver i sin Bispekrønike, S. 96 (Fol. Udg.).

³⁾ Registre over alle Lande Nr. 6, Fol. 493 b.

Malmø over Summer, Byen havde modtaget og skulde forrente, og hvori det hedder: »Af Niels Jeppesen, Raadmand, haver Byen annammet 100 Mark danske, som hører Mester Nielses Søn, Frants Nielsen, til, [efter]som [M. Niels] fik sal. Lector Frants's Hustru Elisabeth Pedersdatter, og samme hundrede Mark skal Byen forrente samme Frants Nielsen aarligen med 5 Mark, og skal samme Rente paagange nu til Paaske 1559, og naar bemeldte Frants kommer til Lagalder (o: er bleven voxen), skal han (o: Summen) være til Rede uden Forsømmelse og Rettergang«¹).

Heraf fremgaar altsaa, at Elisabeth Pedersdatter i sit 2det Ægteskab har haft en Søn, der, saaledes som Skik den Gang var, er opkaldt efter hendes første Ægtefælle.

Synodalia sive Canones Lundensis Synodi Anno Domini 1548, Sexto Calend. Julij.

Efter Jon Mortensens Afskrift i Ny kgl. Saml. 1200. 4to.

Da Domine Jesu, quod tua gratia freti et adjuti incep-
tamus efficere, ut etiam perficere possimus, ad laudem et glo-
riam nominis tui, atqve Ecclesie tuæ Sanctæ et Apostolicæ
ædificationem. Amen.

Canon Primus.

Nunquam non meminisse, semperqve animo versare secum
et decet et oportet Ecclesie Pastores, positos se (ut inquit
Apostolus ad Ephesinæ Ecclesie Presbyteros, Act. c. 20) ad
regendum Ecclesiam Dei, qvam ille sibi acquisivit suo illo pre-
cioso Sangvine, qvo in se credentes abluit, purgat et emundat
ab omnibus ipsorum peccatis.

Canon Secundus.

Istuc ex animis libenter ut faciant, exstimulare, provocare,
atqve allicere et inducere debet propositum illud præmium

---

¹) Afskrift i Langebeks Diplomatarium.

strenue in hoc studio currentibus, atque in agone isto legitime certantibus. Non enim, inquit Apostolus, condignæ sunt passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quæ revelabitur in nobis. Quod proinde prono animo volentes ut faciant Pastores Ecclesiæ, ideo prædicat repositam atque paratam ipsis D. Petrus illam immarcessibilem coronam, quam tum recipient, quando apparuerit in gloria et sede Majestatis suæ Princeps ille Pastorum. Quare etiam Daniel 12 Doctoribus et iis, qui ad justitiam erudiunt, promittit Dominus præ alijs in regno suo summam gloriam et claritatem. Qui, inquit, docti fuerint, fulgebunt quasi Splendor firmamenti, et qui ad justitiam erudiunt multos, quasi stellæ in æternitates perpetuas. Nam etsi neque oculus vidit, neque auris audivit, sed neque nec in cor hominis adscendit, quæ præparavit Deus diligentibus se, atque ideo exclamat Propheta in Psalmis: quam magna multitudo dulcedinis tuæ Domine, quam abscondidisti timentibus te; tamen Paulus I Cor. 15. palam docet, quod in resurrectione justorum differret Stella a Stella in gloria.

Canon Tertius.

Ne avtem Ecclesiarum Pastores non adsequantur illud propositum strenue atque legitime certantibus præmium, et ideo ut cessatores negligant, quæ ad obeundum hoc munus et officium Pastorale pertinent, atque ita non exhibeant se fideles dispensatores mysteriorum Dei in domo ejus, quæ est Ecclesia, memores esse debent, quam horrendum judicium Dei ejusmodi cessatores atque infideles ministros maneat. In cujus judicium ô quàm horrendum est incidere, Heb. 10. Neque enim isti solo privantur proposito illo præmio, sed constituunt ipsi se reos sanguinis ovium gregis Dominici, ut palam docent tum Propheta Ezechiel, tum Apostolus Paulus. Ille suæ Prophetiæ disertis verbis, cap. 3. Hic vero Actorum 20 cap. Et ideo de se inquit, I Cor. 9: Væ mihi, si non evangelizem, necessitas enim incumbit mihi.

Canon Quartus.

Constat vero hæc Evangelizatio fidei dispensatione mysteriorum Dei, ut docet Apostolus I Cor. 4. Est avtem dispensatio mysteriorum Dei fidelis sedula, et fidelis inquam sincera

et indefessa annunciatio et prædicatio, vel, ut inquit Apostolus, poenitentiae et fidei in Dominum Jesum, Act. 2 cap. Vel, ut Dominus Jesus inquit Lucæ ultimo, prædicatio poenitentiae et remissionis peccatorum in nomine Domini et Dei Servatoris nostri Jesu Christi, cum his munijs eorumque administratione, quæ huic prædicationi, verbo et præcepto Dei annexa sunt, nimirum Sacramentorum ejus.

Canon Quintus.

Poenitentiam vero tum fideliter prædicabimus, quando legem Domini ipsam, primum omnium, Sacrosancti Catechismi partem, Decalogum inquam, instanter urgere non cessamus, quo istam securam peccandi licentiam vulgi animis, quantum in nobis, eximere, atque ad timendum Deum eos inducere studemus atque enitumur, dicente Propheta ad Dominum: Tu mandasti mandata tua custodiri nimis, maledicti qui reclinant a mandatis tuis. Sed et ipsemet Dominus: Ego, inquit, sum Dominus Deus tuus fortis, zelotes, visitans iniquitatem Patrum in filios in tertiam et quartam generationem eorum, qui oderunt me. Exod. 20 et Devt. 5 cap. Atque huc pertinet summeque necessaria est lectio et instans prædicatio ejus capituli in Deuteronomio, in quo Moses enarrat omnes illas horrentes maledictiones, quas prævaricatori divinæ legis imminere adserit per Mosen Spiritus ille Sanctus.

Canon Sextus.

Hic sciant Ecclesiæ Pastores recte docere et prædicare poenitentiam ex sacris literis, atque discernere eam ab illa Papistica poenitentia, quæ certe ultronea, commentita atque ipsissima est hypocrisis et superstitio, sed sciant, Scripturæ sacræ et Evangelicam poenitentiam eam esse, de qua in Psalmo legimus, quod cor contritum et humiliatum Deus non despiciet, sed est illi acceptum gratumque sacrificium, oriens ex auditu Legis Dei in cordibus nostris, per quam, teste Apostolo, est agnitio peccati.

Canon Septimus.

Sine verò peccati agnitione, nulla est prorsus poenitentia. Quomodo enim quis ejus poeniteat, cujus se reum non agno-

scit? Statuimus ergo ex Scriptura tres esse poenitentiae partes, quarum prima est illa cordis contritio et humiliatio, de qua David in Psal. 51. Altera confessio, de qua etiam in Psal. 31. dicente Propheta: Delictum meum cognitum tibi feci, et injustitiam meam non abscondi. Dixi: Confitebor adversus me injustitiam meam Domino, et remisisti iniquitatem peccati mei. Et D. Joannes in sua canonica: Cum confitemur peccata nostra, fidelis est Deus et justus, ut remittat nobis peccata nostra et emundet nos ab omni iniquitate. Tertia vero pars est fides in Dominum Jesum, qua sine quavis poenitentia nihil minus est quam poenitentia, sed potius desperatio, et si finalis perseverat, peccatum illud in Spiritum Sanctum, quod neque hic, neque in aeternum remittitur, sed manet prorsus irremissibile. Sine fide enim Deo placere est impossibile, et quicquid non est ex fide, peccatum est, ad Rom 14.

Canon Octavus.

Plurimum quoque refert Sacerdotes Dei, Ecclesiae Christi Pastores, ut sciant esse adhuc utilem, salutarem atque necessariam peccatorum confessionem, nimirum ubi quis sibi conscius, quod in fratrem aut proximum suum deliquerit aut peccaverit, suam illi ipse confitetur culpam, orat veniam, atque reconciliationem studet inter se et eum, quem offendit, ex integro fieri. Quam ipsam Dominus Jesus docet et praecipit, Matth. 5. ubi inquit: Si offers munus tuum ad altare, et ibi recordatus fueris, quod frater tuus habet aliquod adversum te¹⁾. De qua etiam Luc. 17 cap. Si frater tuus in die septies peccaverit in te, et conversus fuerit ad te dicens: Poenitet me: Remitte ei. Et habet haec ipsa confessio suam etiam absolutionem atque remissionis peccatorum promissionem, Matth. 18. disertis satis verbis. Nam sic reconciliatis atque in tuam pacem, concordiam, amicitiam et solidam caritatem redeuntibus atque convenientibus Divinus Dominus Jesus promittit remissionem, inquit: Amen dico vobis, quaecunque alli-

¹⁾ Eftersætningen: •relinque ibi munus tuum ante altare, et vade prius reconciliare fratri tuo, et tunc veniens offeres munus tuum• — synes oversprungen af Afskriveren.

gaveritis super terram, erunt ligata in coelis, et quaecunqve solveritis, erunt soluta in coelo. Rursum inquit, dico vobis, quod duo ex vobis consenserint super terram de omni re, quaecunqve petierint, fiet illis a patre meo, qui est in coelis; et Jacob. ult: Confitemini invicem alius alij delicta et orate pro vobis invicem, ut salvemini; multum enim valet precatio justi assidua.

Canon Nonus.

Illam avtem Papisticæ confessionis singulorum peccatorum enumerationem superstitiosam rejicimus et damnamus (uti vere est) pro adinventione et traditione doctrinaqve mandata et præcepta ab hominibus, quorum doctrina et præceptis frustra se coli adserit Dominus, atqve ejusmodi cultum sibi esse abominationi et navsæ palam testatur apud Prophetam. Et est profecto iugum gravius intolerabiliusqve, quam ut vel cervicibus Christi fidelium imponi debeat, vel etiam ab ipsis ferri possit, nimirum execrabilis quædam conscientiarum carnificina, dicente Psalmista: Delicta quis intelligit! Et delicta juventutis meæ et ignorantias meas ne memineris Domine.

Canon Decimus.

Neqve tamen privatam illam absolutionem tanquam inutilem aversamus avt damnamus, sed dicimus consolationis plenam, nimirum in qua singuli, quod aliàs in genere ad omnes scimus pertinere, hic ad ipsos nos etiam spectare, et sibi quisqve proprium esse, avdimus et docemur: quum propterea præcedere debet humilis illa peccatorum confessio ex corde contrito, sed non singulorum superstitiosa enumeratio, in hoc ut in rebus dubijs consilium pij et sapientis pastoris, in anxijs verò consolationem, atqve in ijs, quæ ignoramus, et scire nos admonitosqve convenit, eruditionem accipiamus. Qvare in hac maxime rudiores examinandi atqve instituendi sunt in Sacrosancto Catechismo, atqve qua conscientia, quo animo, qua fide Sacramento Corporis et Sangvinis Domini nostri Jesu Christi communicare et participare debeant, sunt docendi, ut neqve vel illi ad judicium indigne illud edant et bibant, vel Pastores indignis illud administrent et porrigant, facientes sese reos

Corporis et Sangvinis Domini, quando id omnino vetitum esse cognovimus, ut vel sanctum demus canibus, vel margaritas projiciamus ante porcos.

Canon Undecimus.

Necessariam igitur poenitentiae praedicationem et praeepto atque mandato Domini Jesu, atque ejusdem et Prophetarum atque Apostolorum exemplo discere et scire debemus, atque contra omnem impietatem urgere, ut annunciemus domui Jacob sua scelera et iniquitates, constanter clamare et quasi tuba exaltare voces nostras, primum et ante omnia adversus omnem hypocrisin, superstitionem et idolatriam, et quemcunque praeposterum atque commentitum cultum, qui Dei dicitur, quia venit Spiritus Sanctus arguere mundum de peccato: de peccato, inquit Christus, quia non crediderunt in me: qui non credit, inquit, in me, jam condemnatus est; sed et hominum doctrina, fermentum atque traditio arguenda. Deinde adversus omnem impietatem et scelera, qualia sunt quae opera sive fructus carnis esse asserit Apostolus ad Gal. 5. quorum perpetratores exhæredandos regno Dei ibidem adserit.

Canon Duodecimus.

Porro inter peccata et scelera imprimis sunt nobis acriter, sed in doctrina et lenitate, illa vulgatissima arguenda, quae, cum sint omnium maxima et gravissima, tamen ceu vel nulla essent vel levia, ita licenter in eis grassatur seseque involvit mundus, semper excusare instructus, edoctus et peritus excusationes in peccatis (!).

Canon Decimus Tertius.

Ejusmodi sunt, quae suos cavere tam serio tam graviter praemonuit Dominus Jesus in Evangelio, modo non velint subito et de improvviso praehendi et obrui ab illo die Domini, qui tanquam laqueus superveniet in omnes, qui inhabitant orbem terrarum, ubi inquit: Cavete, ne corda vestra graventur crapula, ebrietate et curis hujus vitae, quae sunt turpe lucrum, pecuniae cupiditas et avaritia illa, quae est ipsissima idolatria et omnium malorum fons, radix et origo, quam quidem, teste

Apostolo, dum appetunt, aberrant a fide, atqve implicant ipsi se doloribus multis, incidentes in tentationem et laqueum et cupiditates multas stultas et noxias, qvæ demergunt homines in exitium et interitum I. Tim. 6.

Canon 14.

Inter cætera avaritiæ scelera est, havd scio vulgatius ne dicas, an sceleratius, certe utrumqve et vulgatissimum et sceleratissimum, foenus sive usura, tam multis Sacræ Scripturæ locis prohibita. Nam Levit. 25. legis: Pecuniam tuam non dabis fratri tuo ad usuram, pecuniam, fruges, nec qvamlibet aliam rem. Et 28. De nullo foenus accipies. Luc. cap. 6. Mutuum date, nihil inde sperantes, et erit merces vestra multa, et eritis filij altissimi, qvia ipse est benignus erga ingratos et malos.

Canon 15.

Qvi ergo contra hæc præcepta et mandata Dei viventis publicam excercent usuram, debent publice, ut alij palam flagitiosi et scelerati peccatores, excommunicari a Pastoribus Ecclesiæ, qvòd ejusmodi, qvamdiu usurarij sunt, non sunt neque possunt esse Ecclesiæ membra. Quando Ezechielis 16 et 22 habetur: Qvi usuram et superabundantiam non acceperit, non morietur, sed vita vivet. Et Psal. 14: Qvi non dedit pecuniam suam ad usuram, et munera super innocentem non accepit. Qvare Canon. Ecclesiast. in decretis, cavsa 14. multis et disertis verbis usura omnibus prohibetur Christianis. Et Lege 3. cavetur, ne manifesti usurarij ad communionem admittantur altaris, nec Christianam, si in hoc peccato decesserint, accipiant sepulturam.

Canon 16.

Porro sciendum est, usuram esse simpliciter omne lucrum, qvòd propter officium sive beneficium mutationis supra sortem exigitur, deinde usuram constare atqve committi non solum pecunia, sed qvavis alia re, uti palam liqvet ex supra citato Sacræ Scripturæ loco Deut. sc. 25: Non foenerabis fratri tuo ad usuram pecuniam, fruges nec qvamlibet aliam rem. Atqve in eam sententiam Canones Ecclesiastici etiam de-

finiunt usuram esse, ubi amplius requiritur, quàm quod datur, Canon. usura, causa 14, quæstio 3. Et quod usuram false quidam putant tantum esse pecuniariam, ex Scripturis ibidem, Canone Putant, evincit irrefragabiliter Dñs Hieronymus. Putant, inquit, quidam usuram tantum esse in pecunia, quod providens Divina Scriptura omnis rei avfert superabundantiam, ut plus non recipias, quàm dedisti.

Canon 17.

Obsecramus ergo et obtestamur per gloriosum illum adventum domini nostri Jesu Christi omnes Ecclesiæ Pastores, ut suæ vocationis et officij memores non cessent, quantum in ipsis est, contra usuram, sicuti contra alia impietatis peccata et scelera, adulteria inquam et scortationem, crapulam et ebrietatem, lasciviam et mollitiem, omnesque mundanas concupiscentias et secularia desideria, instanter prædicare, atque impenitentes, publiceque ejusmodi impiam vitam agentes, palam excommunicare, maxime diebus, quibus denunciandam talem excommunicationem præscribit regia ordinatio, et, ne quis Pastoris culpa peccet et pereat, etiam docere et declarare, quid sit usura, et quod ea sit non in pecunia tantum, sed etiam quavis re alia, juxta Sacræ Scripturæ manifesta oracula et orthodoxorum Sanctorumque Patrum canones ecclesiasticos.

Canon 18.

Si quis forte dicat, Cæsarijs legibus permitti et concedi certam aliquam et præscriptam usuram: hic nobis respondendum est, etiam Summum Jadaici populi Magistratum, Mosen, concessisse sev potius permisisse Judæis divortia, non quia probaret, sed quia esset tanta ejus populi duritia cordis, teste in Evangelio Domino Jesu, ut nisi fecisset, subsecuta fuissent horrenda magis et graviora mala. Proinde etiam eo ipso exemplo commotos esse, dicendum est, piissimos Cæsares, quando foret hujus mundi, ad cujus gubernacula ipsi sedent, tanta malitia, ut nisi permissa vel aliqua, atque ea certa ratione præscripta usura, sequerentur graviora damna atque mala, quæ nunc non contingunt, concessa aliquali usura.

Canon 19.

Responsabitur hic contra: Si omnimodam prorsus prohibes usuram, certo efficies, ut divitum multi, sublato mutationis lucro, prorsus nihil mutuo dent, atque ita multi egeant, atque in Saguntinam redeantur famem. Qvare nobis hic iterum respondendum est: urgenda nobis esse Dei mandata, et pro peccato atque scelere habendum ac reprehendendum, quod arguunt atque reprehendunt coelestia illa Sacrosanctæ Scripturæ oracula, etiamsi fractus totus illabatur orbis, quod scilicet Divites reponunt thesauros in hoc seculo, quos nolunt expendere in subsidium eorum, quos noverint egere, et quibus possent suis divitijs et opibus succurrere, juxta illud I Joh. 1: Qui habuerit substantiam mundi, et videns fratrem suum egentem et claverit viscera sua ab eo, quomodo caritas Dei manet in illo. Constat ergo eos non minori impietatis sceleri obnoxios et reos, quam ipsos usurarios. Dei porro caritas illa sincera et candida est caritas, quæ non quærit quæ sua sunt. Atque ut illud iterum dicamus, ideo dicit Dominus Jesus in Evangelio: Mutuum date, nihil inde sperantes, et erit merces vestra multa, et eritis filij altissimi, quia ipse benignus est erga ingratos et malos. Et si mutuum dederitis his, a quibus speratis vos recepturos, quæ gratia est vobis. Nam et peccatores peccatoribus dant mutuum, ut recipiant æqualia¹).

Canon 20.

Istis ergo et similibus peccatoribus instanter prædicandum est ex Lege, quod ipsos manet ira Dei et indignatio, quodque sibi thesaurizent iram in die iræ, quæ patefiet justum judicium Dei, qui redditurus et unicuique juxta facta sua, Rom. 2. Poenitentibus verò, tam istis, quam quibusvis alijs, prædicandum deinde est verbum illud gratiæ, Evangelium Domini et Dei Redemptoris et Servatoris nostri Jesu Christi, nimirum gratuita per fidem in Dominum Jesum peccatorum remissio, secundum illud ad Eph. 2. Gratia estis servati per fidem, idque non ex vobis, Dei donum est, non ex operibus, ne quis

---

¹) I Randøn: Hactenus de usuræ prohibitione.

glorietur; et ad Romanos: Si ex operibus, jam gratia non est gratia. Et qui ex operibus Legis justificamini, a Christo excidistis, et Christus pro nobis frustra mortuus est. Quid ita? Quia omnes Justiciæ nostræ sunt ceu pannus menstruatae. Et Psalmista inquit: Si intres in iudicium cum servo tuo Domine, non justificabitur in conspectu tuo omnis vivens. Et Job cap. 9. exclamat, vereri se omnia opera sua. Qvare et celebris est illa D. Patris Augustini vox: Væ vitæ hominis, quantumcunqve laudabilis, si remota misericordia judicetur! Concionatur enim Ecclesiastes cap. 7: Qvod non est justus, qui benefaciat et non peccet.

Canon 21.

Qvid ergo respondebimus operum justitiæ et meritorum jactatoribus, adferentibus nobis ex Scriptura Sacra mercedis frequens et pervulgatum vocabulum, et qvod fides docet Catholica, eos ingressuros in vitam æternam, qui egerunt bona, qui mala, in Gehennam ignis. His ita respondendum: Hæc ipso vero esse veriora, quibus omnino nihil verius. Sed sciendum, qvod sine fide impossibile est placere Deo, et quicquid non est ex fide, esse peccatum. Et esse beatos, quorum remissæ sunt iniquitates, quorum tecta sunt peccata, et quibus Deus non imputat peccatum, nimirum credentibus; nam credenti, non operanti Abrahamo, Patri nostro, fides imputata est ad justitiam. Et Sancti per fidem operantur justitiam atqve adsequuntur repromissionem. Et fides est, quæ salvos facit peccatores, teste Domino Jesu ad mulierem peccatricem. Et confitentibus remittuntur peccata, ut inquit Dominus Jesus ad paralyticum.

Canon 22.

Et ne multis verbis rem alioqui claram et apertam satis obscuremus, annon Parabola operariorum in vinea Patrisfamilias docet, laborantibus secundum suos labores rependi mercedem, non juxta operis meritum, sed juxta donantis liberalitatem et bonitatem. Qvid enim hoc aliud sibi vult, qvod novissimos facit pares eis, qui portarunt pondus et æstum diei, et qvod novissimi fiunt primi, primi verò novissimi.

Canon 23.

Sacramentorum porro administrationem verbi Dei adnunciationi, hoc est poenitentiae et Evangelij prædicationi, necessario esse annexam, etiam docent Sacrae literae. Nam evangelicae prædicationi annectit Dominus Sacrosanctum Baptismi Sacramentum Matth. et Marci ultimo. Et annunciationi mortis suae, quæ nos redemit, statim apud Apostolum subinfert, imò conjungit perceptionem tremendi, venerandi et adorandi Sacramenti corporis et sanguinis sui. Sed et peccatorum absolutionem sive remissionem atque etiam alligationem hac in terra tam efficacem, ut in coelo quoque ipso valeat, connectit emissioni suorum Apostolorum, dum missi ab ipso, quemadmodum ipse missus erat a Patre, donantur Spiritu Sancto ad prædicandum Evangelium ipsius, ad hoc ipsis dato, ut ipse, non illi, loqueretur per os ipsorum, Matth. 10 et Joh. ult.

Canon 24.

Neque novit Ecclesia Catholica et Apostolica, vel ipso Dño Augustino teste, plura quam hæc pauca Sacramenta, invisibilis gratiæ Dei invisibilia, certa et efficacia signa verbo Dei obsignata; quare dicit idem Sanctus Pater: accedit verbum ad elementum et fit Sacramentum.

Canon 25.

Et hæc ipsa Sacrosancta Sacramenta non sunt aliter vel secus administranda, quam ipse Deus et Dominus Jesus ea administranda et dispensanda suis Discipulis in literis evangelicis et apostolicis tradidisse legitur. Verbo enim Domini ne quid vel addamus vel auferamus, aut plus vel minus vel faciamus vel omittamus, sed hoc tantum ut faciamus, quod ipse præcipit Dominus, annon disertis verbis docet et mandat per Mosen Prophetam Spiritus ipse Sanctus.

Canon 26.

Et scire debent Ecclesiae Pastores, hoc regimine, his armis, prædicatione, inquam, regni Dei et Sacramentorum ejus administratione et communionem, regi et defendi Ecclesiam Dei, quæ Christi in hoc mundo regnum est coeleste et spiri-

tuale. Qvare toties in Evangelicis Parabolis ipse eam vocat Regnum Coelorum. Cujus militiæ arma, teste Apostolo, non sunt carnalia, sed spiritualia, potentia Deo ad demolitionem munitio, quibus demolimur consilia et omnem celsitudinem, quæ extollitur adversus cognitionem Dei, et captivam ducimus omnem cogitationem ad obediendum Christo, adeo, ut vel solis his armis olim expugnarint Sancti Apostoli universam simul totius orbis terrarum Idolatriam, atque ab omni impietatis genere converterint vel barbarissimas gentes ad Dei et Domini Servatoris et Redemptoris nostri Jesu Christi solidam illam fidem, atque [ad] veram religionem pertrahentes vel potentissimos mundi Monarchas et tyrannos post se ad submittenda colla et cervices alioqui durissimas jugo Christi Jesu, Dei et Domini Servatoris nostri.

Canon 27.

Pudeat ergo istos carnales homines, et qui præter terrena nihil sapiunt, velle Ecclesiam administrare et regere, avt putare, posse alijs armis administrari et regi, quam his ipsis, ejusve dignitatem et auctoritatem æstimant ex divitijs et opibus, potentia et fastu, quibus mundus iste sibi placet, inflatur et turget. Annon princeps ille Ecclesiæ gloriatur se pavperem, et quod avri et argenti nihil prorsus habeat? Nonne Carthaginiensis illa Sancta olim Synodus præcipit Episcopo, ut vilem suppellectilem habeat et mensam et victum pavperem, atque ut dignitatis suæ avtoritatem fidei et vitæ meritis quærat, ut est in decretis Ecclesiasticis, Distinct. 41. Canone Episcopus. Nonne iidem Sancti Canones passim præcipiunt, ut omnem avaritiam et secularia negotia fugiant cev pestem abominandam? Annon Ecclesia vel hodie suspicit et veneratur ob sanctam illam hanc pavpertatem illos Ecclesiæ Episcopos Spiridionem Cyprium, Ambrosium Mediolanensem, Augustinum Hipponensem et Martinum Turonensem, quando de illo, solenni hymno, gloriatur, quod vir sanctus hac vitâ excessurus nullum testamentum fecerit, quia unde faceret pavper Christi non habuit. De hoc vero, quod cum esset Episcopus et Sacerdotum gemma, tamen hic pavper et modicus, coelum dives ingressus est, et coelestibus hymnis honoratus.

Canon 28.

Pudeat, inquam, istos, et poeniteat sui, qui Episcopi cum velint esse Ecclesiæ, interim neque docent neque prædicant, sed sunt canes illi muti, de quibus ait Propheta, quod latrare nesciunt, qui domum Israël pompaticè ingrediuntur, et dormiunt in lectis eburneis, qui prælati Ecclesiæ ut se vocant, ipsi lasciviunt, omnis abominandæ impudentiæ et impuritatis genere in stratis suis immundi, de grege Epicuri sues, quorum Deus venter est, et gloria in confusione ipsorum, quorum finis perditio et interitus.

Canon 29.

Isti sunt, de quibus quæritur Dominus, Ezechiel. 34, quod non consolidant quod infirmum est, et quod ægrum est non sanant, et quod confractum est non alligant, quod abjectum est non reducunt, et quod periit non quærun, sed imperant cum avsteritate et potentia, quorum omnis religio est juxta præcepta et doctrinas hominum, quæ verbotenus quidem habent speciem sapientiæ, per superstitionem et humilitatem animi dicentes: Ne tetigeres, ne gustaveris, neque contrectes, attendentes spiritibus impostoribus oc doctrinis dæmoniorum, in hypocrisi loquentium mendacium, cavterio notatam habentes conscientiam, homines mente perversi et exæcati, atque ad omne opus bonum improbi, et ideo quia dilectionem veritatis non habent neque recipiunt in hoc, ut salvi fiant, propterea mittit illis Deus efficaciam illusionis, ut credant mendacio, prohibentes contrahere matrimonium, jubentesque abstinere a cibis, quos Deus creavit ad sumendum cum gratiarum actione fidelibus. Quos propterea non ferendos, sed pro anathemate condemnandos et aversandos docet et præcipit sancta illa et vetus Synodus Ecclesiæ, quæ Gangrensis dicitur, uti legere etiam est in decretis, distinct. 30. Canone: Si quis Presbyter etc.

Canon 30.

De ceremonijs sint admoniti Pastores, ut, ne scandalo sint infirmioribus, studeant, atque enitantur fovere alereque concordiam et servare unitatem Spiritus per vinculum pacis, et propterea eos decere et debere eos in ijs concordem uniformitatem sequi et observare. Quam ex verbo Dei, et

juxta illud nobis præscribit Serenissimi et Clementissimi Domini Regis nostri Christiani Ecclesiastica Ordinatio.

Canon 31.

Sciant etiam proinde pastores, quando hæc ipsa ordinatio ad ædificationem Ecclesiæ non parum facit, nobisque a nostro legitimo Magistratu atque supereminente potestate præscripta est, necessum esse, eam ut in libertate Spiritus modis omnibus amplectamur observareque studeamus, quod ei qui resistit, resistit ille Dei ordinationi, a quo omnis potestas est, cui morem gerere, subditi esse et obedire debemus, non propter iram tantum, sed etiam propter conscientiam, cui qui resistit et non obtemperat, ipse sibi adsciscit judicium, iram et indignationem ultionemque et Dei et hominum, quando scriptum est: Deum timete, Regem honorate 1 Pet. 2. Et iterum: Subditi estote cuivis humanæ creaturæ propter Dominum, sive Regi tanquam præcellenti, sive Præsidibus, ut qui per eum mittantur.

Canon 32.

Si vero, quod absit, adhuc reliqui sunt veteri hypocriseos et superstitionis fermento infecti et corrupti Pastores aliquot, atque adeo contra ordinationem Regiam adhuc vel defendunt vel observant impios ritus aut ceremonias, consecrando salem et aquam, circumcursitando cum vexellis, boatu atque clamoribus agros et prata, hos debent Præpositi indicare suo Superintendenti, ut juxta regiam ordinationem tam impia superstitio et Idololatria coërceatur atque prohibeatur, atque ejusmodi Deo et Regi rebellis, atque homines refractarii, prout merentur, in ordinem cogantur; hoc vestra interesse sciatis, Venerandi Domini et fratres in Christo carissimi, qui Ecclesiasticorum Christi estis Præpositi, nisi forte velitis, quod avertat Deus, reprehendi perjuriæ et infamiæ. Debetis etiam propterea viribus omnibus, et quantum in vobis est, anniti pro vestra vocatione, ut tollatur iste impius et Idololaticus rosariorum, quæ sic vocant, abusus, et ne velint agricolæ et rustici illa circumcollum pro veteris superstitionis suæ errore gestare.

Canon 33.

Porro, quod nostri est officij, nomen et testimonium Dei et Domini Servatoris nostri Jesu Christi palam et coram toto mundo testemur, doceamus et prædicemus. Atque in occulto et angulis privatimque, nisi in casu necessitatis, nihil agamus vel docendo vel Sacramenta administrando. Et ideo habemus, Deo gratia, Parochialia templa, quæ habent sua baptisteria, suggesta et summa altaria, unde nobis nostrum officium et munera nostræ vocationis sunt obeunda, nisi velimus coetus prohibere Ecclesiasticos, subvertere parochialia templa, et omnis seditionis atque confusionis esse auctores, quod a nobis, suis Ministris, Deus Pater per filium suum unigenitum, Dominum nostrum Jesum Christum, clementer et misericorditer avertere dignetur, Amen.

Canon 34.

Nam hoc docemur exemplo, jubemur vero mandato et præcepto Christi, et secus ut faciamus prohibemur, exemplo inquam, quia ipse dixit Pontifici, se in occulto locutum esse nihil, sed locutum esse palam, atque docuisse in Synagogis atque in templo, quo omnes conveniebant. Præcepto et mandato, Matth. 10 cap. Quod dico vobis in tenebris, dicite in luce, et quod auditis in avrem, prædicate in tectis. Prohibemur verò, quia nemo accendit lucernam et ponit eam sub modio, sed super candelabrum, ut omnes, qui ingrediuntur, lucem videant. Et omnis, qui male agit, odit lucem, ne arguantur opera ejus. Qui autem operatur veritatem, venit ad lucem, ut conspicua fiant facta ipsius, quod per Deum sint facta. Sed prædicatio verbi Dei fidelis, et sincera atque legitima Sacramentorum administratio sunt facta ex Deo. Ergo, mi frates, fugiamus tenebras, sectemur lucem, et quæ nostri officij sunt, palam faciamus; faciamus autem privatim domi in tenebris et angulis nihil, nisi forte in casu necessitatis. Nam hoc sicariorum est, furum, prædonum et seditiosorum hominum, omniumque qui lucem et diem abhorrent. Nulla ergo ratione domesticas amemus conciones, sed solennes et Ecclesiasticas, neque Sacramenta, vel corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi vel Baptismi sive ablutionis, domi et in

angulis administremus, sed palam atqve in conspectu totius orbis in templo atqve ecclesijs parochialibus, excepto, inqvam, semper casu necessitatis, qvæ legem nullam habet.

Canon 35.

Jam etiam vehementer urgenda est infantibus recens natis necessitas suscipiendi Sacrosancti Baptismi, atqve præmonendi sunt parentes, qvanto periculo, nimirum æternæ condemnationis et mortis, exponant suos infantes, qvando vel spe lucri a susceptoribus, qvos exspectant, vel celebrandi solennis convivij desiderio et amore differentes in hebdomadas aliquot infantum suorum baptisma et reascentiam. Qvod teneat hoc pro indubitata fide sancta Catholica et Apostolica Ecclesia, qvod, qvi sine baptismo hinc discedunt infantes, pereunt, qvando nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu Sancto, non potest ingredi in regnum Dei, et qvando non est ulla alia, qvàm hæc ipsa Sacrosancti Baptismi reascentia, qvandoquidem Baptismus e[st] lavacrum illud regenerationis et renovationis Spiritus Sancti. Et ideo, qvi dilatione sua in culpa sunt, qvo minus in tempore baptizati sine baptismo moriuntur hacqve vita excidunt infantes, isti se hujus condemnationis infantum reos constituunt.

Canon 36.

Debemus esse etiam, mi Domini et fratres, sedulo et fideliter memores verè pavperum Christi, atqve ideo ad opera misericordiæ instanter provocare verbo Domini quisqve gregem Domini sibi commissum, qvod beati sint misericordes, qvoniã ipsi misericordiam consequuntur. Beatus qvi intelligit (!) super egenum et pavperem, in die mala liberabit eum Dominus, Proverb. 22. Qvi pronus est ad misericordiam, benedicetur, de panibus enim suis dedit pavperi. Et Proverb. 28: Qvi dat pavperi, non indigebit. Verè avtem pavperes Christi judicandi sunt omnium primum Ecclesiæ pavperes et domestici fidei nostræ, pavperes inqvam Scholastici, seges et seminarium Ecclesiæ Dei, et domestici nostræ Sacrosanctæ Catholicæ et Apostolicæ fidei, debiles, claudi, coeci, infirmi et ægroti, viduæ, pupilli et orphani.

Sed ne diutius vos morer, ecce avdite super hac re Sere-
nissimi et Clementissimi Domini et Regis nostri ad Dominum
Superintendentem et ad nos omnes literas Regias, voluntatem
et mandatum Regium.

Dixi.

Herefter følger et Kongebrev, dat. Koldinghus, Onsdag næst efter
Søndagen Vocem Jucunditatis, Aar 1548, trykt i Ny khist. Saml. III,
39 f. Danske Kirkelove I, 283 f.

Anmærkninger.

S. 435. Jørgen Rosenkrantz fortæller i sit Levnedsløb (Danske
Mag. V, 197): •An. 1534, der jeg var 10 Aar gammel, og min sl. Far-
søster (Fru Sophie Rosenkrantz, Axel Brahes) havde ladet mig lære at
læse og skrive hos en Præst udi Børringe Kloster udi Skaane, som
Hr. Axel Brahe da havde i Forlening. da forskikkede hun mig derfra
til Malmø, at jeg der skulde lære min første Fundament udi Latin-
skole hos en lærd Mand, hed Lektor Frans Wormorsøn, som da
havde mange flere Adelsbørn hos sig at lære, og taledede hun mig udi
Kost hos Jørgen Kock, Møntemester. Heraf synes bestemt at fremgaa,
at F. Vormordsen ogsaa har forstaaet Børneskolen i Malmø.

S. 447. I Trelleborg var Hr. Hans Madsen allerede 1532
Sognepræst, Kirkeværge og Hospitalsforstander (Fred. I's Registranter,
S. 419. 440). Mulig er da han (og ikke Hr. Jacob, som var her 1530)
den Præst i Trelleborg. som 1533 blev underkastet Forfølgelse for sin
Hengivenhed til den evangeliske Lære. Han blev siden tillige Provst
i Skyts Herred og var endnu 1559 i Embedet (Cawallin, Lunds Stifts
Herdaminne. II, 121).

Reformer i det lærde Skolevæsen i Christian VI's Tid.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Kong Christian VI's 16aarige Regjeringstid udmærker sig ved en mærkværdig Iver for at tilvejebringe Forbedringer paa Undervisningens Omraade. Universitetet kom først til at nyde godt af denne Reformlyst, idet en ny Fundats for samme udstedtes 31. Marts 1732, hvorved den Ordning af de akademiske Forhold afløstes, som havde bestaaet siden Universitetets Gjenoprettelse af Christian III. Derefter kom Raden til de lærde Skoler, som ganske vist ogsaa i høj Grad trængte til Forbedringer. Navnlig gjaldt det de smaa Latinskoler, der fandtes i enhver Kjøbstad, ogsaa de mindste, og som oftest vare saa slet udrustede med Lærerkrafter og Læremidler, at det var vanskeligt, at der kunde udrettes noget til Gavns, naar der ikke undtagelsesvis hist og her fandtes en med pædagogiske Evner og Kundskaber særlig udrustet Lærer, der trods de usle ydre Vilkaar vilde ofre sig for de unge, der vare betroede til hans Vare-tægt¹).

Allerede i Christian V's Tid havde der derfor været Tale om at nedlægge en Del af disse Smaaskoler, uden at Tanken dog den Gang var bleven sat i Værk²). Men nu

¹) Som en saadan kan nævnes J. Langebeks Lærer, Vilhelm Rogert, Rektor ved Skolen i Nykjøbing paa Mors 1724—28 (s. Hundrup, Lærerstanden ved de nedlagte Latinskoler i Aalb. St., S. 20 f.).

²) Zwergius, Sjæl. Cleresi, S. 661 f.

blev det en af de Veje, ad hvilke man haabede at bringe det lærde Skolevæsen Hjælp, om end Meningerne om, hvor vidt man burde gaa i denne Henseende, vare ret forskellige. — Det første Tegn til, at Skolesagen var paa Bane, var de kongl. Rescripter af 13. og 20. Juni 1732, hvorved det paalagdes Biskopperne i Danmark, Norge og Island at indsende Betænkning om, hvorledes det lærde Skolevæsen kunde forbedres, tilligemed Oplysninger om samtlige Latinskolors Lærerpersonele og om de Skolerne tillagte Indtægter¹). Da Bispernes Beretninger, der vel i Regelen støttede sig til Betænkninger afæskede Rektorerne²), vare indkomne, blev der 13. Marts 1733 nedsat en Kommission bestaaende af Gehejmeraad Iver Rosenkrantz, Biskop Christen Worm, Etatsraad Thomas Bartholin, Confessionarius Johan Frauen og Justitsraad Hans Gram, med den Opgave at bearbejde det indkomne Materiale og gjøre Forslag til en Reform.

Kommissionens første Møde holdtes 23. Marts s. A., og det blev strax vedtaget, at eftersom baade Bisperne og de Rektorer, hine havde raadført sig med, havde udtalt sig for Nødvendigheden af bedre Skolebøger, og det var af Vigtighed at have dem i Beredskab, naar Skolerne skulde sættes i tilbørlig Stand, saa skulde man i Tide drage Om-sorg for, at nogle duelige Mænd udvalgtes til at tage Ud-

¹ Nyerup, Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III, 1, 182 ff. Nyerup har øst sine Efterretninger om Skolereformen i Chr. VI's Tid af Grams Papirer (Gl. kgl. Saml. 1073 Fol.). Han har derimod ikke kjendt det meget til Emnets Oplysning, som findes andensteds. Da det særlig har været min Opgave her at fremdrage ny Oplysninger om Sagens Gang, har jeg — af Hensyn til Pladsen — maattet gaa lettere hen over det Materiale, som allerede har staaet Nyerup til Raadighed.

²) En saadan, afgiven 8. Dec. 1732 af den ansete Rektor Jacob Steensen i Bergen, findes meddelt hos Nyerup, anf. St. Det er ret sandsynligt, at denne udførlige og omhyggelig udarbejdede Betænkning i flere Henseender har været vejledende for Kommissionen.

arbejdelsen af saadanne Skolebøger under Hænder¹). Imidlertid varede det dog en god Stund, inden der blev gjort noget i den Retning. I det hele gik det ikke hurtigt for Kommissionen; men det maa vel ogsaa indrømmes, at den stillede Opgave ikke var let at løse, ikke mindst paa Grund af den herskende store Forarmelse blandt Borger- og Bondestanden, der uden Tvivl bevirkede, at de Jordebogsindtægter og andre Indkomster, der i Chr. III's og Fred. II's Tid vare anviste Skolerne, nu kun gav tarveligt Udbytte. Skolepenge kunde der slet ikke regnes paa, da de fleste skole-søgende Børn vare fattige. Og endelig var der efter Forholdene ingen Grund til at vente, at Kongen, hvor meget han end paa sin Maade interesserede sig for Sagen, vilde yde ny Tilskud af Statens Midler til dens Fremme. Der skulde alene opereres med de for Haanden værende Midler.

Naar det gik langsomt med Kommissionens Arbejde, var vel ogsaa Sagen den, at det nærmest var Biskop Worm, der havde meget andet at gjøre, hvem det var tilfaldet at gennemgaa Biskoppernes Indberetninger og i Henhold til disse at gjøre det første Forslag til den paatænkte Reform. I alt Fald høres der ikke noget til Kommissionen før i Jan. 1736, da der blev fremlagt et Uddrag af alt, hvad der var indkommet fra Biskopperne, og hvad en og anden af Skolernes Rektorer havde faaet Lejlighed til at foreslaa. I Anledning af adskillige indkomne Klagemaal over Lærernes slette Indkomster og Skolebeneficiernes Utilstrækkelighed for den fattige Ungdom i de fleste Skoler, blev nu forhandlet om et fra flere Sider indkommet Forslag om Nedlæggelse af en Del smaa og ringe Skoler, «hvori fast ingen Disciple mere blive oplærte i Latin, eller, om det læres, sker det dog til liden Nytte». Saadanne Skolers Indkomster og Beneficier kunde saa henlægges til de større Skoler, dog at der sørgedes for, at der, hvor Latinskolen inddroges, »dog altid maatte forblive en god dansk Skole til Christen-

¹ Nyerup, anf. Skr. S. 195 ff.

dommens samt Skrивens og Regnens Undervisning og Kirkesangens Vedligeholdelse», samt at Børn fra de Byer, hvor Latinskolerne nedlagdes, hvis de fremdeles ønskedes holdt til Bogen, i andre Skoler kunde nyde godt af de Beneficier, der særlig var bestemte til bedste for deres Hjemsteds Skolevæsen.

Kommissionens Formand, Geh. Rd. Rosenkrantz, mente, at det var rigtigst, inden man gik nærmere ind paa dette Forslag, at skrive til de Biskopper, i hvis Stifter deslige Skolereduktioner formentes at kunne ske, for at høre deres Mening om Sagen, og navnlig om »intet særdeles hinderligt i Fundatserne derudi maatte findes«. Nu maatte der altsaa ventes paa Svar fra Biskopperne. Imidlertid sendte Worm d. 7. April 1736 sine Medkommitterede, Bartholin og Gram¹⁾, Udkast til en Forestilling til Kongen angaaende Kommissionens Arbejde, samt til en Forordning, med Forslag til Nedlæggelse af en Del Skoler i Sjælands Stift, idet han derhos bad dem tage fra og lægge til i Udkastet, som dem syntes. Tillige mindede han om, at Rosenkrantz drev meget paa Sagens Fremme²⁾. Ventelig er Kongen begyndt at blive utaalmodig og har ved et Møde i Conseilet ladet Rosenkrantz mærke det. I September 1736 var Kommissionen endelig naaet saa vidt, at den kunde indgive følgende

Allerunderdanigst Forslag til en Kongelig Allernaadigst Forordning angaaende Schole-Væsenet i Danmark og Norge samt dets Forbedring.

Original i Rigsarkivet, Indlæg til Forordn. af 17. Apr. 1739.

Vi Christian den Siette (osv.) Giøre alle vitterligt, hvorledes Vi af særdeeles Kongelig Omhue for Ungdommens Opdragelse i den sande Guds Frygt, samt gode og nyttige

¹⁾ Frauen var allerede 1733 udtraadt af Kommissionen ved sin Afskedigelse fra Embedet som Confessionarius og Forvisning fra Hoffet (s. D. biogr., Lex. V, 282).

²⁾ Nyerup, auf. Skr., S. 199.

Videnskaber, have Aldernaadigst fundet for godt, det her og der forfaldne Schole-Væsen at see reiset og forbedret, Allernaadigst vidende, at, i hvorvel Vi Allernaadigst have haft en Kongelig Omhue, at Vort Universitet i denne vor Kongelig Residence maatte sættes i god Stand, paa det den der studerende Ungdom kunde have all Leilighed at beqvæmgjøre sig til Guds Kirkes, Vor og Fæderne-Landets Tieneste, saa dog, naar Lærerne i de Latine Scholer ere duelige, samt med Fliid gjøre deres Embede, da kand de derfra til Vort Kongelige Universitet udgaaende Disciple med des større Nytte høre, hvad der læres, og tiltage i de Videnskaber, hvis Kundskab de bringe med dem af Scholerne; thi vilde Vi Allernaadigst, at med Scholerne i begge Vore Riger, Danmark og Norge, herefter aldeeles skal forholdes, som følger:

1.

Til Rectores og Con-Rectores Scholarum maae ei antages uden de allerbeqvæmmeste Personer, hvilke kand være at finde, uden nogen anden Øiemærke end Scholernes Opkomst, samt Ungdommens Forfremmelse, i hvilken Henseende nøie skal iagttages, at til deslige Embeder med al Flid udsøges de, der ere bekiendte af et skikkeligt Levnet og en grundig Lærdom, samt have det Sind, at de med Frugt og Nytte kunde underviise de unge.

2.

Ingen enten Rector eller Con-Rector (hvor Con-Rector er) maae tiltræde noget deslige Embede i en stor Schole, før Vor Allernaadigste Lov Libr. 2 Cap. 18. Art. 3, saavel som Vor for det Kongelig Universitet i Vor Kongelig Residence-Stad forbedrede Foundations 46de Articul allerunderdanigst er efterlevet: Hvorudover, naar nogen i Vort Kongelig Danske Cancellie herefter allerunderdanigst søger Vor allernaadigste Confirmation paa et eller andet ham meddeelte Kalds-Brev til deslige Embede, da skal hand være pligtig at gotgjøre, det hand enten er Magister Philoso-

phiæ, eller med Professorum Attest beviise, det hand er kiendt dygtig ved første Promotion at tage Magisterii Graden, hvilket saafremt hand ei efterkommer, da ville Vi ikke, at hans allerunderdanigste Ansøgning Os til allernaadigst Resolution maae forestilles.

3.

Ingen Lærere i nogen Schole, være sig enten Rector eller Con-Rector, maae have andet end sit Schole-Embede at tage vare, efterdi samme, naar hand opvarter det troeligen, kand skaffe ham nok at bestille.

Naar de Præster eller andre, som kunde være benaadede med at lade oppebærge et Rectorats eller Con-Rectorats Indkomster mod at see Embedet forsynet, enten ved Døden afgaae, eller andensteds henflyttes, da skal deslige Embeder betienes af en egen Rectore eller Con-Rectore. Og vilde Vi Allernaadigst ikke, at nogen herefter maa søge at faae et Rectorat annecteret til sit Embede. Dog forstaaes ei derved, naar visse Præstekalds Indkomster enten ved Foundationer eller Kongelige Benaadninger og Mage-Skifter ere perpetuerede til Schole-Embeder; thi med dennem forbliver det herefter som hidindtil.

4.

Hørerne i Scholerne eller de saakaldede Collegæ antages af Rectore Scholæ selv, paa den Maade som Vor Allernaadigste Lov, Libr. 2. Cap. 18. Art. 2. Pag 346. befaler.

5.

Da Scholerne ei ere tiende med, at de ofte skifte Lærere, saa skulle Rectores og Con-Rectores, naar de af Biskopperne beskikkes, samt Collegæ, naar de af Rectoribus antages, skriftligen reversere dem, at de, uden at søge noget andet, i det mindste 4re Aar vilde betiene det Embede, dem betroes. Dog forstaaes ei derunder, at jo en Collega, som haver tient vel og troeligen, kand imidlertid

ascendere fra een Lectie til en anden, ja vel befordres til Con-Rectorat og Rectorat i den samme Schole, hvor hand tiener.

6.

For desmeere at opmuntre Lærerne, samt befordre Scholernes Opkomst, da vilde Vi Allernaadigst see Rectores, Con-Rectores og Collegas, naar de 5 à 6 Aar have tient troeligen, og giort kiendelig Opbyggelse, forhiulpne til et eller andet geistligt Embede.

7.

Enhver Scholes Rector, som forsvarligen forestaaer sit Embede, bør have og beholde derudi en fuldkommen Myn-dighed, som og hannem i Vor Allernaadigste Lov forundes, saasom hand er den, til hvilken Ungdommen betroes, og som fornemmeligen maa staae til Ansvar for de unges Skikkelighed og Underviisning. Til hvilken Ende og Hø- rerne skulde tilholdes at beviise Rectori, som deres næste Øvrighed, den tilbørlige Lydighed i alt, hvad hand af den- nem fordrer, enten i den daglige Læsning og Underviis- nings Maade eller i Disciplinens Øvelse. Con-Rectores, som af Biskopperne beskikkes, skulde og være forpligtede, saasom de udi deres Forretninger staae under Rectore ligesaavel som Hørerne, at være hannem hørige og beviise ham Ærbødighed og Troeskab, saalænge Rector ikke for- drer af dem andet end det, som til Scholens og Ung- dommens Beste hensigter.

8.

Hverken Con-Rector eller Hørerne maa understaae sig at sætte sig op imod Scholens Rector eller dadle noget i hans Forhold. Men hvis de have sig udi noget at be- sværge, som kunde være imod vores Allernaadigste Lov og Anordninger, da skulde de det angive for Biskopen, som derpaa haver at skionne og raade Bod. Saafremt ellers nogen Collega opsætter sig imod sin Rector eller nægter

ham den tilbørlige Lydighed, da straffes hand første Gang med een Rixdalers Mulct til fattige Discipler, anden Gang dobbelt, og tredie Gang haver Rector Magt til enten at udvise ham af Scholen eller og, om hand vil, efter giorte Afbedelse og større Penge-Straf, at beholde ham fremdeles i Embedet.

9.

Ingen Schole-Lærere maae reise fra sit Embede, hvad Tilladelse hand end haver, med mindre hand i sin Fraværelse seer Embedet forsvarligen forsynet. Reiser nogen Rector langveis fra Scholen uden Superintendentens eller i de smaa Scholer uden Sogne-Præstens Tilladelse, da bøde hand første Gang Fem, anden Gang Tie, tredie Gang Tive Rixdaler, fierde Gang sættes hand fra sit Embede. Naar ham og tillades at reise, bør det være skriftligt og mældes, hvor længe hand maae være fra Scholen. Blicher hand længere borte, og ei af Svaghed er hindret at komme tilbage, bøder hand for hver Dag een Rixdaler.

Reiser og nogen Collega kort Vei fra Scholen uden Rectoris Forlov, eller langveis bort uden Superintendentens Villie, saa og, om hand bliver borte længere, end ham er tilladt, skal hand bøde halft mod Rectorem og sættes fra sit Embede, saafremt hand uden Tilladelse fierde Gang bortreiser.

10.

Høerne skulde ei bebyrdes med at prædike for Præsterne, uden saa vidt de paa visse Stæder ved nogen særdeedes Lov og Anordning dertil maatte være forbundne. Meget mindre maae det være dennem tilladt at have nogen anden Slags Bestilling eller Tieneste at tage vare end den alleene, som de i Scholen ere antagne til, paa det at Ungdommen ikke, enten inden eller uden Scholen, skal savne deres Tilsyn og forsømmes.

Det skal og ei være Høerne tilladt sig i Ægteskab at indlade, medens de ere i saadan Tieneste.

11.

Til at forekomme den Ringeagt, hvormed Rectores i Scholerne af uvittige Folk maatte blive beegnede, og til des større Opmuntring for dem, som ved Lærdom, Dyd og Flittighed gjøre sig beqvæmme til saadant magtpaaliggende Embede, ville Vi Allernaadigst have forordnet, at Rector Scholæ i Vor Kongelig Residence-Stad skal herefter have Rang og Sæde næst efter Sogne-Præsterne i Kiøbenhavn, og at Rectores i de andre Scholer skulde ligeledes have Rang og Sæde næst efter den Steds Sogne-Præster. Imidlertid skulde de som gode og Gudfrygtige Lærere beflitte sig paa Ydmyghed og Ærbødighed imod enhver og saavel med deres Underviisning som deres Levnet deres underhavende Ungdom til samme Christelige Dyder at anføre.

12.

I de Latinske Scholer maae herefter ingen Discipel antages, førend hand efter Vor Allernaadigste Lovs Bydende Pag. 346. haver allerede tilforne vel lært sin Danske Catechismum og derforuden ei alleene er færdig i at læse Dansk, baade Prent og Skrift, men endogsaa nogenledes kand skrive, paa det at baade for Læreren og Disciplerne kand spares den Tid, som paa disse første Begyndelser er hengaaen i de første eller saa kaldede Sinke-Lectier.

13.

Vi vilde Allernaadigst, at Vor Allernaadigste Lovs 2 Bogs 18. Cap. 7. Articul skal med underdanigere Lydighed efterleves, end hidindtil i endeel Scholer findes at være skeet. Thi bør Lærerne give Forældrene eller Formynderne tilkiende, naar Børn over deres tolvte Aar intet Nemme have og ingen Fremgang gjøre i deres Studeringer, paa det deslige Børn til ærlige Haandverker eller andet efter deres Leilighed kunde sættes; thi det er bedre, at de lære noget, hvorved de kunde fortiene deres Brød, end fortære deres Tid og Scholernes Allisser unyttigen, naar mand forudseer,

at deres Schole-Gang aldrig bliver dem selv, endsige Fædernelandet, til nogen Nytte. Paa det og saa høit fornøden en Sag nøie og i rette Tid kand i Agt tages, vilde Vi Allernaadigst, at Rectores, naar de paa visse Tider om Aaret Disciplerne i alle Lectier examinere, flitteligen skulde undersøge, hos hvilke af Disciplerne saadan Brøst findes. Og naar det da forfares, at det enten er slet Nemme eller særdeles Ulyst til Studeringer, som hindrer saadannes Fremgang, skulde de dem allvorligen formane, og endnu forelægge dem nogen Tid til nærmere Prøvelse. Men fornemmes det siden, at slig, een og anden Gang giorte Forsøg og Paamindelse ikke haver frugtet, og der ingen Forhaabning er, at disse slette Subjecta kunde naae det, i Vores Allernaadigste forbedrede Foundation for Universitetet foresatte Maal, skal Rector, efter at have angivet det for Biskopen, dennem (som sagt er) til Forældrene eller Formynderne hiemviise.

14.

Som i de nederste Lectier skal lægges Grundvolden til, hvad der siden bør læres i de øverste, saa bør og skulde Rectores vel see dem for, hvem de betroer en Collegæ eller Hørers Embede, samt aldrig forflytte nogen Discipel fra een Lectie til en anden, uden dennem, der have lært i den forrige saa meget, at de kunde forsvare den Lectie, i hvilken de sættes.

15.

Ingen Discipel, hvad Lectie hand end er udi, skal lære noget uden ad, førend det er ham saa tydelig forklaret, at hand selv kand gøre Forreede for det; thi det tilkommer Læreren at have Umagen og gjøre Allting det letteste mueligt for Disciplene.

16.

Lærerne maa ei med megen Hug og Slag tuinge deres Disciple til at lære. For Ugudelighed bør de Unge nød-

vendigen straffes. Naar slig Refselse ei kan forbedre dem, udviises de, som før er sagt, af Scholerne. Men en Lærere haver nøie i Agt at tage, det hand ei haardeligen refser dem, der gierne ville, endskiønt de ei altid kunde lære saa hastig som andre; thi een kand have et tungt Nemme og dog blive med Tiden langt lærdere end en anden, der haver det meget bedre. Overalt vilde vi, at Vor Allernaadigste Lovs Befalning Libr. 2. Cap. 18. Art. 11. nøie efterleves, saaledes at Schole-Mestere, der utilbørligen straffe deres Disciple og ikke deri holde Maade, naar ingen Advarsel kan frugte noget, blive Scholen forviiste.

17.

Schole-Gangen skal herefter som hidindtil hver Dag begyndes i alle Lectier med Bøn og Lofsang, hvorefter skal læses i hver Lectie et Capitel af den hellige Skrift, hvis Indhold, efter at det er læst, enhver Lærere i den ham anbetroede Lectie korteligen skal igientage for sine Disciple. Men Vi ville Allernaadigst, at Guds Ord skal læses, samt at der skal siunges og bedes i alle Lectier paa Danske, siden Schole-Disciplerne maaskee ei alle ere saavidt komne, at de fuldiligen kunde forstaae og have Andagt ved det Latine.

18.

I Scholerne skal drives paa, at Ungdommen til Gavn lærer det Latinske Sprog. Thi hvo, der først veed at tale og skrive vel i samme, finder gierne Veien, hvorledes at udføre sine Tanker tydeligen og ziirligen i sit eget eller andre, der ere ham bekjendte.

Lærerne skulde og med Fliid forklare for de Unge visse gode Autores, samt viise, hvad Maade enhver af dem haver brugt at skrive paa, saa og tilraade dem at holde sig fra visse usædvanlige Ord, som endeel Auctores paa visse Tider og i visse Henseende kan have betient sig af. I Særdeleshed bør Lærerne viise deres Disciple, hvori de tage Feil, naar de uden judicio sætte noget tilsammen. I

hvilken Henseende Disciplerne skal gives, tre Gange om Ugen, 5 à 6 Danske Linier i Scholen at udarbejde paa Latin, medens de andre overhøres af Lærerne, hvilke siden offentligen skulde oplæse, hvad enhver Discipel haver sammensat og strax rette deri alt, hvad kand være taget Feil.

19.

De Unge skulde udi de nederste Lectier strax begynde at anføres til Historiam og Geographiam, hvortil visse Mellem-Timer kunde anvendes, og udi de samme Videnskaber siden at øves og forbedres heele Scholen igiennem. Derforuden skulde de og betimeligen veiledes til de Ting at fatte, hvorved Fornuften skiærpes, paa det at, naar de til høiere Classes vorde forflyttede, de Philosophiske og Mathematiske Videnskaber ikke skulde falde dem saa besværlige, som de ellers pleie, naar de Unge gandske ingen Forsmag have bekommet i de nederste Lectier.

20.

Der skal i alle Scholer være en Skrive-Mester, og dertil beskikkes enten een af Hørerne, som skriver en god Haand, eller en anden, som kan faaes for billig Priis, til at lære de Unge fra første Begyndelse af at skrive siirligen saavel i Dansk som i Latine. Og skulde Lærerne have Agt paa, at Ungdommen vænnes til en god og brugelig Orthographie i deres eget Sprog, hvilket saavel ved Exercitia, som dennem i Dansk dicteres, som ogsaa udi det, som dennem foregives at oversætte af Latin i Dansk, kand i Agt tages.

21.

Hvad sig ellers de saa kaldede Metas anbelanger, nemlig hvorvidt Disciplene, som af den eene Lectie i den anden skulde transfereres, bør at være dertil forfremmede, da, eftersom Lectierne ikke i alle Scholer ere lige i Tallet, men udi visse Scholer havs 7, i andre 6, i nogle, endog gode Scholer, ikkun 4, ja, undertiden kun 2 à 3 Classes,

og ei saa lætteligen derudi nogen Forandring kand foretages til at gjøre dem alle lige, er dette dog vor Allernaadigste Villie og Befalning, at Disciplerne fra alle Scholer skulde, førend de dimitteres til Universitetet, alle, saavidt mueligt er, være bragte til eet og det samme Maal, og have naaet en nogenledes lige Profect, saavel fra det eene Stæd, som fra det andet, saa at hvadsomhelst i den eene Schole er bleven lært og tracteret udi 6 eller 7 Lectier, skal ligeledes udi en anden Schole, hvor dog et mindre Tal af Lectier og Lærere haves, være lært og igiennemgaaet. Hvorfore det bør at ankomme paa Rectores, med Biskopernes Approbation, en saadan Inndeling udaf Metis at gjøre, i Proportion af Lectiernes Tal paa hvert Stæd, at endeligen den samme Profect udi de mindre, som udi de større Scholer, kan erholdes, inden de Unge faae Forlov at komme til Universitetet.

22.

Imidlertid paa det alle og enhver Vedkommende kunde have vedbørlig Kundskab om Metis Scholasticis, og hvad det er, som Lærerne baade udi de nederste, saa og udi de middelste og øverste Schole-Lectier med Ungdommen bør tractere, holde Vi det Allernaadigst fornødent, hermed at lade opregne og specificere alle de Præcepta, Autores og Exercitiorum genera, som Vi Allernaadigst have for godt befunden at skulle i Scholerne endeel forklares, endeel uden ad læres, og de Unge derudi med all Fliid øves. Som ere:

Først, udi de nederste Lectier.

Paradigmata Declinationum et Conjugationum eller Donatus. Aurora Latinitatis. Catechismus minor Lutheri. Nomenclator. Grammatica Latina. Compendium Historiæ Biblicæ. Rudimenta Historiæ Universalis. Geographiæ initia, med Hielp af Land-Kortter. Erasmi Civilitas Morum. Epistolæ Ciceronis minores. Eutropii Breviarium Historiæ Romanæ. Phædri Fabulæ. Terentii una et altera Comoedia. Arithme-

tices Rudimenta. Philosophiæ moralis Initia et Gnomæ selectiores. Exercitia Styli. Desligeste skulde Lærerne vænne de Unge til at tale Latine, hvilket de fremdeles Scholen igien nem bør vedholde og forbedre.

Derefter, udi de mellemste Lectier:

Catechesis Major. Cornelius Nepos. Prosodia Latina. Virgillii Eclogæ nonnullæ. Selecta Carmina ex Ovidii Libris Tristium et Ponticorum. Doctrina Elocutionis et Dignitatis Orat: ex Rhetorica. Virgilianæ Æneidos Lib 1. Curtius. Cellarii Compendium Antiquitatum Romanarum. Compendium Mythologiæ veteris. Ciceronis Officia. Grammatica Græca. Evangelium Johannis Græcum. Exercitia Styli, tam historici, quam moralis, nec non Epistolici. Exercitia Poëseos Latinæ. Og end videre i de forhen bemældte Videnskaber, nemlig Arithmetica, Philosophia morali, Historia universali, Geographia, og noget udi Præceptis Logicis; samt derforuden jevnligent at igientage Grammaticam Latinam, Historiam Biblicam, og hvadsomhelst ellers i de forrige Lectier er bleven lært.

Endeligen, udi de øverste Lectier:

Definitiones Theoloigcæ. Compendium Theologiæ Moralis. Philosophia Moralis, Instrumentalis et Naturalis. Geometria. Geographia, tam generalis, quam specialis. Notitia Autorum Latinorum et Græcorum. Technologia, seu Definitiones breves omnium Artium et Scientiarum. Ex Rhetorica, quæ restant, tam quæ ad tria Orationum genera, quam quæ ad Amplificationem et genera dicendi spectant. Ciceronis et Livii Orationes selectæ. Virgillii Æneidos Libr. II et Lib VI. Horatii Odæ selectiores, et unus alterque Sermonum. Syntaxis Græca et Prosodia ejusdem Lingvæ. Novum Testamentum. Pythagoræ aurea Carmina. Homeri Iliados Lib. 1. Isocratis Orationes duæ. Plutarchus de Liberatorum institutione. Grammatica Hebræa, Geneseos Hebr. Capita IV priora. Dicta Hebræa et Græca ad Definitiones Theologicas. Item at øves flitteligen in stylo Latino, tam soluto quam ligato, saafremt de til sidste have Lyst og Nemme, samt i at udarbeide Epistolas, Chris¹⁾ og Orationes, og de sidste publice at recitere.

¹⁾ D. e. Sentenser ell. Exempler til videre logisk Udvikling under Indøvelsen i Rhetorik.

23.

Saa snart de Unge udi det latinske Sprog ere saavidt forfremmede, at de kunde forstaae en Autorem samt skrive et Exercitium Styli efter de Grammaticalske Regler uden store Vildelser, skulde Lærerne foruden den sædvanlige daglige Øvelse med Autorum Forklaring i Scholen, hvilken ingen Tid, medens de Scholen freqventere, maae ophøre, jævnlig forelægge de Unge en Autorem Historicum, som de hiemme for sig selv skulde læse, og siden paa Lærernes Spørsmåale og Examination giøre reede for de Capitler, som de der af have læst, paa det de jo maa vænnes til selv at arbeide udi det, som dennem saa høit Magt paa-ligger at viide, og at udtrække Observationes saa vel af Materien som af Stilen. Hvilket ufeilbarligen vil blive dem til stoer Nytte, i det endogsaa paa saadan Maade meget meere kand blive giennemlæst end hidindtil gemeenliigen er skeet. Paa samme Maade skal det forholdes med een og anden nyttig Poet, saasom Ovidii Libris Metamorphoseon, naar de dennem nogenledes uden Forklaring selv kunde forstaae. Ligeledes naar de in Græcis ere komne saavidt, at de kunde vel tye og explicere nogle Capitler in Novo Testamento, skal dennem foresættes fleere Capitler til at igiennemgaae hiemme for sig selv, hvilke Lærerne siden i Scholen skulde examinere. Det maae endogsaa være Lærerne tilladt, saa fremt der findes nogle særdeles lykkelige og færdige Ingenia, med dennem at igiennemgaae, foruden de forberørte Præcepta og Bøger, andre nyttige Ting, som kunde tiene til end mere at forøge og fastsætte deres Fundamenta in studiis liberalibus. Hvorudi de fornemmeligen skulde see paa de Unges naturlige Gaver, og hvortil ethvert Subjectum meest kunde findes at være skikket.

24.

Iblandt de Prøver, som kunde foretages til at forfare de Unges Fremgang i boglige Kunster, holdes for got, at de ikke allene udi Examinibus giøre god Reede for hvad-

somhelst dennem er bleven lærdt, men end og at saa mange, som have været informerede over 4 Aars Tid, blive prøvede in docendo, nemlig om de ogsaa kunde til Gafns lære fra sig til de andre mindre forfremmede, hvad de selv have begrebet; hvorved letteligen kand kiendes, om de ere vel grundede og have beholdet de Ting, som dennem af Lærerne ere tilbragte.

25.

Ingen Discipel, som endnu ikke er dimitteret til Universitetet og indskrevet i Studenteres Tall, maae tillades at prædike i nogen Kirke. Men derimod er det got og nyttigt, at Disciplene i den øverste Lectie stundum og paa visse Tider, naar der ferieres, anføres til at skrive og sammensætte en smuk Dansk Tale, enten i Geistlig eller Verdslig Materie, og den offentlig i Scholen eller hiemme i Huset i Lærernes Overværelse holder.

26.

Cantores skulde flitteligen underviise de Unge i Vocal-Musiquen og dertil udsøge de bedste Stemmer, hvilke de med Fliid skulde stræbe at bringe til en god Fuldkommenhed, paa det at der altid kand have Forraad paa saadanne, som Musiquen i Kirkerne kunde forestaae og dirigere.

27.

Om Søndagene, Hellige-Dagene og Fredagene skal hver Lærere følge med sine Disciple i Kirkerne, samt have nøie Opsyn, at de med sømmelig Ærbarhed høre Prædiken. Paa andre Dage i Ugen, da visse Lectier besørge Sangen i een eller anden Kirke, skulde og deres Lærere være forbundne at følge med.

Naar der prædikes, have Lærerne nøie at give Agt paa, med hvad Andagt Disciplene høre Guds Ord, om nogle af dem under Prædikerne stime eller gaae ud paa Kirkegaarden at leege eller og bruge uanstændig Adfærd i Kirken.

Skeer sligt, da skal Disciplerne derfor i Scholen offentlig og med Eftertryk straffes.

28.

Saa skal og enhver Lærere særdeles om Søndagene og andre hellige Dage efter saavel Høimesse som Aftensangs Prædiken, hvor Aftensang er, tage sine Disciple for sig og overhøre dem, hvad de have lært af Prædiken, samt nøie erfare, om de og have fattet, hvad i Guds Huus blefv talet.

29.

Saa ofte Scholens Disciple, der have faaet Deel udi den af Os Aller-Christeligst anordnede Confirmation og ere befundne at have opnaaet den Skønsomhed og Kundskab om den saliggjørende Lærdom, at de kunde holdes for værdige Giester ved Herrens Bord, samt tillige med deres Lærere vorde deelagtige i saadant Saligheds Maaltid, da skal det i det mindste fire Dage tilforn og fire Dage derefter i Scholerne offentlig siges og forklares dem, dels hvad Bereedelse, der udkræves, naar de vente at nyde deres Frelseres Legeme og Blod, dels hvad Taksigelse de ere Gud skyldige, efter at de have annammet det, samt hvorledes de af dem til den Allerhøieste Gud giorte Løfter ligge paa dem.

30.

I Scholerne skal eengang ugentligen, nemlig Onsdag Eftermiddag, catechiseres for Disciplene, og finde vi Allernaadigst for godt, at de i den øverste Lectie iblandt catechisere for Disciplene i de nederste Lectier, saasom dennem derved bliver bekiendt, hvorledes at omgaaes med en slig høist fornøden Sag.

31.

I de Scholer, hvor Disciplene spises, skal de af den øverste Lectie Middag og Aften holde Exercitia disputatoria. I andre Scholer kan de af den øverste Lectie eengang

om Ugen eller hver anden Uge, saasom Løverdags Eftermiddag disputere, da deres Rector selv haver at præsidere; thi siden de fleeste Disciple ere fattige, og naar de til Universitetet dimitteres, behøve samt vente at nyde Kosten i det af Vore Høisalige Forfædre stiftede Communitet, hvor hver Maaltid over visse Materier skal disputeres, saa falder sligt dennem des lettere, naar de forhen dertil ere vante.

32.

Hvad i Vor Allernaadigste Lov, Lib. 2. Cap. 18. Art. 4 befales, nemlig at Skolemesterne og Hørerne skulde have god Opsium med Børnene, og holde dem til Tugtighed, gode Sæder og Reenlighed, bør og skal u-omgiængeligen i Agt tages; efterdi der ligger særdeeles Magt paa, hvorledes de Unge, imedens de ere smaae, opdrages.

33.

Da og Disciple findes alt for tit og for længe at have Forlov, hvorved de ikkun vænnes til Lediggang, saa ville Vi Allernaadigst, at Disciplene, i hvad Schole det end er, ei maa holde Ferias uden een Uge for Juel indtil Dagen efter Festum Epiphaniæ, Fastelauns Mandag og Tirsdag, Dimmel Uge indtil Dagen efter Paaske, trende Dage for Pindse-Fest indtil Dagen efter den, saa og fiorten Dage i Augusti Maaned. I Særdeleshed skal Scholernes Disciple ingenlunde ombære Prouste-Breve, ei heller gjøre noget andet Arbeide, enten for deres Lærere eller for Sogne-Præsterne og andre, i hvo det end maatte være; ja endmindre tillades at tælle for Tiende-Tagere; thi derved hindres de ikkun fra deres Studeringer.

34.

Hvor der er Leilighed i eller nær ved Scholerne, at Disciplene sammesteds kunde logere, der skal de fattige og fremmede Disciple som ei have Forældre i Byen, hvor Scholen er, indlægges, helst hvor de kunde nyde frie

Værelser; og bør Lærerne have flittig Opsyn med dem, samt, naar deres Leilighed sligt tillader, nøie efterforske, hvorledes de der tage afsted, og hvad Levnet de føre.

35.

Skulde nogen af Byernes Indvaanere befindes enten at forføre nogen Schole-Discipel til liderligt Levnet, eller og hæle og dølge med dem i nogen Last, da skal saadan een, naar det beviisligt gøres, straffes af Øvrigheden uden al Forskaansel, første Gang paa en anseelig Penge-Mulct efter sin Formue til Scholen, eller og paa Kroppen og med Fængsel, saafremt hand ei haver nogen Formue. Skeer det oftere, da bør saadan Ungdommens Forførere for sin Ugudelighed at forvises fra Byen.

36.

Disciple, som findes hengivne til Drik, Dobbel, Slagsmaal, Guds Ords Foragt, Guds Tienestes Forsømmelse og andre skammelige Lyder, men ei rette dem efter een og anden Advarsel, skulde uden all Naade forviises Scholerne, siden det er riimeligt, at de, der i deres Ungdom falde og fremture i saadanne Synder, neppe derefter vorde anderledes, det og maatte være af en skadelig Følge, om slige Mennesker i Fremtiden paa een eller anden Vei skulde søge og finde Adgang til noget Geistligt Embede.

37.

Naar saadanne Disciple ere for slig bekient Liderlighed forviiste een Schole, da maa de ikke antages i en anden, endskiønt og samme kunde være i et andet Stift. — Til hvilken Ende saa ofte en Rector Scholæ giver de fra samme bortviiste Disciple Vidnesbyrd om deres Forhold, da skal hand udtrykkeligen mælde, hvad Aarsag der findes til deres Udgang af Scholen, enten det er for Ubequemhed til at studerere eller og det er for et syndigt og skammeligt Levnet. — Derhos haver og enhver Schole-

Lærer skriftligen at tilmælde Rectori ved vores Kongelige Universitet i Kiøbenhavn, hvergang een eller flere især for et ugudeligt og liderligt Levnet forviises den ham anbefoede Schole, paa det, om saadanne siden skulde give dem under privat Information og derfra søge at vinde Stød iblandt Studentere, de da kand blive uimodtagne, som alldeles uværdige til at indlemmes i dette Vort Kongelige Universitet.

38.

Ingen Discipel, som haver frequenteret en Latinsk Schole og samme haver forladt, maa antages i en anden Schole, med mindre han medbringer Rectoris skriftlige Dimission fra den forige Schole, at hand ikke for nogen Ugudelighed og syndigt Levnet derfra er bortviist. Understaaer nogen Rector sig herimod at antage nogen forløben Discipel, da straffes hand efter Forordningen af dato 7. April 1694, og hvis nogen Studiosus antager sig een saadan Schole-Person, som enten ingen skriftlig Dimission haver, eller for Liderlighed er bortjaget, som sagt er, og hannem siden ved privat Dimission søger til Universitetet at indsnige, da bøde hand 10 Rdr. til den forurettede Schole og derforuden være relegeret paa eet Aar fra Universitetet.

39.

Beneficia ved Scholerne, hvorved forstaaes alt, hvad som enten af Vore Høisalige Forfædre af Høipriiselig Gavnildhed dertil er henlagt eller og af andre kand være givet, hvoraf Indkomsterne til fattige Schole-Disciple bør anvendes, skulde paa hvert Sted være under Byens Magistrats samt Proustens og Sogne-Præstens Forvaltning saavel som under Rectoris Opsyn. Hvilke skulde paa det allernøieste i Agt tage de over saadanne Beneficia giorte Anordninger, Love og Foundationer, saa at de til ingen anden Brug henvendes end den, som de ere tilbeskikkede.

40.

Superintendenterne, som efter Vor Allernaadigste Lovs Bydende bør have flittig Tilsyn og Indseende med Scholerne og med Lærernes Forhold i deres Embeder, samt ogsaa undertiden at prøve Ungdommen, om den saavel i Guds Frygt og Kundskab som i boglige Kunster retteligen underviises, skulde desforuden være forpligtede hvert Aar at igiennemsee Scholernes Regnskaber i deres Stifter, og naar de befindes rigtige, dennem med deres Paaskrift at qvittere. Overalt vilde Vi, at de nøie skulde paaagte, at allevegne rigtigheden omgaaes med Capitalernes Forvaltning, saavel som med Distributionen af Renter og andre Beneficiis, saa at Enhver nyder den Deel, som hannem med Rette bør og tilkommer.

41.

Saasart denne Vor Allernaadigste Forordning om Scholerne er bleven publiceret, skulde Stifts-Befalingsmændene og Biskoperne, hver i sit Stift, straxen eftersee og flittigen undersøge alle Scholernes Fundatzer, Donations-Breve og samtlige dertil hørende Legata. Af disse Breve og Foundationer skulde de inden et Aars Forløb efter denne Vor Allernaadigste Forordnings Publication indsende rigtige og med deres Hænder fidemerede Copier til Vort Kongelig Cancellie, tilligemed en Designation saavel paa bemeldte Breve som endog paa alt, hvad ellers til Scholens Beneficia kan henregnes, og om hvilket ei udi saadanne Breve og Skrifter er ommældet. Ligelydende Copier skulde de og selv beholde, til at forvares i Stifts-Kisten, Stift-Befalnings-Mændene og Biskoperne til Efterretning til ævig Tid. Desforuden skal og ved hvert Stæds Schole være en indrettet Bog, hvorudi de den i Særdeleshed tilhørende Fundatzer, Donations-Breve og Legata rigtigheden skulde være indførte og af Stifts-Befalingsmændene og Biskopen, samt Prousten og Stædets Magistrat verificerede til Under-

retning for Rector og hans Efterkommere, saavel som til aarlig Brug ved de holdende Distributioner.

42.

Magistraten, Prousten og Sogne-Præsten paa hvert Stæd skulde som Scholens Forstandere, under Stifts-Befalningsmandens og Biskopens Indseende, med samlet Raad yderligst og mueligst vigilere for alle Scholens Indkomster og Capitaler, saavel de, som nu bør findes, som de, der efterdags til Scholen af Gudfrygtige Folk kunde vorde legerede, at de blive saaledes udsatte, at de aarlige Renter deraf i rette Tid kunde indkomme, og Capitalerne derhos vorde visse og staae sikkert; alt som de eller deres Arvinger een for alle og alle for een agte dertil som Selv-Skyldener at svare. Og have bemældte Schole-Forstandere aarligen at indsende rigtige Schole-Regnskaber til Stifts-Befalningsmanden og Biskopen til deres Approbation og Qvittering, som sagt er.

43.

De aarlige Distributioner af Beneficiis, som paa visse dertil fastsatte Tider uddeles, skulde skee offentlig udi Scholerne af Rectore udi eens eller fleeres af Magistraten og Sogne-Præstens, samt Con-Rectoris, Hørernes og heele Scholens Disciplers Næværelse. Paa samme Tider skulde Foundationes, som slige Distributiones vedkommer, ved een af Disciplene lydeligen oplæses. — De, som oppebære Beneficia, skulde udi en egen indrettet Bog derfor egenhændigen qvittere, hvilket, naar saadan Forretning er til Ende, de tilstæde værende Scholens Forstandere tilligemed Rectore skulde med deres Hænders Underskrift verificere.

44.

Hvad de andre Beneficia angaaer, hvilke ikke paa visse Tider een eller tvende Gange om Aaret distribueres, men enten maanedligen, ugentligen eller dagligen i Penge eller

Brød til nødtørftige Schole-Discipler gives, dermed skulde og Biskoperne ved enhver Steds Scholes Forstandere have nøie Opsigt, og kræve rigtig Regnskab og Underretning, at ei anderledes end efter Foundationernes Indhold oprigteligen og i alle Maader upaaklageligen dermed handles. I Særdeleshed ogsaa hvor Convictoria til Disciplenes daglige Spisning ere indrettede, at ei allene ingen dertil antages samme frit at nyde uden de allerskikkeligste, bedst forfremmede og dertil nødtørftige, men endogsaa saadan Indretning skeer og vedligeholdes, at een af Lærerne, Rector, Con-Rector eller een af Hørerne, ved alle Maaltider er overværendes fra Begyndelsen indtil Enden, baade for Øvelsens Skyld over Borde saa og for at holde de Unge til Guds Frygt og all sømmelig og ærbar Skik, imedens de ere forsamlede.

45.

I de Scholer, hvor Stipendia haves, maa ingen Discipel, som nyeligen er indkommen og da først sættes til Studer-ringer tillades at oppebære noget Beneficium, førend han udi samme Schole haver udstanden et halvt Aars Prøve.

De som enten fra andre Scholer eller fra privat Information med nogen forhen forhvervede Fundamentis blive antagne, skulde prøves i det ringeste et fierding Aar, førend de nyde Deel i Stipendiis, paa det mand desto meere kand være forsikret om, at den Hielp, som til Ungdommens beste er henlagt, ikke paa uværdige og ubevæmmelige Subjecta skal spildes.

46.

Naar en Discipel findes forsømmelig i at søge Kirken eller Scholen, samt saa ofte hand antræffes i een eller anden Udyd, da skal hand, saafremt hans Forseelse ei er saa grov, at hand uden Advarsel bør forviises Scholen, miste Endeel af Beneficiis, som og, hvad hand i saa Maade taber, bør antegnes af Rectore og henfalde til Scholen.

47.

Hvor Scholerne formaae det, skulde nødvendige Bøger gives de Disciple, der ere saa aldeeles fattige, at de sig dennem ei selv kunde anskaffe; dog bør dermed have nøie Indseende, at ei andre end de allerfattigste nyde saadant. Og ville Vi Allernaadigst, at herefter skal sættes en billigere Taxt paa Schole-Bøger, hvorom Professores ved vort Universitet skulde gjøre Aftale med dem, som saadanne Bøger holde tilfals. Saa og at de Schole-Præcepta, som efterdags blive trykte eller oplagte, vorde forud, førend noget Exemplar debiteres, taxerede og Priisen paa Titel-Bladet trykket.

48.

I Enhvers Testimonio Scholastico bør og skal sættes, enten hand som fattig af Scholen haver nødt Kost, Klæder og Bøger og andre Beneficia, eller og hand uden nogen Scholens Bekostning alleeneste haver haft Gavn af Informatione publica.

49.

Paa det at Rector ved alle aarlige og maanedlige Distributioner kand holdes desto meere forsikret og have Vished om deres Fortieneste, der skulde oppebære Beneficia, da bør enhver Lecties Lærere medgive sine underhavende Disciple korte skriftlige Attestata om enhvers Vilkor og Forhold. Hvis det ogsaa skulde hende sig, at ved de ordinaires Distributzer fandtes noget Overskud, som ei endeligen maatte henlægges til Capitalens Forbedring, skal det forundes de Disciple, som frem for andre have været flittige og udviist en mærkelig Forbedring i deres Studeringer.

50.

Den Omgang med Chorene om visse Hellige Aftener i Aaret, som hidtil dags har været brugelig, vilde og byde Vi Allernaadigst, at herefter aldeeles skal være afskaffet, i Henseende til at derved langt meere tabes for de Unge

ved den farlige Anledning til een og anden Usømmelighed, end der vindes til deres Nødtørft af den liden Penge-Hielp, som nu om Dage ikkun af faae gives.

Men i den Stæd skulle Scholens Forstandere i enhver Kiøbstæd formaae Byens Indvaanere, saa mange som nogenledes dertil have Efne, at give noget vist til Scholen, een eller tvende Gange om Aaret, og skulde Vedkommende dertil indtegne sig i en egen indrettet Bog. Hvorefter Forstanderne skulde lade indsamle saadan Gave og levere Rectori den til at deeles paa samme Maade, som det hidindtil skeet er med de saa kaldede Discants-Penge og Hellige Afteners Samlinger.

51.

I de Kiøbstæder uden for denne Vor Kongelig Residence, hvor Rectores eller Hørere ere Degne til Kirkerne, befale Vi Allernaadigst, at der strax gøres saadan Anordning, at saadanne Degne nyde all den Deel og Rettighed med Degne-Korn, Offer til Høitider, Brude-Vielser og Barseler, samt alle Slags lovlige Accidentzer, ubeskaaret, som Degnene paa Landet er bevilget, enten det tilforn paa samme Stæder haver været brugeligt eller ikke.

52.

Hvad som enten ved Foundationer eller Vore Høiloflige Forfædres, Kongernes, Forordninger og ellers af Arilds Tid haver været beskikket og henlagt til Schole-Lærernes Løn og Underholdning, være sig Jordegods, Tiender, Jordskyld, Degne-Pensioner og andet, vilde Vi allernaadigst stædse at skal derved forblive. Tiender maae ingen Rector herefter paa længere Tid bortfæste, end medens hand selv er virkeligen in Officio der paa Stæden.

Hvis nogen understaaer sig herimod at gjøre, da skal den, som saadan Fæste-Brev udgiver, strax uden al Naade have forbrudt sit Embede, og den, som Fæste-Brevet har

imodtaget, tiltales af Vor General-Fiscal, som Vores Mandats Overtrædere.

Jordskylden skal Magistraten, som Scholens Forstandere, hos Vedkommende lade indsamle, og, hvor det ei anderledes kan skee, lovligen og paa Vedkommendes Bekostning den inddrive og til rette Tide Rectori levere, saafremt de ei selv dertil ville være ansvarlige, om den ved deres Forsømmelse bliver uvis. Og hvad Degne-Pensionerne anbelanger, hvorover høiligen er bleven klaget, at samme paa mange Stæder heel urigtigen indkommer, hvortil gives Skyld ei alleene paa Degnenes Uvillighed i at betale, men endogsaa paa deres ulige Taxation, i det Eendeel ere for høit ansatte, imod at andre svare mindre end de burde, da som Vor Allernaadigste Lov, Lib. 2 Cap. 15 Art. 13. Pag. 222. befaler, at Degnene overalt aarligen skulde give en vis Pension til Scholerne enten i Korn eller Penge, som skal være den femte Part af deres Korn-Indkomst, saa vilde Vi Allernaadigst, at Stifts-Befalnings-Manden og Biskopen i hvert Stift (hvor sligt ei allerede er skeet) skulde tillige med et hvert Herreds Proust, inden Aar og Dag efter denne Vores Allernaadigste Forordnings Publication, gjøre en rigtig Ligning over alle Degne-Kaldene, og fastsætte den Pension, som enhver Degn billigen bør at give efter sit Kalds Indkomst, nemlig den forbemældte femte Deel af Korn-Indkomsten, uden nogen Henseende til det, som tilforn deraf haver været givet. Og hvis det siden skeer, at nogen Degn vorder forsømmelig i at erlægge sin aarlige Pension til Rectorem inden Juele-Aften, da skal Rector Scholæ det først for Herreds-Prousten angive, som Degnen herom haver at paaminde. Saafremt Betalningen ei derved skulde paafølge, skal det Stifts-Befalningsmanden og Biskopen tilkiendegives, som da bør drage Omsorg for, at Giælden, uden foregaaende Lovmaal og Dom, ved Execution, Suspension eller anden Tvang rigtigen og skadeløs vorder inddreven. Hvorimod, som det fra eet og andet Stift er fornummet, at Degnene ei overalt nyde deres Ret-

tighed af Sognefolkene efter Loven, hvoraf de dog skulde til Scholerne pensere, saa vilde Vi Allernaadigst, at det først skal paa vort Rytter- eller andet forbeholdent Gods andrages for vore der værende Betiente, men paa andet Gods for dets Proprietarier, hvilket naar ei kan hielpe, da skulde Amtmændene i hvert Amt være forpligtede at være dennem herudi til Hielp, og saasnaart saadant vorder befunden, at befale Herreds- og Birke-Fogderne hos de u-villige Bønder og andre at forskaffe Degnene, hvad dennem i Følge af vor Allernaadigste Lovs 2 Bogs 15 Cap. 10. og 13. Art. retteligen bør ydes og gives.

53.

Schole-Huuset, saavel som Lærernes Boeliger paa hvert Stæd, skulde stedse holdes i god og forsvarlig Hævd. Hvad Bygning og Reparation derpaa bør skee til Fornødenhed, skal Magistraten, efter Rectoris Scholæ skriftlige Requisition, ved Kirke-Værgene lade besørge. Og skulde Superintendenterne og vedkommende Prouster dermed fornemmeligen have god Opsyn, at med saadanne Huuses, lige-saavel som med Kirkernes, Vedligeholdelse, skeer hvad Ret er.

54.

Denne Vor Allernaadigste Anordning byde og befale Vi hermed Alle Vedkommende, saa vidt enhver vedkommer, med den Fliid og Troeskab, hvilken de ere pligtige, allerunderdanigst at efterleve. I Særdeelehed vilde Vi, at Biskoperne med saadan Fliid og Nidkiærhed derover skulde holde, som de for den Høieste Gud og Os agte at forsvare.

I. Rosenkrantz.

C. W. Worm.

Th. Bartholin.

H. Gram.

Skjønt ovenstaaende Forslag var udarbejdet med Flid og Skjønsomhed, synes det dog i sin Helhed ikke at have vundet Kongens Bifald. Vi lære hans Stemning at kjende

af hans Breve til Geh. Rd. J. L. Holstein, der paa dette Tidspunkt havde afløst Rosenkrantz som Oversekretær i Kancelliet. Den 27. Sept. 1736 skrev Kongen nemlig til Holstein: »Vi sende Ham herved Udkastet (»das Scriptum«) fra Geh. Rd. Rosenkrantz og øvrige Kommitterede. Vi forlange at vide Hans Tanker derom, og om Han ikke finder det rigtigt, at det endnu bliver gennemgaaet af andre i saadanne Sager mere erfarne Folk. Det lader næsten, som den sande og virksomme Kristendom skulde blive det sidste i Skolerne, idet Katekismus under Opregning af de Bøger, som skulle bruges i Skolerne, kommer allersidst¹⁾«.

Det er ikke bekendt, hvad Holstein har svaret; men i saadanne Sager plejede han ikke at sige Kongen imod. Det er derfor vel næppe rimeligt, at han har gjort Kongen opmærksom paa, at dennes Dom om Forslaget var ubillig, da han ikke havde taget tilstrækkeligt Hensyn til Boglisten, eller til, at det i § 12 forudsættes, at Børnene, allerede inden de kom i Latinskolen, havde lært den danske Katekismus uden ad, og at der i § 17 foreskrives daglig Lovsang samt Oplæsning og Forklaring af et Kapitel i Bibelen. I ethvert Tilfælde blev Kongen ved sit og skrev atter 2. Okt. s. A. til Holstein: »I Udkastet angaaende de latinske Skoler er Gudsfrygt og Katekismus det sidste, hvilket dog billig burde have været det første. Stiftamtmanden er ogsaa bleven forglempt derved; han skal dog have Tilsyn dermed lige saa fuldt som Biskoppen. Det vil ogsaa være fornødent, at det Papir, som Biskoppen en Gang indleverede, bliver ledt frem igjen, hvoraf Han kan se, hvilke Skoler der skal blive bestaaende, og hvilke ikke. Hofprædikant Pontoppidan kan privat gennemgaa dette (∴ Udkastet) og indlevere sine Betænkninger derover. Hersleb vilde heller ikke have været ubekvem dertil; men da han er saa langt borte, vilde Værket derved blive for meget opholdt. Derefter kan Justitsraad Hojer ogsaa gennemgaa

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 237—8.

det og indlevere sin Betænkning. Altsaa vil Han med det snarest sende det til begge de nævnte. Angaaende Revision af de Bøger, som skulle trykkes, var det vel godt, om det blev ordnet. Han kan vel derfor lade opsætte en Ordre til Biskoppen, saaledes som han sidst har foreslaaet os det¹⁾«.

Den nævnte Ordre til Biskoppen er ikke funden, heller ikke Pontoppidans Betænkning, derimod have vi Hojers, baade en udførlig Skrivelse af 3. Jan. 1737 til Kongen, hvori han mere i Almindelighed udvikler sine Anskuelse om Latinskolenes Reform²⁾, og tillige Forslag til en Række Ændringer og Tilføjelser til Kommissionens Udkast Disse Ændringsforslag, der vise, med hvor stor Interesse Hojer omfattede Sagen, følge her, saa meget mere som de blev af ikke ringe Betydning for Sagens Gang.

Notanda ved Forordningen om det Latinske Skole-Væsens Forbedring.

Koncept med And. Hojers Haand i Kallske Saml. 118 Fol.

In Procæmio.

p. 1 circa med. Kunde det Ord allernaadigst, som trej Gange i tree Linier repeteris, vel den mellemste eller de toe sidste Gange spares.

At bequæmgjøre sig. Melius: at gjøre sig bequæm.

Ante § 1 kunde følgende Paragraphi indrykkes.

1.

Som der hidtil paa mange Stæder har været smaae Latinske Skoler, der foruden Rectore neppe med en Hører har været forsiufnede; og Vi allernaadigst befinde, at slige Skoeler ey letteligen kand tiene til Disciplernes retskafne og tilstrekkelige Forfremmelse; Os og allerunderdanigst er blefven forestillet, at den stoore Mængde af Trivial-Skoeler

¹⁾ Rørdam, anf. Skr. II, 240—1.

²⁾ Rørdam, anf. Skr. IV, 494—503.

næsten i hver Kiøbsted er baade Landet og Studeringerne til større Skade og Hinder end Fordeel og Opkomst: Saa ville Vi allernaadigst, at de i Vore Riger nu værende mange Skoeler skal reduceres til saadant et Antal, som i hvert Stift kand eragtes tilstrekkelig, og at de latinske Skoeler, som beholdes, skal være paa de beste og meest beejlige Stæder, og med saa mange Indkomster forsiufnede, at der i enhver Skoele kand være foruden Rectore en dygtig Conrector og fornødne Hørere, alle saaledes aflagte, at de kand have Lyst at blive deris Lifstiid ved Skole Væsenet, og ey strax at stræbe efter andet Kald.

2.

Som Vi nu saaledis ere betænkte allernaadigst at se Skole-Betientere med fornøden og tilstrekkelig Underhold forsiufnede, og Rectores samt Conrectores satte j den Stand, at de kan være distinguered fra Skolemesterne, hvorom vor Lovs 2 Bogs 18de Capittel, helst i dens 2 Articul, taler; Vi og ansee saadanne Skoele-Embeder, der først danner Ungdommen og legger Grundvolden til dens gode og slette Sentiments, for saa vigtige, at Vi self vil være forsikrede, hvem dertil befordres: Saa vil Vi allernaadigst self effterdags kalde og beskikke Rectores og Conrectores i alle Latinske Skoeler i begge vore Riger, effter at Vi have ladet baade fra Universitetet og fra Biscopen i Stiftet indhente deris allerunderdanigste Erklæringer om de Supplicanters Capacität, Lærdom og Duelighed, samt exemplariske Lefnet, som derom anholde. Hvorefter Vi allernaadigst vilde, at Rectores og Conrectores skall, ligesom Præster og Capellaner, ved deres Kaldsbrefs Antagelse aflegge til Os deris allerunderdanigste Troeskabs Eed, og siden for Bispen den Æd, som i Vores Ritual er anbefalet.

p. 2 i Forslagets § 1.

Pro: maae ingen antages, melius: maae ingen foreslaaes eller Os allerunderdanigst enten af Vores Universitet eller Bisperne recommenderis.

p. 2 ad Forslaget § 2.

Omittantur verba: hvor Conrector er.

Pro: herefter allerunderdanigst søger vor allernaadigste Confirmation paa eet eller andet ham meddeelt Kaldsbref til deslige Embede; melius: herefter allerunderdanigst søger deslige Embede.

p. 3 . . . . § 3.

Pro: Naar de Præster eller andre . . . . annecteret til sit Embede. Ponatur: Naar de Præster, som kunde være benaadede med at lade oppebærge et Rectorats eller Conrectorats Indkomster, ved Døden afgaae, eller anden Stæds hen forflyttes, vil Vi over saadanne Rectoraters eller Conrectoraters Indkomster self disponere, som Vi det til Skolevæsenets beste tienligst eragte.

Pro: thi med dennem forbliver det herefter, som hidtil. Ponatur: Thi med dem forbliver det efter Vores derom gjørende Anordning.

§ 4.

Hørerne i Skolen eller de saa kallede Collegæ beskikkes saaledis, at Rector allerunderdanigst dertil foreslaaer trej eller flere Subiecta, som have gode Testimonia om deris Lærdom og skikkelige Lefnet baade fra Universitetet og Bispen, i hvis Distrikt de sig have opholdet. Af hvilke Vi da allernaadigst vil kalde den, som Vi for den beste og tienligste eragte.

§ 5 et 6.

Da Skolerne ey kan være tient med ofte at skifte Lærere, tilmed en rætskaffen Skole-Lærere behøver langt anden slags Lærdom og at anvende sin Tid paa andre Ting, end der til Præste-Embede eller Verdslige Bestillinger udkræves, saa ville Vi allernaadigst, at Collegæ i Skolerne efterdags legge Vind paa at fortiene at ascendere til Conrectorater og Rectorater. Men at ingen Rector, Conrector eller anden

Lærer i Skoelen maae søge nogen anden Bestilling uden af meget vigtige og besynderlige Aarsager, som da af Bispen og Stedets Øfrighed bør attesteres; og Hørerne ey, førend de har tient ulasteligen 4 Aar i det mindste. Siden Vi dog har den allernaadigste Forsorg for Skolerne, at deris Lærere efterdags kand bedre end hidtil, og til Fornødenhed, subsistere.

§ 7.

Bliver uforandret indtil de Ord: Conrectores, som af Biskopen etc. usqve ad finem. Quorum loco ponatur: Conrectores, som bør være Rectori subordonerede og assistere ham i alt til Skolens Beste, skall være forpligtede at beviise Rectori all Ærbødighed, at aftale alle Ting, deris Information angaaende, med hannem, og intet at foretage sig, uden at give ham det tilkiende. Men i det øfrige staaer de selv for deres Opførsel og Underviisning til Ansvar, have og den Magt og bør være pligtige, hvad de befinde at kunde være Ungdommen eller Skolen til Skade, først for Rectore og, om det skulde videre fornødiges, for Bispen at andrage til paafølgende Undersøgning og Forbedring.

§ 8.

Pro: eller dadle, ponatur: eller offentligen og i andres Paahør at dadle.

Pro: tredie Gang haver Rector Magt, ad finem, ponatur: tredie Gang bør Bispen efter Sagens Undersøgelse og lovlige Omgang, dog uden formelig Process, enten forviise saadan en Hører af Skolen, eller efter en til Rectori gjordte Afbedelse og større Penge-Straf at beholde ham fremdeeles i Embedet, om han dertil er ræt tienlig. Skulde ellers en Hører Skolen forviises, berættes Os det strax af Bispen, og forholdes da med en andens Beskikkelse, som før er meldt.

§ 9.

Deleantur verba: eller i de smaae Skoler uden Sogne-Præstens Tilladelse.

Pro: Reiser og nogen Collega, ponatur: Reiser og nogen Conrector eller Collega.

§ 10.

Post: maatte være forbundne, ponatur: Hvilke Prædikener Vi dog allernaadigst vilde, at Superintendenterne efterdags, om mueligt, besørge forsynet ved de i Staden værende Candidatis Ministerii, som derved til Nøtte sig kand øve. Paa det Hørerne ey skulde hindres i deris Skoleforretninger og dertil behøvende Studeringer.

In fine addatur: Med mindre Stifts-Amptmanden og Superintendenten det af betydelige Omstændigheder og gyldige Aarsager en eller anden Hører tillade og skriftligen bevidne, hvorføre de finde det Hørerne gavnligt, og Skolen uskadeligt.

§ 11 og 12.

Bliver uforandret.

§ 13.

Bliver uforandret indtil de Ord: ville Vi allernaadigst, at Rectores. Ponatur: Ville Vi allernaadigst, at ey alleene Rectores self nøye paa agter alle i Skolen værende Disciplers Forfremmelse i deres Studeringer, og om nogens Brøst findes, da Aarsagerne dertil; men Vi ville i særdeleshed allvorligen, at efterdags ved de offentlige Examina, som Vi siden allernaadigst anordne, holdes en besynderlig Prøvelse over Disciplernes Ingenia. Hvortil samtlige Skolens Forstandere, Dagen efter at Examen er sluttet, sig bør forsamle, og med Rectore og Conrectore overlægge og beslutte, hvilke Discipler der i Skoelen maae forblive, eller bør afviises, og bør Rector saavel som Conrector og en hver Hører paa sin Samvittighed skriftligen anmelde, hvad

Haab han har om en hver af sine Discipler; og derefter Barnets Forhold in Examine, i Prøve-Bogen gjordte Exercitia og alle andre Omstændigheder nøye overvejer, og derefter tages skriftlig Sluttning, om nogen og hvem af Skoelen bør hiemviises, paa det Rector ey alleene derfor af Forældrene skulde hades. Ved de første og underste Classer kand et Barn, som ey synderlig tiltager, efter allvorlig Formaning baade til Barnet og Forældrene om større Fliid og Vindskibelighed, endnu beholdes til nærmeste Examen, om der synes at være Haab om Forbedring. Men enten Brøsten reiser sig af slet Nemme eller særdeeles Ulyst til Studeringer, og slig gjordte Paamindelse een og anden Gang intet haver frugtet, saa skall Barnet til Forældrene eller Formynderne hiemsendes, og i det mindste aldeeles ingen efterdags til Mester-Lectien admitteres, som mand ey kand være forvissset om, at hand kand opnaae det af Os siden foresadte Maal.

Disse tvende §^{phi} insereres efter 13.

Vi ville derfor allernaadigst, at efterdags hvert halve Aar, nemlig strax Ugen efter Paaske og Mikkelsdag, i alle Latinske Skoler skal holdes offentlige Examina, som hver Mand kunde paahøre, og hvortil Rector lader alle i Byen boende Fornemme, i særdeleshed Stifts Amptmanden og Biscopen |: om de ere tilstæde :| samt Byens Cleresie og Magistrat, saa mange deraf ere studerede, ved tvende Discipler invitere. Hvor da ethvert Barn offentlig af Rectore og Lærerne tilspørges og prøves i alle de Ting, som de informeres i, saa og hvert Barn bør der offentligen, imedens en anden Classe examineres, i en dertil havende aparte Prøve-Bog giøre en Prøve-Styl, eftersom Biscopen eller den Øverste af Geistligheden dem i hver Classe foresætter. Hvilken Prøve-Stilebog siden ved Ingeniorum Prøvelse med skall tages i Consideration, og derfor være foran med Barnets Nafn, samt under Stylen med Dag og Dato forsynet, og siden giemmes indtil nærmeste Examen,

ja og endelig til Academiet med Disciplen ved hans Demiss forsendes. I disse Examinibus skulde Geistligheden og enhver af de inviterede have Magt selv at erfare, om de ere vel underviiste, eller om de har lært det uden ad, hvad de svare. Ligesom og den fornemste, der er tilstæde, skall sige Examinatori, hvad for et Stykke eller Capittel af den tracterede Auctore eller Bog der skall foretages. Og saaledes skal alle Lectier, alle Classer igiennem, offentlig examineres, og Examen altsaa continuere saa mange Dage, som behøves, at en hver Disciple kand give Prøve af alt, hvad han haver lært. Ligesom og Rector og Conrector maae lade nogle af deres Lectier ved Examens Begyndelse og Ende, eller og hver Dag, holde smaae Orationer paa Dansk, Latin og Græsk, om de have saadanne Discipler, som dertil ere bequæmme, paa det andre derved kunde opmuntres, og Ungdommen øves i at tale offentlig uden usømmelig Undseelse.

§.

Som Erfarenhed viiser, at de ved Skoelerne af Vore højstsalige Forfædre og andre i en gudelig Henseende stiftede Stipendia hidtil har lokket en Deel fattige Folk, endog Bønder, til at søge at faae deris Børn i Skoelen, baade for selv at lettes for en Deel af den Byrde, som Børnenes Opfødelse medfører, deels for at befrie saadant et Barn for det ved andre Stænder mødende Arbejde. Hvorover Skolerne og siden Vores Universitæt med endeel ey alleene fattige, men ofte derhos til Studeringer lidet bequæmme og ilde optugtede, og iblandt til stoore Udyder, i det mindste til et foragtelig Tiggerie, vandte Persohner bebyrdes, hvilke dog kunde bedre have tient Fædrenelandet, om de ved en Profession eller Handverk, Søefarten, ja i Bondestanden var forblevne. Saa vil Vi allernaadigst, at efterdags ingen ringe Borgeres, Landsbye Degns, Substituts, Handverksmands, Bondes eller anden ringe og fattig Mands Søn i en Latinsk Skoele maae antages, med mindre han

selv har Efne til at holde sig i Skoelen og ved Universitætet, eller og det befindes, at han med et usædvanligt Ingenio er begavet, og til Studering frem for andre bequæm. Til den Ende bør en hver Rector, førend han efterdags i Skoelen antager slige fattige Børn, forsyne sig med Præstens eller andre fornuftige Mænds Attest om Barnets store Nemme og gode Apparencer, da det paa et Aar eller i det høyeste 2 ved Skolen paa Prøve kand beholdes, indtil det ved de aarlige tvende Examina og Ingeniorum Prøvelse af vedkommende befindes at have frem for andre besynderlige til Studering fornødne Naturens Gaver, i hvilken Fald det i Skoelen maae forblive. Men alle andre fattige Børn af ovenmældte Stand og Vilkaar bør hiemviises, at lære noget andet, hvorved de kand tiene Fædernelandet. Skulde nogen Rector alligevel understaae sig efterdags at antage slige fattige, som ved Depositzen paa Academiet befandtes gandske ordinaire af Ingenio og Profectibus, skall han være pligtig, self paa egen Bekostning at underholde saadan en fattig Student paa Universitætet i toe Aar (vel ita: skall han derfor til Universitættets Casse betale 20 Rd., som Biscoppen efter Universitættets Paastand af hans visse Løn strax lader indeholde).

§ 14.

Deleantur verba: Rectores vel see dem for, hvem de betroee en Collegæ eller Hørers Embede, samt —

15.

Kand blive uforandret.

§ 16.

Post: Ugudelighed, adde: især Løgn, Banden og motvillig Ulydighed.

Verba: thi en kand have et tungt Nemme, usque ad: det meget bedre, omittatur, som et i en Forordning unødig Raisonnement.

§ 17.

Post: sine Disciple, addatur: og derhos tilholde dem, helst i de øverste Classer, dagligen nogle det oplæste at repetere, og, hvad de deraf baade in Credendis og Agendis have fattet, at forklare. Baade paa det Disciplerne give saa meget bedre Agt paa det, som læses, saa og at de efter Haanden vænnes til at tale frimodigen og med Skriftens Ord om det, som en hver Christen burde viide og iagttage.

Denne § insereres efter den 17de.

Men som alle Skoeler bør være den hellig Aands Verkstæder, saa bør alle Lærere i Skoelerne med all Fliid efter den Efne, som Gud giver dem, stræbe at plante ey alleene Lærdom, maa fornemmeligen og Guds sande Frygt i Disciplernes Hierter. De bør derfor ey aleene offentlig lære dem Guds aabenbarede Sandheder og Salighedens Vey og Orden troeligen, men og flittig i Eenrum handle med en hver af dem efter hans Siæles Tilstand, om hvilken de flittig og med største Omhyggelighed haver at erkyndige, dog saa at de for alle Ting indplanter Ungdommen en redelig Oprigtighed og en inderlig Afskye for all Skrømt, Hyklerie og Falskhed. Finde de nogen, hos hvilke Guds Aands og Naades Virkning kraftiger ytrer sig end hos andre, dem bør de med ald Fliid antage sig, at det Gode hos dem maatte blive bestandig, og de kunde tiene til at opmuntre andre. Fornemmeligst bør de indprente Ungdommen, at Naturens allerbeste Gaver uden Naaden er des mere fordømmelige, og at all naturlig Viisdom og Dyd, ihvor stoor den er, intet duer for Gud, om den ikke af Naaden helliges, og at alt, hvad der skeer af Begiærlighed til Ære, Berømmelse eller anden Fordeel, og ikke af Kiærlighed til Gud, er for Gud syndigt, om det end hos Hedninger var Grunden til alle deris formeente Dyder. Derfor skall de flittigen formane deres Discipler til Bøn og fortroeligen i deris Hierte at foredrage Gud all deris Nød. Til hvilken Ende Lærerne iblandt, endog i Skolen, bør for-

andre de sædvanlige foreskrefne Bønners Ord, og bede Gud med Børnene om det fornødne i eenfoldige Ord, som Børnene kand skionne ey være efter en Formular. Endelig bør de og flittigen forklare deres Disciple de i Kirken og Skolen sædvanlige Psalmer og Bønner, paa det de [kand] viide deris rætte Meeniug, og ey læse eller siunge dem uden Forstand og vedbørlig Eftertanke.

§ 18.

Verba: Thi hvo der først veed . . . . ham bekienste, deleantur, som et Raisonement.

Post: kand have betient sig af. Addi posset: Derimod bør de viise deres Discipler ethvert latinsk Ords rætte Meening og de deraf sammen satte Phrasers sande Brug, saa at de ey forderver Stylen ved mange sammen sankede Phraser, som oftest gjør Meeningen meere uforstaalig.

Pro: 5 à 6 danske Linier, ponatur: nogle danske Linier.

§ 19.

In fine addatur: Til den Ende bør de i særdeleshed strax i de underste Classer flittig øves i Regnekonsten, saa og i alle Disciplers Paahør at recitere de bibelske eller andre Historier, som de have lært, og derover at gjøre en eller anden Reflexion, paa det ved slige Øvelser deres Forstand skiærpes, Disciplerne opmuntres at certere med hinanden, og Lærerne altsaa faae saa meget vissere Lejlighed at dømme om Disciplernes, endog de yngstes og fattigstes, Nemme og naturlige Gaver, som til Ingeniorum Prøvelse nødvendigen erfordres.

§ 21.

Pro: da eftersom Lectierne . . . . at gjøre dem alle lige, ponatur: da eftersom Lectierne ey ere eller blive overalt lige.

Post § 21 inseratur.

Saasom Vi allernaadigst ville, at efterdags ingen ved vores Universitæt maae som Student imodtages, der ey efter Lovens II B. 20 Cap. 3 Articul og vores Vores Universitætet gifne Ny Fundatzes 27 og 28 Articul kand skrive et latinsk exercitium extemporaneum uden vitiis, ferdig forstaae de i Skolerne sædvanlige latinske Auctores, og nogenledes ferdig tale Latin, saa og forstaae det Grækske Nye Testament, og |: om han vil studere Theologien :| analysere de 4 første Capitler in Genesi eller 1 Samuels Bog, in Examine Artium giøre tilbørlig Reede for Arithmetica, Geographia, Historia Biblica, Universali et Patriæ, samt for fundamentis Philosophiæ Instrumentalis et Practicæ; men fornemmelig der ey veed Theologiens Hoved-Stykker og Grundvold, samt Ordine salutis og de fornemste Dictis probantibus. Paa det og Examinatores ved Universtætet saa meget nøjere herpaa kunde agte, skall en hver Rector, eller fra hvem Disciplene dimitteres, i sit Testimonio specificere, hvad Disciplene haver lært, efter hvilke Bøger, hvor meget han i hver Videnskøb kan præstere; og dertil føye, hvorlænge han har gaaet i Skole, hvem hans Forældre og hvorledes hans Vilkaar de er. Endelig skal Rector med sende hans Prøve-Bog, hvori hans Exercitia ved de offentlige Examinibus i det mindste i de sidste 2 Aar er indført, paa det at Examinatores saa meget bedre om hans Nemme og Profectibus i samme Tiid kunde dømme.

§ 22.

Catechismus minor Lutheri paa Dansk med den Forklaring, som nu eller herefter i Riget bruges. Deleatur: Erasmi Civilitas Morum.

Post: Exercitia Styli, addatur: Og skulle alle disse Bøger, som i de underste Classer tracteres, være paa Dansk, og ikke paa Latin, alleene de gamle Auctores undtagne, som deri læses.

Udi de mellemste Lectier.

Pro: Catechesis Major, ponatur: En god Forklaring over Catechismum, eller et kort dansk Compendium Theologiæ theticæ et practicæ.

Udi de øverste Lectier.

Pro: Definitiones Theologicæ et Compendium Theologiæ moralis, ita: Compendium Theologiæ Theticæ, Practicæ et Characteristicæ, som enten strax kunde foreslaaes eller af Facultate Theologica og vore Hofpredikantere forferdiges. Compendium Jurisprudentiæ Danicæ, hvori Lovens Talemaader og Termini Juridici maae beholdes og forklares.

In fine § 22 addatur:

Af disse her opreignede Discipliner og Bøger ville Vi ey, at Ungdommen meere skall lære uden ad, end uforbigængelig er nødvendigt, og det ey før de ret grundig forstaae, og med andre Ord der for kan giøre reede. Men tvertimod ville Vi, at Catechismus og Theologien i de underste og mellemste Classer, saa og alle Præcepta i de underste Classer, og Grammatica Latina, ja og Græca og Ebræa, saa snart det kan lade giøre, skall være paa Dansk, paa det Disciplerne den med saa meget ringere Møye kan forstaae og fatte. Til hvilken Ende vi allernaadigst ville, at de, som Vi det anbefalet have eller anbefalendes vorder, slige Compendia med største Fliid og paa det forderligste forfærdiger. Ligesom Vi og allernaadigst ere betænkt paa at lade i alle andre Discipliner nye Compendia og Præcepta saa snart mueligt forfatte¹⁾.

§ 24—29.

Kand blive uforandrede.

---

¹⁾ I Stedet for det sidste Afsnit havde Hojer først vidtløftig opregnet de Fag, i hvilke ny Lærebøger burde forfattes, t. Ex. under Historie: Bibelske-, Verdens-, Kirke- og Fædrelandshistorie. Jfr. S. 528 ff.

§ 30.

Ab initio sic: I Skolerne skall Catechismus og Theologien dagligen læres og desuden eengang ugentlig etc.

In fine addatur: Ved de ugentlige Catechisationer i Kirken fremtræder Skolens Classer, Mester-Lectien undtagen, tillige med andre Børn i Kirken, og examineres med dem, naar ingen Skolegang i den Tid er brugelig.

§ 32 in fine addatur:

Til hvilken Ende Vi og vil lade forfærdige en dansk Anviisning til skikkelige og gode Sæder, i stæden for den i Skolerne hidtil brugte gamle latinske Bog de Civilitate morum. Lærerne bør og foregaae Børnene deri med et gott Exempel og vogte sig for all Grovhed i Ord og Fagter.

§ 33.

Post: Augusti Maaned, inseratur: Viidere ferias skall og maae ingen Rector eller Lærer tilstæde, undtagen de i Skolerne sædvanlige fri Timer, helst om Onsdag og Fredag Eftermiddag, hvor de ere brugelige; dog at de før indskrenkes end extenderes. Saa og om efter de store Examina de nye indkommene Discipler vilde paa engang udbede en Eftermiddags Frihed for den Classe, som de sættes i.

§ 34 og 35.

Blive uforandrede.

§ 36.

Post: Slagsmaal, adde: Banden, Lyven.

In fine addatur: Thi bør Lærerne her paa nøye at agte, og ey tilstæde Børnene Kort-spil, Tærning eller slig Leeg, som ey tiener til Motion, enten hiemme eller andensteds. Ligesom de og bør self gaae dem i alle Ting for med et got Exempel, og i særdeleshed ey forarge dem med Banden og Sværgen. Skulde nogen Lærer, hvem han er, mod For-

haabning sig hermed forsee, bør han af Rectore eller Bispen een og anden Gang i Eenrum formanes, og efter Forseelsens Beskaffenhed mulcteres; men om han tiere falder i samme Last, da efter Sagens foregaaende Undersøgning og befundne Sandhed af Bispen foreviises Skolen, og Os derom refereres, som før er befalet. Og ville Vi allernaadigst, at ingen Rector, Conrector eller Collega skall tie med nogen Lærer, som sig med Sværgen og Banden eller slige forargelige, publique Synder forseer, men strax give det Bispen eller Rectori tilkiende, under saadan Straf, som Bispen ham kunde tilfinde, om det ham overbeviises at have fortaugt slige ham vitterlige Ugudeligheder at anmælde.

§ 37—44.

Blive uforandrede.

§ 45.

In fine addatur: Paa det og alting her efterdags saa meget tilforladeligere maatte tilgaae, skall der ved den af Os allernaadigst anbefalede Ingeniorum Prøve efter hvert Examine publico af samptlige Skoelens Lærere proponeris, hvem der af deris Discipler er mest værdig og trængende til Skoelens Stipendia og Beneficia, og da af Bispen, om han er tilstæde, og Skolens Forstandere determineris, hvilke Discipler dertil kand admitteris, og hvor meget de skal nyde. Saasom Vi allernaadigst ville, at Fundatorum Intention nøye skall efterlefves, og i det øfrige ingen formuende til beneficia admitteris, saa længe der ere uformuende, som dem kunde behøve og meritere. Skulde der da af Skoelens Stipendiis blive noget Overskud, kand Bispen med Skoelens Forstandere og Rectore overveye, om og hvor meget de fattige og gode Ingeniis ved deres Dimis fra Skoelen kunde medgives, for at kiøbe sig de paa Academiet fornødne Bøger og til nogen Hielp i Begyndelsen.

§ 46 til 51

bliver uforandret.

§ 52.

Pro: tiltales af vor General Fiscal som Vores Mandats Overtrædere, poni posset: have samme Fæste Bref strax forbrudt, i hvem det og paa æsker, [enten] Fæste Brevets Udgivere lefver eller er død. Og bør desuden ingen Fæste Bref gielde længere, end den lefver og er i Embedet, som det haver udgivet, under hvad Prætext det end maatte være.

Reliqua ad finem vsque non mutantur.

Højers ovenstaaende Ændringsforslag ere i flere Henseender karakteriske. Her, som paa saa mange andre Punkter, viser han sig som Fremtidens Mand. Der er Frøkorn i hans Forslag, som først i en langt senere Tid skulde komme til Udvikling og Modenhed, ja tildels endnu vente paa at vise deres Spirekraft; og der er andet i Forslaget, der vidner om en hos en saa klog Mand mærkelig Idealisme. Dertil regne vi ikke blot Ytringen om, at Latinskolerne skulde være den Helligaands Værksteder, men ogsaa Planen om, at Lærerne ved Skolerne skulde være saaledes stillede, at de hele deres Levetid kunde blive ved Skolegjerningen. Havde Hojer haft Lejlighed til at gjennemgaa de til Kommissionen indkomne Beretninger om Skolernes Midler og øvrige Forhold, saa havde han vel næppe vovet sig saa vidt ud i sine Reformforslag. Det var jo for øvrigt en egen Sag, at en Mand udenfor den kongl. Kommission lavede saa meget om paa dennes Forslag, som Hojer gjorde. For at dække derover var det formodentlig, at Holstein ikke umiddelbart tilstillede Kommissionen Højers Ændringer, men en med Holsteins egen Haand tagen Afskrift af samme, med Paalæg om efter Kongens Villie at indarbejde disse Ændringer i Kommissionens ovf. S. 438 ff. meddelte »Forslag« til en Forordning.

Af et Brev, dat. 23. Jan. 1737, til Holstein fra Kongen ses nemlig, at denne var vel tilfreds med Pontoppidans og Højers Bemærkninger og ønskede dem tagne til Følge.

»Vi have — siger han — forhen antydet, hvad der synes os det vigtigste« — nemlig Paavirkningen af Ungdommen i kristelig Henseende, som Hojer særlig havde fremhævet. »Hojer og Pontoppidan adskille sig kun i ét vigtigt Punkt, hvilket er den latinske Katekismus; deri ere Vi dog mere af Pontoppidans end af Hojers Mening«¹⁾. Da sidstnævnte havde anbefalet Brugen af den danske Katekismus, maa Pontoppidan vel have holdt paa den latinske. Den 9. Febr. s. A. skrev Kongen til Holstein: »Papirerne angaaende Latinskolerne sende vi Ham tilbage; Vi have ikke idag Tid til at læse den. Han kan først endnu en Gang tale med Hojer derom og siden sende os dem igjen.« Dette maa vist være sket snart efter; thi d. 13. Febr. skriver Kongen: »Vi sende Ham herved de Sager, Han sidst tilstillede Os. Vi finde det angaaende de latinske Skoler ret godt affattet, og Han kan nu lade det expedere som en Resolution eller Forordning, saa ville Vi endnu en Gang gennemlæse det, før Vi skrive under; thi i en Sag af den Vigtighed kan man ikke ofte nok overveje det«²⁾.

Da det vilde tage Tid at faa de paatænkte ny Skolebøger udarbejdede, blev denne Sag først tagen for. Det er kjendeligt, at Hojer har givet Anvisningen, skjønt det af Kongen approberede Forslag foreligger renskrevet med J. L. Holsteins Haand, ligesom Tilfældet er med Hojers Ændringsforslag til Kommissionens Udkast til en Skoleforordning. — Forslaget lyder, som følger:

Nye Præcepta til de latinske Skoler.

1. Præcepta Theologiæ naturalis hører saavel, quoad Theoriam, til Ontologien som, quoad Practica, til Philosophiam Practicam, og ellers certo modo med til Theologien.

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 258.

²⁾ Rørdam, anf. Skr. II, 261—62.

Kunde Hr. Professor Reus anbefalis og derom med de tvende Justitz Raader Hojer og Thestrup conferere, saaledis at de ej alleene igiennem læser dem, men ogsaa alle tree med deris Underskrift approberer dem.

2. *Compendium Theologiæ Theticæ et Practicæ nec non Characteristicæ.* Som forklarer den Evangeliske Religions Hoved-Lærdomme, Salighedens Vey og Orden paa Guds og Menniskens Side, Siælens adskillige Tilstand, og de ved enhver Tilstand sig yttrende Ind- og Udvortis Kiendetegne; Alt saa meeget mueligt med Skriftens og de her i Riigerne reciperede Symbolske Bøgers egne Ord og Talemaader, uden alt for mange uforholdne Termins Philosophicis, og hvad ellers kand høre til *Theologiam Scholasticam.*

Kunde *Facultati Theologicæ* tilligemed Prof. Extraord. Leth og Hoff-Prædikantere anbefalis at forfatte, igien-nemgaa, og hvor de ej vare eenige, da per majora at afgjøre, hvad der skulde sættis.

3. *Compendium Jurisprudentiæ Danicæ*, hvori Lovens Ord og Termini Juridici Danici maatte beholdis, endog i Latinen indførís og forklarís.

Kunde *Facultati Juridicæ* anbefalis.

4. *Præcepta Onthologiæ Logicæ.*

Hr. Justitz Raad Thestrup som Prof. Logices.

5. *Præcepta Philosophiæ Moralis* med de dertil hørende Sciencer, saa og *Politicæ universalis et particularis.*

Justitz Raad Hojer som Prof. Jurisprud. Naturalis.

6. *Præcepta Geographiæ et Historiæ Universalis, Ecclesiasticæ et Patriæ.*

Justitz Raad Gram.

7. Anviisning til maneerlige Sæder j stæden for Erasmi gamle Bog de civitate morum kunde paa dansk eller latin forfattis ad imitationem af den j Halle trykte liden tyske Bog.

Dette kunde Rector Schade her j K.havn eller Rector Falster j Riibe forfatte.

8. En dansk latinsk Grammatic, hvor Langes Grammatic kunde leggis til Fundament.

Rector j Bergen Assessor Steensen eller R. Falster.

9. En dansk grædsk Grammatic.

Justitz Raad Gram eller en Rector, som hand dertil best eragter, under hans revision.

Til at censurere disse Præcepta Philosophica, og paa det de vel med hinanden maatte overens stemme, kunde Justitz Raaderne og Professores Hojer, Gram og Thestrup beordres.

10. Præcepta Arithmetica, Geometr. og andre Mathemath: maa være grundige, tydelige og korte.

Professores Mathemathum Ramus og Horrebow kunde dem forfærdige eller de beste foreslaae.

Kongens egenhændig paategnede Approbation følger:

Dette forrestaaende aproberer vi i alt hermed, og vil, at herefter expeditionen til vedkommende maa obsettis.

Friederichsberg d. 20ten Febr. A. 1737.

Christian R¹).

I Henhold til Kongens saaledes udtalte Villie udgik derpaa under 25. Febr. en Række Ordre til de forskellige, hvem Arbejdet var tiltænkt²).

Nu var der tilsyneladende kommen Fart i Tingene. Kommissionen havde maattet indarbejde alle Hojers af Holstein adopterede Ændrings-Forslag i sit Udkast til en Forordning³), og den 22. Febr. 1737 udgik der en kgl. Befaling til Kommissarierne, hvori det hedder:

¹) Rigsark., Indlæg til Forord. af 17. Apr. 1739.

²) Nogle af disse Ordre ere trykte i mine Hist. Saml. og Studier II, 405—5, IV. 189—90. Resten findes i Sjæl. Tegnelser.

³) Maaske har det samme været Tilfældet i alt Fald med en Del af Pontoppidans Forslag; men da vi ikke kjende disse, kunne vi ikke udtale os bestemtere derom. Det er imidlertid sandsynligt, at de ikke have været nær saa omfattende som Hojers eller saaledes formede, at de lettelig kunde indarbejdes i det foreliggende Forslag.

»Saasom Vi . . . haver fundet for godt, at de i Vore Riger og Lande nuværende mange Skoler skal reduceres til saadant et Antal, som i hvert Stift kan eragtes tilstrækkeligt, og at de latinske Skoler, som beholdes, skal være paa de bedste og mest belejlige Steder, og med saa mange Indkomster vorde forsynede, at der i enhver Skole kan være, foruden Rektor, en dygtig Konrektor og fornødne Hørere, alle saaledes aflagte, at de kan have Lyst at blive deres Livstid ved Skolevæsenet, og ej strax stræbe efter andet Kald, saa er Vor Villie, at I med hverandre overlægger, hvor mange og hvilke af de nuværende latinske Skoler baade i Danmark og Norge I formene at kunne reduceres, og hvilke der skulle vedblive«.

Det er Hojers Røst, vi her høre — en skøn Plan, men, som det siden viste sig, paa hin Tid udførlig, naar ikke ny Statsmidler kunde anvises til Skolernes Fremtarv. Imidlertid maatte Kommissionen sætte sig i Virksomhed. Den skrev derfor paany til Bisperne, meddelte dem Afskrift af det kgl. Reskript og forlangte, »at de med forderligste skulde indkomme med Erklæring om, hvilke Skoler de forment kunde bekvemmeligst gaa ind og med deres nu havende Indkomster de andre Skoler at kunne forbedre¹⁾).

Denne Gang gik det hurtigere. Sagen var jo allerede forberedt, og 13. Marts 1737 skrev Kongen til Holstein: »Forordningen angaaende de latinske Skoler have vi læst og underskrevet, finde samme saaledes ret god²⁾ og intet derved at erindre. Sende Ham altsaa samme hermed igjen tilbage«³⁾. — I Conseilet vedtoges 2 Dage derefter følgende (skrevet med Holsteins Haand):

»Commissionen gives tilkiende, at deres Forslag til en Forordning med den Forandring, saaledes som den nu forfatted er, allernaad: aproberis, og har Commissionen at

¹⁾ Nyerup, Skildring III, 1, 199 f.

²⁾ Det kan bemærkes, at »recht gut« var Chr. VI's højeste Karakter i hans tyske Breve; paa Dansk skrev han dog »meget god«.

³⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 266.

indberette, naar de formeener, at denne Forordning kunde publiceris. Cons: paa Fr:berg Slot d. 15. Martii 1737.«

I Rigsarkivet bevares endnu den af Kongen egenhændig underskrevne og af J. L. Holstein paraferede, af 60 Paragrafer bestaaende¹⁾, ændrede Forordning, der dog ikke er dateret, og hvor Kongens og Holsteins Navne senere ere overstregede. Aarsagen hertil fremgaar af følgende mærkelige Brev til Kommissionen:

Til Geheimeraad Iver Rosenkrantz, Biskop, Doctor
Worm, Etatz-Raad Bartholin og Justitz-Raad Gram.

Christianus Sextus. Vor synderlig Gunst tilforn. Vi give Eder hermed allernaadigst tilkiende, at Vi Eders indsendte allerunderdanigste Forslag til een Forordning angaaende Skole-Væsenet i Vore Riger Danmark og Norge, samt dets Forbedring, allernaadigst have approberet, med den Forandring, saaledes som samme Forordning nu er forfattet og af Os allernaadigst underskreven. Og ville Vi allernaadigst, at I samme Forordning endnu igiennemgaae, om noget kunde være end videre den at tilføre, da I Os derover Eders allerunderdanigste Betenkende, saasnart mueligt er, haver at tilsende, og derhos at indberette, naar I formeener, at denne Forordning kunde publiceres. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Eder Gud.

Friderichsberg Slot d. 22de Martii 1737.

De fremhævede Ord i det kgl. Reskript ere betegnende for Kongens ængstelige Samvittighedsfuldhed. I det samme Øjeblik, Skibet tilsyneladende var kommet i Havn, blev det atter skudt i Vandet, og ingen kunde vide, hvorlænge det vilde vare, inden det atter kom til Land. Faktisk blev det en Sejlads paa over to Aar. Om Kommissionen er bleven glad ved denne Tilbagevisning, kunne vi ikke saa lige afgjøre. Den blev snart efter berøvet et af sine Medlemmer,

¹⁾ Det foran, S. 488—511 meddelte •Forslag• bestaar jo kun af 54 §§.

da Bartholin døde 1. April 1737. Men de tilbageblevne fik dog nu en maaske ret velkommen Lejlighed til at øve en Kritik over Hojers (og Pontoppidans) Ændringsforslag, som før havde været dem unddragen, en Lejlighed, de da ogsaa benyttede, som følgende, vistnok i Hovedsagen af Gram forfattede¹⁾, Betænkning viser:

Stormægtigste, Allernaadigste Arve-
Konge og Herre.

Deres Kongelig Majestæt hafver den 22de Martii sidstledne Allernaadigst tilsendt os een af Deres Kongelig Majestæt underskreven Allernaadigste Forordning, angaaende Skole Væsenet i begge Kongeriger Danmark og Norge. Og derhos Allernaadigst befalet, at vi samme Høy-Kongelig Forordning skulle igiennemgaae, om noget kunde være end videre den at tilføre, vi da skulde tilsende Deres Majestæt vor allerunderdanigste Betænkende derofver, samt og naar vi formene, den at kunde publiceres.

Vi hafver da, efter vores allerunderdanigste Pligt, igiennemlæst og med ald Fliid overveiet høystbemelte Deres Majestæts Allernaadigste Forordning, ved hvilcken Giennemlæsning og Overvejelse vi have befunden eet og andet, som os allerunderdanigst hafver uomgængeligen siuntes fornøden, Deres Kongelig Majestæt til nærmere Allernaadigste Eftertanke allerunderdanigst at forestille.

Udi den 1ste Artikel²⁾ gifver Deres Kongelig Majestæt tilkiende, at De Allernaadigst vil, det Skolerne i begge Deres Majestæts Riger, i Henseende til den Mængde af smaa Skoler, som hidtildags her haver været, skulle re-

¹⁾ Herpaa tyder nemlig de af Nyerup meddelte Uddrag af Grams efterladte Papirer (Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III, 1. 201 ff.), til hvilke jeg maa nøjes med her at henvise.

²⁾ Da de af Hojer foreslaaede ny Paragrafer nu vare indførte i Forordningen, svare Paragraf- eller Artikeltallene ikke til den i Forslaget. ovf. S. 488 brugte Numerering. Men med Henblik paa Hojers Ændringsforslag vil det dog ikke være vanskeligt for Læseren at finde sig tilrette.

duceres til saadant et Antal, som i hvert Stift kunde agtes tilstrækkeligt, og at de Latinske Skoler, som beholdes, skulle med saa mange Indkomster være forsiunede, at derudi, foruden Rectore, kunde have en dygtig Con-Rector og fornødne Hørere, alle saaledes aflagde, at de kunde have Lyst til at blive deres Lifs Tid ved Skolevæsenet, og ej strax at stræbe efter andet Kald. Hvilcket Allernaadigste Løfte om Lærernes Indkomsters Forøgning og bedre subsistence til Fornødenhed Allernaadigst siden igentages i den 8de Artikel.

Herved kunde vi icke forbigaae, for Deres Kongelig Majestæt allerunderdanigst at bekiendtgjøre, det vi, udi følge af Deres Majestæts forhen til os ergangne Allernaadigste Befalning, have erkyndiget os om alle Latinske Skolers udi begge Riger deres Antal, samt Indkomster og Beneficiis; saa og ladet os paa det nøyeste være anliggende at udfinde Midler, hvorledes der, ved Reduction af de smaa Skoler, kunde erholdes nogen Forbedring til de større, naar enhver af de øvrige Latinske Skoler, som fremdeles nødvendigen maatte blive ved, skulde forsynes saaledes, at Lærerne herefter kunde hafve den behøvende Underholdning. Men at vi icke hafve seet, det at være en muelig og giørlig Sag, endog ved saa mange Skolers, som rimeligen kunde undværes, deres Afskaffelse, at samle deslige Indkomster til de øfrige, hvorved Deres Majestæts Allernaadigste intention var at naae. Thi vi kunde paa vore Samvittigheder i allerdybeste Underdanighed forsikre Deres Kongelig Majestæt, at, naar der udi hver en liden Kiøbstæd skal dog være en god Dansk Skole for Ungdommens Underviisning i deres Saligheds Lærdom, saavelsom til Opvartning i Kirkerne med Sang og Bøn, saa bliver hvad som derfra kand erøfves til de større Skoler, udi de fleeste Stifter neppe tilstrækkeligt til en maadelig Forbedring i de nu værende Rectorum og Høreres Løn paa visse Stæder, hvor de meest ere dertil trængende, men langt fra at det skulde forslaae til Con-Rectores at underholde i de Skoler,

hvor ingen saadanne hidindtil hafver været, eller til at aflægge de nuværende Rectores, Con-Rectores og Hørere paa den Maade, at de derved skulde bekomme Lyst til at opoffre deres Livs Tid til Skolevæsen. Vi hafde ej heller skuldet efterlade, saadant vort allerunderdanigste Andragende, ved en nøyagtig Plan og Beregning, allerunderdanigst at lægge Deres Kongelig Majestæt for Øjne, hvis vi icke fra et Par af Biskoperne i Jylland hafde endnu at vente paa visse manglende Efterretninger om Legatorum Beskaffenhed ved eendeel Skoler. Men saa snart vi samme hafve indbekommet, vil Deres Kongelig Majestæt Allernaadigst, af vores da giørende allerunderdanigste Forestilling, klart befinde, at saa fremt de vedblivende Skoler skulle med Con-Rectoribus og med de øfrige Læreres nødtørfte Underholdning forbedres, blifver saadant hverken ved de smaae Skolers Afskaffelse at udrette eller ved noget af det Slags Middeler, hvorom vi kunde tæncke noget allerunderdanigst Forslag til Deres Kongelig Majestæt at gjøre. Og ligesaa lidet vide vi, hvoraf Con-Rectores skulde bekomme fornødne Værelser til at boe udi, eller hvorudaf slige Residencer, om de end nu af nye bleve bygte, herefter skulde vedligeholdes; thi allerede ere Kirckerne saa meget bebyrdede, at det af dennem umueligen kand udredes.

Til den 2den Artikel vilde Deres Kongelig Majestæt icke i u-Naade optage, det vi allerunderdanigst gjøre denne Erindring, at ved Skolemesteren, hvorom Deres Majestæts Allernaadigste Lovs 2. Bogs 9. Cap. 2. Artikel (hvilcken paa dette Stæd udi Forordningen Allernaadigst allegueres) saavelsom den 6. 7. 9. 10. og 11. Artikler udi bemeldte Lovens Capitel formælder, forstaaes ingen anden Person end Rector eller den øverste Lærere i enhver Latinske Skole, hvad heller den er stor eller liden. Thi omendskiønt høyst bemelte Deres Majestæts Lov eengang, nemlig udi samme Capitels 3die Artikel, bruger det Ord Rectores, saa hafver den dog allevegne ellers, saavel paa forhen opregnede Stæder, som i det næstforegaaende 17de Capitels

11te Artikel, stødse beholdet det gamle danske Ord, udi den Bemærckelse, som det i høylofligst Kong Christiani III Ordinantz er bleven brugt, og siden været gængs i vores Sprog, indtil mand udi nyere Tider hafver, til nogen Forskiæl at gjøre imellem Latinske og Danske Skole-Lærere, indført, til hine at betegne, det Ord Rectores.

Ved den 6te Artikel, der handler om Hørere at beskicke, skulle vi allerunderdanigst erindre det, der med deres Kongelig Majestæts Allernaadigste Tilladelse maatte tilsættes, saa fremt dertil er at finde saa mange dygtige og beqvæmme, saasom det vel kand være at befrygte, at ej saa mange Studiosi, som hidindtil, skulle gjerne vilde stræbe efter og gjøre sig Tancker om Skole-Embeder, eller applicere sig til de Studia, som til at naae den fornødne Bequæmhed udfordres, efterdi mange enten aldrig, eller kun seent og langsomt kunde vente sig dermed at blive aflagde. Thi naar først saa mange smaa Skoler vorde afskaffede, og dernest Hørerne i de fastsatte Skoler, enten i deres Lifs Tiid, eller i en lang Tiid meere end hidindtil, derved maa forblive, ville Vacancerne for Studiosis, som lægge Vind paa Philologiske Studia, falde saa sieldsomme og rare, at de fleeste langt heller slaaer dennem af Tankerne, og foretage sig andre Ting til at søge Deres Brød og Liif ved.

Om den 8de Artikels Slutning eller 4 sidste Linier er allerede noget allerunderdanigst af os blefven mældet ved den 1ste.

Ved den 10de Artikel til det, som derudi (ongefær midt i samme Artikel) Allernaadigst befales om Collegarum Straf, saa fremt de opsætter sig imod Rectores, nemlig, at de efter Sagens Undersøgning og lovlig Omgang, dog uden formelig Process, skulde enten forvises af Skolen, eller med visse Vilkor beholdes, da kunde vi icke lade blive allerunderdanigst at indstille til Deres Kongelig Majestæt, om icke den dobbelte og for de fleste uforstaaelige Talemaade maatte bekomme

nogen Forandring og enten de Ord, lovlig Omgang, eller ogsaa de, dog uden formelig Process, lades ude. Thi det bliver tungt at fatte, hvorledes en Process, der ej var formelig, kand være efter lovlig Omgang; helst da Deres Kongelig Majestæts Allernaadigste Lov ingensteds tillader nogen Omgang, hvorved nogen skulde miste sit Embede, uden ved formelig Process.

Udi den 16de Artikel befaler Deres Kongelig Majestæt allernaadigst, at der skal udi de Latinske Skoler holdes tvende offentlige Examina om Aaret, at derudi hvert Barn skal tilspørges i alle de Ting, det informeris udi, og prøves af Rectore, Con-Rectore og Lærerne; samt og enhver af de inviterede skulle ligeledes hafve Magt at tilspørge Børnene; endeligen at Examen skal altsaa continuere i saa mange Dage, som behøves til, at enhver Discipel kand gifve Prøve af aldt, hvad han haver lært. Vi kunde herved ikke efterlade allerunderdanigst at forestille Deres Kongelig Majestæt den store Vanskelighed, Ophold og Hinder, som saadanne Examiner, hvis de tvende Gange om Aaret skal holdes, ville medføre, i Henseende til den megen Tid, som derpaa vil medgaae. Herom kunde vi tvende, nemlig jeg Christen Worm og jeg Hans Gram, der begge i vore yngre Aar hafver været Lærere i Kiøbenhavns Latinske Skole, nogenledes vidne af Erfarenhed. Der er udi bemeldte Skole til dato kuns bleven holdet een Examen om Aaret, hvor da alle Classes og deres Discipler i hele Skolen examineres, og et hvert Barn prøves i hvadsomhelst det har lært. Saadan Examen varer nu hvert Aar gandske 3 Uger igiennem; men i forrige Tider, medens jeg Christen Worm samme Skole frequenterede, varede den i 6 Uger, formedelst det større Antal af Discipler, som da sammesteds frem for nu bleve oplærte. Det er ogsaa at vente, at, naar saa mange smaa Skoler i Landet vorde afskaffede, vil Disciplernes Tal udi denne og fleere fastsatte Skoler formeeres, og da vil udfordres en længere Tid til de benævnte Examina, end nu skeer,

hvilcke Examina, hvis de tvende Gange aarligen skulle anstilles, vil upaatviffligen et gandske Fierding Aar derpaa alleene gaae bort, og saaledes en heel Deel Tid forsømmes i Disciplernes øfrige fornødne Læsning samt anden Øvelse. Hvorfor vi allerunderdanigst indstille til Deres Kongelig Majestæt, om det motte herefter forblive ved een almindelig Examen om Aaret i hver Skole, og at den samme motte holdes, ligesom hidindtil, strax efter St. Hans Dag, thi paa den Tid forfløttes Disciplerne fra een Lectie i en anden, paa det mand kunde kiende, om de dertil vare beqvæmme eller ej.

Den 17de Artikel befinde vi allerunderdanigst af saa stor Betydenked, at os ingenlunde haver siuntes derom at tilbageholde vores allerunderdanigste ringe Tancker, og dennem til Deres Kongelig Majestæts Allernaadigste Overvejelse i allerdybeste Underdanighed at overlade.

Vel bekiende vi allerunderdanigst intet at være vissere, end at de af Deres Kongelig Majestæts høylofligste forfædre og af andre i en gudelig Hensigt stiftede Stipendia hafve tilloket fleere ringe og fattige Folck til at sætte deres Ungdom i de Latinske Skoler, og at flere slette Subjecta dermed undertiden ere blefvne beneficerede, end vel burde at hafve skeet; hvortil vi dog icke kunde see anden Aarsage, end at Deres Kongelig Majestæts Allernaadigste Lovs 2. Bogs 18. Cap. 7. Art. (der ogsaa hafver staaet i de ældre Kongelige Love) ej nocksom af vedkommende er bleven efterlevet.

Men foruden at abusos ikke bør afskaffe usum, saa er dette og vist og uimodsigeligt, at saadanne Stipendia ere hvercken af de høypriseligste Konger eller af andre gudfrygtige Mennsker stiftede til anden Brug, end at give til dem, der ikke selv hafve Efne til at holde sig i Skolen og ved Universitetet, og det iblant under store Guds Forbandelser, hvis de til andre end fattige Discipler i de tilhørende Latinske Skoler udbyttes.

Saa længe derfor, som Foundationerne skulle staae

ved Magt, og holdes ubrødelige, hvilket dog upaatviffligen er Deres Kongelig Majestæts Allernaadigste intention, da see vi icke, at det saa almindeligen kan forbydes at antage fattige Folckes Børn i Skolerne og lade dem forblive ved Studeringer, naar de dertil hafver nogenledes Nemme og inclination. Og Allernaadigste Konge, at vilde udelucke visse Stænder, endskiønt de ere ringere end andre, fra dette udi alle Riger og Lande i Christenheden saa almindelige beneficio, indstille vi allerunderdanigst til Deres Kongelig Majestæt, om det icke var at bedrøve og nedslaae samme Stænder, da de alligevel i Deres Majestæts Riger og Lande ere til det almindelige Beste høynødvendige, samt at at betage Modet paa saa mange Tusinde af Deres Kongelige Majestæts, endskiønt ringe, dog ærlige og troe Undersaatter, at just fordi de icke vare bemidlede, og ofte formedelst ulykkelige Hændelser, uden nogen deres egen Skyld og Brøde, geraadne i en ringere Stand end deres Forældre eller for-Fædre, derfor deres Afkomme og Børn skulle være afskaaret ald Forhaabning til at kunde ved Hielp af Studeringer, her saavelsom andensteds, komme igien op af Støvet og vorde nyttige Folck til Guds Tjeneste i Kircker og Skoler, og til Deres Kongelig Majestæts Tjeneste i adskillige magtpaaliggende Forretninger. De høysaligste Konger af høypriseligst Ihukommelse have haft deres store Aarsager, hvorfor de med slige Stipendiers Stiftelse til fattige Børn hafve villet lokke og opmuntre dem til Studeringer, og de ere dertil blevne bevægede af de exemplar, som De i de Tider hafde seet, hvilcke overbeviiste dennem om den Frugt og Nytte, som Guds Velsignelse og hans forunderlige Huusholdning lader undertiden flyde til Publicum af en ringe Hielp, hvormed fattige Børns Skolegang og Studering fortsættes.

Vores her i Danmarck første salige Reformator Magister Hans Tauson var en Bonde Søn af Fyen; begge de berømte Palladii, Doctor Peder Palladius, den første Evangeliske Superintendent i Siælland, og hans Broder Nicolaus

Palladius, den anden Evangeliske Biskop i Skaane, var en arm Huusmands eller Skoeflickers Sønner af en Landsbye ved Ribe; Doctor Nicolaus Hemmingius, communis Præceptor Daniæ og een af de store Mænd, som Danmarck allermeest er berømt af, var en fattig Degns Søn fra Lolland; Christianus Longomontanus, een af de berømteste Astro-nomis i Verden, var en Bondes Søn fra den Egn ved Lemvig. Doctor Christen Lodberg, fordem hans Kongelig Høyheds høysaligste Printz Georgs Informator og Professor i Sore Academie, men tilsidst Biskop i Ribe. var en ringe Huusmands Søn. Og saadanne exemplar kunde gifves i Mangfoldighed af dem, som baade herudi Riget, saa og i alle andre Lande ere fra den foragteligste Herkomst avancerede ved Studeringer og Lærdoms Hielp ej alleene til de beste Embeder i Kircken, til stor Opbyggelse, men ogsaa til de største verdslige Charges og derudi overgaaet mange rige og fornemme Folckes Børn. Hvis det og allernaadigst motte os tillades allerunderdanigst at mælde et Par Ord om Degne-Standen, hvilcken udi nærværende Artikel er anført iblandt dennem, hvis Børn fra Skolerne og Universitetet skulle udeluckes, da kunde vi allerunderdanigst forsickre Deres Kongelig Majestæt, at deriblant findes her og der smucke og vel studerede Mænd, og at mand her udi Siællænd hafver exempel, at en Degn undertiden er lærdere end mangan, der betiener anseelige geistlige Embeder. Men hvis, som vi allerunderdanigst icke haaber, det skulde komme dertil, at sliig kiendelig Foragt blef lagt paa Degne-Embedet, vil det herefter blive vanskeligere at bekomme skickelige Folck til saadanne Embeder, end det hidindtil har været.

End skulde vi ved samme Artikel allerunderdanigst erindre, at det icke alletider er saa let en Sag, udi Barndommen at kunde kiende, hvad Forhaabning der er at giøre sig om de unges særdeles Beqvæmhed til Studeringer frem for andre. Thi dersom ingen af de fattige Børn skulle antages, uden alleene de, der med et usædvan-

ligt og besynderligt ingenio ere begavede og frem for andre beqvæmme, da var gandske faae af de forhen opregnede, visseligen hvercken Magister Hans Tauson, de tvende Palladii eller Longomontanus blevne holdne til Bogen; saasom det om enhver af disse er bekiendt, at de udi deres Ungdom vare maadelige og icke de beste ingenia, men de, saavel som mange illustres viri, hafve ved deres store Fliid, Arbeide og Application stræbet og bragt det saavidt, at de opnaaede Maalet, og have siden været Fæderne-Landet til større Ære og Gavn, end mange velocia et divina ingenia ofte blifve. Vi vnderstaae os derfor i alledybste Underdanighed at bede Deres Kongelig Majestæt, at den bemeldte 17de Arlikel motte af Deres Kongelig Majestæts Naade, i Allernaadigst Henseende til samtlige af os allerunderdanigste anførte raisons, bekomme nogen Forandring og moderation, samt og at Foundationes om Stipendiis maa forblive i deres Vigeur, og deres Indhold icke til dennem anvendes, der self hafve Effe sig at fremholde.

Ved den 27de Artikel hafver vi allerunderdanigst dette aleene at erindre, at de Ord: Om hand vil studere Theologiam, motte udeluckles, thi os siunes icke saa fornødent, Studium Hebrææ Linguæ til dennem alleene at restingere, der ville siden studere Theologie, eftersom der findes endog exemplar paa verdslige Folck, undertiden store Jurister, der hafve in Lingvis Hebreis et aliis orientalibus bragt det vit, ja derudi excelleret, saasom Seldenus, Grotius, Gaulmin, Wagenheil og mange andre. Icke at tale om, at mand vel kunde herefter være tient med en saadan Professore Ebrææ Linguæ, som derudi fremfor andre kunde have stor Kundskab, om endskiøndt den samme icke profiterede Theologiam.

Ved den 51de Artikel bede vi allerunderdanigst Deres Kongelig Majestæt, at ved den Prøve paa et Fierding Aar, førend Disciplerne skulde nyde Stipendier i Skolen, maatte allernaadigst tilføres en exception for de fattige Discipul, som Tid efter anden fra Færøe hidsendes til Kiøbenhafns

og andre Skoler, og hvilke efter høyløffligst Ihukommelse Kong Christiani IVti Allernaadigste Foundation i Thorshavn Skole ere oplærde; thi uden Stipendiis var det ellers den- nem umueligt her at subsistere.

Udi den 58. Artikel er paa dens tredie Side i den 8de Linie allegueret Lovens pag. 222, som vil være 322.

Hernest, at vi allerunderdanigst skulle svare paa Deres Kongelig Majestæts Allernaadigste Befalings anden Post, nemlig hvor snart vi formene, at denne Allernaadigste For- ordning skulle publiceres, da er vores allerunderdanigste Tancke, at det vel maa være fornøden, at lade anstaae dermed, indtil der kan vides, og Deres Kongelig Majestæt allerunderdanigst vorde forestillet, hvad for Skoler der i hvert Stift over begge Rigerne skulle ophæves, som ogsaa hvorledes Lærerne i de øfrige Skoler med saadan Løn skulle forsynes, at de kunde have Lyst ved saadant Ar- bejde deres Livs Tid at forblive; da naar engang Anord- ningen Allernaadigst publiceres, derudi saavel de ophævede Skoler, som de, der vedblive, motte næfnes og for alle og enhver bekiendt giøres.

Endeligen og til Slutning understaae vi os allerunder- danigst at bønfalde Deres Kongelig Majestæt paa de fattige Mænds Vegne, der hidindtil hafve forestaaet og doceret i de smaa Skoler, hvilcke nu skulde reduceres, at der Aller- naadigst motte sørges for deres Underholdning, eller og at reductionen icke motte gaae for sig uden Tid efter anden, ligesom de, der nu ere i Skolerne, med andet Brød Allernaadigst blifve forsørgede.

Vi forblifve udi dybeste Underdanighed

	Allernaadigste Arve Konge og Herre
Kjøbenhavn, d. 11 May	Deres Kongelige Majestæts
A ^o 1737.	Allerunderdanigste, Tropligtskyldigste
	Undersatter og Tlenere
I. Rosenkrantz.	C. W. Worm. H. Gram ¹⁾ .

¹⁾ Orig. i Rigsarkivet. Indlæg til Forordn. af 17. Apr. 1739.

Kongens Dom om dette Aktstykke lære vi at kjende af et Brev, han den 23. Maj 1737 skrev til J. L. Holstein, hvori han ytrede: »Kommissionens Betænkning angaaende den af Os underskrevne Forordning om de latinske Skoler sende Vi Ham. Hvad heri bemærkes angaaende Forordningens 17de Artikel, finde vi nogenlunde godt; men Resten er for største Delen unyttig¹⁾.«

Ved foranstaaende Betænkning var Forordningens Publication aabenbart skudt ud i Fremtiden. Kongen benyttede da Lejligheden til at høre Schulins Mening om den paatænkte Skolereduktion. Den 30. Maj 1737 skrev han nemlig til denne;

»Endskjønt Han har mere at bestille, end Han snart kan udholde, saa kan Vi dog ikke undlade at forlange Hans Tanker om de latinske Skoler her i Landet, af hvilke vi gjerne ville lade nogle gaa ind, paa det de øvrige kunne desto bedre forsynes med Lærere, og fordi der i mange af de smaa Stæder ikke gives en eneste god dansk Skole, saa skal der nu paa de Steder, hvor det er fornødent, istedenfor de latinske Skoler indrettes danske Skoler. Danske Skoler ere de, hvor Folk alene lære deres Kristendom og at læse, skrive og regne; men latinske Skoler ere de, hvori Ungdommen præpareres til Universitetet og til Prædike-Embedet²⁾.

Vi kjende ikke Schulins Udtalelse om Sagen. Den 9. Okt. 1737 afgik Biskop Worm ved Døden, og da Kommissionen saaledes var reduceret til to Medlemmer (Rosenkrantz og Gram), har Kongen vistnok ønsket at afvente, hvad den ny Biskop, Mag. Peder Hersleb, havde at sige. Den videre Forhandling maatte derfor udsættes.

(Sluttes).

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 275—6.

²⁾ J. Møllers, Mnemosyne III, Nr. 70.

Præsterne i Nørrejyland 1610.

Ved P. Severinsen.

Det er bekendt, at Præsterækkerne i Wibergs Præstehistorie er meget mangelfulde for de første 100 Aar efter Reformationen. En Gang maa der vel forsøges en ny Udgave af Værket eller en ny Bearbejdelse af den ældre Periode. Foreløbig har imidlertid Kirkehistoriske Samlinger bragt et stort Materiale til at supplere Wibergs Rækker og rette hans Fejl. Af særlig Betydning er her de Lejligheder, ved hvilke den samlede Gejstlighed er optraadt som Stand med Navnes Underskrift, saa at vi for disse Aar kan konstruere en hel »Gejstlig Stat.« En saadan Lejlighed haves i Aaret 1608 og endnu bedre 1610 i Anledning af Prins Christians Valg og Hyldning. Dr. H. F. Rørdam har i Ny kh. Sml. V. 142 meddelt Fortegnelse over de sjællandske Præster efter de herredsvise Hyldningsfuldmagter. Her meddeles en tilsvarende Fortegnelse for de fire nørrejdyske Stifters Vedkommende.

Det er Fuldmagterne fra 1610, der her er excerperede. Regelen er, at Provsten og to Herredspræster afsendes til Viborg med de øvriges skriftlige Fuldmagt. Stundom har alle, ogsaa de afsendte, underskrevet. Dette er i det følgende bemærket, da deri jo ligger, at der findes Autografer og Segl ogsaa fra disse Mænd. I Noter under Teksten meddeles det, naar der i Fuldmagterne fra 1608 findes en anden Mand i samme Embede. Derimod er der intet Hensyn taget til, om en Mand, der nævnes 1610, ikke findes

som Underskriver 1608, da dette ret hyppige Tilfælde i og for sig ikke siger noget og derhos kan være vanskeligt at konstatere. Ofte er der nemlig 1608 kun trykt Segl uden Navnes Underskrift, og kun gennem en ret vidtløftig Sammenligning vil det være muligt i det enkelte Tilfælde at naa til et Resultat.

Med Navnelisten her maa sammenholdes den fra 1584 i Kh. Sml. 3. R. II. 200 og den fra 1619, der meddeles for Aalborg Stifts Vedkommende i Kh. Sml. 3. III. 740, for Viborg Stift Kh. Sml. 3. V. 104 (sammenlign ogsaa Listen fra 1568 i samme Bind S. 512), for Aarhus Stift i Kh. Sml. 3. II. 754 og for Ribe Stift i Ny kh. Sml. VI. 543.

Herrederne staar i Bogstavorden for hvert Stift.

Aalborg Stift.

Børglum Herred. Oluff Andersson Krag i Vraa, Oluff Jørgensen i Sæby, Chresten Vistison i Torsleff, Peder Chrestensøn i Lundt, Niels Jacobsson i Børlum, Peder Jenssøn i Albeck, Chresten Simensøn i Vnderstedt, Chresten Lauritzøn i Skieffue og Peder Nielsøn¹⁾ i Wollstrup sender Niels Jacobsøn i Børlum i Provsten Oluff Krags Sted i hans store Svaghed og Sygdom, samt Christen Simensøn i Vnderstedt og Peder Nielsøn i Wollstrup (Wraa Pstgd. 30. April).

Han Herred. Lauritz Jensen i Kollerup, Lauritz Seffrenssen paa Øland, Gregers Ifuersen i Brovist, Peder Matzen i Kliimb, Anders Pedersøn i Tømmerby, Niels Hemingsen i Ketrup, Hans Olufsen i Øsløs, Jens Jenssøn i Hiorthels og Jacob Andersen i Aaderup (Torslev) giver Fuldmagt for Provsten Melchior Ifuersen i Aggesborg, Peder Thomesen i Haffuersløff og Peder Christensen i Lierup (Skremb Kirke 1. Marts).

Hassing Herred. Matz Pedersen til Snestedt, Niels

¹⁾ 1608: Niels Pedersøn.

Nielsen Hegelund til Synderhaae og Hørsted, Tøger Christensen til Bedsted og Grorup, Peder Oluffson¹⁾ til Ørum, Huidbierge og Lodbjerg og Hans Søffrensen til Haring og Stagstrup for Provsten Hans Christensen til Hassing og Villerslef, Matz Andersen til Viisbye og Heltborg og Thøger Jacobsen (Holm, 1608) til Schyum og Hørdumb (Villersleff Kirke 23. Febr.).

Hillerslev Herred. Niels Kiildsen til Senls, Seffren Nielsøn til Hiardemaall, Chresten Mauritzøn til Vester og Øster Vanditt og Oluff Nielsøn til Hillersløff og Kaastrup for Provsten Mester Jens Nielsen Holm til Hundstrup og Østerildt, Niels Pedersøn til Reer, Hansted og Vixøe²⁾ og Jens Nielsøn til Norsse og Tued (Hillersløf Kirke).

Horns Herred. Peder Lauritzen til Thuornbye og Vidstrup, Oluff Madsen til Elling og Tolne, Anders Thamesen til Hoen og Aasdall, Claus Nielsen³⁾ til Roberg, Erik Chrestensen⁴⁾ til Sindall og Adstrup og Palli Andersen⁵⁾ til Thuerstedt, Bindsløff og Vggerbye for Provsten Niels Pedersen til Bierbye og Møgdall, Niels (Rasmussen, 1608) Guldsmedt i Schaggen og Erik Pedersen til Muosberg og Hørmstedt (19. Febr. Fortrinligt bevarede Segl).

Hundborg Herred. Peder Pedersen til Siørring og Taarsted, Peder Iffuersen til Skioldborg og Kallerup og Christen Thomesøn⁶⁾ til Hundborrig og Jannstrup for Provsten Jørgen Pedersøn (1608 kaldet Jørgen Klyne) i Tysted, Søren Nielsøn til Vaang og Thaarup og Henrich Michelsøn til Nørhaa (Siøring Kirke 9. Marts).

Hvetbo Herred. Hans Nielsen til Saltum og Hune for Anders Jensen i Jedtzmark i Provstens Sted samt

1) 1608: Suend Christensen. Desuden Morten Jensøn udi Roes-hollum og Annexe.

2) 1608: »Sognepræst paa Hanstholm».

3) 1608: Laurits Søffrensen.

4) 1608: Oluff Lauritzøn.

5) 1608: Lauritz Mickelsøn.

6) 1608: Peder Pedersen, Herredsprovst.

Søffren Andersøn paa Giølland og Søffren Christensøn til Ingstrup, Hiermisleff og Alstrup (Jedsmarch Pstgd. 4. Maj).

Jerslev Herred. Christen Nielsen til Jersleff og Vesterbrøndersleff, Chrestin Jensøn til Vrensted og Tiis og Christen Jensøn Hanstholm til Hundtzlund for Provsten Jens Jensen til Hellevad, Ørum og Hellum, Claus Clausen til Tolstrup og Stienom og Lauritz Laussøn til Østerbrøndersleff og Hallind (Hellevads Kirke 5. Marts).

Kjær Herred. Niels Lauritzøn Krog i Hassing, Lauritz Jostsøn i Aaby og Jens Madsøn i Hals var samlede 16. Febr. i Huorup Kirke og valgte Provsten Mester Tamis Christoffersøn Gallskøt i Hammer, Chresten Pedersen i Vildstedt og Anders Nielssøn i Vadom (Actum Hammer den 4. April).

Nørre Herred. Jens Iffuersen i Solberg, Jenns Olufson¹⁾ i Jølby og Lauritz Ericksøn²⁾ i Fladde for Provsten Jens Thomissøn i Seyersleff, Peder Seffrensøn i Tødtze og Anders Frandtøn til Alsted (9. Martii).

Refs Herred. Anders Jacobssøn til Hillisø, Jens Jacobsøn til Søbierre, Niels Lauritzøn til Huidbierre og Jens Lauritzøn, Medtjener udi Guds Ord til Boddum Kirke, for Provsten Chresten Jenssøn i Boddum, Søffren Andersøn paa Jegendø og Chresten Pouelsøn i Westeruiig (Ydby Kirke 5. Marts).

Sønder Herred. Provsten Erick Lauritsen i Nye-kiøbing, Jens Chrestinsen i Liørsløff, Chresten Clemensøn i Kaarbye, Matz Jensøn i Tebbering, Christen Christensøn i Vedersløff, Rasmus Jensen Kotti til Ø. og V. Adzels og Jens Nielsen³⁾ i Frøssløff underskriver Fuldmagt for de tre førstnævnte (Vejerslev Kirke 4. Marts).

Vennebjerg Herred. Matz Christensøn i Ruberg og Morup, Jacob Hansen i Jelstrup og Løngby, Jens Tho-

¹⁾ 1608: Jesper Terkelsen.

²⁾ 1608: Niels Oloffsen. Desuden Peder Pedersen i Galtrop.

³⁾ 1608: Simen Matzøn.

missøn i Haridzleuff og Racheby, Christen Pedersøn i Odstedt og Skerrom og Gertt Pedersøn i Hørring med sine Annexer for Provsten Frantz Christophersen til Ugilt og Taars, Niels Jensen til Fladde og Gerrom og Hans Hansen til Skallerup og Venneberg (S. Karine Kirke udi Høffring 21. Febr.).

Viborg Stift.

Aars Herred. Niels Jensøn i Skivom, Peder Andersøn i Hornum og Vitus Christensøn i Bleer for Provsten Jens Nielsøn i Aarts og Hawbro, Hans Pedersøn i Smorup og Christen Lauritzøn i Wlstrup (Aartz Herrit 6. Maji).

Fjends Herred. Christen Nielsen i Dalsgaard, Præst til Thorup og Kuols, Provst, Chresten Nielsøn til Wrouffe og Resen, Giert Knudtzen til Koberup og Fellingbierig, Peder Jenssøn til Ørum, Borris og Gamilstrup, Oluff Christensen i Heilsko, Sognepræst til Ørsløff, Styge Andersen til Hiusløff, Dommerbø og Lonnø, Anders Søffrensen til Wristedt og Fly, Anders Martensen Brasen til Daubiere, Smollerup og Mønsted udsteder Fuldmagt for Provsten, Peder Jensen og Oluf Christensen (Dalsgaardt 8. April).

Fleskum Herred. Anders Povelsen¹⁾ i Mov, Anders Pedersen (Andreas Petrejus Hobrovius) i Gudom for Provsten Thøger Kjeldsen i Gunderup, Lauritz Vinter i Fersløv og Peder Andersen i Romdrup (Lillevorde Kirke 13. April).

Gislum Herred. Niels Thomissøn i Gislom, Niels Pedersøn i Rørbæk, Niels Mouritzen²⁾ i Thisted, Christen Christensøn i Willis og Esbern Jørgensen Samsing i Durup for Provsten Peder Pedersen i Luoffns, Byri Piersen (i Farsø) og Christopher Chrestinsen (i Strandby).. (Gislum Herred 1610).

Harre Herred. Se Nørre Herred.

¹⁾ 1608: Andreas Paulinus Høgius. Desuden Georgius Lavrentii pastor eccle. Stovvordensis.

²⁾ 1608: Nicolaus Joannis.

Hellum Herred. Christen Christensøn i Kongisleff, Gisbertt Thamissøn (1608: Gisbertus Balkenbergius) i Skiørping og Anders Christensøn (i Seglet: Lata corda florent: A:C:F:) i Skibsted for Provsten Jens Andersøn til Blenstrup og Gierding, Esbern Jensøn i Brøndum og Christen Nielsen i Solbjerg (Blenstrup Kirke 1. Maj).

Hindborg Herred. Se Rødding Herred.

Hindsted Herred. Provsten Thøger Olufsen Trane (1608 Vicepræpositus) i Hørbye, Jackob Andersen Brasen i i Rolld, Niels Nielsen Riis i Wiffue, Morten Madtzen i Alls, Poffuill Andersen i Astrup og Christen Nielsen Huid¹⁾ i Skellum udsteder Fuldmagt for Provsten, Niels Nielsen Riis og Povel Andersen.

Hornum Herred. Anders Giedt i Kirkiterp, Sognepræst til Wegerbye og Bisleuf og Provst, Anders Nielson (1608 Andreas Nicolai Aurifaber) i Julstrup, Sognepræst til Ordestrup, Budderup og Grauffleuff, Christen Pedersøn til Ellershøy og Suenstrup, Niels Eskisen til Huornum, Peder Seffrensen til Nørholm, Peder Hanssøn Butz (Butzier, 1608 Butzerus) til Sønderup og Suldrup, Lauritz Michelsen til Voxleuff og Nibe, Jacob Jensen, Anders Nielson i Julstrup hans Medtjener, og Niels Jacobsen, Hr. Anders Gieds Medtjener i Kirketerp²⁾, udsteder Fuldmagt til Niels Eskisøn (efterdi Provsten Anders Gied for sin Alderdoms og Skrøbeligheds Skyld ej kan komme), Peder Sørensen og Peder Hansøn Butzier.

Middelsom Herred. Willom Jacobsen i Longaa, Seueren Simensen i Brandstrup, Niels Herløffsøn i Bering og Anders Nielson³⁾ i Winkel for Provsten Gregers Nielsen i Vestervelling og Skierne, Niels Jensen i Hiermind og Jens Andersen i Østervelling (Hiermind die Philippi et Jacobi).

¹⁾ 1608: Bartholomæus Joannis.

²⁾ Disse to Kapellaner nævnes ikke 1608, derimod den her manglende Johannes Andreæ Beringius i Sønderholm.

³⁾ 1608: Laurentius Justi.

Nørlyng Herred. Peder Remboldsen (Rembolt? 1608: Remeri?), Thøger Mortensen Huass, Villum Hansen Paludanus, Sognepræster i Wiburig, Chresten Madtzøn til Dollerup, Finderup og Raffnstrup, Seueren Nielsen Paaske til Vorde, Fiskebek og Romlund og Peder Jensen, Medtjener til Røding, Løffuell og Peirstrup for Søren Jensen Klemp, Sognepræst til Graabrødre Sogn, i Provstens Sted, Pouel Andersen til Vammen, Bigum og Lindum og Lauridz Aagaard, Sognepræst til Graabrødre Sogn¹⁾ (Wiburg 27. April).

Nørre og Harre Herreder. Christen Lauritzen i Nafftrup, Niels Andersen paa Fuerland, Michel Michelssøn i Gryndersleff, Christen Pouilsøn til Tise og Peder Jensen Velling i Rosleff for Provsten Budde Knudsen i Selde og Osted, Anders Sørensen i Jungit og Erland Nielsen i Jeberg i Nørre Herred, saa og Matz Nielsen (1608: Matthias Nicolai Broen) i Durup og Christen Jacobsen²⁾ i Hierk i Harre Herred (Osted Kirke 18. April).

Rinds Herred. Anders Nielsen i Tostrup, Peder Hansen i Simested, Jens Nielsen i Hersom og Lauritz Pedersen³⁾ i Bølle for Provsten Jens (Christensen) Skals i Skals, Jens Andersen Brasen (i Ulbjerg) og Niels Jackopsen (i Gjedsted).

Rødding og Hindborg Herreder. Pouill Durup Nielsøn (1608: Paulus Nicolai Durop) i Brøndum og Hindbier, Thamis Nielsen i Hosum og Ramsing, Antonius Christensøn i Skiffue og Resin og Anders Pedersøn⁴⁾ til Baling og Wolling for Provsten Erick Christensøn i Røding og Kreyberg, Jens Jacobsøn i Odense, Jens Block i Lem,

¹⁾ 1608: *ecclesiæ cathedralis Wiburgensis comminister. Michael Christiærni comminister Wiburgensis.*

²⁾ 1608: *Petrus Christiærni.*

³⁾ 1608: *Laurentius Petri Ketthropius comminister ecclesiarum Bøllens. suo et pastoris dni Christiani Christiani nomine subscripsit.*

⁴⁾ 1608; *Erlandus Andreæ med Andreas Petri f. comminister.*

Peder Michelsøn i Hem og Niels Pedersøn i Aalbeck (Røding 1. Maj).

Slet Herred. Provsten Thamis Jensen i Salling, Christin Michilsøn i Kiærgaard, Peder Suendsøn i Faarstrup, Christen Christensen (1608: Christianus Christiani f. Stubæus) i Kuornum, Knud Christensen (1608: Canutus Christ. Duropius) i Vilsted og Christen Pedersen i Barmer underskriver for Provsten, Peder Svendsen og Knud Christensen.

Sønderlyng Herred. Niels Eriksen i Følum (vistnok Provst), Jesper Pedersen i Nørbeg og Morten Lauritzsøn i Huornbeck for M. Mats Huas Marthensøn til Vorning i Provstens Sted, Christin Jensøn i Ørum og M. Atzer Christensen¹⁾ i Bierregraff (Hammershyff Kirke 30 April).

Aarhus Stift.

Bjerge Herred. Henrik Staphensen i Skioldt, Søffren Jørgensøn i Glud, Søffren Nielsen i Ørum, Lauritz Rasmussen i Barredt, Elias Jacobsen i Neffsager og Othe Seuerinsen i Rorup for Provsten Peder Jensen i Adtsens og Klackring, Niels Sørensen²⁾ i Gammelby og Søuren Jensen i Wrløff (Adzens 2. Maj).

Framlev Herred. Daniel Pedersen i Harløff, Seueren Jørgensen Hierum i Sieloff og Matths Danielsøn Raa i Hadeløff (c: Harlev) for Provsten Peder Nielsøn i Borum, Niels Pedersen Fogh i Sturring og Christen Nielsøn i Schiffholm. (Borum 28. April).

Galten Herred. Lauritz Pedersen i Voldum, Daniel Christophersen i Larberg og Kield Rasmussen (i Seglet: K. R. H.) i Haslum for Provsten Jens Jensen (i Seglet: I. I. G.) i Galten, Hans Bertelsen i Værom og Hieronymus Arnoldsen i Ødum (Galten 28. Marts).

Gjærløv Herred. Rasmus Jensen i Tøseff og Dal-

¹⁾ 1608: Christianus Christiani.

²⁾ 1608: Niels Findsen Vedel.

byovre for Provsten og de øvrige Herredspræster. Navnene nævnes ikke. 1608 er Herredets Præsteskab følgende: Hans Jørgensen i Dalbyneder, Provst, Anders Pedersen i Gierløff, Rasmus Jensøn i Tøseff og Anders Seuffrensøn i Vdbyneder.

Gjern Herred. Niels Michelsen i Gierne, Jacob Peer- sen i Røgen og Niels Pedersøn i Hamel for Provsten Rasmus Nielsen i Lenno, Jens Chrestensen i Alling og Niels Pedersen i Skorup (Linaa 3. Maj).

Hads Herred. Chresten Rasmussen (1608 Provst) i Gylling, Rasmus Johansen i Huntzlundt, Jens Matzen i Randløff, Niells Rasmussen i Thorridt, Bertell Johansen i Gylling, Jacob Jacobssøn i Saxilld, Simen Pedersen paa Alrød Land og Lauge Matzen paa Endelauge Land for Lauritz Matzen i Odder, Jørgen Mogensen i Halling og Knud Oluffsen i Præstholt (Odder 29. April; alle Under- skrifterne er latinske).

Hasle Herred. Christen Stub i Aarhus, Præst til Veylby, Peder Nielsen i Borum, Præst til Lyngby, for Provsten M. Hans Horsens¹⁾, Niels Morsing²⁾ i Brabandt (sic) og Kielld Jensen i Tillst (Aarhus 30. April).

Hatting Herred. Sefren Oluffsen i Ølsted, Mats Andersen i Hedensted og Hans Taussen i Løsning for Provsten Rasmus Hansen i Tyrsted, Niels Thomsen i Engom og Jørgen Frantzen i Hatting (Tyrsted 29. Marts).

Hids Herred. Christen Jensen i Gjødvad og Staphen Anderssen i Kragelund for Michel Sørensen i Seiling (udi Provstens Sted, efterdi han for Alderdoms og Skrøbeligheds Skyld ikke selv kan møde), Peder Nielsen i Giøduad og Jørgen Nielsen i Sierup (Giøduad 8. Maj).

Hjelmslev Herred. Niels Andersen til Doffuer og Wengi og Rasmus Nielsen til Hørning og Blegind for Prousten Pouel Andersen, Predicant paa Skanderborrig,

¹⁾ 1608: M. Hans Pedersen, Kannik udi Aarhus Domkirke.

²⁾ 1608: Niels Christensen.

Pouel Jensen til Adtzløff og Miesing og Knud Jensen til Fruering.

Hovlbjerg Herred. Jens Danielson i Sall og Tuorsø, Peder Fursmandt (1608 kaldet Peder Christensøn) i Haffrum og Søby, Knud Andersen (i Seglet K. A. S.) i Saell og Gulløff og Peder Hansøn i Værløff for Provsten Jørgen Piersen i Holberg og Grandtzløff, Jens Søffrensen i Hosløff og Gierning og Jens Paaske i Veyersløff og Agt (Agt Kirke 21. Febr.).

Lysgaard Herred. Thøger Jensen til Wium og Liusgaard, Anders Nielsen (1608: Anders Munck) til Hiøberg og Elsborg, Anders Pallisen til Torning og Karup og Niels Pedersen til Grønbeck og Svostrup for Provsten Hans Seffrensen til Hengi og Vindersleff, Seffren Michelsen til Leffring og Hørup og Pouel Andersen til Almind og Sørsleff (Hinge 8. Maj).

Mols Herred. Giert Dominici i Tuedt, Jens Stissen i Knebell og Søffren Jensen i Vistofft for Provsten Oluff Seffrensen Dall paa Helnes, Jacob Jensen i Ebbeltoft og Søffren Jensen Zeuthenius i Aggri. (Helnes Pstgd. 29. April).

Nim Herred. Fuldmagten fra 1610 findes ikke. 1608 findes følgende Navne: Poffuill Michelsen (Nim-Underup), Rasmuss Dall (Horsens) og Christen Pedersøn Huering (Hvirring-Hornborg-Tamdrup).

Ning Herred. Torchill Anderssen i Bedder, Christopher Esbernssøn (i Seglet C. E. A.) i Vormsløff, Anders Thomissen i Holme og Michel Nielsen i Morslet for Provsten Morten Andersen (i Seglet M. A. R.) i Wibye, Christopher Andersen i Astrup og Niels Rasmussen (i Seglet N. R. H.) i Malling (Viby 9. Marts).

Nørre Herred. Lauritz Jensen i Gierylld, Peder Nielsøn i Hameløff, Simon Pouelsen i Rymsøe, Hans Søffrenssøn Aars i Tøstrup, Søffren Piersen Bierigh i Karleby, Oluf Christensen Pind i Ørum og Niels Piedersen i Fiellerup for Provsten Suend Hanssen i Weggersløff,

Terkell Pedersøn i Grenaa og Chresten Aggesøn til Nemtofft¹⁾ (Wegersleff 22. April).

Nørrehald Herred. Provsten Clement Hanssøn til Aspferg og Faarup, Chresten Nielsen til Spentrup og Gassum, Jens Pedersøn til Tueed og Lindt, Jens Nielsøn til Glenstrup, Anders Iffuersøn (skriver sig 1608: Anders Quist) til Tørsløff og Suenstrup og Jens Jensøn til Kosteed og Raasteed udsteder Fuldmagt for Provsten samt Chr. Nielsen og Jens Jensen (Gassum Kirke 10. Febr.)²⁾.

Onsild Herred. Søffren Thomissøn i Faldtzløff, Jens Søffrensøn i Hobroe og Peder Christensøn Kaae³⁾ i Sønder Oensild for Provsten Lauritz Jensen Thrane i Mariager, Hans Severinsen i Hæmb og Kield Jensen Thrane⁴⁾ i Huornumb (22. April).

Rougsø Herred. Fuldmagten fra 1610 findes ikke. 1608 er der følgende Navne: Matz Michelsøn i Holbeck, Provst, Jens Moegensen i Wor og Niels Pedersen (i Seglet (N. P. F.) i Ørstedt.

Sabro Herred. Fuldmagten 1610 findes ikke. 1608 er der følgende Navne: Niels S. Thorrup i Skioldeløff, Provst, Thomis Nielsøn i Liungaae og Gregers Thomissen i Witten.

Samsø. Niels Mule (Provst), Søren Anderssøn, Claus Sørenssøn i Norbye og Søren Nielsøn i Trandbjærge underskriver Fuldmagt for Provsten, Cl. Sørensen og S. Nielsen. (Samsøe 10. April; Pergament med hængende Segl).

Støvring Herred. Jacob Jenssøn til Dronningborg, Provst, Peder Tøgersøn til S. Mortens Kirke, Vilatz Nielsøn til Haritzløff og Albæk, Laué Hansen til Borup og Hald, Anders Pedersøn til Gimming og Lem og Michel Matzen

¹⁾ 1608 anføres endvidere Peder Thomissen, som vistnok er Præsten paa Anholt.

²⁾ 1608 er Tøger Lassen (St. Mortens Kirke i Randers) Herredsprovst.

³⁾ 1608. Christen Durup, Provst.

⁴⁾ 1608: Michill Pouelsen.

til Støffring og Mellerup har været forsamlede i Lem Kirke og afsendt Provsten med P. Tøgersen og Villads Nielsen (Sidste Febr.).

Sønder Herred. Jens Pedersøn i Koling, Seffren Jenssøn i Weilby, Gregers Hanssøn i Feldballo og Niels Søffrensøn i Lyngby for Provsten Jens Andersøn til Allsø og Hode, Henrick Christensøn i Tistrup og Jacob Søffrensøn i Hyllestedt (Sønderherrit 1. Maj).

Sønderhald Herred. Hans Pedersen Aarsleff i Aarsleff, Seueren Nielsøn Quist i Mygind, Rasmus Madtsøn i Faussing, Henrich Hansen i Søebye, Christen Christophersen Galthen i Krstrup, Niels Hansøn i Giesing og Anders Søffrensen i Mariæ Magdalene for Provsten Peder Nielsøn i Wiwild, Knud Jensøn i Alling og Rasmus Andersøn i Wirring (Wiwild 4. Maj).

Tyrsting Herred. Chresten Nielsen i Rye og Seffueren Jensøn i Tønning for Provsten Anders Pedersen i Vinding, Thamis Jensen i Ring og Otte Ovesøn i Wissing (Winding 27. Martii).

Vesterlisbjerg Herred. Fuldmagten fra 1610 findes ikke. 1608 er der følgende Navne: Jacob Torchillsøn i Zøfften, Provst, Jens Jensen Bay i Grundføer, Jens Hoffmand til Lijsbjerg og Hans Jensen i Trijge.

Vor Herred. Jost Nielsen i Hylke, Jens Jensøn i Sneptrup, Jørgen Matzøn i Katstrup og Jens Hansøn i Waar for Provsten Hans Pedersøn i Østbirch, Morten Nielsøn i Lundum og Jens Jensøn i Elbech (Tolstrup Kirke 2. Maj).

Vrads Herred. Erik Nielsen i Kloborrig, Jens Pedersøn i Aale, Jens Pouelsøn i Hjortsvang (til Linderup) og Søffren Pedersøn, Medtjener til Kloborrig, for Provsten Niels Lauritzen i Nørsnede, Oluf Andersøn Grønbech i Temb og Jens Nielsøn i Snede (Snede Præstegd. Philippi og Jacobi Dag).

Østerlisbjerg Herred. Peder Sommer i Hornslet, Hans Pouellsøn i Torsagger, Michel (Pedersen) Wiffuill i Aarhus, Præst til Hjørshøj Kirke, for Provsten Jost Saxe

i Mørke, Niels Rasmussen i Todberg og Otte Raffn i Skiødstrup (Skiødstrup 28. April).

Ribe Stift.

Anst Herred. Daniel Mickelsøn i Hiardrup, Sognepræst til Vamdrup og Hiarup, Pouel Nielsøn i Leirschov, Sognepræst til Erst og Jordrup, og Simon Andersøn i Seisted for Provsten Staphen Søffrensen til Wirst og Becke Mester Niels Marthensøn¹⁾ i Gambst, Sognepræst til Anst og Giesten, Jens Knudsøn i Nagbøll, Sognepræst til Skandrup (Wirst 1. Maj).

Brusk, Elbo og Holmands Herreder. Jens Jensøn til Hersløff og Viiff, Pouell Kneus til Hartt og Bramdrup, Hans Christensøn til Eltang og Vilstrup, Powell Ibsen til Bredstrup og Kongsted, Niels Nielsøn (skriver sig 1608: Niels Bøgvad) i Pugdall til Vejlbø og Wllerup, Jens Matzøn (skriver sig 1608: Jens Buck) til Gaffuerslund, Lauritz Iffuersøn til Smedstrup og Skierup og Søffren Nielsøn til Vinding udsteder, da Provsten udi Holmands Herred (Jens Bredall) er meget gammel og aflægs, Fuldmagt for Mester Jens Søffrensen, Sognepræst i Colding og Provst i Bruskerred, Bertell Iffuersøn til Taffloe og Erritzøe og Provst i Eldherred, Chresten (Jensen) Harboe til Starup og Nøbell og Bernt Berntsøn²⁾ til Piedsted og Gordsleff (Colding 20. Martii).

Bølling Herred. Jens Chrestensøn Huid i Borris og Faster, Thomas Pedersøn i Bølling og Sedding, Mogens Gregersøn (Magnus Gregorii) i Skiern, Niels Hansøn (i Seglet: Niels Hanssøn Detberg) i Leem og Jens Hansøn (Joannes Deibergius; i Seglet: Jens Hansen Detbierig) i Detberg og Hanning for Provsten Gregers Jenssøn (Vorgod-Vim), M. Lauffue Jensen i Staffning og Peder Gregersøn, Præst i Wordgodt og Wiim (Herning Kirke 28. Febr).

¹⁾ (1608 »Præst« (Medtjener), medens Jonas Jensen er Sognepræst.

²⁾ 1608: Jens Bredall.

Elbo Herred. Se Brusk Herred.

Ginding Herred. Anders Jensen til Borring, Jens Christensen til Hadderup, Christen Nielsen Brand til Estvad og Rønbere og Holger Christensøn, Medtjener til Sael, for Provsten Envold Kioldsøn i Sael, Knud Christensøn i Esing og Bertel Lauritsøn i Søffuel (Sael Pstgd. 22. April).

Gjording og Malt Herreder. Da Herrederne er smaa og Provsten i Gjording Herred «er megitt gammell oc nogett affalden», sender Herrederne Afsendinge i Fællesskab, nemlig Provsten for Malt Herred¹⁾ Seffren Pedersøn i Brørup og Lindknud, Morten Pouelsøn i Ostrup og Starup, Niels Lauritzøn i Føvling og Holdsted. Underskrevet og beseget af Gromes Pouelsen (Gjording-Vejrup, Provst), Søffrin Pedersøn (i Seglet S. P. P.; Brørup-Lindknud, Provsten), Morthen Pouelsen (Aastrup-Starup), Jacob Bonnus (Darum; 1608: Jacob Nielsen Bonum), Eske Jørgensen (Bramminge-Hundrup), Niels Pedersøn (den unge Præst i Gjording-Vejrup), Niels Lauritzøn (Føvling-Holsted), Daniel Hanssøn Riber (Vilslev-Hunderup), Peder Buck (Vejen-Læborg) og Hanns Brun²⁾ (Malt-Folding). (Ribe 16. April).

Hammerum Herred. Osther Mattzen i Felding, Thames Pedersen i Vilbierrig, Christen Pedersen i Ørrid, Jens Nielsen Gystrup i Gelderup, Anders Matzøn i Rind, Anders Villatzen i Sundz, Jens Clemedsen i Ikast og Morten Pedersøn Mariagrius³⁾ i Neuling for Provsten Christen Nielsøn Giødstrup, Christen Andersøn i Skarild og Jørgen Jenssøn i Aulum (Sneberg Kirke 17. Marts).

Hind Herred. Jens Jensen i Torstedt, Jens Gergersøn i Velling, Michill Nielsen i Hie, Jørgen Jensøn Vrløff (i Seglet: Superata cruce coronor) til Timb og Madum, Niels Pedersøn til Omme og Breidning, Lambert Laugisen til Ny Sogn og Gammelsogn paa Holm og Christen An-

¹⁾ 1608 er Provsten Seffren Brun til Malt og Folding.

²⁾ 1608 Provst Seffren Brun.

³⁾ 1608: Peder Christensen.

dersøn¹⁾ til Hoffre og Ølstrup for Provsten Anders Nielsøn Giødstrup i Vedersøe, Peder Pedersøn i Stadell og Jens Iffuersøn Borck i Ringkiøbing og Rindom (Hie Kirke 29. Marts).

Hjerm Herred. Jacob Knudssøn i Handbiere, Christen Nielsøn i Naur, Seueren Seuerenssøn i Gørding, Christen Christensøn i Merup, Oluff Pedersøn i Ølby og Willom Jenssøn i Asp for Provsten Christen Pedersøn i Hierrom, Mogens Seuerenssøn i Bordbiereg og Christen Nielsøn i Verom (Holstebrou 26. Febr.).

Holmands Herred. Se Brusck Herred.

Jerlev (og Slaugs) Herred. Fuldmagt fra 1610 findes ikke. 1608 findes følgende Navne: Søren Pouellsøn i Egtvedt og Østedt, Provst, Peder Pouilsøn til Jerlou og Høyen, Niels Seffrensen til Hensvig og Grendsted og Chresten Staphensen (i Vorbasse-Grene).

Lø Herred og Møgeltønder Birk. Ogge Hanssøn i Medolden, Lauritz Thomesen i Megeltønder, Peder Hansen i Daler, Ebbe Laugisen i Wisby, Jørgen Winter paa Rømø, Oluff Hanssøn i Randrup og Michel Andersen i Døstrup²⁾ for forannævnte Provst Ogge Hanssøn, Oluf Hansen og Michel Andersen (Medolden 11. April).

Malt Herred. Se Gjørding Herred.

Nørre Herred. Chresten Pedersøn i Oddum og Niels Iuersøn i Synderbork for Provsten Iffuer Nielsen til Nørbork, Lauge Pedersen Trellund til Lønborre og Eguad og Gregers Ennewolsen til Hemmet og Wim (26. April).

Nørvang Herred. Christen Jensøn til Snede, Berthell Seffrensen til Wuldum og Langskoff, Claus Seffrensen til Tyreguod og Vester, Antonis Hansøn til Brondle, Claus Clausen til Ringhiffue, Mickell Jensøn til Huixell og Giffuskod og Peder Jensøn³⁾ til Nykirke og Give for Provsten Mester Peder Christensen i Weile, Jens Nielsen til Omme

¹⁾ 1608: Her Jens i Howre ægrotus misit sigillum.

²⁾ 1608 tillige Herman Kominck (?) til Vesterland Før.

³⁾ 1608: Søren Nielsen.

og Niels Terckildsen¹⁾ til Greise og Sindbjerg (Huixell 11. April).

Ribe 1608²⁾: Matts Pors, Sognepræst til Riber Domkirke, Niels Søffrinssøn Gluud, Sognepræst til S. Karine, Iffuer Iffuerson Hemmet, Lector Ripensis.

Skadst Herred. Provsten Jørgen Jørgensøn til Grimstrup og Orre, Peder Jensøn (i Seglet P. I. B.) til Brøndum og Nebel, Claus Lauritzøn Barfod til Sneom og Tierreborg, Hans Rasmussøn (Nykirke-Faaborg), Peder Hanssøn (Alslev); Niels Pedersøn (Sønderho; i Seglet N. P. H.), Palle Jørgensen, Poffuel Jørgensøn, Claus Pedersøn (Nørby) og Biørn Jørgensen underskriver Fuldmagt for de tre førstnævnte (Grimstrup 27. Marts).

Skodborg Herred. Lauritz Andersøn i Rhom, Hans Lauritzen Jull i Tøring, Eske Gregersøn i Lomborg, Niels Jørgensøn i Nør Nissom og Jacob Hanssøn Hege-lund i Guddom for Provsten Peder Gregersøn i Lemuiig, Berthel Pouelsøn i Resen og Christen Nielsøn i Meøborg³⁾ (Rhomkirke 19. Febr.).

Slaugs Herred. Se Jerlev Herred.

Tørrild Herred. Provst Niels Willumsøn i Bræsten, Knud Nielsøn i Gadbjerg og Lindebalge, Chresten Barthilsøn i Nørup og Randbøl, Søffren Staffensen i Jelling og Houffre, Daniel Jensøn⁴⁾ i Kolderup og Vindeleff og Jacob Suendtsøn⁵⁾ i Skibbet underskriver Fuldmagt for Provsten samt Knud Nielsen og Chr. Barthelsøn (Jelling 11. April).

Ulvborg Herred. Niels Christensøn i Staby, Niels Pedersøn⁶⁾ i Vinding og Vind, Jørgen Pedersøn i Idom

¹⁾ 1608 maaske Niels Nielsen (ulæseligt).

²⁾ Fuldmagten for 1610 mangler.

³⁾ 1608 desuden: Christopher Andersen til Bøuling og Flønder.

⁴⁾ I Seglet D. I. K. Skrev sig Daniel Jensøn Kollerup og var fra 1605 sin Faders Eftermand i Embedet. Var der endnu 1619. Wiberg har ham slet ikke. Kh. Sml. 3. I. 749. Ny kh. Sml. VI. 550.

⁵⁾ 1608: Torchild Jensen.

⁶⁾ 1608: Jens Pouelsen.

og Hans Christensøn i Felding for Provsten Clemend Michelsøn i Husby, Niels Pedersøn i Vldborg og Niels Villatzen i Holstebro (Husby Pstgd. 8. Marts).

Vandfuld Herred. Matz Clemidsen i Hygom, Jacob Pedersøn i Hoffve, Niels Tocksen i Ramme, Jens Nielsen i Ferring og Gregers Jensøn¹⁾ i Vandburg for Provsten Søren Andersøn i Fialtring og Trans, Jens Pedersøn i Enghierg og Harboør og Peder Nielsen i Dybeck (Dybeck Kirke 30. April).

Vester Herred. Jacob Michelsøn til S. Nicolai Kirke udi Warde, Jens Handsøn til Lønne, Niels Barfodt til Nebel, Niels Philipsøn til Aal, Knud Christensøn til Ho, Niels Clausøn til Henne, Ib Christensøn til Billom, Christen Seuerinsøn til Janderup og Peder Michelsøn til Quang for Provsten Christen Høst til Lunde, Peder Madtzøn til S. Jakobi Kirke i Varde og Peder Pouelsøn til Liudom²⁾ (Lunde Pstgd. 31. Marts).

Øster Herred. Otto Pedersøn til Hodde og Tiistrup for Provsten Barthel Severensen til Andtzagger, Christen Michelsen til Horne og Torstrup og Hans Severinsen til Ølgod og Strælloff (Philippi og Jacobi Dag).

---

¹⁾ 1608: Christen Kiøldsen.

²⁾ 1608 endnu to Segl uden Underskrift.

Danske og Norske i Brødrekirken i Nord-Amerika fra 1742.

Ved P. S. Vig.

Efterfølgende Oplysninger om Landsmænd i Brødrekirken i Amerika skyldes, hvor ikke andre Kilder anføres, væsentlig følgende trykte Skrifter af herrnhuttiske Forfattere her i Landet: 1) Biskop Joseph M. Levering: »A History of Bethlehem, Pennsylvania, 1741—1892, with some Account of its Founders and their early Activity in America« — Bethlehem, Pa., Times Publishing Company, 1903 (809 Sider i stort 8vo). 2) John H. Clewell: »History of Wachovia in North Carolina 1752—1902« — New York 1902, Doubleday, Page & Comp. Publishers (355 Sider i 8vo.). 3) A. Schultze: »The Old Moravian Cemetery of Bethlehem Pa. 1742—1897« i Vol. V of »Transactions of the Moravian Historical Society« (1897) Pag. 91—267.

Disse Skrifter, af hvilke de to første ere »Memorial Volumes« udkomne i Anledning af nævnte Brødrekoloniers 150 Års Jubilæum, ere alle byggede på originale Dokumenter, som findes i vedkommende Menigheders Arkiver. De har naturligvis særlig Interesse for Brødremenighededeu, men ville kunne læses med Udbytte af enhver, der har nogen Interesse for dens Historie. Navnlig har Biskop Levering, der er Formand for »The Moravian Historical Society«, og i sine yngre År i lang Tid var Arkivar i Bethlehem, i sin anførte store Bog leveret et grundigt og

pygtigt Arbejde, som enhver, der har nogen Sands for historisk Granskning, vil vide ham Tak for. Hans Bog er udgivet af Menigheden i Bethlehem. Dr. phil. J. H. Clewell, som er Præst i Winston-Salem, N. C., samt Forstander for Brødrekirkens derværende store kvindelige Akademi, er en yngre Mand, hvis Bog i Grundighed ikke nær kommer op imod Leverings, men er så til Gengjæld en Del lettere at læse. Dr. theol. A. Schultze, der er Forstander for Brødrekirkens theologiske Seminarium i Bethlehem, har i sit nævnte Arbejde, der er bygget på gamle Kirkebøger, indlagt sig stor Fortjeneste af Personalhistorien. — Jeg anser det for unødvendigt at anføre min Kilde ved hvert enkelt Punkt, hvilket desuden vilde optage ikke liden Plads. — Jeg har været i nogen Tvivl om, hvorvidt jeg burde medtage alle Danske, som nævnes i de anførte Skrifter, helst da der om flere af dem kun gives sparsomme Oplysninger, om nogle slet ingen med Undtagelse af Navuet og Tiden, da de ankom til Amerika. Jeg har dog ment det rettest at medtage dem alle, også de få Norske og »Holstenere« (d. e. Slesvigere), som nævnes, samt stille dem i kronologisk Orden, såvidt det lader sig gjøre.

Uden at inklade mig på nogen Beskrivelse af Brødrekirkens Kolonier her i Landet, anser jeg det for Forståelsen af det følgende rigtigt at gjøre opmærksom på, at den lige siden 1735 har havt sådanne. Det første Foretagende af denne Art, som forsøgtes i Georgia i 1735, mislykkedes af flere Grunde. Kolonisterne derfra kom saa til Pensylvanien, hvor Bethlehem, ved Lehigh-Floden i det nuværende Northampton Country, i den østlige Del af Staten, omtrent lige Nord for Philadelphia, blev anlagt i 1741. Foruden denne, som bredte sig mod Nord til Nazareth og mod Syd til Emaus, havde man Kirkekolonier i Wachau (eng. Wachovia) i North-Carolina siden 1752, i Lititz, Lancaster Country, Pa., siden 1756, i Greenland eller Hope i New-Jersey siden 1774, samt flere Steder. Med Undtagelse af Bethlehem, Wachau og Lititz, bleve disse Kolonier opgivne

ved Begyndelsen af det 19de Århundrede. I disse Kolonier ejede Kirken Landet, de forskjellige Fabrikker og Værksteder, kort sagt alt. Til at begynde med dreves det hele i Fællesskab som af en stor Familie, med Opsynsmænd for de forskjellige Grene af Arbejdet. Det var saaledes Tilfældet i Bethlehem fra 1741 til 1762. Senere udforpantede Kirken Landet og de forskjellige Industrier, men havde det hele under sin Kontrol, så at f. Eks. ingen uden de, som tilhørte Brødrekirken, kunde få Ejendom indenfor Koloniens Område. Man fastholdt Ideen om den lille fra Verden afsondrede Flok i det længste, men måtte gjøre den Opdagelse, at »Verden« ikke lader sig holde ude, med mindre der kun var stadig Tilførsel af vakte udenfra, saaledes som Tilfældet var i den første Tid. — Siden Menigheden gik ind på at sælge sit Land, har vedkommende Pladser tabt deres Præg som Kolonier af en bestemt Farve. — For at det kan forståes, at forholdsvis så mange Danske kom til Amerika i det 18de Århundrede, må det haves i Erindring, at man ikke i det lille Herrnhut havde Plads til den Mængde af fremmede, som strømmede til dette Brødre-Centrum, ja følte sig besværet af dem, og de Kolonier, som Br. Kirken havde anlagt på forskjellige Steder i Europa, f. Eks. Pilgerruh i Holsten, Herrnhag i Wetterau, Heerendyk i Holland osv., mislykkedes, dels på Grund af de ledende Personers Udygtighed, dels på Grund af politiske og kirkelige Forhold på vedkommende Steder. En Del af Folkene fra Pilgerruh sendtes til Pennsylvanien. Også fra Herrnhag kom en Mængde Folk til »Bethlehem«. Her ejede Kirken en Mængde Land og havde sat en hel Del Foretagender i Gang. Pennsylvanien havde en stor, navnlig i kirkelig Henseende meget forsømt og forvildet Befolkning, hvoriblandt mange Tyske og ikke få Svenske; som både Spangenberg, der var i Pennsylvanien første Gang 1735—38, og Grev Zinzendorf, som var der 1741—42, havde ikke ringe Håb om at kunne vinde for Kirken. — Her var altså god Brug for de mange, man havde ondt ved at

finde Plads til i Europa, både som Arbejdere »in der Haus-gemeinde«, ved de forskjellige Værksteder i Bethlehem, og »in der Pilgergemeinde« som Rejseprædikanter i den store tyske Befolkning. Desuden havde man lige fra først af Tanken henvendt på Missionen blandt Indianerne, som let kunde nåes fra Bethlehem. Brødrekirken havde sine egne Skibe, som førte dens Kolonister, Missionærer og Varer fra Holland og England til Amerika, Grønland og Vest-Indien. Besætningen på disse Skibe vare »Brødre«, ikke få af dem vare Danske. Der var levende Forbindelse mellem »Brødrene« over den hele Verden, og ikke mindst mellem Kolonierne i Amerika og Missionerne på de vest-indiske Øer og i Syd-Amerika. — Som det vil ses, var det særlig mellem 1742 og 1790, at den store Indvandring fandt Sted til Bethlehem og de andre Kolonier. Efter den Tid blev man mere forsigtig med at betale Rejsen for hvem som helst, der vilde til Amerika. — De få Danske og Norske, som kom hertil efter den Tid, var gjerne fremragende yngre Mænd, der brugtes som Lærere ved Skolerne. — Da Zinzendorf på Grund af sin Virksomhed en Tid blev husvild i sit eget Fædreland, og det så ud til, at Menigheden kunde blive det samme, tænkte han for Alvor på at flytte til Amerika, der så skulde være både hans og Menighedens Hjem. Han tænkte på at få oprettet et Baroni i Nazareth for at kunne sikre Kirken de Rettigheder, uden hvilke han ikke mente, den kunde bestå i Amerika. Den Bygning, der i det følgende vil findes nævnt flere Gange som »Nazareth Hall«, blev begyndt i 1753, og det var Tanken, den skulde være Grevens Bolig. Han opgav dog siden denne Plan og blev i Herrnhut til sin Død. Den store Bygning i Nasareth, som blev færdig i 1756, er næsten altid siden bleven brugt til Skole for Dreng og unge Mænd, og bruges så endnu. Mangfoldige unge Mænd i Amerika, også udenfor Brødremenigheden, har fået deres forberedende Uddannelse i »Nazareth Hall«, ligesom Pige-skolerne i Bethlehem og Salem altid har kunnet glæde sig

ved talrigt Besøg. — Endnu være den Bemærkning mig tilladt, at hvis den danske Emigrationshistorie engang skal skrives, må Grev Zinzendorf nævnes som en af dem, der tidligst gav Stødet til dansk Udvandring til Amerika, hvor siden så mange Tusinder af Danske have fundet deres Hjem. Vi skulle nu gjøre Bekjendtskab med nogle af de første af dem.

I. Danske Emigranter fra 1742 til 1760.

1742 fik det unge Bethlehem den første større Tilførsel af »Brødre« fra Europa i den første såkaldte Havmenighed (»Seegemeinde«), bestående af 57 Personer, som i London organiseredes til en Menighed under Peter Bøhler som Leder over Havet. Blandt de ugifte Brødre var den første danske Mand, vi ved af, der kom til Amerika som Medlem af Br. Kirken, nemlig Christian Werner, som var født i Kbhvn. 1696 af mennonitiske Forældre. Han var Båndvæver af Profession. I Bethlehem gjorde han Tjeneste som Skolelærer og Sygepasser, Farmarbejder, senere som Postbud mellem Bethlehem og Philadelphia, og tilsidst som Politibetjent. Han døde som gammel Mand 1783.

1743 kom den »anden Havmenighed« til Amerika, bestående af Søkende fra Herrnhag, Marienborn, Herrnhut og England, ialt 105 Personer, hvoraf 39 Ægtepar, af hvilke de 12 (eller 24) holdt Bryllup på samme Dag, den 27de Maj, i Marienborn, en Begivenhed, der ofte omtales som »det store Bryllup« og mindedes af vedkommende i Pennsylvanien ved et Kjærlighedsmåltid. I dette Selskab var følgende Danske:

1. Johan Henrik Møller, født på Fyen i 1710; da han var 25 År gl., blev han Medlem af Menigheden i Pilgerruh. I Pennsylvanien gjorde han Tjeneste som Prædikant i Heidelberg, Lynn og Oley samt som Skolelærer. Han blev ordineret til Diakon 1758. Han sidste Embede var som Kasserer for Pigeskolen i Bethlehem, hvor han døde 1760.

2. **Matthias Reutze og Hustru Magdalene.** Han nævnes i 1745 som dansk i Anledning af den såkaldte Polyglotsang, som man havde indført i Bethlehem, hvor der jo fandtes Folk af forskellige Tungemål. Reutze var imidlertid blandt dem, der ved nævnte Lejlighed »did not contribute a stanza«, siger Levering. Han må siden være kommen til Berbice i Sydamerika, hvorfra han i 1748 bragte en Dreng af Arawack-Indianerne til Bethlehem. Drengen, der blev døbt Christian Renatus, kom i 1749 til Europa. Hamilton regner ham med blandt »Fiskerne« i Pennsylvanien, og tæller ham med blandt »former Swedish and German Lutherans« som f. Eks. Reincke, Rosén, Bryzelius og Sølle. Dette kunde synes at tyde på, at han var en theologisk uddannet Mand hjemme fra.

3. **Conrad Harding,** en theologisk Student fra Tønder, kom fra Herrnhut. »He was a man of some refinement by birth and association, and withal of education and piety« — siger Levering. Han gik imidlertid fra Forstanden og voldte de gode Brødre, der skulde tage Vare på ham, mange Bryderier. Han løb fra dem, forsøgte at sætte over Floden for at gå til Philadelphia til en Synode, men druknede under Forsøget den 29de Marts 1746.

4. **Jonas Nielsen og Hustru Margrethe.** De drog til North Carolina i 1758.

1744 kom Abraham Reincke som var født i Stockholm i 1712, havde studeret Theologi i Jena, været Lærer for Grev Zinzendorfs Søn, Christian Renatus, og siden været Præst i St. Petersburg, Holland og England. I Pennsylvanien var han Præst i Nazareth, Bethlehem, Philadelphia og Lancaster, til han på Grund af Lungesvaghed måtte stanse. Han døde i 1758. Han blev i 1744 gift med Susanne (eller Sara) Stockberg, der var født i Sunmør i Norge 1715. Da hun i 1740 kom til Herrnhut i Følge med en Dr. Türck, kunde hun, siges der, »speak Danish only«. Hun holdt mest af at arbejde blandt engelsktalende Folk. Hun døde samme År som hendes Mand.

Deres eneste Søn, Abraham R., blev Præst i Bethlehem. Hans Søn, Samuel, blev Biskop.

1746 kom et Ægtepar til Amerika, som er vel kendt fra de herrnhuttiske Kredse i Danmark¹⁾, nemlig Vitus og Maria Handrup. De kom hertil i Følge med den meget unge Biskop Cammerhof, som skulde være Spangenberg's Medhjælper i Pennsylvanien, og i Virkeligheden afløse denne, der ikke var ivrigt nok inde på de sværmeriske Ideer, som dengang — i den såkaldte Sichtungs-Zeit — herskede i Brødrekirken. Ægteparret Handrup syntes imidlertid ikke om Forholdene i Amerika, men vendte misfornøjede tilbage til Europa i 1748 i Følge med Spangenberg.

1749 ankom »den 3die Havmenighed«, bestående af 115 Personer, til Pennsylvanien. Blandt disse fandtes kun få Skandinaver: en ugift ung Mand, Enert Enersen, samt to Piger: Martha Maans (eller Mans), født i Bergen 1716, der blev Vejlederinde for Børnene og de unge Piger i Bethlehem, hvor hun døde i 1773, — og Kathrine Poulsen, som snart efter drog til Grønland sammen med Matthias og Thomas Stack samt Christian David — på Skibet »Irene«, der bragte Tømmer til Brødrenes Huse i Grønland, hvilket Tømmer Chr. David tilhuggede under Sejladsen derop.

1750 ankom den såkaldte »Henrik Jordes Koloni« til Bethlehem fra Herrnhaag bestående af 81 Personer foruden Lederen. I denne Flok var der i det mindste 6 Skandinaver:

1. Abraham Hasselberg, om hvem ingen senere Efterretninger haves.

2. Erik Ingebretsen²⁾, født i Norge i 1722, var en af de 12 Mænd, som i 1753 bleve udsete til at gå fra Bethlehem til North Carolina og anlægge en Koloni på det Land, som Brødrekirken havde købt af den engelske

¹⁾ Lundbye, Herrnhutismen i Danmark, S. 112 ff.

²⁾ Han er formodentlig en Slægtning af den Missionær Ole Ingebretsen fra Norge, som nævnes i Løgstrups Missionshaandbog, S. 341.

Regjering. De forlod Bethlehem den 8de Oktbr. 1753 og nåede efter umaadelige Anstrængelser til Wachau den 17de Novbr. Ingebretsen, der var Tømrer, byggede de første Huse i den ny Koloni, i hvilken han var en af Lederne, men døde allerede i 1759, som så mange andre af Tyfus, som dengang rasede i Kolonien.

3. Christoffer Mathiasen, ugift, formodentlig Broder til Nr. 4.

4. Nicolas Mathiasen, født i Kjøbenhavn 1723, var Bogbinder, levede ugift i Bethlehem til sin Død 1798.

5. Hans Petersen, var født i »Hendrup« (vistnok Stenderup) »in Holstein« den 25. Oktober 1725 og døde i Bethabara, N. C., den 6te Novbr. 1763. Han var Skræder af Håndværk. Efterat han i nogen Tid havde holdt Skole i Bethlehem, blev han i 1753 udset til at være en af de 12, som gik til N. Carolina for at grunde en ny Koloni. Under Skovarbejdet på den nye Plads blev han ramt af et faldende Træ og af sine Kammerater båret hjem som død, men kom sig dog og var en af de få, som overlevede Tyfusedepidemien 1759.

6. Poul Jensen Scherbeck, født »i Holsten« 1726; døde ugift i Bethlehem 1758.

1751 kom en dansk Mand til Bethlehem, som fik stor Betydning for den unge Koloni og bidrog sit til at gjøre den berømt, nemlig den dygtige Møllebygger Hans Christian Christensen. Han har Æren af at have anlagt det første Vandværk i Pennsylvanien. Det Vand, man skulde bruge, havde man hidtil måttet bære i Spande fra Floden op på Bakken, hvor Bethlehem ligger. Efter Samråd med Johan Böhner, Missionær i Vestindien, som dengang (1754) opholdt sig i Bethlehem, lykkedes det Christensen at konstruere et Pumpeværk, som dreves af Møllens store Vandhjul, ved Hjælp af hvilket han kunde presse Vandet op i Højde med de højeste Huse. Dernæst konstruerede han Ledninger fra en fælles Beholder til de forskjellige Huse. Da han fremviste sine første Forsøg,

fyldtes hele Byen med glad Beundring. Anlægget af dette Vandværk betragtedes som et af Byens store Fremskridt, og det indtog længe en fremragende Plads blandt Stedets Seværdigheder. Således omtales det af den svenske Provst Israel Acrelius, som besøgte Bethlehem 1754 sammen med den dansk-fødte Præst Peter Brunnholtz fra Philadelphia. — H. C. Christensen kom siden til N. Carolina.

1752 kom Johanne Ingerheid (skrives også Inger Heyd), født 1721 i Laurvig i Norge. Hun blev gift med Indianermissionær Joh. Jak. Schmidt, theologisk Kandidat fra Königsberg, der døde i 1778. Hun overlevede ham til 1795.

1753 ankom et meget stort Selskab til Bethlehem under Ledelse af Peter Böhler, deriblandt Danskerne Jakob Friis, Jakob Jørgensen, Otto Christian Krogstrup, Jørgen Sølle, Christian Wedsted, Peter Worbasse samt Nordmanden Hans Martin Kalberlahn. Da de fleste af disse ere omtalte ovf. S. 332 ff., skal her kun gives enkelte supplerende Notitser om dem.

1. Jakob Friis omtaler selv, at han opholdt sig i den nye Brødrekoloni i N. C. et Par År. Han førte i den Tid de ugifte Brødres Dagbog og roses for den Dygtighed, hvormed han gjorde det, idet hans omstændelige Optegnelser er en vigtig Kilde til Koloniens tidligste Historie. Under Revolutionskrigen, da den amerikanske Armé havde et meget stort Lazareth i Bethlehem, var Friis utrættelig i at besøge de syge, sårede og døende Soldater ved Nat som ved Dag. Efter Krigen fortsatte han sin Gjerning som utrættelig Rejsepræst i Pennsylvanien. Som Bevis på hans Prædikens Inderlighed anføres, at en 79årig Englænder, Richard Lee, blev så bevæget ved at høre F. prædike, at han bad om Optagelse i Brødremenigheden, flyttede til Bethlehem for der at leve sine sidste Dage og var der til sin Død 1797, da han var 94 År gl.

2. Otto Chr. Krogstrup (se foran, S. 190 ff.). John Schropp, som blev gift med Krogstrups yngste Datter,

Elisabeth, var en meget betydelig Mand i sin Tid. Han var Forstander (warden) for Menigheden i Bethlehem og var med ved alle vigtige Foretagender. Han var således i 1793 med til at danne det første Kul-Kompagni sammen med 25 andre, af hvilke 7 vare »Brødre«. Bethlehem ligger nemlig i den store Stenkulsregion i Pennsylvanien, hvis »sorte Diamanter« har frembragt så store Forandringer i Verden og skabt både kolossale Formuer og kolossale Elenigheder.

3. Jørgen Sølle (se foran, S. 353 ff.) nævnes af J. H. Clewell som den, der var forud for sin Tid, idet han arbejdede for at stifte Menigheder i Stedet for, som i Europa, hvor man havde Statskirker, blot at drive Indre Mission og lade de Folk, man fik Indflydelse på, søge deres kirkelige Hjem andre Steder, en af Grundene til, at Brødre-menigheden i Amerika, hvad Tal angår, står langt tilbage for andre Samfund.

4. Christian Wedsted (se foran, S. 361) skrev en Elegi på Latin over de Missionærer, Mænd og Kvinder, som i Novbr. 1755 bleve myrdede af Indianerne i Gnadenhütten. Wedsted havde sammen med den myrdede Georg Christian Fabricius, — hvis mishandlede, forbrændte Lig man fandt ved at hans trofaste Hund stod over det, — opholdt sig på nævnte Station for at studere Indianer-Sproget. Hans Elegi har følgende Titel: »In Fratres Sororesque beatae memoriae, quos ut sacrificium pro nobis Salvator noster Deusque, T. O. M. Sibi Mahoniae offeri passus est Die XXIV Nov. MDCCLV.« og gjemmes i Arkivet i Bethlehem.

5. Hans Martin Kalberlahn drog som Læge med de første Kolonister til Wachau 1753. Hans Alder angives da til 31 År, og som hans Fødeland Norge. Han har Æren af at have anlagt en »Hortus medicus« i Bethabara, og bragte ved sin Dygtighed mange Mennesker til den ny Koloni for at søge Lægehjælp. Han døde under Tyfus-epidemien i 1759. Den 30te Maj 1759 kom Cathrine

Kalberlahn til Wachow, om hans Søster eller Hustru, vides ikke.

1754 ankom 56 ugifte Mænd til Bethlehem under Ledelse af Gottlieb Pezold, deriblandt følgende Danske og Norske (foruden nogle, om hvem nærmere Oplysninger savnes):

1. Jens Wittenberg, født 1719 i Christiania, var Skolelærer i Bethlehem samt Formand i Pungmagernes Værksted i de ugifte Brødres Hus. Døde 1788.

2. Niels Mors, født 1727 på Øen Mors, »nær Jylland i Danmark«, arbejdede på de ugifte Brødres Farm i Bethlehem, hvor han døde 1777. Tiden for hans Ankomst findes ikke angivet, så han muligvis er kommen senere end 1754.

En Mand, der også har en vis Forbindelse med Danmark, skal her nævnes, nemlig Heinrich Wilh. Schemes født i Urholdsen (?) 1726 og Søn af en Officer. For at undgå militær Tjeneste i Danmark gik han til St. Croix, hvor han blev Mesterknægt på en Plantage. Her mødte han Brødremissionæren Fred. Martin, der fik stærk Indflydelse på ham. Schemes kom første Gang til Bethlehem 1752, gik siden til Jamaica og Surinam, hvor han hjalp til ved Missionens verdslige Gjøremål. 1775 kom han atter til B., hvor han døde 1777.

II. Fra 1760 til 1790.

1761 i Oktober, under Ledelse af Nathanael Seidel, ankom en stor Flok Emigranter til Bethlehem, deriblandt ikke mindre end 9 ordinerede Mænd. Af Danske nævnes A. Langgaard, John Arboe, Amadeus P. Thrane og Matthias Tommerup.

1. Angående A. Langgaard kan oplyses, at hans eneste efterlevende Barn af andet Ægteskab, Datteren Susanna Elisabeth L., der roses som en ualmindelig dygtig og begavet Kvinde, var Lærerinde ved Pigeskolen i Bethlehem til 1785 (hendes Moders Dødsår). 1792 blev hun

gift med Pastor Samuel Kramsch, Søn af en luthersk Præst i Schlesien, hvor han var født i 1758. Han var kommen til Amerika i 1783, da han blev Professor ved Nazareth Hall. 1792 drog han som Præst til Hope i N. Carolina († 1824). Både han og hans Hustru interesserede sig levende for Botanik.

2. Johan Arboe er, ifølge hans Selvbiografi, født 6. Juni 1713 i Sørup i Angel. 6 År gammel fik han de sorte Kopper, der tilredte ham så ilde, at han blev udygtig til alt strengt Arbejde. 15 År gammel blev han ansat som Medhjælper ved den store Skole, hvori han selv havde gået, og 18 År gl. blev han Enelærer ved en Landsbyskole, hvorfra han i 1737 blev kaldet til anden Lærer ved den tyske Skrive- og Regneskole i Flensborg. 1738 kom en Del Studenter hjem fra Jena; sammen med en af Byens Præster begyndte de at holde Opbyggelsestimer, ved hvilke mange Mennesker bleve vakte. Arboe gik til at begynde med ikke med til disse Møder, før han i 1739 blev ledet dertil ved en Drøm. Ved samme Tid kom han til at tale med Folk, som kjendte noget til Brødremenigheden og havde besøgt Pilgerruh, fik flere herrnhuttiske Skrifter at læse og begyndte nu at prædike for Børnene i Skolen, blev derfor flere Gange anklaget både for Konsistoriet og Magistraten, ligesom nogle af Præsterne i Byen ivrede mod sådanne, som havde »den nye Tro«, og særlig da mod Arboe. »Weil aber der Herr Consistorial-Rath, der erste Bürgermeister und 2 andere Prediger erweckte Leute waren, so erhielten die Verfolger ihren Zweck nicht«. Arboes Fader, der måtte lide meget for hans Skyld, erklærede, at han ikke mere vilde anse ham for sin Søn. — Han havde stor Lyst til at gå til Herrnhut, hvilken blev forstærket ved Samtale med Folk, som standsede i Flensborg på Rejsen fra Herrnhut til Kjøbenhavn. Efter megen Vaklen frem og tilbage slog han op i sin Bibel, hans Øje faldt på Ezekiel 12, 2—4, og hans endelige Beslutning var fattet. Han søgte Afsked fra sit Embede, som han efter mange

Vanskeligheder endelig fik i Begyndelsen af 1742. Konsistorialråden og de vakte Præster i Byen bad ham endelig at blive; førstnævnte tilbød ham Plads i sit Hus, vilde skaffe ham en anden og bedre Lærerplads, osv. — intet hjalp: Arboe vilde til Menigheden. Da han var rejsefærdig, blev en »Broder Carl Friederich«, der var på Rejse fra Kjøbenhavn til Herrnhut, tagen tilfange af Soldaterne udenfor Flensborg. A. som særlig arbejdede for C. F.s Befrielse, matte af den Grund opsætte sin Rejse, så han først den 11te Septbr. 1742 kom fra Flensborg og nåede til Herrnhut den 24de. Her, hvor han så længe havde ønsket at komme, følte han sig i Begyndelsen meget ilde, hvilket imidlertid ved Brødrenes kjærlige Omgang snart blev anderledes. Fra sin Ankomst til Herrnhut indtil 1760, da han fik det Kald at gå til Pennsylvanien, gjorde han Tjeneste på forskellige Steder som Lærer, Sekretær for Grev Zinzendorf, Registrator osv. Inden Afrejsen til Amerika blev han den 16de Febr. 1761 ordineret til Diakon. I Bethlehem var han Forstander for de ugifte Brødre og som sådan tillige Medlem af »das Aufseher-Collegium«. Han søgte og fik Borgerret i Pennsylvanien 1768. Han døde i Bethlehem den 11te December 1772. »The eminently capable John Arboe« kalder Levering ham. R. Rau, som har skaffet mig en Afskrift af Arboes Selvbiografi, oplyser, at han var halt og af et meget heftigt Gemyt.

3. Amadeus Paulinus Thrane har ikke efterladt sig nogen Selvbiografi. Det »Nachruf«, som blev forfattet i Anledning af hans Død, giver følgende Oplysninger om hans Levnet: »Vor kjære, salige Broder blev født i Aalborg i Jylland den 21. Decbr. 1718, hvor han i Året 1740 tilligemed flere Studiosis blev opvakt og kom i Forbindelse med de opvakte Præster på hin Egn, hvorved den kjære Frelser bragte ham til Menigheden i Wetterau 1743. Han blev den 21de Juni 1744 i Herrnhag optaget i Menigheden, og 1745 gik han sammen med Menigheden til den hellige Nadvere. Den 15de Septbr. 1748 blev han

i Herrnhaag antaget til Akoluth. Han tjente med stor Troskab og Nåde Børnene i Skolen både som Opsynsmand og Lærer, indtil han den 6te Novbr. 1749 drog med de første Seminarister til Barby. 1750 kom han som Chorchjælper til de ugifte Brødres Chor i Herrnhaag, og blev der, til de sidste Brødre forlod Stedet. 1752 kom han som Chorchjælper til Gnadenfrey, hvor han tillige hjalp Præsterne ved Menighedens Betjening og nød i 8 År både sit Chors og Menighedens Kjærlighed. Den 17de Decbr. 1753 blev han i Gnadenfrey ordineret til Diakon og 3die Juli 1758 til Presbyter. På sin Årsdag, den 21de Decbr. 1760, fik han Kald til at gå med Br. Nath. Seidel og hans Selskab til Pennsylvanien og tjene som Præst i Bethlehem. Godt en Måned efter sin Ankomst blev han gift med Præsteenken Anna Maria Benzien, Datter af Jakob Neisser, en af de første mähriske Brødre, som kom til Herrnhut. Hun havde 2 Børn af 1ste Ægteskab, deriblandt Sønnen Christian Ludvig Benzien († 1811), en af Brødrekirkens dygtigste Præster. I sit Ægteskab med Thrane blev hun Moder til en Datter, A. Pauline Thrane (f. 1763, † 1772). — Thrane vedblev at være Præst i Bethlehem til sin Død den 19de April 1776, og var ualmindelig elsket af Menigheden og hele Kolonien for sit hjertelige Væsen, sin Dygtighed som Taler og Sanger og sin Iver for Menighedens Vel. Hans Hustru overlevede ham til 1783. Thrane var udset til at skulle gjøre en Visitationsrejse til Vest-Indien, men døde forinden¹).

4. Matthias Tommerup var født i Holstebro, var Gørtler og Klokkestøber af Profession. Da han i 1761 var kommen til B., anlagde han et Støberi i Kjælderens under de ugifte Brødres Hus, som var hans Hjem. Fra dette hans Værksted fremgik flere Klokker, som nu har historisk Interesse og udførlig beskrives i Biskop Leverings

¹) Se Lawaetz: Br. Mgh.s Mission i Dansk-Vestindien, S. 68.

anf. Skr. Tommerup døde 22. Febr. 1778 som »ledig Broder«.

1762 ankom til Bethlehem en Skomager, Christian Christensen, født i Christiania 1718. Han havde tilbragt en Del År i Herrnhag og Holland. Døde ugift 1777.

1780 ankom Jeppe Nielsen, født »i Holsten« 25. Januar 1726. Han drog til Salem, N. Carolina, hvor han døde kort efter sin Ankomst.

1786 kom Jørgen Andersen Eising, født 1759 i Frørup i Nordslesvig. Han købte en Farm i Nærheden af Bethlehem. Døde 1831.

Foruden disse, hvis Ankomsttid kjendes, kan nævnes følgende Danske, som levede i Kolonien i North Carolina:

1. Niels Pedersen, som 1766 var med til at anlægge Byen Salem i N. C. Han førte Dagbogen og hjalp til ved Gudstjenesten.

2. Jens Schmidt, født på Sjælland 25. Juli 1731, var ligeledes med ved Grundlæggelsen af Salem 1766 og døde der 12. Marts 1781.

3. Tyge (eller Tøger) Nissen, født i »Gestrop, Holsten«, 14. Marts 1732, blev Præst for Menigheden i Friedland i N. C. (som var grundlagt af Jørgen Sølle) fra 1775 til 1780. Han døde i Salem 20. Febr. 1789. Der findes Nissen'er i Salem og Omegn — vistnok hans Efterkommere — indtil denne Dag.

1791 nævnes blandt de nyankomne Niels Tillofsen (eller Tollofsen). Han blev Forstander (warden) for Menigheden i Nazareth, hvor han døde 1808.

III. Danske iblandt »Irenes« og andre Menigheds-Skibes Besætninger.

I det foregående er nævnt, at Br. Menigheden havde sine egne Skibe, som førte dens Kolonister osv. til Amerika. Blandt disse »Kirkeskibe« kan nævnes Skibet »Irene«. Fra 1748 til 1757, da dette Skib blev taget af en fransk Kaper, gjorde det 14 Rejser over Atlanterhavet. Dets Afløser,

som byggedes under Tilsyn af nedennævnte Kaptajn Chr. Jakobsen og vist til Dels for hans Regning, blev færdigt 1760 og fik Navnet »Hope«. — Som det var at vente, fandtes der ikke få danske og norske Sømænd blandt disse Skibes Besætninger. Blandt »Irenes« Mandskab (1748) nævnes således Danskerne Christian Jakobsen (Styrmand), Andreas Schout (Styrmand), Martin Christensen, Peter Petersen (norsk), og noget senere Just Jensen og Hans Nielsen. — Vi skulle nu gjøre nærmere Bekjendtskab med nogle af disse Sømænd.

1. Christian Jakobsen, af hvem der desværre nu ikke eksisterer nogen Selvbiografi, var, ifølge Oplysning fra Biskop J. M. Levering, født i Danmark 1726¹). Han opholdt sig 1748, da han gik med Skibet »Irene« som Styrmand, på Staten Island ved N. York. Fra samme Tid regnes han som Medlem af Br. Menigheden. Han foer med nævnte Skib som Styrmand til 1755, da han afløste Nicolas Garrison som Skibets Kaptajn. Da »Irene« i November 1757 blev taget af en fransk Kaper, var Jakobsen tilligemed flere af sit Mandskab en Tid i fransk Fangenskab. Befriet herfra gik han til London, hvor han købte »Concord«, med hvilket Skib han lykkelig nåede N. York i Septbr. 1759. Med nævnte Skib gjorde han flere Rejser, til han i 1761 blev Kaptajn på det nye Skib »Hope«. Han førte det til 1766, da han trak sig tilbage fra Sølivet og nedsatte sig på sin Ejendom nær Byen Port Richmond på St. Island. Kirkebogen i New-Dorp, Staten Island, indeholder følgende: »Den 4de Marts 1766 blev Christian Jakobsen og Anna van Deventer, efter 3 Gange forudgaaet Tillysning, forenede i Ægteskab i den treenige Guds Navn af Pastor H. Garnbold i 6 Vidners Nærværelse«. — Den 18de Jan. 1782 om Natten blev Chr. Jakobsen dødelig såret af en engelsk Soldat, der var brudt ind i hans Hus

---

¹) Der kan være en vis Sandsynlighed for, at han var en Broder til Præsten Jacob Jacobsen i Dreslette, der døde 1809.

for at stjæle, og som Jakobsen overraskede. Han døde kort efter og ligger begravet i van Deventernes Gravsted på Staten Island. Samme Nat Jakobsen blev skudt, skete der Indbrud i Br. Menighedens Præstebolig og dens Papirer bleve stjalne, Grunden til, at nøjagtige Oplysninger om Jakobsens Fødested osv. nu savnes. Kaptajn Jakobsen («the able and experienced seaman» kalder Biskop Levering ham) var en i Brødrekirken meget anset Mand, hvis Navn man atter og atter møder i dens Skrifter.

2. Andreas Schout¹⁾ var født i Kjøbenhavn den 12. Maj 1700. Efter at have været i Kjøbmandshandel i sin Fødeby, drog han som ung Mand til Holland, hvor han blev Sømand, Styrmand og tilsidst Kaptajn. 1737 kom han i Tjeneste hos den bekjendte Æventyrer, Kong Theodor på Corsika (Baron Neühof) og blev Kommandør på et Skib med 10 Kanoner. Senere lod han sig i Holland hyre til russisk Tjeneste som Kaptajn, kom til Reval, hvor han blev kjendt med Brødremenigheden. Efter sin Afsked fra russisk Tjeneste sluttede han sig i Holland til Menigheden og fik Tjeneste som Styrmand på dens Skib »Irene«. — Da Skibet blev taget i 1757, tilbragte Schout 9 Måneder i fransk Fangenskab, men fandt Vej tilbage til Amerika, hvor han i Bethlehem gjorde Tjeneste som Politi og Cicerone til sin Død i 1763. — Schout var i Bethlehem en Tid i 1754. Da havde Byens vise Fædre bestemt, at der skulde bygges en Båd, som kunde føre Koloniens Produkter ad Flodvejen til Philadelphia og bringe sådanne Varer med tilbage, som man trængte til. Schout og en anden Sømand fra »Irene«, Peter Brink, bleve udsete til at undersøge Flodløbet til Philadelphia. Deres Rapport må have været favorabel. Der blev bygget en Flodbåd, som Schout og Brink tilriggede. Da den, den 27. Sept. løb af Stabelen, fik den Navnet »den lille Irene«, og der holdtes stor Fest i Byen i Dagens Anledning. Den løb

¹⁾ Navnet skrives Schaut og Schaute. Se Personalh. Tidsskr. 3. R. VI. Kirkehist. Saml. 5. R. II.

nogle Småture op og ned ad Floden med Byens Honoratiories, — alt gik udmærket. Den 6te Novbr. sejlede den til Philadelphia med en Ladning Olie. A. Schout var Kaptajn. Den 16de s. M. kom Kaptajn og Mandskab tilbage — minus Båden. Den var for bred til at kunne føres mod Strømmen til Bethlehem, derfor ladt tilbage i Philadelphia for at sælges. Og således endte den lille Irenes korte Historie. — Biskop Levering omtaler Schout som »one of the most useful and interesting men in this service« : på »Irene«.

3. En ikke mindre interessant Personlighed er Just Jensen (kaldet Jansen). I hans »Testimonium« i Arkivet i Bethlehem fortælles der om ham: »Han er født den 9de Juni 1719 i Kirkesognet Kliim i Aalborg Stift i Nørre-Jylland. I hans spæde År tog en Moster og hendes Mand, der ikke selv havde Børn, ham til sig, opdrog ham i Guds-frygt og holdt ham flittig til Skole. Da han blev ældre, kom han tilsøs, og siden gik han gjerne hvert År som Superkargo for sig selv og sine Slægtninge med Skibe til Norge, om Vinteren plejede han at holde Skole. Ved den sal. Broder Langgaards Vidnesbyrd — han var Præst i Sognet — blev han vakt og sluttede sig på det nøjeste sammen med denne Broder og den sal. Br. Krogstrup. Da der kom en svær Forfølgelse over Br. Langgaard og Krogstrup, blev han også indviklet deri, da han altid åbent tog deres Parti. I en Tid af 2 År blev han af den Grund forfulgt og oftere draget for Retten¹⁾. Da denne Forfølgelsestid blev ham for lang, kom det ham engang under Prædiken for, at han skulde forfatte et Bønskrift til Kongen. Han gik straks ud af Kirken og skrev det, fik 12 andre Beboere i Sognet til også at underskrive det. Han viste dette Bønskrift til Brødrene Langgaard og Krogstrup, og da den førstnævnte gjerne vilde, at nogle Ord i det skulde

¹⁾ Han er vistnok den herrnhutiske Skolemester, som Sognefolkene var utilfredse med (Lundbye a. Skr. S. 116).

forandres, så holdt den sidste bestemt på, at hvert Ord skulde forblive, som det var, og sagde: »Det er ikke Just, der har gjort dette Bønskrift, men den kjære Frelser vil have det således.« — Br. Jansen overgav sit Bønskrift til Biskoppen, om hvem det var bekjendt, at han stod i Nåde hos Kongen, og det blev meget nådigt optaget. — Men Dommerne på Egnen, der havde sat Forfølgelsen i Gang, bleve meget vrede, da de hørte, at der var indgivet et Bønskrift. Endelig kom en kongelig Fiskal og undersøgte Sagen, hvorved Broder Jansen blev frikjendt. Men Brødrene Langgaard og Krogstrup forlode Landet og drog til Menigheden. Br. Jansen blev ved med at holde Skole i Sognene om Vinteren, indtil der ved kongelig Forordning blev oprettet en ordentlig Skole på Egnen. Biskoppen vilde gjerne ansætte Jansen ved denne Skole, men han kunde ikke beslutte sig til at tage derimod. Under hans Tjeneste i Skolen har Frelseren — det bevidnede han ofte — vist ham megen Nåde, og han havde ofte Lejlighed til at være bekymrede Sjæle til Velsignelse, og hans daværende hjertelige Forbindelse med Brødrene Jens Haven, Peter Haven, Niels Søe o. fl. har han ofte med Glæde erindret sig. — I Året 1751 eller 1752 kom han til Br. Menigheden i Holland og boede i de ugifte Brødrers Hus i Zeyst, indtil han blev kaldet til at tjene som Matros på »Irene«, og i de følgende År har han tjent under Kaptejnerne Garrison og Jakobsen på dette som på andre Skibe, — således som det er vore Søskende her vel bekjendt, — indtil han fik fast Ophold i Bethlehem. Her tjente han i nogle År som Medhjælper i Gjæstgivergaarden. Den 19de Novbr. 1766 ægtede han sin nuværende Enke og overtog selv Gjæstgiveriet, som han betjente i 14 År med Flid og Troskab. Hans Ægteskab var velsignet med 4 Børn, 2 Sønner og 2 Døttre, af hvilke en Datter endnu er hos os, hvis Bevarelse i Menigheden lå ham meget på Hjerter, hvilket han ofte bevidnede, særlig i sine sidste Dage. — Han var af Naturen hidsig og opfarende, men

kom snart til Besindelse, og det var hans hjertelige Attrå, at leve Frelseren og Menigheden til Ære og ikke til Skam». — Just Jensen døde i 1790. At give en Skildring af Just Jensen som Kromand eller Hotelvært i Bethlehem under den urolige Revolutionskrig vilde her føre for vidt. Det må være tilstrækkeligt at sige, at »Josts i Bethlehem« var anset for et af de bedste Hoteller i Pennsylvanien, og at dets Vært som Følge deraf havde Æren af at beværte mange højtstående Personer, bl. a. Lady Washington, og selv om man ellers kunde have nok så meget mod de sære Mennesker i Bethlehem, som ikke vilde aflægge Ed, ikke øve sig i Våbenbrug, ikke lære Våben — og derfor måtte betale ublu Skatter og Bøder — ét måtte man lade dem: på deres Gjæstgiveri kunde man få den bedst tillavede Mad, den fineste Vin og en ren Seng at sove i, og dertil flink og venlig Betjening. Just Jensens Navn var derfor kjendt viden om i Amerika i de Dage.

4. Martin Christensen, født i Jylland 1719, optoges i Br. Menigheden i Herrnhag 1746, tjente som Matros på Skibene, der gik til Grønland og Amerika. Døde i Bethlehem i 1750.

5. Hans Nielsen var Matros på »Irene«, da det blev taget i 1767, og døde i fransk Fangenskab.

6. Peter Petersen, født i Norge 1728, sluttede sig til Br. Menigheden i London, var Matros på »Irene«, døde i Bethlehem 1750.

IV. Danske Missionærer begravne i Bethlehem.

1. Henrik Hellert¹⁾, født i Nærheden af Kjøbenhavn²⁾ 1734, var Sejlmager af Håndværk. Efter at have sluttet sig til Br. Menigheden i Herrnhut blev han i 1773 bestemt til at gå som Missionsmedhjælper til Jamaica. Efter to Års Tjeneste der gik han tilbage til Europa, men

¹⁾ Løgstrup: Nord. Missionshåndbog (1889), S. 339, har »Heller«.

²⁾ Samme: »i Ørslev«.

blev i 1787 sendt til St. Thomas for at bestyre Missionsplantagen. På Grund af nedbrudt Helbred kom han i 1795 til Bethlehem, hvor han var Kok i de ugifte Brødres Hus og døde i 1799.

2. Christian Frederik Berg¹), født i Jylland 1774, Missionær 1802—1825, først i Surinam (1802—08), senere i Vestindien. Han kom fra Barbadoes til Bethlehem 1825, to Uger før sin Død. Gift 1808 med Englænderinden Hannah Tempest, med hvem han havde to Sønner, Josef og Charles. Hun overlevede sin Mand i næsten 40 År og døde i Enkernes Hus i Bethlehem i 1864, 91 År gammel. Hendes Søn, Josef Frederik Berg, der var født på Antigua, Vest-Indien, 1812, studerede til Præst, gik siden over til den tysk-reformerte Kirke i Amerika, hvor han blev en meget fremragende Mand, var i længere Tid Professor ved nævnte Kirkesamfunds theologiske Seminarium i Mercersburg, Pa., og siden Præst ved den første reformerte Kirke i Philadelphia. — Dr. Berg var en Stridsteolog, der holdt vågent Øje med hvad han anså for »nye Retninger« både indenfor sit eget Samfund, såvelsom udenfor. Det var således ham, der i 1845 fik sin Synode til at prøve de nye Lærere ved Seminariet i Mercersburg, Dr. Neoin og den senere så bekjendte Dr. Philip Schaff, en Begivenhed, der siden gik under Navnet »Dr. Schaffs trial for heresy«. — Dr. Berg blev aldrig en Ven af den Retning indenfor den tysk-reformerte Kirke i Amerika, som er betegnet »The Mercersburg Theology«. Han var en meget frugtbar Forfatter. Af hans Skrifter kan nævnes: »The Ancient Landmark«, Philadelphia 1840. »Lectures on Romanism«, ibid. 1850. »Oral controversy with a Catholic Priest«, 1843. »Mysteries of the Inquisition«, 1846. »Reply to Archbishop Hughes on the Doctrines of the Protestants«, 1850. »Church and State; or Romes Influence upon the Civil and Religious Institutions of our Country«, 1851. —

¹) Løgstrup a. St., S. 338. Nordisk Missions-Tidsskr. I, S. 288.

Berg døde i New Brunswick, Neu Jersey, den 20. Juli 1871. Han var gift med en Datter af den tysk-reformerte Præst, Thomas Pomp, der var af gammel herrnhutisk Slægt¹).

3. Thomas Langballe²), født i Thisted 4. Januar 1762, blev i 1787 kaldet til Missionen i Surinam, hvor han arbejdede i mer en 33 År. Han var 4 Gange gift 1) med Maria Ester Oertel (1800—1802), 2) med Hannah Warner fra Bethlehem (1805 † s. År), 3) med Gertrud Maria Lorenzen (1807—18), 4) med Maria Salome Meinung, som overlevede ham i mange År. Han døde i Bethlehem 13. Februer 1826. Han sidste Hustru havde en Tid (1804—07) været Lærerinde ved Akademiet i Salem, N. C. Efter Langballes Død blev hun gift med J. C. Ebbecke i Schöneck, Pa., som hun også overlevede. Efter hans Død blev hun Forstanderinde for Enkernes Hus i Bethlehem, hvor hun døde 1862. Langballe efterlod sig ingen Børn.

4. Sarah Møller, født i Frørup i Nordslesvig 1761, blev i 1794 gift med Missionær Georg Zorn på St. Croix, der døde 1. Jan. 1807³). — I dette Ægteskab blev hun Moder til Sønnen Jakob Zorn, der siden blev en berømt Missionær på Jamaica, hvor han døde i Maj 1843, et halvt År før sin Moder, der 1809 var bleven gift med Missionær Johan Kummer, der døde 1831⁴). Efter hans Død kom hun til Amerika, hvor hun gjorde Tjeneste som Diakonisse og Forstanderinde til sin Død 1843, da hun var 82 År gammel. Hun ligger begravet i Bethlehem. En Sønesøn af hende, Søn af ovennævnte Jakob Zorn, Josef Theofilus Zorn, født på Jamaica 1841, studerede Theologi i Bethlehem, hvorfra han drog som Missionær til sin Fødeø. Herfra kaldtes han i 1877 til Præst i Salem og Forstander

¹) Se Herringshaw: »Dictionary of American Biography« Pag. 106 samt Artiklen »Mercersburg Theology« i Schaff-Herzogs Encyclopædie.

²) Hans Biografi findes i Nord. Missions Tidsskrift 1893, S. 163 flg.

³) Se Lawaetz: Mission i Dansk Vest-Indien, S. 129 flg.

⁴) Om ham se Lawaetz a. Skr. 103 flg.

for Akademiet dersteds. Han omordnede og udvidede Akademiet og gjorde det til en Skole, svarende til Nutidens Fordringer. Fra nævnte Post resignerede han 1884 og gik til Pennsylvanien, hvor han en Tid sammen med sin Svoger forestod Nazareth Hall. Senere forlod han Brødrekirken, lod sig omordinere i den amerikansk-episkopale Kirke, i hvis Tjeneste han nu er. Han boer i Ticonderoga, N. York.

5. I Emaus, Pa., sydvest for Bethlehem, ligger Johannes G. Hoyer, født 1782 i »Wannerup« (Vamdrup?) begravet. Han var Missionær i dansk Vestindien 1811—20¹).

V. To danskfødte Biskopper i Brødrekirken i Amerika.

1. John Christian Jakobsen er født i Burkal ved Tønder 1795. Hans Fader, der stod i Diasporaens Tjeneste som Missionær, flyttede snart efter Drengens Fødsel til Skjern på Jyllands Vestkyst, hvor den unge Jakobsen tilbragte de første 6 År af sit Liv. Derfra kom han til Menighedsskolen i Christiansfeldt og 8 År derefter til den højere Skole i Niesky. Da han her havde fulden sit theologiske Studium, fik hans Fremtidsbane en hel ny Retning ved et Kald fra Amerika, der kom til ham som en fuldstændig Overraskelse. Han tog mod dette Kald, kom til Amerika 1816 og blev Lærer ved Nazareth Hall, hvor han tilbragte de næste 10 År af sit Liv. 1826 ægtede han Ann Lisette Schnall, født 1806 i New Fairfield, Canada, hvor hendes Fader virkede som Missionær blandt Indianerne. Samme År rejste Jakobsen med sin unge Hustru til Bethania i North Carolina, hvor han var kaldet til Præst. Her virkede han til 1834, da han tog imod Kald som Forstander for det kvindelige Akademi i Salem, som han forestod i 10 År, i hvilken Tid Skolen gjorde kjendelig Fremgang. I hans første År havde den 77 Elever, i det andet steg Anlallet til 137, og i 1838

¹) Løgstrup a. Skr. S. 340, jfr. Lawaetz a. Skr. S. 129.

havde Skolen 195 Elever med 19 Lærere og Lærerinder. Som Følge af denne store Tilgang måtte Skolens Bygninger betydelig udvides, hvilket gav Forstanderen forøget Arbejde. 1844 blev Jakobsen atter kaldet til Professor ved Nazareth Hall og Forstander for det theologiske Seminarium. I 1849 blev han Medlem af »Provinds-Ældste-Konferencen«, hvis Præsident han var i 18 År. I Lititz blev han i 1854 ordineret til Biskop og tjente som saadan til 1867, da han på Grund af Alder og Skrøbelighed trak sig tilbage fra aktiv Tjeneste, efterat han havde tjent Kirken i Amerika i omtrent 51 År. Hans tre sidste Leveår var en blid og stille Ventetid, der endte med hans Død på Taksigelsesdagen (sidste Torsdag i Novbr.) 1870. Hans Hustru overlevede ham til 1883. De ligge begge begravede i Bethlehem. Blandt deres Børn kan mærkes: H. A. Jacobson, Professor i Bethlehem, og Edward Hastings J., der døde som Læge sammesteds 1896. En Datter er gift med Biskop, Dr. theol. Edward Rondthaler i Salem, N. C., og har sit Hjem i det Hus, som hendes Fader byggede i 1841.

Anm. Biskop Jakobsen er altså en Søn af den Emissær Jens Jakobsen, Skomagervend fra Kjøge, som er omtalt i Khist. Saml. 5. R. I, 287—306. Jfr. Nygård: Kristenliv i Danmark, S. 65, og Lundbye, Herrnhutismen, S. 106 fig. — Sønnens Døbenavn var vistnok Jens Christian. Her i Amerika er Jens blevet til John, ligesom Jakobsen er blevet til »Jacobson«. Der findes et smukt Billede af ham i Leverings Bog, S. 728.

2. Georg Frederik Bahnson var født i Christiansfeldt 16. Decbr. 1805 og døde i Salem, N. C. 11. Septbr. 1869. 1834 afløste han J. C. Jakobsen som Præst for Menigheden i Bethania, N. C. 1838 blev han kaldet til Professor ved Seminariet i Bethlehem og gjorde tillige Tjeneste som Hjelpepræst ved Menigheden dér. 1842 blev han ordineret til Presbyter og var Præst for Menigheden i Lancaster, Pa. Senere kom han atter til Syden og var derfra Delegeret ved den vigtige Synode i Herrnhut 1848 (som ovennævnte Jakobsen også deltog i), da den amerikanske Afdeling af Brødrekirken, der hidtil havde

stået fuldstændig under den europæiske Unitets-Ældste-Konferenses Kontrol, opnåede mere Uafhængighed i sine egne Sager. 1849 blev B. valgt til Medlem af den sydlige Provinds-Ældste-Konferens, hvis dygtige Præsident han var fra 1858 til sin Død. 1860 blev han ordineret til Biskop og boede som sådan i Salem til sin Død. — Det var i den amerikanske Borgerkrigs tunge Dage, da Broder stod mod Broder og mer end ét Kirkesamfund i Amerika splittedes på Grund af forskjelligt Syn på Slaverispørgsmålets Løsning. Ikke mindre end to af Biskop Bahnsons Sønner var med i Krigen — på Sydstaternes Side.

Det er ganske mærkeligt, at da Brødrekirken i Amerika siden 1848 kom ind på en hel ny Bane, indtog J. C. Jakobsen en af de mest fremragende Stillinger i dens nordlige, og G. F. Bahnson i dens sydlige Afdeling. — Efter et Billede at dømme, som findes i Clewels Bog S. 238, har Bahnson været en ualmindelig smuk Mand, ligesom han har efterladt sig et smukt Navn i sin Kirke.

* * *

John Christopher Eilerts, født 1753 i »Hienthal Norway«, havde studeret Theologi ved Universitetet i Kjøbenhavn og siden holdt Skole i Christiansfeldt. 1791 blev han kaldet til Lærer ved Drengeskolen i Bethlehem, hvor han døde i 1822. Han var ugift og roses som en Børneven og »excellent teacher«. Han var vist en Søn af Provst i Øvre-Telemarken og Sognepræst til Hierdal (Hjertdal), Hr. Jens Eilert (eller Eilertz), der døde 18. Decbr. 1765, og formodentlig en Sønesøn af Mag. Johan Christopher Jakobsen Eilertz i Ringkjøbing († 1721)¹⁾.

* * *

Idet jeg ser tilbage på den Række af Landsmænd, der fik deres Virksomhed i Brødrekirken i Amerika, kan jeg ikke andet end føle noget af den dragende Magt, som dette

¹⁾ Se Personalh, Tidsskr. 1. R. IV, 288. Wiberg II, 620.

underlige Brødresamfund har haft over Hjerterne rundt om i Verden; thi om nævnte Magt bærer Listen på sin Vis et stærkt Vidnesbyrd. Men dernæst forekommer det mig, at Listen bærer fordelagtigt Vidnesbyrd om det lille Folk, som disse Personer stammede fra, og derved indirekte om den Kirkes Dygtighed, som de skyldte deres tidligste Opdragelse og Uddannelse. Uden her at indlade mig på Afgjørelsen af Spørgsmålet angående Brødremenigheden: »Sekt eller Ikke-Sekt«? mener jeg at have historisk Ret til at sige, at i dens særlig zinzendorfske Periode — og det var nok den mest virksomme — optrådte den i Danmark som en Sekt og med sekteriske Lærdomme og Praxis, og den havde en Sekts Evne til at drage de vågne og virksomme Mennesker til sig, at de måtte blive noget ganske »aparte«, »specielt«, osv. — Det forekommer mig, at man i nyere Tid i Danmark har været ikke så lidt tilbøjelig til at overse dette og så glemme, at vore Forfædres Tid er ikke vor, så lidt som deres Tankegang er vor. Og selv om vi mene at kunne se nok så mange og nok så slemme Inkonsekvenser i deres Tankegang: Vi kan nu engang ikke blive deres Skolemestre og vilde kun spilde Tiden ved at forsøge derpå som på andet umuligt.

Smaastykker.

XIV.

Luthers sidste Brev til Kong Christian III.

Ved *H. F. Rørdam.*

Dette Brevs Existens har hidtil kun været kjendt af Kongens Svar af 3. Marts 1546, der aldrig kom Luther til Hænde, da han jo allerede døde den 18. Februar s. A. Svaret findes trykt i Aarsberet. fra det Kgl. Geh.-Archiv I, 242 efter en Registrant i Rigsarkivet, hvor det har følgende Paategning: »Dies letz Schreiben hat der gute fromme Luther in dieser Welt nicht gelesen«. Om det Brev fra Luther, der har fremkaldt Svaret, bemærkes hos Burkhart, Luthers Briefwechsel, S. 493: »Fehlt bis jetzt«. Heldigvis kan Mangelen nu udfyldes. I Rigsarkivet i Kbhvn. har jeg nemlig fundet en meget gammel Afskrift af Brevet. Det viser, at Luther, skjønt han følte sig Døden nær, dog havde bevaret en god Del af sit gamle Humor, der her fremtræder i Anledning af, at han kunde give Kong Christian Underretning om, at Hertug Henrik af Brunsvig, til hvem Katholikerne satte stort Haab, under den schmalkaldiske Krig havde maattet overgive sig til Protestanternes Fører, Landgrev Philip af Hessen, da hans egne Krigsfolk havde sat sig op mod ham (Ranke, Deutsche Geschichte IV, 264 f).

Dem grosmechtigen (etc.) Herrn Christian zu Denemarck, Nordwegen, der Wenden und Gotten König, Hertzogen zu Schleswig (etc.), meinem gnedigsten Herrn.

Gnad und Fried im Herrn, vnd mein arm Pater noster. Grosmechtiger, Durchleuchtigster, Hochgeborner, gnedigster König vnd Herr, Ich dancke gantz vntertheniglich E. Kö. Mayt. für die

funffzig Taler zu meinem Teil so gnedichlich zugeschickt, wie denn die andern beide, D. Pomer vnd M. Philipps, das ire Theil auch haben empfangen. Es hat auch D. Pomer E. K. M. Verschreibung zuor vns gegeben von der Butter vnd Heringen wieder hienein zu E. K. M. schicken wollen, welches ich acht geschen sey.

Dass aber E. K. M. eine neue Verschreibung auf die funffzig Taler solten geben, acht ich für mich vnnötig, denn E. K. M. bey mir, ia bey vns allen, solchen gewissen Glauben wol haben, das wir auch einem Wort oder einem Wincken E. K. M. wol gleuben.

Zu dem das ich teglich nu auff der Gruben gehe, vnd meiner letzten Stunde warte, nicht fast hoffe hinfurt solch Geschenck von E. K. M. zu empfaen. Vnd ist auch genug gewest, denn wir E. K. M. Christlichen vnd gnedigen Willen vnd That gnugsam erfahren, ob gleich die Befehlhaber ettwa mit den Heringen vnd Buttern wieder E. K. M. Willen vnd Befehl an vns sich erzeigen, so haben doch E. K. M. mehr denn genug gethan, des ich mich gegen E. K. M. höchlich bedancke.

Newer Zeitung hab ich itzt nicht, denn E. K. M. zuor wissen, wie Gott den H. zu Brunswig hat gestrafft, das er gefangen ist, das ist, sein zerstrewet Heer vber aus erzurnet, streiffen hin vnd wider in Landen bey Brunswig, drewen vnd fluchen dem Kurfursten zu Sachsen vnd dem Landgrauen vber die masze.

Zu Rom hat der Bapst vnd die Cardinel groszen Triumph gehalten; sind die Büchsen auf der Engelburg, Feur, Fackeln ved Glocken vnmüszig gewest, vnd der Freuden vnd Bancketirens reicher Schall gesehen vnd gehört, denn sie waren (: auch von vnsern Nachbarn :) getröstet, das H. Heinrich im Anzug war; es weren nu gewisslich die Ketzler ausgerottet, vnd der Romischen Kirchen Friede vnd Ruge geschafft.

Darauff hat die Heiligheit zu Rom einen Legaten abgefertiget an H. Henrichen, der ihm dancken vnd Glück wünschen solt, mit Anbietung zwentzig Tausent zu Fusze vnd drei Tausent zu Rosse, und Gelt dazu.

So nun derselbe Legat gen Trent kompt, begegnet ihm das Geschrey vnd Schrift, das irer Trost gefangen sey, vnd ire Hoffnung in der Aschen liege. Er aber wider zu rüch vnd

bringt klägliche Mehre den heiligsten Vetern. Also hat Gott den vnmuszigen Buchsen vnd Glocken zu Rom wiederumb Feiertag geschafft.

Im Niderland zurnen die Pfaffen vnd Munche mit vnserem Herrn Gott, denn durchs gantze Niderland hat man alle Tag viel Tausent Messe für H. Henrich gehalten, bis auf die Stunde, da sie erfahren, das er gefangen sey, vnd ire Messen verloren sind. Da wundern sie vnd murren, warumb Gott so groszen Gottesdienst vnd so viel Messen veracht habe, das er sie nicht erhöret hat, so sie doch gewis waren, die Messen solten H. Henrich helffen vnd die Ketzer vertilgen. Also hat sich der liebe Gott gantz vbel verdienet vmb die heiligen Messknecht; wir aber dancken Gott, das er auch hierin sich mercken leszt, wie ihm dis lesterlich Messwerck nicht gefellet.

In Francken zu Hasfurt am Meyn hat der Pharher in der Predigt gebeten vnd das Volck vermanet: lieben Leute helfft mir bitten für den Hertzog von Brunswig, dass im Gott Sieg gebe; denn wo er obligt, so wird man drey Hertzogischen (:so nennen sie vnsers gnedigsten Herrn Leute, ire Nachbar:) vmb einen S geben, wo er unterligt, so wird man funffzehen Pfaffen vmb einen Heller geben.

Solche[s] schreib ich E. K. M., wiewol ich acht, E. K. M. werde das alles vnd mehrs von andern vernommen haben. Doch habs ich auch wollen anzeigen. E. K. M. werden mir mein Geschwetz wol gnediglich zu gut halten.

Sonst schreibt man: Es sollen aus Welschland sechzig tausend halbe Haken geschickt sein dem Keiser. Das macht selzam Gedancken; aber es wird gedeutet, als gelte vns nicht, sonderlig weil H. Henrich vnter des gefangen ist.

Es sollen auch beide, Römische König vnd Key. Mayt. seer schwach sein; weis niemand, wem oder was zu gleuben. Denn H. Henrichs exempel macht viel Bedenckens, der so plötzlich vnd so gewaltig daher gezogen ist wieder Keiserlich Mandat in des Reichs Friedstand.

Wol an, Gott sey forter mit vns, wie Er dismal greifflich gewesen ist, vnd gebe Gnad, das die groszen Heubter erleuchtet werden, vnd wir dis Teil vns auch teglich bessern und danckbar seien für seine vnauszprechliche Gnaden vnd Gaben.

Demselben befehl ich mit ernstem Gebet in sein gottliche reiche Gnade E. K. M. sampt der iungen Herrschafft, Landen vnd Leuten, zeitlich vnd ewiglich, Amen. Den xiiii Ianuarij Anno M. D. XLVI.

E. K. M.

Vntertheniger
Martinus
Luther.

XV.

Salmedigteren Thomas Hansen.

Af Sognepræst *John Hansen* i Gislev.

Som bekjendt findes der i H. A. Brorsons »Troens rare Klenodie« 1ste Udg. 1739 to Passionssalmer: »Ak, hvorledes skal jeg skue alles Liv at være død«, og »I Jesu Saar er al min Salighed« under Mærket T. H. De findes inde i selve Bogen blandt de andre Passionssalmer, men i senere Udgaver findes de bag i Bogen i »Et lidet Tillæg af mine Brødrer og en anden kier Vens Psalmer.« De er i »Troens rare Klenodie« optagne af et Hæfte, der i 2det Oplag udkom i Tønder 1735: »Nogle Paszions-Psalmer, Udgivne af H. A. B. Nøiere igiennemseet og formeeret. Trykt udi Vaysen-Huset og paa dets Forlag af Herman Henrich Rotmer.« Første Oplag, der maaske er udkommet samme Aar, eller i hvert Fald ikke tidligere end 1734, kjender vi ikke. Salmerne staar i Slutningen af Hæftet og siges at være »sammenskrefne af T. H.« I Pontoppidans Psalmebog findes de som Nr. 95 og 96 under Salmerne om Jesu Begravelse, og i Guldbergs Psalmebog — noget ændrede — som Nr. 437 og 438. I »Evangelisk-christelig Psalmebog« findes de, — aldeles omarbejdede af Riber, som Nr. 145: »Jesu, du den gode Hyrde«, og Nr. 151: »I Jesu Død og al den Kval, han led«.

Men hvem var T. H. eller Th. H., i hvilken Form Mærket ogsaa findes?

Professor, Rektor A. W. Brorson siger (»Nogle af sal. Biskop Hans Adolph Brorsons Psalmer« 1823, S. 27), at »salig Pastor Hansen i Randrup [ø: T. H.] i Riber Stift var i Slægt med Familien Brorson. Hansen hed han; men Præst i Randrup har han ikke været, thi Præsterækken i Randrup findes optegnet paa to Tavler, som hænger i Randrup Kirke, og dér findes, som det vil ses af Rækken paa den første Tavle, der nedenfor er aftrykt, hans Navn ikke.

I Brandts og Helvegs »Den danske Psalmedigtning« II, S. 361 siges, at Thomas Hansen, i Følge Beretning fra Pastor Hagen i Mjolden, var Faarehyrde i Apterp i Brede Sogn, og at han flittig besøgte de gudelige Forsamlinger, som holdtes i Randrup af Præsten Brorson. Præsten blev ved denne Lejlighed opmærksom paa ham, og da han fandt, at han var særdeles godt begavet af Naturen, hjalp han ham til at studere, og siden synes han at have havt sit Tilhold i Randrup. Da han havde endt sine Studeringer, blev han Præst i Hygum. — At Th. H. altsaa skal betyde Thomas Hansen, kan vel betragtes som sikkert, skønt jeg ikke kan sige, hvorfra Udgiverne af den danske Psalmedigtning ved, at Th. er = Thomas, men i Hygum (i Frøs Herred) har der ikke været nogen Præst af dette Navn. Præsterækken var fra 1655 til 1777 følgende: 1) Peder Jacobsen Hygom, ordineret 10. Januar 1655, paabegyndte i Foraaret 1655 den første Embedsbog, som findes ved Kaldet. Han flygtede 1659 for Polakkerne med Hustru og Børn til Ribe, hvor hans Hustru og en lille Datter døde. 1660 giftede han sig igjen og havde i sit andet Ægteskab flere Døttre, af hvilke en blev gift i Sognet og to med Nabopræster. Hans anden Hustru døde 1669. Tredie Gang giftede han sig med Kirsten Nisdatter af Hjerndrup († 1733, 87 Aar gl., begravet 11. December). Af tredje Ægteskab findes flere Sønner. 1708 døde den gamle Præst og blev begravet 31. Juli. 2) Jacob Pedersen, f. 7. Nov. 1657, Kapellan hos Faderen i mindst 20 Aar, gift c. 1688 med Karen Buch af Skanderup, Sognepræst 1708, ned-

lagde vist Præstegjeringen 1732 og Provstebestillingen 1733 og flyttede bort, vistnok i Begyndelsen af 1737, da hans Hustru døde. Han selv døde hos Sønnen i Randrup Natten mellem 17. og 18. Dec. 1754. 3) Peder Jacobsen Hygom, f. 28. November 1692, »Klocken ongefær 5«, kaldet til Aarhus Frue Kirke 5. Oktober 1736. 4) Ancher Svenstrup, † 1754. 5) Christian Arnold Dyssel, † 1777.

A. D. Jørgensen (Hans Adolf Brorson, 1887, S. 52) bemærker, at Thomas Hansen i Følge en Notits i Universitetsbibliothekets Eksemplar af 1ste Udg. af »Troens rare Klenodie« synes at have været H. A. Brorsons Børns Lærer.

Med disse Oplysninger har vi hidtil maattet lade os nøje, men under min Syslen med Brødrene Brorsons Historie er det kommen til at staa for mig som sandsynligt, at Thomas Hansen var Præst i Torsted i Hind Herred, eller rettere, at den Mand af dette Navn, som var Præst der, er = Th. H., som har digtet de to Salmer.

Denne Thomas Hansen blev født i Kolding, vistnok i Slutningen af Aaret 1711, døbt blev han i hvert Fald i Kolding Kirke den 3. Januar 1712. (Faddere: Michel Davidsen, Peder Berentsen, Sylvester Huusfogedens Kieriste, Mag. Lemejer). Hans Fader var Skipper Hans Thomsen, og hans Moder hed Anne Cathrine Lauritsdatter. Som en Gjetning fremsætter jeg, at hun var Datter af Laurits Brodersen, Selvejer i Svanstrup ikke langt fra Randrup, hvilken Mand var Broder til H. A. Brorsons Fader, saa at H. A. Brorson og Thomas Hansen altsaa var Søkendebørn. Hvis dette forholder sig saa, kunde det tænkes, at Thomas Hansen i sin Drengetid var kommen til sin Morfader, og han kan da godt have været Faarehyrde i Apterp. Hvordan han saa kom til Studeringerne, kan jeg ikke oplyse, men vist er det, at han blev Student fra Kolding Skole 1734, Theologisk Kandidat blev han i Kjøbenhavn den 29. Januar 1739. Der er saa en Mulighed for, at han er kommen til Ribe, hvor han i H. A. Brorsons Hus kan have været Lærer for følgende af dennes Børn: Broder,

f. 1728, Margrethe Hedevig, f. 1729, Johan Hermann, f. 1730 og Katrine Margrete, f. 1731.

Den 15. Januar 1745 blev han kaldet til Præst i Torsted og ordineret i Ribe den 2. April. Den 22. Juli 1745 blev han i Kolding gift med Mette Jacobsdatter, født 1723, døbt 3. Juni (Faddere: Raadmand Bruun, Hr. Apotheker von der Hart, Mag. Lemeiers Kierste, Jørgen Haars Kierste, Margrete Henrichs Datter). Hun var Datter af Farver Jacob Nielsen Bruun, og med hende havde han to Døtre: Anna Catharina, f. 20. Juli 1746 (gift 6. April 1769 med Seign. Svenning Jensen Yde, Degn for Hurup Menighed i Refs Herred), og Anna Magdalena, f. 1749, døbt 16. November (gift 18. Oktober 1774 med Seign. Hans Krag Brasch, Degn for Tim og Madum Menigheder.

Den 23. Februar 1752 anbefalede Biskop H. A. Brorsou Hr. Thomas Hansen i Indberetn. til Grev J. L. Holstein (se Kirkehist. Samlinger 3 R., V, 712) saaledes: »Hr. Thomas Hansen, Sognepræst for Thorsted Menighed, har et meget ringe Kald, er fattig, men derhos retsindig og flittig i sit Embede.« Anbefalingen er god, om end ikke meget varm; men det kan godt tænkes, at Biskoppen paa Grund af Slægtskabet med Manden ikke har villet gjøre den varmere.

Fattig var Hr. Thomas Hansen, og det var ikke saasært, thi Kaldet var ringe. 1788 ansloges dets Indtægter efter Fradrag af Afgifter og Skatter til 60 Rdl. aarlig. Imidlertid har vistnok baade han og hans Kone havt godt Greb paa Husholdning, thi de kunde, lader det til, slaa sig igennem, og jeg tror, at det er Hr. Thomas Hansen, der har forfattet en i Aaret 1800 paa en Rude i Præstegaarden forefunden Indskrift, saalydende:

Det Thorsted Kald er vistnok meget lille,
men dog det føde kan sin Mand;
enhver, som lever tarveligt og stille,
han her tilvisse leve kan.

Og der blev ikke noget af Forflyttelse til andet Kald, thi allerede i April 1752 døde Hr. Thomas Hansen, 41 Aar gammel og blev begravet den 24de April.

Hans Enke overlevede ham i mange Aar. Hun blev 1753 gift med Eftermanden i Torsted, Hr. Jørgen Andersen Larsen, der døde 1762 (hans Død er ikke tilført Torsted Kirkebog), og 1763 atter med Eftermanden, Hr. Christen Hansen Grønvold, der døde 15. April 1782. Endelig døde hun, »den meget brave og ærværdige Præsteenke«, den 27. Oktober 1799 i et paa Præstegaardens Grund staaende Hus, hvilket hun i mange Aar havde havt til Leje.

Hr. Thomas Hansen var efter alt, hvad der skjønnes, en brav Mand og en dygtig Præst, og som Salmedigter var han slet ikke ringe. Rektor A. W. Brorson siger i det tidligere anførte Skrift, at han ikke har anført nogle af de i Tillæget til Troens rare Klenodie staaende Psalmer, fordi han ikke fandt, at de kunde komme i Betragtning, »de fleste og næsten alle ere maadelige.« Dette gjælder dog ikke Thomas Hansens.

Endelig skal jeg bemærke, at den Formodning, jeg i min Bog om H. A. Brorson og hans Brødre S. 68 har udtalt, at den i et af Kristian den Sjettes Breve til Bluhme (Jens Møllers Mnrmosyne IV, S. 400) omtalte Thomas Hansen skulde være Præsten i Torsted, vistnok ikke er rigtig, thi den der omtalte maa efter al Rimelighed være den Thomas Hansen, der den 1ste November 1737 antoges til Informator ved Vajsenhuset, i hvilken Stilling han døde allerede den 2. Marts 1738.

Indskriften paa den første af de i Randrup Kirke op-hængte Tavler lyder saaledes:

Denne Tavle viser Læseren, naar Luthers Reformation begyndte her udi Randerup Kirke — oprejst Anno 1700 den 3. April De afdøde til Ære og Minde og de Efterlevende til Efterretning. Liste paa Præsternes Navne er saaledes:

Anno 1553 blev Hr. Truls Jacobsen, som var Munk i 16 Aar, reformerit, og var luthersk Præst i 13 Aar.

Anno 1566 succederede Hr. Tyge Bentzen og levede udi 29 Aar.

Anno 1595 Hr. Iver Jensen Præst og levede udi 32 Aar.

Anno 1627 blev Hr. Ole Præst og levede 2 Aar 9 Maaneder.

Anno 1630 blev Hr. Laust Sørensen Præst og levede i 17 Aar.

Anno 1647 Hr. Steen Christensen Præst og levede i 2 Aar 3 Maaneder.

Anno 1649 Hr. Broder Pedersen Pædopolitanus og forestod sit præstelige Embede i 36 Aar.

Anno 1685 Sønnen Hr. Broder Brodersen udi hans Alders 25 Aar, levede siden i 19 Aar.

Anno 1704 blev Ole Holbæk Præst og levede udi 17 Aar.

Begyndelsen af Rækken paa den anden Tavle lyder:

Anno 1721 blev Hr. Hans Adolf Brorson kaldet til Præst og forestod Embedet i 8 Aar til 1729, da han herfra blev forflyttet til Tønder, siden Provst udi Ribe og endelig Biskop over Ribe Stift.

Anno 1729 blev Hr. Jens Jacobsen Hygom Sognepræst for denne Menighed, levede udi dette Embede næsten 33 Aar.

XVI.

Om Brylle Kirkeklokke fra 1376.

Ved *John M. Møller.*

I Danske Atlas (VI, 542) læses en Del af den Indskrift, der fandtes paa Brylle gamle Kirkeklokke, som blev omstøbt 1781. Man har saa siden antaget, at den øvrige Del af Indskriften var gaaet tabt (Kirkeh. Saml. II, 85 og 3. R. IV, 203). Men det forholder sig dog ikke saaledes; i en Indberetning af 16de Juli 1756 fra Pastor R. Balslev i Tommerup (i den Kallske Manuscriptsamling paa det kgl. Bibliotek, 377, 4to) meddeles nemlig følgende:

Paa Brylle Klokke, som skal være vægtig 20 Skpd., findes i den første Linie rundt oven om Klokken:

marie . es . mine . name . min lud . er . gode . beqvame.

I den anden Linie:

mi maecte . meester . ian . de clocghietere . van beverne¹⁾ . in . iar . ons . herren . MCCCLXXVI.

Hvoraaf ses, at Klokken er støbt, og maaske tillige Kirken bygt paa en tiid, da ej allene heele Europa med den sorte død Anno 1350, men og Danmark paa nye ved den Anno 1375 grasserende Pest var meget evacueret. At Klokken er bleven døbt efter de tiiders principia, viiste nafngivelsen; dens Lyd og Klang stemmer ganske overeens med det Skudsmaal, Mesteren har givet den.

XVII.

Alexander Rydberg: Peter Murbecks Virksomhet i Skåne (Lund 1904).

Ligesom der her til Lands i den nyere Tid er vakt en ikke ringe Interesse for de stærke religiøse Bevægelser i første Halvdel af det 18de Aarhundrede, saaledes gjælder det samme vort Naboland Sverig, hvor de samme Rørelser ytrede sig med ikke ringere Kraft, men under vanskeligere Kaar. Et Vidnesbyrd herom afgiver ovennævnte Skrift, der i sin Udførlighed viser en Fordybelse i Emnet og Forstaaelse af det kristelige Livs Ytringer, der giver Fremstillingen Værd som et Kildeskrift, hvortil enhver, der senere vil sysle med kirkelivet i Skaane i det nævnte Tidsrum maa vende tilbage med Tak til Forfatteren for hans omhyggelige Granskning af en af den Tids betydeligste kirkelige Personligheders Levned og Virksomhed.

Peter Murbeck fødtes 1708 i Carlskrona og døde 1766 som Sognepræst i Frillestad og Rødeby i Bleking. Mellem disse to Tidspunkter ligger et Liv viet til Herrens

¹⁾ Sikkert Beveren i Østflandern.

Tjeneste i en Grad som kun faa Menneskers. Nærværende Skrift dvæler dog kun ved den Del af Murbecks Virksomhed, der faldt i Aarene 1724—46 i Skaane (i Malmø, Helsingborg og Helsinglunda), men indeholder for dette Tidsrum et rigt Materiale til Oplysning baade om Mandens ædle, kristelige Personlighed, hans storartede Evner som Opvækkelsesprædikant (han kunde, som P. Wieselgren siger, af Tyve, Drankere og Spottere skaffe Arvinger til Guds Rige) og endelig om den smaalige og uretfærdige Forfølgelse, han blev underkastet, særlig af Domkapitlet i Lund, der under Professor, senere Biskop i Lund (endelig Ærkebiskop i Upsala) Henrik Benzelius's Ledelse synes at have været uden al Forstaaelse af det kristelige Livs Tarv og Trang.

Det kunde bemærkes, at Murbeck stod i Forbindelse med flere Mænd af pietistisk Retning i Kjøbenhavn, som Professor J. F. Reuss, Rasm. Mønich (død som Sognepræst i Vordingborg) o. a. Men da den danske Separatist Jens Christensen Brock (forh. Skolelærer i Jylland) 1737 kom til Malmø og her søgte at udsprede sine støtterupske Anskuelse, ilede Murbeck fra Helsingborg til Malmø for at modarbejde ham og hindre sine fromme Venner fra at lade sig vildlede af Brocks sværmeriske Lærdomme.

H. F. R.

XVIII.

Gravskrifter over Præster i Faxe Herreds Kirker.

Ved Poul Bredo Grandjean.

Rundt i Landets Kirker findes som bekendt ikke faa Ligsten over Præster; ifølge Danske Lovs 2—22—36 skulde nemlig »Præsten og Kirkeværgerne nyde fri Begravelse i Kirken, om de i Bestillingen bortkaldes.« Mange af disse Ligsten have, saavel ved de personalhistoriske Oplysninger, de indeholde, som ved Inscriptionernes hele Form, Krav

paa Interesse og Bevarelse fra Tilintetgørelse, hvilken ellers maatte blive de flestes Lod, da de jo som Regel ligge som Gulvfliser og saaledes slides af Kirkegængerne.

Gravskrifter over Præster i Faxe Kirke findes meddelte i Dr. phil. Pastor Rørdams Afhandling om »Universitetskirken i Faxe« (K. S. 4. R. I) og udelades derfor selvfølgelig her.

I. Kongsted Kirke.

I Kirkens Chor er indmuret i Væggen en hvid Marmortavle indfattet i en Ramme af Sandsten og med følgende Indskrift:

Her under er nedsadt det Jordiske af den i Live velærværdige og høylærde Hr. Valdemar Christian Herbst. Fød 1711 den 23 Sept.¹⁾. Død 1783 den 14 Octr.²⁾. Kaldet 1738 den 9 Maii til Sognepræst for Vester og Øster Egede og 1759 den 12 Octr. for Kongsted Meenigh., samt 1761 den 18 Decbr. beskikket til Provst udi Faxe Herred. Den sidste af hans 3 Ægtefæller³⁾ har skrevet den bedste Mands fortiente Minde i sit ♥ og paa denne Steen. Hæsedede den 14 Sept. 1789. Pauline Neergaard.

II. Spjellerup Kirke.

I Kirkens Skib findes, opstillet paa en Murgesims, en Kisteplade af Bly bærende følgende Indskrift:

Heri giemmes Støvet af den oplyste Tænkter og retskafne Mand, Velærværdige og Høylærde Her Niels Vest Buch, som i forskjellige Menigheder var Religionens værdige Lærer, senest Sognepræst for Lydersløv og Frøslev Menigheder, for

¹⁾ Wiberg har f. 13. Sept.

²⁾ I Kongsted Kirkebog læses: Den 24 Octob. blev begravet Velædle, Velærværdige og Høylærde Hr Waldemar Christian Herbst, Kongsted Meenigheds Troe og Nidkiære Præst og Proust i Faxe-Herred i hans Alders 74 Aar. Herren belønne ham i de Ævige Boliger. Amen. Hr. Mag. Hastes Tale over hans Grav var over disse Herrens Ord: Moses min Tiener er død.

³⁾ Den mellemste af disse, Christiana Charlotte Bagger † 27 Maj 1769 (Kongsted Kirkeb.), nævnes ikke hos Wiberg.

hvilke han arbejdede utrættelig til sit Livs sidste Dag med Aands Styrke, mageløs Troeskab og følgeværdigt Exempel. Han var født d. 21 Septembr. 1720, gift med Dorthé Marie Find, som Aaret 1781 gik for ham i Evigheden. Døde d: 4 Maii 1795¹⁾ æret, elsket, begravet af alle Gode men meest af 6 efterladte Børn, som i ham ejede den ømmeste beste Fader.

Ej Dødens Qual ej Gravens Mulm kan skrække
 Den fromme Dydens Ven,
 Han føler i sin Siel, at Gud skal vække
 Endog hans Støv til Liv igien.
 Mod Himlen seer vort Øje fuldt af Længsel,
 Der hvor du glædes nu,
 Ja gid vor Siel forlade Livets Fængsel
 Med roeligt Mod og Haab som du.

Paa den udvendige vestre Side af Vaabehuset er indmuret en Mindetavle med Ordlyden:

Foran denne Mindesten hviler en trofast Sielesørger, den kierligste Ægtemage og Fader, en sand Menneskeven Peter Ostenfeldt. Han var fød den 10de October 1733, var Præst i Lilleheddinge i 26 Aar og i Spiellerup i 8 Aar. I tvende Ægteskaber²⁾ blev han Fader til 9 Børn, 3 Sønner³⁾ og 6 Døttre, en Enke og 2 Døttre begræde hans Død de øvrige gik for ham til Hvile og han fulgte dem den 1ste December 1795

¹⁾ I Lyderslev Kirkebog 1795 læses: Tirsdagen den 12 Maj blev kast Jord paa Hr. ProvstNiels Vest Buchs Liig, Sognepræst for Lydersløw og Frøsløw Meenigheder, hand var biesat i Lydersløw Kirke og Dagen derpaa blev ført til Spiellerup-Kirkegaard for at begravnes hos sin sal. afdøde Hustru. Hand forblev Enkemand efter hendes Død til hans egen Død og var over 74 Aar, da hand døde. — Den 3 Octbt. 1780 (ikke som paa Pladen 1781) blev hans Hustru begr. 34 Aar 3 Maaneder gl., hun døde i Barselseng efter sit 8 Barns Fødsel. (Spjellerup Kirkebog), Wiberg har kun 3 Sønner og 2 D.

²⁾ Gift 1° med nedennævnte Sognepræst til Ulse-Freerslev Oluf Resens Datter af 2. Ægteskab, Anna Margrethe, døbt i Ulse Kirke 22. Febr. 1748 (Kirkebog.)

³⁾ Wiberg har kun 2 Sønner.

for evindelig at høste Frugt af redelig Udsæd. Hans ham hengivne Meenigheder og Alle, der kiendte denne sieldne Mand, blande deres Taarer med hans Porørendes. Dette Minde satte ham hans dybtsørgende Enke Thomine Justine fød Bruun. Fred være med hans Aske.

III. Ulsø Kirke.

I Vaabenhuset findes denne og den næstfølgende Ligsten indmurede.

1) Døden er vis, men Dødens Time er uvis. Her under ligger begravnen Hæderlig oc Vellærdt Mand H. Jesper Erichsøn¹⁾, fordum Sognepræst til Ulsø oc Freersløf Sogner udi XXXVII Aar, hvilcken Gud ved den timelige Død fra denne jammerlige Græde-Dal til sin ævige Glæde-Sal bort kallede Anno MDCLXII den XV Octobris udi hans Alders LXIX Aar. Gud gifve hannem med alle troe Christne en glædelig oc ærefuld Opstandelse paa den yderste Domme Dag. Oc hafver denne salige Mands Efterleverske Karen Saxis Daatter denne Sten til en Amindelse paa hans Graf ladet legge oc bekoste. Dan. 12 V. 3. Men de som hafver underviist Andre, skulle skinne som den udstracte Befestning, oc de, som hafve retfærdig gjort Mange, som Stiernene evindelig oc aldtid.

Med mindre Bogstaver er 131 Aar efter følgende indhugget:

Her under hviler sal. Her Hans Christofer From Beck forige Sogne Præst til Ulsø og Braabye Menigheder. Fød Anno 1737 den 1 Mai, død den 16 Mai 1793.

2) Effterat dend fordum Velærværdig og Høylærde nu sl. Guds Mand, Mag: Clemen Pedersøn Mulwad havde i 21 Aar som disse Meenigheders Hyrde ført et ustraffligt Liv og i 19 Aars kiærlig Ægteskab med sin nu dybt sørgende Enke Gundel Anders Daatter²⁾ avlet 3 Sønner og 2 Dattre,

¹⁾ Ørbæk (Wiberg).

²⁾ Forsel (Wiberg).

og i ingen Ting savnede Guds rige Velsignelse, blev hand d: 20 April 1717 i sin Alders 51 Aar hiemsøgt ved een forskreckelig Ilds Vaade, som fortærede ey alene hans Huus med hvad hand deri eyede, men endog betoeg hans Hustrue een elskværdig Mand, hans 2 efterlatte Sønner een umistelig Fader, ham selv med 5 andre Mennisker Livet, overladende Himmelen hans dyrekiøbte Siæl og denne Grav hans fortørrede Been og hensmuldne Aske.

Lær deraf hvo Du er som denne Steen beskuer,
 At Rigdom, Guld og Gods til Ilden ickun duer.
 Men dette overgaaer ald Verdens Herlighed,
 At være hvert Minut til Døden velbereed.

Indsat udvendig i Taarnets vestre Mur findes en Ligsten, hvis Ordlyd er:

Her under hviler i Herren Hr. Oluf Jacobsøn Resen¹⁾, fordm Sogne Præst for Ulsø og Fresløff Meenigheder i — Aar²⁾. Døde d. — — —³⁾ i sit Alders — Aar. Hans sal. Hustrue Anna Margrethe Tønnes Daatter Rosendal, som lefvede med hannem i et kierligt Egteskab i 36 Aar, døde i sit Alders 65 Aar d. 17 Julij 1745. Saa og deris nu sal. eniste Søn Jacob Olufson Resen, der døde i sit Alders 9de Aar. Gud samle dennem i sit evige Æris Rige ved en ærefuld Opstandelse formedelst deris opstandne Frelsere Christum Jesum.

IV. Dalby Kirke.

I en Tilbygning til Kirken, oprindelig benyttet som Ligkapel, ligger i Gulvet en smukt udført Gravsten over Præsten Niels Fos.

Stenens Hjørner er prydede med 4 cirkelrunde Basreliefs, de to øverste forestille begge Engle blæsende i Basuner, imellem disse ses en Hane staaende med det ene

¹⁾ Jfr. Worms Lex. over lærde Mænd. III, 977.

²⁾ fra 24. Maj 1717 til sin Død (Wiberg).

³⁾ Ikke udfyldt paa Stenen, begr. (ikke som hos Wiberg †) 23 Marts 1753 (ifølge Ulse Kirkebog).

Ben paa et Timeglas, ved disse Figurer læses følgende: »O vigila semper nam vitæ terminus urget« og »judicis ante thronum cum tuba clangit eris«.

De nederste Hjørners Basreliefs fremstille, til venstre en gennem en Sky springende Hund, til højre et paa en Ambolt liggende Hjerte, over dette en af en Sky fremstrakt Arm løftende en Hammer til Slag, ved Siderne af Hjertet Bogstaverne V. A., imellem disse Medailloner ses et Dødningehoved med af Øjne og Mund fremspirende Kornax, ved disse Figurer Ordene: »Sic semina sicca virescunt.« Selve Gravskriften lyder:

Her ligger begravet Hederlig oc Vellærd Mand Her Niels Desiderii Søn Fos forðum Sognepræst her sammestetz 36 Aar oc døde Anno 1652 den 26 Iulii¹⁾ udi sit Alders 63 Aar. Sampt hans kierre Hustru, Erlige oc Gudsfræctige Quinde Margrete Peders Datter²⁾, som tilforne hafde i Ecteskab Hederlig oc Vellærd Mand Her Jørgen Lauritz Søn oc forðum Sognepræst her sammestetz i 14 Aar oc afledede med hannem 6 Børn, 4 Sønner oc 2 Døttre, oc lefvede i Ecteskab med Her Niels paa 27 Aar oc afledede med hannem 3 Børn, 2 Sønner oc 1 Datter oc døde Anno 1643 den 11. Avgusti, i hindes Alders 58 Aar. Gud gifve dennem med alle tro Christene en gledelig Opstandelse. Jeg wed, at min Frelser lefver, oc hand skal her efter opvecke mig aff Jorden, oc ieg skal der etter omgifvis med denne min Hud, oc ieg skal see Gud i mit Kiød, den Samme skal ieg see faar mig, oc mine Øyen skulle skue hannem oc ingen Fremmet. Job. 19.

Paa Væggen over Stenen hænger et med Billedskærerarbejde prydet Epitaphium med Portraitter af Niels Fos i Ornat med 2 Hustruer; ved hans Hoved staar: ætat 48 anno 1637. Billedet er meget medtaget af Tidens Tand og kan vist næppe restaureres. Paa Epitaphiets Fod læses:

¹⁾ Saavel Wiberg som de i Choret hængende »Series pastorum« angive fejlagtig, at hans Død har fundet Sted i August.

²⁾ Anføres ikke hos Wiberg, ej heller som gift med Formanden Jørgen Lauridsen.

Havnica me [genuit] — — — — mysteria Christi heic sacri quondam pastor ovilis, oves, et recubat mecum tumulo thesaurus amatus, fida comes vitæ, ac uxor, amica thori, si numeros vitæ, si quæris nomina nostra, incisa in tumulo saxea scripta lege. Anno 1637.

Om dette Epithaphium gaar det Sagn paa Egnen, at det ikke kan komme ud af Kirken; selv om det ved Maa-ling befindes at være mindre end Kirkedøren, vil det, naar det bringes ud til denne, dog være for stort til at komme igennem. Ligeledes vil der times den, der prøver derpaa, al mulig Ulykke.

Kirkens Daabsfad er sikkert skænket af Niels Fos; det bærer, foruden et Bomærke i et Skjold, hans og hans Hustrus Forbogstaver N: D: F: M: P: D: samt Aarstallet 1639.

XIX.

Optegnelser

vedrørende Befolkningsstatistiken i ældre Tid.

Ved *H. F. Rørdam.*

1.

Fødte og døde i Odense By og Herred 1689—94.

Præsternes aarlige Indberetninger om Fødsler og Dødsfald i deres Sogne synes først at skrive sig fra Slutningen af det 17de Aarhundrede. Ved at gjenne-gaa Fyns Bispearkiv har jeg i ethvert Tilfælde ikke fundet saadanne før den nævnte Tid. Men i deres Helhed ere de næppe nogensteds bevarede. Ellers vilde de nu have kunnet afgive et interessant statistisk Materiale til Bestemmelse af Folke-mængden i Sognene paa en Tid, da almindeligt Mandtal ikke fandt Sted. Thi om end Dødsfaldene paa Grund af indtrufne Epidemier jevnlige stærkt variere, er Fødslernes Antal i det hele saa konstant, at man med temmelig Sikker-

hed derfra kan regne sig til Befolkningens Størrelse paa den Tid, som Indberetningerne omfatte.

Odense By og Herred udgjorde i ældre Tid kun 1 Provsti, idet Provsten i Odense By tillige var Provst i Odense Herred, der nu har en egen Provst. Til dette regnedes forhen Kjøng Sogn (i Baag Hrd.), der da var Annex til Verninge, medens samtidig Vissenbjerg Sogn (nu i Odense Hrd.) hørte til Baag Herreds Provsti. Herredet var altsaa omtrent af samme Omfang som nu — Odense By fraregnet — da Kjøng og Vissenbjerg begge forhen, som nu, hørte til Stiftets folkerigste Sogne.

Ved Betragtning af de Tal, som efterfølgende Lister indeholde, kommer man til det mærkelige Resultat, at Odense By i Slutningen af det 17de Aarhundrede kun havde henved 4000 Indbyggere, og det tilhørende Herred omtrent ligesaa mange; By og Land tilsammen — ialt 17 Sogne — altsaa ikke flere Beboere, end f. Ex. Kongens Lyngby Sogn f. T. har.

Det kunde maaske have været formaalstjenligt at sammenarbejde Listerne, men da de ere affattede paa noget forskjellig Maade, har jeg foretrukket at lade dem følge ganske saaledes, som de forefindes i Fyns Bispearkiv (Stiftets alm. Breve Nr. 208). For Aaret 1690 savnes Indberetning, med mindre det er den sidst anførte Liste, som dog af flere Grunde, bl. a. under Hensyn til Fødslernes lave Antal i Odense og den store Dødelighed sammesteds i Aaret 1693, formentlig bør henføres til 1694.

Sluttelig kan det bemærkes, at Indberetningerne gjælde for Kirkeaaet, ikke for Kalenderaaret.

a.

Rigtig Fortegnelse paa døde og fødte udi Othense Herred i det Aar 1689:

St. Knuds Sogn	fødte 92 ¹⁾	døde 67
Vor Frue	— 55 ²⁾	— 48

1) Deraf 9 uægte. 2) Deraf 8 uægte.

St. Hans Sogn	fødde	35 ¹⁾	døde	26
Hialese	—	8	—	4
Sanderum	—	16 ²⁾	—	5
Brendkilde	—	4	—	2
Bellinge	—	2	—	2
Verninge	—	7	—	6
Kiøng	—	16	—	19
Tommerup	—	9	—	10
Brylle	—	5	—	6
Steenløse	—	9 ³⁾	—	8
Fangel	—	7	—	2
Korupe	—	8	—	4
Ubbrud	—	22	—	7
Paarup	—	16 ⁴⁾	—	11
Udi Hospitalet	—	„	—	3
		311		230

L. Stoud.⁵⁾

b.

I Odense Herredt Ao. 1691.

St. Knuds Menighed	fødte	72	døde	56
Vor Frue	—	44	—	27
St. Hans	—	25	—	17
Brendekild og Belling	—	9	—	7
Tommerup og Brylle	—	20	—	14
Dalum og Sanderum	—	31	—	25
Korup og Ubrud	—	20	—	9

¹⁾ Deraf 6 uægte. ²⁾ Deraf 3 Rytterbørn. ³⁾ Deraf 1 uægte. ⁴⁾ Deraf 5 Rytterbørn og 2 uægte. (I de følgende Indberetninger savnes tilsvarende Oplysninger).

⁵⁾ Sognepræst ved S. Knuds Kirke og Provst i Odense By og Herred. Ifølge kgl. Befaling af 25. Apr. 1680 skulde Stiftsprovstiet fremtidig være forenet med S. Knuds Sognepræsteembede (Bloch. Den fynske Gejstligbeds Hist. I, 637); tidligere var Provstiet ikke bestemt knyttet til dette Præsteembede; saaledes var t. Ex. M. Jakob Jakobsen Wolf († 1635), Læsemester i Odense (siden Professor ved Gymnasiet) og Præst i Aasum, i mange Aar Provst i Odense By og Herred.

Hospitalet og Porup	fødte	12	døde	15
Wærning og Køng	—	24	—	23
Steenløs og Fangel	—	12	—	6
		269		199

L. Stoud.

c.

Fødte og døde i Odense Herred 1692.

St. Knuds Sogn	fødte	67	døde	48
Vor Frue	—	35	—	36
St. Hans	—	18	—	10
Hospitalet og Paarup	—	12	—	15
Brendkilde og Bellinge . . .	—	10	—	8
Verning og Kjæng	—	33	—	21
Dalum og Sanderum ¹⁾	—	16	—	8
Stenløse og Fangel	—	13	—	14
Tommerup og Brylle	—	14	—	9
Korup og Ubberud	—	16	—	18
		234		187

d.

Fødte og døde i Odense Herred i Aaret 1693.

St. Knud	fødte	64	døde	136
Vor Frue	—	21	—	58
St. Hans	—	17	—	18
Stenløse	—	7	—	6
Fangel	—	5	—	7
Dalum	—	4	—	4
Sanderum	—	16	—	20

¹⁾ Fra Præsten i Dalum (se K. S. 3. R. V, 189. D. biogr. Lex. XII, 625) findes følgende Indberetning:

Føede og Døede i	
Dalum og Sanderum Aar 1692	
Hialese	
Føede 2	Døede 2
Sanderum	
Føede 14	Døede 6
Deraff 7 Rytterbørn.	Deraff en Rytter.
I Christansdall	
den 30 Nov. 1692.	Jens Pederssøn.

Odense Hospital	fødte	,	døde	5
Paarup	—	11	—	12
Korup	—	4	—	7
Ubberud	—	15	—	12
Brendekilde	—	6	—	3
Bellinge	—	4	—	13
Verninge og Kjøng	—	37	—	30
Tommerup og Brylle mangler.				
		211		324

e.

Odense Herredt [1694].

St. Knuds Sogn	fødte	51	døde	60
Vor Frue	—	36	—	63
St. Hans	—	13	—	31
Hospitalet	—	1	—	4
Paarup	—	8	—	13
Dalum	—	12	—	6
Sanderum	—	18	—	10
Stenløse	—	8	—	6
Fangel	—	6	—	3
Tommerup	—	8	—	5
Brylle	—	7	—	4
Werning	—	15	—	12
Køng	—	14	—	13
Korup	—	9	—	7
Ubberud	—	17	—	6
Brendkild	—	3	—	4
Bellinge	—	10	—	3
		236		250

XX.

Til Assens Kirkes Historie.

Som Supplement til de Bidrag til Oplysning om Kirkeforholdene i Assens i 16. Aarh., som Pastor John M. Møller

har meddelt i K. S. 5. R. I, 539 ff., har han senere føjet følgende Aktstykke (Afskrift i Prov.-Ark. i Odense):

Vi efterskrevne Werner Suale, Landsdommer i Fyen, Jens Rotfeldt, kgl. Majestæts Hovedsmand paa Hagenskov, Oluf Norby til Skovgaarde, Hr. Jop Maas i Gamtofte, Provstens Fuldmynding, Poul Skriver, Borgmester i Assens, Niels Jyde, Claus Skriver, Raadmænd ibid., gjøre vitterlig, at 1541, Octav. purificat. Mariæ, var i Rette kaldet for os, efter kgl. Befaling, i Bisbo Niels Berildsen af Vaaben paa den ene og Hans Nielsen, Raadmand i Assens, paa den anden Side om en Kirkejord liggende til Vor Frue Kirke i Assens . . . . . Da fremlagde for^{ne} Kirkevæрге en Kirkebog, dat. med Guds Ord Mcdxciii, lydende, at for^{ne} Kirkejord, som Niels Berildsen talte for^{ne} Hans Nielsen til for, har for^{te} Niels Berildsens Fader, Berild Pedersen, i Leje af vor Frue Kirke i Assens for iij Ørte Byg aarlig Aars at udgive, hvilken for^{ne} Berild Pedersens Fader i Pant havde for en Sum Penge, og gav den kvit og fri igjen til Kirken, med saa Skjel at al hans Afføding skulde have for^{te} [Kirkejord] i Leje . . . . . Og satte Niels Berildsen i Rette, efterdi han er en af Berild Pedersens Affødinge, om han ikke bør at have samme Kirkejord for samme Skyld, som deraf gaar til Kirken. Dertil svarede for^{te} Hans Nielsen og fremlagde et Brev, som Mester Peder Berildsen og Hans Berildsen og Kirsten Berilds, deres Stifmoder, var ganget imellem. Bemeldte samme Brev, at Kirsten Berilds og hendes sande Børn skulde have hvis Kirkejord, som der var; og var samme Brev udgivet, før Hans Nielsen fik for^{te} Niels Berildsens Moder, og mente fordi Hans Nielsen at have en Part deri paa sin Hustrus og Børns Vegne. Da efter Tiltale og Gjensvar sagde vi der saa paa for Rette, at Berild Pedersens rette Affødinge skal nyde og beholde samme vor Frue Kirkejord.

Kirke- og kunsthistoriske Møder

afholdte i Aaret 1904.

Møde paa Høj-Skamling den 25. Maj.

Ifølge en til os udgaaet venlig Opfordring blev Aarets første Møde holdt paa den navnkundige Skamlingsbanke, altsaa paa gammel sønderjydsk Grund, hvor, trods et mindre gunstigt Vejr, en ret talrig Forsamling havde indfundet sig, der med Opmærksomhed fulgte Foredragene og deltog i Sangene, der ledsagede Talerne.

Selskabets Formand indledede Mødet med Om-tale af den Folkevækkelse, der i sin Tid var udgaaet fra de mindeværdige Stævner, der i Fyrreerne vare holdte paa Skamling, i hvilke han som ungt Menneske selv havde deltaget, en Vækkelse, hvis Virkninger ikke indskrænkede sig til det stærke politiske og folkelige Opsving, men ogsaa havde givet sig tilkjende paa andre Maader, saa at endog det Selskab for Danmarks Kirkehistorie, der idag havde kaldt til Møde her, i visse Maader kunde betragtes som en Frugt af den Rejsning af den folkelige Bevidsthed, der var hine Dages uforglemmelige Kjendemerke.

Ordet blev derpaa givet til Professor V. Ammundsen, der i Anledning af Hans Nielsen Hauges Besøg i Jylland for 100 Aar siden (1804) havde valgt at give en Skildring af denne norske Lægprædikant. Først gav han en Oversigt over de Artikler i Fallesens theologiske Maanedsskrift, hvorigennem den danske Præstestand fik sit Kendskab til den Haugeske Bevægelse. Hauge skildredes

her som en Sværmer eller Bedrager; men Punkt for Punkt viste disse Artikler Datidens rationalistiske Præsters Mangel paa Forstaaelse for religiøse Kampe og Oplevelser, og deres Mangel paa Frisind, idet de intet andet Raad vidste end Tvangsforanstaltninger. Dernæst skildredes Hauges Opvækst i det religiøst grebne Barndomshjem, med gamle lutherske og pietistiske Opbyggelsesskrifter som Næring, hans afgørende Oplevelse 1796, hans Kristendomsforstaaelse, der var noget snæver, men alvorlig, med stærk Betoning af Helliggørelsen og med Sans for det indre religiøse Liv, og hans Virksomhed som Forfatter, Kolportør og Lægprædikant, samt hans Forretningsvirksomhed. Efter et tidligere kort Ophold i København kom han i Sommeren 1804 til Jylland for at søge Forbindelse med de vakte Kredse. I Raarup var han sammen med Peder Laursen, men dog kun en eneste Gang; de sympathiserede næppe helt, hvad der vistnok endnu mere gælder om Hauges Forhold til Peder Frandsen i Uldum. Paa Store Grundet blev han vel modtaget af Enkekammerherreinde Lüttichau, og i Kristiansfeld kom det til nogenlunde Forstaaelse mellem ham og Brødremenigheden. Men Hauge var sygelig i den Tid; hans Forkyndelse slog ikke an hernede; kun enkelte virkelige Haugianere var her, som Købmand Friis i Horsens, der sammen med Peder Laursen 1813 henvendte sig til Grundtvig for at træde i nærmere Forbindelse med ham. — Hauges Hjemrejse til Norge faldt over Fyen, hvor han skal have besøgt Præsterne R. Balslev i Haarslev og Boesen i Vigerslev, og Sjælland. Kort efter sin Hjemkomst i Efteraaret 1804 blev han arresteret, og der blev begyndt en langvarig Proces imod ham. En Anklage for Bedrageri kunde ikke bevises, men 1813 blev Hauge dømt til to Aars Slaveri for Overtrædelse af Forordn. af 13. Jan. 1741 og flere lignende Forseelser, en Dom, der dog blev mildnet ved Overretten. Fængselstiden var for Hauge en haard Prøvelse, med Sygdom, Anfægtelser og Tvivl, men han kæmpede sig igennem og øvede indtil sin Død 1824 stor

Indflydelse som Forfatter. Hans Sønesøn er f. T. Norges Kirkeminister.

Derefter talte cand. theol. Knud Heiberg om Brødre-remenighedens Virksomhed i Sønderjylland før Kristiansfelts Anlæggelse«. Efter korteligt at have omtalt Pietismens, Herrnhutismens og Separatismens indbyrdes Forhold og særligt karakteriseret Herrnhutismens Arbejdsmaade fortsatte Taleren, efter at have mindet om den Herrnhuterkoloni, der nogle faa Aar fandtes i Pilgeruh ved Oldeslohe, med at fortælle om Herrnhuternes Hovedtilholdssted i Sønderjylland før Kristiansfelts Anlæggelse:

Stepping Præstegaard.

I Stepping var Vilhelm Henrik Schumacher bleven Præst 1692. Han var en Slægtning af den berømte Griffenfeldt. Han var saa strængt orthodox, at han forbød sin Søn, da denne skulde rejse udenlands, at besøge det pietistiske Universitet i Halle. Sønnen Klaus Schumacher maatte da rejse til det gamle orthodoxe Wittenberg og til Jena; men paa det sidstnævnte Sted har han uden tvivl lært Pietismen at kende. 1724 blev han Faderens Efterfølger i Stepping og viste sig snart som en ivrig og nidkær Præst af den pietistiske Skole. Han var »en samvittighedsfuld Mand«, der »prædikede med stor Iver og drev vældigt paa den virksomme Kristendom.« »Han fortærede Sinds og Legems Kræfter i sin Herres Tjeneste«, saaledes lyder hans Biografers Domme om ham. Hans herrnhutisksindede Efterfølger, Jørgen Kastrup, siger at han »ruinerede sin egen Hytte ved sin Lovmæssighed« — hvorved Kastrup tydeligt nok forstaar hans Pietisme — men tilføjer, at han »gik fornøjet ud af Tiden med den Bekendelse: ja, hvis jeg skulde prædike endnu mere, vilde jeg intet andet prædike end Jesu blodige Fortjeneste, hans Kors og Død, thi nu véd jeg, hvad jeg tidligere ikke vidste«. Disse Ord peger paa det Venskabsforhold, hvori Schumacher i

sine sidste Aar var traadt til Herrnhutismens Mænd, som han gæstevenligt havde modtaget i sin Præstegaard; men hele sin Præstetid havde han været en trofast Ven af de opvakte, selv været Herrens Redskab til en stærk Vækelse i Egnen, og den Kaldelse til Sognepræst ved Nikolaj Kirke i København 1738, som kun Døden hindrede ham i at følge, viser, at ogsaa Kongen og de ledende Pietister i Regeringen havde opdaget den ivrige Præst. Senere gik der i Brødremenighedens Kredse det Sagn, at Schumacher profetisk inden sin Død skulde have talt om et Folk i Syd, hvorfra der skulde komme nogle Mænd, der skulde udlægge hans Sognebørn Vejen til Salighed klarere, end han havde forstaaet.

Efter Schumacher fulgte Jørgen Kastrup. Han blev Sognepræst i Stepping uden egen Ansøgning efter nogle af Beboernes Ønske, der i den Anledning sendte en Deputation til København. Kastrup var da 30 Aar gammel. Han var Søn af en Foged paa Gisselfelt i Sjælland; havde gaaet i Skole i Korsør, Fredericia og Kolding. Dels i, dels efter Studieaarene i København blev han Lærer eller Kollega, som det da hed, ved Latinskolen i Kolding, men, skrives der om ham, det „var for ham ikke det bekvæmmeste Æmbede formedelst hans Sinds naturlige Hastighed den Tid.« Under Opholdet i Kolding blev han grebet af den pietistiske Bevægelse og færdedes i Aaret 1735 meget sammen med to gennemrejsende Herrnhuter Gert Hansen og Dines Piper, læste ogsaa nogle af Brødremenighedens Skrifter, bl. a. Chr. Davids Beskrivelse af Herrnhut og nogle Sange, hvori han fandt »en særlig Føde og Fornøjelse for sit Hjærte.« Dengang han kom til Stepping, var han, siger han selv, kommen ind i »et meget ængsteligt Væsen«, og først efter længere Tids Forløb skænkede Herren ham den fulde Hjærtens Fred. Han begyndte saa at samles med »de opvakte«, der fandtes i Stepping fra Schumachers Tid, og som flere af hans Sognebørn, der havde besøgt Herrnhuterne i Pilgerruh, traadte

han nu i et nærmere Forhold til Brødremenigheden. Og Aar for Aar blev Venskabet varmere og varmere. To af hans Søstre rejste til Herrnhut, hvor de senere ægtede de danskfødte Herrnhuter Gert Hansen og Søren Lintrup. Senere sendte Kastrup nogle af sine Børn til de herrnhutiske Opdragelsesanstalter, og Stepping Præstegaard blev efterhaanden Knudepunktet for Herrnhuternes Virksomhed i Sønder- og Nørre-Jylland, Fyn og Holsten.

I Aaret 1739—1740 havde Kastrup ca. $\frac{1}{2}$ Aar Besøg af sin gamle Ven og senere Svoger Gert Hansen, der efter en Rejse i Norge var kommen til Stepping, og derfra besøgte »de opvakte« rundt om, navnlig i Vestjylland. Og snart fulgte Besøg af andre forbirejsende herrnhutiske Udsendinge. Paa denne Tid begynder Kastrup at holde sine gudelige Forsamlinger regelmæssigt og tillige saamaat at indføre Kor-Inddeling med særlige Møder for Mænd og Kvinder, gifte og ugifte. Efter et Besøg af de københavnske Herrnhuters Leder Lorentz Prætorius, der lærte de opvakte i Stepping, at »Samfundet maatte begyndes fra den lille Ende« indrettedes en saakaldet snævrere Konferens, bestaaende af 5 »Brødre« med Kastrup som Leder (Hans Backmann, Iver Bonde, Nis Erichsen og Trouels Nissen). Hver Søndag holdt de og andre Forsamlinger i alle Sognets Landsbyer. Kastrup selv besøgte skiftevis disse Forsamlinger. Naar han ikke selv var tilstede repeterede de forsamlede hans Prædiken, sang en Salme og bad en Bøn sammen. Arbejderne gik ogsaa undertiden til Nabosognene og opsøgte de Sjæle, som vilde høre paa dem. Ved Konferens-Møderne meddelte »Brødrene« saa hinanden, hvad de havde oplevet og talte »enfoldigt og aabenhjærtigt« med hinanden om deres Sjæletilstand. De indrettede ogsaa efter Herrnhuts Forbillede en Nattevagt el. Timebøn : delte Tiden imellem sig og skiftedes til at bede, forat Bønnen aldrig skulde tie. Resultatet af denne ivrige Mission blev, som Kastrup selv siger, »en forfærdelig Larm og Be-

vægelse i hele Egnen«; men Præsten og de opvakte stod sammen. »Jeg var i alt«, siger Kastrup, »eet med mine Bønder, og selvom meget strax forekom mig betænkeligt, fulgte jeg dog med Strømmen«. Fra forskellige Sider rejste der sig Modstand mod Bevægelsen.

1743 holdt Generalsuperintendenten Conradi Visitats i Stepping. Som Skik var, spurgte Conradi ved Gudstjenestens Slutning, om nogen havde noget at klage over, men ingen meldte sig. Da han gik ud af Kirken, kom imidlertid Sognefogden Johann Chr. Winckmann hen til Conradi og afleverede en vidtløftig Skrivelse, der indeholdt en lang Række Klager over Præsten og de opvakte. Klagerne lød paa, at de opvakte rendte rundt og prædikede paa de 6 Arbejdsdage, at baade Mænd og Kvinder holdt Forsamlinger, at Præsten havde afveget fra Ritualet, at en Student havde prædiket i en brun Kjortel, at Kastrup tiltalte sine Skriftebørn forskelligt i Skriftestolen, at han forholdt Syge Nadveren, at han prædikede for længe, at han ikke altid brugte de rette Texter, at han undlod at bruge Messehaglen, og at Gudstjenesten om Vinteren begyndte for sent. Men Conradi var ikke den rette Mand at komme til med Klager over »opvakte« eller over Herrnhuter og deres Virksomhed. Selv havde han fra sin Ungdom af været en ivrig Pietist og personlig stod han i Venskabsforhold til Brødreminighedens Leder Grev Zinzendorf, der paa Gennemrejsen 1731 havde besøgt ham i Rendsborg. Allevegne, hvor han kunde det, søgte han at beskytte de aandelige Livsrørelser og de gudelige Forsamlinger. Og særligt Herrnhuterne satte han stor Pris paa. Han nærrede endog saa stor Tillid til dem, at han i Aaret 1738 sendte to Herrnhuter (Georg Hüchel og Joseph Demuth) med sin Anbefaling til Ringenæs, forat de skulde tale nogle Mennesker dér, som var henfaldne til separatistisk Sværmeri, til Rette.

Over den indgivne Klage lod Conradi Kastrup afgive en Erklæring, og denne sendte han saa sammen med

Klagen til Kongen, forat Kongen selv kunde se Sognefogdens »Ubeføjethed«, samt hvor usande eller intetsigende de enkelte Klagepunkter var. Conradi vilde have undset sig ved at ulejlige Kongen med disse Ting, hvis han ikke havde anset det for nødvendigt i allerdybeste Underdanighed at nedlægge for Kongens Fødder et Exempel paa, i hvilken Grad retskafne Lærere ere udsatte for Forfølgelser fra deres Side, til hvis syndige Vandel de ikke ville tie, og et Exempel paa, i hvor høj Grad saadanne redelige, samvittighedsfulde og i deres Menigheder med Velsignelse arbejdende Mænd trænger til Kongens allernaadigste Beskyttelse.

Den steppingske Sognefogeds og hans Tilhængeres Klage mislykkedes saaledes komplet. Det eneste, der skete Kastrup, var, at han fik Tilhold om at rette sig efter Rituallet. Som mange andre Præster i den Tid var det ham en Anstødssten at skulle tiltale alle Nadvergæster uden Hensyn til deres aandelige Tilstand paa samme Maade med: »Kæreste Kristi Venner« og at skulle absolvere med Ordene: »Efterdi I nu af Hjertet angre Eders Synder« — de ønskede det ændret til: »Forsaavidt I nu osv.«

Fra Regeringens Side blev der altsaa intet gjort for at hæmme Bevægelsen. Derimod blev der fra Brødrementigheds Side gjort et Forsøg paa at lægge en Dæmper paa den altfor store Iver og det aandelige Hovmod, som var begyndt at dukke op. Den tidligere Leder af Kolonien i Pilgerruh, Bezold, skrev til »Brødrene« i Stepping, at de skulde »være stille«. Han anbefalede dem at læse Johan Arnds bekendte Bog om »den sande Kristendom«; og det gjorde de saa. »Den var os«, skriver Kastrup selv, »en forbavsende vanskelig Læsning; vi blev alle meget nedslaaede og hang med Hovederne«. Flere af de vakte rejste ned til Herrnhut.

Samtidigt med dette Røre i Stepping var der fremkommet lignende Bevægelser i Vestfyn, i Randerseggen, helt oppe i Han-Herrederne, flere Steder i Vestjylland

og i Sønderjylland og Holsten, og flere Steder havde der desuden vist sig stærke separatistiske Tilbøjeligheder. Alt, hvad der nu opstod af Uro, tilskreves Herrnhuterne, og Regeringen søgte at faa Forbindelsen mellem de danske Kredse og Herrnhut afbrudt ved forskellige Forordninger 1744 og 1745.

Dette gav Anledning til, at Kastrup gæstfrit aabnede sin Præstegaard for et Par saakaldede Menigheds-Sødskende : et Ægtepar fra Herrnhut, hvis Opgave det skulde være at bistaa Præsten i hans Gerning ved at Manden tog sig af Mændene og hans Kone af Kvinderne og øvede Sjælesorg mellem dem; tillige skulde de have Opsyn med de vakte Kredse i andre Sogne, der stod i Forbindelse med Herrnhut. I Kastrups Præstetid boede der efterhaanden forskellige Par Menigheds-Sødskende i Stepping Præstegaard. De udfoldede herfra en stor Indremissionsvirksomhed i hele Jylland.

Det første Par, der kom til at bo i Stepping var Andreas Grasmann og hans Hustru Rosina Jäscke. Jeg vil fortælle Dem noget nærmere om hans Liv, dels fordi han utvivlsomt var en af de betydeligste af de herrnhutiske Udsendinge, der har virket i disse Egne, dels fordi hans Liv, der var rigt paa ydre Omskiftelser og Hændelser, giver et Billede af mange af disse mähriske Brødres Liv, der altid var i Bevægelse for at blive spredte om til Nytte som et godt Jordens Salt.

Andreas Grasmann var født i Senfleben i Mähren 23. Febr. 1704 af fromme Forældre. Hans Fader var en Bonde, der tillige var Skoleholder og Degn i en af de gamle Brødremenigheder. Disse paavirkedes paa denne Tid af Pietismen, der opstod en Vækkelse, og de vakte begyndte at holde gudelige Forsamlinger. Dette benyttede den katholske Øvrighed paa Jesuiteres Tilskyndelse strax som Paaskud til at aabne en hæftig Forfølgelse, og blandt dem, der fængsledes gentagne Gange var ogsaa den unge Tømmersvend Andreas Grasmann. Et halvt Aar

maatte han sidde i en lille underjordisk Hvælving, hvor der var bælgmørkt, lænket og med Fødderne i Jærn. Han maatte sove paa det vaade Gulv uden Seng eller blot Halm og fik til Føde kun lidt Brød og Regnvand. Undertiden blev han bragt op til Forhør og maatte da staa timevis i sine tunge Lænker; engang besvimele han da ogsaa. »Men« siger han selv, »hvad Hjærtet angaar, havde jeg det altid vel, og Frelserens Ord: Bekymrer Eder ikke for, hvorledes eller hvad I skulle tale, thi det skal gives Eder i den samme Time, hvad I skulle tale! styrkede mig rigtigt«. Undertiden blev Fangerne førte om i Gaderne i deres raslende Lænker og haanede paa det skammeligste. Grassmann blev tvungen til at udlevere de i Forsamlingerne brugte Bøger, det Nye Testamente, Brødre-Sangbogen og Johan Arnds »Sande Kristendom«. Tilsidst lod de sig af en Jesuits mange Trusler om livsvarigt Slaveri bevæge til at aflægge den katholske Trosbekendelse og slap saa ud af Fængslet. Hjemkomne begyndte de igen at holde Forsamlinger; de brugte nu et katholsk nyt Testamente, men inden længe var Jesuiterne der igen, opsporede de hemmelige Forsamlinger og prøvede ved alle mulige Kunstgreb, bl. a. ved at love at ville hjælpe dem til fornemme Tjenester og gode Stillinger, at faa dem til at bekende sig til Katholicismen; men nu stod de fast. De vilde ikke længere være Hyklere, men glædede sig over at finde Lejlighed til at genkalde den af Frygt tidligere aflagte katholske Bekendelse. En seks Timers Samtale med Jesuitpateren endte med, at han slog Hænderne sammen over sit Hoved og raabte: »I er evigt forstokkede og fortabte!« Da Fængsling nu atter truele, foretrak flere og blandt dem Grassmann at forlade sit Fædreland og gik d. 27. Marts 1728 paa sin Fod til Herrnhut.

Nogle Aar efter, 1731, begynder hans Rejseliv. Sammen med en »Broder«, Chr. Stach, sendes han til Lifland, hvor de lever som Tømrere og opsøger de faa »opvakte«, der fandtes i Riga o. a. S. Efter Hjemkomsten herfra sendes Gras-

mann med to andre »Brødre« til Lapland (Joh. Nitschmann og Daniel Schneider). Paa Veien bor de et halvt Aar i Stockholm, hvor Grasmann lærer at tale Svensk. Brødrene færdes mellem »de opvakte« og faar flere Separatister til at vende sig fra deres Vildfarelser. I tre Aar færdes de i Sverige, Finland og Lapmarken; de udvises af Uleå, da de holdt Forsamlinger, men finder gæstfri Modtagelse i Torneå, hvor Grasmann endog optages i Borgmesterens Hus, en af de andre Brødre i Provstens. Ogsaa her holder de Forsamlinger. I Vinteren 1735-36 foretog Grasmann i Selskab med Landets Øvrighed stadige Ture rundt i Lapland; »vi kørte«, siger han, »i et hult Træ forspændt med Rensdyr«. Men da han saa, at der her ikke aabnede sig Udsigter til at grunde »nogen Indretning« eller med andre Ord en Brødre-Koloni, saa rejste han og »Brødrene« over Stockholm til Königsberg. Her mødte de Grev Zinzen-dorf, der overdrog Grasmann at forestaa en Missions-Expedition til Samojederne i det nordlige Rusland, ledsaget af Daniel Schneider og Matthæus Micksch. I Slutningen af April vandrede de saa afsted gennem Preussen, Kurland og Lifland; i 4 Uger bor de hos Pastor Vierorth i Reval og »tager sig af de opvakte Sjæle«; saa gaar de videre til Moskvá, hvor de bor et halvt Aar; Grasmann lærer at tale Russisk, og de besøger »de opvakte« Tyskere i Byen. Dagen før deres Afrejse var de nær omkomne i en stor Ildebrand, ved hvilken over 6000 Huse brændte. Saa drog de nordpaa og naaede efter en fireugers æventyrlig Rejse til Archangel, hvor de begyndte at drive deres Haandværk. Da det imidlertid blev bekendt, at de vilde gaa til Samojederne for at lære dem »deres Skaber og Frelser at kende«, lod den russiske Regering dem fængsle som svenske Spioner. I ni Uger sad de fængslede og blev saa efter kejserlig Ordre under militær Ledsagelse førte til St. Petersborg. Det var dem en svær Skuffelse. »Det gik os meget nær«, siger Grasmann, »at vi endnu ikke fandt nogen aaben Dør blandt Samojederne, thi vore Hjærter

brændte af Begærlighed efter at forkynde denne arme Nation det saliggørende Evangelium«.

Paa Vejen til St. Petersborg var de nær druknede, da Isen paa Ladoga-Søen brast itu. Efter et halvt Aars Arrest, Domfældelse og Benaadning slap de fri, men maatte skriftligt love ikke mere at ville omvende Hedninger i det russiske Rige. Saaledes mislykkedes Missionsforsøget blandt Samojederne og „Brødrene« vandrede atter til Herrnhut.

To Aar efter sendtes Grasmann op til Grønland for at visitere de herrnhutiske Missionsstationer dér. Da Opturen varede 7 og Hjemrejsen 14 Uger og Grasmann var meget søsyg, har det ikke været nogen behagelig Tur for ham, og saa gik han endda lige oven paa, efter et kort Besøg hos »de opvakte« i København, i December Maanedes Sne, Regn og Rusk de 120 Mil til Marienborn i Tyskland. Det følgende Aar træffer vi ham i Virksomhed i Holland og de næste fire Aar som ældste og Plejer (Pfleger) i Herrnhut, indtil han og hans Hustru i Foraaret 1745 sendes til Stepping Præstegaard.

Andreas Grasmann var saaledes, da han kom til Stepping en erfaren Mand. Den måhriske Tømrer havde selv prøvet Lidelser og Modgang for Jesu Skyld. Han havde paa sine lange Rejser lært mange forskellige Kristne og Kristendomsstandpunkter at kende, og han synes at have ejet en særlig Naadegave i Retning af at være noget for den enkelte. Dette i Forbindelse med hans store organisatoriske Evner gav hans Ophold i 6¹/₂ Aar i Stepping Præstegaard en vidtrækkende Betydning for Herrnhuternes Missionsvirksomhed i Danmark, og vi møder det ejendommelige, at ikke blot Præsterne, men endog en af Bisperne søger hans Hjælp i aandelige Spørgsmaal.

Dengang Grasmann kom til Stepping, havde de opvakte ikke blot her men også paa nogle andre Steder vakt Uro, hvorfor Regeringen var skredet ind. Grasmanns første Opgave var da at skaffe Ro. Og ved en Rundrejse lykkedes

dette ham ogsaa godt paa de fleste Steder. Aaret efter kom endnu 5 Ægtepar og 2 Studenter — tildels danskfødte — fra Herrnhut, der som Medhjælpere blev bosatte hos Venner rundt om i forskellige Præstegaarde. Grassmann selv og hans Hustru var ofte paa Rejser i Jylland, Fyn og Hertugdømmerne. De kunde paa deres Rejser altid bo hos Venner — saa mange Venner havde de — og de stod i venskabelig Forbindelse med ikke mindre end nogle og tredive Præster, af hvilke flere senere rejste til Herrnhut. I Stepping Præstegaard var Storstuen indrettet til Forsamlinger. Om Søndagen holdtes her gudelige Forsamlinger, hvortil alle var velkomne, og hver Aften samledes Præstegaardens Beboere og nogle af Vennerne til Andagt. Om Torsdagen holdtes de særlige herrnhutiske Samfundsmøder, ved hvilke man ogsaa delte sig korvis, og holdt Møde for hvert Kor for sig. Til disse snævrere Møder mødte 1752 c. 70, af hvilke 60 altid gik til Alters paa samme Søndag i to Kirker.

I de opvakte Kredse i Jylland betragtedes Stepping som et særligt Naade-Sted; flere flyttede hertil for at faa Del i Samfundets Velsignelser. Paa de store Højtider kom Folk langvejsfra, helt oppe fra Ringkøbing, fra N. Nissum og Nees, fra Ribe, Fredericia og Kolding, fra Aabenraa og Haderslev, fra Stenderup og de andre Landsbyer her i Egnen, fra Tønderegnen og fra Fyn forat høre Jørgen Kastrups »benaadede Vidnesbyrd« om »Frelseren og hans Fortjeneste« og for at deltage i Forsamlingerne, som Grassmann holdt.

Men det mærkeligste Vidnesbyrd om den Anseelse og Tillid, Grassmann nød blandt Datidens troende Mennesker, er dog hans Forhold til Biskoppen i Ribe, Hans Adolf Brorson. P. Rhode fortæller i sin Haderslev Amts Beskrivelse, at Grassmann jevnligt besøgte Brorson, men »fandt ikke i alle Ting hans Samtykke.« Men andetstedsfra har vi et stærkt Vidnesbyrd om den store personlige Tillid, Biskoppen i Ribe viste Grassmann, der opholdt sig i

Landet som Udsending fra den af Regeringen ilde lidte Brødrekirke.

Da nemlig engang i Vinteren 1745—46 Grasmann kom hjem fra en Rejse, laa der Brev til ham fra Brorson, der bad ham komme til sig. Grasmann var strax rejst til Ribe og havde fundet Biskoppen, fortæller han selv i et Brev, »i særlige Vanskeligheder« (in besunderen Umständen). Han var strax falden Grasmann om Halsen og havde fortalt ham om sine svære Anfægtelser, særlig om hvorledes den Tanke stadigt ængstede ham, at han skulde have begaaet Synden mod den Hellig-Aand, fordi han havde været »Brødrenes« Fjende. Efter Brorsons Opfordring var Grasmann bleven nogle Dage i Bispegaarden og havde ved »aabenhjærtede Samtaler« søgt at hjælpe Biskoppens ængstede Sjæl igennem til Fred.

Det er ejendommeligt og karakteristisk saaledes at se den ængstelige Pietist i Anfægtelsens Time søge Trøst hos den i Lidelser prøvede og i Troen erfarne Herrnhuter, der hvilede saa trygt i Troen paa Kristi blodige Fortjenestes fyldestgørende Kraft. Men det er tillige et smukt Vidneseyrd om vor store danske Salmesangers ydmyge Sind, naar vi ser ham, den fornemme danske Biskop, søge Hjælp i sine Anfægtelser hos den jævne Haandværker, den mähriske Tømmersvend.

Grasmanns Virksomhed i Stepping og Danmark varede kun til August 1751; saa drog han bort, ledsaget af mange taknemlige Hjærter Kærlighed, ikke mindst af Kastrups. Senere skrev denne: »Jeg vil ikke i Evighed kunne takke nok for, hvad Grasmann har været for mig og mit Hus«.

Grasmann blev nogle Aar efter bispeviet i Brødremenigheden og virkede siden i mange Aar som Præst og Forstander for Brødremenigheden i Berlin, hvor han døde den 25. Marts 1783.

Hans Virksomhed optoges af en anden mährisk Tømmersmand, Melchior Zeisberger, der ligeledes var udjaget af Jesuiterne, havde været blandt Herrnhuts første

Beboere, og havde færdedes rundt i flere Lande som Udsending fra Brødremenigheden. Hans Gærning gik ganske i samme Retning som Grasmanns. Denne havde faaet indrettet tre Præstekonventer af herrnhutisksindede Præster, et i Fyn, et i Holsten og et jydisk med Hovedtilholdssted i Stepping. Præsterne mødtes eengang maa-nedlig, læste Menigheds-Efterretninger og »holdt fortrolige Hjærtensunderholdninger«. Zeisberger synes at have været særdeles virksom ved disse Præstekonventer. Han efterfulgtes af forskellige Ægtepar, der fortsatte Arbejdet i det gamle Spor. 1769 var i Stepping og Frørup 118 voksne Personer Medlemmer af det herrnhutiske Samfund, hvilket vil sige, at c. hvert femte voksne Menneske i disse Sogne hørte til Herrnhuternes Kreds.

Men det var, som før nævnt, ikke blot i Stepping, Brødremenigheden havde Venner og Tilholdssteder. Hos Præsten Lundius i Ladelund boede f. Ex. i mange Aar et Par Menigheds-Sødskende, og i næsten alle Købstæderne i Sønderjylland og i mange Landsbyer, især dem i Nærheden af Kongevejen langs Vestkysten fandtes herrnhutiske Smaakredse. I 1769 opgør Brødremenigheden selv Antallet af sine Venner i dansk Holsten eller Sønderjylland til 389 voxne Personer, incl. 5 Præster. Blandt dem var den bekendte Joachim Ewald i Hvidding, der senere døde som en 101-aarig Olding i Kristiansfelt.

Det kunde synes paafaldende at denne store For-
ening kunde faa Lov at bestaa i den religiøst intolerant Enevældes Dage. Grunden dertil maa søges i General-superintendenternes velvillige Sindelag. Ikke blot Conradi, men ogsaa hans Efterfølgere J. F. Reuss og Adam Struensee hørte til den pietistiske Retning og holdt deres beskyttende Vinger over de gudelige Forsamlinger, naar de blot ikke vakte Larm og Uro. Og altsom Tiden gik, ændredes meget. Man saa ikke mere med saa bange Øjne som før paa de herrnhutiske Forsamlinger. Tolerancens Aand begyndte at brede sig, og saa kom

der en Dag, da den danske Regering opfordrede Brødreunitetet til at anlægge »et Brødre-Etablissement og Menigheds-Stæde« her i Landet. Regeringen (o: Struensee) gav d. 9. Dec. 1771 sin Tilladelse til Kristiansfelts Anlæggelse paa Tyrstrupgaards Mark og ophævede kort efter de mod Herrnhuterne tidligere udgangne Forordninger. Det var navnlig Struenses Broder, Justitsraad Karl August Struensee, der havde udvirket denne Tilladelse hos sin Broder. Han havde tidligere som Lærer ved en Militærskole i Schlesien set de derværende Brødre-Menigheds fortræffelige Fabrikker; og Brødrenes Bosættelse i Sønderjylland var kun et Led i hans Bestræbelser forat fremhjelpe den hjemlige Industri. Fra Menighedens Side førtes Forhandlingerne af Johannes Prætorius, der blev Kristiansfelts første Præst, og af Jonathan Briant, det københavnske Brødre-Societets Leder, der i den Anledning boede nogle Aar dels i Flensborg, dels i Stepping og Kristiansfelt. Men fordi Struensee havde givet Tilladelsen, frygtede man, da han en Maaned efter styrtedes, at den skulde blive annulleret. Dette skete dog ikke.

Med Kristiansfelts Anlæggelse fik Brødremenighedens danske Venner et længe næret Ønske opfyldt. Kristiansfelt bliver fra nu af de danske Herrnhuters Samlingssted og begyndte inden længe at øve en stærk Indflydelse ikke blot her i Egnen, men ogsaa langt videre omkring. Adskillige af Steppings Beboere flyttede til Kristiansfelt, der 1773 havde 22, men 1778 allerede 10 Gange saa mange Indbyggere. Ogsaa den gamle nidkære Stepping-Præst Jørgen Kastrup, der længe havde været svagelig, flyttede ved sin Afgang 1777 til Kristiansfelt og levede her de fire sidste Aar af sit Liv. I et rørende Brev takkede han et Par Aar før sin Afskedigelse Menigheden i Herrnhut for al dens Hjælp i de mange Aar, og udtrykte sin store Glæde over, at Herren havde ladet ham se »en saa yndig Herrens Plante i Nærheden, (nemlig) Kristiansfelt, til Trøst og Til-

flugt ikke blot for vor lille Flok i Stepping, men ogsaa for Vennerne i hele Egnen«.

Om Kristiansfelts Betydning for en senere Tid skal jeg ikke tale. Jeg har søgt at fremdrage nogle af de Minder, der knytter sig til Stepping Præstegaard, Minder om det kristelige Samfundsliv, som kom til at danne Baggrunden for Kristiansfelts Anlæggelse. Man kan, naar man sysler med de ældste Herrnhuters Historie ikke andet end føle Sympati med disse stille og fromme Folk, i hvis Hjærter Troens Glød brændte, og som ikke sparede sig selv, naar det gjaldt om at hjælpe Mennesker i deres Salignhedssag. Og den danske Menighed bør netop i vore Dage, da ogsaa den, og vi i den, kaldes stærkere end nogensinde før til Deltagelse i Herrens store Missionsgerning, med Taknemlighed mindes disse »stille i Landet«, som ved det 18de Aarh.s Midte ved deres Møder regelmæssigt bad for Missionens store Sag, som ikke selv var bange for, naar de kaldtes dertil, at gaa — flere er udgaaede fra disse Egne —, og som med Glæde gav af deres Midler til Guds Riges Fremme, og derved lagde Grunden til Frivilligheden paa det kirkelige Omraade. Lad saa være, at der kunde være noget smaatskaaret ved deres Samfund, at de som de andre Pietister savnede Sans for et og andet i denne Verden, eet havde de, som gjorde dem til et skinnende Lys i det 18de Aarh.s Slutning, da Rationalismen bredte sig i Landene, Troen paa Kristi fuldgyldige Forsoning, »de holdt altid«, forat bruge et Udtryk fra deres egen Kreds, »Jesu Pine i Ære«.

Kilder: Rhode: Haderslev Amts Beskrivelse. Breve og Indberetninger i Arkivet i Herrnhut. Indberetninger i Rigsarkivet. Spangenberg: Leben Zinzendorfs. A. Grasmanns Lebenslauf i Sammlungen für Liebhaber christlicher Wahrheit und Gottseligkeit. Basel 1830 (jf. Nachrichten aus der Brüdergemeine 1845). — Jubelfeier des hundertjährigen Bestehens der Gemeinde Christiansfeld. Herrnhut 1873. — Mag. Dyssel: Forsøg til en Indenlandsrejse. — Teol. Tidsskr. Ny R., IV, 253 f. — Ad. Schulze: Abriss einer Geschichte der Brüdermission. H. N. A. Jensen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, herausgeg. v. Michelsen, IV.

Derefter holdt H. F. Rørdam et Foredrag om Sønderjyllands Tilskud til dansk Kirkeliv. For Kortheds Skyld nøjes vi her med det Referat af Foredraget, som nogle Dage efter læstes i »Kolding Avis« og »Haderslev Dagblad«.

»Sidste Taler var Dr. Rørdam, som paa en livlig og underholdende Maade paaviste, hvilke store Indsatser Sønderjylland havde gjort i det danske Kirkeliv siden Reformationen. Særlig fra Begyndelsen af det 18de Aarhundrede bliver den sønderjydske Indflydelse kjendelig, da fra 1713 den gottorpske Del af Slesvig faktisk var forenet med den kongerigske Del. Det blaa Løvepar, der hidtil havde søgt at sønderrive hinanden, skulde fremtidig staa samlede og med forenede Kræfter kæmpe mod fælles Fjender. Det var det Ideal, der foresvævede dem, der glædede sig over Foreningen¹⁾. Fra den Tid af har Nordslesvig sendt en

¹⁾ Et næppe almindelig kjendt Udtryk for denne Tanke findes i »Des ergäntzen Cimbriens Frohlockendes Jauchzen« (Kbh. 1722, Fol.) skrevet i Anledning af Frederik IV's Fødselsdag af Andreas Hojer. I meget kraftige Træk fremstiller Forfatteren al den Elendighed, som Slesvigs Bortforlening og Deling havde voldet Land og Folk lige siden den Tid, da Abel blev forlenet med Landet, og den bitre Strid mellem Brødrene udbrød. Striden havde været:

Bis Friderichs Majestät, dem Gott der Beystand war,
Den allen Riss geheilt, der blauen Löwen Paar,
So er in göldnen Feld getrennt und kämpfend funde,
In alter Einigkeit zusammen fest verbunde.

Es sey der frohe Tag der Ewigkeit geweiht!

Der Höchstbeglückte Tag, der Dännmarck Sicherheit,
Dem grossen Friderich Ruhm, dem Volcke Ruh' erworben,
An welchem unsre Angst, mit unsrem Streit, verstorben.

Du bist, Erlauchtester, der ausersehne Held,
Vor den des Schicksahls Gunst den Vorzug aufbehält.

Das, was der Väter Wunsch, der grossen Väter Hoffen
Vergeblich hat gesucht, durch Dich ist eingetroffen.

Die Krohne ist ergäntzt, das treue Volck erfreut,
Der Schley verjährter Bund mit Belt und Sund verneut,

Des Vaterlandes Riss und eingefaulte Wunden

Durch Dich, Grossmächtigster, vernerbet und verbunden.

Række betydelige Mænd, for hvilke den danske Kirke staar i stor Taknemmelighedsgjæld. Saaledes Andreas Hojer, Enevold Ewald, J. B. Bluhme, Brødrene Brorson, flere af Slægten Wøldike fra Sommersted, Peder J. Hygom, Ludvig Harboe osv. I det 18de Aarhundrede var den sønderjydske Indflydelse endog saa stor, at alle Bispestole i Nørrejyland en Tid beklædtes af Sønderjyder, nemlig H. A. Brorson i Ribe, P. J. Hygom i Aarhus, Andr. Wøldike i Viborg og Broder Brorson i Aalborg; kort efter fik ogsaa Sjælland en Sønderjyde til Biskop i L. Harboe«.

»Ogsaa den danske Salmedigtning staar i stor Gjæld til Sønderjylland; thi det var fra Tønder, den daværende Kapellan H. A. Brorson 1732 udsendte den lille Samling Julesalmer, som den Dag i Dag høre til den danske Menigheds kjæreste Salmer.«

»Dr. Rørdam sluttede med at spørge: Hvad kan vi til Gengjæld gjøre mod Sønderjyderne? Et sønderjydsk Blad har sagt, at det eneste, Sønderjyderne forlangte af Danmark, var dyb Sympathi med deres Gjerning, og at det oparbejdede en saadan Kulturmagt, at den kunde virke tilbage paa dem. Jeg vil tilføje, ikke blot Kulturmagt, men ogsaa Kirkemagt, thi Guds Riges Klenodie er det dyreste og bedste, der er givet et Folk. Vi skal støtte Sønderjydernes Bestræbelser for dansk Kristendom«

•Nylig har der i Bladene været en Diskussion om, hvorvidt vi kan se med Sympathi paa den sønderjydske Kirkesag. Grev Holstein Holsteinborg har bestridt det. Dette har kaldt Pastor Johs. Clausen i Vonsild frem til et Forsvar, der er ført med en Veltalenhed og Varme, som er ejendommelig for den Mand, hvis kristelige og danske Sindelag ingen kan drage i Tvivl. Jeg føler mig kaldet til i denne Kreds at sige ham Tak for hvad han har givet. Vi skal ikke kaste Vrag paa, hvad Sønderjyderne under de vanskelige Forhold, de har at kæmpe med, har ført frem, men bede Gud om at velsigne det. Ja, Gud velsigne Sønderjylland«.

»Dr. Rørdams Ord, der vare fremførte med Myndighed og Varme, gjorde et stærkt Indtryk paa Forsamlingen.«

»Efter at Pastor Glahn, Vejstrup, havde rettet en Tak til Talerne, sluttede Mødet med Salmen »Dejlig er Jorden«.

Møde i Vordingborg den 3. Juli.

Mødet holdtes i Kirken for en meget talrig Forsamling. Efter en Indledning af Formanden holdt Professor J. Kornerup følgende Foredrag:

Kirkelige Minder i Vordingborg.

Ærede Forsamling!

Da Formanden for det kirkehistoriske Selskab besluttede, at vi skulde holde Møde i Vordingborg, kunde det ikke være andet, end at mine Tanker først droges hen til de store Minder, der knytter sig til den berømte Kongeborg, hvis Grundvolde i de senere Aar er yderligere fremdragne af Jordens Skød ved vort Nationalmuseums Bestræbelser. Hvor mange i vor Historie mærkelige Begivenheder har ikke her fundet Sted! Jeg kom til at tænke paa Valdemar I's Død paa Vordingborg den 12. Mai 1182 og paa den gribende Skildring, Saxo giver heraf; paa Valdemar II, der kort før sin Død 1241 her udstedte Jydske Lov paa Danehoffet; paa den snilde Valdemar Atterdag, der vandt Borgen tilbage og byggede Gaasetaarnet for de hanseatiske Fangers Løsepenge.

Det er dog ikke min Hensigt ved nærværende Lejlighed at tale om Borgens Historie, men derimod at meddele lidt om Kirkebygninger her i gamle Dage. Vel var Vordingborg By kun ubetydelig, nærmest kun et lille Tillæg til Borgen i Ly af den, men dog omgiven af Grave og Volde, af hvilke der endnu er Spor tilbage; men der var dog ogsaa her et Par andre Kirker foruden den, hvori vi er samlede. At bygge Kirker og Klostre, ofte helt nær op ad hinanden, var jo ligesom en Lidenskab hos Middelalderens Folk.

Den ældste Kirke her paa Pladsen var den paa Borgen. Den var indviet til St. Andreas¹⁾, og i den har Valdemarerne gaaet til Messe og knælet i Bøn. Man véd nu nogen Besked om denne Kirke. Paa Præsident Resens Kort over Vordingborg fra 1670 er der givet os vigtige Oplysninger om Borgen med Navne paa Taarnene og om Bygninger, som da endnu stod der, inden Prins Jørgens Palæ blev opført og gav Stødet til Vordingborgs Ødelæggelse.

Ved Siden af Gaasetaarnet viser Resen os »den gamle Kirke«, hvis Spor var helt forsvundne, indtil omtr. i 1890 dens Grundvolde udgravedes. Disse er dog nu atter dækkede men mærkede med en Række Kampesten. Den har været opført i Rundbuestil af store røde Munkesten og har bestaaet af et aflang firkantet Skib, et firkantet Kor og en Kor-Runding, en Apsis, der dog senere er forandret og forlænget. I vestre Ende synes der at have været et Taarn, som stod i Forbindelse med Skibet ved to Buer, der hvilede paa en svær Søjle. Her udenfor Kirkens nordvestre Hjørne staar en smuk romansk Søjlefod af Granit, som meget ligner Søjlefødderne i Fjenneslevlille Kirke. Man har formodet, at denne Søjlefod har staaet under hin Søjle i Borgens Kirke; men det er jo kun en Gætning.

Paa Kirkens Nordside fandt man Grundvolden til et lille Kapel, rimeligvis opført af Valdemar Atterdag, eftersom denne Konge i Aaret 1361 fik Pavens Stadfæstelse paa et Kapel, han havde indrettet paa Vordingborg, og paa Af-lad for dem, der besøgte Kapellet²⁾. Ved Borgkapellet blev der fundet mange Grave, og her blev Valdemar Atterdag jordfæstet, efterat han var død paa Gurre den 24. Oktober 1375. Af en Indskrift paa Væggen i Sorø Kirke saavelsom af en i Vatikanet i Rom fundet Bevilling fra Pave Gregor XI til Dronning Margrethe, dat. 10. Sept.

¹⁾ Khist. Saml. 4. R. III, 443. 433.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. V, 850.

1377¹⁾, véd man, at Kongen først blev begravet i Kapellet paa Vordingborg. Margrethe Valdemarsdatter lod da Liget grave op og skrinlægge midt i Sorø Kirkes Kor i en prægtig Marmorkiste, paa hvis Laag saaes Valdemars Skikkelse udhugget i Alabast, klædt i fuld Rustning med Hjelmen paa Hovedet, saaledes som et gammelt Kobberstik viser os det. I Aaret 1756 aabnede man hans Grav²⁾ hvis Prydelser vistnok allerede tidligere var ødelagte. Nu staar den fattige, udplyndrede Kiste flyttet hen til Korets Væg. Vor Tid, som rejser Statuer for den ene og for den anden, har glemt Kong Valdemar, denne Konge, hvem en gammel dansk Historieskriver, den roskildske Graabrødemunk Petrus Olai, kalder »Danmarks Riges herlige Genopretter og Befrier for Tyskernes Tyranni«³⁾).

Det næste kirkelige Minde her i Byen, jeg vender mig til, var Sortebrødrenes eller Prædikebrødrenes Kloster. Det meddeles i vore historiske Kildeskrifter, at i Aaret 1253 begyndte Prædikebrødrene at bygge et Kloster i Vordingborg⁴⁾; men man véd næsten intet om dette Kloster. Aar 1261 testamenterede Peder Olafson af Kalveris (Karise) Prædikebrødrene i »Horthungaborg« 10 Mark Denarer⁵⁾. I en fremmed Dominikanermunks Liste fra Aar 1300 over denne Ordens Klostre i »Provinsen Dacia« nævnes intet om det i Vordingborg, hvoraf man tør slutte, at Munkene allerede da var dragne bort, rimeligvis til Nestved. Hvor deres Kloster og Kirke har ligget, véd man ikke.

Der synes, efter Resens Angivelse, i Vordingborg ligesom i adskillige andre danske Byer at have været et Helligaandshus, et Hospital, hvor Helligaandsbrødrene af kristelig Barmhjertighed plejede syge og gamle Mennesker.

¹⁾ Ny kirkehist, Saml. V, 866, »apud capellam in castro Wordingborgh«.

²⁾ Se J. Kornerup om Valdemars Billede, Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist. 1893, 198.

³⁾ Petrus Olai, Script. rer. Dan. I, 133.

⁴⁾ Script. rer. Dan. I. 185. II, 168.

⁵⁾ Kr. Erslev: Testamenter.

Paa det før omtalte Kort er der udenfor Byen tegnet »Ruiner af Helliggeistes Kirke«, som altsaa synes endnu at have staaet der 1670. Denne Optegnelse fik en mærkelig Bekræftelse ved en Udgravning i Foraaret 1884, hvilken jeg paa Nationalmuseets Vegne var tilstede ved.

Omtrent 300 Alen Syd for Jernbanestationen blev der en Alen under Jorden fundet en anelig Kampestensgrund af en Bygning, der havde været opført af store røde Munkesten. Jernbanens Dæmning gaar tværs over disse Grunde, som derfor ikke kunde fremdrages i hele deres Udstrækning. Bygningen laa i Retning fra Vest til Øst. Fra Jernbanen og til Bygningens østre Ende var der 30 Alen, Bredden var $17\frac{1}{2}$ Alen, og Murene var $2\frac{1}{2}$ Alen tykke, udvendig forsynede med svære Murstivere, hvad der tyder paa, at de har baaret Hvælvinger. I østre Ende dannede Grundvoldene en bred flad Bue, der har baaret en tresidet Gavlmur ligesom i Koret i Vordingborg Kirke. I samme Ende fandtes Grundvolden til Høialteret, og mod Nord til et mindre Sidealter. Inde i Bygningen opgravedes flere Benrade baade af Voksne og Børn. Ogsaa Syd for den blev der fundet flere Grave, hvor Ligene laa parvis ved Siden af hverandre med korslagte Arme saaledes, som det var Skik i Middelalderen. Gravningen vest for Banen gav intet Udbytte; men 23 Alen Nord for Bygningen fandtes Kampestensgrunde til et mindre Hus, som ogsaa strakte sig ind under Jernbanen. Vænget kaldes endnu »Klosterbakken«, og der kunde ikke være mindste Tvivl om, at det var Rester af en gammel Kirke, man havde udgravet omtrent paa det Sted, hvor Resen har tegnet Ruinerne af Helliggeistkirke.

Naar vi nu vil spørge: naar er den smukke og velholdte Kirke, hvori vi er samlede, bygget, og hvem har bygget den, da er det desværre ikke muligt at svare med Sikkerhed herpaa. Hverken vore historiske Kildeskrifter eller Rigsarkivet indeholder, saavidt jeg har kunnet finde,

nogen Efterretning om Vordingborg Kirke. Kun dette véd man, at den har været indviet til Marie Magdalene.

Betragtningen af Kirken og dens Stil maa da give os nogen Oplysning om dens Bygningstid, som formentlig er Kong Kristiern I's Tid, i hvilken den gothiske Stil, Spidsbuestilen, allerede havde hersket her i Landet i over 200 Aar. Betegnende for hin Tidsalders Stil er de ottekantede Piller, som bærer Hovedskibets Sidemure med deres spidse Buer; de spidsbuede Vinduer i Sideskibene, Hvælvingernes dybt udhulede Form med de skarpkantede Korsbuer og spidse Hovedbuer. Ejendommelig er den mørke Høikirke, som kun faar sin Belysning fra Sideskibene. Betragter man de lukkede Nicher, som findes indvendig paa Høikirkens Sidemure, skulde man tro, at der her oprindelig har været Vinduer, som kunde bringe Lys ind. Men stiger man oven over paa Sideskibenes Hvælvinger, ser man intet Spor her af Vinduer, men opdager, at Hovedskibet, »Høikirken«, har havt sit selvstændige Tag, hvis gamle Egespær endnu staar. Det store nuværende Tag er da senere draget ned over alle tre Skibe. Der er unægtelig noget gaadefuldt ved dette Forhold.

Man har paastaat, at Skibet er den ældste Del af Vordingborg Kirke. Jeg turde ligesaagodt antage lige det modsatte. Vistnok bemærker man let, at der er en Mangel paa god Sammenhæng imellem Skib og Kor, saa at der synes at være sket en Forandring i Planen under selve Opførelsen eller snarere en Standsning i en kort Tid; men det var en fast Regel, at man ved en Kirkes Opførelse byggede Koret først, lukkede det mod Vest med en midlertidig Væg, maaske af Planker, og tog det i Brug til Gudstjenesten. Korets Form med den kantede Afslutning mod Øst, en Grundform, der allerede forekommer i Danmark omkring 1300, f. Ex. i Nørre Alslev Kirke paa Falster, kunde godt tyde paa en lidt ældre Tid end Skibets.

Taarnet, Vaabehuset og Sakristiet er yngre Tilbygninger. Der har i Taarnet været en Klokke med Aars-

tallet 1447, men nu er den bragt til Nationalmuseet. Endnu hænger der en Klokke med Munkebogstaver og latinsk Indskrift, der lyder paa Dansk: »I Herrens Aar 1465 paa Urbani Dag. Petrus«, Det sidste Ord er enten Klokkestøberens eller Klokkens Navn.

I Hovedskibets østre Ende afdækkede jeg i 1879 et mærkeligt Kalkmaleri. Man har i sin Tid følt, at der maatte en plastisk og malerisk Udsmykning til for at bøde paa Tomheden i den store Flade over Korbuen og anbragte da paa Midten af den et stort Træcrucifix, hvis Fodende støttede sig paa en Bæresten, en Konsol. Det gamle Crucifix var uheldigvis borte, og det nuværende, der blev anskaffet ved Kirkeinspektionens Omsorg, er udskaaet i Træ i Middelalderens Stil af Billedhugger Fjeldskov. Paa begge Sider af Crucifixet ses, om end i en Skumring, de gamle Kalkmalerier. Til venstre staar Jomfru Maria sørgende ved Korsets Fod og ligeoverfor til højre Evangelisten Johannes. Bag ved Marie ses Apostlen Jakob den ældre i Pilegrimsdragt med Muslingeskallen paa Hatten, Stav og Rosenkrands. Bag Johannes staar Apostlen Andreas med sit skraa Kors, og paa Væggen læses:

auders smet lot det male.

Altsaa har en Borger i Byen bekostet dette Billede og ladet sin Navnehelgen, St. Andreas, male; men hvad der er saare mærkeligt er dette, at Kalkmaleriet i alle sine Enkeltheder og i det gothiske, stiliserede Løvværk, der fylder Baggrunden, i den Grad ligner Kalkmalerierne i Kristiern den I's Kapel i Roskilde, at man maa antage, at det er den samme Maler, der har virket paa begge Steder. Kapellet i Roskilde blev indviet 1464, og alt taler for, at dets Vægmalier har staaet færdige ved dette Aar.¹⁾ Man tør deraf slutte, at ogsaa Vordingborg Kirkes Skib har staaet opført omtrent ved hint Tidspunkt.

¹⁾ »Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist.« 1868. S 32—33.

Jeg kan ved nærværende Lejlighed ikke dvæle ved Vordingborg Kirkes ualmindelig prægtige og rigt prydede Inventarium, dens Altertavle fra 1641 og den skønne Korskranke, der begge bære Kristian den 4des Navnetræk; heller ikke ved den fint udskaarne Brystning paa Orgelet, som Palle Rosenkrantz til Krenkerup og Elisabeth Rosen-sparre skænkede Kirken 1627. Jeg skal kun gøre opmærksom paa, at disse Pragtstykker uden Tvivl hænger sammen med, at Slottet paa Vordingborg endnu stod ved Magt paa Kristian den 4des Tid, og at Kongen og hans Mænd vistnok oftere søgte til Gudstjenesten i Vordingborg Kirke, da det gamle Kapel paa Slottet rimeligvis var nedlagt. Det var ikke Kristian den 4des Skyld, at Slottet blev ødelagt; thi han bar Omsorg for dets Vedligeholdelse. I et Brev, dateret Skanderborg 1634, befaler han sin Rente-mester at sende Overtømmermanden herved for at besigtige Taarnene og sørge for den nødvendige Udbedring, da de ellers kunde falde ned og beskadige de andre Bygninger¹).

Vordingborg Kirke indeholder et Par mærkelige Stykker fra gammel Tid; for det første en malet Trætavle med Kristi Ansigt efter den hellige Veronikas Svededug. Efter Lapidarvogstaverne at dømme er denne Tavle dog mulig først kommen hid efter Reformationstiden. Den latinske Indskrift melder, at dette er en Gengivelse af Kristi Ansigt saaledes, som det ses »hos den hellige Johannes i Rom«, hvormed der uden al Tvivl menes Laterankirken, »St. Giovanni in Laterano«. Nedenunder denne Indskrift er der malet en rød Streg, der er 6 Tommer og 10 Linier lang, og under den læses, at denne Streg taget ti Gange er den sande Længde af Vor Frelasers Legeme, saaledes som Maalet er sendt af Lentulus fra Jerusalem til Rom²). Efter dette Maal skal Jesus altsaa have været

¹) Rigsarkivet.

²) Kirkehist. Saml. 5te Række, II, 237.

68 Tommer og 4 Linier høi. At man i Middelalderen har havt travlt med dette Spørgsmaal ogsaa hos os, ses deraf, at man paa Væggen i Kirkerne i Ringsted og Køge har fundet Kalkmalerier af Kristus i hel Figur paa begge Steder med Indskriften:

Hec . est . altitudo . Salvatoris.

I Ringsted er det nederste af Figuren ødelagt, saa at der her ikke kan tages noget Maal. Derimod er Kalkmaleriet i Køge helt og holdent; men derefter skulde Kristus have været en Kæmpe paa 84 Tommer!

Fra den katholske Tid er der endnu i Vordingborg Kirke bevaret et gammelt Alterskab fra sidste Fjerdedel af det 15de Aarhundrede¹⁾ altsaa ogsaa fra Kristiern I's Tid. Det er uden Tvivl et Arbejde af en eller to nordtyske Kunstnere, og om end det kun er en lille Altertavle, er den dog udført med megen Flid og savner ikke Ynde eller Naivitet. Skabet har forhen hørt til et Alter for St. Anna, Jomfru Marias Moder. Udenpaa det lukkede Skab ses to velbevarede Malerier, der forestiller den hellige Antonius og den hellige Sebastian.

St. Antonius levede i Begyndelsen af det 4de Aarhundrede. Da han havde læst i Bibelen: Vil Du være fuldkommen, sælg da alt og giv det til de Fattige, fulgte han dette Raad, drog som Eneboer ud i Ørkenen i Egypten og blev Stifter af Munkevæsenet. Ogsaa i Danmark var der Klostre for Munke af St. Antonii Orden, navnlig i Præstø. Helgenen er her malet som en ældre, skægget Mand. Han er iført en graa Kutte og har paa Hovedet en østerlandsk Filthue, en »Fez«. I Haanden holder han en Stav, der foroven ender som et T, det saakaldte Antoniuskors. Ved hans Fødder titter Trynen af et Svin frem, og paa hans Finger hænger en Klokke²⁾. Dette sigter til, at An-

¹⁾ Dr. Francis Beckett: »Altertavler«. S. 59.

²⁾ Paa Væggene i nordre Sideskib i Aarhus Domkirke ses et lignende Billede af St. Antonius.

toniusbrødrene havde en særlig Ret til at holde Fedesvin, samt, at de plejede at forkynde deres Ankomst til Landsbyerne med en Klokke.

Den hellige Sebastians Billede er jo velkendt: den kristne Yngling, der blev bundet til et Træ og skudt ihjel af Hedningerne med Pile.

Aabner vi nu Skabets Fløidøre, hvilket i gamle Dage kun skete paa Kirkens Festdage og paa St. Annas Dag, den 26 Juli, ser vi hende selv smukt udskaaret i Træ, siddende i en Stol, klædt i en forgyldt Kappe og med et nonneagtigt Slør over Hovedet. Hun læser andægtig i en Bog, og nedenfor hende ses Datteren, Jomfru Maria, med Guldkrone paa Hovedet, holdende Jesusbarnet paa Skødet.

St. Anna omtales ligesaa lidt som hendes Mand, Joachim, i Skriften, men en poetisk udsmykket gammel Legende fortæller, at hun havde undfanget sin Datter paa en vidunderlig Maade ved et Kys. Derfor ser man malet paa Fløidøren til højre Annas Møde med Joachim, som favner hende foran den gyldne Port i Jerusalem.

Til venstre paa Fløidøren ser man malet Jomfru Marias Fødsel. St. Anna ligger i en Seng, og en Kvinde holder i sine Arme det lille Svøvelsebarn, Maria. En anden Kvinde aflægger Besøg.

Der under ser man efter Legenden den lille fromme 3-aarige Maria stige op ad Trappen til Jerusalems Tempel, hvor Ypperstepræsten, klædt som Biskop, modtager hende. Hun vender sig om mod de forbausede Forældre, som staar forneden.

Nederst tilhøre: Jomfru Marias Trolovelse. Ypperstepræsten, der ogsaa her har katholsk Bispeornat, trolover hende med den gamle Josef. I Baggrunden ses fire forsmaaede Beilere.

Den middelalderlige Legende om Jomfru Marias ubemittede Undfangelse, som vi mærkelig nok finder malet paa denne gamle danske Altertavle, blev i Aaret 1854 erklæret for et Dogme i den romerske Kirke.

Paa Reformationens Tid stod endnu vore Kirker fulde af Sidealtere for Helgener, hvis Billeder straaledede i Guld og Farver. Den afguderiske Tilbedelse, de havde været Genstand for, gjorde det nødvendigt at fjerne dem, og Kong Kristian den 3die befalede da, at der herefter kun maatte være ét Alter, Høialteret, i Kirkerne. Mangt et gammelt skønt Kunstværk gik derved til Grunde, og kun nogle ganske enkelte, som dette Alterskab, fik Lov at blive staaende i en afsides Krog af Kirken. Nu, da Aarhundreder er gaaet hen, betragter vi med Interesse de gamle Kunstværker og undrer os over vore Forfædres fromme, enfoldige Aand.

* * *

Efter en Sang tog Docent J. Oskar Andersen Ordet. Med nogle Forkortelser lød hans Foredrag saaledes:

Oprettelsen af det danske Erkesæde i Lund.

Frigørelsen af den danske Kirke fra tysk Overhøjhed hører til de vigtigste Begivenheder i vor middelalderlige Kirkehistorie, men særlig i Aar fortjener dette Minde at drages frem, da vi kan fejre 800 Aars Festen for Danmarks kirkelige Selvstændiggørelse¹⁾, just samtidig med at vi under meget ændrede Forhold atter er sysselsat med vor Folkekirkes Organisation og Selvstændiggørelse.

Den Form for kirkelig Organisation, der fandt sin Afslutning 1104, er ikke blot mærkelig ved sin lange Forhistorie, men særlig ved det Kirkebegreb, hvorpaa den bygger, der ligger Nutidens danske Menighed ganske fjærnt. — Taleren gav først en Oversigt over, hvad Embedet og navnlig Bispestillingen betyder for Romerkirken, særlig efter den ældre Middelalders massive Fremstillinger om de kirkelige Vielsers Værd som Garantier for Kirkens Virk-

¹⁾ Absolut Sikkerhed for, om Erkestolen i Lund oprettedes 1103 eller 1104, har vi dog ganske vist ikke, ligesom jo desværre den pavelige Bulle om denne Sag mangler.

somhed som Frelsesanstalt. Fra første Færd stod derfor den hierarkiske Organisation som Maal for de Omvendelsesforsøg, der siden 822 foretoges i Norden. Derfor overdrog ogsaa Paven Missionen til Mænd, der havde ærkebiskoppelig Myndighed, saa de kunde vie Bisper. Hertil svarede ogsaa selve Missionens Art, idet Maalet fra Begyndelsen af var Oprettelsen af en Folkekirke, i hvilken et folkeligt Sædskifte garanteredes ved Retsvedtægter.

Dette folkelige Sædskifte mislykkedes, lige saa vel som den hierarkiske Organisation, baade for Ebo af Rheims og Ansgar og egentlig ogsaa for dennes Efterfølgere. Baade 822 og 831, da det faste Missionsærkesæde oprettedes i Hamburg, og 848, da det forenedes med Bispesædet i Bremen, kan man sige, at Bygningens Tag var til Stede, men end ikke nogen Grundvold var bleven lagt. 100 Aar gik endnu, før man kunde gøre Brug af Retten til at vie Bisper for det danske Folk, og det egentlige Omvendelsesarbejde i dette Tidsrum skyldtes i fremtrædende Grad andre end Bremersædets Afsendinge. Den Sejr, hvorved Ebos og Ansgars Missionskirke virkeligjordes, skyldes ingen bremisk Ærkebisp, men den ukendte Præst Poppo Jærnbyrd for Harald Blaatand. Det danske Folk bevarede Mindet herom som Hovedbegivenheden, der gav Heden-skabet Dødsstødet, og Jellingestenens Indskrift vidner endnu derom. Heller ikke i de følgende 100 Aar, der hengik, før den egentlige Organisation fuldførtes, bar Bremer-sædet Hovedbyrderne m. H. t. Ofre og Arbejde, men Kræfterne hentedes væsentlig fra England, og Blikket her-hjemme søgte derfor stadig ud over det tyske Ærkesæde; man lærte aldrig fuldt at føle sig som Del af den bre-miske Kirkeprovins. I denne Periode har vi derimod Vidnesbyrd om en voksende Sans for Forbindelsen med »Apostelfyrsten« i Rom. Det var derfor selvfølgelig alene ved de romerske Pavers Indgriben, at Tanken om den danske Kirkes Frigørelse ventedes virkeliggjort, da Sven Estridsen ved at gennemføre Stiftsdelingen skabte Forud-

sætningen for Selvstændiggørelsen og optog Planen om et dansk Ærkesæde.

Efter en Skildring af Sven Estridsens Forhold til Ærkebiskop Adalbert af Bremen og dennes Planer om et nordisk Patriarkat henvistes til, at det pavelige Krav om den danske Stats Lenslydighed af St. Peders Stol og den samtidig ved Apostelsædet opdukkende gregorianske Tankegang om Kirkens fuldstændige Frigørelse fra Lægmandsoverhøjhed paa det stærkeste maatte krydse de Ønsker, man heroppe nærede om en Nationalkirke, styret af en dansk Ærkebiskop, og med de højeste Kirkeembedsmænd fast knyttede som Tjenestemænd om Tronen. Heri ligger Forklaringen til, at baade Sven Estridsen og hans nærmeste Efterfølgere lod Tanken om Ærkesædet falde foreløbig. Særlig, da den store Kirkekamp (siden 1080) i Udlandet tilspidsede sig ved Tilstedeværelsen af to stridende Paver, maatte Sagen se ret haabløs ud, eftersom paa den ene Side Frigørelsen fra Bremens Overhøjhed ikke kunde forliges med den kejserlige Modpaves Interesse, da den stred mod den tyske Kejsers og vilde være et Brud paa de Privilegier, som var sikret Bremen af hans Forgængere; og paa den anden Side fordi Gregor d. VII's Program stred mod Interessen i de ledende Kredse i Danmark. End ikke Knud den helliges Reformiver er nemlig baaret af de egentlige hildebrandske Grundtanker om Kirkens Forhold til Staten, og det er betegnende, at vi ikke under denne Konge hører om direkte Forbindelse med nogen af de stridende Paver.

Oluf Hunger synes at have hældet til tysk Side, og netop dette kan have bevirket den større Iver hos Efterfølgeren, Erik Ejegod, efter en Overenskomst med den i Frankrig fejrede Korstogspave Urban II, hvem Modgangen nu faktisk havde gjort mere tilgængelig for Kompromiser (jfr. hans Forhold til England). Desværre véd vi intet direkte om de Forhandlinger, der paa Kongens berømte Pilegrimsrejse til Syditalien hidførte det pavelige Løfte om

det danske Ærkesædes Oprettelse, kun kan man være sikker paa, at Efterfølgeren Paschalis II's Opfyldelse af Løftet, der først kom 1104, efter Erik Ejegods Død, ikke foregik uden visse Betingelsers Opfyldelse, selv om Pavestolens Indgriben overfor det tyske Ærkesæde i høj Grad var lettet ved Ærkebiskop Liemars Død 1101 og Bremens stadige skismatiske Stilling.

Efterat have skildret, hvorledes det blev Lund, der udsaa til Sædet for den nye Ærkestol, og at dens Magtomraade i alt Fald foreløbig kom til at omfatte hele Norden (da den danske Ærkebiskop ikke senere protesterer mod Norges og Sveriges Løsrivelse, maa det anses for rimeligst, at disse Omraader i den tabte pavelige Grundlægnings-Bulle kun foreløbig er henlagt under Lund), gik Taleren nærmere ind paa Spørgsmaalet om, hvorvidt vi, i Mangel paa direkte Vidnesbyrd, kan danne os Forestillinger om Arten af de Betingelser, som fra pavelig og vel at mærke den gregorianske Paves Side er blevet stillet for Opfyldelsen af Danmarks Ønske. — Man maa her paa den ene Side ikke glemme, at Forholdene i den danske Kirke c. 1100 i fuldt Maal frembød alle de Skyggesider, som netop det gregorianske Program kæmpede mod. Bispevalget var dengang og i den følgende Tid i Kongens Haand, Præstevalget i Folkets og Stormændenes; Præsterne, selv ved Hovedkirken, levede i Ægteskab, og Domkapitelsordningen var i sin Begyndelse; man hører intet om Anerkendelse af den saakaldte kanoniske Ret, og vi har intet sikkert Vidnesbyrd for, at den Reform, Knud den hellige søgte indført, at unddrage Gejstlige fra verdslige Ting og oprette særlige gejstlige Domstole, havde Bestand efter hans Død; at endelig nævnte Konge ikke naaede til Gennemførelsen af Tienden, maa anses for upaatvileligt. De Gejstlige fik stadig deres Underhold væsentlig paa en Maade, der maatte anses for ligefremt Simoni. Skulde nu en gregoriansk Pave, selv om han opnaaede

en Udvidelse af sin Observanskreds, uden videre kunne selvstændiggøre en Kirke af denne Art?

Paa den anden Side staar det fast, at Rom til en hver Tid har stillet Betingelser for sine Gaver, og at et Ærkesædes Oprettelse var en stor Vinding baade for den danske Kirke og den danske Stat. Under Sven Estridsen lød derfor Betingelsen paa Lensforhold til Peters Stol; da den norske Kirke 1152 frigjordes, vare Betingelserne vidtrækkende kirkelige Reformer, og den senere norske Ordning af 1164 er et eklatant Vidnesbyrd om, hvorledes Pavestolen diplomatisk forstod at nytte Tidsforholdene, for at sikre saa meget af sit Programs Gennemførelse, som kunde opnaas. Den udenlandske Kirkehistorie frembyder ogsaa talrige slaaende Vidnesbyrd herom.

Spørgsmaalet bliver nu, om ikke den danske Kirkes Historie i den følgende Tid, i Mangel paa direkte Kilder, kan belære os om de opstillede Kravs Indhold. Paa et enkelt vigtigt Punkt synes det virkelig saaledes. Der møder os nemlig det gaadefulde Faktum, at det danske Folk engang i det 12. Aarh.s første Decennier har bøjet sig for Kirkens Tiendekrav, som det tidligere saa heftigt havde modsat sig. Og ingen Antydning om Strid i den Anledning er os overleveret. — Det ligger nu i Sagens Natur, at Folket fra første Færd maa have bøjet sig for den fulde Tiendepligt. Det er nemlig trods fremsat Paastand ganske uforstaaeligt (naar man ser hen til Middelalderens religiøse Begrundelse af Tiendebudet), at man i Danmark skulde driste sig til kun at ville betale delvis Tiende. I det Øjeblik, man godkendte Tiendebudet, som støtter sig baade til G. Test.s Autoritet og til Kirkefædres og pavelige Udsagn, der tillagde Tiendeydelsen Virkninger som Syndsforladelse og Frelsesgaranti (og paa den anden Side den unøjagtige Opfyldelse de alvorligste Følger for Legeme og Sjæl), maatte man godkende det som et virkeligt Tiendebud og ikke som et $\frac{2}{3}$ Tiendebud. Mindst af alt forstaar man, at et Folk i Middelalderen, idet det

bøjer sig for Tiendebudet, skulde nægte Bisperne deres Del af Tienden, ti paa Bispeembedet beror jo efter romersk-kath. Opfattelse hele Kirkens Existens¹⁾. Den Ordning, at man hele Landet over (indtil den saakaldte skaanske og sjællandske Kirkelov, for de to Stifters Vedkommende, gjorde en Forandring i Erlæggelsen) ikke betalte Bispernes Tredjedel in natura, kan da ikke omstøde den Antagelse, at hver Landsdel, da den bøjede sig for Tiendebudet, bøjede sig for den fulde Tiendeforpligtelse; ti om Maaden, hvorpaa Tienden erlægges, men kun om den, kan der træffes forskellige Ordninger. Rimeligst er det vel at antage, at Biskopsgaven, eller som den nøjagtigere ogsaa kaldes »Tiendeafløsningen« til Bisperne, netop er indført paa Bispernes egen Foranstaltning (jfr. L. Holberg, Kirke og Len). De senere heftige Stridigheder om den Maade, hvorpaa Bispetienden erlagdes, forstaas bedst, naar man tager med i Betragtning, at netop Folket i denne Sag mente at handle med god Samvittighed.

Men forholder det sig saaledes, saa tyder unægtelig netop denne oprindelig ensartede Tiendeordning, hvorefter Bispernes Del erlagdes som Pengeafgift, medens de øvrige $\frac{2}{3}$ betaltes in natura, paa, at Tiendepligten er blevet anerkendt hele Landet over paa én Gang eller i hvert Fald godkendt af de forskellige Landsdele i kort Tid efter hinanden. Antager man nemlig en forholdsvis lang Tid, inden det hele Land bøjede sig for Tiendebudet (med denne Betalingsmaade), indtræder den betydelige Vanskelighed for Forstaaelsen, at netop i første Halvdel af 12. Aarh. rørte sig i ledende Kirkekredse den stærkeste Uvilje mod »Tiendeafløsning« som en Uskik og Forvrængning af den guddommelige Lov. Skulde Tiendebudet da være godkendt

¹⁾ At Tanken om Bispeembedets Overflødigbed kan dukke op under det skaanske Bondeoprør i Valdemar I's sidste Dage, er det mærkeligste Vidnesbyrd om Ophidselsen og Hadet til Absalon, men det maa rigtignok ogsaa betragtes som en vild Idé, der faktisk heller ikke kunde vinde Tilslutning.

nogle Decennier senere i nogle danske Landsdele end i andre, maatte man vente, at der strax paa hine Steder var gjort Forsøg paa at hidføre den Ordning, som de østdanske Kirkelove oprettede for Sjællands og Skaanes Vedkommende. Tillige forøger unægtelig Tanken om en Tiendeindførelse i Danmark, fordelt over længere Tid, det besynderlige i, at Kilderne ikke har opbevaret nogen Efterretning herom eller om Vanskeligheder ved Indførelsen.

Ligger det da paa Forhaand nærmest at tænke sig, at Tienden er indført uden Strid, og — eftersom den jo betød et virkelig stort Offer for Folket — paa et Tidspunkt, da dette opnaaede et virkelig stort Gode som Kompensation for Byrden, og maa dette Tidspunkt søges mellem Knud den helliges Død og 1135, da den første sikre Efterretning om Tiendebetaling foreligger, saa føres vi rimeligst tilbage netop til den store Begivenhed 1104 — den eneste, der byder paa en sømmelig Kompensation, selv om denne i første Række maatte komme Kongemagten til Nytte. I Roskildekrønikens Omtale af de mange ubillige og uretfærdige Love, som den folkekære Erik Ejegod indførte til den frihedskære Forfatters Tort, kan da muligvis ogsaa ligge en Hentydning til Tingsvedtægter om Tienden, gennemførte ved Kongens Indflydelse, i Overensstemmelse med Aftaler i Bari, i Tiden mellem hans Italiensrejse og Jerusalemsfærd.

Ogsaa et andet Punkt kan man, om end med mindre Sikkerhed, pege paa. Det 12. Aarh. vidner gentagne Gange om de danskes Anerkendelse af Tilstedeværelsen af en autoritativ »Guds Lov«, den kanonske Ret, hvorefter Kirkens Mænd dømmer ved deres egne Domstole. Der kan være Strid om dens Fordringers Omfang — den befandt sig jo selv i et nyt Udviklingsstadium — og særlig om Bødernes Størrelse, der ikendes efter den, men ikke om dens Gyldighed i og for sig. Det er dens Tilstedeværelse, der bevirker, at ethvert Spor af »Kristenret« er forsvundet af vore gamle Provinslove, da de nedskreves. Nu

ved vi, at det hørte til Knud den helliges Bestræbelser, at faa indrettet kirkelige Domstole, der dømte efter egne Retsregler — og idømte Bøder efter dem (ti til en vis Grad har der vel lige fra Missionstiden existeret bispelig Domsafsigelse ved Visitationerne). Hvorlangt Knud d. hl. naaede, er ikke ganske klart; men det er højst tvivlsomt, om vi har Ret til at antage, at hans Fornyelser havde Bestand efter hans Død. Sikkert er det i alt Fald, at endnu i 1123 under Bondeoprøret i Sjælland anklagedes Gejstlige for verdslige Domstole, først Biskop Peder fik dengang Lægmandsklager over Præster henlagt til »den hellige Synode«. Som en rimelig Formodning kunde man da fristes til ogsaa at henføre den principielle Godkendelse af denne kirkelige Domstol med dens særlige »Guds Lov« til de »Betingelser«, paa hvilke Kompromiset 1104 blev til Virkelighed.

Efterat have berørt de Kampe, som i den følgende Tid førtes for at bevare Ærkesædet i Lund, dvælede Foredragsholderen sluttelig ved den folkelige og kirkelige Betydning, som Lunds Ærkestol har haft i den ældre Middelalder. Særlig omtaltes de tre ældste Ærkebispers Betydning som Værnere om Danmarks Uafhængighed af Tyskland, og den indre kirkelige Udvikling, der foregik under deres Styre. Herved ophørte vel delvist det oprindelige Afhængighedsforhold af Kirkens Mænd under Konger og Lægfolk, men Kirkens indre Selvstændiggørelse og Udvikling er paa den anden Side en af de vigtigste Forudsætninger for Forstaaelsen af den glimrende Tid, som den senere Valdemarsperiode blev hos os.

Tilslidst holdt Dr. H. F. Rørdam et Foredrag om Kirken som Kulturmagt med særligt Henblik til den danske Kirkes Historie gennem de henrundne Tider. — Mødet sluttede med Sang og Orgelspil.

Møde i Nøddebo den 31. Juli.

Nær ved Esrom Søens Bredder, i den ældgamle Nøddebo Kirke, der tidligere har ligget ubemærket hen, saa at sige

skjult af de omgivende Skove, men i den nyere Tid har tildraget sig Opmærksomhed ved sin Bygningsform, sine Kalkmalerier og endelig ved den skønne Altertavle fra Middelalderens Slutning¹⁾, som i en Tid, da man ikke forstod at værdsætte den, er fjærnet fra Alteret og erstattet af et Billede, der fattes religiøs Aand — i denne Kirke holdt Selskabet Møde en smuk Søndag Eftermiddag.

H. F. Rørdam indledede med et Foredrag om Kirken og dens Kunstminder. Derefter talte Forstander H. Rosendal om Bernhard af Clairvaux og om Grundlæggelsen af Cistercienserordenen, som i denne Egn har haft et af sine ældste Klostre her i Landet, nemlig Esrom. Slutte­lig gav Rørdam en Udsigt over det nævnte Klosters Historie, idet han bl. a. gjorde opmærksom paa, at der endnu ved dets Opløsning i Aaret 1559 fandtes 12 Klostermænd i samme, der fordeltes til de da endnu bestaaende Klostre i Sorø, Antvorskov, Ringsted og Herresvad²⁾, medens andre blev Præster til de Sognekirker, (Esbønderup, Nøddebo, Tikjøb o. fl.), der tidligere havde ligget under Esrom og vare betjente af Munke derfra. Klosterkirkens Inventar synes at være blevet fordelt til andre Kirker; saaledes vides det, at den anseelige Altertavle tilfaldt S. Olai Kirke i Helsingør³⁾, og en stor Del af Træværket i Kirken førtes til Kjøbenhavn og anvendtes til Opførelse af et Pulpitur i Frue Kirkes Kor⁴⁾.

Møde i Aarhus den 12. August.

Dette Møde aabnedes Kl. 10 i Domkirken, hvor Selskabets Formand først mindede om de to Møder, Sel-

¹⁾ Om dette Billede kan henvises til den smukke Gjenfremstilling deraf i det monumentale Værk: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder. I Dr. Francis Becketts Text til Billedet er der givet en fortrinlig Forklaring deraf. Mærkeligt nok er der ikke henvist til dette Værk i 3die Udg. af Traps Danmark.

²⁾ Kancelliets Brevbøger 1556—60, S. 320.

³⁾ Anf. Skr., S. 338.

⁴⁾ Rørdam, Kbhvn.s Universitets Hist. 1537—1621, IV, 149.

skabet for Danmarks Kirkehistorie tidligere havde holdt paa dette Sted, men for saa lang Tid siden (1857 og 1873), at der næppe er mange tilbage af dem, som den Gang var tilstede og med livlig Deltagelse fulgte Foredragene¹⁾.

Ordet gaves derpaa til Professor L. Fenger, hvis Foredrag her meddeles efter Talerens Manuskript:

**St. Nicolaus, Hellig Niels og St. Klemens eller om Aarhus'
Domkirkes Chor.**

Da vort Selskabs højtærede Formand for et Par Uger siden spurgte mig, om jeg ikke ved dette Møde vilde holde et Foredrag om Aarhus' Domkirke her i denne, sagde jeg til ham, hvad jeg maa gjentage for mine Tilhørere, at jeg ikke mente at kunne føje meget Nyt til, hvad Prof. Høyen allerede i 1857 ved et Foredrag her i Kirken for vort Selskab og senere ved Texten til Aarhus' Domkirke i »Danske Mindesmærker« havde fastslaaet som det Væsentlige i Kirken Historie.

Foredraget, som fortjener at mindes, fordi det gav Stødet til de store Restaurationsarbejder, der til Ære for Aarhus' Borgere fandt Sted i 1867—71 og 1877—82, gik ud paa at vise, at Kirken, som vi see den, skriver sig fra 2 Tider, nemlig Langhus, Sideskibe, Korsfløj, de til denne hørende Kapeller og maaske Vesttaarnet fra Valdemarstiden og det paa Grunden nybyggede Chor fra Dronning Margrethes Tid, til hvilket saa i Catholicismens sidste Dage sluttede sig en Forhøjelse af hele den ældre Kirke, Tilbygning af de vestlige Kapeller (Landemodssalen og det Rodsten-Marseliske Kapel) samt Rejsning af et højt Spir paa Taarnet og Choret's indre Udstyr.

Støttet paa et Brev fra Pave Cølestin III af ³⁸/₄ 1197, hvori denne tilsiger 40 Dages Aflad til alle dem, der vilde bidrage til Opførelsen af den Stencathedral, som det var

¹⁾ Om disse se H. F. Rørdam, Selsk. af Danm. Kirkehist. i dets første 25 Aar, S. 48 ff. 118 f.

Biskop Peder Vognsens Agt at bygge i Stedet for den uanselige Trækirke, som hidtil havde maattet tjene til Bispekirke, gik Høyen ud fra, at der havde foreligget rent Bord (*tabula rasa*), da der skulde tages fat paa Peder Vognsens Kirke, og at man følgelig, som man plejede, havde begyndt i Øst med Choret og fortsat mod Vest.

Denne Forudsætning er delt af en anden Forsker, der har beskæftiget sig med Aarhus' Domkirke, nemlig Architect Prof. V. Koch, som ved at sammenligne Chorplanen med den af Prof. Löffler fundne Chorplan af den ældste Kirke i Børglum havde seet en vis Lighed mellem disse Planer og nogle normanniske og engelske Chorplaner f. Ex. St. Albans og derfor mente, i disse 2 nørrejydske Bispekirker mulig at kunne spore en engelsk Indflydelse.

I den Afhandling i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, S. 239—57, i hvilken Koch forfølger de formentlige normanniske og irske Bygningsformer i danske Kirker, nødes han dog til at indrømme, at den omtalte Chorplan, med Sidechor og en mere eller mindre lang Korsfløj, ikke er særlig engelsk, at den fandtes i den ældste Kirke i Cluny, som indviedes 981, og at den er kommet til Anvendelse i talrige Benediktinerkirker i Frankrig og Tyskland, som ere fremstaaede under Paavirkning fra Cluny. Da han nu derhos ikke har kunnet paavise nogen engelsk, arkitektonisk Form hverken i Børglum eller i Aarhus, og vi med Peder Vognsen ere helt nede paa Grændsen mellem 12te og 13de Aarhundrede, saa gaar det vist ikke længere an, at fastholde denne Hypothese om Indflydelse af engelsk Kirkebygningskunst i Danmark, efterat Kirkerne i Vitskøl, Ringsted og Sorø allerede stode opførte.

Mod den historiske Side i Høyens Afhandlinger protesterede Rigsarchivar A. D. Jørgensen i et lille Tillæg til »Den nordiske Kirkes Grundlæggelse«, betitlet Bispekirkerne i Aarhus S. 81. Han gjør heri opmærksom paa det Usandsynlige i, at Bispen i Aarhus i det lange Tidsrum, fra, at Uni indviede den første Bispekirke af Træ til den

hellige Trefoldighed, og helt ned til Peder Vognsens Dage, skulde have nøjedes med en Trækirke, medens samtidigt den ene Granitlandsbykirke rejste sig i Nørrejylland ved Siden af den anden f. Ex. den sikkert daterede Kirke i Gjellerup. Han gjør opmærksom paa, at vi have Underretretning om en Kirke, som opførtes 1102 af Biskop Ulvkeld, og om en Nicolaikirke. Denne Nicolaikirke sætter A. D. Jørgensen i Forbindelse med Erik Ejegods Rejse til Bari og formoder, at der fra denne Rejse kan være hjembragt Reliquier af den berømte Helgen i denne Stad, hvilke senere kunne være blevne fordelte til Kirker i Aarhus, Slangerup og Bosiøkløster. Han minder om, at i Hellig Nielses Levned (Script. rer. dan. V, 305) siges det, at paa den Tid Hellig Niels døde 1180, var S. Nicolai Domkirke, og finder det utænkeligt, at Bisperne i Aarhus indtil Peder Vognsen skulde have været uden Kapitel; men til et saadant vilde der knap have været Plads i en uanselig, lille Trækirke. A. D. Jørgensen gjør dog intet Forsøg paa at bringe disse Tanker i Anvendelse paa Aarhus Domkirkes Bygning, hvad han betragter som liggende udenfor den Opgave, han havde sat sig.

Nu maa det vel indrømmes, at Høyen var berettiget til mere at stole paa et samtidigt dateret Pavebrev end paa en Legendesamling, som i alt Fald ikke kan være sluttet før i Erik Menveds Dage, mere end 100 Aar efter Hellig Nielses Død, og hvad det aarhusiske Domkapitel angaar, saa pege jo netop alle de Efterretninger, vi have om Peder Vognsens Virksomhed, da han skal til at bygge, paa at han var ifærd med, om ikke at organisere, saa dog i alt Fald at reorganisere Kapitlet. Han skjænker dette sin Bogsamling 1195 (Scr. VI. 405), stifter de første 6 Præbender (Scr. VI 387—88), udvider disses Tal (Scr. VI 404) og lægger Byens 3 andre Kirker, St. Nicolai, Vor Frue og St. Oluf, til Domkirken, hvorved vel ikke kan forstaaes Andet end, at Præsterne ved disse Kirker indtraadte i Kapitlet; men paa den anden Side kan man jo ikke uden

videre slaa en Streg over Efterretningen i Hellig Nielses Levned om, at han blev begravet i Nicolai Kirken, som dengang var Domkirke, og i den nuværende Domkirkes Chor findes en Mængde Kvadersten indmurede, som maa skrive sig fra en ældre Kirke. Pave Cølestin III's Brev (Scr. VI, 387) udtaler, som Overretssagfører Kjer i en Afhandling om Aarhus' Kirker og Klostre (Kh. Saml. 3. R., V, 676) med Rette har gjort opmærksom paa, at Kathedralkirken i Aarhus i Peder Vognsens Forgjængeres Tid var af Træ, men vi faa Intet at vide om Klemenskirken, hverken om, hvor den har ligget, eller om, af hvilket Materiale den var bygget. Brevet beskjæftiger sig altsaa mere med, hvad der skulde ske, end med, hvad der alt var sket. Hvis nu, hvad der jo ingenlunde er usandsynligt, Bidragene til den nye Kirke indgik trent, saa kunde jo Biskop Peder eller hans Broder Skjalm grumme let komme paa den Tanke, om det dog ikke var bedst, foreløbigt at knytte Domkirkens Opførelse til en alt eksisterende Kvaderstenskirke, saaledes at denne blev Chor for den langt større Domkirke. Det kunde jo altid senere ombygges, naar man fik Raad dertil. Dette stemmer i alt Fald ikke ilde med middelalderlig Tænkemaade og Brug. Tænke vi os Domkirkens nuværende Chor borte, da kunde der paa dets Plads ligge en Kvaderstens Kirke af Størrelse som, eller lidt større end Vestervigs 3-skibede Klosterkirke. Hvis Peder Vognsen eller hans Efterfølger vilde benytte denne som en Del af deres store Murstenskirke, maatte der sluttes op mod den med Korsfløjen, og, da Kvaderstenskirken maaske kun havde een Apsis, laa det nær, at gjøre Korsfløjen saa lang, at der blev Plads til Sidekapellerne. Paa denne Maade vilde dens usædvanlige Længde være motiveret, uden at man havde nødtigt at ty til engelske Forbilleder. En saadan Antagelse vilde i og for sig ikke rokke ved Høyens Tidsbestemmelse af de forskjellige Bygningsafsnit, men maaske gjøre det muligt, at forene denne med Efterretningen i Hellig Nielses Levnet.

Dette trænger til nærmere Prøvelse. Vi ville imidlertid for en kort Stund lade Spørgsmaalet ligge, om Peder Vognsen har begyndt Aarhus' Domkirkes Opførelse med Choret, eller dertil benyttet en ældre Kirke, og forsøge paa, om vi kunne danne os et Begreb om, hvorledes hans Kirke har set ud. Langhuset var c. 10 Al. lavere end nu og deltes ved 2 svære Gjordbuer i 3 rektangulære Hvælvingfag. Naar man tænker sig Trapetskapitælerne flyttede 10 Al. ned paa de eksisterende Halvsøjler, har man omtrent Tryklejet for de oprindelige Hvælvinger. De firkantede Fremspring paa begge Sider af Halvsøjlerne have, maaske ved Hjælp af Dværgsøjler, baaret Krydsbuer. Men man vil desuden see, at i alle 3 Fag løbe de spidse Buer mellem Hovedskibet og Sideskibene, hvilke Buer ere senere, op i tilmurede Rundbuer. Disse Rundbuer har Høyen ikke forstaaet. Han antager, at de snarest have haft en konstruktiv Betydning. Heri vil dog neppe nogen Fagmand give ham Ret, de kunne ikke være andet end Rester af lignende Triforier, som dem vi kende fra Ribe og Viborg. Hvorvidt afd. Bygningsinspektør Walther i sin Tid har undersøgt, om disse Buer vare profilerede eller delte ved Søjler, skal jeg kunne ikke sige. Det er neppe rimeligt; fremdrages kunde de ikke. Have Triforierne været delte med Søjler, vilde der være fremkommet en Form, som lignede Vesttaarnets Lydhullers, der fremdroges ved Restavrationen. Naar jeg seer paa disse, føler jeg mig overbevist om, at de umuligt kunne være samtidige med Jens Iversen Langes Vaaben og St. Klemens' Anker, der ere anbragte ved Siden af dem, men maa være meget ældre, og at de sidstnævnte Prydelser maa være komne ved en partiel Skalmuring, som overordenlig let lod sig udføre.

Buerne mellem Hovedskibet og Sideskibene have da oprindelig hverken været saa høje eller saa brede som nu, da de skjære op i Triforiumsbuerne. Man har borthugget de Halvsøjler og Murfalse, som oprindelig begrænsede dem, og, samtidigt med at man gjorde dem højere, tillige gjort

dem spidse. Ovenover Triforierne sad der oprindeligt 2 smalle rundbuede Vinduer af samme Størrelse og i samme Højde som de tilmurede Vinduer, vi see i begge Korsfløjes Vestside. I Sideskibene har der i hvert Hovedfag været anbragt 4 smalle rundhuede Vinduer af hvilke endnu sees Spor paa Kirkens Nordside. Ikke sandt? For saa vidt som vi formaa at danne os et Billede af denne Kirke, gjør den et mærkværdig trykket og tungt Indtryk ved Siden af de ældre Kirker i Ringsted og Sorø. Det er at ønske, at man ved Lejlighed vil forsøge at fremstille den i Tegning.

Korsfløjen har upaatvivlelig ogsaa oprindeligt været overhvalvet. Om Hvælvingerne have hvilet paa de Kragsten, som for Tiden ere opstillede i Chorets Vinduesblændinger, vil ikke kunne afgjøres før efter nærmere Undersøgelse. I Korsfløjens nordre Ende sees et paa ottekantede Granitsøjler hvilende hvælvet Galleri; under Restavrationen skal man have fundet Spor af et lignende i Korsfløjens søndre Ende. De skrive sig begge fra Peder Vognsens Bygning. Fra det nordre Galleri skal der have været en Overgang til Bispegaarden. Derimod maa det øverste Galleri, der hviler paa en Tøndehvælving, betragtes som en senere Tilføjelse, til hvilken der først blev Plads, da Kirken forhøjedes.

Til denne Peder Vognsens Kirke, som maaske først er blevet færdig henimod det 13. Aarh.s Slutning (der gives Aflad til dem, der vilde hjælpe med dens Fuldendelse i 1254) er det altsaa, at Biskop Peder Jensen Lodehat, der af Dronning Margrethe 1386 var kaldet fra Vexiøs til Aarhus' Bispestol og 1395 kaldtes til Roskilde, bygger sit høje Chor.

Peder Jensen Lodehat var en dygtig Administrator og en god Økonom. Det sidste kunne vi slutte deraf, at han engang laante Dronningen en Sum af egne Midler, som vilde svare til 2 Millioner Kroner. Hans Bygmester maa have haft Sands for Forhold og have vidst at hjælpe sig, hvor det gjaldt om en Tilbygning til noget alt Be-

staaende. Det see vi af den Maade, paa hvilken han har klaret Chortaget og forbundet dette med Kirkens øvrige Tage. Hans Chor er en Kirkehal med lige høje Skibe, hvis lette Stjernehvælvinger bæres af simple ottekantede Piller. En lignende Architektur træffe vi i St. Hans Kirkes Chor i Stege og i Birgittinerkirken i Maribo. Dog medens i de nævnte Kirker og ligeledes ofte i Tyskland, f. Ex. ved Stephanskirken i Wien, de 3 lige høje Skibe have ført til umaadelig høje og brede Saddeltage, har Bygmesteren her, som paa Elisabethskirken i Marburg, kun ladet Hovedskibets Tag løbe igjennem fra Vest til Øst, men opløst Sideskibenes i 4 Fag, som han har stillet paatvers af Sideskibene og ladet forløbe mod Hovedskibets Tag. Paa denne Maade vinder han et bedre Forhold mellem Murene og Taget og for dette sidstes Vedkommende en mindre klodset Form. Kun kan den Maade, paa hvilket Hovedskibets Tag er tilspidset, for at kunne komme til at passe til Østgavlen, ikke roses. I Marburg ere Sideskibenes Tage afvalmede; paa Aarhuschoret have de Gavle, der ere prydede med Skjolde. For saa vidt disse nogensinde have modtaget de Skjoldmærker, for hvilke de vare bestemte, tør vi antage, at det har været Peder Lodehats eller hans nærmeste Efterfølgeres. Peder Lodehats Vaabenmærke sees paa Gjorslev, hvor han senere har bygget.

Naar jeg sagde, at Peder Lodehat maa have været en god Økonom, slutter jeg dette ogsaa af den Mængde Granitkvadre fra en eller anden ældre Kirke, som er kommet til Anvendelse i Chorets Ydermure. Det er ikke blot almindelige glatte Kvadre, man har brugt, men ogsaa Vinduesoverliggerne med de i dem indskaarne Buer, og for saa vidt man kunde antage, at der har ligget et Kvaderstenschor, hvor Peder Jensen Lodehats Chor skulde bygges, vilde man kunne sige, at Bygmesteren maa have benyttet Rub og Stub af den nedbrudte Bygning. For saa vidt Kvaderne derimod have været hentede fra en eller anden øde eller nedbrudt Kirke i Stiftet, om nogen Kirke i selve

Aarhus kan der næppe være Tale, tør man vel ogsaa sige, at Peder Lodehat eller hans Bygmester har været om sig.

Dog med Choret var Aarhus' Kirke ikke færdig. Choret var jo nu blevet 10 Al. højere end Kirken og det har vel været en Del af Byggeplanen, at ogsaa Kirken, skulde forhøjes, som sket er. Om Peder Lodehat har seet Choret færdigt, inden han forlod Aarhus, kan vel endogsaa være tvivlsomt, paa Hvælvingerne sees Bøllernes, Langernes Krafsernes og Friisernes Vaabenskjolde; de kunne neppe være maalede før i den sidste Halvdel af det 15de Aarh. Efter Peder Lodehat kom Bo Magnussen Porse 1395—1424. Han byggede i 1420 det nordre Kapel ved Vesttaarnet og indviede det til Trefoldigheden, St. Jakob og St. Agnes. Efter Bo kommer Ulrik Stygge 1424—1449. Efter ham Jens Iversen Lange 1449—82. Fra 1470 udfolder denne Biskop en stor Byggevirksomhed. Han opfører 1470 det søndre Kapet ved Vesttaarnet og vier det til den hellige Jomfrue, foran hvis Alter han vil begraves. Han bygger et højt Spir paa Vesttaarnet og i Langhuset 1478 tre Hvælvinger, som det sees af en Indskrift. Han lader Bernt Notke fra Lybæk 1479 udføre Altertavlen, bygger Korsfløjens Midthvælving 1480 og lader 1481 Peder Klokkestøber støbe Døbefonten, medens hans Efterfølger Eiler Bølle ifølge en anden Indskrift har bygget Hvælvingerne i den nordlige Korsfløj 1487, og Niels Clausen har ladet Skabene paa Siderne af Altertavlen og formodentlig ogsaa Chorstolene samt det i Korsfløjen fremspringende Sangchor udføre. Niels Clausen har ogsaa forhøjet Altertavlen med en Fremstilling af Jomfruens Kroning og 1515 skjænket den syvarmede Lysestage, der tillige tjente som Læsepult.

Altertavlen, som Jens Iversen Lange skjænker 1479, er for saa vidt mærkelig, som den, efter Dr. Becketts Undersøgelser, skal være den næstældste Fløjaltertavle her i Landet. Den i Boeslunde, som maaske er kommet fra Carmeliterkirken i Skjelskør, anses for den ældste.

Oprindeligt vare Højaltrene smykkede paa en helt anden Maade, idet man over dem anbragte en Himmel eller Skjærm, hvilende paa 4 Søjler, et s. k. Ciborium. Vi have Efterretninger om de prægtige Sølvciborier, som Constantin den Store og de Kejsere og Paver, der fulgte efter ham, have rejst i Roms Hovedkirker.

Dengang sad Paven eller Biskoppen paa sit Højsæde (*Cathedra*) bag Alteret og saa henover dette ud mod Menigheden. Mellem Ciboriets Søjler var der anbragt Forhæng, som kunde skjule Forvandlingen (*transsubstantiatio*) i det Øjeblik, den foregik, og droges til Side, naar den var foregaaet. Det indviiede Brød kunde da sees enten i en dertil bestemt Daase paa Alterbordet eller undertiden i en under Ciboriets Skjærm ophængt Due af forgyldt Metal. En saadan Due haves i Nationalmuseet i Kjøbenhavn; den skriver sig fra St. Knuds Kirke og tyder paa, at denne i dens ældste Form maa have haft et Ciborium over sit Højalter. Restaurationen af Ribe Kirke har blottet et Fundament, som gjør det i allerhøjeste Grad sandsynligt, at der i denne Kirke har staaet et Ciborium over Højalteret. Ogsaa i Lund turde der være Spor, som pege i samme Retning. Dog Biskoppens Plads var bleven en anden. Hans Stol var flyttet hen foran Alteret, til den ene Side, og, naar Messen læstes, stod han altsaa mellem Menigheden og Alteret saaledes, at han med sit Legeme tildels skjulte, hvad der foregik paa dette. Dog, naar Forvandlingen antoges foregaaet, løftede han Sakramentet saa højt op, at det kunde sees af Alle og denne Opløftelse (*elevatio*) ansaas i Middelalderen som det Centrale i Messen; kun den, der havde overværet denne, kunde tilegne sig Messens Velsignelse. Deraf Spørgsmaalet: har han gjort Hocus-pocus? $\circ$: sagt: Hoc est corpus Domini. Det kostede de danske Reformatorer adskillige Bryderier, at faa Menighederne til at give Afkald paa Opløftelsen.

Biskoppen eller Præsten havde altsaa faaet sin Plads foran Alteret under Messen, men dette muliggjorde, at der

over Alterets Rygside kunde anbringes et Slags Skab (*retabulum*), i hvilket Sakramentet og Reliquier kunde gjemmes, og paa hvilket Helgenskrin kunde stilles. Disse Skabe vare paa Forsiden udsmykkede med Billedværker, den thronende Christus med Apostlene eller den hellige Jomfrue med forskellige Helgene, i Sten, Træ eller Metal.

Af Retabulet udvikler Fløjalteret sig, saaledes at den underste Del af dette, der kaldtes Skammelen (Predellen) undertiden, som her i Aarhus, benyttedes som Skab til Opbevaring af Sakramentet og Reliquier, dog altid indenfor dekorerede Fløjdøre, medens den øverste Del udelukkende benyttedes til Billedfremstilling og til Forherligelse af den eller dem, hvem Alteret var viet.

Dette er Begyndelsen til Altertavlen i den lutherske Kirke. Fløjaltertavlen har en vis Lighed med de Rejsealtre eller rettere diminutive Rejsealtertavler, som Middelalderens Præster undertiden førte med sig, og foran hvilke det var tilladt at læse Messe.

De vare udskaarne i Træ, Been eller Elphenbeen. De store Fløjaltere ere beregnede paa at kunne smykke Alteret paa forskjellig Maade til daglig Gudstjeneste, i Fasten og paa de store Højtider, ligesom jo ogsaa Romerkirken ved Alterklædernes vekslede Farver søger at frembringe en for Dagen passende Stemning.

Man fejler vist neppe ved at sige, at denne Dekorationsmaade, for ikke at sige -mode, har udviklet sig i Nederlandene og Burgund under Paavirkning af ældre fransk Skulptur og er kommen til Højdepunktet i de nederlandske og nordtyske Handelsstæder, hvor den har frembragt en ejendommelig Kunstindustri, af hvis Frembringelser ikke faa have fundet Vej til de 3 nordiske Riger. De vil paa Altertavlen her finde Billedet af Jens Iversen Lange, maaske det ældste af de bevarede danske Portraiter. Sidste Gang der læstes romersk-katholsk Messe foran dette Alter var nok under Krigen 1864. Da skal Feltpræsten for den østerrigske Besætning have iført sig en af de gamle, præg-

tige Messehagler fra Niels Clausens Tid, som opbevares i det Rodsteen-Marseliske Kapel og læst Messe foran Højalteret, paa hvilket han da formodentlig har maattet opstille sit Rejsealter.

Efter nu at have gennemgaaet saavel Kirken fra Valdemarstiden som Choret fra Margrethetiden, med de derpaa følgende Forandringer af Kirken og Chorets indre Udstyr, vende vi tilbage til Spørgsmaalet, om Domkirken Forhold til St. Nicolai, Hellig Niels og St. Klemens.

Den første Bispekirke var, som sagt, indviet til den hellige Trefoldighed; men den brændte i Krigen mellem Svend Estridsen og Harald Haarderaade. Saa høre vi om en Kirke, som Biskop Ulvkeld byggede 1102; men denne var ikke, som A. D. Jørgensen vil, en Nicolaikirke, men derimod en Olafskirke (Hvidtfeldt Bispekrønike Fol. Udg. 99). Dog allerede ved Aaret 1087 staar i Th. Bartholin den Yngres Annaler (Scr. I, 339): St. Nicolaus Arusiæ elevatur. Man har været i Forlegenhed med denne Optegnelse og villet henhøre den til Hellig Niels; Aarstallet maatte da forandres til 1187. Det er dog sandsynligere, at der hentydes til en Begivenhed, som mere vedkom den almindelige end Danmarks Kirkehistorie; thi netop i Aaret 1087 førtes den hellige Nicolaus' Been fra Myra i Cilicien til Bari i Apulien, hvor han optoges i de romerske Helgeners Tal. At han senere fik sin Kirke ogsaa i Aarhus, er udenfor al Tvivl, og det er ingenlunde usandsynligt, at Erik Ejegod, som af A. D. Jørgensen formodet, fra sin Rejse til Bari, kort efter denne Begivenhed, har medbragt Reliquier af denne ny og for Søfolk særlig kraftige Helgen. Nicolaikirken i Aarhus har dog neppe saa sent som i det 12te Aarh. været bygget af Træ, og med Hensyn til dens Beliggenhed kan der neppe være Tvivl om, at den har indtaget den nuværende Frue Kirkes Plads. Thi ifølge D. Kanc. Reg. 1535—50 S. 206 resolverede Chr. III., at »Sortebrødre Kloster i Aarhus, som findes norden og vesten S. Nicolai Kirke, til evig Tid skal

blive et almindeligt Hospital«, og denne Efterretning bekræftes af en anden fra Tegn. ov. a. Lande (D. Mag. 3. Række VI, 312).

Det synes da, som om Nicolaikirken fra det 12te Aarh. paa Valdemar Sejers Tid er blevet overladt den nye Sortebrødreorden, og at denne har bygget sit Kloster op til den gamle Kirke, maaske tildels ombygget denne og i alt Fald føjet et nyt stort og smukt Chor til Kirken. Men dennes Sidemur ind mod Klostergaarden er opført af kløvet Granit, og i Klosters forhenværende Kapitelsal bæres Hvælvingerne af 2 Søjler, hvis Fodstykker vise sig at være romanske Kapitæler fra en gammel Kirkedør (de ere kun udarbejdede paa 2 Sider), medens Søjlernes nuværende Kapitæler afgjort tilhøre Beg. af det 13de Aarh. Vi vide endogsaa, hvem der har staaet for dette Byggeri; det var Dominikanermunken Salomon fra Aarhus, der spillede en vigtig Rolle ved Ordenens Indførelse i Danmark. (Ny kh. Samlinger I, 196). Det skyldes da sandsynligvis Dominikanerne, at Kirkens Navn er bleven Frue Kirke i Stedet for Nicolai Kirke; det modsatte vilde være utænkeligt. S. Nicolaus har beholdt sit Alter, ligesom hans Billede sees paa den eksisterende Fløjaltertavle i Choret, der maaskee skriver sig fra Claus Bergs Værksted i 1520—30. Medens Peder Vognsen 1203 lægger de 3 Kirker St. Olaf, St. Nicolai og Vor Frue til Domkirken, nævnes i Biskop Ulriks Statuter (Scr. VI, 468) kun St. Olaf og Vor Frue; men det gamle Navn er dog i Folkemunde blevet hængende ved den senere Frue Kirke helt ned til Reformationen.

Engang lod det til, at St. Nicolaus i Aarhus skulde blive skudt tilside for en lokal Helgen af samme Navn: den hellige Niels.

Denne var en Slegfredsøn af Kong Knud Magnussen, der dræbtes Mordnatten 1156 i Roskilde. Han blev opdraget af sin Bedstemoder, og Legendens fortæller om ham, at han engang blev slaadet haardt med en Bold af en Legkammerat, som han i denne Anledning truede med at for-

klage for sin Moder. »Det bryder jeg mig ikke om; din Moder er jo død.« Han gik da til Bedstemoderen og fik af hende Sandheden at vide: at hans Fødsel havde kostet Moderen Livet. »Hvor kan jeg da leve, udrød Drengen grædende, naar jeg er Skyld i min Moders Død«? Hans Sind vendte sig under hans Opvæxt og senere, da han kom til Hove, mere og mere til en anden og bedre Verden. Han bar en Haarskjorte under sin Brynie, fastede, gav Almisser, bad og opmuntrede Andre til Gudsfrygt, ligesom han lovede bestandig Kydskhed. Tilsidst forlod han Hoffet, drog til sine Ejendomme i Aarhuseggen og levede her tilbagetrukken med sin Kapellan Hugo. Et Syn af Engle bebudede ham hans Død 1180. Han vilde begraves paa St. Olafs Kirkegaard, og saa skete det. Men Biskop Svend lod ifølge Legenden hans Ben optage og begrave i den daværende Bispekirke, som siges at have været St. Nicolai. Denne sidste Efterretning bekræftes dog ikke fra nogen anden Side. Men, hvorom alting er, saa berettes der om saa mange Undere ved hans Grav, at man paa Christopher I's Tid var stærkt opsat paa, at faa Hellig Niels erklæret for Helgen. Vi have fra 1254 og 1255 to Breve fra Paverne Innocens IV og Alexander IV, i hvilke disse forlange foretaget en Undersøgelse af Undernes Troværdighed med Hensyn til en mulig Canonisation; men denne er udebleven. Senere i Erik Menveds Tid frygtede Kannikerne, at Kongemorderne paa Hjelm skulde borttage Benene, og gjemte dem derfor i Domkirkens Skab (*armarium*) sammen med andre Reliquier. Men fra den Tid tabte de deres søde Lugt, og det var da vel Grunden til, at Troen paa denne Helgen tabte sig. Paa Valdemar Sejers Tid havde den været saa kraftig, at den havde samlet en Skat af Gaver saa stor, at Kongen havde fundet sig foranlediget til at lette Hellig Niels' Skrin for et større Beløb, da han skulde til Esthland, med den Undskyldning, at han og Hellig Niels jo vare i Familie sammen. Men da saa Slaget ved Lindanæs stod for, og Kongen frygtede Esthernes Mængde,

maatte han love Biskop Ebbe og Erkebiskop Andreas, at det skulde han aldrig gjøre mere. Under Anraabelse af den hellige Niels og St. Laurentius, Aarhus' og Lunds Værnehelgene, blev da ogsaa Sejren vunden. Legenden fortæller, som et andet Bevis paa Hellig Nielses Magt, at nogle Borgere fra Kjøbenhavn engang i Havsnød kastede Lod om, hvilken Helgen de skulde anraabe, St. Knud, Hellig Vilhelm eller Hellig Niels. Loddet traf 3 Gange Hellig Niels, hvorfor de besluttede at anraabe ham, hvilket skete med den Virkning, at de kom frelste i Havn og kunde aflægge deres Taksigelse ved Hellig Nielses Grav.

Disse Fortællinger om den aarhusiske Helgens Mirakler og Forsøgene paa, at faa ham optaget paa Romerkirkens Helgenliste, maa sammenstilles med Bestræbelserne for at faa ogsaa den myrdede Erik Plovpenning canoniseret, og de mærkelige Minder om en begyndende Dyrkelse af ham, som Restaurationen af St. Bendts Kirke i Ringsted har bragt for Dagen. Vi kunne kun beklage, at den Tids tørre Annaler ikke give os en fyldigere Forestilling om, hvad der har rørt sig i de dalevendes Sind, Præsters saa vel som Lægfolks. Det kunde synes, som om de første, under de heftige Kampe mellem Kongemagt og Præstestand, kunne have haft nogen Del i, at den romerske St. Klemens, i alt Fald i Domkirken, fortrængte den ældre halvt græske St. Nicolaus, og at de til Kongefamilien knyttede Helgener Niels og Erik gik ud af Sagaen; men noget sikkert vide vi jo ikke herom. Til St. Klemens indvier allerede Peder Vognsen sin Kirke, og han saa vel som St. Nicolaus anraabtes jo særlig af de Søfarende.

Det seer altsaa ud, som om der ad historisk Vej ikke kan oplyses noget om, at Aarhus' Domkirkes Chor har fortrængt en ældre Kvaderstens Kirke. Denne maatte, om den fandtes, snarest have været viet St. Klemens. Holde vi os til Kirkens Bygning, da mener Prof. Høyen, i Texten til danske Mindesmærker, at have seet nogen Forskjel paa Chorets 4 østligste og dets 4 vestligste Piller, hvilket han

tager til Indtægt for den af ham forudsatte Ombygning og Udvidelse af Peder Vognsens Chor. Forskjellen synes nærmest at bestaa i, at det andet Pillepar fra Korsfløjen er ottekantet imod Øst, men mod Vest har en Murfals i Stedet for Skraasiden; her kan altsaa noget Mur være blevet bevaret under en Ombygning; men Peder Vognsens Chor synes da i alt Fald ikke at have strakt sig længere mod Øst end over de to Hvælvingsfag nærmest Korsfløjen. Lige foran Højalteret, hvor man nu vanskeligt faar Lov til at grave, vilde da Fundamenterne til Peder Vognsens Chor-runding være at søge, og Spor af Østgavlen snarest ud for det 3die Pillepar fra Korsfløjen. Her kunde en Undersøgelse forholdsvis let foretages under begge Sideskibes Gulve, men, da Grunden har været og er fuld af Grave, bliver det tvivlsomt, om den vil give noget Udbytte. De til Peder Lodehats Chor hørende Ydermure ere jo i alle Tilfælde ombyggede fra Grunden af.

En for Nationalmuseet i den sidste Tid foretagen Undersøgelse skal have vist, at de yderste Kapeller ved Korsfløjens Gavle ikke have afløst oprindelige Alternischer (Apsider). Peder Vognsens Chorplan bliver altsaa væsentlig forskjellig fra, hvad man har tænkt.

*

*

*

Efter dette Foredrag fortalte H. F. Rørdam om den navnkundige Skolemand, Dr. Morten Børup, hvis Navn i sin Tid kastede Glans over Aarhus Skole, medens han samtidig som Prælat («Kantor») ved Domkirken vel nærmest var den, der i et langt Tidsrum ledede Gudstjenesten her og da særlig Kirkesangen. Foredraget skal dog ikke meddeles her, da det er Tanken ved en senere Lejlighed at komme tilbage til et mærkeligt litterært Produkt, Morten Børup har efterladt sig, men som ved Mødet kun i Korthed kunde omtales.

Efter et længere Ophold fortsattes Mødet Kl. 5 i den smukke og rummelige Festsal, som »Kristelig Forening for unge Mænd« har faaet opført, hvor følgende to Foredrag holdtes:

H. F. Rørdam: Aarhus i Reformationstiden med særligt Henblik paa Biskop Ove Bille.

L. Koch: Udsigt over den danske Kirkes Historie paa den franske Revolutions Tid.

Vi maa dog nøjes med denne Antydning, da Pladsen ikke tillader en udførlig Gjengivelse af disse Foredrag.

Reformer i det lærde Skolevæsen

i Christian VI's Tid.

(Slutning).

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Magister Peder Hersleb, hidtil Biskop i Christiania, blev 27. Oktober 1737 udnævnt til Worms Eftermand som Biskop i Sjælands Stift. Men da han ikke godt kunde foretage Flytningen i Vintertiden, fik han Tilladelse til at blive i Christiania til det følgende Foraar. Efter at han da var kommen til Kjøbenhavn, blev han i Maj 1738 kaldet til at indtræde i den stærkt reducerede Kommission for de latinske Skolers Reform, der i ham fik en Kraft af første Rang.

Blandt Grams Papirer (i Gl. kgl. Saml. 1073 Fol.), der vidne om det store Arbejde, denne Hædersmand har gjort for at fremme Kommissionens Opgave, findes et Par Blade med Overskrift:

»Fortegnelse paa de til den Kongl. Allernaad. anbefalede Commission over det latinske Skole-Væsen henhørende Documenter, hvilke jeg den 28. Maji 1738 til Hans Høyædle Høyærværdighed Hr. Biskop Hersleb hafver leveret, den Tiid Deres Kongl. Maj. Allernaadigst hafde beskikket velbem^{te} Hans Høyærv. i bem^{te} Commission med at indtræde«.

Det er en lang Række Dokumenter, som herunder opføres, vidnende om, at Kommissionen ikke havde ligget paa den lade Side, men havde samlet et betydeligt Materiale til Oplysning om Skolernes Tilstand og navnlig om

de i Reglen yderst tarvelige materielle Midler, der stod til Raadighed til Lønning af Lærerne og til Understøttelse for fattige Disciple. Ogsaa de forhen omtalte Udkast til en Forordning vedlagdes. Paa Grundlag af dette Materiale udarbejdede Hersleb følgende udførlige Betænkning, der vidner ikke blot om hans store Flid og Arbejdsdygtighed, men ogsaa om den Interesse, hvormed han omfattede Sagen.

Allerunderdanigste, enfoldige, dog velmeente Tanker over den projecterede Schole-Fundatz.

Ad Artic: 1 et 6.

At Rector og Con-Rector saaledes aflægges, at de Livs-Tid kand forblive ved Skole-Væsenet, er meget got, og maaskee kand blive mueligt ved Reductionen, skiønt neppe i alle Stifter; Men at Hørerne saaledes skal aflægges, det holdes for at være (1) umueligt, i det mindste kand det ikke skee ved Reductionen, som klarligen skal viises, og anden Fond viides ikke dertil; (2) ikke raadeligt i en Fundatz at indføre; thi naar det dog strax maae og visseligen vil brydes, saa er alleene derved givet Anledning til at agte en Fundatz ikke saa hellig, som den bør; naar Fundatzen ikke holder det, som der lofwes, saa ansee Andre sig mindre forpligtede at holde det, som der bydes; (3) skadeligt for Scholerne; thi til Hørere, sær i de nederste Classer, ere best skikkede muntre Personer, som selv have nyeligen været under Information, og have endnu alt det Schole-Tøi i Hukommelsen, som Andre hellere glemme; (4) skal de Livs Tid være forbundne til Scholen, da er det gandske vist, at saare faae muntre og færdige Hoveder dertil vil sig anmælde, og Scholerne derover vil lide, saasom det meget kommer an paa Hørerne, at de ere gode og have Lyst til Werket. (5) Om det end var mueligt at faae deres Løn noget forbedret, hvilket dog i Sandhed ikke sees, saa bliver det dog aldrig saa, at det kunde være skikkeligt Livs Brød for Livs Tid, men de blive da ringe agtede, som Degne og Klokkere, og derfor

ikkun nedslagne Gemytter, som ei saae nogen anden Udveie for sig, vilde applicere sig hertil, og det Haab om Avancement til Con-Rectorater og Rectorater vilde saare lidet opmuntre, og endnu mindre hielpe; thi det følger aldeles ikke, at fordi En var en god og meget beqvem Hører, hand derfor skulde blive en duelig Rector eller Con-Rector. (6) Skulle Hører-Pladse regnes for Embeder og Leve-Brød, saa ville de og gifte sig derpaa, have Familier, hvilket vilde volde deels Bettlerie og foragteligt Levnet, deels Udsuelse af Disciplene og deres Forældre, deels Indgreb i Stipendierne til deres Børn og Familier. Jeg har altid observeret, at gifte Hørere ere Scholerne skadelige, og at endogsaa gode Subjecta ere ved lang Hører-Tieneste blevne modløse, nedslagne, morose. (7) Skal det være Leve-Brød, saa skal de efter Loven have Boeliger og Huuse, hvilket er umueligt at Kirkerne kand skaffe. (8) En Rector og Con-Rector, fordi de alternere, saa have de nogen Liise og Lættelse, og derfor er det en anden Sag, men fordi Hørerne stedse skal gaae i Aaget, uden Liise, er det aldrig tienligt, at de blive perpetuerede; og feiler fast aldrig, at gamle Hørere ere enten liderlige eller og nedslagne, morose og tyranniske. (9) Skal da Hørere, efter den 6te Articul, have kongelig Bestalling, saa er det endnu meeget farligere; thi da kand ikke en Rector have Magt at skille sig af med en Hører, som bliver liderlig, moros, tyrannisk, pedantisk, egensindig, vil følge sit eget Hoved og ikke Rectors Methode. Altsaa holdes allerunderdanigst for, og skal befindis i Sandhed, at det er Scholerne meget tienligere, til Orden og Subordination meget sikkere, at Hører-Tienester blive ikkun som Conditioner, og forholdes dermed efter Loven, at Rector med Bispens Consens tager dertil unge Mennesker, som tiene med Lyst i nogle Aar for Promotion (helst af dem, som have været hands egne Disciple og ere vante med hands Methode), og naar saadanne ikke skikke sig vel, siger hand dem, med Biskopens Vidende, deres Tieneste op, ligesom en

anden Huus-Fader kan sige en Præceptor op, som hand har antaget til sine Børn. Og indstilles derfor allerunderdanigst, om det ikke var bedre, at i Slutningen af den første Articul skulde hedde: I hver Schole, foruden fornødne Hørere, være baade Rector og Con-Rector, begge saaledes aflagde etc. og at den 6te Articul aldeles maatte udelades, og dermed forholdes efter Loven.

Art. 2.

Det er gandske sikkert, at Lovens 2. Bogs 18. Cap. med det Ord Schole-Mester, ikke forstaaer andet end Rectores; thi med andre Schole-Mestere har Bispen ikke haft at gjøre eller at sætte, og derfor de Ord: At de kand være distingverede fra Schole-Mesternes, hvorom Vor Lovs 2 Bogs 18 Capitel, helst den 2 Articul, taler, kunde meget vel udelukkes, og i den Sted blott hedde: At de skikkeligen kunde leve; thi de Ord gjør dog intet til Sagen, det staaer jo dog i Hands Majestets frie Magt at tage Vocationen til sig og forandre i den Fald Loven, uden at gjøre anden Explication paa Loven, end virkelig dens Mening er og har været.

Det er alt for sandt, at Scholerne paa endeel Steder ikke har profitered derved, at Bisperne alleene har kaldet; det vil ved saadan omhyggelig Konges Forsorg og Indsigt, som vi nu, Gud være ævig Lov! har, blive Scholerne til megen Nytte, at Rectores paa den Maade, som Fundatzen mælder, af Hands Majestet Selv beskikkes; give kun Gud, at ikke, i Længden af Tiden, det samme skulde blive Scholernes totale Ruin, og Rectores kaldes, uden at Nogen derom bliver hørt, som kand staae derfor i Ansvar, efter Recommendationer. Det kunde maaskee være Scholerne gavnligt, at til Con-Rectores skulde Bisperne foreslaae 1, 2 à 3, hvoraf Hands Majestet vælger selv og beskikker. Har det visseligen været endeel Scholer skadeligt, at Bisperne have alleene voceret, saa bliver det dog neppe Scholerne gavnligt, at Bisperne, som dog ere de eeneste uden

for Kiøbenhavn, der med nogen Kraft kand tage sig Scho-
lerne an, blive giorte uvillige til den Tilsyn, og Rectores,
som altid har gierne villet unddrage sig fra Bispens
Correction, meere styrkede i den Tanke. Det synes deri
best og nyttigst gradatim, at Kongen beskikker Rector,
Bispen foreslaaer Con-Rector til Kongen, Rector foreslaaer
Hører for Bispen, dog de Sidste uden nogen Slags Bestalling.

Art. 3.

Efterdi skikkeligt Levnet og grundig Lærdom er ikke
nok til en Rector, men exemplarisk Guds frygt og Sam-
vittighed (som ikke altid findes hos skikkeligt Levnet og
saadan Lærdom) er uforbigængeligen nødvendig for dem, som
skal forestaae saadan Mængde af Ungdom og af Stipendier,
saa maatte de Ord allernaadigst tilsættes.

6. og 7. Artic.

Dersom det, som allerunderdanigst til 1ste Articul er
mældet og holdes nødvendigt, finder allernaadigst Bifald,
saa blive vel disse to Article derefter forandrede eller all-
deeles udelukte.

9.

Endskiønt denne Articul er meget god, billig, og vel
satt, saasom det Ord, fuldkommen Myndighed, vel ikke
er meent, uden over dem, der ere hans Subalterne, Læ-
rere og Disciple, Informationen og Schole-Timerne, saa
dog sees forud, at det vil misbruges, og strekkes videre,
uden det bliver forklaret; thi det er længe observeret, at
alle Rectores har gierne villet unddrage sig fra Biskopens
Inspection, som den eeneste nærværende, der kand see
dem paa Fingrene, og ville have fuld Myndighed, baade
naar De ere af det Sind til Tyrannie at øve, til at antage
og afviise af Scholen, ofte efter Capricer, til at gjøre Ferias
saa ofte og saa længe, de vil, i sær til Stipendier at ud-
deele, og dermed gratificere nu deres Slægt, nu deres

Venner, nu dem, hvis Forældre rigeligen offre til dem; derimod har de gjerne villet indbilde, at de staae ikkun under Academiets og Professorum Tiltale, fordi de, som fraværende, ei kand see deres Forhold, og ei viide Omstændighederne, og ved denne Articul, i sær disse tvende Ord, ville De finde sig meget styrkede, og endnu meere unddrage sig fra Tilsyn, og tilegne sig frie Disposition over allting; derfor bedes allerunderdanigst, at denne Articul maa noget limiteres, i det mindste for det Ord, fuldkommen Myndighed, sættes: (dog under Superiorum Tilsyn, eller, under Biskopens Inspection, eller, dog at all Forandring i Scholen overlægges først med Biskopen).

10. Actic.

De Ord, lovlig Omgang, efterdi de ere understrøgne, ere maaskee funden fornøden at udelukkes, som vel og vil være; dersom det, som til 1ste Articul er mældet, finder Biefald, saa bliver vel ogsaa de Ord udelukte: skulde en Hører forviises Scholen, berettes Os det strax af Biskopen til Vores paafølgende allernaadigst Resolution; thi det holdes for, at det skeer best og sømmeligst i Stilhed, at saadan blott opsiges sin Tieneste.

11 Artic.

Det har altid været et Dubium i Scholerne, som ikke endnu er afgjort, og var got, at det her blev med et Ord afgjort, om en Hører kand see sit Embede forsynet, i sin Fraværelse, med en Student, som ellers ikke hører Scholen til, om en Rector og Con-Rector kand see Mester-Lectien forsyned ved een af Hørerne i de nederste Classer? Det er gandske vist, at en Fremmed, som ikke har ellers med Scholen at gjøre [og] blott i en Maanedes Tid skal forrette en Andens Vices, ingen Frugt kand gjøre, men heller Confusion i Methoden, ingen Disciplin kand øve, og ei af Disciplene agtes, og at Mester-Lectien aldrig vil parere Hørerens; derfor synes, at Rector og Con-Rector bør sup-

plere hinandens Vices, i den Andens Fraværelse, og aldrig tages nogen Fremmed ind til at informere paa kort Tid i Mester-Lectien, hvilket ikke vil gaa got; ligesaa at Hørere, som faae Permission at reise bort, skal forsyne deres Classe ved en anden af Scholens Hørere, med Rectoris Samtykke, og alleene i den nederste Classe tillades en Fremmed, paa en kort Tid, at læse, for ei at giøre Confusion i Scholens Methode.

12. Artic.

Slige Prædikener, som have været Hørerne, ja vel og Rectoribus, paa nogle Steeder, pro Officio paabyrdede, at faae forsynede ved Candidatos Ministerii, vil ikke være Bispen mueligt; thi (1) sligt er ikke gierne uden ved de smaa Stæder, hvor Bispen ikke er nærværende; (2) Candidati ere sielden bestandige paa eet Sted, og derover kunde skee Confusion i Guds Tienesten; (3) de vilde vel og ikke lade sig det paabyrde som en Pligt og Ansvar, uden Betaling. (4) Der vides og de Kiøbstæder, hvor ofte i heele halve Aar ingen Candidatus sig opholder, eller Student har været at faae. (5) Det holdes for, at slige Prædikener, som har dog ikke været andet end Fro-Prædikener, eller sielden Aften-Sang, eller Onsdags Prædikener, paa slige Stæder, hvor de have været Hørerne paabyrdede, og ellers intet Præmium eller Stiftelse været lagt dertil (thi hvor det er, findes nok en Candidatus, som det antager), meget vel og uden Afsagn kand afskaffes, og i dens Sted Catechisation indrettes, som af Præsterne bør besørges, enten ved dem Selv, eller ved en Schole-Holder, Catecheta eller anden skikkelig Student, og var ret got, at alle Studenterne i slige Kiøbstæder blev given Leilighed til at øve sig in catechisando.

I samme Articul kunde den Frihed, som er givet Stiftamt-Manden og Biskopen, at dispensere i Hørernes Giftermaal, vel udelukkes, og være Hørerne forbudet i den Station at gifte sig; (thi Hørernes Giftermaal er altid Scholen skadelig, og volder, at der af Disciplene maae

bæres noget til Huuset) og at, naar en Hører endeligen vilde gifte sig, eller var nød dertil, skulde hand qvitere Scholen, at forstaae, naar det, som til første Articul er mældet, blev approberet; thi skal Hører-Embeder giøres til Bestillinger, til Leve-Brød, haves Bestallinger derpaa, saa maae det aldeeles være dem tilladt og friit at gifte sig, at det ikke skal blive, mod Apostelens Ord, til en Dievels Lærdom, og forvolde store Forargelser.

14. Artic.

Loven siger, Pag: 346, naar de noget hiemme lært haver, hvilket allerunderdanigst formeenes, at bør forstaaes, ikke alleene om Catechismo og at læse Dansk og at skrive, men ogsaa om de første Begyndelser i Latinen, den saa kaldet Donat og Aurora, hvilket derfor i denne Fundatz, til aller største Nytte, kunde forklares, og derved allerbest naaes den Scopus af den 17de Articul, og forekommes den store Misbrug, at gemeene, fattige Folk, ja fast Betttere, vilde kaste deres Børn paa de Latine Scholer, blott for at blive af med dem og finde deres Føde; hvilket ved ingen Ting har meere taget Overhaand, end ved den Misbrug, at Lovens Ord ikke ere observerede, og i de Latine Scholer ere antagne Disciple, som ikke endnu have begyndt; som der skal viises Exempel paa, at Børn har gaaed i Scholen, og [i] 1ste Lectie 3 og 4 og fleere Aar, og blott opholdet sig med at bettle, eller at faae et Stykke Brød af Scholen eller for Dørene, men ved den Anstalt, at de, som skulle indtages i Scholen, skulle have lært noget hiemme, sc: Begyndelsen af Latinen, Donat og Aurora, og begynde med smaa Exempler, derved obtineres meget den Scopus, (1) at ikke enhver Kieltring, just fordi han intet har, vil have sine Børn i Schole, (2) hielpes Scholen derved meget; thi den største Frequence er gierne i de allernederste Classer, og det største U-tøj i Scholen samles der, Lærerne til aller største Last, og Scholen til mangfoldig Fortred og daglig U-orden. (3) hielpes Discipline

meget derved; thi det er uimodsigeligt, at de allerførste Ting ikke vel kan læres i en publiq Schole, hvor der kun læses visse Timer, læses offentligen, læses for mange tilige, da slige incipientes ikke kan have got deraf, uden Præceptor skal trykke hvert et Ord i hver i sær, saa at det er begribeligt, at et Barn kand privat lære dette bedre, om den allerringeste, ja en anden Schole-Discipel informerede ham i en Maaned, end i en publiq Schole i et halvt og heelt Aar, saa at ikke alleeneste Sinken, men og første Lectie bør gaae ud af alle Scholer, til Scholens og Disciplenes største Nytte, og det, som der læses, læres hiemme forud; thi jeg forsikkrer, at, er Barnet ikke stupid, (thi da bør det platt ikke holdes til Studeringer), da kan det, som i de tvende Classer læres i 3 à 4 Aar, meget beqvemmeligen læres hiemme i mindre end eet Aar, og det af en slett og rett Informator, for ringe Betalning, og det bør enhver, som vil have sine Børn til Studeringer, selv besørge, eller lade dem blive fra Studeringer. Fra den Tid af, at 1ste Classe blev ophævet i Friederichsborg Schole, er den Schole kommen i Flor.

16. Artic.

Om denne Articul har jeg samme Tanker, som den allernaadigst anordnede Commission, nemlig, at tvende Examina om Aaret ville tage alt for megen Tid bort, og at een Examen om Aaret var nok, naar den blev giort med saadan Flid, som her foreskrives; skeer den tiere, saa skeer den gandske vist mere obiter, og bliver mindre nyttig. Men desforuden maae jeg allerunderdanigst forestille, at ved den Invitation til slig Examen af alle Fornemme og Studerede i Byen vil visseligen og paalideligen følge den inconvenience, at ved første eller andet Aars Examen, da det er noget nyt, vil blive nogen Conflux, men til Hinder og Confusion in examine; Schole-Bygningen er ingen Steder eller paa ganske faa Steder saa stor, at den kand imodtage mange, de tilstæde kommende, med

deres Discurser og Samtaler, vil gandske vist hindre Examen, baade den Examinerende og de Svarende blive confus, og, naar det er til Ende, faae af de tilstæde værende viide, hvad der er bestilt, eller dømme noget om Ingeniis, da ved saadan Examen bør være yderste Stilhed, ingen Tumult, Censores ikke bør være mange, men gode, bør sidde paa Stole stille og høre til, ingen staa i Klynger og discurerere, som sikkert og vist vil skee. (2) Examen vil vare i mange Dage, den 1ste Dag, 2. og 3. ville komme Mange paa et par Timers Tid, de øvrige Dage ikke blive een eeneste, og altsaa falder Scopus og Nyttten hen; der ere faae enten Geistlige eller Verdslige, som kand have Tid og Sind til at vedblive Examen og at kunde giøre nogen Nytte ved Censuren, som dog er Scopus. Mit allerunderdanigste Forslag er, at til saadan Examen gøres i denne Articul saadan Anstalt: (1) At i Kiøbenhavn skal Rector 8te Dage forud anmelde Examen til Rector Universitatis, Bispen og Magistraten, da Consistorium udnævner tvende Professores, som skal bievaane Examen fra Begyndelsen til Enden, saa at i det mindste altid een af dem er tilstede. Bispen udnævner med sig tvende af Kiøbenhavns Ministerio, som kand afløse Ham, og alternere med Ham, efterdi Hand ei kand have den Tiid, altid at være tilstæde; Magistraten udnævner ogsaa et Par af deres Corpore, som ere studerede; Examen anmeldes og forud til Patronum Academiæ og Ober-Secreteren i det Danske Cancellie, om det kunde blive dem beleiligt undertiden at være tilstæde. I de andre Stifts Stæder ligesaa udnævner Bispen een eller to af Geistligheden, at være tilstæde, og alternere med Ham, om Hand ikke fra Begyndelsen til Enden kand være hos, og Magistraten ligesaa een eller to af dem. I Othense skal altid en Professor være tilstæde, som Gymnasium selv udnævner. Examen anmeldes og for Stiftamtmanden, om det skulde være ham beleiligt at komme. I de andre Stæder, hvor der ere Scholer, og Stiftamtmanden og Bispen ikke bor eller kand

komme, skal en, som er studeret, af Magistraten, saa og altid een eller to af Stædets Clericie være tilstæde. Men foruden det skal saadan Examen altid 3 Uger forud skriftligen af Rectore tilmældes Biskopen, som da har Magt at beskikke en Proust eller Præst, den dueligste og lærdeste hand veed i Byen eller uden for Byen i Herredet, paa Hands Vegne at være tilstæde ved Examen, og den samme, om Hand ikke hører hiemme i Byen, nyde for sin Reise, Fortæring og Umage, af Scholens Beneficiis 4 Mk. om Dagen, som Hannem af Rectore efter Examen skal udtælles. De Tilstædeværende sidde under Examen stille og tilhøre, og ikke med Samtaler hindre Examen; det staaer dem og frit for, om de vil Selv spørge noget imellem, som og Examinator skal spørge de Tilstædeværende, hvad for et Stykke eller Capitel af den tracterede Autore eller Bog skal foretages.

Naar Examen er forbie, da skal Dagen efter alle disse, som nu ere til hver Sted ommeldede, samles i Rectoris Huus for at censurere og slutte det, som i forige Articul er mældet; derefter kand i en 2 à 3 Dage holdes offentlige Orationer paa Dansk, Latinsk, Grædsk, Vers, Disputationer og Exercitier, hvortil alle Fornemme i Byen inviteres, paa det andre derved kand opmuntres, og Ungdommen øves i at tale offentligen, uden usømmelig Undseelse.

17 Artic.

Mine allerunderdanigste Tanker ere, at denne Articul, som kunde synes betænkeligst, og det meeste at erindre imod, er gandske god og nødvendig, for den store Misbrug, som derved er skeet. nu meere end i forrige Tider, og ei kand hemmes uden ved allvorlig Indseende. Der er stor Forskiel paa forige Tider, da formedelst Scholernes Tyrannie, Schole-Gangens Langvarighed og Pedanterie, der var Fattelse paa dem, som vilde blive ved Studeringer, ja Fattelse fast paa at faae Præster, saa der tit af Mangel paa Subjectis maatte tages aabenbare udelige og ulærde,

ja tages lige af Scholen til Præstekald, hvilket er nok bekiendt for dem, som ikke ere aldeeles uvidende in historia patriæ, og der da maatte med Stipendia lokkes og persuaderes fattige og gemeene til Scholen, og af dem rarissima exempla bleve til store og lærde Mænd, hvilket endnu ikke er forbudet eller forhindret i denne Articul, naar der merkes særdeles gode Hoveder og Beqvemhed til Studeringer; men paa et u-vist Haab om saadanne rare Exempler giøres ikke fornødent nu at antage til Scholen i flæng; og for eet Exempel blandt 100, som blive ret lærde, at føde 99 uduelige, nu i vore Tider, da der, formedelst Lettelse i Methoden, meer Facilitet og Moralitet i Informationen, meer menneskelig Væsen i Scholerne, er ingen Fare for, at vi skulde savne det Antall af Studerende, som behøves, nu da vi meere laborere copia end Fattelse, nu da Landet har sandeligen meer Mangel paa duelige Hoveder til Haand-Verker, Mechanic, Søe- og Landvæsenet, end paa studerende, nu da Publicum er virkeligen ligesaa meget tient med en duelig og klygtig Haand-Verker og Mechanicus, som med en lærd Person i Schole-Sciencer. Det er vist, Stipendia ere givne til de Fattige (hvilket er det, som derimod kunde objiceres), og de bør ogsaa blive til Fattige og ingen Anden; give Gud, at de altid baade i Scholen og Academiet bleve anvendt, endogsaa tilforne, til Fattige, men at forstaa fattige, gode Hoveder, færdige Ingenia, hvilket denne Fundatz ikke forbyder; dernest behøves Stipendia vel ogsaa til dem, som ikke kan kaldes bettel-fattige, eller aldeeles gemeene, men kand gjøre selv Bekostning paa deres Børn, og dog derhos kand behøve nogen Hielp af Stipendiis. Og de da kand være vel anvendte. Naar en Mand i maadelig Stand og Tilstand, med mange Børn, koster aarligen paa sine Børn i Scholen og ved Academiet anseelige Penge, og faaer nogen liden Hielp, høit en Snees Daler i Scholen, 50 Daler ved Academiet (hvor faa ere de?), saa troer jeg ikke, at Fundatzen dermed er brudt, og at de Stipendia kand siges at være ud-

givne ubilligen til Rige, men at Publicum skal ved Stipendier gandske forsørge, klæde, føde reent Fattige, som selv intet kand hielpe, og ofte lidet due, og, iblandt mange, sielden faa blive gode, og det paa et uvist Haab, om de holde Scholen ud, om de holde Academiet ud, om de blive duelige, om de ikke midt i deres Løb, efter at de have nydt af Scholen og Academiet nogle 100 Rdr., selv qvitere Bogen, blive Soldater, Under-Officerer, Ting-Stude, Høkkere, Øltappere og Kromænd og Dagdrivere, det er gandske ingen Fornødenhed, og vore Tider trænge ikke til at købe saa dyrt Folk til Studeringer.

Altsaa er jeg allerunderdanigst i den Tanke, at denne Articul er ret god, og efter vore Tidens Misbrug ret nødvendig, uden saa er, Deres Kongelig Majestet, for ikke at bedrøve nogen (i sær synes det haart, at Degnene ved Navn skal nævnes, hvilke, om ellers nogen ringe, burde være eximerede, efterdi de deres heele Livs- og Embeds-Tid maae af deres Indkomster, ofte tungt nok, pensere til Scholen aarligen den 5te Deel af deres Indkomster, og synes derved at være berettigede til, at deres Børn, naar de have nogenledes Nemme, bør antages i Scholen) vilde lade Navnene være unævnte, og blott sætte: Saa ville vi allernaadigst, at det efterdags ikke skal staae Enhver, som faaer det i Sinde, frit for, at sætte sine Børn i publike Scholer, Publico til Byrde, men at ringe, gemeene og fattige, som ikke selv have nogen Formue til at kunde hielpe sig fort med i Studeringer med en liden Hielp af Stipendiis og Beneficiis, ei maae sættes til Studeringer, uden det befindes, at de med besynderlige gode ingeniis, derhos med stor Lyst og Bequemhed ere begavede, og med et gandske maadeligt Tilskud af Beneficiis, uden Bettlerie, kand blive hiulpne af deres eget.

Ja jeg meener, at endog ydermeere i denne Articul skulde raades de Forældre, som Præste og Andre, der have mange Sønner, at naar de holde nogle af deres Børn til Bogen, hvor til de bør udtage dem, som have beste

Ingenia, de da betids skulle være betænkte paa, at sætte de andre til andre Ting at lære, eller i Tiden tiene udi. Thi jeg holder det for en Feil og Skade in Republica, at om en Præst eller anden saadan Mand har 10 Sønner, saa veed han ikke andet, end at de alle, endogsaa invita Minerva, skal holdes til Bogen; og derfor, at den, som har haft 2 à 3 Sønner i Scholen og paa Academiet, at forstaae om de have nydt Scholens og Academiets Beneficier, ei maae vente at nyde noget til fleere, hvilket kunde give Forældre Anledning til noget meere at vælge ingenia blandt deres Børn, inden de holde dem til Studeringer, og mange ikke, som hidindtil er skeet, just de Børn, som de see at være mindst duelige, snarest skal holde til Bogen.

19. Artic.

Er en meget nyttig Articul. Det Ord Forreede er ikke Dansk, og noget uforstaaeligt. Mand siger: giøre Reede for en Ting; men giøre Forreede for en Ting er Pleonasmus i Præpositionen. Skulde det ikke hedde: Giøre Reede for det i sit Moders Maal?

21. Artic.

Schole-gangen skal herefter, som hidindtil, hver Dag begyndes med Bøn og Sang; der beder jeg allerunderdanigst, at de Ord: som hidindtil, maatte udelukkes; thi hidindtil er det skeet i de fleeste Scholer meget slett, ofte forsømt, ja reent kommet af Brug, og hvor det er skeet, er det meest blevet med et Veni Sancte Spiritus, om Morgen, og Da pacem Domine, om Aftenen, hvilket lidet passer, af de Nederste ikke forstaaes, og af heele Scholen med liden Andagt synges, og holdes ikke for en Bøn men for en Ceremonie. I den Sted kunde heller sættes: begyndes med Sang og dertil indrettet Bøn paa dansk.

22. Artic.

Det er et herligt og ypperligt Tillæg, som var ellers læt forglemmt i Projectet; skulde det ikke være got, at

circa finem hujus Articuli blev endnu tillagt, at Lærerne skulde og øve deres Disciple, sær naar de have dem privatim paa deres Cammere, til at gjøre Bøn til Gud af Hiertet med deres egne Ord, og dertil legge dem nu een, nu anden nyttig Materie for at bede om.

23. Artic.

Efterdi det ofte merkes, at mange, som kand føre en skiøn Latinske Stiil, tale og prædike med saa usselt, grovt og ubehøftet Dansk, saa at det er en Skam, og det er dog billigt, at de, som skal hede Lærde, lærte og at tale Dansk, saa proponerer jeg allerunderdanigst, om den Sag ei skulde være værd at gjøre en separat Articul om, næst efter denne 23. Articul (uden saa er, mand frygtede for, at mange Rectores kand ikke selv føre en god Dansk, men pedantisk, Stiil) saaledes:

Det danske Sprog bør og i Scholerne excoleres, og Disciplene vennes til ligesaavel at oversætte Latin paa Dansk, og det hver Gang corrigeres, og Feil, ikke alleene i Meningen, men og i Stiilen, viises, som at oversætte Dansk paa Latin; ved begge øves de ogsaa i Latinen. De kunde og vennes til i deris Friheds Timer at sætte Breve op, nu til deres Lærere, nu til andre indbyrdes, og dertil siges dem Materie, saa og at opsætte Relationer om noget, som er passeret, Orationer paa Dansk.

27. Artic.

Er jeg og gandske af samme Tanker som Commissionen, at de Ord om Ebraisk at lære i Scholerne: om hand vil studere Theologien, kunde udelukkes; thi saa længe Disciplene gaae i Scholen, kand de ikke endnu viide selv, om de ville blive ved Theologien eller ikke, og det skader ikke de Andre, om de ogsaa lærde noget Ebraisk, heldt da det, som i Scholen deraf læres, er lætt lært, og disse Ord kunde give nogle Gemytter, som ere forsagde, Anledning til at unddrage sig fra Ebraisk, som de siden

maatte angre. Medens der informeres Ebraisk i Scholen, kand dog de Andre intet andet bestille, derfor kand de lige saa gjerne lære dette.

30. Artic.

Efter mine allerunderdanigste Tanker kunde denne Articul udelukkes, at Disciplene skulle øve sig in docendo; thi jeg frygter for Misbrug, at Lærerne selv ville bruge dem dertil; det vil spille formeget af deres egen Lære-Tid. Saa længe de selv gaa i Schole, bør de lære til sig, og ikke befatte sig med at lære fra sig; især kunde det ikke skee til nogen nyttig Øvelse, uden af dem i de øverste Classer, og det her staaer: at naar de 4 Aar ere informerede, skulle de øve sig in docendo, gaaer ikke an; thi naar en Discipel er i 4 Aar informeret i Kiøbenhavns og andre store Scholer, saa er hand neppe længer avanceret end til 3die Classe, og da duer hand ikke til at informere; og skal noget af denne Articul blive staaende, da maae det skee med Præcaution, saaledes: Nu og da, saa hands egen Tid ikke forsømmes, og ikke skeer uden i Lærerens Nærværelse. Men over alt seer jeg liden eller ingen Nytte af den Øvelse.

31. Artic.

Jeg holder allerunderdanigst for, at all Prædiken bør være Disciplene forbuden, ikke aleeneste i Kirken, men og uden for; thi de lære ikkun derved at skrive udaf Bøger, og venne sig til Postiller, men Orationer i verdslig og geistlig Materie er got, dog ikke i Form af Prædiken, ikke over nogen viss Text af Bibelen.

33. Artic.

Kunde, om allernaadigst saa behager, begyndes saaledes: Om Søndagene, hellige-Dagene og Fredagene skulle Lærerne og Disciplene efter Ritualet samles i Scholen, naar det ringer første Gang, der holde Bøn, læse et Capitel af Bibelen, og siden følges ad til Kirken, Disciplene

Par og Par, sædeligen og i god Orden, og hver Hører efter sin Classe, Rector og Con-Rector sidst, og hver siden have nøye Opsyn med sine Disciple, at de med sømmelig Ærbarhed og Andagt høre Prædiken etc.

34. Artic.

At det heder: hver Lærere skal efter Prædiken tage sine Disciple til sig og høre dem af Prædiken, det bliver misbrugt, og visseligen forsømmet, uden det skeer offentlig; derfor er det bedre, at derved forholdes efter Rituallet, og sættes saaledes: Paa samme Maade skal de og gaae ud af Kirken, i god Orden, lige hen til Scholen, og der hver Docens examinere af Prædiken, hvorudi Rector og Con-Rector, saavit Øverste-Lectie angaaer, kand alternerere med hinanden Formiddag og Eftermiddag, og da, inden Scholen skilles ad, sluttet med et Vers af en Psalme.

35. Artic.

Fire Dage forud og fire Dage efter offentlig i Scholen siges og forklares dem (etc.). Var maaskee fornødent, at der sættes: Fire Dage forud og fire Dage efter, hver Dag i Scholen forklares etc.

36. Artic.

Skulde det ogsaa være nok, eengang om Ugen at catechisere? Jeg mener, tvende gange var nyttigt, nemlig Onsdag og Løverdags-Eftermiddag (da ellers meest ferieres) og det i det mindste een Time hver Gang, og udtrykkeligen befales, at den Catechisation skulde skee paa Dansk, og skee offentlig i Scholen af alle Docentibus tillige, hver i sin Classe, og forbydes dennem, at tage dem paa Cammeret til sig til Catechisation; thi mig er vitterligt af Erfarenhed, at dermed skeer fraus, efterdi ingen kand viide, enten det skeer eller ikke. Det sidste, at Disciplene i øverste Classe skulde iblandt catechisere i den nederste Lectie, vil visseligen, ja alt for vist, misbruges, og derved

Docentes unddrage sig; derfor holder jeg sikkert, at det udelukkes, eller og sættes saaledes: Iblandt kunde Rector forsøge at lade den Øverste Classes Disciple venne sig til at catechisere for de nederste, men det maae ikke skee i de ordentlige Catechisations Timer, da Lærerne selv skulle gjøre det, men enten naar den Time er til Ende, paa et Kvarters Tid, til en liden Øvelse, eller og paa andre Tider; dog at Docens er tilstæde for at rette den, som examinerer, og lære dem de rette Greb til at formere og forandre Spørsaal efter Svarets Beskaffenhed. At Scholen skal fremtræde i Kirken ved de ugentlige Catechisationer, meener jeg at være Scholen lidet tienligt; thi de har deres ordentlige Catechisation i Scholen, og de behøve all deres Tid, og det er den øvrige store Mængde af Ungdom hinderligt, som sielden bliver i saa kort Tid nok catechiserede.

39. Artic.

De i Scholerne sædvanlige Frie-Timer, helst om Onsdag og Fredag Eftermiddag, skal hede Onsdag og Løverdags Eftermiddag. Skulde ikke i denne Articlen tillægges, at der skal læses i Scholen alle Dage fire Timer Formiddag og fire Timer Eftermiddag om Sommeren, og om Vinteren tre Timer, og det offentligen i Scholen, saa det kand skee under Rectoris Tilsyn; og maae ingen Hører, i disse offentlige Schole-Timer, tage sine Disciple paa Cammeret, undtagen i de Scholer, hvor ingen Varme kand være, der kand det vel tillades i de allerkoldeste Vinter-Maaneder; men kand der være Varme i Scholen, da skal Læsningen altid skee i Scholen, uden Docens er saa svag, at hand ei kand gaae ud. Men vil en Docens, foruden de Timer, underviise sine Disciple imellem privatim paa Cammeret, da staaer det ham frit for.

41. Artic.

Kunde endnu dette med Nytte tiilægges, at ingen, som holder Vertshuus eller Kroe, maae nogen Tid, under

Mulct, tillade Disciplene at sidde i deres Huuse for at drikke, eller der forsamle sig, meget mindre maae de tillade nogen Discipel at have noget Slags Spill for sig, Kort eller Tærninger, i deres Huus; skeer det, da straffes Verten hver gang paa 1 Rdlr., som Magistraten, naar det angives, skal være pligtig at exequere.

45. og 48. Artic.

At Beneficia Scholæ skulle herefter overalt være under Magistratens, Proustens og Præstens Forvaltning, saavel som Rectoris Opsyn, frygter jeg at vilde forvolde stor Confusion og Skade; thi (1) er det ikkun paa faa Steder brugeligt, at Magistraten har noget med Scholen at giøre og det ikkun i de Stipendiis, hvor Fundatzerne det udtrykkeligen nævner. (2) Paa de fleeste Stæder, især heele Norge, har heele Capitulet, Stiftamtmanden, Biskopen og øvrige Capitulares for slige Capitaler at sørge, men Bispen og Rector alleene med Distributzen, og det i Kraft af Loven. (3) Paa nogle Stæder har og gandske nye kongelige Fundatzer det fastsatt, ex: grat: for Christianiæ Schole er Kong Friderich den Fierdes Fundatz, om mig er ræt, af 1719, og for Christianiæ Communitet er Deres Kongelig Majestæts Egen allernaadigste Fundatz af 1734 eller 35, hvor i begge Stift-Amtmanden og Biskopen har Ober-Directionen og Regnskabets Approbation, Biskopen og Rector Distributzen efter Loven, og heele Capitelet er ansvarlig for Capitalen. (4) De fleeste Stæders Magistrater, ex: gr: i Christiania, ere ikke i den Stand, at dem nogen Capital kand betroes til Ansvar, end sige saa store, da sidstbenævnte Schole og Communitet har henved 40000 Rdlr. Capitaler. (5) Skal Magistraten have Umage og Ansvar for Capitalerne, saa vil de og, hvortil og den Articul giver dem Anledning, have noget at sige med Distributzen, hvem der skal nyde, og hvor meget, hvilket er baade mod Loven og Praxin, og vil neppe være Scholen tienligt, da Familier formeget vil favoriceres, og de fleeste Stæders Magistrat

lidt forstaae og mindre har Leilighed at skønne paa Studeringer, Ingenia og Profect. (6) Naar Bisperne, der alleene, uden for Kiøbenhavn, ere Rectorum Superieurer, og med nogen Eftertryk kand have Indseende med Scholerne, saaledes udelukkes fra Stipendiorum Administration, da gøres de uvillige til at tage sig noget af Scholerne, hvilket sandeligen ikke vil blive tienligt, og Rectores faaer da den længe søgte Leilighed at raade alleene over Stipendia, og kand lætt eludere Magistraterne, som ei tage sig saa jevnlig Omsorg for Scholen, ei kiendes af Rectore for Superieurer i hands Embede, ei altid, og sielden kand skønne paa Disciplenes Ingenia.

Det bliver da mit allerunderdanigste, dog uforgribeligste, Forslag, at den Articul ei anderledes indføres, end med den Clausula: hvor det brugeligt har været, og forige Fundatzer det tilholder; ellers skal paa hvert Sted forholdes med Scholernes Beneficiis efter hver Scholes Fundatzer, Loven og Anordninger. Men da ellers i denne og følgende Article, og i den gandske Fundatz ikkun lidt, mældes om Stipendiernes Distributz, og hvem til dem at udnævne skal være berettigede, hvilket dog er en Hoved-Punct, som udfordrer Rettsindighed og Samvittighed og god Forstand, og derved er gierne een eller anden Misbrug, saa maae nødvendigens derom i denne Fundatz noget alvorligen foreskrives. Gierne vilde Rectores derudi tilegne sig frie Dispensation, ikkun, naar Aaret er omme, aflægge Regnskab til Bispen, hvilket ikke er tienligt at lade saa ankomme paa een Mands Retsindighed; gierne veed og ikke Disciplene selv, hvad de skulle nyde, førend Distributzen skeer, saa de ei have halv Nytte deraf, naar deres Forældre, Venner, Verter og de, som have Omsorg for deres Nødtørftighed, ei kand gjøre forud vis facit paa de Penge, og destinere dem til noget vist, enten Klæder, eller Kost, eller Logement, men Disciplene faae dem selv i Hænderne, enten paa eengang, eller lidt efter Haanden, efter Rectoris Behag. Saa har jeg i Christianiæ Schole giort den Anstalt,

og fundet deraf overmaade stor Frugt og Tilvekt i Scholen, nemlig, at naar Examen, Dimission, og Translation aarligen var skeet, skulde alle Docentes indgive skriftligen hver Discipels Omstændighed; derpaa træder Bispen og Rector i Conference, og bliver fastsatt, hvad enhver Discipel i det løbende Aar skal nyde, hvorover giøres en Tabelle (hvoraf herhos følger et Specimen), som underskrives af Bispen og Rector, og strax offentlig opslaaes i Scholen, at saa vel Disciple, Docentes, som Forældre og Venner, kunde viide, hvad enhver skulle nyde, og derpaa giøre sig facit, kunde see, at ingen Scholens Penge bleve forsvegne og understukkne, og at ingen Partiskhed og Urett skeede, hvilket ellers letteligen kunde merkes og paa-ankes. Dersom denne Methode blev allernaadigst fastsatt i alle Scholer, ville det formodentligen giøre stor Nytte for Scholerne.

Jeg begriber paa min Samvittighed, og efter Erfarenhed, ikke nogen bedre Methode; thi Magistraten kand lidt eller intet viide af Scholens indvortes Tilstand, kiender ikke andre Disciplers Tilstand end de, som ere af den Bye, hvilke da formeget favorizeres, og de uden Byes, som hellere fornemmeligen bør hielpes, som de, der skal betale baade Kost og Logement, ville liide derunder, saa det vilde ikke gaae got med Stipendiernes Ligning, og enten skee store Disputer, eller og ankomme blott paa Rectoris Ord; og befries Rector i den Fald fra Bispens Indseende, som er hands eeneste Superieur, saa har hand aaben Vei at handle med Stipendier efter eget Behag, og udelukkes de andre Bisper fra dette, ligesom fra Vocation og Præsentation (thi i Kiøbenhavn maae Bispen gierne udelukkes som den, der har meere at bestille, end [hand] kand overtage, men i de andre Stifter kommer i Sandhed Rettsindighed i Scholen fast alleene an paa Bispen) saa er det befrygteligt, at de og i andre Ting mindre og koldsindigere ville tage sig af Scholerne, og Docentes dennem mindre vilde agte; og da Biskoperne ere her i Fundatzen befaledede at revidere og approbere Regnskaberne, saa bør de billigen,

som Competentes, viide, hvem Stipendia bør nyde, og at dermed gaaer rett til; thi ellers blive de kun Regnskabs Revisores (som er mindre deres Embede convenabel, og endda bedre, om skulde være, kunde passe paa Magistraten, dog under Bispens Approbation), derimod blive umyndige udi det vigtigste, som er Samvittigheds og Pietetssag, at Stipendia blive rett og conscientieus uddelede, og der dog skulde præsumeres, i det mindste om en Biskop, at hand i de Ting, som ere legerede til pios usus, skulde have ligesaa øm og reen Samvittighed som andre, allerhelst da Bispnen aldrig har nogen Skilling deraf under Hænder, og derfor best kand upartisk decidere, hvem slige Beneficia bør nyde. Og hvor der ere anseelige Stipendia, de allerminst bør overlades til deres Dispensation, som have Pengene under Hænderne og kand finde Mojen¹⁾ af dem at profitere.

Det bliver endnu i disse Article 45, 48 saa og 50 at observere, at Art. 45 heder det: Regnskaberne skal aarliggen til Bispnen indsendes, og af ham approberes, hvilket og saaledes i alle Scholer hidindtil er holdet; men Art. 48 heder det, at de skal til Stiftamtmanden og Bispnen indsendes, og af dem approberes; i den 50. Artic. nævnes atter Biskoperne allene at have Opsigt med Regnskaberne. Hvilket af Deelene det nu skal være, saa bør den eene Articul stemme overeens med den anden.

50. Artic.

Det er vist, at der findes Scholer, som Kiøbenhavns og Roeskilde, dog kun gandske faa, hvor der uddeeles ugentligen og dagligen Brød og Penge. Jeg holder allerunderdanigst for, at det bør reent afskaffes; thi (1) er det kommen af forrige Tidens Misbrug, da Bettlere og Tiggere bleve satte i Scholen, som havde intet andet, end det dagligen fik, og efterdi den 17 Articul det nu forbyder, saa bør og den Maade at distribuere paa, som tilløkker

¹⁾ c: moyen.

slige Bettlere, ophøre. (2) Er mig gandske vel vitterligt blevet, i saa kort Tid, at derved skeer Underslæb, baade, at Brødet bestilles hos en vis Bager, som alleene har Leverancen, tager sine visse Penge eengang om Aaret, og med slette, smaa og ildebagede Brød fornærmer Disciplene, saa og at gandske faa Disciple selv æde det Brød, men strax selge det Skillings Brød for $\frac{1}{2}$ Skilling, eller bytter det bort mod Kirsebær, Pærer, etc. paa Gaden, ja des verre, vel og undertiden verre misbruger og bortslenger det. (3) Havde Disciplene langt bedre deraf, naar de kunde faae en samlet Skilling til deres Logement eller anden virkelig Nytte, da deres Formyndere, Forældre eller de, som have Opsyn med dem, kunde viide, hvortil de bruges, og derpaa gjøre facit.

Det samme er og at forstaae om de Dage- Uge- og Maanedspenge, som uddeeles, at de vare bedre employerede i visse Summer at faaes og gøres forud Facit paa; thi saadanne smaa Distributzer gaae bort til Naskerie og Slikkerie, og sielden komme til Nytte. Lige det samme meenes om de Klæder, som uddeeles; der kjøbes groft og slet Klæde, Disciplene selge det strax for halv Værd, som kand beviises, og naar Forældre, Venner, Curatores vidste, at der, paa en viss Tid af Aaret, kunde tages, paa Disciplenes Vegne, visse Penge, de da med langt større Menage, i rette Tid til bedre Nødtørftighed, kunde selv anskaffe, hvad Disciplene behøvede; derfor meener jeg allerunderdanigst, at Distributzen skulde skee efter forhen ommældte Tabelle, een à to Gange om Aaret, da Børnenes Forældre, Formyndere, Slegt, Curatores, Verter, eller de, som har betroed dem deres Nødtørft og forsynet dem, kunde selv være tilstæde, og tillige med Disciplene derfor qvitere i Bogen, og da var det rett got, efter forige 45 Articul, at Magistraten, Præsten og fleere vare tilstæde, at see at Allting gik rett til, og hver fik sit. Men forud at fastsætte, hvad enhver skulde nyde og derover Tabelle at forfatte, det maatte være, efter Loven, Rectors og Bis-

pens Sag, som Scholens egentlige Øvrighed og som de, der best bør kiende Scholens Tilstand og forstaae de Ting.

51. Artic.

Det var tienligt, at i denne Articul skeede, efter Commissionens Erindring Exception for dem af Færøe Schole, hvilke strax behøve Stipendia.

52. Artic.

At Disciplene for Forseelser skal straffes paa Penge, kand vel ikke gandske udelukkes, dog er det betænkeligt; thi derved straffes meere deres Forældre eller de, som skal koste paa dem; i det mindste burde de nogle Gange, og for de fleeste Forseelser først, straffes paa Kroppen.

53. Artic.

Det er meget nyttigt og nødvendigt, at Priisen bliver satt paa Schole-Bøger og paa Titul-Bladet trykt; men der maae observeres 2 Ting: (1) at andre Bogførere i Jylland, sær i Norge (og jo længere op i Norge, jo bekosteligere) ei kand selge dem for den Priis, som her i Kiøbenhavn, og da tage deslige Bogførere sig atter Frihed til, under det Navn, at oversætte Priisen, som jeg har Exempel paa; derfor maae ikke alleene Priisen, men og Differencen sættes, eller i denne Fundatz fastsættes, ex: gr: for hver Mark, Bogen koster i Kiøbenhavn, kand tages udenfor Kiøbenhavn 18 Sk., udenfor Sieland 20 Sk., i Norge her foran eller Søndensfields 22 Sk. og øverst i Norge 24 Sk. og aldrig derover, eller og Priisen sættes i Kiøbenhavn, at alle andre Bogførere skulde have 10 à 20 Exemplarier pro Centum for intet, til at stoppe deres Omkostning og Forskud. (2) Har jeg erfaret, at Bogførere, sær i Norge, naar de ikke maae tage saa ubillig og ugudelig Fordeel, som de vil, vil de ei føre saadanne Bøger, som ere satte vis Priis paa, og derover Scholerne, baade de Latinske og Danske, lide stor Nød paa de nødvendige Bøger, at de ere

ikke at faae, men maae stykkeviis forskrives; saa maatte det allernaadigst anordnes, at Bogførere og Bogbindere i Stifternes Hoved-Stæder skal, under deres Privilegii Fortabelse, være forpligtede til altid at have slige Bøger i tilstrækkelig Antall til Falls.

56. Artic.

Naar den 17. Artiaul bliver holdet over, at ikke gandske fattige og gemeene sætte deres Børn i Schole, da meener jeg at ikke alleene den Omgang med Discant og Chor-Penge aldeles kand ophøre, som giver kun Anledning til Uorden, og er et høfligt Bettlerie, men endogsaa at den Omgang med Bog til frievillig Gave kand undværes; thi naar Scholernes Tall blive mindre, de reducerede Scholers Stipendia blive lagde til de større, de gandske Fattiges Studeringer blive herefter ikke saa overflødige, saa faaar de faa Scholer, som blive tilbage, anseelige Stipendia. Saadan Bog vil og lidet indbringe; thi da her i Kiøbenhavn ombæres saa mange deslige Bøger, nu quartaliter til de Fattige, nu Præste-Penge, og Degne-Penge til Scholen, og Klokker-Penge-Bøger aarligen, foruden Collecter og Bøsser ved Kirke-Dørene til de fattige Scholer hver Søndag, saa tvivles storligen paa, at den Schole-Bog vil være velkommen, og de Fattiges Bog vil derover komme til kort; de Kiøbstæder, som har Scholer, vil da og blive meere graverede end Kiøbstæder, hvor Scholerne reduceres, og de fleste Kiøbstæder kand ikke udfinde Mojen til Bettleriet at afskaffe og de omløbende fattige at forsørge. Naar og efter den 1ste Articul Docentes blive skikkeligen aflagde, da kand saa meget meere den Omgang med Bog undværes; thi efterdi det hedder, at Distributzen af slige ved Bogs Omgang indsamlede Penge skulde skee paa samme Maade af Rectore, som Discant-Penge og Hellig-Afteners Samling pleier at skee, da bør jeg ikke fortie det, som, maaeskee, ikke før er vitterligt, at det er en saare ringe Ting, Disciplene i all Scholen har nydt af slige Discant-

Penge, omtrent $\frac{1}{8}$ Deel; thi Rector tager Halvdelen, Con-Rector og Hørerne hver sin Andeel, og det, som skyder over, er saa gandske lidet, at det ikke kand betale det, som slides og forderves paa Skoe og Klæder ved saadan Omløben om Aftenen i Mørket, i ont Veir.

Foruden disse mine allerunderdanigste Tanker over den projecterede Schole-Fundatz synes mig endnu uforgribeligst, at nogle flere Article kunde tillægges og paa sine Stæder indføres: Ex: gr: Efter den 2den eller 13. Articul kunde en separat Articul inddrages, omtrent saaledes:

Naar da Lærernes Løn er bleven reguleret, da skal det være dem aldeeles og alvorligen forbudet (hvormed Biskoperne skulle have nøie Indseende) at tage nogen Slags Skienk, Gafver, Offer af Disciplene, især dem, som nyde Scholens publique Penge til deres Underholdning, under deres Embeders og Tienesters Forbrydelse, være sig under hvad Navn det være kand, enten som Nyt Aars Gave, eller St. Thomæ Offer, eller Navne-Dag, eller Fødsels Dag, eller hvad Slags anden Invention hidindtil i nogle Scholer kand være brugt til at udsnyde igen af Disciplene de Penge, som de for deres Fattigdoms Skyld eller til deres Nødtørf behøve, undtagen en ringe Ting til Introduction, hvad enhver af egen god Villie kan formaae at give, saa og for Testimoniis, naar de til Academiet dimitteres, som sædvanligen har været, dog af de gandske fattige slet intet. Saa skal det og være u-formeent at imodtage af Forældre, som selv holde paa egen Bekostning deres Børn i Schole, om de, af egen god Villie og Høflighed, vil give til Nyt-Aar noget til deres Børns Lærere.

Denne Articul er høistfornøden; thi det kand neppe troes, hvad Udsuelser dermed er skeet i nogle Scholer, og hvilke Kunster ere brugte, ex: gr: at Distributzen er skeet enten Dagen for St. Thomæ Dag, eller for Nyt Aars-Dag, eller slige Dage, naar Dagen efter skal offres, paa det Disciplene skal have reede Penge til at offre

den, af hvis Gunst eller U-gunst de kand vente sig haard eller gelind tractement.

Næst efter 11. Articul:

Scholens Lærere skulde gaae i sorte Klæder, uden Kaarde, med en liden Krave, og hvor de ere i Embedets Forretninger, i Kirken eller Scholen, med Kappe paa. Disciplene i de 3 øverste Classer skulde altid gaae i Kirke med sorte Klæder.

Da det og er en Ubillighed, at Forældre. efter at deres Børn have nydt anseelige Scholens Beneficier, tage dem igien af Scholen, endogsaa gode Hoveder, og sætte dem til andet; Unge Personer ogsaa, som enten i Scholen eller paa Academiet have nydt herlige Stipendier til anseelige Summer, lettsindigen og uden Aarsag qvitere Bogen, saa synes det ret, at der bør være nogen præcaution mod sligt, som kunde indføres efter den 51 Articul, omtrent saaledes:

Naar ved den Prøve af Ingeniis, som i 16 Articul er allernaadigst befalet, en Discipel kiendes duelig til Bogen, og hand derefter nyder noget anseeligt af Scholens Beneficier, da skal hands Forældre eller Formyndere love for ham, at hand troligen skal blive ved Bogen, Scholen igiennem, og ikke lætteligen, uden vigtige Aarsager, forlade Bogen, før han har gjort sig klar fra Academiet, hvis hand ikke skal være skyldig til, om han lættsindig qvitterer, at restituere Scholen og Academiet, naar hand kand komme i Stand, hvad hand har nydt. De, som og have haft god Hielp i deres Schole-Gang af Scholens Beneficier, og siden ved deres Studeringer blive promoverede til Velstand og gode Embeder, erindres ogsaa om deris Taknemmelighed, naar Gud giver dem Evne, at betænke den Schole, hvori de have profiteret, med nogen Gave eller Legato, at andre Fattige igien af dem kand hielpes.

Det indstilles og allerunderdanigst til Allernaadigst Overveielse, om det ikke skulde være til publique Scholers Anseelse, til de Unges Nytte, som ei veed deres eget Beste,

og til saadanne Forældres Gavn, som ei selv kand prøve, om deres Børn have den Capacitet, der udfordres til Academiet, at saadan Anordning skeede, som efter den 56 Article kunde indføres, omtrent saaledes:

Da Vi nu, i saa Maade, allernaadigst have besørget de publique Scholers Beste, til Undersaatternes Gavn, som ville holde deres Børn til Studeringer, og præcaveret, at ikke lætteligen fra de publique Scholer skulle komme til Academiet udelige Subjecta, som ei have den fornødne Maturitet, da, paa det slige ikke andensteds fra skal indsnige sig, og Forældre, som ei selv altid kand forstaae, hvad dertil udfordres, ei skulle blive af private Præceptores bedragne, ville Vi allernaadigst have ydermeere anordnet, at, endskiønt det vel skal staae enhver frit for, som har Evne dertil, at lade sine Børn informere, hvor og af hvem de ville, privatim, dog efter Lovens 2 Bogs 18. Cap. 16 Art. pag. 353; Vi og ikke ville forbyde de Kiøbstæder, som før have haft Scholer, som ere reducerede, at de jo, enten privatim, eller om flere Familier kand blive eenige, kand antage sig een eller flere Studiosos til at informere deres Børn i boglige Kunster, dog ikke at kunde dimittere nogen til Academiet, men vel til publique Scholer, saa og, omendskiønt Vi skulde formeene, at fornuftige Forældre, naar de publique Scholer paa ovenbemældte Maade ere indrettede, skulde selv finde det raadeligt at lade deres Børn, paa et Aars- eller nogen Tid, frequentere en publique Schole, som Forsmag paa Academiet, efterdi det vilde være vanskeligt, at Disciple, ved en privat Informatoris Fliid, i alle requirerende Sciencer skulde blive tilstrækkeligen informerede, dog skal ogsaa dette staae i enhver's eget Behag, saa dog, at Forældre ikke skal blive bedragne, men vide med nogen Vished, om deres Børn ere af den Capacitet, at de til Academiet kand forsendes, ville Vi allernaadigst, at de skal lade dem i en publique Schole af Rectore først examineres, og af ham tages Testimonium, som Rectores best bør og kand forstaae,

hvad der udfordres til Academiet, og kand sige, om de ere maturi eller ikke. For hvilken Umage, at examinere og for Testimonio, som Rector skal være ansvarlig for, han ikke meere maae begiere eller tage end 4, 5 à 6 Rdr. De, som det ikke ville gjøre, kand vel paa deres egen Hazard udsende deres Børn; dog skal de betale til næste Scholes Casse 10 Rdr. og lade ved det privato Testimonio til Academiet følge Beviis fra Rectore, at de 10 Rdr. ere betalte, saafremt ellers saadan Discipel med sit Testimonio paa Academiet bliver antagen.

Efterdi ogsaa Deres Kongelig Majestet har allernaadigst befalet at give vores allerunderdanigste Mening tilkiende, hvorsnart denne allernaadigste Forordning eller Schole Fundatz skulde publiceres, da ere mine allerunderdanigste Tanker, at det var got, jo før jo bedre; thi der behøves nogen Tid imellem Befalningen og Indretningen; Befalningen maae være kundgiort og publiceret, inden der med nogen Visshed kand giøres Indretning, og legges fra een Schole til en anden; naar da blott i den første Articul blev fastsatt, hvilke Scholer herefter skulde være de publique Latinske Scholer overalt, hvorom jeg strax her neden for skal mælde mine allerunderdanigste Tanker, da var got, jo før jo bedre, at Forordningen blev trykt, og tillige med Forordningen gik et kongeligt Rescript til Stiftamtmandene og Biskoperne, eller til Biskoperne allene (1) at den Indretning efter Forordningen skulde tage sin Begyndelse fra Nytaar 1740, og at til den Tid Scholerne bleve in statu quo; dog om nogen Vacance skeer i de Scholer, som reduceres skal, at den ikke besættes, paa det imidlertid endeel Rectores, som skal reduceres, kand blive employerede, Forældre og kand imidlertid bereede sig og være betænkte paa, hvor de vil sætte deres Børn hen, naar Scholerne ophøre, og Ligningen, hvordan Indkomster og Stipendia skal legges fra een Schole til en anden, imidlertid kand af Commissionen reguleres; (2) at saasnart det

Rescript kommer, skal Stiftsbefalningsmændene og Bisperne, eller Bisperne, som alleene mestendeelen har haft før med Scholerne at gjøre, give ind fuldstændig og tydelig Forslag, hvordan de reducerede Scholers Indkomster nu best kand repareres, saaledes, at først bliver paa hver Sted en Dansk Christendoms Schole for de Fattige, hvortil Huuset og Auflingen, om noget er, kand blive henlagt, saa og Degne-Kaldet og alle Accidentier i Kirken, og saadanne smaa Indkomster, som ei andensteds kand henflyttes; men de Tiender, Capitaler, Degne-Pensioner, som før har ligget til Docentes i den Schole, til nogen anden Scholes, som skal vedblive, dens Lærere henlægges, og alle Stipendia til Disciplene i de reducerede Scholer henlægges, og hvordan det best kand skee, til en anden nærmeste Schole, som kand vedblive, dog saa, at de Disciple fra de Stæder og Egne, hvor Scholerne blive reducerede, skal være nærmest, frem for andre, dem at nyde, saa vidt de kan tilstrække.

Hvad angaaer de Scholer, som herefter skal vedblive, saaledes, at der, foruden fornødne Hørere, til hvilkes Løns Forbedring jeg ingen Middel veed at udfinde, skal være Rector og Con-Rector, saaledes aflagde, at de Livs Tid derved kand forblive og finde Subsistence skikkeligen for sig og Familie, hvilket ved Reductionen skal kunde obtineres, saa formeener jeg allerunderdanigst, at naar Lectoraterne i Norge og endeel Steder i Jylland komme til Hielp, da kand saadan Indretning, som Foundationen befaler, skee i efterfølgende og ikke i flere Scholer, hvilke derfor i Foundationens første Articul maatte allernaadigst nævnes og fastsættes, og den Sag som afgjort ansees, nemlig:

I Sielland skulle, foruden Friderichsborg og Herlufsholms Scholer, være 5 Scholer (1) Kiøbenhavns (2) Helsingør (3) Roeskilde (4) Slagelse (5) Wordingborg eller Kiøge; thi een af disse to maae blive eller gaae af; Wordingborg har liden Indkomst til Disciplene, men stor District og længst fraliggende, og derfor fast nødvendig: Kiøge har gode Stipendia til Disciplene, men slette Ind-

komster til Lærerne, og ligger nær ved Kiøbenhavn og Roeskiold.

I Fyens Stift skulle være 4 Scholer (1) i Odense, og (2) Nyborg i Fyen, (3) Naschov i Lolland, (4) Nyekiøbing i Falster.

I Riber skulle være tvende Scholer (1) Ribe, og (2) enten Colding eller Fridericia.

I Aalborg, Wiborg, Aars, Aggershuus, Christiansand, Bergen, Trundhiem ikkun een Schole i hvert Stifts Hoved-Stad.

Paa den Maade holdes det mueligt, og ellers ikke, at ved Reductionen kand blive nogenledes tarfvelig og nødtøftig Subsistence og Leve-Brød for Rectores og Con-Rectores i benævnte Scholer, og Stipendia for Disciplene i samme Scholer forbedrede.

Disse mine allerunderdanigste Tanker, hvilke jeg efter allernaadigst Kongelig expresse Befalning, efter at den allernaadigst anordnede Commission har allerede indgivet deres Mening, skulde fordriste mig, efter beste Skionne, at forestille, underkastes i allerdybeste Underdanighed Deres Kongelig Majestets allernaadigste Gotfindende og Velbehag af den, som til sidste Aandedræt forbliver

Deres Kongelig Majestets, Min Allernaadigste

Arve-Konge og Herres,

Kiøbenhavn

allerunderdanigste Arfveundersaat

d. 4. Aug. 1738.

og allerringeste Tiener

P. Hersleb.

Af Grams efterladte Papirer¹⁾ ses, at han var meget betænkelig ved den foreslaaede stærke Indskrænkning af Skolernes Antal, baade fordi den gjorde det vanskeligere for uformuende Forældre at holde deres Sønner til Bogen,

¹⁾ Gl. kgl. Saml. 1073 Fol. nogle Blade med Overskrift •Mine ufor-gribelige, ringe Anmærkninger ved Giennemlæsningen af hos-følgende Hr. Biskop Herslebs Tanker ere disse. Udtog deraf hos Nyerup, S. 207.

og fordi mange af de Skolerne tillagte Stipendier ved stærke Trusler om Guds Straf for det Tilfælde, at nogen vilde gjøre Forandring i Fundatserne, af Legatstifterne vare henlagte til bestemte Skoler, der nu truedes med Undergang. I Modsætning til Hersleb (og Hojer) ytrede han som »sin Mening, at der er mangfoldige Exempler af de fattigste, som ere ved Stipendier blevne fremhjulpne til Ære og Lære og til nyttige Redskaber i Guds Kirke«, medens bedre stillede Folks Børn, der havde nydt Stipendier i Skolerne og ved Universitetet, dog havde forladt Studeringerne og var blevne Dagdrivere, »og af saadanne er maaske i Proportion et større Tal end de udaf den ringeste Stand«, og det af den Aarsag, »at de sidste bleve ej saa meget fordærvede i Optugtelsen ved Kjælenskab, ved Selvraadighed osv. som de første«.

Da der imidlertid, som tidligere er berørt, ikke kunde regnes paa, at nye Statsmidler vilde blive stillede til Raadighed for at skaffe forøgede Midler til Lønning af Lærerne ved de Skoler, som nødvendig maatte blive bestaaende, enedes Kommissionen endelig om en Indstilling til Kongen, hvis Indhold fremgaar af følgende kongelige Reskript:

Til Geheime-Raad Iver Rosenkrantz, Biskop, Mag. Peder Hersleb og Justitz-Raad Hans Gram.

Christianus Sextus.

Vor synderlige Gunst tilforn. Vi have ladet os af en Eders til Os indkomne allerunderdanigste Forestilling referere, at I udi den allernaadigst anordnede Commission til et nyt Skole Reglemente have foretaget Eder at overlægge Skolernes Reduction, til de øvrige Skolelæreres Forbedring i Løn og Leve-Brød, ved meeget nøye Overleg have befunden, ikke alleeniste, at der af Reductionen intet kand haabes til at forbedre Hørernes Løn, saa at de vel herefter maa lade sig nøye med det, de hidindtil har haft, hvorfor I til os allerunderdanigst haye indstillet, at dem ikke maatte betages det Haab om Promotion til andre

geistlige Embeder, men meeget meere opmuntres med Vores allernaadigste nye Forsikring om det Løfte, som Loven og andre Kongelige Forordninger dem allernaadigst haver giort, saa som, efter Eders allerunderdanigste Tanker, ellers aldrig skal kunde faaes duelige Subjecta til Skolerne, da dog en meeget stor Deel af Skolernes Velstand skal bero paa Hørernes Lyst og Duelighed, i hvor gode Rectores end kunde være; Men I haver endogsaa fornummen, at det endog ved aller skarpeste Reduction ikke vil blive muligt at skaffe Løn for Con-Rectores i alle øvrige Skoler, hvor før ingen Con-Rector haver været, til den Eude I os allerunderdanigst have proponeret: 1. at naar af de 15 Skoler i Siællands Stift reduceres 10 Skoler, og ikkun blive 5 tilbage, nemlig i Vores Kongelig Residentz Stad Kiøbenhavn, i Roskilde, Slagelse, Helsingør og Wordingborg, og Rectores og Con-Rectores, som før har været, nogenleedes skal forbedres, at de deris Livs Tiid derved kand forblive, det da ikke bliver muligt, ved 10 Skolers Reduction, at faae Con Rectores til Helsingør, Slagelse og Wordingborg, uden at Helsingørs og Slagelse Hospitaler maa komme til Hielp med een anseelig Summa aarligen, hvorom I allerede have Eders allerunderdanigste Project færdig, for til Os, naar Vi allernaadigst befaler, at indleveres; men at dersom de 3de Skoler endnu maa blive uden Con-Rectores, som hidindtil, da kunde baade Callundborg og Kiøge blive ved Magt, dog uden synderlig Forbedring, men de øvrige 5 Skoler bliver nogenleedes salarerede; 2. at, naar af de 17 Skoler i Fyens Stift reduceres 13, og ikkun bliver 4 tilbage, nemlig Odense, Nyborg og i Vort Land Fyen, Nakskou i Vort Land Lolland, og Nye-kiøbing i Vort Land Falster, kand de Rectores og Con-Rector i Odense blive nogenleedes, dog ikkun til Nødtøft, salarerede, men bliver umueligt at faae Con-Rectores i de 3de Skoler, hvor tilforn ingen har været; 3. at, naar af de 23 Skoler i de 4re Biskopsdømmer udi Vort Land Nørre Jylland reduceres 15, og ikkun 8te blive tilbage, som I

allerunderdanigst formeener, formedelst Forbindelser i Fundatzerne, vel ey andet kand være, nemlig i Riber Stift Ribe, Fridericia, Colding, i Aarhus Stift Aars, Randers, Horsens, i Viborg Stift alleene Viborg, og i Aalborg Stift Aalborg alleene, da kand meeget neppe, endogsaa naar Lectoraterne komme til Hielp, udfindes Leve-Brød for Rectores og de faa Con-Rectores i disse otte Skoler, men bliver slet intet til at lønne Con-Rectores i de Skoler, hvor før ingen har været, saasom i Randers, Horsens, Fridericia og Colding; 4. At udi vort Rige Norge, i Aggershuus Stift, ved 4re Skolers Reduction ikke kand vindes meere til Christiania Skole end 110 Rigsdaler, men at, om Lectoratets Indkomster maatte legges dertil, kunde Rector og Con-Rector i Christiania faa sømmelig Leve-Brød, Livs Tid derved at forblive, saa og at i Christiansand ved Stavangers Skoles Reduction og Lectoratets Indkomster, dog at Præstekaldet skilles derfra, kand blive meeget knap Løn til Rector og faaes een Con-Rector, som i dens Stifts Skole ey før har været, og 5. at der udi Bergens og Trundhjems Stifter ingen Reduction kand skee, formedelst der ikke er fleere end de tvende Stifts Skoler, og at derfor ingen Raad viides til de tvende Rectorum og Con-Rectorum Forbedring, uden Vacance af begge Lectoraterne, naar Præstekaldene derfra separeres og blive fri Pastorater, saa at de øvrige ringe Lectoraternes Indkomster maatte lægges til Rectorum og Con-Rectorum Forbedring; og, som I ellers udi forberørte Eders allerunderdanigste Forestilling haver berettet, at Aarsagen, hvorfor ved saa stor Reduction saa liden Hielp kand komme til de øvrige Skolers Forbedring, er, fordi de fleeste og bedste Indkomster ved saadanne smaa Skoler, som nu skulle reduceres, skal bestaae i Accidentzier ved Kirkens Betiening, ved Liig, Børnedaab og Brudevielser, dernest i Løn af Byen, hvor Skole er, eller Hielp af Kirken, eller og udi nogle faa Stiftelser, som ved Fundatzer og Comminationer ere vinculerede til de Stæder, hvor de nu ere, og hvilke Indkomster ikke ved Reductionen

kand forfløttes til nogen anden Skole, men maa alle forblive ved Steden, til de Danske Skoler, som efter Vores allernaadigste Villie skal indrettes i Stæden for de Latinske;

Saa haver I allerunderdanigst udbedet Eder Vor allernaadigste Tilladelse, at gøre og opsette Eders Calculation over Skolernes Reduction saaledes, at de overblivende Rectores og Con-Rectores maa faa sømmelig og nødtørfdig Leve-Brød for Livs-Tiid, uden at tenke paa Hørernes Løns Forbedring, der skal være gandske umueligt, saa og uden at skaffes Con-Rectores til de Skoler, som ey før have haft Con-Rectores: Thi give Vi Eder hermed allernaadigst til Kiende, at vi dette af Eder, udi foranførte Eders allerunderdanigste Forestilling, gjorde Forslag udi alle Poster allernaadigst have approberet, dog finde vi ikke, at der behøves nogen Skole udi Callundborg, og kand derfor i een af de andre Skoler i Siælland være endnu een Con-Rector. Over de andre Lectorater, det i Vor Kiøbstæd Christiania undtagen, som nu ogsaa til de Latinske Skoler skal employeres, ville Vi allernaadigst have os forbeholden at disponere, ligesom de blive vacante. Derefter I Eder allerunderdanigst haver at rette. Befalendes etc.

Rosenborg Slot den 3 Oct. 1738¹⁾.

Efter at Kommissionens Indstilling saaledes havde opnaaet kgl. Approbation, arbejdede den videre. Det næste betydelige Skridt var, at den lod udarbejde en samlet Fremstilling af hvad den tidligere havde foreslaaet, idet der til hver Artikel saa føjedes, hvad Hersleb i sin Betænkning havde gjort gjældende som sin Anskuelse angaaende vedkommende Artikels Indhold. Indledningen til dette omfangsrige Aktstykke lyder, som følger:

Extract af den Kongl. anordnede Skole-Commissions saa og Biskop Herslebs efter Kongl. Befaling indsendte allerunderdanigste Betænkninger angaaende en forfattet

¹⁾ Samtidig Kopi i Rigsarkivet blandt Indlæg til Forordn. af 17. Apr. 1739.

allernaadigst Schole-Fundatz eller Forordning om de Latinske Scholer i begge Konge-Riger Danmark og Norge.

Endskiøndt det havde allernaadigst behaget H. K. M^t at underskrive en allernaadigst Forordning angaaende de Latinske Skoler i Konge-Rigerne Danmark og Norge, saa haver H. K. M^t dog fundet for got allernaadigst at anbefale den forhen angaaende bem^{te} Skoler allernaadigst anordnede Commission at igennemgaae høystbem^{te} Forordning, om noget kunde være endviidere den at tilføre, da derom at indsende deris allerunderdanigste Betænkning, samt naar de formeente, at samme Forordning kunde publiceres. I allerunderdanigst Følge saadan Kongl. allernaadigst Befaling haver den Kgl. anordnede Skole-Commission under 11 Maj 1737 indsendt sin allerunderdanigste Betænkning, derved de have befundet et og andet, som de have formeent uforbigiængelig fornøden til nærmere allernaadigst Eftertanke allerunderdanigst at forestille.

Og, som det haver allern. behaget H. K. M. at beskikke Biskop Hersleb til at være Biskop over Siøllands Stift, saa og som Tilforordnet at tiltræde den angaaende Skolerne allern. anordnede Commission udi Sal. Biskop Christen Worms Sted: Saa haver hand efter Kongl. Allern. Befaling ligeleedes angaaende høystbem^{te} Skole-Forordning indsendt sin allerund. Betænkning, dat. 4. Aug. 1738.

Ved hvilke indkomne allerund. Betænkninger forestilles til Hs. Kgl. May^{sts} nærmere allernaad. Eftertanke og Resolution følgende Poster:

Ad Artic. 1^{mum.}

Den 1ste Articul melder iblandt andet, at Skolerne skal reduceres til saadan et Antal, og at de, som beholdes, skal være med saa mange Indkomster forsynede, at der i enhver Skole kan være foruden Rectore en dygtig Conrector og fornødne Hørere, alle saaledes aflagde, at de kand have Lyst at blive deres Livs Tiid ved Skole-Væsenet og ey strax at stræbe efter andet Kald.

Udi den 8de Artic: igientages samme Allernaadigste Løfte om Lærernes Indkomsters Forøgning og deres bedre Subsistence til Fornødenhed.

Betænkning.

Skole-Commissionen haver efter Kongl. Befaling erkendigt sig om alle Latinske Skolers i begge Riger deres Antal samt Indkomster og beneficiis, saa og ladet sig være paa det nøyeste angelegen at udfinde Midler, hvorleedes der ved Reductionen af de smaa Skoler kunde erholdes nogen Forbedring til de større, som nødvendigen fremdeles maatte blive ved, naar de saaledes skulle forsynes, at Lærerne herefter kunde have deres behøvende Underholdning; Men de have ikke seet det at være en muelig og giørlig Sag, endog ved saa mange Skolers Afskaffelse, som rimeligen kunde undværes, at deslige Indkomster til de øvrige kunde samles, hvorved H. K. M^{ts} Allern. Intention var at naae. De forsikre paa deres Samvittigheder, at, naar der i enhver liden Kiøbstæd dog skal være en god Dansk Skole for Ungdommens Underviisning i deres Salignheds Lærdom saa vel som til Opvartning og Bøn i Kirkerne, saa bliver det, som derfra kunde være til overs for de større Skoler, udi de fleeste Stifter neppe tilstrekkelig til en maadelig Forbedring udi de nu værende Rectorum og Hørernes Løn paa visse Stæder, hvor de meest dertil ere trængende. Men det er langt fra, at det skulle forslaa til Conrectores at underholde i de Skoler, hvor ingen saadanne hidindtil have været, eller til at aflegge de nu værende Rectores og Con-Rectores og Hørere paa den Maade, at de derved skulle bekomme Lyst til at opofre deres Livs Tiid til Skole-Væsen. Herom havde de ikke efterladet at fremlegge en nøyagtig Plan og Bereigning, dersom de ikke fra et Par af Biskopperne i Jylland end da havde at vente paa visse manglende Efterretninger om Legatorum Beskaffenhed ved endeel Skoler. Men saa snart de ere indkomne, vil H. K. M^t af de Tilforordnedes

giørende allerund. Forestilling Allern. befinde, at, saa fremt de vedblivende Skoler skulle med Con-Rectoribus og med de øvrige Læreres nødtørftige Underholdning forbedres, bliver saadant hverken ved de smaa Skolers Afskaffelse at udrette eller ved noget af det Slags Middel, derom de kunde tænke at gjøre noget allerund. Forslag. Og lige saa lidet vide de, hvoraf Con-Rectores skulle bekomme fornødne Værelser til at leve udi, eller hvorudaf slige Residencer, om de endnu af ny bleve bygte, herefter skulle vedligeholdes; Thi Kirkerne ere allerede saa meget bebyrdede, at det af dennem umueligen kunde udreedes.

Derefter følger nu Herslebs overfor (S. 662 ff) meddelte Betænkning til denne Artikel, og saaledes gennemgaas hele Lovudkastet. I Randen ved hver Artikel har Holstein tilføjet sine Bemærkninger, der som oftest, skjønt dog ingenlunde altid, bifalde Herslebs »Tanker«, og saa har Kongen atter i ethvert Tilfælde under Holsteins Bemærkning tilføjet sin Approbation i vaxlende Udtryk, f. Ex. »Denne Sentiment af Geheimte-Raad Holst finde Vi best at være«; eller naar Holstein skriver: »Den Articul behøver ingen Forandring og kand blive, som den er projecteret«, tilføjer Kongen: »Denne Articul forbliver efter Projecten« — nemlig at Stiftamtmand og Biskop kunde give Hørere Tilladelse til at gifte sig — medens Hersleb havde holdt paa, at det skulde være dem absolut forbudt. — Som et ganske morsomt Exempel paa, hvorledes Holstein ved enkelte Lejligheder kunde gjøre sig lidt lystig over Biskoppens Forslag, kan følgende anføres. Hersleb havde, som ovf. S. 687 er anført, holdt paa, at Lærere og Disciple altid, naar de indfandt sig til Tjeneste i Kirken, skulde være iførte sorte Klæder. Hertil har Holstein føjet: »Denne Obligation synes at være noget pedantisk, og kand dermed forholdes som hidintil foruden at forøge Pedanterie«. Kongen har dog mildnet denne lidt skarpe Bemærkning ved at tilføje: »Det er dog ikke saa slem, at Rector og Conrectores ere sort

klæde, naar de gaar i Kirken«. — Kongens Bemærkninger slutte med Dateringen: Friederichsberg d. 19 Martii 1739.

Nu var Sagen moden til endelig Behandling i Cancelliet, og under 17. April 1739 udkom saa Christian VI's »Forordning angaaende hvor mange Latinske Skoler i Danmark og Norge skal vedblive, samt hvorledes med Ungdommens Information, Ingeniorum Prøve, den aarlige Examen og Stipendiers Distribution, med videre, efterdags skal forholdes«, der, hvilke Mangler den end kan have efter en nyere Tids Betragtning, dog betegner et betydeligt Fremskridt i de lærde Skolers Historie her til Lands¹⁾.

Har end Worm og Gram gjort det første Arbejde, saa er det dog umiskjendeligt, at Hojer og Hersleb have bidraget væsentligt til, at Forordningen fik det Indhold og den Form, hvori den foreligger.

Om de forskjellige, tidt ret vanskelige Opgaver, som endnu forelaa Administrationen ved Gjennemførelsen af Skolereduktionen, skal her ikke tales, da dette mere vedkommer de enkelte Skolers Historie end det lærde Skolevæsen i sin Helhed.

---

¹⁾ Forordningen udkom i særligt Tryk og findes optagen i Kvartudgaven af kgl. Forordninger.

Kirkelige Tiltaler fra ældre Tid.

Ved P. Severinsen.

Ældre Tidens Prædikemaade er godt kendt gennem trykte Prædikener og Ligtaler. Men der var adskillige kirkelige Skikke, som nu er at regne for uddøde, ved hvilke Præsten ogsaa skulde føre Ordet. Af Tiltalerne ved slige Lejligheder er kun lidt offentliggjort. Derfor meddeles her nogle Prøver fra et Manuskript, som ejes af Boghandler N. B. Kousgaard i København. Prøverne stammer ganske vist fra Norge, men Maneren svarer ganske til hvad der ved lignende Lejligheder plejede at fremføres af danske Præster¹⁾.

Forfatteren er Magister Daniel Feiff, der, efter at have været Rektor i Stavanger, 1671 blev residerende Kapellan i Øjestads Præstegeld ved Arendal og fra 1683 Sognepræst sammesteds indtil sin Død 1716. Fra 1693 var han Provst i Nedenes Provsti. Fra hans gamle Dage haves et interessant Træk af Prædikens Historie i den dansk-norske Kirke, idet han 1711 søgte Biskoppen om Tilladelse til at oplæse Prædiken af Papiret. Biskop Bircherod svarede, at hertil krævedes kongelig Bevilling, men da han var 74 Aar gammel, maatte det anbefales ham at tage Kapellan.²⁾

---

¹⁾ Paa det kgl. Bibliothek findes beslægtede Opskriftbøger i Thotts Sml. Oktav Nr. 99, 100 (Ny kirkehist. Saml. I. 149) og 101; paa Universitetsbibl. i Donat. var. Kwart Nr. 15 og i Rostgaards Sml. Kwart 13—15.

²⁾ D. Thrap: Christiansands Stifts Prester i det syttende Aarhundrede. S. 141.

Vort Haandskrift viser formentlig, at han har brugt Papirets Hjælp ret almindeligt. Det er en Oktavbog paa 284 tæt beskrevne Sider. Titelen er blot: VADE MECVM. Paa Side 1 findes en latinsk Precatio Concionatoris scandentis sugestum, dateret 3. Marts 1671. Han har med andre Ord begyndt at skrive Bogen, da han blev reside-rende Kapellan i Øjestad. Midt i Bogen findes en Tak-sigelse for Wismars Erobring d. 13. December 1675. Der er altsaa gaaet en Aarrække med at faa Stykkerne indskrevet. Dog er hele Bogen utvivlsomt skrevet færdig, inden Ritualet udkom 1685. Alt, hvad her meddeles, er nedskrevet inden December 1675.

Haandskriftet indeholder egentlig Opskrifter til alt, undtagen den egentlige Søndagsprædiken. Navnlig er der mange Trøstetaler til Syge, Ligtaler og Brudevielsestaler, og Smaanotitser viser, at de er brugte gentagne Gange. Hele Sygekommunionen er opskrevet. Her kan bemærkes at i Nadverliturgien er Credo skudt ind mellem Fadervor og Indstiftelsesordene i Overensstemmelse med Reformationstidens Haandbøger. Ellers ser man af Daniel Feiffs Opskrifter, hvorledes Ritualet kun lovfæster, hvad der var staaende Skik, saaledes med Indledningerne paa Prædike-stolen paa de store Højtider.

Indledningsbøn paa Prædikestolen.

I Ordinantsen hedder det: »Først skal han da, som prædikendes vorder, formane Folket til at paakalde Guds Hjælp. Dernæst skal han fortælle Texten, som skal forklares, og siden udlægge hende«. I Ritualet er dette blevet til, at Prædikanten skal formane Folket til Bøn om Guds Hjælp i denne hellige Forretning og derpaa læse »som sædvanligt« Fadervor.

Saaledes ser vi ogsaa Daniel Feiff gøre. Han har to Opskrifter. I begge findes det samme Skema: Lovprisning, Syndsbekendelse, Bøn om Aandens Hjælp ved Ordets Læsning, Fadervor. Her meddeles den ene Opskrift.

Præfatio Concionis Dan. Feiffii.

Hellig, hellig, hellig estu Herre Gud Zebaoth, Jordens Fylde er din Ære. Vi ere arme, elendige, syndige Mennesker, understaar os dog at trine frem for dit majestetisk Ansiet, for hvilket Cherubim og Seraphim maa skiule deris Ansicter, iche stolendis paa voris egen Retferdighed men paa din store Naade og Miskundhed, i den gudelige Act og Mening, at vi vilde først bekiende Synderne og affbede deris Straff.

Ah! Herre, vi haffuer syndit, vi haffver syndit storligen, Ja groffveligen og i mange Maader; vore Synder er mange som Stierner paa Himmelens Firmament og som Sand udi Haffuit. Ah! Herre, Viltu derfor forderffue? Er der da iche Salfue udi Gilead? er der da ingen Læge? At forderffue, O Gud, det er din fremmede Gierning, men at forbarme det er din egen Gierning; gjør derfor, O Gud, din egen Gierning og vær en inderlige Forbarmere, lad see, at du est mere barmhiertig end en Fader offuer sine Børn; lad see, at dit Hierte er mere ynchsom offuer os end en Moders offuer sit eniste diendis Barn. Ah! Herre, forbarme dig offuer os! Ah! Herre, mischunde dig offuer os! Ah! Herre, giff os Fred!

Dernæst ville vi anhøre og lære Guds hellige og saliggjørende Ord, som er en Krafft til Salighed for en hver, som tror. Men efftersom vi til dette høye og hellige Verch findis baade u-døctige, saa og u-verdige, med mindre du, o Gud, vil skiche os Hielp aff Helligdommen og Størche aff Sion; da indfalde vi til dig, o al Naadsens og al Barmhiertigheders Fader, at du vilt være tilstede hos os og med din verdig hellig Aands Nøgle aabne og oplade vore Hierters Dør og Ørne, at vi med stor Reverentz og Gudelighed hører og lærer Ordet, saa her iche kastis Perler for Svin eller Helligdom for Hunde; Saa at vi iche allene hører og lærer Ordet, men gierne og velvillige lader det komme udi Gierningen, leffuer udi vore Synders alvorlige Kiendelse og Affbedelse, udi Guds ubegribelige Barmhiertigheders

Betractelse, udi vor Herris og Frelseris Jesu Christi hietelige og glædelige Beskuelse, indtil vi faa samme med Sielens opliuste Øyne udj Herlighed at see.

Da giffue os dertil Gud Fader sin Aand og Naade, og naadeligen styre vore Villier og Tancher, at vi intet tencher, taler eller gjør, uden det som kand geraade dit Naffn, o Gud, til Ære, og os til Salighed; herom vil vi nu videre bede med Jesu egen Bøn :

Fader vor.

Opfordring til at synge Højtids-Verset.

Ritualet bestemmer, at paa visse Tider skal der mellem Fadervor og Tekstens Oplæsning synges et Vers, paa selve Højtidsdagene tre Gange (fra Jul til Kyndelmisse: »Et lidet Barn saa lysteligt«, fra Paaske til Søndagen før Kristi Himmelfartsdag: »Krist stod op af Døde«, Kristi Himmelfartsdag og den paafølgende Søndag: »Krist til Himmels monne fare«, og i Pintse-Helligdagene: »Nu bede vi den Helligaand«), — hvortil Præsten altid opmuntrer Menigheden med en ganske kort Tale om enhver Højtids Glæde og Salighed«. Ganske enkelte Præster bruger endnu den Dag i Dag denne smukke Skik, men i Almindelighed er den gaaet af Brug. Mon den ikke var værd at genoplive, saa meget mere, som den jo egentlig er os paabudt?

Til den Slags Taler findes en anselig Række Opskrifter hvoraf her nogle Prøver meddeles. Den ene af Juletalerne viser, hvorledes det selv ved saadanne Lejligheder kan knibe for den gode Magister at følge Ordinantsens Forbud mod paa Prædikestolen at »bevise sin Visdom og Skarp-sindighed.«

Parasceve. Fer. 1. Natal.

Den vise Salomon, hvis Lige iche har været, ej heller kommer. 1. Reg. 3., gjør et Spørsmaal Prov. 30: Hvo har skabt Verdens Ender? Hvad er hans Naffn? Hvad er hans Søns Naffn? Veedstu det?

1. Spørger Salomon: Hvo har skabt, eller skichet

Verdens Ender, Ingen anden end den store Jehova Elohim, der icke allene har skabt Himmelen og Jorden, men og aff Begyndelsen lagt Vandet og det tørre hos hinanden og sat Vandet et Maal for: hidtil skal du komme og icke lenger. Job. 38.

2. Spørger Salomon: Hvad heder hand? Hvad er hans Naffn? Hedningene har giffuet deris Guder mange og atskillige Naffne, men den ene sande og leffvende Guds Naffn viste de intet aff; derfor skriffuer Paulus om dem, Rom. 1.: De viste, at der var en Gud til, og priser ham dog icke, ei heller tachede ham som en Gud, men di har forvent den uforkrenkelige Guds Herlighed til et forkrenkeligt Menniskis og Fugls firføtte Diurs og Orms Billedes Lignelse.

3. Spørger hand: Hvad heder hans Søn? Jøderne gjør her offuer mange underlige Forklaringer, end dog Ordene ere klare noch. Hvad heder hand, som har skichet Verdens Ender, spørger Salomon, og hvad heder hans Søn? Derpaa følger u-disputerligt og u-igiensigeligt, at den store Jehova Elohim, som har skabt Verdens Ender, har en Søn, som hand har fød aff Ævighed, ut Ps. 2: Du est min Søn, i Dag, o: aff Ævighed, fødde jeg dig; men hvordan det er tilgaaen, kand vi icke betenche eller begribe, dog vide vi det, at Guds Søn er fød, men hvorledis hand er fød, det sømmer os icke at disputere, ut Ambrosius: Faderen veed det, som har fød Sønnen; og Sønnen veed det, at hand er fød aff Faderen, og bliffuer saa en stor Gudfrøctigheds Hemmelighed 1. Tim. 3. Denne Søn til Ære ville vi alle med frydende Hierter og prisende Tunger siunge det sædvanlige Jule-Vers:

Et lidet Barn saa lysteligt etc.

Alia parasceve Natalit:

Ordet, som var i Begyndelsen, det som var hos Gud og vaar Gud, det, som i Begyndelsen var i Verden, formedelst hvilchet Verden og alt det, der er i Verden, er

giort, er nu bleffuen Kiød og kommen til Verden til sit egit. Joh. 1. Det mange Propheter og Konger inderligen har begierit at ville see og haffue det dog iche hørt, Luc. 10., det, Gud være Loff, see vi, det høre vi: Qvindens Sæd, som og er loffuit i Abrahams Sæd, af Juda Stamme og Davids Huus, er nu for Haanden, Spaadommen er nu fuldkommen, Jomfruen har født sin Søn, som er Emanuel α : Gud med os.

O, hvad er de Øjne salige, som see det, vi seer, og høre det, vi hører. Det vaar Abrahams største Forlængsel at see denne Dag, og formedelst Troen saa hand den og glæde sig. Joh. 8. Det var Simeons største Ønske at see denne Dag, førend hand døde, og der hand saae den, glæde hand sig og troede, Luk. 2. Vi seer den nu; lader os i lige Maade med dem glæde os, at Gud har endnu ladet os leffue den Dag, paa hvilken vi kunde see Retferdighedsens Soel, der har Legedom under sine Vinger, saa klarligen oprinde offuer os og for os, at vi baade med Abraham kunde formedelst Troen see, og med Simeone troe, fordi vi see.

Kommer derfor i Hobetal til sammen, lader os med glade Hierter gaa denne Gud imod, som saa naadeligen i sin Opgang har besøgt og forløst os, som sidde i Mørchet og udi Dødsens Skygge, Luc. 1, at vi verdeligen kunde annamme Barnit, som er Verdens Lius i vore Hierter. Haffuer Nogen Øre att høre med, hand høre, hvad os er forkynt. Se, ait Angelus: Annuncio vobis gaudium magnum etc. Haffuer nogen Øye at see med, hand see, hvad os er aabenbaret, Thi Gud er aabenbarit i Kiødet. 1. Tim. 3. Haffuer nogen Mund og Tunge, hand oplade den med Loff og Priis at udsige og siunge denne nyfødde Jødernis Konge, thi det er en kaastelig Ting at tache Herren og siunge den allerhøyestes Naffn Loff. Ps. 92.

Di himmelske Engle kand ikke holde sig, at de jo maa loffve og prise Gud, dicentes: Ære være Gud i det

bøyste etc.; derfor lader os alle tillige opstaa at loffve, prise og siunge Herren dette voris Jule-Vers:

Et lidet Barn etc.

Parasceve Paschal.

Samson til en Tachsigselse for den underlige Seyer offuer Philisterne siger Jud. 15: See, der ligger de hos Hooben, med en Asen-Kiefft har jeg slagit 1000. Christo voris Seyervindings Første til Ære og Berømmelse for hans ærefulde Opstandelse og Sejer offuer Døden, Satan og Helfvede, vil vi siunge og sige: Apoc. 5: See, Løven udaff Juda hand har offuer vundet!

Hans Lidelses og Døds Dag var ham en bedrøffuelig Dag, Himmelen iførde sig Sørge Kleder; Solen bleff som en Haar Sech og skiulte sig, Jorden skalf og beffuede; Fredsens Engle holte sig jammerlige. Men hans Opstandelsis Dag er os en salig og glædelig Dag, ja en Moder til alle gode Dage. Nu er Lidelsens Vinter fremfaren; Guds Vredis Støffregn er borte, Guds Naadis Blomster har ladit sig see i vore Lande; Seyer-Sangens Tid er ankommen.

Siunger derfor denne Sejer Vindings Herre og Fyrste nye Sang, thi hand har giort underlige Gerninger, hand har vundet Sejer med sin højre Haand og med sin hellige Arm, Ps. 98. Paa Sejers Dag skal siungis med Glæde i de retferdiges Boliger, Herrens høyre Haand har beholt, Sejer, Psalm 118. Nu kand vi siunge: Død, hvor er din Braad etc. 1. Cor. 15. Vi vilde nu alle samptligen opstaa, og dig, du Sejervindings Første, du Sejer-rige Christe til Loff og Tachsigselse med fryde fulde Tunger og prisende Hierter for din sejerrige Opstandelse siunge denne Sejer Sang:

Christ stod op aff Døde etc.

Parasceve ascension: Christi.

Der Joseph haffde nu lidt megit udj det ægyptiske Fengsel, kommer hand omsider ud af Fengselet til kongl.

Ære og Verdighed; Christus Jesus, efterad hand haffde lidt og udstaait megit i denne Verdens Ægypten, er bleffuen solt aff sine Disciple for 30 Sølfpenge, af Stridsmendene fangen, bunden, bespøttet, bespottet, hudstrøgen, torn-cronit, korsfest, dødit og lagt i Graffuen som udi et mørkt Fængsel, som mente, hand skulde aldrig kommet ud igjen.

Men see, en forunderlig Forandring! Gud hans himmelske Fader, efterad hand tredie Dag er opstanden fra de døde og udført aff Graffuen, har ophøyet ham hos sin høyre Haand og gjort ham til en Herre, iche alene offuer denne Verdens Ægypten men offuer alle Herredømme og Mact og Krafft og offuer alle Naffn, som kand neffnis, iche allene her i denne Verden men og i den tilkommende, og lagt alting under hans Fødder. Eph. 1.

Joseph, der hand nu var kommen til kongl. Ære og Verdighed, da bar hand Omsorg for sine Brødre, og udj den store dyre Tid, som vaar i Landet hos dem, sende hand Vogne til dem, at de skulle komme til ham med Hustruer og Børn, og befalede dem derhos og sagde: tager Eders Fader og kommer. Seer iche ved for eders Borskab Skyld, men efterlader dette, thi alt got, som er i Ægypten, er eders. Gen. 45.

Saa har og coelestis Joseph, Christus Jesus, iche forglemt os, effter ad han har set sig hos Mayeståtens høire Haand, men sent os, sine Brødre, Vogne: sc. Ordet og Sacramenterne, som er intet andet end den Hellig Aands Vogne, paa hvilche vi føris fra denne glædelige(!) Verdens Ægypten, hvor idel Hunger og Nød er, til det himmelske Fæderne Land, at see der den Ære, som hans Fader har giffuet ham, Joh. 17. Thi derfor er hand opfaren til Himmelen, satte sig hos Faderens høyre Haand, at hand kunde oplade Himmelen og berede os Værelser. Joh. 14. Denne hans Velgierning vil vi paa denne Christi Himmelfarts Dag med Tachsigelse erkiende og Loffsigelse berømme. Opløfter derfor Hierterne, og med mig udi Andagt siunger: Christ til Himmels monne fare etc.

Taksigelse for Offer.

Naar Offeret var givet den første af Højtidsdagene, hørte det sig til, at Præsten ved Gudstjenesten den anden Dag takkede for Offer. Enkelte kuriøse Ting fra den Slags Takketaler er kendte¹⁾. Her haves en fuldstændig Takketale for Juleofferet. Dens Slutning er en »Lykønskelse«, og af denne findes der to Former, hvoraf den sidste og længste aabenbart er den fineste, der særlig egnede sig til Brug, naar Offeret havde været rigtig rundeligt. Til Paaske og Pintse findes ingen Opskrift.

Offertorium in Fest. Nat. Christi.

Vi beder eder, kiere Brødre, att Paulus 1. Thess. 5., att I ville kiende dem, som arbeider iblant eder og er eders Forstandere i Herren og formaner eder. Holder dem for de, som skulle offuermaade elskis for deris Giernings Skyld, og værer fredsommelige med dem. Dette, som Paulus har tilraad sine Tilhørere, det fornemmer Jeg i Gierningen aff eder, mine Tilhørere, der I forleden første Juledag lod see eders Kundelse(!) mod mig som en Arbeider i Ordit og eders Elskelighed for denne min Giernings Skyld, med ett gott, runt og liberaligt Offer, og der med rig giort Alterit for mig, paa det jeg, som betiener Alterit, kunde og leffve aff Alterit.

Og paa det jeg imod saadan eders Liberalitet og Kierlighed iche skal siunis at være utachnemmelig, da paa det skyldigste og flittigste betacher jeg Eder, I erlige, velforstandige og velactbare, erlig og act og discrete Mend og vnge Karle, sc. Embedz- og Bestillingsmend, Borger- og Handelsmend, Bønder og Afflsmend: Alle ærlige, dyderige og gudelskende Matroner og Qvinder: Høffviske Møer og Piger: Alle og en hver, gammel og ung, Mand og Qvinde. Karl og Pige, fattig og rig, tilsiger jeg min Tieniste altid parat og beredvillig.

¹⁾ Vilhelm Bang: Præstegaardsliv. S. 79.

Og hos denne min Tachsigelse vil Jeg og afflegge min Løchønskelse, og ønske eder alle, som har oplat eders Liggendefæ, at Gud vil oplade sit gode Liggendefæ, Himmelen, og lade alle sine Velsignelser ramme paa Eder. Hand velsigne eder med all aandelig og legemlig Velsignelse; Hand velsigne eders Handel og Næring til Landz og Vandz; Hand velsigne Eders Siele og eders Legemer; Hand velsigne eders Udgang og eders Indgang: Guds Naade, Lyche, Fred og Velsignelse hvile og bliffve offuer eder alle sammen: Amen.

NB. Og hos denne min Tachsigelse vil jeg og til eder alle aflægge min Løchønskelse: og til en Ny-Aars Ønske og Gaffve giffue eder dette Jule Barn Jesus til all Glæde og Salighed. I Embeds- og Bestillingsmænd, dette Julebarn Jesus være Eder til all Retferdighed: at I med Job lader iføre eder' Retferdighed som en Kaabe og Retvished som en førstelig Huse, at I bliffve den blindes Øye etc.

I Borger- og Handelsmænd, dette Julebarn Jesus giffue eder Velsignelse i eders Negotie, Handel og Vandel, til all lovlig Vinding, og at I iche foruretter eders Brøder.

I Handverchsmænd og Bønder, dette Julebarn Jesus giffue eder Jacobs Velsignelse, Hand velsigne eders Næring og opfylde al eders Gierning, at i bliffue velsignede i Staden og paa Ageren. Deut. 27.

I Echtefolch, dette Julebarn Jesus, som er Freds Første, giffue eder Hierte og Sind at tracte efter Fred, Kierlighed og Endrectighed, at I elske hinanden hierteligen og meener det trohierteligen, saa eders Ecteskab kand behage Gud og Mennesker. Syr. 25.

I Forældre, dette Julebarn Jesus giffue eder Aand og Naade til at opdrage eders Børn i Gudsfrøct, i Ære, Dyd og Tuct.

I Børn, dette Julebarn Jesus giffue eder att ære og lyde eders Forældre, att Liffvet og Velsignelse bliffver offuer eder, og I maa dagligen tiltage i Alder, Visdom og Naade etc. Luc. 2.

I fructsommelige Qvinder, dette Julebarn Jesus være og blifve eder udi rette Tiide til en glædelig og naadig Forløsning. I bedrøffvede Encher, dette Julebarn Jesus være eders rette Forsvar og Dommere og eders faderløse Børns Fader.

I unge Karle, dette Julebarn Jesus gifve, at I ifører eder Josephs Kiortel til all Kydskhed og Tuctighed; I Møer og Piger, dette Barn Jesus gifve eder, at I beflitter eder paa Susannæ Kydskhed, att de arrige Skalche iche skal friste eder.

I Nabøer og Gienboer, dette Julebarn Jesus giffue Enighed og Samdræctighed iblant eder, at I som Brødre kunde boe endrecteligen til sammen, at Liffvet og Velsignelse kunde blifve altid og ævindelig hos eder. Herren velsigne eder alle med al aandelig og legemlig Velsignelse i Christo Jesu vor Herre. Amen.

Tillysning om at holde sig fra Nadveren.

Ordinantsen bestemte (Fol. XLII), at to Gange om Aaret, Palmesøndag og 4. Søndag i Advent, skulde det forkyndes, hvem der skulde holde sig fra Nadveren. Disse to »Bandsøndage« har vist ofte for den moderne Fantasi faaet et lovlig drastisk Udseende¹⁾.

Meningen var netop ikke, at man paa disse Dage med Navns Nævnelse skulde saa at sige skille Bukkene fra Faarene i Sognet. Vi har en Slags Normal-Opsskrift fra 1569 af Hans Thomesen, der viser, at Præsten i en Tale i Almindelighed skulde udvikle, hvem der burde holde sig fra Nadveren²⁾. Ti Aar før havde Peder Palladius indskærpet, »da ingen besønderlige ved Navn at bandsætte«³⁾.

Her finder vi nu i Christian den Femtes Tid aldeles den samme Praksis: en alvorlig Advarsel, som løber ud i

¹⁾ Se f. Eks. Troels Lund: Dagligt Liv i Norden. Folkeudg. VI. 68.

²⁾ Ny kirkehist, Saml. II. 509.

³⁾ Sstds. S. 462.

et opbyggeligt Slutningsønske med Henblik til den tilstundende Højtid. De to Søndage kaldtes »Bandssøndage«, og Mag. Feiff kalder ogsaa sine Opskrifter »en Maade at lyse Band paa« (ratio excommunicandi). Paa en Maade kan Betegnelsen være rigtig nok, men man tænker sig dog i Reglen noget andet ved Band.

Ratio excommunicandi secundum ordinationem Regiam.

Paulus 1. Cor. 11. de usu S. coenæ ait: Hvo som æder nu u-værdeligen aff dette Brød eller dricher aff Herrens Kalch, hand er skyldig i Herrens Legeme og Blød; men hvert Menneske skal prøffve sig selff, og æde saa aff dette Brød og driche aff denne Kalch, thi hvo som æder og dricher u-værdeligen, hand æder og dricher sig selff Dommen, i dett hand iche gjør Forskiel om Herrens Legeme.

Derfor effterdi den verdige og høye Jesu Christi { naade-
rige fødsels } Opstan-
standelsis } fest til stunder, og mange pleje da att gaa til det hellige Nadveris Sacramente, da er det vel berammit i Kirche Ordinantsen, at der skal paa denne Dag aabenbarlige forkyndis, hvilche de ere, som iche ere værdige at annamme det høyværdige Alterens Sacramente, førend de alvorligen retter og bedrer sig; paa det da at Ingen skal forgribe sig, saa skulle da disse være fortenchte til at at holde sig fra Naderens Deelactighed.

1. De, som ere aabenbare bansatte og iche afløste igien.
2. Di, som forhærdelig henge ved nogen vitterlig Kietterj.
3. Affsindige Mennsker og v-fornumstige Børn.
4. Alle de, som iche bekiender Jesum Christum for deris eniste Saliggjører.

5. Alle de, som legge Dieffvelen eller vnde Mennsker deris Vanlyche til og iche troer, at hvad Modgang og Elendighed dem paakommer, det skeer altsammen aff Guds

Befalning, end dog hand bruger tit og offte Dieffvelen eller onde Mennisker som et Redskab dertil.

6. Alle de, som falde aldelis i Mishaab om Guds Naade og Barmhertighed og iche troer.

7. Alle de, som bruger store og blodige Eeder om Guds Naffn, Vunder og Saar, som sværer sig vitterlig om Meen.

8. Alle de, som haffuer ingen Lyst eller Villie til at høre Guds hellige og salige Ord eller at gaa til det Høy-verdige Sacramente.

9. Alle de, som ere Fader og Moder vlydige, som slar og bander dennem.

10. Alle Morder og Manddrabere og Hadske.

11. Alle, som ligge i et slemt ukyskt og utuchtigt Leffnet.

12. Tiuffve og de, som ville udsue og fortrøcke deris fattige Neste med Svig og Bedregeri.

13. Løgnere, Bagtalere og Skendegiester.

Alle saadanne Mennisker, som ere skyldige i disse eller andre saadane Maade, de ere ingenlunde værdige til at annamme Jesu Christi Legeme og Blod, saalenge de bliffuer varactige i saadan Synder og Laster. Ja jeg forkynder dennem dette, indtil de giøre sand allvorlig Poenitentze.

Derfore vil jeg haffue eder alle formanit, at I, for Jesu Naffns Æris Skyld og for eders egen Saligheds Skyld, ville alvorligen enhver prøffue sig selff, førend I gaar til det høy-verdige Sacramente. Og er det saa, at I befinder Eder at være skyldig i de Maader, som sagt er, at I da fortryder eders Synder og giør en sand og alvorlig Omvendelse, og troer visselig, at Gud vil være eder en naadig Fader for Jesu Christi Skyld.

Nu, Gud berede os alle sammen, at vi kunde værdeligen bruge det h. Nadveris Sacramente. Gud berede os og saa til denne tilstundende Julefest og Høytid, at den Herre Jesus kunde fødis i os og haffve sin Hvile Sted i

vore Hierter. O Gud høre og giøre dette for sit allerselligste Naffns skyld.

Og til en Beslutning da vil jeg ønske eder alle sammen, i høy og nedrig Stand, en glædelig Juul og et ønskeligt tilkommendis Nytt-Aar.

Amen.

Ratio excommunicandi.

Som Gierningen er, saa skal og Beredelsen skee. Jo gudeligere Gierning, jo helligere Forberedelse. Iblant alle vore Gierninger er denne, at vi gaar til Alters, iche den ringeste men den gudeligste; dertil vil og være en Beredelse, som er hellig. Jeg vil sige det samme til eder, som Samuel sagde til Israels Huus 1. Sam. 7: Holder eders Hierter til Herren. Den Tid Samuel fremførde disse Ord, da var Herrens Arch efter 20 Aars Borteverelse udi Kiriath-Jairim alt ført op og kommen i Abinadabs Huus i Gibca, men paa det at Archen iche mere skulde mistis, da vil Samuel, at Folchit skulle vende deris Hierter aldels til Gud, siger derfor: bereder eders Hierter til Herren, o: styrer, vender eders Hierter allene til Herren.

Naar vi gaar til Alters, da kommer Christus, der udj Pactens og Herrens Arch [er] affbildet, til os, vi maa berede os imod hans Komme. Det heder: bereder eders Hierter til Herren. Men hvorledis skal vi berede os til Herrens Bord? og naar sigis vi at være retteligen beredde? Da ere vi beredde, og da annamme vi Sacramentet verdelligen, naar vi seer til Gud, til vor Neste og til os self:

Til Gud, at vi erkiender, bekiender og aflegger Synden, og ei tvile om dens naadige Forladelse. Til vor Neste, att vi begierer Forligelse med hannem effter Christi egen Formaning. Mt. 5. Til os self, att vi holder os ædruelige, ydmyge og tuctige udj alle Maader.

Men de ere uberidde, som forgietter disse tre Ting att see hen til. De ere og vberidde, som vandrer fortrædeligen hen udi deris Synder, i Drich og Daabel, i

Vrede og Uretferdighed, i idelig Klammer og Kiff, i Banden og Skienden, i Vtuct og andit saadant mere, hvor om der ofte er bleffuen sagt dem og endnu sigis med grædende Taare.

Ordinantzen til holder, att saadane og andre dislige uberidde maa iche tilstedis til Sacramentit, og opregnis der fire Slags:

1. de som ere aabenbare bandsatte og iche affløste udigien.

2. affsindige Mennisker og ufornumstige Børn.

3. de som forherdeligen henger ved nogen vitterlig Kietteri.

4. de som haardtrøcheligen leffver udj nogen aabenbarlige Laster, som Hoerkarle, Skiørleffnere, Aagerkarle, Slemmere, Skiendegiester, Voldsmend, og aller mest Guds Foractere og de som aabenbare og foruden al Guds Fryct saae synde og dog berømme sig megit med store Ord aff Evangelio.

Nu da saa lader os berede vore Hierter til Herren, naar vi acter os til Herrens Bord. En hver sige for sig, naar hand vil dertil: O min Jesu. berede du mit Hierte, og giff mig att jeg kunde annamme dig verdeligen til min Siæls ævige Gode og Salighed. Nu Gud berede os allesammen, at vi kunde gaa vel beredde til Herrens Bord.

Gud berede os ogsaa til denne tilstundende Julefest og Højtid, at den Herre Jesus kunde fødis i os og haffue sin Hvilested i vore Hierter. O Gud høre og giøre det for sit hellige Naffns Skyld. Og til en Beslutning vil jeg ønske eder alle sammen i høy og nedrig Stand en glædelig Juul og et lychsaligt tilkommende Nytt Aar.

Amen og Amen; i Jesu Naffn Amen.

Aabenbare Skrifte.

Forordningen af 27. Marts 1629 om Kirkens Embede og Myndighed mod ubodfærdige foreskriver en bestemt Tiltale ved aabenbare Skrifte. I Rituallet er denne afløst

af en fri Tiltale af Præsten. Det samme ser vi allerede som Skik her. Det er nærmest Straffetaler til Synderen Der er 5 Udkast til Skrifte for Utugt og to til Skrifte for Nadverforsømmelse. Andre offentlige Forargelser har Mag. Feiff ikke forberedt sig paa at afløse. Det var ogsaa meget sjeldent, at aabenbare Skrifte brugtes for andet.

Absolutio publica.

Toer eder, rendser eder, tager bort eders onde Idrett fra mine Øyne, lader aff at gjøre ilde, lærer, att gjøre gaatt, siger Herren, Es. 1. Gud har udvalt os i Christo Jesu, førend Verdens Grundvold bleff lagt, at vi skulle være hellige og ustraffelige for ham udi Kierlighed, Eph. 1. Ja vi skulle tiene Gud i Hellighed og Retfærdighed alle voris Leffvis Dage, Luc. 2. Ja dett er Guds Villie, eders Helliggørelse, at I skyer og flyer Horeri, og en hver af eder skal vide at holde sit Kar i Helliggjørelse og Ære, og iche i Begierligheds Attraa som Hedningerne, der iche vide aff Gud, 1 Thess. 4.

Vocter Eder derfor for [den] slemme Letferdighed. Betencher, hvorledis den første Verden for Vretferdigheds Skyld yncheligen og jammerligen omkom og undergiek. Betencher hvorledis Sodoma og Gommorrha ynchelig bleff ødelagt for kiødelig Begierligheds Skyld. Tencher paa, at Eders Legemer ere saadane Kar, som I bør at holde i Helliggjørelse og Ære. Vide I iche, at I ere Guds Tempel, og Guds Aand boer udj eder. 1. Cor. 3. Dersom nogen forderffuer Guds Tempel, da skal Gud forderffue ham, thi Guds Tempel er hellig, hvilchit I ere.

Men hvorledis I har holdt Eders Kar udj Helliggjørelse og Ære, det er denne Meenighed noch bekient, i det I ved eders Letferdighed har veltet eder hen i Syndsens Dynd og Søle, ret lige som Soen af et Søle i et andet.

Saa I har iche holt det noch at være med et Hoer, men det andit skulde endeligen være der hos. Hør hvad Paulus siger, Ebr. 13: Bolere og Hoer Karle vil Gud self

dømme, og de, som bedriffue Horeri, skal iche arffue Guds Rige; betencher eder, om Gud ville gaa i Rette med eder og dømme eder, som hand med Rette kunde, da bleff I visseligen fordømt til den ævige Død, og iche skulde arffue Guds Rige; derfor bekiend og fortryd eders Synd for Gud, bed om Naade og iche om Retten, etc.

Absol. publ. pro contemptoribus S. coenæ.

Dette skal I, som i Dag fremstiller eder for Gud og denne Menighed. betenche, hvor vred Gud monne være eder, fordi I saa lenge har forholt eder fra Herrens Bord og Nadere, og foractet dette hellige Saligheds Maaltid. Betench, hvor skammeligen i har traad Testamentens Blod under eders Fødder; betench, hvor meget I har forarget denne Menighed, saa I har intet andit fortient end Guds Vrede, Unaade og ævig Førdømmelse. Thi som di, der ideligen og verdeligen gaa til Herrens Bord og gjør det til Jesu Ihukommelse, di hører Gud til, styris og driffuis aff den hellig Aand; saa de, som foracter Herrens Bord og iche vil gaa dertil, hører Dieffuelen, den onde Aand, til, styres og drifuis af ham. Ja endeligen, saa fremt de iche i Naadsens Tid omvender sig og falder ind til Gud, bliffuer hans og med ham faar Deel udj Pølen, der brender saalenge Gud har en Dag i Himmelen.

Det er en underlig Siun, Johannes seer, der hand seer Greshopper komme aff Jorden, og dem vaar giffuen Mact, som Scorpionen har Mact paa Jorden, og der bleff sagt til dem: skader iche Gressit eller Urter eller noget Træ, men allene de Mennesker, som iche har Guds Indsegl i deris Pander. Greshopperne ere Dieffuelen, der med sine Fristelser og Anfectninger stinger verre end Scorpioner, men at di iche skal skade Gressit, Urter eller nogit Træ, betyder, at Dieffuelen har ingen Mact udj de Mennesker, som udj Christo ved S. coenam grønns og ere indplantede. Men de, som iche har Indseglet i deris Pander, ɔ: de som holder sig fra S. coena og iche med

Christi Naadis Indsegl ere tegnede i deris Pander, offuer dem har Dieffuelen Mact og Herredømme.

Her hører I, hvorledis Dieffuelen har hafft eder under sin Mact al den Stund, I har holt eder fra Herrens Bord og foractet dette, og act nu, hvad Fare eders Siel har staait udj, om Døden haaffde imidler Tid borttagit eder udi saadan eders Haardnachenhed og Ubodferdighed. Og vil I nu hielpis til rette igien og antagis udj Naade med Gud, eders Skaber, med Jesu, Eders Igienløser, med den hellig Aand, Eders Trøstermand, som I saa høyligen har fortørnet, da skal I aff Hiertet angre og fortryde, affbide og begræde denne eders Synd og Forseelse hos Gud, hvis Naade I har taget forgieffuis, hvis Søns Blod I har trædet under Fødder, og hvis Aand I har bespottet og bedrøffvit.

Og skal saadan Eders Omvendelse icke være aff Hychleri eller Øyensalkhed, men aff Hiertet, thi I ligger icke allene her for mig og denne Christen Menighed, men for den allerhøyeste Gud, der seer og veed, hvad der er i Menneskens Hierter, der kiender Tancherne langt fra og randsager Nyrene. Giør I det nu saaledis, da vil Gud tage eder til Naade igien, og Jesus, hvis Blod I har trædet under eders Fødder, vil nu giffue eder sit Legeme etc. til alle eders Synders Forladelse, til eders Trois Bestyrchelse og til et vist Pant paa det ævige Liff.

Nu dette loffuer I mig att ville giøre og her effter ideligen og beredsommeligen bruge det høyverdige Naders Sacramente og føre et bedre og christeligere Leffnit; Nu dette loffuer I mig, som for Gud. Nu vel da i Herrens Naffn, saa vil jeg og paa Guds Vegne, aff den Mact og Myndighed, mig er giffven etc.

Biskop Kjeld Juels Forskrift om Brudevielse.

Det nedenfor aftrykte Stykke findes i et Haandskrift paa det kgl. Bibliothek (Thottske Sml. 99^a 8°). Haandskriftet indeholder en hel Del Optegnelser af en Præst

om forskellige kirkelige Handlingers Udførelse. Paa sidste Blad af det oprindelige Haandskrift staar der: »Sum Michaelis Clementis«. En Præst af dette Navn har jeg dog ikke kunnet finde.

Hvad nærværende Vielsesritual angaar, da skyldes det ifølge Overskriften Mag. Kjeld Juel, Biskop i Viborg 1549—71. Da intet af de anførte Skriftsteder er efter Bibeloversættelsen af 1550, maa Anvisningen stamme fra hans første Bispeaar.

Kirkeordinantsen anviste for Ægteskabets Indgaaelse »den Skik og Maade, som staar i Dr. Mortens lille Catechismo«. Dette betød 1537 endnu kun en Henvisning i Almindelighed til Luthers Vielsebog og ikke til nogen bestemt dansk Tekst af den. 1538 udkom imidlertid Luthers »Enchiridion« ved P. Palladius med Opfordring fra baade Bugenhagen og Palladius til for Fremtiden at bruge det som Haandbog for »Ceremonierne«¹⁾. Dets Tekst af Vielsebogen gik siden over i Alterbøgerne.

Men hvorledes kan en Biskop i Viborg da 1549 foreskrive eller anbefale en saa afvigende Fremgangsmaade?

Forklaringen maa vistnok søges ved at gaa tilbage i Tiden til den danske Reformations Frimenigheds-Aar, da der i Landets forskellige Egne var ret forskellig Skik. Navnlig er der to Grupper, én med Viborg som Centrum og en anden med Malmø som Centrum. Ogsaa efter at Ordinantsen havde stræbt at indføre en Fællesordning, blev der faktisk ved at findes en Del Forskellighed, og de nye Biskopper følte sig for saa vidt i ikke ringe Grad som de gamles Arvtagere, idet de ansaa sig for beføjede til paa egen Haand at ordne mangt og meget stiftsvis.

Vort Dokument viser formentlig, at det ogsaa er gaaet saaledes med Vielsesritualet.

Luthers Vielsebog kendes nu tidligst paa Tysk fra

¹⁾ Optrykt i Luthers reformatoriske Skrifter i Udvalg, ved Fr. Nielsen. Vielsebogen findes S. 733—38.

Aaret 1529. Allerede samme Aar oversattes den til Brug i Menigheden i Malmø sammen med Døbebogen: »*En liden handbog for enfoldige prester och kircheherrer, hwilken som indeholder een liden oc kort Ceremonie paa then erlighe stadts Egteskaffs wegne*«¹⁾. Paa Grund af Sammenstillingen af de to Ritualer kan der vel nemlig ikke være nogen Tvivl om, at det har været Luthers, der har været gengivne. Det er vel disse Gengivelser, der er gaaede over i Messeembeds-Haandbogen 1535. Bogen selv haves ikke mere.

Aaret efter kom der i Viborg en anden Oversættelse eller Bearbejdelse med Titelen: *Een Christelig Fadzoen til at viæ brudefolck met. Mart. Lutt.*« Det var en Bog paa 16 Sider, som ligeledes er fuldstændig forsvunden²⁾. Bearbejderen er vel snarest Jørgen Jensen Sadolin, der samtidig udgav Luthers lille Bog om Ægteskab.

Fra 1530 har man da i Viborg By og i Viborg Stifts mange evangeliske Menigheder brugt dette Brudevielsesritual. En af Viborg Bys egne Prædikere, Jakob Skjønning, blev 1537 evangelisk Biskop. Han har rimeligvis ikke følt nogen Lyst til at afskaffe det tilvante, da Pallasius udgav sit Enchiridion 1538. Saaledes kan det gamle Viborg-Ritual have holdt sig, indtil det vel i Treserne fortrængtes af Alterbøgerne.

Der bliver da efter mit Skøn en ikke ringe Sandsynlighed for, at vi her har en noget udvidet og maaske ogsaa ændret Redaktion af Viborg-Vielsebogen fra 1530. Ellers er det i alt Fald vanskeligt at forstaa, hvorledes Biskop Kjeld Juels Navn kan være sat i Forbindelse med vor Anvisning.

Rigtigheden af denne Gætning forudsat, da har vi her endnu et Vidnesbyrd om Viborg-Menighedens noget friere Holdning overfor de tyske Forbilleder i Forhold til Malmø-Menighedens. Særlig ejendommeligt er det, at hele Handlingen foregaar udenfor Kirkedøren (i Vaabehuset?).

¹⁾ Aarsberetn. fra d. St. Kgl. Bibl. I. 391.   ²⁾ Do. II. 360.

Den gamle Afskrift gør ikke noget saa nøjagtigt Indtryk, at jeg har fundet Anledning til at bevare dens Retsskrivning. Det kan bemærkes, at der findes ogsaa en delvis Afskrift i Saxe Jensen Eighys Opskrifter fra 1611 (Thottske Saml. 100. 8vo. Ny khist. Sml. I. 149). Den er dog noget tilrettet, og den sidste rituelle Del er ikke med. Brudfolkene er i Kordøren, og det hele er kun en Brude-tale, som er øst af den gamle Anvisning. Selve Anvisningen har altsaa været ret almindelig kendt.

Formula in matrimonio conjungendi conjuges secundum
Chilianum superintendentem Viborgensem.

Naar Brudfolken er for Kirkedøren, gaar Præsten ned til dennem og taler til Menigheden og dennem sigendes:

Efterdi at dette Par Folk er nu kommen her for den kristen Menighed at vil aabenbarlig bekende deres Samtykke og Tilsammenføjelse i den hellig Ægteskabs Stat og vil oplæres af Guds Ord om denne Stat, desligest at hjælpes med den christen Menigheds Bøn til Gud, at de maa faa den Benedidelse i denne Stat, som Gud haver dennem tillagt, ville vi hjælpe dennem med vor Troes Bøn og bede Gud, vor himmelske Fader, at han ved Jesum Christum, sin Søn, giver dennem sin Naade til at saa begynde denne sin Ægteskabs Stat og blive der varagtig udi, at de kunne være Gud til Ære og dennem til Gavn og Glæde og Salighed, — og læse af Hjerttet:

Fader vor, du som est etc.

Dernæst siger han til Brudfolken:

Efter I ere nu hjulpen med den christen Kirkes Bøn, er det eder næst behov, at I ville undervises og oplæres af det hellige [Guds] Ord om denne eders Ægteskabsstat. Hvorfor I skulle først vel agte, hvad denne Ægteskabsstat er, og hvo den haver indskikket, og for hvilke Aarsage den er indskikket.

Dernæst hvorledes I skulle skikke eder udi samme Stat efter Guds Ord, for det tredie, hvad denne Stat før

med sig, for det fjerde og sidste, hvad Frugter denne Stat før med sig udi dennem, der skikker sig gudfrygtelige derudi.

De primo.

Først at mærke, er Ægteskab en Mands og Kvindes ligelig og uadskillige Tilhøbeføjelse med begge deres aabenbarlig Villie og Samtykke, indskikket af Gud til at avle og opføde Foster, til at fly Hor og Skørlevnet og at være hverandre til Medhjælp. Udi disse Ord lære vi nu, hvad Ægteskabsstat er, og at Gud haver indskikket den, saa som og det hellig Guds Ord lyder udi den første Mosis Bogs andet Cap., hvor Moses saa skriver:

Og Herre Gud sagde: Det er ikke godt, at Mennesken bliver alene, jeg vil gøre hannem en Medhjælper, som kan være med hannem. Saa lod Gud en svar Søvn falde paa Adam, saa at han sovede; saa tog han et af hans Sideben og lukte Siden med Kød. Og den Herre Gud byggede en Kvinde af samme Sideben, som han hade taget af Adam, og fulde hende til hannem. Daa sagde Adam: Ja nu er det Ben af mine Ben og Kød af mit Kød; derfor skal hun hedde en Mandinde, fordi hun er tagen af Manden. Derfor skal en Mand forlade Fader og Moder og blive hos sin Mandinde, og de to skulle baade blive et Legom.

Her hør I nu, at Gud haver sjelver indskikket den hellig Ægteskabs Stat straks i Verdenss Begyndelse, den Tid Mennesken stod endnu i den oprindelig Retfærdighed, Hellighed og Uskyldighed og havde ikke overtraadet Guds hellige Bud, at I skulle vide, den Stat at være Gud behagelig, og hannem at ville være tilstede hos dennem, som skikker sig gudfrygtelig der udi. Og at de ikke skulle mene, Gud at være alenest en Indskikker til den hellig Ægteskabs Stat imellem Adam og Hevam, daa haver vor Herre Jesus Christus givet tilkende hos Matth. 19. Cap., at Gud er den rette Gøremand [og] Indskikker ogsaa til alle

hellig Ægteskab, som haver sket, sker og skulle ske indtil Verdens Ende, hvor han siger saa:

Hvad Gud haver tilhobe føjet, skulle ikke Mennesken adskillie.

Hvilken Salomon giver tilkende udi sin Bogs 19. Cap. sigendes:

Hus og Visdom gives af Forælder, men en snild og gudfrygtig Hustru gives af Herren.

Aarsagen, hvorfor Gud har indskikket denne

Ægteskabsstat,

Er først for alle Ting Guds Ære Aarsag, til hvilken vi skulle ganske føres og at forfremmes. Dernæst er disse mærkelige Aarsager:

Den anden Aarsag er at avle og opføde Foster, Gud til Ære og christen Menighed til Gavn, saa som I nu hørte af den første Mos. Bogs Text, hvor Gud siger saa: Vokser og formerer eder og opfylder Jorden. Det er at være hverandre Medhjælp udi alle Maade, som I og hørte af samme Text: Det er ikke godt, at Mennesken bliver alene. Jeg vil gøre hannem en Medhjælper, hvilken der skal være hos hannem, og udi alle Livs Omgængelse og Nød være hannem til Trøst og Hjælp og han hende desligest.

Den tredie Aarsag er at fly Hor, Skørlevnet, hvilken St. Povel giver tilkende 1. Corinth. 7. sigendes: For Skørlevnet at fly skal hver Mand have sin Hustru og hver Kvinde sin Mand, og det derfor, at Gud haver af Begyndelsen straffet og vil endelig straffe Hor, Skørlevnet og al Urenhed, idet han kan det ikke lide.

Efterdi I haver nu hørt, Ægteskab at være en ligelig Tilhobeføjelse og uadskillig, udi hvilken der tilhobeføjes en Mand og en Kvinde, ikke alenest med Legomet men ogsaa med Hjertet, Sind og Villie, Lykk og Vanlykk, og hvad som helst Gud lader den ene eller den anden tilkomme udi denne Stat, og hørt desligest, for hvilken endelig Sag Gud haver den Stat indskikket,

Saa spør jeg eder ad: N (interrogat virum) for den christen Menighed, om I haver beraad eder først med Gud, dernæst med eders eget Hjerte og siden med Forældre, Slægt og Venner og andre, som eder burde at raadslaa med, at I ville, ligesom nu sagt er, annamme denne gode ærlig Pige G. (eller Hustru), som staa hos eder, og staa hende for, som en Dannemand bør at staa sin Ægtehustru for i alle Maade?

Respondebit: Ja.

Deinde dicat: Jeg spør eder og, om I vide nogen Forhindring her imod, enten paa Slægts Vegne, eller at I haver eder tilforn trolovet med nogen anden Person, eller [anden] lovlig Forhindring?

Respondebit: Nej.

Mox interrogatur sponsa simili modo; quæ ubi responderit, conjugat manus eorum et superimponat manus suas, dicens:

Det, som Gud haver sammenføjet, skulle ingen Verdens Menneske adskilje. Og ligesom I haver tilforn samtykket og trolovet hverandre udi Ægteskab, saa forkynder jeg eder nu udi den hellig Kirkes Nærværelse at være to Ægtefolk tilsammen. Udi Navn Faders, Søns og Helligaands. Amen.

Postea dicat:

Nu stander igen det andet, vi fremsatte tilforn, hvorledes I skulle paa begge Sider skikke eder udi denne Stat efter Guds Ord. Derom skriver den hellig Apostel S. Povel udi sin Sendebrev til de Epheser i det 5. Cap. saa sigendes:

Primum ad virum:

I Mænd, elsker eders Hustruer, ligesom Christus haver elsket den hellig Kirke og haver hengivet sig for hende, saa haver han rensset hende formedelst et Vandbad udi Guds Ord, paa det han vilde gøre sig hende til en ærefuld Kirke, som hverken haver Smit eller Rynke eller noget andet saadant, men at hun maatte være hellig og ustraffelig. Saa skulle og Mændene elske deres Hustruer,

ligesom deres eget Legom, Ihvilken der elsker sin Hustru, han elsker sig selv. Nu hader ingen sit eget Legom, men opføder og vederkvæger det, lige gør og Herren ved sin hellig Kirke og Menighed.

Her haver I Mænd en fuldkommelig Exempel udi den Herre Christo, hvilken I skulle efterfølge, at elske eders Hustruer og omdrage med dennem i deres Skrøbelighed og Ufuldkommelighed.

Deinde ad sponsam:

Kvinderne skulle være deres Mænd underdanige som Herren, thi Manden er Kvindens Hoved, ligesom Christus er den christen Kirkes Hoved. Hvilken som er sin Legoms Saliggører. Derfor ligesom den christen Menighed er Christo underdanig, saa skulle og Kvinderne være deres Mænd underdanige i alle Maade.

Her hør I Kvindfolk, hvorledes I skulle udi al Kærligheds Lydighed og Underdanighed lade sig finde hos sin kære Husbonder efter den christen Kirkes (det er hver christen Mennesk, Jesu Christi Lemmers) Exempel, hvilke der er sin Herre Christo underdanig.

Men naar I saa paa begge Sider skikker eder efter Guds Ord og den hellig Skrift i eders Ægteskab, da skulle I dog vide, at (ligesom for det tredie foran sæt er) Kors og Modgang vil være hos denne Stat efter Guds Villie. Om hvilket Moses saa skriver: Saa sagde Gud til Kvinden: Jeg vil skaffe dig megen Kummer og Jammer til, naar du bliver frugtsommelig; du skalt føde din Foster (Barn) med Kummer, og din Attraa skal være til din Mand, og han skal være dig Herre.

Og til Manden sagde Gud: Efterdi du lydte din Hustrues Røst og aad af det Træ, som jeg befaled dig og sagde: Du skalt ikke æde deraf, — foraledidet skal din Ager være for din Skyld, med Kummer skal du dig deraf nære alle din Livs Dage, Torn og Tidsel hun bær dig, og du skal æde Urter, som vokser paa Marken; i din Ansigtets Sved skalt du æde dit Brød, indtil du bliver til Jord igen,

af hvilken du est afkommen. Thi du est Jord, og du skalt vorde til Jord igen.

Her hør I Korsen, som Gud haver paalagt denne Stat, om hvilken den hellig Skrift ogsaa andersteds omtaler; under hvilken Kors I eder dog trøster og husvaler, først idet I vider og tror, at eders Stat er Gud taknemmelig og af hannem velsignet; thi saa staar der skrevet Genes. 1. Cap: Gud skabte Mennesken, lige efter sit Billede skabte han dennem, Mand og Kvinde. Da velsignede Gud dennem og sagde: Vokser og formerer eder og opfylder Jorden og haver hende under eder. Værer Herrer over Fisken i Havet, over Fugel under Himmelen og over alt det levendes, som kryber paa Jorden. Og Gud saa alt det, han hade skabt, og se, det var altsammen saare godt. Desligest siger Salomo: Hvo som fanger en god Hustru, han fanger en god Ting og annammer Benedidelse af Herren.

Saadan Benedidelse og Frugt haver Gud lagt hos denne Stat, og mange andre, som er Livs Frugt, Trøst og Husvalelse mellem Manden og Kvinden, og sker, som skrevet staar in Psalmis og andre Steder, som findes i den hellig Skrift. Paa det at I udi denne eders Ægteskab maa leve efter Guds Villie og Ord og [faa] saadan Benedidelse, aandelig og legemlig, ville vi bede Gud med Hjærte og Mund og sige:

Herre Gud, du som haver skabt Mand og Kvinde og forskikket dennem til Ægteskabs Stat og haver velsignet dennem med Livsens Frugt og derudi betegnet din kære Søns Jesu Christi hellige Kirkes, hans Bruds, Sakrament; vi bede din grundløse Godhed, at du ville saadan din Ordening og Skik velsigne, denne Brud med sin Brudgom bevare og give dennem Naade, Lykke og Velfærd baade til Liv og Sjæl, ved din Søn, vor Herre Jesum Christum.

Amen.

Mox introductur et canitur:

Salig er den Mand, der Gud frygter, vel: Veni Sancte Spiritus etc.

Efter dette Stykke følger i Haandskriftet en Vejledning til Gudstjenesten »om Mandag, naar Bruden kommer til Kirke.« Derefter følger endnu et Stykke, en Anvisning til Trolovelse i Hjemmet. Det er noget yngre (benytter vistnok Bibelen af 1550), men det er i al Fald ældre end Aaret 1582, da Trolovelsesformen lovordnedes saaledes, at det var afgjort, at Præsten »krævedes dertil«. Det har ogsaa Mærker af at være den kirkelige Øvrigheds Raad til Præsten og ikke blot en Præsts Optegnelse om, hvordan han har tænkt at bære sig ad (»maa Præsten«, »caveat minister«). Det hører da muligvis ogsaa til Kjeld Juels Forfatterskab, hvorom ellers kan efterses Kh. Sml. 3. IV. 521. Der er enkelte ejendommelige Udtryk, som er fælles. Paa en vis Forbindelse kan det ogsaa tyde, at Saxe Jensen Eigby umiddelbart efter den paa Kjeld Juels Formula hvilende Brudetale har en »Formula de privata desponsatione«, der ganske tydeligt er udarbejdet paa Grundlag af det, som nu her følger.

Naar nogen Folk ville troloves udi Huset, saa maa Præsten, om han kræves dertil, have saa til Ords:

Efterdi, min' kære Christen, vi ere nu her forsamlet at give disse tvende ærlige Personer et godt Vidnesbyrd om deres Ægteskabs Stat, som de agter at indgaa til Guds Ære, dennem selv til Gavn og Gode, og andre til et godt Exempel, saa vil vi høre af Guds Ord de tre Tingest, som fornøden er at vide om den hellig Ægteskabs Stat.

Først skal de flittigen betænke, at den hellig Ægteskabs Stat er indskikket af Gud, derfor skal de indgaa den med Gudfrygtighed, Bøn og Formaning til Gud paa begge Sider, paa det at deres Ægteskabs Stat maa lykkes dennem.

Dernæst skal I vide, for hvad Aarsag I vil give eder tilhobe i den hellig Ægteskabs Stat, som er besynderlig tre.

Den første er at føde Foster, om Gud giver den Benedidels, som staar Gen. 1: Værer frugtsommelig og for-

merer eder og opfylder Jorden etc. Paa det at der kan mange fødes, som i den hellig Kirke skal ære hans hellig Navn. Gud han vil ikke, at de skulle fødes i nogen anden Uterlighed, men alsomeneste i den hellig Ægteskabs Stat.

For det andet, at vi skulle fly Skørlevned og Horeri, som altid haver været straffet af Verdens Begyndelse og vil straffes indtil Verdens Ende, saasom vi haver udi mange Historier, baade udi det hellig Skrift og udi henske Bøger. (Huc refert historias, si vacat, de adulterio in diluvio, in Sodomitis, Israelitico populo, item in Troianis). Derfor siger St. Povel 1. Corinth. 7: For Skørlevneds Skyld skal hver have sin egen Mand.

For det tredie, at de skulle være hinandens Medhjælpere i Modgang og Medgang, og forlade hinanden ikke i Kors og Modgang. Saa som Salomon siger i sin Prædikebogs 4. Cap.: Ve den, som er ene, naar som han falder, daa er der ingen, der hjælper hannem op igen.

Disse er de tre endelig Sager, hvilke den Helligaand lærer os, at vi skulle indgaa Ægteskabs Stat for; hver af dennem er noksom, hvorfor man skal hende indgaa, siden dem allesammen.

Dernæst skal han gøre den venlig Spørgsmaal til dennem, som pleer at ske udi den hellig Kirke, naar de skal tilhobe (in hunc modum):

Saa spør jeg eder ad, Søn lille N., om I haver raadslaget der med Gud og eders eget Hjerte og med Venner og Slægt, som I burde at raadslaa med, at I vil have denne ærlig Pige (eller Kvinde, si vidua est) til eders Ægte-hustru og staa hende for i Modgang og Medgang, som en Dannemand bør at gøre.

Dicat: Ja.

Dernæst spør jeg eder ad, om I ikke haver trolovet nogen anden Kvindes Person Ægteskab, at I er saa behindret, at I ikke kan indgaa den hellig Ægteskabs Stat med denne ærlig Pige.

Respondeat: Non.

Similiter ipsam interrogat serio. Postea dicat illis:
Saa giver hverandre eders Hænder der paa.

Caveat autem minister, ne et suam manum addat
propter varias causas¹⁾.

Postea vertat se ad populum astantem et dicat:

Nu, I gode Kristne, her er I ogsaa vel et Vidnesbyrd
til saa vel som jeg, at de haver trolovet hverander paa
Ægteskabs Vegne.

Naar der er lyst for dennem tvende Gange af Præ-
dikestolen, og der findes ingen Forhindring paa Færde, at
de maa nu vel være tilsammen i Ægteskabs Stat, og siden
kommer til Kirken tilhobe, da vil jeg gøre dennem den
Tjenest, mig bør at gøre dennem paa min Embeds Vegne.
Gud give dennem Lykke baade tilsammen.

Vel sic conjungendos:

At I haver saa trolovet hverandre, er jeg et Vindes-
byrd til lige saa vel som disse andre Kristne, her er til
Stede. Naar som I kommer i Kirken for Alteret sammen,
saa vil jeg gøre eder den tilbørlig Tjeneste, mig bør at gøre
eder paa mit Embedes Vegne. Gud give eder Lykke baade
til sammel, baade til Sjæl og Liv. Amen.

(Hæc in domo privata).

---

¹⁾ Troels Lund: Dagligt Liv i Norden. Folkeudg. IX. 166.

Dines Pipers Missionsrejse til Island 1740—43.

Ved Cand. theol. Knud Høiberg.

En af de Tanker, som i Brødremenighedens første Periode var stærkest fremme, var denne »als ein gutes Salz der Erden nützlich ausgestreut zu werden«. Denne Tanke førte de herrnhutiske »Brødre« og »Søstre« ud i de gamle kristne Lande og langt ud i den mørke Hedningeverden. Efter at de ved »Botschaftsreisen« havde undersøgt Forholdene, fik de mange Steder fast Fod og grundlagde rundt om i Landene en udbredt Diaspora-Virksomhed, eller hvad vi vel nærmest kunde kalde en Slags Indremission. Herrnhuternes Diaspora-Virksomhed i Danmark har flere Gange været omtalt i Khist. Saml.; derimod har det hidtil, fraset en kort Bemærkning hos Cranz¹⁾, været uomtalt i Literaturen, at Brødremenigheden ogsaa engang har gjort et Forsøg paa at faa et Arbejde igang paa Island.

I Brødremenighedens Arkiv i Herrnhut²⁾ findes en udateret Skrivelse: »Underretning og mine Tanker angaaende den Islandske Plan«. Hvem Forfatteren er, kan ikke med Vished afgjøres; jeg formoder, at Planen enten skyldes det nystiftede københavnske Brødresocietets Leder, Lorenz Prætorius, eller maaske snarere Købmand ved det Islandske Kompagni Joh. Bendtzen, hvis da ikke Dines

¹⁾ D. Cranz: Brødre-Historie. Kbh. 1772. S. 279—280.

²⁾ De i det følgende citerede Breve findes, naar ikke andet siges, i nævnte Arkiv, i Pakken: »Pipers Aufenthalt in Island«. [R. 19. E. 9].

Piper, om hvem nærmere Efterretninger nedenfor skal meddeles, selv har skrevet den.

Planen gør først opmærksom paa, at den eneste Adgang til Island er at tage med det Islandske Kompagnis Skibe, som i Maj Maaned gaar fra København, og som har Eneret paa Sejlads til og Handel paa Island. »Brødre«, der vil til Island, maa altsaa melde sig hos Kompagniet i København, der næppe vil vægre sig ved at tage Folk med, naar de ikke vil drive Handel, men kun bosætte sig i Landet. Hvis Kompagniet vægrer sig, maa man henvende sig til den i København boende Stiftamtmand over Island, der »efter Approbation« kan beordre Kompagniet til at tage Folk med.

Islands Inddeling i »Land-Stykker« eller »Jord-Riger«, der hver kan ernære 2—4, indtil 8 Familier, giver god Anledning til Bosættelse. Man kunde nemlig købe et saadant »Land-Stykke«, der, eftersom det egnede sig til Fiskeri, Græsning eller Kvægavl, vilde kunne faas for en Sum af fra 200—1000 Rdr. Paa et saadant Stykke Land kunde man saa indrette sig, som man vilde, kun at man aarlig betalte en lille Skat efter sin Formue. Man kunde saa købe sig Baade; en mellemstor til 5—6 Mand kan paa Sydkysten faas for 24—30 Rdlr.; med en saadan Baad kunde »Brødrene« fiske og rejse og sælge til Kompagniet, hvad de ikke selv havde Brug for, og saaledes ernære sig selv.

Endvidere berettes, at Fiskerne mellem Nytaar og April komme fra Nord- og Østkysten, for at fiske ved Sydkysten; da kan der være samlet 5—600 Mennesker paa en Strækning af to Mil. Derefter rejser de hjem, men kommer igen ved St. Hansdagstid »forat sælge deres Sager og bringe det nødvendige hjem«. »Sommeren«, hedder det videre, »er ganske vist den bekvæmmeste Tid at rejse i, men den ubekvæmmeste Tid til at sige Indbyggerne noget om Lammet, fordi de da er optagne af deres Høhøst og Negotie«.

»De Brødre, som skulde være der, maatte være i Stand til at taale Frost og Kulde, og tillige til at forblive muntre,

da Klimaet inclinerer til Tungsind. De maatte ogsaa nødvendigvis have Hoved, da Indbyggerne er fulde af Intriger«. Naar »Brødrene« saaledes levede og virkede der, vilde de faa Lejlighed nok til at tale med Indbyggerne; og da de boede paa deres egne Land-Stykker og selv ernærede sig, vilde hverken Øvrigheden eller Præsterne faa Anledning til »at sige dem noget«.

Hvilke videre Forhandlinger, der endnu er gaaet forud, ser jeg mig ikke istand til at oplyse; men af en Beretning, som Dines Piper skrev efter sin Hjemkomst, fremgaar det, at han i April 1740 rejste fra Herrnhut til København¹⁾. Her er han sikkert bleven venligt modtaget af »Brødrene« i det nyligt stiftede Brødersocietet²⁾, og vel særligt af Lederen Prætorius. Den 24de³⁾ Maj afsejlede han fra København ombord paa et af det grønlandske Kompagnis Skibe i Selskab med Underkøbmanden Bendtzen, som kort efter Ankomsten til Island ved Overkøbmandens Død indtog dennes Plads. De fulgtes ombord af »de tre kære Brødre, Peter, Martins og Prætorius« og sejlede om Formiddagen Kl. 11 med god Vind til Helsingør, hvortil de ankom ved Firetiden. Efter at Skipperen havde »klareret«, gik Farten videre ved Syvtiden om Aftenen. Vinden var stadig god, indtil de den 8de Juni oppe under Island fik Modvind, saa de i 8 Dage maatte »lavere«. Først d. 15. Juni kunde de kaste Anker foran Bousands Havn. Her lykkedes det strax Dines Piper at finde sig en Bolig, idet Bendtzen fik en islandsk Rets-Skriver, der havde studeret Jura i København og kunde tale Dansk, til for et Aar at leje Piper en Stue, han havde bygget i Nærheden af sit Hus.

1) Br. Samuel Krause ledsagede D. Piper til Kbhvn., men kaldtes herfra tilbage til Brødremenigheden; jvfr. Pipers Breve til J. L. Dober og »Menigheden« 4. Apr. 1740. [B. 19. E. 6, 1. Ark. i Herrnhut].

2) K. S. 4. V. 584 f.

3) Rejseberetninger fra 1743 har d. 15de, men Brevet til »Menigheden« fra 1740 siger: d. 24de.

Den var forsynet baade med 3 smaa Vinduer og en lille Ovn, noget ellers ukendt heroppe. Her boede saa Piper det første Aar, han var paa Island. Han ernærede sig under hele Opholdet ved at deltage i Fiskeriet, som han fortæller fandt Sted fra d. 12. Februar til d. 12. Maj.

Der er et Par Breve opbevarede fra dette første Aar¹⁾. De beretter dels om hans Rejse, dels om Forholdene paa Island og den aandelige Tilstand, og tillige giver de et Indblik i Pipers Sindsstemning oppe paa den ensomme Post. Hans Skildring af den aandelige Tilstand er alt andet end opmuntrende. »Indbyggernes Hovedfornøjelse er Brændevins-Drikken, hvori de er ganske umenneskelige. Kirke-Ordningen er luthersk. Den 2den Juli holdt man Nadver. Da var Præsten fuld og kunde næppe tale«. Det er ikke noget lyst Billede, Piper her giver af Forholdene; men trods alt er han ved godt Mod. »Jeg ynkes«, skriver han, »over det arme Folk. Herren vil hjælpe dem.« Thi »Frihed til at tale er der nok af her, og jeg tror sikkert, at Lammet vil gøre sig bekendt for mange Sjæle her og ogsaa her berede sig et Folk.«

I et Brev til Samuel Krause fortæller Piper om Børnenes Uvidenhed, hvortil han føjer den Oplysning, at de alligevel, naar de er 10, 12 Aar gamle, maa gaa til Alters. Islænderne havde spurgt Piper, hvad han vilde, hvorpaa han havde svaret, at han »havde dem kær og søgte deres Sjæles Frelse og vilde undervise deres Børn, fordi de var uvidende«. »Dette var dem meget kært, og de var villige dertil«, føjer han til.

Piper havde strax taget fat paa at lære Sproget, og allerede efter et Fjerdingaars Ophold kunde han begynde

---

¹⁾ 1 uden Adresse, 1 til Samuel Krause i Heerendyk, 1 til den »dyrebare og kære Menighed«, og 2 til Johann Leonhard Dober i Marienborn; det sidste af disse er dateret »Sandgierde i Island d. 19. Septbr. 1740«. Paa Brevet »til Menigheden« har en anden Haand noteret, at Piper foreslaar at gøre Ewald til Bisp paa Island, da den ene Biskop netop er død.

at tale Islandsk. Imidlertid havde Brødremenigheden truffet Forberedelser til at sende ham en »Broder« til Hjælp og Selskab i hans Ensomhed. En Mand ved Navn Heinrich Allmers blev i den Anledning sendt til København 1741. To Breve fra L. Prætorius til J. L. Dober¹⁾ fortæller nærmere derom. Af disse ses, at Regeringen havde opdaget Piper, idet, som Prætorius skriver, »Pipers Nærværelse, synes at have foraarsaget en vis Bevægelse saavel blandt de paa Island handlende Købmænd som i de Geistliges Gemytter«, og der var derfor truffet Foranstaltninger til at passe paa, hvem der kom med Skibene til Island. Købmand Bendtzen blev ogsaa hindret i at medtage to Favne Brænde til Piper! Allmers henvendte sig den 11. April i København til en af det islandske Kompagnis Direktører, indgav den 12. April en Ansøgning om at maatte rejse til Island²⁾, og forhandlede et Par Dage senere med den samlede Direktion, men blev afvist. »De behøvede ingen Folk, de havde Folk nok, og afslog mig ganske, men spurgte mig ikke om videre«, skriver Allmers³⁾. Da Prætorius fraraadede at gøre videre ved Sagen, er Allmers' Rejse bleven opgivet. Men hans Anmodning synes at have affødt mere Interesse hos Regeringen for de islandske Forhold, og en Forespørgsel, som samtidigt sendtes Direktørerne, staar aabenbart i nær Forbindelse med det herrnhutiske Missionsforsøg og den Opmærksomhed, det havde vakt, ligesom den store Interesse, som i den nærmest følgende Tid vistes Islands Kirke-Forhold ved L. Harboes Visitatsrejse derhen, maa sættes i en vis Forbindelse dermed⁴⁾.

Direktørerne lod Regeringens Forespørgsel gaa videre

¹⁾ 11/8 og 15/4 1741. [Ark. i Herrnhut. R. 19. E. 6].

²⁾ Afskreven og oversat paa Tysk af L. Prætorius i hans Brev til Dober 15. April 1741.

³⁾ Brev [til Dober], dat. Copenhagen d. 15. April 1741.

⁴⁾ General-Kirke-Inspectionens Instruction for L. Harboe er udstedt d. 15. Juni efter Kgl. Ordre af 5 Maj. Trykt i P. Pétursson: Hist. eccles. Islandiæ, 463—470.

til Købmand Bendtzen, der afgav følgende diplomatiske Svar¹⁾:

Efter Hans Excellence Høy og Velbaarne H^r Geheime Conferentze Raad og Ober Secretarie Johan Ludwig von Holsteins, under needenstaaende Puncter forfattede Begiæring til det Islandske Compagnies Directeurer, som derpaa har forlangt af mig sandfærdig Beretning, erklærer ieg mig angaaende Bousands District ydmygst som følger:

1ste. Hvor mange Kirker, Clostere og Hospitaler der er?

Udj Bousands District er 2de Kirker, men ingen Clostere eller Hospitaler.

2det. Kirkernes og Præsternes Navne?

Den ene Kirke kaldes Walsnæs Kirke, og den anden Kirkevogs Kirke, disse 2de Kirker betrines af En Præst navnlig Wigfus Johansen.

3die. Om enhver Præstes sømmelige Forhold og Opførsel i deres Liv og Levnet, saavel som og deres Lærdom, at give Efterretning saa vit muelig!

Hvad bemelte Præstes Liv og Levnet, saavel som hans Lærdom angaar, da er mit Vidnesbyrd, saa vit mig er bekendt derom, saaledes: Saa ofte ieg har bivaanet hans offentlige Prædikken, har hand taget sin text og exordium af Bibelens Gamle og Nye Testament, og deraf søgt at fremstille sine Lærdomme; hvor rette eller skriftmæssige samme har været, der over kand ieg ikke ret judicere, saa som ieg veed, at udj geistlige Ting meeget pro & kontra kand disputeres, og angaaende hans Liv og Levnet, da kiender ieg for min Deel ingen Forskiel imellem hans Opførsel og de fleeste hans Tilhøreres, og om det, som der udi falder i Øynene, kand kaldes Skrøbeligheder og Feil, eller hvorledes, det overlades til deres Prøve, som derpaa

¹⁾ Efter Kopi i Arkivet i Herrnhut.

kand skionne. I midler tiid henhører Bousands District med Præst og Kirker til Sckalholts Biskops Stoel for Østen —
af

de Velædle og Velbyrdige

Ædle og Høifornemme

samtlig Høye Herrer Directeurs

K:hafn d: 20 April

A^o 1741.

ydmvgste Tiener

Joh: Bendtzen¹⁾.

Mens Allmers altsaa blev afvist, sad Dines Piper stadigt alene oppe paa Island, men det er ikke meget, vi vide om hans Færd der. Et Par Breve er dog opbevarede fra Sommeren 1741. I det ene²⁾, som er dateret Fuglevig, hvor Piper havde faaet bygget sig sin egen Stue, skriver han: »Hvad mig selv angaar, da er jeg Frelserens arme Synder, som hver Dag og hver Time, fordi det er uomgængelig nødvendigt for mig, suger Kraft af hans Vunder til Liv og Væxt, at jeg kan trives. Hvad mit Kald angaar, da er jeg for Herrens Ansigt og venter paa, hvad han vil gøre gennem mig arme og svage; jeg ved og tror, at han

1) I Ark. i Herrnhut findes indlagt i Bendtzens Svar et halvt Folioark, hvorpaa staar skrevet med en mig ukendt Haand: »Siden der er indløben Brev fra Kirke Inspectionen, saa vil ungeføhr begyndes saaledes:

Efter d'HH^{er} Directeurs Ordre følger her ved den forlangte Efterretning over efterskrevne Poster, saa vit mig er bekiendt — —

Kirke Inspectionen har ej forlangt nogen Efterretning angaaende Præsternes Lærdom, mens alleeniste Levemaade. Alt saa bliver alt det, han angaaende deres Lærdom har anført, udeladt. For Resten kand hand vel ej attestere noget om deres Levemaade eller Opførsel, uden for saa vidt han i den korte Tid handler med dem, og da skulle meenes, ej noget dennem til Nackdeel kand falde at anføre —. Denne Advis til Bendtzen stammer utvivlsomt fra en af Kompagniets Mænd, der ikke ønskede for megen Opmærksomhed henvendt paa de islandske Forhold.

2) D. Piper til Isach Lelong i Amsterdam, dat. Fulevig i Island d. 24. Juli 1741. Om Lelong, se Ad. Schulze: Gesch. der Brüdermission. S. 27—28.

ogsaa har købt de arme, blinde og døde Islændere med sit dyrebare Blod og betalt for deres Skyld. Herren opvække dem rigtigt til at fortsætte deres Gang til ham.« — »Herren give stedse Dig at være en lille Bi paa hans Rosen-Saar«.

I et andet Brev¹⁾ skriver han: »Min Broder, jeg kan ikke beskrive Dig, hvor svært det ofte er blevet mig at leve alene mellem saadanne Sjæle, og at have at gøre med dem, som nævne og bekende Herren, men som intet kende til og forstaa, og heller ikke ville kende og forstaa hans Kraft. De siger vel, at de vil og kan ikke blive salige uden ved Jesu Blod alene, men hele deres Liv og Færd aabenbarer deres Vantro, og at de ikke ret kender Livets Vej; deres Erkendelse af Synderstanden og Naaden er saaledes f. Ex.: »De er fødte i Synd, derfor kan de ikke lade være at synde, og det vidste Gud; derfor lod han sin Søn lide og dø for deres Synder, forat de ikke skulde eller kunde fordømmes for de Synders Skyld, som de gøre i dette Liv, men leve for Kristi Fortjenestes Skyld«. Jeg siger, at det er godt; deres Synder vil ikke føre dem for Guds Domstol, langt mindre fordømme dem, naar de i Sandhed tror paa ham, som gør de ugudelige retfærdige, det er Mennesket Jesus Christus, som Faderen strax i Paradiset havde lovet vore første Forældre, skulde knuse Slangens Hoved. Han har i Sandhed sonet og betalt alle Menneskers Synd og Skyld og forløst og ved sit dyrebare Blod og uskyldige Død befriet dem fra Døden, som Menneskene, og ikke han, vare skyldige at lide; men det har han lidt ufortjent og frivilligt, forat han kunde forløse Menneskene fra Synden, Døden, Djævelen og Verden, forat de skulde være hans Ejendom, tjene ham og for ham leve

¹⁾ D. Piper til Johann Leonhard Dober, adr. Isach Lelong i Amsterdam, dat. Fuglevig, d. 3. Septembr. 1741. Af en Tilskrift paa Brevet kan ses, at Piper har bedt Prætorius korrigere hans ganske vist ogsaa temmelig mislige Tysk. Oversættelsen har derfor maattet foretages med en vis Frihed.

i hellig Retfærdighed, Uskyld og Salighed hele deres Liv. Det vil og kan de ikke tro, at et Menneske i dette Liv kan blive og leve retfærdig og hellig. Saaledes har jeg Lejlighed nok til at vise dem, hvorfor de ikke kan fatte og tro det, nemlig fordi de ikke kender ham, som har overvundet Synd, Død, Djævel og Verden, heller ikke tror paa ham, selv om de mener dette; og det vil dømme og fordømme dem, om de ikke i Tide bliver deres Vantro var og i Sandhed beder Gud om, at han for Kristi Blods Skyld vil tilgive dem den. Troede de paa Jesus Kristus, saa kendte de ham ogsaa, og vidste, hvorfor han blev Menneske og led i Kød, og hvad han derved har fortjent og erhvervet dem, og da vilde de i Troen faa Trøst og sige: Død, hvor er din Brod, Helvede, hvor er din Sejr! Lovet være Jesus Kristus, ved hvem vi har vort Liv, Sejr og Kraft. Men nu siger de: Det er ikke muligt i dette Liv at blive fri og løs fra Synden og Satans Magt og Tjeneste; de taler jo, som om Kristus var død forgæves, fornægter hans Kraft og beviser tydeligt, at de hverken tror Skriften eller paa ham, og dette er Aarsagen til, at de forbliver i deres Lænker og Syndestriker under Satans Magt. Af dette kan Du i Korthed forstaa, hvorledes det staaer til iblandt os. Den kære Broder Bendtzen mente, da han sidst var her, at jeg talte mere til Folkene om Helliggørelse end om Retfærdiggørelse. Frelseren være lovet for sin Aabenbaring i Frelsesordenen! men med arme Syndere, farisæiske Hjerter og aandeligt blinde, som mener, de er rige, og ikke kender deres Blindhed og Nøgenhed, med dem kan man ikke handle og tale med een Gang. Før de arme Syndere hører det trøstende og søde Evangelium, maa man først vise de farisæiske Hjerter, at ingen Retfærdighed gælder for Gud uden Jesu Kristi, og at man ikke ved Dyd og Gerninger, men ved Troen paa ham opnaar Retfærdigheden. De blinde og sikre Hjerter, som lettelig ville tro, at Kristus er død for deres Synder, — nok i den Hensigt at betale for dem, men ikke i den Hen-

sigt at befri dem fra dem — dem kan man ikke trøste med Evangeliet, før de erkender deres Blindhed og vildfarende Væsen og som arme Syndere spørger om Hjælp og søger Naade. Hvad der styrker mig og holder mig oppe, er min trofaste Hyrdes dyrebare Naade og ufortjente Kærligheds Forbarmelse, som ikke lader sit Faar rive af sin Haand, men vogter det og føder det; og hvis det ikke var Tilfældet, hvorledes skulde jeg da bestaa? Jeg vil derfor være en lille Bi paa hans Rosen-Saar. Det giver klare Øjne og et let, lyst Hjerte i Sandhed. O, at Guds Stemme snart maatte vække disse blinde, døde og sikre Hjerter af deres Syndesøvn og Sikkerhed op til Livet, at de med alle de troende maatte prise Gud vor Fader ved Jesus Kristus for den Forløsning og Forsoning, som er sket for dem ved Jesu Blod, saa vilde jeg med den dyrebare Menighed være glad; men nu er jeg næsten daglig hjerteligt bedrøvet over deres Færden, Levned og Adfærd, især fordi jeg hidtil ikke kan mærke Spor til, at min Færden og Omgang med dem har skaffet nogen synderlig Nytte. Det bøjer mig for Herren, som har alt i sin Magt, skaber og virker alt.« »Den 18. Juni gik jeg til Alters og skriftede troende og enfoldig og var glad, at Herren ser Hjertet og ved, hvorfor alle Ting sker. Ham være Lov og Ære fra Evighed til Evighed!«

Fra Aaret 1742 haves endnu 3 Islands-Breve fra Piper alle fra Fuglevig¹⁾. Det ene er et Brev paa fire Foliosider til Menigheden i Herrnhut, hvori Piper giver en lignende Skildring af Islændernes døde Kristendom og Syndesikkerhed som i det tidligere anførte Brev. Tillige fortæller han om en anfægtet Mand, han har talt med, paa en Maade, der ikke blot er karakteristisk for Dines Piper, men overhovedet for den Maade, paa hvilken de herrnhutiske Udsendinge talte til de anfægtede Sjæle, de mødte paa deres

¹⁾ D. Piper til Isach Lelong 21. Juli 1742, til I. H. Dober (udateret og til »Menigheden« (udateret, men nævnes i Brevet til Lelong).

Vej. Fortællingen lyder: En af de Islændere, som aarlig kommer her fra d. 12. Febr. til d. 12. Maj for at fiske, kom ifjor i megen Uro over sin Synd, saa at han var halvt fra Sans og Samling og afsondrede sig fra andre Mennesker, da ingen forstod hans Sygdom. Da han i Aar kom igen, søgte jeg at komme til at tale med ham, og da jeg spurgte ham om hans Tilstand, sagde han mig enfoldigt, hvorledes han havde det. Jeg spurgte ham, hvad han mente, en saadan Uro betød. Han mente, at det var en Fristelse. Jeg sagde til ham, at det var Naade, naar en Sjæl grundigt følte og lærte at kende sig selv (»wenn eine Seele sich gründlich fühlte und kennen lernte«); thi derved søgte Gud at gøre den til en arm Synder, som skulde faa Øjnene op for, at den trængte til en Frelser. Jeg viste ham saa, som han var, hen til Frelseren, som ikke støder nogen fra sig, men river en saadan til sig, fordi han er død og har udgydt sit Blod paa Korset for ham og ikke for retfærdige. Jeg mærkede, at han havde en Følelse af det, som jeg talte med ham om, og han sagde, at han fattede og troede alt. Nogen Tid efter talte jeg igen med ham. Da saa' han muntre ud. Jeg spurgte ham, hvorledes det nu var med ham? Han svarede, at nu var det ham vel, at han i barnlig Tillid kunde forlade sig paa Frelseren. Jeg vilde gerne have talt grundigere igennem med ham; men vi blev afbrudte, og han rejste bort.«

En saadan Oplevelse kunde selvfølgelig kun opmuntre Piper, og den Venlighed, der vistest ham fra flere Sider og som f. Ex. gav sig Udslag i, at hans Nabofolk bad ham om, at Præsten maatte døbe deres Tvillinger i hans Stue, var ham til stor Glæde; men alligevel følte han sig saare ensom. »Jeg overfaldest ofte stærkt af mit melankolske Temperament«, skriver han til Dober¹⁾; »dog skammer jeg mig og ydmyger mig for Frelseren over en saadan Sinds-tilstand, fordi jeg ved og er overbevist om, at det kommer

¹⁾ Udateret Brev 1742.

hovedsageligt af, at jeg ikke urokkeligt forbliver som en lille Bi paa hans Vunder.« Han beder da om Menighedens trofaste Forbøn, men foreslaar tillige, at faa »en muntre Broder« til Hjælp.

Dette blev der dog intet af; det har, som det fremgik af de ovenfor omtalte Forhandlinger, været ugørligt at sende ham en saadan. Men hen paa Efteraaret 1742 tog Pipers »melankolske Temperament« til og gik over til en Sindssyge, i hvilken han synes at have været Døden nær¹).

Der var nu, da alle Bestræbelser for at sende flere »Brødre« til Island var strandede, intet andet at gøre end at lade Piper komme hjem og opgive »den islandske Plan«. Dette er sket i Sommeren 1743.

Det sidste Brev, der findes om denne Sag, er et lille glad Brev, skrevet i København d. 9. Sept. 1743, og efter en Paategning paa Brevet »læst d. 29. Septbr.«, vistnok for Menigheden i Herrnhut, til hvem det er stilet. Det lyder saaledes:

Hjertens dyrebare og kære Menighed!

De blodige Vunder forblive i Tid og Evighed vor eneste varige Grund, Viden og Kraft. Jeg glæder mig med Eder over al vor trofaste Hyrdes Naade og Troskab, som han altid beviser mod os, hans arme Synderes lille Flok. Lovet være de dyrebare Vunders Kraft! Den 8. September er jeg i god Behold kommen tilbage til København fra Island efter min trofaste Frelzers Tilladelse, og jeg er saa glad over at være kommen tilbage til mine kære Hjertens Brødre, at jeg ikke kan beskrive det. Menighed, jeg er Din, og vi alle er Lammets, og det er nok for os. Hvorledes skal jeg nu videre handle efter eders Sind? i hvilken af Menighederne skal jeg indfinde mig? derom venter jeg med det første at faa Eders Sind at vide. Jeg har sammen med Broder Prætorius bestemt, at jeg bliver her saalænge.

¹) Dette ses af en Extract med Prætorius' Haand af et Brev fra Islænderen G. Sigurdsson til Kbmd. Bendtzen, dat. 12. Sept. 1742.

Vort gode Lam velsigne det! Om Island skal jeg saa berette Eder mundtligt. Men jeg vil ikke kunne sige Eder meget glædeligt. Dog, hvem ved, hvad Frelseren gør, om ikke det Korn engang i hans Tid kommer frem til en forønsket Høst. Døren til engang igen at komme til Island er ikke spærret, hvis det behager vor gode Hyrde engang igen at gøre Forsøg med at sende Brødre derhen. Iøvrigt lever og dør jeg som Frelserens og Menighedens og forbliver Eders trofaste og elskende Broder indtil Døden.

Kbhvn., d. 9. Septembr. 1743.

Dines Piper.

Saaledes endte Dines Pipers, om man saa vil, mislykkede Islandsfærd. Et Par Aar efter træffer vi ham som Skolemester hos Præsten Jørgen Mygind i Dreslette¹⁾. Da han og de andre »Brødre« blev viste bort herfra, er han draget »til Menigheden«, som omtalt i hans »Vita«, men i Aaret 1749 træffer vi ham atter paa Rejse i Danmark, som det synes, med den Hensigt at forsøge en ny Islandsfærd. Der noteres nemlig d. 4. Juni 1749 i det københavnske Brødresocietets Diarium²⁾, at Pipers er rejst til Fyn, »fordi de ikke kan komme til Island.« Om Brødre-menigheden senere har forsøgt at faa et Arbejde igang paa Island, er mig ubekendt.

Dines Pipers korte »Vita« (i Arkivet i Herrnhut) gives her i Oversættelse:

»Den gifte Broder Dionysius Piper, født i Randers i Jylland 1706, gaaet hjem i Marienborn den 24de Febr. 1751, er hovedsagelig bekendt paa Grund af sin Udsendelse (»Botschaftsreise«) til Island, hvor han boede i 4 Aar, nemlig fra Anno 39—43³⁾, men paa Grund af den store

¹⁾ Fr. Nygård: Kristenliv i Danmark, 43—44. Her ses, at Dines Piper var »ustuderet«, hvilket forklarer, at Pastor Jantzen ikke har kunnet finde ham i Universitets-Matriklen, og tillige korriigerer Prof. Bernths Optegnelse; jfr. K. S. 5. R. I, 754.

²⁾ K. S. 4. R. V, 598 Anm. 5.

³⁾ Unøjagtigt. Han kom først dertil 1740.

Blindhed der og den sikre Egenretfærdighed kun kunde udrette lidet. — Han var sammen med Br. Lintrup og Gert Hansen kommen til »Menigheden« den 2den¹⁾ Juni 1734, efterat han forhen havde været dels Skriver, dels Soldat. Efter sin Ankomst i Menigheden var han først i Tjeneste hos Hr. von Schrautenbach i Lindheim og senere hos Hr. von Loen i Frankfurt. Før han tiltraadte sin islandske Rejse havde han i Velsignelse gjort Besøg Anno 38 i Svejts og Anno 39 i Norge. A° 46 blev han gift med Søster Mar. Brau, og A° 50 i Nov. fik han den Sygdom, hvoraf han salig er hensovet«.

Endnu en lille Bemærkning om Slægtskabsforbindelsen mellem nogle i dette Tidsskrift tidligere omtalte Medlemmer af Familien Piper.

Var Separatisten Johan Peter Piper Broder til Peter Christian, Hans og Dines Piper? Pastor A. Jantzen formoder dette (K. S. 5. R. I, 754), Arkivassistent Holger Hansen benægter det (K. S. 5. R. II, 206), men af hvilke Grunde?

Pastor A. Jantzen har utvivlsomt Ret i sin Formodning. Separatisten Johan Peter P. er virkelig den 4de Broder. Der findes flere Vidnesbyrd i Manuscript derom. Saaledes hedder det f. Ex. i en Rejseberetning²⁾ i Arkivet i Herrnhut (Nachricht an die l[iebe] Gemeine in Herrnhut aus Flensburg am 11ten Jan. von Dionis Pipers und [Gert] Hansens Reise nach Dänemark): »Efterat vi havde forladt København, blev vi nogle Dage paa Frederiksberg hos Pipers Broder, den tidligere Oeconomus«. Da Dines Piper selv har været med at forfatte denne Rejseberetning, er det næppe rimeligt, at den fejler i dette Stykke. Men mon ikke den i Nyborg 1783 afdøde J. P. Piper, trods

¹⁾ I Søren Lintrups Vita staar »d. 7de Juni«.

²⁾ Beretningen er fra 1736.

Kirkebogens forkerte Aldersangivelse¹), skulde være identisk med Separatisten?

I en ikke trykt Optegnelse i det københavnske Brødersocietets Dagbog d. 7. Marts 1749 hedder det: »Kom Br. Dines Piper med sin Broder hertil fra Corsøer«. Mon denne Broder ikke har været Johan Peter Piper fra Nyborg? eller boede maaske Separatisten en Tid i Korsør²)?

---

¹) Jfr. foran, S. 207, hvor dog Lin. 12 f. o. Ordet »ikke« er udfaldet foran »kuldkastet«.

²) Det sidste er maaske det sandsynligste. I alt Fald havde flere Separatister tidligere haft Tilhold i Korsør (Rørdam, Hist. Saml. og Studier. II, 238. *Red.*

Prinds Jørgen af Danmark.

Nogle Blade af den lutherske Kirkes Historie i England og Amerika.

Af P. S. Vig.

Det er ikke så få danske Kongebørn, der på Grund af deres Giftermål ind i fremmede Fyrstehuse har måttet gå over til en fremmed Religionsbekjendelse. Men Historien kjender dog også Eksempler på sådanne, der trofast har holdt fast ved den Kirke, hvori de vare døbte og opdragne, og det skøndt det ikke altid har været så let. Et Eksempel af sidste Slags møder os i den danske Kongesøn, hvis Navn står over disse Linier. Hvor meget nedsettende fremmede Forfattere end mene at have Ret til at sige om hans Person og Levnet, en Ting er de alle enige om: han var en trofast Søn af den lutherske Kirke. Og da denne hans trofaste Fastholden ved sin Moderkirke har fået vidtrækkende Følger, antages det, at en Skildring af den kirkelige Side af denne danske Kongesøns Liv ikke vil være ude af Orden i dette Tidsskrift, så lidt som en Påvisning af nævnte Følger. Jeg må herved meget beklage, at det Materiale, som har stået til min Rådighed, hverken har været meget fyldigt eller let at behandle, ligesom mine Kvalificationer for at kunne behandle det på rette Måde lader meget tilbage at ønske. Alligevel har jeg ment at burde fremkomme med, hvad jeg formår, da den danske Kirkes Arbejde udenfor Danmark kun er lidet kjendt, og den Ære, som tilkommer den og dens Børn, kun altfor ofte tilegnes af sådanne, som ikke har nogen Adkomst til den.

I.

Prinds Jørgen tro mod sin Kirke.

Prinds Jørgen (Georg) er født på Københavns Slot den 21de April 1653¹⁾, og nævnt efter sin Morfader, Hertug Georg af Lyneborg, og som sådan var han sin Moders, Dronning Sophie Amalies, kjæreste Søn, som hun, da han var født efter Faderens Bestigelse af den danske Trone, anså for den rette Tronarving. Derimod lignede Prindsen mest sin Fader med sit tavse, indesluttede Væsen. Hans Barndoms- og Ungdomslærere var Tyskeren, den senere Statsmand, Otto Grote, og den jyske Bondesøn, senere Biskop i Ribe, Dr. Christen Jensen Lodberg. Denne sidste ledsagede Prindsen på en to-årig Udenlandsrejse (1668—69) i Holland, England, Frankrig og Italien, der afsluttedes ved Kong Frederik den 3dies Død. Der er ingen Tvivl om, at Lodberg er den Lærer, der har haft størst Indfyldelse på Prinds Jørgen. — Chr. H. Brasch (a. Skr) tilskriver Lodbergs Påvirkning Prindsens Interesse for Matematik, hans Kjærlighed til de skønne Kunster, og — tilføje vi: hans Kjærlighed til og Troskab imod sin fædrene Kirke. — Denne kom han allerede tidlig til at vise. Da der således i 1674 blev Tale om Prinds Jørgen som mulig Kandidat til den ved Kong Mikael's Død i 1673 ledigblevne polske Trone og Ægteskab med Enkedronning Eleonora Maria, og der fra polsk Side stillede som Betingelse herfor, at Prindsen skulde gå over til den katholske Kirke, mente Griffenfeldt, der af politiske Grunde var meget stemt for Sagen, at sådant nok kunde lade sig gjøre, og gav derfor den danske Sendemand, Chr. Sehested, følgende In-

¹⁾ Chr. H. Brasch: «Prinds Georg af Danmark», S. 1. Molbech: Hist. Aarb. I. 152. En engelsk Kilde siger: «He was born at Copenhagen, February 29th 1653; consequently the birthday of the prince-consort occurred only once in four years, when leap-year brought round the 29th of February. On these occasions his loving queen kept it with fourfold splendour». Strickland, Queens VI, 30

struks: »Når om Religionen bliver meldet, haver han derpå at svare, at hans Højhed vel derudi skulde tage sådan Information, hvorved både hans egen Samvittighed og Republikken skulde tilfredsstilles«. Men Prinds Jørgen var af en anden Mening, som det fremgår af Christian 5tes Brev til Griffenfeldt: »Jeg haver talt med min Broder, og han kan for sin Samvittigheds Skyld ikke resolve sig til at changere sin Religion, meget mindre at renoncere den; takkede mig for min gode Intention for ham, og at han gjerne ønskede at kunne bevise sin Tjeneste mig og disse Riger. Sagde derhos, om det kunde være muligt, at de ham for sin egen Person udi sit Kammer alene vilde lade ham Frihed i sin Religion, vilde han gjerne påtage sig al den Besværing og Umag, dre kunde findes ved den Krone. Jeg sagde, at det var mig kjært, at jeg vidste min Broders Intention, jeg vilde der efter og resolve mig og lade min Broder siden al Ting videre communicere«¹). Disse Prindsens Udtalelser blev lagte til Grund for en Beslutning i Statsrådet næste Dag, men med den — diplomatiske — Tilføjelse: »indtil han kunde vorde tilfulde informeret om den Religion, de vilde, han skulde gjøre Profession af«. — Det var så sin egen Sag for Griffenfeldt at stille i Udsigt, at en af Kongehusets Medlemmer, der alle ved Kongeloven vare bundne til den augsburgske Konfession, muligvis vilde gå over til en anden Konfession, og han ønskede, at bekendte Gejstlige skulde udtale sig om Sagen. I den Anledning sammenkaldtes til Møde i Kolding, hvor Kongen opholdt sig, Hofpræsten Hans Leth, Prindsens fhv. Lærer Christen Lodberg samt Biskopperne Erik Grave og Matthias Foss. Ved Mødet, som holdtes den 26de Maj, afviste de nævnte Theologer dog paa det bestemteste Tanken om, at det var tilladeligt mod bedre Overbevisning at skifte Konfession²). — Sagen var forøvrigt paa den Tid allerede ad

¹) A. D. Jørgensen: Peter Schumacher Griffenfeld II, 110.

²) Helveg, Den danske Kirkes Hist. efter Reform. 2. Udg. I, 479 f.

anden Vej afgjort, idet Polakkerne den 9de Maj s. A. havde valgt Johan Sobiesky til Konge. Pr. Jørgen blev saaledes fri for »al den Besværing og Umag, der kunde findes ved den Krone«.

I Aaret 1682 var der til en Tid Tale om, at Pr. Jørgen skulde ægte Hertug Vilhelm af Celles eneste Datter, Sophia Dorothea, senere bekjendt som den engelske Kong Georg I's ulykkelige Dronning. Mærkværdigt nok var der Tale om, at nævnte Konge — dengang endnu Prinds Georg Ludvig af Hannover — skulde have ægtet Prindsesse Anna af York, som kort efter blev Prinds Jørgens Hustru! — At sidstnævnte Ægteskab kom i Stand, skyldtes fransk Mægling, noget, der, som vi siden skulle se, blev til Skade for Prinds Jørgen.

Prindsesse Anna, der var Datter af Prinds Jørgens Næstsødskendebarn, Hertug Jakob af York, den senere Kong Jakob den 2den, var født den 6te Februar 1664, og altså 11 År yngre end Pr. Jørgen. Deres Vielse foregik den 27de Juli 1683 i St. James Pallads i London. De to fjerne Slægtninge, som således blev Mand og Hustru, havde vel næppe set hinanden før og kunde kun med Vanskelighed tale sammen. Alligevel har vist sjælden nogen elsket hinanden mere inderligt og trofast, og kun få fyrstelige Personers Ægteskab har været renere end deres, om det end tilvisse blev ført under meget bevægede og omskiftende Forhold.

Prinds Jørgen elskede sin Hustru og fandt en Gjenkjærlighed, der viste sig i trofast Udholdenhed til hans sidste, skrøbelige Dage og i, at hun, da hun efter hans Død opfordredes til at indgå nyt Ægteskab for at sikre England en protestantisk Tronarving, ikke vilde høre Tale herom.

Man får af Pr. Jørgens Liv det bestemte Indtryk, at han var en religiøs Personlighed, hvilket var ikke blot en Arv fra hans Hjem og Opdragelse, men hvilede på personlig Overbevisning. Der var meget i hans Liv, der måtte drive og drev ham til at søge Religionens Trøst. Der var

for det første dette, at han bestandig med Smærte følte Savnet af sit Fædreland og sine Landsmænd. I Ægteskabskontrakten var det vel lovet ham, at han måtte beholde af sine danske Tjenere, hvem han ønskede, men den engelske Regjering sørgede for, at alle hans Tjenere blev engelske! Da han før sit Besøg i Danmark 1687 — den eneste Gang han genså sit Fædreland — skrev til sin Broder Christian d. 5te, siger han, »at Længslen mer og mer griber ham med en Hjemve som Sveitzerens«¹⁾. Han følte sig fremmed i England, hvis Folk han omtaler som »denne yppige og opblæste Nation«, der »falder insupportabel for fremmede«. Hans Liv i England var en lang Kjæde af Miskjendelser og Tilsidesættelser. Han passede kun lidet ind i Forholdene ved Carl den 2dens vellystige Hof, og kunde ligeså lidt føle sig tiltalt af sin Svigerfaders, Jakob den 2dens, Forsøg på at gjenindføre Katholicismen i England. Men ikke mindst måtte han føle sig krænket af sin Svogers, Kong Vilhelm den 3dies, hånlige Behandling, der havde sin Grund i, at Vilhelm betragtede ham som sin Medbejler, der var kommen til England under fransk Indflydelse. — Da hans Hustru 1702, efter Vilhelm d. 3dies Død, besteg den engelske Trone og søgte at hædre sin Mand på alle Måder, forstod Englænderne at udvirke, at Pinds Jørgens Forfremmelser kun kom til at bestaa i tomme Titler. Til en Tid kunde han glæde sig i det Håb, at en Søn af ham engang skulde beklæde Englands Trone; men dette Håb måtte han lægge i Graven med sin Søn Vilhelm, Hertug af Gloucester, der døde den 28de Juli 1700, 11 År gl. — I hans Ægteskab med Dr. Anna fødtes der 19 Børn, der alle døde uden at blive ret gamle. Selv døde han barnløs den 28de Oktober (gl. Stil) 1708 og ligger begravet i Westminster Abbediet ved Siden af sin Hustru.

Da Pr. Jørgen var kommen til England under fransk Indflydelse, var man til en Tid bange for, at han heldede

¹⁾ Brasch, anf. Skr., S. 26.

til Katholicismen. Men at han var saa langt som muligt derfra, er der mere end ét Bevis på. — Da han således den 25de Novbr. 1688 flygtede fra sin katholske Svigerfaders Lejr i Andover for at slutte sig til sin Svoger, Vilhelm af Oranien, — skjøndt den danske Regjering ved sin Gesandt, Fr. Gersdorff, gjorde alt muligt for at forhindre det, idet den, ikke uden Grund, anså Vilhelm for en Usurpator — skrev han til sin Svigerfader, at Grunden hertil var: »My just concern for that religion, in which I have been so happily educated, which my judgment truly convinced me to be the best, and for the support thereof I am highly interested in my native country; and was not England then become so by the most endearing tie«¹⁾. Er end disse Ords Form noget forceret, så er Meningen dog klar nok.

Kong Jakob d. 2dens Fortrolige, Jesuitten Edward Petre, skriver om Pr. Jørgen til Jesuitten la Chaise i Frankrig: »Han er en Fyrste, med hvem jeg ikke kan diskutere om Religionen. Selv Luther tog det ikke med større Alvor end Pr. Jørgen. Det er af den Grund, at Kong Jakob, der ikke holder af at blive modsagt, aldrig har presset ham i denne Sag«²⁾.

Medens man, ifølge Pr. Jørgens Opdragelse kunde være tilbøjelig til at tro, at han nærmest hørte til den ortodokse Retning i den lutherske Kirke, er der dog mer end ét Vidnesbyrd for, at han, i sær i den sidste Del af sit Liv, var påvirket af den frembrydende Pietisme, som til samme Tid kommer frem i Danmark. Til Bevis herpå skal anføres følgende Brev af Heinrich Wilh. Ludolph, der til en Tid gjorde Tjeneste som Sekretær hos Pr. Jørgen, så meget mere, som Brevet tillige kaster Lys på Ting, som senere skal berøres³⁾.

¹⁾ Agnes Strickland: The Queens of England, V, 503.

²⁾ Strickland, anf. Skr. V, 477.

³⁾ Efter J. C. Burckhardt: Kirchen-Geschichte der deutschen Gemeinden in London. Tübingen 1798. S. 119—22.

„Brev til Hs. Kgl. Højhed, Prinds Georg af Danmark, Dronning Annas Gemal, fra hans Sekretær H. W. L., som foreslog Hr. Böhme til tysk Hofpræst:

Sire! Jeg håber, at Ds. Kgl. Højhed har af mine Breve til Hr. Mecke fået Underretning om, hvilke Tanker vi har om at forsyne Deres Kapel med en Efterfølger for Hr. Mecke. Gud den almægtige vil, håber jeg, lede Deres Kgl. Højhed i Valget af en Kapellan, så at det må tjene til hans Ære og Eders eget Velfærd, da jeg på ingen Måde holder det for rådeligt at beholde Hr. Mecke i Deres Tjeneste imod hans Vilje. For min Del kunde jeg ønske, at ikke blot denne, men også alle andre Stillinger i Ds. Kgl. Højheds Tjeneste, måtte fyldes med Folk, som i rigeligt Mål besidder de Talenter, hvorved et Menneske bliver en nyttig Tjener både for Gud og en Fyrste. Thi det er min Erfaring, at ingen Fyrste tjenes vel uden af sådanne, som har Guds Bifald; thi jeg finder mer og mer, at Guds Velsignelser mod Menneskene står i bestemt Forhold til den Højagtelse, de have for Gud. Jeg havde på Vejen til Greenwich en Baadsmand med mig, hos hvem jeg fandt en sådan levende Gudserkjendelse, at jeg kun kunde ønske ham i Tallet på de Skibsfolk, som E. K. Højhed giver Ansættelse¹⁾. Sådanne Guds Yndlinge ere Ædelstene, som Verden ikke kjender og veed at skatte. Jeg vil give Hr. Walking²⁾ Anvisning, hvorledes han kan finde Manden, hvis E. K. Højhed anser det for Umagen værd. Det behagede mig særlig hos denne Mand, at han anførte af Bibelen de Steder, hvori der tales om den Forskjel, som Gud i de sidste Dage vil gjøre på dem, der frygte ham, og dem, der ikke frygte ham. — Man fortæller mig her, at Guds Domme føles bestandig tungere i visse Dele af Europa, særlig i Rom, hvor Paven med sine Stats- og Kirkepolitikere er dreven til det yderste og begynder at give sin Inquisition mer Arbejde, end den kan bestride, idet Inquisitionens Fængsler alt er overfyldte. Kort sagt, det er meget rimeligt, at denne Verdens Fyrste nu

¹⁾ Prinds Jørgen var, siden Dr. Annas Tronbestigelse, Storadmiral i England.

²⁾ Pr. Jørgens Sekretær.

har sit sidste Spil, og at begge hans Hovedvasaller, Paven og hans ældste Søn [Ludvig XIV], ikke ville kunne udholde det ret meget længere imod den levende Gud. Jeg vil rejse herfra til Halle i det Håb at kunne bidrage noget til den der forhåndenværende Hensigt, at udbrede Guds Rige og Kristi almindelige Kirke, hvilket hidtil er blevet alt for meget forsømt af selvsyge Folk, der blot beforder deres eget Partis Interesse, hvori de finde en blot timelig Vinding. Jeg håber med Guds Hjælp at blive i Stand til at kunne give E. K. Højh. sådanne Efterretninger om vort lykkelige Udfald, at De vil tro, at den Understøttelse, De skænker mig, er vel anvendt. Ligesom jeg til min Glæde ser en sær Guds Forsynsstyrelse deri, at De uden min Ansøgning har fordoblet min Pension, således har jeg det Håb til den samme store Gud, der gennem Dem har tilvendt mig denne timelige Velsignelse, at han vil gjengjælde Deres Sjæl med sådan himmelsk Velsignelse, hvorved den både her og hist bliver i Sandhed lykkelig og stor. Dette er den alvorlige Bøn af

D. K. Højheds .

ydmygste og tro Tjener

H. W. Ludolph.

Haag, d. 7de Jan. 1703.

Der er ingen Tvivl om, at vi i dette Brev møder en bestemt Luftning fra Halle, og heller ikke om, at det forudsætter, at Modtageren af Brevet har en lignende Tankegang som Brevets.

Et Vidnesbyrd i samme Retning møder os i den »Gedächtnisz Predigt«, som ovennævnte A. W. Böhme den 21de Novbr. 1708 i St. James Hofkapel i London holdt over Pr. Jørgen, hvori det hedder: »Jeg kan ved denne Lejlighed ikke lade uomtalt et Udtryk af hans Kgl. Højhed, velsignet Ihukommelse, hvorved han gav sin Erkjendelse af denne Sag til Kjende. Da det engang i en kristelig Samtale blev omtalt, hvormange Ceremonier og gode Hjælpe-midler man har i denne Tid, der jo alle skulde give Anledning til sand Kristendom, og hvor få der dog findes,

der brugte og anvendte det udvortes dertil, sagde han: »Hvad mig angår, da tror jeg i Sandhed, at Troen først begynder der, hvor Ceremonien hører op.« — »Jeg husker, at han engang tænkte paa at give en vis Sum Penge til et bestemt Waisenhus¹⁾, hvori Ungdommen bliver undervist i Kristendommens retskafne Grunde, og som bliver underholdt ved godgjørende Menneskers Gaver. Da den dyrebare Herre hørte fortælle nogle Eksempler, hvoraf det guddommelige Forsyns Spor klarlig fremlyste, følte han sig dreven til at skjænke en betydelig Sum (5000 Rdl.). Da det var ham særlig om at gjøre, at det blev holdt hemmeligt, lovede jeg ham at sende Pengene i al Stilhed, og kort efter forsikrede jeg ham, at kun tre Personer vidste om Sagen. »Ja«, sagde han, »da er der allerede to for mange«²⁾).

II. St. James' Hofkapel og dets Præster.

Medens det af ovenanførte Brev fra Pr. Jørgen til hans Svigerfader kunde synes at fremgå, at han betragtede den episkopale Kirke som »that religion in which he had been so happily educated«, så var det dog kun overfor en Katholik, han udtalte sig således. Agnes Strickland (a. Skr. VI, 255) siger om ham: »The queens husband was supposed to be no friend of the establishment«, og på et andet Sted (S. 235 Noten): »According to Calamy, prince George of Denmark was looked up to as the protector of the dissenters³⁾«. I Ægteskabskontrakten mellem ham og Prindsesse Anna var stipuleret, at han skulde have sit eget Kapel med luthersk Gudstjeneste og egne Præster⁴⁾. Angående dette Kapel giver Burckhardt (a. Skr.,

¹⁾ Vistnok i Halle.

²⁾ A. W. Böhmens Sämtl. erbaul. Schriften, von J. J. Rambach, Altona 1731, S. 678 ff.

³⁾ Et Vidnesbyrd herom er vel også, at den bekendte William Penn dedicerede et Skrift »Key to Quakerism« til Prinds Jørgen.

⁴⁾ Strickland a. Skr. VI, 234.

S. 71—73) følgende Oplysninger: »Det tyske Hofkapel, St. James, som det kaldes, opstod på Prinds Jørgens, Dr. Annas Gemals, Tid. Han grundede det første Fond, hvoraf de ved samme Kapel tjenende Præster og Kirkebetjente skulde lønnes, og andre nødvendige Omkostninger bestrides Men man gjør sig en falsk Forestilling, hvis man indbilder sig, at den kongelige Familie besøger dette Kapel. Kongen med sin Familie må, ifølge en Parlamentsakt, tilhøre den episkopale Kirke i England, har derfor også på Slottet sit eget engelske Hofkapel, hvori han nyder Naderen. Det tyske Hofkapel stod, ligesom de andre fremmede kongelige Kapeller, f. Eks. det hollandske og franske, under Biskoppen af Londons Opsigt, der ved sin Dekan indsætter de derved tjenende Præster og tager dem i Ed. Derfor læses også i dette Kapel de i den biskoppelige Kirke brugelige Bønner før Prædiken, i Oversættelse. Præsterne har ikke fri Bolig, men må selv leje Hus og betale Huslejen«. — Man må huske på, at Burckhardt taler med Forholdene for Øje, som de vare, efter at Huset Hannover med Georg I 1713 havde besteget den engelske Trone. Dog ved vi, at også i Prinds Jørgens Tid blev der i St. James Kapel læst de omtalte Bønner, såvelsom i den danske Kirke i London (hvorom nedenfor). Måske det er hertil, at Strickland sigter (a. Skr. VI, 234), når det hedder: »Prince George, an occasional conformist with the church of England, yet a Lutheran, with a chapel, tolerated by the marriage articles of the queen; manifested fellow-feeling with those persons who received the sacrament as a measure of worldly expediency«.

Angående Præsterne ved St. James Kapel i Pr. Jørgens Tid siger Burckhardt (a. Skr., S. 75): »Der erste war Hr. D. Mecke, welcher der Prinz Georg von Dänemark als seinen Hofcapellan selbst mitbrachte«. Dette passer imidlertid ikke, hvis det skal forståes således, at Dr. Mecke kom med Pr. Jørgen til England, da han i 1683 blev gift med Prindsesse Anna; thi i et Brev til sin Moder af

11te April 1683 klager Prinds Jørgen over, at han ikke har nogen Præst¹⁾. Derimod er det rimeligt, hvis ellers »mitgebracht« skal tages bogstaveligt, at Dr. Mecke kom med Pr. Jørgen efter dennes Besøg i Danmark 1687. Om så er, må Zwergius' Sjæll. Cleresi, der (S. 752) siger, at Mecke blev Hofpræst 1697, rettes til 1687. Vist er i hvert Fald, at Pr. Jørgen havde en Hofpræst 1691²⁾, ja i 1688, da den dansk-norske Menighed i London blev dannet, så hvis Dr. Mecke har været den første, må han alt da have været i London. Rimeligst er det, at han allerede før 1687 har været der, da det næppe kan tænkes, at Prindsen i 4 År har været uden Præst, som han så meget længtes efter. — Dr. Mecke blev i Pr. Jørgens Tjeneste til 1705 eller 1708; men han følte sig træt af Tjenesten, der efter Dronning Annas Tronbestigelse blev sværere, og han bad derfor Pr. Jørgen om at blive fritaget, eller i hvert Fald få en Medhjælper. Herom siger J. J. Rambach³⁾; »Es hatte zu der Zeit Pr. Georg von Dänemarck, auf Einrathen seiner Gemahlin, als sie zur Königlicher Regierung kam, die allgemeinen Gebete, so in der Kirche von England gebräuchlich sind, ins Tentsche übersetzen lassen, und in seine Capelle eingeführet. Weil er aber nur einen Hof-Prediger hatte, so fiel es demselben zu schwer, zu predigen, und gleich hinter her die erwehnten Gebete abzulesen, welche, mit den dazu gehörigen Psalmen und Capiteln aus der Schrift, wohl eine Stunde dauern. Daher hielt er bey dem Prinzen unterthänig an, dasz ihm jemand adjungiret werden möchte, welcher ihn in diesem Stück sublevirte. Der Prinz gab seinem Premier-Minister Befehl, sich nach einem geschickten Mann umzusehen. Dieser fragte bey erster Gelegenheit den Herrn Ludolph, ob er nicht ein Studiosum kenne, der geschickt und willig sey, dem Herrn

¹⁾ Brasch: a. Skr. S. 14.

²⁾ Se Wolff: Saml. til Historien af den dansk-norske Menighed i London, S. 393.

³⁾ I Fortalen til A. W. Böhmes Skrifter, S. 26.

Dr. Mecken zu assistiren, welcher denn sogleich den Herrn Böhmen vorgeschlagen.« Böhme holdt sin første Prædiken for Pr. Jørgen på Søndagen Cantate 1705¹⁾, foreløbig dog kun som Medhjælper hos Dr. Mecke.

Det har ikke villet lykkes mig at udfinde, hvor Johan Joachim Mecke (Meeche eller Meichen) var fra, eller når han er født. Han var gift med Cathrine Margrethe Drøge, en Datter af Rådmand Johan Drøge i København. Altså var Mecke Svoger til den rige Kjøbmand Claus Reimer i Kjøbenhavn († 1692) og ligeledes til Hofpræst, Dr. theol. H. G. Masius, der efter hinanden vare gifte med hans Hustrus Søster, Anna Drøge²⁾. Fru Cathrine Margrethe Mecke døde i London 1700 og blev begravet i den danske Kirke der³⁾. Efter sin Fritagelse fra Hoftjenesten drog Dr. Mecke til Kjøbenhavn, hvor han døde 1710 og blev begravet den 4de Novbr. i Petri Kirke, i sin Svigerfaders »sl Joh. Drøges Begravelse«⁴⁾. I sit Ægteskab med Cathrine Drøge var han Fader til flere Børn, af hvilke en Datter, Dorthea Sophia, døde i Kjøbenhavn 1711 og blev begravet i Petri Kirke⁵⁾. En anden Datter, Maria Elisabeth, blev den 16de Novbr. 1712 gift med Prof. Mag. Matthias Anchersen, senere Biskop i Ribe. Et af denne Datters 13 Børn, Højesteretsadvokat Johan Joachim Anchersen († 1785), var altså nævnt efter sin Bedstefader⁶⁾ — Dr. Mecke var med ved Udarbejdelsen af Kirkeordningen for den danske Kirke i London⁷⁾, ligesom han har vikarieret under Præsternes Fraværelse i denne Kirke. Da således Præsten Iver Brinck 1694 skulde gjøre en Rejse til Danmark for at indsamle flere Penge til Kirken, som da var

¹⁾ Rambach a. Skr. S. 25.

²⁾ Personalh. Tidsskr. 2. R. IV, 2, Note 11 og S. 15, Note 4.

³⁾ Wolff a. Skr., S. 93.

⁴⁾ Personalhist. Tidsskr. 2. R. IV, 15 og III, 271.

⁵⁾ Smsteds 2 R. IV, 16.

⁶⁾ Khist. Saml 5. R. II, 105. Dsk. biogr. Lexikon, I, 211.

⁷⁾ Se H. H. Ahlefeldts Indberetning til Chr. V. Wolff a. Skr. S. 397.

under Opførelse, hedder det i Wolffs a. Skr. (S. 39): »Imidlertid skulde Mr. Lucas Debes betjene Prædikestolen, som en dertil bekvem Person i Følge det Vidnesbyrd, som han havde bragt med sig fra Kjøbenhavn. Med hvad Sakramenterne angik, da havde Menigheden at henvende sig til Hofprædikant Hr. Mecken, eller til Hr. Egard, Præst ved den tyske Kirke, som begge havde lovet, at ville ved fornødne Tilfælde betjene enhver, som måtte forlange det af dem«. Ligeledes hedder under Året 1708: »Endog dette kan man blot slutte af den Anmeldelse, at Dr. Mecken, Hofprædikant hos Hans Kgl. Højh. Prinds George, og Hr. Ruperti havde lovet at betjene Alteret i Hr. Ursins Fraværelse« (a. Skr. S. 128). Ifølge dette sidste vilde det synes, at Dr. Mecke var i sin Tjeneste til 2 År før sin Død, hvilket ikke synes at kunne forenes med, hvad nedenfor skal anføres.

Vi har ovenfor hørt, at Hr. Ludolph foreslog A. W. Böhme som Dr. Meckes Afløser, samt at Böhme prædikede for Pr. Jørgen i 1705. Han turde dog, siger J. J. Rambach, ikke med ét tage mod Kaldet, men prædikede af og til for Prindsen. Denne udstedte da Kald til den tyske Præst ved Mariakirken i Savoy i London, Mag. Irenæus Crusius, og det blev bestemt, at denne skulde udføre alle Ministerialia, medens A. W. Böhme skulde prædike vekselvis med Crusius¹⁾. Burckhardt (a. Skr., S. 98) oplyser, at Irenæus Crusius var Præst ved Maria-Kirken i Savoy fra 1694 til 1705, »wo er als Hofprediger nach Stockholm berufen wurde«.

Anton Wilh. Böhme var født den 1ste Juni 1673 i Oestorf i Grevskabet Pymont, hvor hans Fader, Anton B., var Præst og tilhørte den pietistiske Retning. Den unge B. kom i 1693 til Universitetet i Halle, derfra til det grevelige Waldeckske Hof som Huslærer for to unge Grevinder. Her vakte han ikke ringe Opsigt på Grund af sin Pietisme, hvorfor han i 1700 tog sin Afsked, kom til Halle,

¹⁾ Rambach a. Skr. Fortalen S. 29.

hvor han fik en Plads i Waisenhuset, og derfra i 1701 til England, hvor han skulde holde Skole. I Rotterdam traf han sammen med ovennævnte Ludolph, hvis Kjendskab skulde få stor Betydning for ham, idet det førte til, at han kom i Pr. Jørgens Tjeneste. Böhme var vel lidt både af Pr. Jørgen og Dr. Anna og blev i sin Tjeneste som Hofpræst til sin Død den 23de Maj 1722. — Blandt de mange Skrifter, han har oversat fra Tysk til Engelsk¹⁾ har det særlig Interesse for os Danske, at han i 1709, 1711 og 1718 oversatte Beretningerne om Missionen i Trankebar, under Titel: »Propagation of the Gospel in the East, being an Account of Two Danish Missionaries, lately sent to the East Indies for the Conversion of the Heathens in Malabar«. Det var dette Skrift, som Moderen til den bekjendte John Wesley læste højt i Præstegården i Epworth for sin Familie, og som først vakte Missions-tanken i den unge Wesleys Sjæl²⁾. — Af Præsterne ved St. James Kapel skal her endnu nævnes Friderich Michael Ziegenhagen (f. i Pommern 1694), der var Hofpræst i London fra 1722 til sin Død 1777. Denne Mand, der har havt umådelig Betydning for den halliske Mission i Amerika, var tillige en varm Ven af Missionen i Trankebar og stod i nær Forbindelse med Missionskollegiet i Kjøbenhavn³⁾. Herom fortæller Burckhardt (a. Skr., S. 83): »Kong Frederik den 5te lod ham ved sin Minister, Grev Bernstorff, på Grund af hans mange Bestræbelser for den danske Mission, ikke blot bevidne sin Tak og Erkjendtlighed, men lod også, som Tegn på sit Bifald, medfølge en Anvisning på en Sum Penge. Z. takkede Kongen i en Skrivelse, hvori det bl. a. hedder: »Dasz der gnädige Gott Eurer Majestät Herz zu dem Missionswerk gelenket hat, und dasz Dieselben Dero Königliche Huld auf dessen Erhaltung, Befestigung und Erweiterung wenden, das, allergnädigster

¹⁾ Rambach a. Skr., S 44 flg. har en Fortegnelse over hans Skrifter.

²⁾ John Telford: The Life of John Wesley. N. York (uden År) S. 20-21.

³⁾ J. F. Fenger: Den trankebarske Missions Historie, S. 371.

König! ist umstreitig ein kostbarer und glänzender Edelstein in Dero Krone, ein königlicher Schmuck, den Eure Majestät zu dieser Zeit vor allen Protestantischen Königen und Fürsten allein tragen, der auch, wenn alle Herrlichkeit der Welt ihr Ende erreicht, nicht veraltern oder vergehen, sondern vielmehr aus göttlicher Vergeltung herrlicher werden und ewig dauern wird.« — Ziegenhagen skjænkede den største Del af sin Formue til Missionen i Trankebar.

III. *Prinds Jørgen og den dansk-norske Menighed i London.*

•Blandt de Velgjerninger, som Religionen skylder Danmarks Konger, er den Danske og Norske Evangellisk-Lutherske Kirke i London ikke den mindste. Denne Menighed blev stiftet af den store Konge Christian V, den voksede ved hans Omsorg og nåede sin Modenhed under de følgende Fædrelandets sande Fædres mægtige Beskyttelse. •

Wolff, a. Skr. Fortalen.

Denne Menighed, hvis Historie er skreven af tit anførte Ernst Friederich Wolff, blev begyndt i Året 1687 eller 1688¹⁾, og bestod oprindeligt af Danske, Norske og Svenske. Disse sidste trak sig imidlertid ud i Mag. Jørgen Ursins Tid (1702—13), idet de ikke kunde være med til at bede om de Danskes Sejr i den store nordiske Krig. »Man giver Hr. Ursin endnu Skyld for denne onde Tildragelse« siger Wolff (S. 140). Før Menighedens Dannelse havde Skandinaverne i London søgt den tysk-lutherske Kirke i Little Trinity Lane²⁾. Da imidlertid Vejen hertil var lang, og man heller ikke forstod det tyske Sprog, sørgede Morten

¹⁾ Årstallet fremgår af Chr. Meidels Ord (a. Skr., S. 2) fra 1706: •Det er nu henved 19 År, siden jeg blev kaldet til at være Eders Præst og Lærer på dette Sted«. Når det derfor (S 15, Note 10) hedder: •Fra 15de Maj 1698, Pinsedag, da der gjordes Begyndelse, til Sept. Udgang 1693« — så må dette rettes til 15de Maj 1688. Denne sidste Datum er altså Menighedens Stiftelsesdag.

²⁾ Denne Menighed, der nu kjendes under Navnet •Hamburg«, fik sin første Kirkebygning 1672.

Loynschar — der, som Wolff siger (S. 12), antages at være fra Jylland, og som et andet Sted i Bogen (S. 429) omtales værende »of the Kingdom of Denmark« — for at samle sine Landsmænd til Gudstjeneste på et mere belejligt Sted, nemlig i Wopping, hvor Menigheden holdt sine Møder, indtil den danske Kirke i 1694 blev bygget i Wellclose, siden kaldet Marine Square. — Fra først af havde man »adskillige theologiske Studenter« til at prædike, men siden fik man en vis dertil kaldet og i Norge indviet Præst, Hr. Christopher Meidel, som var Menighedens Præst til 1690, da han gik over til Independenterne, siden til Kvækerne. Meidels Frafald vakte ikke liden Forstyrrelse i Menigheden. Den danske Regjering rådede nu, efter Biskop Hans Baggers Indstilling, gjennem Gesandten H. H. Ahlefeldt, Menigheden til 1) enten at søge Gjenforening med den tyske Menighed, imod at Menigheden fik to Præster, der skiftevis kunde holde Gudstjeneste — hver på sit Sprog — eller 2) hvis dette ikke kunde lade sig gjøre, at den da vedtog en bestemt Kirkeordning og Liturgi, i Lighed med den tyske Menigheds, og gik ind på at kalde Præster, der vare uddannede ved Kjøbenhavns Universitet. Forresten henvistes Ahlefeldt til Kongens Broder, Prinds Jørgen, der ved sin Authoritet vilde kunne bidrage meget til, at den danske Regjeringens Hensigt kunde nåes, samt til Prinds Jørgens Hofpræster, der skulde være ham behjælpelige¹). Herpå svarer Ahlefeldt under 27de Febr. 1691, at han havde sendt en Skrivelse til den danske Menigheds Ældste, hvori han havde givet dem Regjeringens Ønsker tilkjende; men han havde fundet: At det ikke kunde lade sig gjøre at få de Danske til at gjenforene sig med den tyske Menighed, dels fordi de, der for det meste vare søfarende Folk, boede så langt fra den tyske Kirke, dels fordi de ikke forstod de tyske Præster, og skulde de alligevel holde

¹) Se Regjeringens Skrivelse til Ahlefeldt af 10de Febr. 1691. Wolff: a. Skr., S. 391—3.

deres egen Præst, mente de, at de også hellere tillige måtte have deres egen, særskilte Menighed, så meget mere, som deres Menighed var ikke så lidt større end Tyskernes, hvilket også Ahlefeldt kan bevidne. Og tilmed lod det sig vel vanskeligt gjøre at få den tyske Menighed til at tilstede en dansk Præst Adgang til Kirken¹). Ahlefeldt havde ikke turdet presse dette Punkt, helst da Meidel blev ved med at holde Konventikler i sit eget Hus, hvilket A. dog dels med det gode, dels ved Trusler havde fået ham til at holde op med. Angående en bestemt Kirkeordning havde han fået Menigheden til at indse Nødvendigheden af en sådan, og havde nu, ved Hjælp af Pr. Jørgens Hofpræst samt Præsten ved den tyske Kirke, fået vedtaget en bestemt Forfatning og Liturgi, der allerede tildels var indført. Da Menigheden var uden Præst, havde han fået en dansk Student til at prædike hver Søndag og en ordineret Præst til at uddele Nadveren fra Tid til anden¹). — Under 12te Marts 1691 skrev M. Loynschar til H. H. Ahlefeldt. Næst efter at takke ham og den danske Regjering for den Omhu, de havde vist Menigheden, også derved, at det theologiske Fakultet i Kjøbenhavn vilde foreslå den en passende Mand til at være dens Præst, kan han ikke unnlade at lade Gesandten vide, at Menigheden allerede selv havde set sig om efter en god, dygtig Person til at betjene sig som Præst, og havde fundet en sådan »fin ung Mand« i Knud Thomsen Juel, øverste Hører ved Skolen i Trondhjem, der ikke blot havde Testimonium fra Akademiet i Kjøbenhavn, men også det Vidnesbyrd både af lærde og ulærde, at han havde ualmindelige Gaver til at prædike, ligesom han levede et eksemplarisk Liv. Menigheden havde derfor for to Måneder siden skrevet til Juel, og denne havde taget deres Anmodning under Overvejelse. Da de nu ikke godt kunne tage deres Anmodning til Juel tilbage, og ikke godt fastholde den, uden at det fik Ud-

---

¹) Wolff, a. Skr. S. 393—98.

seende af, at de vilde tilsidesætte det theologiske Fakultet, så mener Loynchar, at den eneste Udvej vilde være, at få det theologiske Fakultet til at foreslå M. Th. Juel til Menighedens Præst. Gesandten anmodes om at gjøre i denne Sag, hvad han formår. Angående Biskop Baggers Forslag, at Menigheden atter skulde forene sig med den tyske, da beror dette Forslag på en Misforståelse. De danske har aldrig tilhørt den tyske Menighed. Dernæst anføres de foromtalte Hindringer for de danske i at søge den tyske Kirke. »Hvorledes man nu end ser på det — siger L. — så bliver Slutningen, at vi enten må være en Menighed for os selv eller slet ingen, hvilket sidste vilde være en Synd mod Gud og bør derfor billig undgæes«. Når nu Spørgsmålet bliver, om Menigheden, som hidtil, skal gjøre Brug af et dårligt Forsamlingshus eller bygge en ny Kirke, så mener L., at det første vilde tjene en Nation, der strækker sig over to Kongeriger, til liden Ære, medens det sidste vilde blive en for stor Byrde. Men han vil gjøre opmærksom på, at, hvad Vanskeligheden angår, da går det omtrent lige op: for de samme Penge, de årlig må give ud til Leje, kunne de bygge en nogenlunde god Kirke. »Og da jeg i de foregående År, som det er min Herre bekjendt, har truffet Anstalt til, at Præsten fik sin Løn, Degnen ligeså, Kirken blev betalt og udstyret med alt Tilbehør, så lever jeg i det Håb, at da De, højvelbårne Herre, er vort Gudshuses højeste Patron, vil De komme mig til Hjælp med det andet«¹⁾. L. har grundet Håb om at kunne indsamle 100 Pd. Strl. hos engelske Kjøbmænd til en ny Kirke. Det er at håbe, at sådant Eksempel fra en fremmed Nation vil tjene Folk i Danmark og Norge til Efterfølgelse. Såsnart Menigheden får en god Præst, er L. besluttet på at begynde Kirkebygningen. »Und wann mir alsdenn meine Hoffnung wider Vermuthen fehlschlagen solle, so hab ich die Resolution, auf meinen eigenen Beutel es zu voll-

¹⁾ ☉: at få en egen Kirke bygget.

führen, indem ich gedencke, dass der Segen, den mir Gott ohne Leibes Erben gegeben, nimmer könne besser angewendet werden, als wenn Ihm zu Ehren, anderen christlichen Hertzen zu Nachfolge, und mir zum Gedächtniss, eine Kirche dafür aufgerichtet werde«¹⁾. Den »fine unge Mand« K. Th. Juel blev ikke Menighedens Præst. Den overdrog derimod til H. Ahlefeldt at finde en saadan — Wolff glemmer ikke at bemærke, at Bemyndigelsen gjaldt »alene for denne Gang«, og efter Biskop Baggers Råd valgte han Hr. Iver Brinck, som vor Feltpræst ved de danske Tropper i Irland. På Grund af den ringe Løn vægrede Brinck sig ved at tage mod Kaldet; men gjorde det dog, da han af Ahlefeldt og Biskop Bagger fik Tilsagn om Forhøjelse. Han ankom til London den 23de August 1691. Her fik han imidlertid en kun lidet behagelig Rival, idet Hr. Niels Gram, som, da Brinck betænkte sig på Kaldet, var indbudet af Menighedens Forstandere til at blive dens Præst, hvis han kunde få Gesandtens og Biskoppens Samtykke. Skjønt Gram ikke kunde opfylde disse Betingelser, arriverede han alligevel i London og gjorde Fordring på Kaldet. Brinck trak sig da tilbage og vilde rejse til Danmark, men blev af Uvejre drevet tilbage til England, hvor han var om Vinteren uden at befatte sig med Menigheden, som Gram betjente. Biskop Bagger beskikkede Provsten ved de danske Hjælpetropper, Mag. Joh. Dorscheus²⁾ til at bilægge Striden i den danske Menighed, hvilket også lykkedes ham i Marts 1692, så Iver Brinck tiltrådte sit Embede, medens der blev lovet Hr. Niels Gram

¹⁾ Wolff, a. Skr., S. 398—407. Loynschar døde 1699; hans Død bekendtgjordes i Konsistorium den 6te Decbr. (S. 83). — Kirken havde da en god Sum Penge tilgode i hans Dødsbo, deriblandt for »19 Forsømmelser fra Consistoriis uden lovlig Undskyldning à 5 sh.« (S. 89).

²⁾ »Foræret Mag. Dorscheus, Provsten ved de Danske Auxillair-Tropper, for hans Flid og Møje i at componere Kirkens Sager, et Lomme-Uhr — 7 Pd. Strl 14 Sh.« (Wolff, S. 15, Note 10).

Forfremmelse i Danmark. Under Brinck, som betjente Menigheden fra 6te Marts 1692 til 1702, da han blev kaldet til Præst ved Holmens Kirke i Kjøbenhavn, blev den danske Kirke opført og indviet 1696, den 15de November, en Dag, som siden altid mindes i Menigheden. Den danske Regjering skaffede Menigheden den engelske Regjerings Tilladelse til at opføre en Kirke. Ejendommen blev tilskødet Morten Loynschar, der for at kunne tage mod den havde måttet søge Adelspatent, der blev ham givet; hans Navn blev da »Martin, Lord Lionfeld«. Pastor Brinck, der var utrættelig i sin Virksomhed med at samle Penge til den nye Kirkebygning, og af den Grund gjorde flere Rejser til Danmark, må betragtes som den egentlige Grundlægger af Menigheden, der, så længe han levede, så hen til ham som sin trofaste Støtte og Talsmand i Danmark.

En anden trofast Støtte havde Menigheden, hvis Historie vi ikke her videre skulle indlade os på, i Prinds Jørgen. Ham tyede Menigheden altid til, når det kneb, og det kneb tit med at skaffe Penge, da man havde bygget for dyrt. I Wolffs Skrift er der atter og atter Tale om »ved Dr. Mecken Hans Kongl. Højhed Prinds Georgs Collect.« Fra 1688 til 1693 — 136 Pd. Strl. 10 sh (S. 15). 1694 122 Pd. 6 sh. Til Kirkens Indvielse havde Menighedens Forstandere indbudt Prinds Jørgen såvelsom Biskoppen af London¹⁾, »på det han efter Gudstjenestens Slutning måtte formåes med nogle Ord at tilkjendegive sin Approbation og meddele Menigheden sin Velsignelse« (S. 47). Men hverken Prindsen eller Bispen kom; for den første var Vejen for lang, og den sidste følte sig utilpas. I Kirken var en »Prindsens Stol« forsynet med en Himmel (S. 62). Enkelte Gange har han vel besøgt Kirken, som da der i Jan. 1700 skulde holdes »Lig-Prædiken over Sal. Kong Christian d. 5te«. Wolff (S. 88) siger herom:

¹⁾ Henry Compton (f. 1632, d. 1713), Dronning Annas Lærer, havde viet hende og Pr. Jørgen, var Biskop i London fra 1675 til sin Død.

»At hans Kgl. Højhed Prinds Georg besøgte Kirken, som han havde lovet, kan ikke tviles om, da man i »Husholdningsbogen« finder, at der samledes på Tallerkenen, som holdes ved Døren, 6 Pd. Strl. 9 sh«. — Da det samme År kneb forfærdeligt med at skaffe Penge, henvendte man sig til Prindsen om at få et Lån, Foræring eller Forskud, til de forventede Penge kom fra Danmark. Ved næste Møde oplyste Tøger Wegersløff (Kjøbmand og dansk Konsul), »at det havde behaget hs. Kgl. Højh. Pr. George, at skjænke til Kirken Eethundrede Guineas¹⁾, som vare ham ved hs. Kgl. Hheds Secretaire Sr. Koort Walkeling overleverte«.

Efter Chr. 5tes Død, da Menigheden henvendte sig til Kong Frederik d. 4de om Hjælp til Kirken, der var i dyb Gjæld, ledsagede Pr. Jørgen denne Bøn med en Anbefalings-Skrivelse (a. Skr. 97—98). 1705 fremsendte Prindsen »sin rige og nådefulde Gave til Kirken på 200 Pd. Sterling.« (S. 116). Derfor besluttede Menigheden at takke offentlig fra Prædikestolen næste Søndag. 1712 skriver Menighedens Forstandere til Mag. Bornemann, Ursins Efterfølger som Præst: »De 20 eller 25 Pund, man mælder om til Husleje, er ikke noget fast Etablissement ved vor Kirke, hvorfors det ikke som sådant kan ventes, og blev ikkun ad interim Mag. Ursin bevilget for en Tid, indtil vi kunde få kjøbt et Hus, der stedse kunde være en Præstebolig til vor Kirke; men det Haab, vi dertil havde, døde med den højlovlige og højsalige Herre, vor gode Prinds George, og nu er vor Kirke ikke i den Tilstand sådan Bekostning at tåle«²⁾. — Det anførte er nok til at vise, at Prinds Jørgen i mere end én Henseende var en Velgjører mod den dansk-norske Menighed i London.

I sin Mindetale over ham havde Böhme sagt, at han havde »en gavmild Hånd«, der forstod at skjule sig, og som nu, da han var borte, vilde savnes af mange«. Dette

¹⁾ Noget over 1900 Kroner.

²⁾ Wolff, S. 175.

Vidnesbyrd stadfæstes af den danske Kirkes Forstandere i de anførte Ord.

IV. Prinds Jørgen og Pfaltzerne i Nord-Amerika.

Det er først efter 1700, at den lutherske Indvandring fra Tyskland til Amerika antager større Dimensioner. Forløberne i denne store Folkevandring, som er fortsat indtil denne Dag, vare de fra Pfaltz fordrevne Protestanter. Den grusomme Ludvig d. 14de af Frankrig, som efter det nantiske Edikts Ophævelse (1685) havde fyldt Europas Lande med protestantiske Flygtninge fra Frankrig, skulde også give Anledning til, at mange protestantiske Flygtninge kom til det fjærne Amerika. Hans Broder, Filip, Hertug af Orleans, var gift med Charlotte Elisabeth, Prindsesse af Pfaltz, en Datter af Kurfyrst Carl Ludvig af Pfaltz, og Søster til Kurfyrst Carl af Pf., der var gift med den danske Prindsesse Vilhelmine Ernestine, Søster til Prinds Jørgen. Da Carl døde i 1685 uden at efterlade sig mandligt Afkom, gjorde Ludvig d. 14de på sin ovennævnte Svigerindes Vegne Fordring på en Del af Pfaltz som Arveland. Da han heri mødte Modstand, udbrød den forfærdelige Arvefølgekrig, som Følge af hvilken det skønne Pfaltz kom til at ligne et øde Land, fra hvilket Folk flygtede i Tusindvis til de omliggende Lande. Freden i Ryswick (1697) gav kun det stakkels Land et lidet Pusterum; thi i 1701 udbrød den spanske Arvefølgekrig, — og atter måtte det skønne Pfaltz lide. Gjennem flere År slog Høsten fejl, og Vintrene vare strænge, navnlig i 1708—09 var den så kold, at »Fuglene frøs i Luften og de vilde Dyr i Skoven.« »Da så Folk hverandre i Ansigtet« — siger en gammel Skribent — »og sagde: Lader os gå til Amerika, og gå vi så til Grunde, ja, så gå vi til Grunde«¹⁾. Da England stod imod Frankrig i den sp. Arvefølgekrig, var det na-

¹⁾ Dubbs: History of the German Reformed Church, N. York 1895. Pag. 237—38.

turligt, at Protestanterne fra Pfaltz tog deres Tilflugt til England, og det så meget mere, som det pfaltziske Kurfyrstehus og det engelske Kongehus vare nær i Slægt med hinanden. Nok er det, Pfaltzterne tyede til England i så store Skarer, — i et enkelt År kom der fra 10 til 20,000, — så ikke blot Kurfyrsten i Pfaltz havde Udsigt til at herske over et øde Land, men også at man i England, hvor man havde anstillet en stor Lejr fra dem i Greenwich, for Alvor spurgte sig selv, hvad man skulde gjøre ved den Mængde Flygtninge, der var kommen med den Forventning, at den engelske Regjering vilde sørge for at føre dem til Amerika.

Den, der især tog sig af disse stakkels Exulanter og talte deres Sag hos den engelske Regjering, var Pr. Jørgens Hofpræst, A. W. Böhme, om hvem Burckhardt (anf. Skr. S. 76) siger: »durch seine vielgeltende Vorsprache sorgte er auch für die leiblichen und geistlichen Bedürfnisse der armen Pfälzter, die damals nach England kamen, um als Kolonisten nach Pennsylvanien und Carolina zu reisen, und deren Anzahl sich auf viele Tausende belief.« Pfaltzterne (af hvilke henved 4000 kom til Irland, blandt deres Efterkommere fik John Wesley siden mange Tilhængere) strømmede til Amerika i så store Skarer, at »Pfaltzer« og »Emigrant« en lang Tid vare enstyde. En Indvandrer fra Holsten betegnes således som »a Palotine from Holstein«¹⁾.

Blandt de pfaltziske Protestanter, der dels vare lutherske, dels reformerte, har følgende lille Exulantmenighed særlig Interesse for os i denne Sammenhæng. 1707 forlod den lutherske Præst Josua Kocherthal († 1719), der var Præst i Landau i N. Pfaltz, sit Sogn tilligemed 61 af sine Sognebørn, uden at vide bestemt, hvor de skulde hen. De engelske i Frankfurt a. M. betalte deres Rejse til Eng-

¹⁾ A. L. Gräbner: Geschichte d. luth. Kirche in America. St. Louis. 1892. S. 100.

land, hvor de fik en god Modtagelse af Dronning Anna, der først tænkte på at sende den lille Menighed og dens Præst til Jamaica eller Antigua, men omsider besluttede sig til at sende dem til New York, hvor hun skjænkede dem Land, deraf 500 Acres til en Kirke, samt forsynede dem med Redskaber til deres Arbejde i den nye Verden. De landede i N. York den 31te Decbr. 1708, den første tysk-lutherske Menighed, som kom til Amerika. Denne Menigheds Historie, der også i Amerika blev en Lidelses-historie, vedkommer os ikke her. Men også i Forbindelse med denne Menighed møder vi Pr. Jørgens »gavmilde Hånd«, idet han skænkede en Klokke til dens Kirke¹⁾. Det er naturligt, at Pr. Jørgen måtte interessere sig for de landflygtige Protestanter, der kom fra et Land, hvis Enkekurfyrstinde hans Søster var.

Nævnte Pastor Kocherthals Efterfølger som Præst blandt Pfalzerne i New York var Justus Falckner, f. i Sachsen d. 22. Novbr. 1672, død i Newburgh, N. Y. 1723, Forfatter af Salmen: »Auf, ihr Christen, Christi Glieder«, der findes i »Geistreiches Gesangbuch«, Halle, 1697²⁾, og er oversat på Dansk af H. A. Brorson: »Op I Christne, ruster Eder.«

Heinr. Wilh. Ludolph, som er nævnt foran, var en Brodersøn af Orientalisten Job L. og født i Erfurt i 1655. Han havde havt sin Onkel til Lærer. Medens han tjente Pr. Jørgen som Sekretær, gjorde han en Rejse til

¹⁾ Gräbner, a. Skr. S. 101.

²⁾ Jul. F. Sackse: »Justus Falckner, Mystic and Scholar.« Philadelphia 1903, Pag. 18—19. I dette Skrift omtales (S. 31), at Falckner 1699 i Lybek traf sammen med Sværmeren Jesper Baltzersen Kōnechen (se Ny khist. Saml. III. 225 ff), der betegnes som »a learned scholar, pietist and astronomer«, og som viste megen Interesse for den Koloni af allehaande tyske Sværmere, der, nærmest ved William Penn's Agitation i Tyskland 1683, var grundet i N. America under Navn af Germantown (nu en Del af Philadelphia). Kōnechen var gjerne rejst med derover, hvis hans høje Alder ikke havde lagt Hindringer i Vejen.

Ruslaud, hvor han tilegnede sig et så fuldstændigt Kjendskab til det russiske Sprog, at han skrev en russisk Grammatik, som blev trykt i Oxford 1696. Han gjorde siden flere Rejser i Østen, hvor de Kristnes Tilstand gjorde stærkt Indtryk på ham. Han udgav det nye Testamente på Vulgær-Græsk, lod det trykke i London, for at uddele det blandt Kristne i Østen. Han døde i London den 25de Jan. 1710. A. W. Böhme udgav 1712 et Mindeskrift over ham¹).

*

*

*

Som en oplysende Tilføjelse til det, som Chr. H. Brasch anfører om Pr. Jørgens Virksomhed i Vordingborg Len til Frugtkulturens Fremme, skal her anføres, hvad Agnes Strickland (a. Skr., V, 295) siger om Prindsen: »It must be borne in mind, that the excessive corpulence of prince George, joined to his sufferings both from gout and asthma, made ascending stairs almost impracticable to him; he was therefore lodged on the ground-floor at Kensington-palace, from whence he could make short excursions for air and exercise amid his trees and plants, of which he was excessively fond. Among his favourite tastes and pursuits he was one of the greatest promoters of arboriculture and horticulture in England«.

¹) Cooper: Biographical Dictionary. London 1892.

Smaastykker.

XXI.

Skoletanker af Professor Hans Gram.

Blandt Prof. Hans Grams efterladte Papirer (Gl. kgl. Saml. 1073 Fol.) findes nogle pædagogiske Grundsætninger optegnede, der vistnok hidrøre fra hans ovf. S. 486 ff omtalte Deltagelse i den til det lærde Skolevæsens Forbedring nedsatte Kommissions Arbejder. Da Datering fattes, lade de sig imidlertid ikke indordne i den tidligere meddelte Udsigt over Gangen i Kommissionens Virksomhed; men da de ikke savne Interesse som Udtryk for en kyndig og betydelig Mands pædagogiske Anskuelser, meddeles de her efter Grams egenhændige Optegnelse.

I. General Skole-Disciplin.

1. Ingen Forseelse bør straffes med Hug eller offentlig Beskiemmelse, uden forsetlig Ulydighed, Ondskab og Løgn.

2. I Særdeleshed maa et Barns Ladhed, og naar det ey veed sine Lectier, ey straffes med Riis, som forkuer Gemytterne og imprimerer Frygt og Had til Skolen og Præceptoren, men med Beskiemmelse, som gjør Gemytterne mere ærekiær og bringer dem til en noble Bestræbelse efter Roes.

3. En Præceptor bør elskes af Disciplerne med Re-

spect, men ikke frygtes med Angist: hvorfor hand ey gjerne skulde bebyrdes med at straffe dem, men alletider med Forestilling af deres Pligt, af Guds Ord og deres eget Gavn og Velfærdt henvise dem til det gode at følge og efterstræbe.

4. Til deres Forældre burde de, hver Gang de gik fra Skolen, bringe paa en Seddel eller i en Bog en Attest, som skulde mælde (1) om deres Forhold i Skikkelighed og Lydighed; (2) om deres Fliid og Attention, og hvori det har været, de mindst har beteet sig berømmelig.

5. Forældrene bør efter deres Pligt derefter tractere Børnene, som deres Attest medfører, enten med Kiærlighed og Mildhed, eller med Suurseende eller virkelig Straf af Beskæmmelse, og ifald Ondskab eller Løgn derunder findes, med Riis og Haanhed tillige.

6. Ørkesløshed maa Børnene aldrig tilstædes; endnu mindre maa det dem tillades at være eene iblant Tjenestefolk, paa det de ikke skulle lære af dem gemeene og udydige Ord og Sæder.

7. Men Leeg imellem sig indbyrdes, i Forældrenes og Præceptoris og andres Nærværelse, er dem høyt nødvendig.

8. Deres frie Timer maae forud om Aftenen best anvendes mundtlig, eller bedre endda skriftlig, hver for sig at referere deres Forældre, hvad de den Dag lært og tracteret haver, og derhos at vente et lidet Præmie eller Ære, hvem det best tournerer og paa det artigste forestiller, som i mange Maader opmuntrer og skiærper Børnenes Lyst og Attention.

9. Ingen Ting maa tracteres over 2 Timer efter hinanden. Men alle serieuses Informationer strax med Regning, Skrifning, Geographie og Bibelske Historier, eller med andre Historier, omvexles.

10. Hvert Fierdingaar bør Børnene examineres, baade for at vise deres Profect og at opmuntre deres Lyst og Application.

II. Special Information.

Bibelen.

Deraf læses om Morgenen et Capitel, og examineres derpaa Indholden summariter. Dertil tages i Begyndelsen det nye Testamentes og siden det gamle Testamentes historiske Bøger. Om Onsdagen og Løverdagen om Eftermiddagen læses det Capitel, hvori efterfølgende Søndags Evangelium og Epistel findes, og examineres Texten iligemaade per analysin historicam.

Latinitæt.

1. Donatus, Aurora, Grammatica Latino-Danica eller minor, samt Nomenclator minor læres uden ad. Og siden in Grammatica majore Hoved-reglerne. Exceptionerne maae ex usu ved Analyseringen hver Gang opslaaes og forklares, hvorved de og endelig læres.

2. Naar Vocabula læres, maa Tingen, som de betyder, forud gøres dem bekendt, eller Ordet i deres Exposition og Analyti forekomme.

3. I Begyndelsen, naar de først lære Vocabula, maa ej over 10 tillige paa eengang om Aftenen foregives, ne discant in certam oblivionem et torturam memoriæ; siden kand Tallet efterhaanden forøges, som mand seer, at de kunde lære til.

4. Naar Vocabula til Lectie foregives, og naar de ere lærde, da maa de paa adskillige Maader baade forud og ved Forhørelse, vel 6 Gange eller flere, efterspørges i adskillige casibus og temporibus, uden nogen Ordning, baade paa Latin og Dansk deri springes, saa at de bliver fastere imprimerede ved Præceptoris Spørsmål end ved Børnenes egen Fliid. Hvilket om Aftenen ved Lectiernes Foresættelse maa skee i Bogen, og om Morgenen uden ad.

5. Naar Paradigmata iligemaade saaledes ved Springen og forandrede Ord ere lærde, da strax begyndes med lætte Formulæ eller Colloquiis, som exponeres, analyseres, om-

vendes saa ofte, at Barnet maa derved kunde recitere Formulam og Ordene uden at lære dem uden ad. Og (a) maa Præceptor alletider først exponere det for dem; (b) analysere med dem hvert Ord, og tilholde dem at slaa op, og læse alle Regler og Exceptioner, som Analysis grunder sig paa. (c) Omendskiønt Barnet siger feil, dog lade det vise sin Regel, for desbedre siden at kunde imprimere Regelens Mening, og corrigere denne Regels Fundament. (d) De forekommende Exceptioner eller Observationer med Fliid forklare, igiennemgaae de dertil føjede Exempler, og lade saa ofte derved oplæse Reglen selv, indtil den i Hukommelsen bliver hængende. (e) Siden forandre mundtlig formulas pro captu discentis 4 à 6 Gange, indtil Barnet dem nogenledes beholder, og kand baade forstaae, naar ham noget deraf paa Latin siges, og selv sette det Danske paa Latin. (f) Lade til den Ende Barnet, naar det kand skrive, male disse variationes af formula paa sin Tavle, eller i Begyndelsen male dem selv efter Barnets Sigelse derpaa, hvorefter det bliver Barnet lættre og hielper Hukommelsen. (g) Vise dem, naar det kand være giørligt, Nyttens af formula i deres daglige Tale.

6. Børnene maa og øves i at tale Latin, (a) først ved Præceptoris idelige Exempel, som de fleeste Tidør maa tale Latin, medens han informerer dem, og derhos sige dem de Quæstioner paa Danske, som de ej forstaae. (b) Ved Øvelse med Tiden, at de maae dagligen tilholdes at sige, svare og tale paa Latin, hvad de kunde vide, og det øvrige paa Dansk. (c) Ved Encouragering, og at maae udlees, naar de taler galt og uret.

III. Christendom.

1. Børnene maae foreholdes [ej] at misbruge Guds og Jesu Navn af en Sædvane, eller som en Interjection.

2. Børnene maae lære Catechismum uden ad, og derhos Meningen deraf examineres analytice, og idelig med forandrede Ord.

3. Ved hvert Bud eller Troens Articul, som og ved hver Dyd, maae dem een eller flere Bibelske Exempler imprimeres, som de selv vennes til at opslaae i Bibelen, oplæse og derpaa historicè deraf i Bogen examineres, og Applicationen vises.

4. Saatiit Børnene begaae virkelige og dem beviste Forseelser, maae dem derpaa foreholdes, imod hvad Guds Bud det er, hvori deres Uret bestaar, hvad Catechismus og det, de af Guds Ord derimod har lært, derpaa siger om Guds Vrede, Syndens ævindelige Straf, at de derfor maa bede Gud og Vedkommende af Hiertet om Forladelse, og at den fortiente Straf ej kommer af Vrede eller Grumhed, men efter Guds Befaling og til deres eget Beste.

5. At intet høgere af dem æskes end Oprigtighed og Sanddruhed, og derimod ald Løgn og Falskhed, skjulte Besmykkelser og artificia i at forblinde deres Forældres og Præceptoris Øyne, som de skammeligste og hesligste Fauter baade (efter som næst forhen Nr. 4 sagt er) afmales og straffes, og siden med langvarigere Suurseende, end som andre Feil, ressenteres.

6. Til den Ende maae Børnene aldrig forbydes at sige alt, efter som de veed, naar de derom tilspørges; men vel at de ikke maae sladdre om dem uvedkommende Ting, naar de ey tilspørges.

XXII.

Salmedigteren Thomas Hansen.

Ved *P. Severinsen.*

Hr. Pastor John Hansen har foran, Side 590—595, søgt at opklare, hvem den Th. H. er, der har skrevet to Salmer i Brorsons »Troens rare Klenodie«. Han holder paa den Thomas Hansen, der døde som Sognepræst i Torsted 1752.

Dette er imidlertid urigtigt, og der kan ikke godt være Tvivl om, hvem den rigtige er. A. D. Jørgensen gengiver ikke Notitsen i Universitetsbibliothekets Eksemplar af »Troens rare Klenodie« 1739. En Del er bortskaaret ved Indbindingen, men Hovedsagen kan dog nok læses. Der staar:

»Thomas Hansen [In]formator paa Waisenhuset, som døde i J . . . . men componerede, da han lærte Hans Adolphs Brors[ons] Børn at læse, inden Ha . . . .«

Der er herefter ingen Tvivl om, hvem der menes, og vel ingen Grund til at tvivle om, at Oplysningen er rigtig. Det er den Thomas Hansen, som omtales foran S. 594. Om ham kan saa meget sammenstilles:

Thomas Hansen, formentlig en Sønderjyde af de pietistisk vakte, var Huslærer for H. A. Brorsons Børn i Tønder. I denne Tid har han skrevet de to Salmer, som tryktes i Brorsons »Nogle Paszions-Psalmer«, 2. Opl. Tønder 1735. Hans Forhold til Brorson har vel gjort, at han 1. November 1737 blev antagen til Informator paa Vajsenhuset i København. Her blev hans Tid dog kort, thi allerede 2. Marts 1738 døde han, kort efter at han havde holdt Prøveprædiken som Ansøger til Kapellaniet ved Vajsenhuset (Kirkehist. Sml. 4. R. VI. 739. 743. 746).

Det bør anføres, at hans Salme »Ak, hvorledes skal jeg skue«, findes i Landstads norske Salmebog som Nr. 338. Derimod er »Ev.-kr. Psalmebogs« Nr. 145 ikke denne Salme (S. 590). Den er af Knudsvig (Kh. Saml. 4.V. 816).

XXIII.

Præstedrabet i Vinderød.

Ved *P. Severinsen.*

Blandt de stærkeste Eksempler paa Almuens Modstand mod Reformationens Indførelse ovenfra maa vel nok nævnes,

hvad et Sagn beretter om, at Beboerne i Vinderød Sogn, Strø Herred, slog den første lutherske Præst ihjel paa Præstekorsbakken ved Vinderød Kirke »for hans Nidkærhed mod de katholske«. Derfor har jeg selv i Forbigaaende anført det i en Afhandling, der ellers gaar ud paa at vise, hvorledes den gamle Præstestand gik over til at tjene det nye og derved brød den Modstand mod Reformationen, der kan have været hist og her i Menighederne (Dansk Tidsskrift, 1904, S. 756).

Ved nærmere at se paa Sagen synes imidlertid ogsaa dette Eksempel mig at opløse sig i ingenting. En Notits derom vil maaske være paa sin Plads i disse Samlinger, hvor der er saa mange andre Bidrag til dansk Præstehistorie. Jeg synes, derved fjernes en lille Plet fra vor Reformationshistorie.

Efterretningen haves paa Tryk først i Hofmans Fundatssamling (VII. 221). Hofmans Kilde er en Indberetning af 1758 fra Sognepræsten i Kregome og Vinderød, S. J. Selboe. Den findes endnu blandt »Hofmans Indberetninger« i Sjællands Provinsarchiv. Selboe fortæller her under Vinderød Sogn:

„Ved Kirken ligger en Backe, kaldet Præste Kors Backe, til Amindelse om Fædrenes Nidkierhed over den Catholske Religion, som der den første Lutherske Præst ihjelslog.“

Bakken maa vel i sin Tid have baaret et Kors til Minde om, at en Præst er bleven slaaet ihjel der, og et uklart Folkesagn maa have fortalt om, hvorfor Bakken bar det mærkelige Navn. Men Selboe maa vist have forbedret paa Sagnet, thi det kan ikke have været nogen luthersk Præst, i alt Fald ikke en Præst for Kregome og Vinderød.

Præsterækken har nemlig ikke Plads til nogen saadan Begivenhed. Wibergs Forsøg paa en Harmonisering er uholdbart.

1647 paalagdes det Sjællands Præster at antegne i Herredsbøger, hvem der havde været Præster siden Refor-

mationen. Disse Herredsbøger er ikke til mere, men de maa være Kilden til Peder Muus' *Catalogus Pastorum Sælandiæ* (Gl. kgl. Sml. 2990. 4°), som Pag. 24 har følgende Begyndelse paa Præsterækken for »Krigme oc Vindrødt«:

1. H. Jacob Ernst vixit in officio 1536.
2. H. Jens Mogensen vocatus 1556, og døde han in officio 1566.
3. Her Jens Pedersen vixit in officio vdi 32 Aars tiid oc døde 1598.

Meningen kan kun være, at Jakob Ernst allerede var i Embede 1536, altsaa var af dem, der tjente i Embedet baade før og efter Chr. III.s Reformation. Dette har Beboerne ikke slaaet ham ihjel for, thi vi finder ham i god Behold 1545 som Strø Herreds Provst (Ny kirkehist. Sml. V. 142). Der er ingen Grund til at antage, at det ikke skulde være ham, Jens Mogensen har afløst 1556.

Det tør da vist siges ganske bestemt, at 1647 har man ikke i Kregome og Vinderød regnet med en for sin Lutherdom ihjelslaet Sognepræst, thi da havde den affattede Liste over Præster siden Reformationen ikke kunnet se saaledes ud. Dengang laa det Tidspunkt; der skulde være Tale om, kun godt 100 Aar tilbage. Erindringen kunde da ikke være saaledes udslettet, at Præsten kunde affatte sin Liste uden Hensyn til en saadan Begivenhed.

Præstedrabet ved Vinderød Kirke maa med andre Ord høre Middelalderen til.

XIV.

Om Mindesangen i Vartov Kirke til Luthers Ihukommelse.

Ved R. P. Basmussen.

I Kjøbenhavns Magistrats 3. Afdelings Arkiv findes en Pakke (ialt 47) Sange om Morten Luther, skrevne i For-

aaret 1821 af mange forskellige Mennesker, som hver ved sit Produkt vilde konkurrere om en Præmie paa 50 Rdl. Sedler, udlovet ved Avertissement i Bladene af en Enke for den bedste Mindesang om Luther, »den Mand, som af Gud udrustet med Visdom, Lærdom og et uforfærdet Mod i Dødstimen, har forskaffet alle Adgang til den hellige Skrifts Læsning«. Sangene skulde skrives til Melodi af Salmen »Af Højheden oprunden er« og tilsendes Fattigvæsenets Direktion, af hvilken ogsaa Præmien skulde udbetales, medens Enken selv vilde besørge Bedømmelsen.

Der indkom ialt 59 Sange, hvoraf Enken udvalgte en af Alumnus paa Valkendorfs Kollegium, stud. theol. Ernst Sophus Vilhelm Zahle skreven Sang med Begyndelsen »I Bethlehem var Lyset tændt«. Det var den senere Slotspræst i København, som saaledes vandt Prisen. »Hans Sang er som skreven ud af mit Hjærte«, siger Enken. Nogle af de ikke præmierede Sange bleve forlangte tilbage af Forfatterne. Resten blev overgivet til Fattigvæsenets Sekretær til Opbevaring. Saaledes er det gaaet til, at de nu findes hengemte i Raadhusets Kælder.

Enken, der udlovede Præmien, men ikke ønskede sit Navn nævnt, og vel derfor i Breve om Sagen undertegnede sig »Enken«, hed Cathrine Quist og boede Gl. Mynt 151. Hendes Mand, Lars Quist, havde været Traadfabrikør. Foruden en Samling Kobberstik eller Træsnit til Opfostringshuset havde Md. Quist Tid efter anden i de foregaaende Aar skænket forskellige Summer, hvoraf Renterne skulde tilfalde Lærerne ved Opfostringshuset og ved de fleste af Fattigvæsenets Skoler. Hun vilde ved sine Gaver formaa Lærerne til »at henvende Børnenes Opmærksomhed paa Kristi Velgerninger mod Menneskene samt bestandig formane dem til at gøre sig værdige til disse Velgerninger ved at følge hans Lære.«

I Sommeren 1821 fik Md. Quist dernæst ved et kgl. Rescript udvirket, at den kronede Mindesang hvert Aar d. 31. Oktober højtidelig maatte afsynges i Vartov Kirke

af Børnene i Fattigvæsenets forskellige Skoler, imod at hun i Fattigvæsenets Hovedkasse indsatte et Legat paa 250 Rdl. Sedler til Bedste for Organisten og til Trykning af Sangen, hvortil hun 3 Maaneder senere føjede et Legat paa 200 Rdl. Sedler, hvoraf hun bestemte Renterne til aarlig den 31. Oktbr. at udbetales Præsten ved Vartov i Anledning af den paa bemeldte Dag allernaadigst befalede Mindefest for Luther. Hermed var denne Sag ordnet, som det hedder i en af hendes Skrivelser, »til evig Tid,« og Mindefesten med Afsyngelse af Zahles Sang fejres stadig hvert Aar i Vartov.

Den Skare Poeter, der som Medbejlere til Prisen meldte sig med deres Sange, var af Stand og Stilling mere forskellige end Tankerne i Sangene. Det er gennemgaaende Kampen mellem Mørket og Lyset, som de se i Reformationensbevægelsen. I Pagt med Gud er Luther den stærke Stridsmand og Sejervinder. Pavekirken skildres som Overtroen, den grumme mørke Tid, i hvilken Slægten »ravede og sig i Mørket tumlede«, eller som en Dæmon, der truede alt med sin Trolddom. Luther knuser denne med sin Lynstraale og spreder Nattens Kogleværk. En priser ham som Guds og Dydens varme Ven, en anden kalder ham »en Lilje skøn i Saxenland«. At han staar i Pagt med Gud, kommer ofte til Orde, men mest drastisk i Udtrykket om »hans guddomsdrukne Gejst.« Adskillige have ogsaa formet deres Sange som historiske Digte, om hvilken Digtart en af Forfatterinderne (thi saadan findes ogsaa) bemærker, »at den som bekendt ikke kan være høj Poesi«. **Bekræftelse herpaa er heller ikke udebleven.**

Blandt Forfatterne finder man enkelte af Datidens kendte Navne og enkelte, hvis Navne ikke endnu ere glemte. Vi nævne saaledes: Manderup Pedersen Kruse, Præst i Højelse, en af Datidens Skønaander og Biskop Mynsters Ven. J. Jetsmark, Redaktør af Adressekontorets Efterretninger. Kaptain og Forfatter C. D. A. Münnich, H. D. Brinck-Seidelin fra Frederikslund. Kapellan i Skive

Jens Møller, den senere Forf. til Haandbogen for Præster. Carl Hassager, Alumnus paa Valkendorfs Kollegium senere Præst, hvis Enke har oprettet Hassagers Kollegium. Student G. P. Brammer, den senere Biskop. Desuden findes flere andre Theologer saasom: Pastor emer. Hannibal Maalø boende i Assens, Amtsprovst Købke Sognepræst i Mehrn, cand. theol. Frederich Siegfried Selmer, af Gamtofte, stud. theol. Hans Michael Feld fra Ølstykke og mange flere fra By og Land, deriblandt en hel Del Skolelærere. Ogsaa Bondestanden er repræsenteret. Af Bondehusmand Jens Jørgensen ved Faaborg findes en Sang indsendt og anbefalet af den 90-aarige S. Hempel, fhv. Inspektør ved Almindelig Hospital og Frederiks Hospital, den Gang bosteddende i Faaborg.

Som Prøve paa Poesiens Art hidsættes til Slutning nogle Vers af enkelte af Sangene. Af M. P. Kruses Sang er V. 5 saalydende:

Vi skue undrende din Daad
 Guds Mand, som efter Herrens Raad
 For os har stridt og vundet.
 Den Krands, som din Bestandighed,
 Din Troe, dit Haab, din Kierlighed
 Har om din Isse vundet,
 Visner aldrig; Sekler rinde;
 Men dit Minde,
 Sandheds Lærer!
 Aldrig Tidens Tand fortærer.

Af G. P. Brammers Sang anføres V. 5 for det originale Udtryk Helgen-Traad:

Af Martyr-Asken op du steeg;
 Thi leved i din Streengeleeg,
 Hvad Stephan saae i Døden.
 Ej skjælvend du for Husses Lod
 Men stævned kæk i Helgen-Traad
 Med Gud, din Borg i Nøden,

Mørkets Banner,
 Skræk udfoldet, Løgne-Skjoldet
 Sank i Mulde
 Som i Aske Pavens Bulle.

samt V. 9 om den augsburgske Konfession:

Den¹⁾ skinned i dit Testament,
 Hvor klart du har din Troe bekiendt:
 I Augsburg-Confessionen;
 Den skinned klart for brystne Blik,
 Der smilende herfra du gik,
 Og steeg til Naade-Thronen.
 Herrens Ager
 Nye opløiet, stod for Øiet,
 Der du døde,
 Bølgende i feirest Grøde.

J. Møllers 9. Vers lyder, som følger:

Paa Digtekunstens store Mark
 Veltalenhedens Patriark
 De skjønnne Blomster sanker,
 Du i saa stor Mangfoldighed
 I Sang og Prædiken udspred,
 I Billeder og Tanker,
 For at groe.
 Christnes Troe
 Skal oplue, naar de skue Gud i Aanden,
 Med der' Psalmebog i Haanden.

Kaptain Münnich var mest vant til at dyrke den verdslige Poesi, han skrev jævnlig humoristiske Sange. Hans Sang om Luther har ogsaa faaet et ret verdsligt Præg, der minder om Tonen i en Selskabssang forud for en Skaaltale. Her anføres 2det og 4de Vers:

En hellig Mand Herr Luther var,
 En Mand, som største Omhu bar,
 At Mennesker blev kloge.

¹⁾ Guds Herlighed.

Thi Biblens Brug bevirked han
 Til Nytte for hver menig Mand,
 Som Kundskab af den droge.

Gode Luther!
 Drivtig var du
 Og kom i Hu
 Det, vi savned;
 Tak, fordi du os har gavnet!

Herr Luther var en Hædersmand,
 Han gavnede i alle Land
 Ved rensed christlig Lære.
 Alt Munke- og alt Pavedom
 Udryddedes, da Luther kom:
 Ham varm Tak ydet være.

Herlig, Luther,
 Var din Vandel,
 Al din Handel
 Os til Rettesnor er vorden.

Et Par af Forfatterne have ikke alene ihukkommet Luther men tillige Md. Quist. Henning Schielderup, stud. theol. og Skolelærer i Grundfør, priser »den ædle Danneqvind«, som til Luther har flettet en Krands og siger herom i sit 21. Vers:

Gid denne Krands ei visne maae,
 Gid at det Minde varigt staae,
 Som hun dig herved sætter!

Og C. salig Teilmann i Slagelse, hvis Sang endogsaa er paa Tryk, helliger sit sidste Vers udelukkende til »den glade Giver«:

Den ædle ubekendte, som
 Vil hædre Luthers Kristendom.

Slutningen lyder saaledes:

O skøn Din Løn,
 Glade Giver, Hos Gud bliver,
 Han paaskønner
 Al din Daad, derfor belønner.

Zahles kronede Sang forbigaa vi, fordi den, som nævnt, stadig optrykkes og aarlig benyttes i Vartov og altsaa er let tilgængelig.

 XXV.

To Breve til N. F. S. Grundtvig.

Ved *Theodor Møller*.

Brevene (hvis Originaler findes blandt Breve til Grundtvig fra 1812 i Rigsarkivet) er fra daværende Sognepræst for Skive og Resen Jens Høyer Leth. De vidner om en Agtelse for og Samfølelse med Kapellanen i Udby, som den Gang var meget sjælden især blandt Præsterne. Grundtvigs Svar er vist forlængst gaaet tabt. Det »lille Bibelværk« udkom ikke, da Forf. allerede i Slutn. af 1812 døde, kort efter at være bleven udnævnt til Amtsprovst. Han var en meget afholdt Præst, hvem Venner rejste en Mindestøtte paa Skive Kirkegaard.

I.

Højstærede Hr. Pastor Grundtvig!

Undskyld at jeg, som Ubekjendt, ulejliger Dem med disse Linier!

De vil af Vedlagte see, hvad Plan jeg har lagt til et aarligt lille Bibelværk — ikke for denne Verdens Store, men for Almuen — og De vil tillige af den gjorte Begyndelse kunne sige mig, med hvad Haab jeg tør troe, at mit Forehavende ikke blot vil blive et — „pium desiderium“.

Men De vil vel undres over min Dristighed, naar jeg nu fremdeles vover at bede Dem revidere dette lille Verk og corrigere det, ligesom det var Deres eget. — Efterat have læst, hvad Publicum har seet fra Deres Hoved og Haand — og Hjerte,

skjønner jeg, at vi i de to store Æmner: „Religion- og Dansk Tænkemaade“ ere det Apostelen kalder: *ισορροχοι* baade af Raisonnement og Følelser. Dette har givet mig den dobbelte Dristighed: baade at bede dem være min Aristarch, og at overlade i Deres Vennevold dette mit Yndlingsarbejde.

Jeg har alt i 16 Aar nu og da ved adskillige Smaaskriver¹⁾ bygt lidt til Zions Mur, og det hører til mit Hjertes bedste Glæder at vide, jeg er og var og bliver een af dem, som „vilde gjerne, at hun blev bygt, og saae gjerne, at hendes Steen og Kalk tilredtes.“ Den dejlige Samfølelse, som jeg har fundet hos dem i Deres Skrivter, er mig Borgen for, at De ikke vil miskjende en ligetænkende Medbroder, ej heller misbillige det hjerteligste Ønske, at jeg ved disse Linier maatte bane mig Vej baade til Deres Bekjendtskab og Venskab. — Min Kone, som er en Fabricius fra Leirskov, regner sig i Forvandtskab med Grundtvigerne og har i Kbhvn. kjendt nogle af dem, og een af Deres Cousins fra Ude-Sundbye har en Tidlang været i mit Huus, og boer nu, som Præstekone, nogle Mil herfra²⁾.

Venter De ikke at komme til Jylland? enten blivende eller hesøgende? Jeg seer, at min gl. Skoleven Stougaard har været Deres Lærer. — Tak for det Offer, De yded Ham³⁾. — Han er en — ærlig Mand. Kunde ikke han og flere af Deres Venner bevæge Dem til en Jyllandsk Rejse i Sommer. Og De kan vel tænke, hvad jeg nu vil lægge til, at De da ville see det dejlige Naturstæd Schive (jeg veed, De har været her engang med Feld⁴⁾). Kan De, ædle, ærlige Mand! giv mig da et Glimt af Haab om at nyde den Glæde at see Dem og gjøre Deres Bekjendtskab. Jeg er overbevist om, at en kort Samtale vilde forvandle det til sandt og evigt Venskab.

Tilgiv i det mindste, at jeg saa dristig aabner Vejen dertil! og vær overbevist om, at De, iblandt alle Deres

¹⁾ F. Eks. Andagtsbog for Børn 1805.

Th. M.

²⁾ Marie Christine Grundtvig gift med James P. Krarup, Præst i Vejrum.

Th. M.

³⁾ I Digtet Udby Have.

Th. M.

⁴⁾ Præst i Thyregod, med hvem Gr. vist 1793 havde besøgt Broderen M. Feld, Præst i Nautrup.

Th. M.

kjendte Venner, ikke har nogen mere hengiven eller mere paalidelig end den Mand, som ønsker ikke længe at være

Deres ukjendte Ven

Schiwe 1812 $\frac{14}{Mz.}$

„Leth.“

P. S. Som Bibelve vil det interessere Dem at vide, at paa 10 hidtil hjemkomne Planer har tegnet sig 365 Subscribentere. — Man seer Folkets Lyst til „Herrens Ord“. Gid Lærernes Lyst var som Folkets!! Da vilde, som det sig borde, Herrens Ord høres i Herrens Huus¹⁾!!!

P. S. II. Behag at lade mig vide: om Vordingborg er den rigtige Adresse, da jeg hverken ønsker eller haaber, at dette Brev skulde være baade det første og det sidste.

II.

Højtærede Hr. Grundtvig!

Som en Mand af faste Grundsætninger vil De undskylde, at jeg her ytrer tvende mine, betræffende den lille Morgenbibel, som jeg agter at udgive.

1) Jeg har nu lovet henved 500 Mennesker at udgive den. Dette Løfte bør jeg da vist ikke bryde.

2) Saa længe der af Abonnenter blive saa mange Bogen hengivne, at Bogtrykkerlønnen kan udredes, saa længe agter jeg at udgive den. Da først, naar et saadant mangler, holder jeg op, og tænker da: „Vox populi, vox Dei.“

Det er en Folkebog, og paa Folkets Dom skal dens Publicitets Skjæbne beroe. I alt Fald vedbliver jeg at fortsætte det til min Families og egen Opbyggelse. — Denne er, har været og bliver stedse min staaende Tænkemaade i Henseende til dette dyrebare Arbejde. Rolig skal jeg fra Folket gaae til Hvile, naar Gud saa vil, og Gamaliels dejlige Dom være imidlertid, baade ved denne og ved enhver Plan, min Trøst: Act. 5. 38-39 — og i Øvrigt: „Interdum voluisse sat est.“

Vor Herres Ord er godt: Matth. 15, 13. Det skee!!

Jeg beder Dem af mit Hjerte: troe aldrig, at jeg er saa forfængelig, at jeg vil, mine Vers skal erholde Celebritet,

¹⁾ Hentydning til Gr.s Dimisprædiken.

langt mindre hjælpe Biblen frem! Jeg er selv Bibelens Tjenner, og aldrig skal jeg ønske, at mine Vers skal være andet. Troe ej heller: at jeg er saa uæsthetisk, at jeg jo godt seer og føler, at de ej ere saa lette og flydende, som de borde være; men jeg tænker da, som Christen, saaledes: „Andagten er mere end Musikken og Tacten“. Og som Philosoph vover jeg at tænke med Friederich den anden i Preussen i Fortalen til hans „oeuvres de sans souci“ (den Tydske Oversættelse om hans Muse): „sie trotzet der Symmetrie eines vollkommenen Zirkelmaszes, der gezwungenen Reinigkeit und der Pedanterey, und drückt wenigstens das aus, was sie will.“

I Henseende til Størrelsen hører det til min faste Plan: at ikkun to eller faa Stropher skal høre til hvert Bibelsprog. I andet Fald vilde det vorde lettere at gjøre Versene med de samme Ideer nettere. Men her fulgte jeg det gamle: quicquid præcipies esto brevis“ etc.

Al Inddelingen til hver Dag skulde være som en Compliment for vor Herre — deri vildfarer De; thi „Abusus non tollit usum.“

Endelig maa jeg sige Dem min Mening om den forventede Recension i sin Tid. „Jeg troer; at en god Recension behøver ingen Anticritik, og en slet Recension fortjener den ikke“. Værre — vist langt værre — end det er gaaet Dem, vil det isaafald gaae mig. Og nu veed De, hvad jeg vil gjøre.

Da jag har lovet Bogtrykkeren Manuscriptet sidst i denne Maaned, saa beder jeg, at De snarest mueligt vil have de Ulejlighed at sende mig det ufrankeret! Det gjør mig ondt, at De har haft Bekostning — foruden Ulejlighed. — Gud løn Dem for al Deres Opofrelse og gode Villie!!

Deres Tilsendte¹⁾ sender jeg, efter Deres Begjering, tilbage: og slutter med Deres dejlige Final: „Lader os elske hverandre!!“ Deres forbundne og sande Ven

Schive, 1812 7. Maj.

„Leth“.

P. S. Jeg haaber, at De, kjære Ven! ikke sender mig mit Venskab tilbage, fordi jeg, formedelst Meningsforskjellighed beder Dem sende mig Manuscriptet, som det er, tilbage.

¹⁾ Maaske en Recension af et Grundtvigsk Skrift — til Advarsel.

XXVI.

Middelalderligt Syn paa et Menneskes Dødsstund.

Ved Cand. mag. *Ellen Jørgensen*.

Codex 792. 4to i den arnemagnæanske Samling rummer blandt meget andet tre svenske Smaaskrifter af opbyggeligt Indhold. Det første af disse er:

»VII mærkelika pwncta, som synduga människor hænder j dødin, tha siælin utgar aff legaman.« Der er al Grund til at mene, at det stammer fra Brigittinerklostrenes Tid; men intet vides om dets Historie, og Originalen har det ikke været mulig at paavise.

Det lille Skrift har gammelkendte Tanker i middelalderlig kristelig Dragt. Dets manende Tale former sig mod Slutningen til en Trosbekendelse og ender med det Raad, at den døende skal sætte al sin Lid til Forsoningen ved Christus.

Fra det 15de og 16de Aarhundrede kendes en Gruppe Skrifter, der vil lære kristne Mennesker, hvorledes de skal dø. Nogle af disse hvile direkte eller indirekte paa Gerson: »De arte bene moriendi«, saaledes indenfor svensk Litteratur: »Johannis gerson lærdom, hwrw man skal læra dö til siælenne salichet« trykt 1514 (udg. i Facsimile i S. F. S. S. 1881). — Olaus Gutos Arbejde (udg. af Schück i »Sam-laren« 1885). — En Bearbejdelse, der findes i Codex Ups. C. 74 (udg. i S. F. S. S. ved R. Geete. Hæfte 119).

I Gotfred af Ghemens Udgave 1510 af »En ynkelige historie aff een fortabede siel« staar en Række Spørgsmaal til den døende:

»Thesse ære the spørsmol, som man scall spørve af then siuge then tydh han kan thale oc haffuer sith skyel. Oc thz ar fortyy ath han, som icke redh sek til dødhen, han mu thes mere styrkes imod døden — —«

Det er en kort Skrifteformular paa Grundlag af »De arte bene moriendi«. Et ganske lignende Arbejde haves paa svensk. (S. F. S. T. Hæfte 119 p. 285. jfr. p. 257).

Andre Skrifter henhøre efter deres Art til samme Gruppe, men kan dog ikke siges at hvile paa Gersons Bog Medens »De arte bene moriendi« hørte hjemme i Præstens Haand og sagde ham, hvorledes han skulde berede den syge til Døden, har andre Smaaskrifter været Læsning i Klostrene og maaske hos somme blandt Lægfolk.

»VII mærkelika pwncta« er et Exempel. Et andet findes i Codex Ups. C 321 (udg. i S. F. S. S. Hæfte 119.)

»Här scriffs aff, huru människian scal aff sighias dyäflenom ok antwarda sik jnnarlika sinom gudh j waldh j sinom ythirstha dødz thima«. Det nævner Djævelens haarde Angreb i Dødsstunden, det har Bøn og Bekendelse og kender Tilliden til Christi Død:

»Är thz saa, ath thiin rätwisa ok rättthe dombir utkräffuir nw, ath jak scal fordömas for mina ondha gärningha. Tha säthir jak nw trolika thin wälsignadha dødth ok pino mellan thin dhom ok mina syndhir«.

Här epter stonder VII mærkelika pwncta, som synduga människer händer j dødin, tha siälin utgar aff legaman.

Incipit.

Første, som synduga människe händer j dödsons tima, thz ær aldra hardaste stridh aff dyæfwllin. Forty han bær tha at människena hardaste frestilse oc sæder for hænne starkaste snarer oc belegger hænne sa mögit hardare, som han pröwer ok seer, at han hawer mindra ader af timan til ath fresta människen.

Andra onda, som synduga människe händer j dödsons tima, thæth ær dyæflana grwma oc faselica syn. Ty siger *sanctus augustinus* at then tid synduga mennisker æra stadda j syn ydersta tima. Tha komma dyæflana farande mz stor barsk ok storm ok fasa ok nödwraeger siälin af kroppin ok draga hænne grwmelika mz sik til hælwedis. Ther af siger *sanctus bernardus*: O miin, hwat storan fasa oc rædduga tw faar, tha the faselica oc fwle trollin, som ær dyæflana, møda

tik j stora flokka, hwart skalt thw tha fly tik til hiælp, forty at sa som wedemænnena falla oppa dywrit tha thz sider fast j snaran oc kan engaledw undfly, sa falla dyæflana oppa siælin, tha the se hæne klæmda ok sidia fast j dødsons pwnct. Oppa ena side trænger dødsons wærk oc nøder siælin af kroppin. Paa andra sidan formenar synderna oc hindra siælin, at hwn kan ikke fly til gwdh om nogra hiælp.

Tridia onda som synduga mænniska hænder j dødsons tima Thz ær, at hwn lader epter sik alt thz hwn atte j wærden, som ær rigedom, kræselighed, winner ok frænder oc aller wærdeliger koste oe hwgnat. Thetta lader hwn alt æpter sik j wærden oc hawer encte mz sik udan sina gerninga. Ty ær screwit, at then rige mannin, som iordader war j hælwede, han miste alt thz han atte, sa at han formatte sik ey en draba watn at swala sina twnge mz j hælwede.

Fierda onda, som synduga mænniska hænder j dødsons tima, thz ær, at hwn mister timan til at badra sina synder oc til at forskylla nogut got. Ty siger gwdh mz prophetans mwn: Cum accepero tempus, ego iusticias iudicabo. Tha iak tager timan at mik, tha skal iak döma rætwisan. Oc forty at aller war liffs time ær os lænter af gwdh til at bædra wara synder oc forskylla nogut got, mædan wi lewe ok hawe timan, ty ær thz en ubegribeliger skada at fornöda nodena tima fafengelika, for hwilket wi skulum göra strangan regenskap j gudz dom af hwar then stwnd oc tima, som wi lewe j werdin.

Fæmta onda, som synduga mænnisker hænder j dødsons tima, thz ær, at gwdh forbrar hæne sina godgerninga oc sin kærliched og sin hordc dødth oc pina, oc han straffar synduga hardelica for thz, at hwn hawer enctit actat oc skudat hans kærlich og godgerninga.

Tha kræffwer han aff hæne sit wærdh oc sit blodh, som han utgaf for hæne. Ty siger sanctus augustinus, at ihesus christus skal synas synduga mænniskæ j hæna ydarste tima sa nögen som han hængde pa korssit, mz the wapnin, som han pintis mz. Som ær korssit, spiwdit, spigerna, gislerna, tornkronan ok annor vapn, som han pintis mz. Tha straffar han synduga mænniske mz hardaste straffelse sigende:

„Iak ær tin herra. Hwar ær min rädduga? Jak ær tin

fader. Hwar ær min kærlik? Jak ær tiin gwdh. Hwar ær min heder, som tw skulle mik hawa giort? ty at for tina skyld vort iak man, for tina skyld vort iak bwndin, gabader, flængder, korsfæster. Hwat fruct hawor tw mik giort for tolliger uræth? Hær mat tw see mit wærduga blodh, som iak utgaf for tik. Hwar ær then tiæniast, som tw giorde mic for mit blodh, som iak utgaf for tik? Iak ælste tik meere æn min æra j hemerige. Oc twært i modh ælste tw forsmædeligaste tingin j værdin æn thw ælste mina tro oc rætvisa, som tw hafde lofwit.

Siætta onda, som synduga mænniske hænder j dödsons tima, thz ær, at hwn skal ewærdelika skilias fran hemerigis rige oc æra. Ty siger prophetin ysaias: Tagh bwrt synduga oc umilda mænnisker, ty at the skula aldrik se gudz æra.

O hwat rygelict thz ær at aldrik fa at se gwddz ænlöde sigin til hwgnat, oc the sorgin gar owir alla hælvedis pinor.

Siwnde onda, som synduga mænnisker hænder j dödsons tima, thz ær ewinnærliga fordömilse. O hwat rygelict thz ær oc grwmt at tænke pa synduga mænniske fordömilse som skula wære j hælwede mz legama oc siæl for udan ænda. Oc siger en mæstare, at alt thz, som gwddh hawir skapt, thz ær alt samma fordömda til onde oc pina, sa at vorde noger mænniske sa hardelika pint hær i iörde, at hwn sönderskoris j alla sina ledamod oc andra synner æ for udan ænda, hwn kende ikke sa harda pinor oc værk, sa som then, ther pinis oc brænder j hælwede; oc sa som engin kan til fuls sigia af hemerigis glæde oc æra, sa kan oc engin til fuls sigia af hælvedis pina oc ysald.

Hwilkin mænniske tæsse for screffne pwncta wille idelika tænke, som synduga mænniske forestar j dödsons tima, tha giorde hwn fler godgerninga ok færre synder. Oc forty at sa storan wada forestar synduga mænniskæ j dödsons tima, Ty giwer sanctus ancelmus radh, som hær epter screwit staar, at mænnisken skal betida, mædan hwn hawer timan, badra sina synder mz fulkommeliger ænger oc idruga oc scriptamal oc bædringh, at hwn matte j dödsons tima undkomma dyæfulsins frestilse oc forsæt.

Først ær, at mænnisken skal hawa sanna oc staduga

rætta tro, forty at dyæffwllin frester mænnisken mz vantrona oc mæst, tha hwn mister malit.

Ty ær san tro at troo pa en gudh fader ok son ok then hælige ande, ikke tre gwda, udan tre persona oc en gwdh. Annat ær hwr *mankönit* var aderlöst af dyæfulsins vald; tha kom thz sa til, at gwdz son i en persona j guddomin niderkom af sin hælige faders sköth j iomfrw marie lif oc twgh mandom af hænne, hænna iomfrwdom uskadder oc usmittader, oc föddis af hænne — oc thz mat tw minnas a iwladagh, ty at han föddis tha. Ther næst then samme gudson oc iomfrwas tolde dödth oc pina j samme mantsliga nattwr, oc mz sin dödth oc pina fræste han *mankönit* oc aderlöste af diæffulsins woldh — oc thz mints a longe fredagh.

Ther næst then samme gwdz son oc iomfrwnas stodh op af sin gwddoms mact oc vold af döda, oc j samme mantsliga natwr oc legamas mz sin guddoms mact for han op til himbla til sin hælige fader oc förde var natwr tidh oc satte hænne ower alla ængla koor a sin faders högra hand oc gaf os ther mz hop, at wi skulum mz var legama, wi nw hawum, opstanda af döda a domadagh oc mz legama oc siæl opfara til himbla oc hemerigis, om wi thz værduga æra at fa.

Tridia ær, at dyæflana velia koma menniskena j vanhop; ty bær han hænne fore sina manga synder, som hwn giort hawir oc særdelis the, hwn hawir ey *scriptat* oc ey lact sik win om at *scripta* eller minnas. Oc siger sa: „Tw hawer sa manga synder giort, at tw æst ey værdug at fonga nada eller miskund“.

Ther skalt tw sware til j samwidit sa: „Æn tha at mina synder æra stora oc manga oc usigeliga, tha ær miins herra ihesu christi dödth oc pina storre oc meere æn alla mina synder, oc hawer han meere forskyllat mik got, æn alla mina synder hawa forskyllat mik onth; ty sæder iak hans harda dödth oc pina mællum hanwm oc hans horda dom oc mik oc alla mina synder.“

Oc ty kære broder aller dotter ær granlika samwidit oc synderna owertænkende, som tw giort hawer, sidan tw tik *scriptade* oc mz anger, oc velieliga framsigende, oc glömis tha nogwt, oc hawer tw then velian, at tw thz gerna ville sigia,

om tik thz mintis, tha ær thz scriptat for gwdh, oc ther mz kan dyæfullin tik enctit hindra.

Tæsse forscrefne pwncta skall mænnisken viderkænnas oc stadfæsta j sit hiærta, mædan hwn hawer skælin, oc för æn hwn mister malit.

 XXVII.

Optegnelser vedrørende Befolkningsstatistiken i ældre Tid.

2.

Fra Lyngby Sogn, Kbhvn.s Amt, i 17. og 18. Aarh.

Havde man Kirkebøgerne for hele Landet i Behold, og vare de alle førte med Nøjagtighed, vilde man, om end ikke uden Møje, deraf kunne samle paalidelige Oplysninger om Befolkningsforholdene i ældre Tid. Men da Forudsætningen svigter, vil man kun tilnærmelsesvis kunne skaffe sig paalidelig Oplysning om Befolkningens Størrelse og Fordeling Landet over. Men for enkelte Sogne lader det sig dog gjøre fra den Tid af, da Kirkebøger overhovedet kom i almindelig Brug (ved Midten af det 17de Aarhundrede), om der end næsten altid af en eller anden Grund vil findes Huller i det statistiske Materiale.

Ved i sin Tid at gennemgaa den nu til Provinsarkivet i Kjøbenhavn afleverede ældste Kirkebog fra Lyngby Sogn har jeg gjort følgende Optegnelser.

	Døbte i Lyngby Kirke	Begravede	Ægteviiede
1641: 28	Børn: 23 ægte, 5 uægte	37	5
1642: 37	— 31 — 6 —	24	6
1643: 37	— 32 — 5 —	27	8
1644: 29	— 26 — 5 —	25	6
1645: 33	— 29 — 4 —	93	29
1646 ¹⁾ ?		?	8
1647: 53	— 41 — 12 —	25	?

---

¹⁾ Et Blad mangler (24 fødte anføres, men der har været mange flere).

Døbte i Lyngby Kirke					Begravede	Ægteviede
1648:	39	Børn:	32 ægte,	7 uægte	17	3
1649:	47	—	40 —	7 —	27	8
1650:	25	—	25 —	„ —	51	6
1651:	29	—	19 —	3 —	21	7
1652:	42	—	40 —	2 —	76	10
1653:	36	—	29 —	7 —	55	8
1654:	38	—	32 —	5 —	277	18
1655:	39	—	35 —	4 —	27	17
1656:	33	—	26 —	7 —	33	17
1657:	41	—	36 —	5 —	54	8
1658:	39	—	36 —	3 —	48	5
1659:	32	—	24 —	8 —	161	8
1660:	37	—	29 —	8 —	23	10
1661:	36	—	29 —	7 —	34	4
1662:	27	—	24 —	3 —	24	4
1663:	30	—	27 —	3 —	13	7
1664:	39	—	33 —	6 —	22	12
1665:	50	—	42 —	8 —	23	9
1666:	33	—	29 —	4 —	33	9
1667:	36	—	30 —	6 —	44	9
1668:	35	—	30 —	5 —	33	10
1669:	50	—	43 —	7 —	54	12
1670:	51	—	45 —	6 —	43	8
1671:	34	—	27 —	7 —	39	14
1672:	35	—	24 —	11 —	33	11
1673:	37	—	36 —	1 —	24	9
1674:	30	—	26 —	4 —	25	10
1675:	39	—	32 —	7 —	46	13
1676:	33	—	30 —	3 —	71	4
1677:	32	—	30 —	2 —	65	5
1678:	41	—	33 —	8 —	43	9
1679:	25	—	21 —	4 —	81	10
1680:	39	—	37 —	2 —	51	8
1681:	33	—	28 —	5 —	25	4
1682:	27	—	26 —	1 —	63	14
1683:	36	—	32 —	4 —	33	9
1684:	29	—	24 —	5 —	52	8

Døbte i Lyngby Kirke				Begravede	Ægteviede
1685:	23	Børn: 21	ægte, 2 uægte	51	12
1686:	30	— 24	— 6 —	15	13
1687:	44	— 36	— 8 —	23	8
1688:	35	— 29	— 6 —	20	4
1689:	42	— 36	— 6 —	47	11
1690:	30	— 26	— 4 —	50	14
1691:	30	— 28	— 2 —	72	10
(Fra en Del følgende Aar er Kirkebogens Førelse utilfredsstillende).					
1710:	27	Børn: 26	ægte, 1 uægte	64	4
1711:	38	— 34	— 4 —	122	11
1712:	30	— 27	— 3 —	21	18
1713:	38	— 35	— 3 —	33	14
1714:	28	— 26	— 2 —	34	12
1715:	38	— 36	— 2 —	18	11
1716:	33	— 31	— 2 —	44	12
1717:	41	— 38	— 3 —	36	11
1718:	37	— 31	— 6 —	33	18
1719:	31	— 26	— 5 —	63	16
(atter utilfredsstillende Optegnelser for en Række Aar).					
1776:	60	Børn: 58	ægte, 2 uægte	75	22
1777:	65	— 63	— 2 —	57	18
1778:	79	— 74	— 5 —	55	26
1779:	59	— 58	— 1 —	56	22
1780:	81	— 79	— 2 —	43	13
1781:	64	— 63	— 1 —	56	25
1782:	64	— 60	— 4 —	89	15
1783:	53	—	?	56	27
1784:	64	— 62	— 2 —	64	12
1785:	58	— 57	— 1 —	83	15
1786:	47	— 44	— 3 —	100	15
1787:	56	— 54	— 2 —	65	15
1788:	47	— 46	— 1 —	48	22
1789:	59	— 56	— 3 —	54	10
1790:	58	—	?	46	15
1791:	46	—	?	56	11
1792:	64	— 62	— 2 —	73	17
1793:	60	— 59	— 1 —	43	17

	Døbte i Lyngby Kirke					Begravede	Ægteviede	
1794:	55	Børn:	49	ægte,	6	uægte	56	18
1795:	75	—	72	—	3	—	71	17
1796:	64	—	62	—	2	—	59	20
1797:	61	—	58	—	3	—	62	14
1798:	70	—					72	26
1799:	70	—	64	—	6	—	61	15
1800:	61	—	57	—	4	—	83	19
1801:	61	—	59	—	2	—	62	11
1802:	64	—	62	—	2	—	48	17
1803:	80	—	80	—	„	—	39	22
1804:	67	—	67	—	„	—	76	22
1805:	83	—	79	—	4	—	75	17

Tager man de første 25 Aar (1641—66), fra hvilke Optegnelser haves, saa er i disse døbt (født) 909 Børn, begravet 1250 Mennesker og ægteviet 232 Par. Dødsfaldene vare altsaa betydelig hyppigere end Fødslerne. Hertil bidrog særlig enkelte svære Epidemier og da navnlig Pesten 1654. I dette Aar begravedes 277 Personer. Regner man — hvad Fødslernes Antal lader formode — at Sognet den Gang har haft 11—1200 Indbyggere, saa er i dette Aar henved hvert 5te Menneske bortrevet ved Døden. I Kjøbenhavn døde samme Aar 9000 Mennesker, og da Hovedstaden den Gang sikkert næppe har har 50000 Indbyggere, er Dødsprocenten her omtrent den samme. — 1659 var Dødeligheden ogsaa meget stor i Lyngby Sogn; dertil bidrog al den Elendighed, som Krigen (Kjøbenhavns Belejring) medførte, særlig da mange Beboere fra det frygtelig medtagne Brønshøj Sogn i deres Nød søgte hen til andre Sogne og, som det synes, særlig til Lyngby. — Naar Vielsernes Tal i Aaret 1645 var omtrent 4 Gange saa stort som i de omgivende Aar, er Grunden rimeligvis den, at da Krigen i dette Aar var afsluttet ved Freden i Brømsebro, er en Del Soldater, der havde været i Felten, vendt hjem og er indtraadt i Ægteskab. Til det forholdsvis store Antal viede kan ogsaa have bidraget, at en Del Beboere

af det til Sverig afstaaede Halland have (som Kirkebogen for Lyngby viser) søgt over til Sjælland for at finde sig et nyt Hjem, og da vel særlig yngre Folk. Naar Fødslernes Antal i de to følgende Aar var ualmindelig stort, var dette sikkert en Følge af de mange i Aaret 1645 indgaaede Ægteskaber. — For øvrigt vise Optegnelserne, at Befolkningen i Tidsrummet 1641—1719 snarere er gaaet tilbage end fremad, hvortil bl. a. Nedlæggelsen af Byen Stokkerup (paa Dyrehavssletten) i Christian V's Tid har bidraget. Først længere hen i det 18. Aarhundrede viser der sig en større Tilvæxt, der fortsattes i det 19. Aarh., navnlig henimod Slutningen af samme. — At den Pestepidemi, der 1711 bortrev saa mangfoldige Mennesker i Helsingør og Kjøbenhavn, ogsaa har hjemsøgt Lyngby, fremgaar af Tallet paa de i dette Aar bortdøde. — Naar de uægtefødte Børns Antal 1672 var uforholdsmæssigt stort, var Grunden sikkert den, at der ved denne Tid var stærk Indkvartering af Soldater i Sognet og Egnen deromkring.

De kendte Folketællingsresultater for Lyngby Sogn ere følgende:

1801: 1984	1860: 3977
1834: 2710	1880: 4822
1840: 3035	1890: 5395
1845: 3623	$\frac{1}{2}$ 1901: 7792

Siden har Stigningen vedvaret. I Aaret 1904 fødtes 247 Børn (deraf 21 uægte), døde 114 Personer og ægteviedes 64 Par. Fødslernes Tal var altsaa omtrent 9 Gange større, end det var 1641, men Dødsfaldenes kun 3 Gange større, og det uagtet der f. T. paa Grund af et i den nyeste Tid anlagt Amtssygehus ved Lyngby her dø ikke faa Personer, der ikke have deres Hjem i Sognet.

RETTELSER OG TILLÆG.

Kirkehist. Saml. 4. R. I.

S. 737, Lin. 1 f. o. Hie, læs: Hic.

- 737, Lin. 3 f. o. Joh. Henrico et Anonymo, læs: Joh. Henrica et Anonyma.

Kirkehist. Saml. 4. R. II.

S. 597, Lin. 13 f. o. Ludvig, læs: Laurids.

Kirkehist. Saml. 4. R. V.

S. 536, Lin. f. o. 27. Decb., læs: 29. Decb.

Kirkehist. Saml. 4. R. VI.

S. 629. Den her omhandlede Sag vedrørende Præsterne i Fangel oplyses nærmere i Biskop Hans Michelsens Dagbog, Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VII, 36. 38—41.

Kirkehist. Saml. 5. R. I.

S. 237. M. Morten Reenberg's tvende Breve, indeholdende Forholdsregler for dem, som rejse udenlands, findes trykte i Maanedsskriftet »Iris«, udg. af S. Poulsen, Sept. 1794, S. 225—55. Meddelelsen er N. H. Sevel Bloch. (Pastor A. Jantzen).

- 490, Lin. 18 f. n. Den her bemærkede Besønderlighed, at Forfatteren af den gamle Valfartsberetning nemlig paa en Gang springer fra Palæstina til Cypern, maa forklares derved, at et Blad er udfaldet af Manuskriptet (ligesom S. 485). De følgende Lokaliteter findes da ogsaa paa Cypern, der fra Middelalderen var bekendt ved sin S. Jørgens-Dyrkelse, ligesom i Oldtiden ved sine mange Apollo-Templer. Befar maa være Baffa (det gamle Paphos, Normannernes Bastaborg). Besarra er Pezaro. (Prof. D. Simonsen).

- 491. Not. 16. Spørgsmaalstegnet udgaar. Jvf. Tobler, Jerusalem II, 275.

- S. 698. Not. 1. Da Viti & Modesti Dag (15. Juni) i Aaret 1494 faldt paa en Søndag, er Rejsen maaske foretaget i dette Aar. Imidlertid kunde det bemærkes, at den Notits (S. 706) om, at »Sultanen var slagen«, synes at vise hen til 1493, da Bajesid II i dette Aar blev slaaget i Syrien af Sultan Kaitbai.
- 699, Not. 3 udslettes, da Sesant vistnok er = Zante.
  - 701, Lin. 5—6 f. o. Efter Sagnet skal *Κήφενς* have grundlagt Jaffa. I Tiden synes *Κήφενς* forvexlet med *Κηφᾶς* (Petrus) og deraf Sagnet opstaaet om St. Peders Sten i Nærheden af Jaffa (Prof. Simonsen har henledet Opmærksomheden paa denne ret sandsynlige Formodning, der er fremsat hos Conrady, Rheinische Palästina-Pilgerschriften, S. 115²⁰²).
  - 701, Lin. 4 f. n. Wses maa være en Fejlskrift for Proces (Procession, sml. S. 704, Lin. 6 f. o.).
  - 702, Lin. 12 f. n. Wandbrødre maa sikkert være Observantsbrødre (o: Franciskanere).
  - 703, Lin. 1 flg. Centurion(er) formodes at være = Christiani de cinctura = Thomaskristne. Ligesom »Gargeraner« maa være = Georgianer. »Genner« er maaske = Aboriginer (fra Indien). (Prof. D. Simonsen).

Kirkehist. Saml. 5. R. II.

- S. 83, Lin. 4 f. o. vel, læs: vil.
- 173. Noi. 1, Haslund og Rulsker, læs: Hasle og Rulsker.
  - 192, Lin. 17 f. n. Kirichspielen, læs: Kirchspielen.
  - 298, Lin. 3 f. n. Bastlan, læs: Bastian.
  - 354, Lin. 5 f. n. Oro, læs: Ord.
  - 779. Af et i Sthys Theol. Tidsskrift III, 612 f. aftrykt Brev (dat. Præstø 23. Maj 1821) fra N. F. S. Grundtvig til daværende Student G. P. Brammer ses, at sidstnævnte har forhandlet med Grundtvig om den af ham indsendte Sang til Luthers Minde, og at Gr. trøster ham, i Anledning af at han ikke har vundet Prisen.

Navne- og Sagregister.¹⁾

- Absolution**, s. Skriftemaal.
Agerbech, Andr.. Pr. p. Bornholm. 168. 170-1.
Agerbechianere p. Bornholm. 165.
Ahlefeldt, H. H., dsk. Ges. i London. 759-62.
Alanus, Hans Jensen (Professor). 401.
Alfsen, Peder (Dr. jur. & med.). 403.
Allmers, Heinr., Herrnhuter. 733. 735.
Almueskolevæsen. 182. 414. (s. Kjøbenhavn).
Anchersen, Ancher, Stiftsfys. i Ribe. 91. — Joh. Joachim, Højesteretsadv. 105. 755 — Matthias, Bisk. i Ribe. 85-7. 89. 91. 755.
Andersen, Emmeke, Pr. i Kjøge. 203. — Jakob, Pr. p. S. Thomas. 301. — Jens (Beldenak), Bisk. i Odense. 218. — Klavs, Prior i Dalum. 227.
Anna, Dron. af England. 747 ff.
Anna Sophia, Fred. IV's Dron. 414-6.
Arboe, Johan, Herrnhuter. 572-3. — Povl Povlsen, Kap. i Aaker, s. Pr. i Hasle. 173-4.
Aslaksen, Kort, (Professor). 401.
Assens. 379-80. 607-8. Skole. 309.
Assens, Rasm., (Pr. i Snoldelev). 402.
- Bagger**, Hans, Biskop. 759. 762.
Bahnsen, Georg, Fred., herrnhut. Bisk. 584-5.
Balle, N. E., Biskop. 177. 184.
Barnekov, Christian. 401. — Frederik og Morten. 400.
Barsebæk, Frederik, Ridder. 213.
Bartholin, Caspar. 402. — Caspar. 404. — Hans, theol. Prof. 62-3. — Thomas, Etatsrd. 486, 488. 511. 533.
Basel, Univ. 400-5.
Battus, Antonius. 401.
Beck, Johs. og Lave. 404.
Beck, Hs. Chrff. From., Pr. i Ulse. 600-1.
Below, Jørgen. 402. — Sophie. 366.
Bendtzén, Joh., isl. Kjøbmd. 729. 731. 733-5. 737.
Bentzon, Niels. 403.
Benzon, Johs. og Peder. 404.
Berg, Chr. Fred., Missionær. 581-2.
Bergen i Norge. 7-8. 402. — Skole. 206. 486.
Bergendal, Jens J., Pr. i Fredericia. 75.
Berildsen, Hans. 608. — Niels, Væbner. 608. — Peder. 608.
Bering, Peder, Pr. i Hjarup. 73.
Bernhoft, Anders. 366.

¹⁾ Af Listen over Skibspræster S. 131—43 ere kun nogle af de vigtigste optagne i dette Register. Det samme gjælder i endnu højere Grad Listen over Præster Nørrejylland, S. 544—60.

- Bezold, Forst. f. Herrnhuterkolonien Pilgeruh. 615.
- Bidstrup, Hans, Degn i V. Mariæ. 162-5. 171.
- Bille, Anders t. Søholm. 419. 435. 437. — Anders. 402. — Eske. 434-7. — Karen. 367. — Ove, Biskop. 660 — Sten. 401. — Torben, Ærkebiskop. 433-4. 438.
- Bircherød, Dorothea, g. m. H. Gerner. 157-9. — Hans, Pr. i Faaberg. 60. Jakob, Landsdommer. 94. — Jens, Pr. i Gladsaxe, s. Bisk. i Christiansand. 60. 700. — Jens, Bisk. i Aalborg. 93-4.
- Birgittinerklostere. 786.
- Birkerød. 144.
- Bjelke, Henrik og Ove. 403.
- Bjergby og Mygdal. 134. 546.
- Bjug, Oluf, Pr. i Helsingborg. 439. 447.
- Bjørn, Jakob og Trujd. 400.
- Blentorp, And, Madsen, Pr. 130-1.
- Bluhme, J. B., Hofpræd. 320-9.
- Boitin, Herman, lybsk Hovedsmand p. Bornholm. 452-4.
- Borgsmed, Peder (Ryanus). 287.
- Bornholm. 50 ff. 161-84. 452-4.
- Bosen, Niels, Prior i Faaborg. s. Pr. i Diernisse. 214-5. — Peder, Pr. i Thisted. 227.
- Bosjø Kloster. 438. 647.
- Boye, Fred.. Kap. v. Trin. K. i Kbh. 407.
- Brahe, Erik. 402. — Jens. 401. — Tyge. 400.
- Brammer, G. P., Biskop. 779—80. 797.
- Brandt, Hans Chr., Pr. p. S. Thomas. 310-1.
- Bredstrup i Elbo Hrd. 407. 556.
- Brendekilde og Bellinge. 605-7.
- Briant, Jonathan, Herrnhuter. 170. 178-81. 623.
- Brinck, Iver, Pr. i London, s. i Kbh. 370-1. 755-6. 762-3.
- Brinck-Seidelin, H. D. t. Frederikslund. 778.
- Bringstrup og Sigersted. 142.
- Brochmand, Hans, Bisk. i Aarhus. 369. — Rasmus Hansen, Prof. 368-9.
- Brock, Jens Christensen, Separatist. 597.
- Broholm, Henrik, Skoleholder i Vraa, s. Klokker i Ringkjøbing. 80-1. 86.
- Brorson, Broder, Pr. i Randrup. 595. — Broder, Bisk. i Aalb. 336. — Hans Adolf, Bisk. i Ribe. 358. 590-2. 595. 620-1. 626. 774.
- Brun, Bartholomæus Pedersen, Skibspr. s. i Bringstrup. 142. — Oluf, Skibspr. 139.
- Brunsmann, Joh., Pr. v. Vartov. 366. 370.
- Brylle i Odense Hrd. 595-6. 605-7.
- Bryske Gert og Trujd. 401.
- Brøndsted, Chr., Pr. i Horsens. 114. — Pet. Oluf, Prof. 113.
- Brønshøj. 794.
- Buch, Niels Vogt, Pr. i Lyderslev. 598-9.
- Bugenhagen, Joh. 442-4.
- Buxen, Laurits, Skibspr. 142.
- Bärens, J. H., Etatsrd., Fattigdir. 117-9.
- Böhme, Ant. Wilh., Hofpræd. 756-7. 766.
- Bølle, Ejler Madsen, Bisk. i Aarhus. 652.
- Børringe Kloster. 484.
- Børup, Morten, Dr. 659.
- Bøtker, Herman, Pr. i Haarby. 72.
- Charisius, Peder Jonassen. 404.
- Chorne, Andreas, Pr. p. S. Thomas. 304-6.
- Christensen, Anders, Dr. med., Prof. 400. — Eskild, Dr. med. 400 — Tyge, Pr. i Ystad. 447.
- Christian II, 214. — III. 443-5. 464-6. 587-90. — IV, 200-1. — V. 746. 763. — VI, 59. 63. 86. 320-31. 485. 511-2. 527-32. 543. 698-9.
- Christiania. 322-3.

- Christiansfeld. 180. 183. 336. 361-2. 583-5. 610. 623-4.
- Chrysostomus, Oluf, Prof. 424. 427-8. 431. 439.
- Clausen, Niels, Bisk. i Aarhus. 652. 655.
- Clemensen, Erik, Dr. 403.
- Coldingenses. 204-5. 401.
- Conradi, Gen.-Superint. 614-5.
- Corvinus (Ravn), Vilh. 402.
- Crøger, Michael, Herrnhuter. 170-7. 179.
- Dalby eg Tureby. 601.
- Dalby, Chrff. Hansen. 401.
- Dalum. 505-7. Kloster. 227.
- Dannemarre, Laal. 184.
- Dansk Sprog (Ordbøger). 61. 63-4. 100-2.
- Dansk-norsk Mhd. i London. 758-64.
- Dauw, F. J. V., Pr. p. Anholt. 97-8. 104.
- Diernisse v. Faaborg. 215.
- Dietrichs, Philip Adam, Pr. p. S. Thomas, s. i Ønslev. 313-4.
- Digsmed, Jesper, Pr. i Halmstad. 447.
- Ditlefsen, Peder, Pr. v. Trondhjem. 366.
- Dohna, Greve, preus. Minister. 113.
- Dorph, N., Bisk. i Christiania. 322-3.
- Dorscheus, Joh., Feltprovst. 762-3.
- Dreslette i Fyn. 361-2. 576.
- Dresselberg, Peder. 401.
- Drøge, Joh., Raadmd. i Kbh. 755.
- Dyke, Daniel, eng. Forf. 334. 340. 363-71.
- Daa, Klavs. 401
- Daaben. 187-8. 478. 483.
- Æberhard, Nic. Henr., Herrnhuter. 359.
- Egtved, Ped. Sørensen, Rektor (Hører?) i Kolding. 204.
- Eilertz, Jens, Pr. i Norge. 585 — Joh. Christoffer, Pr. i Ringkjøbing. 585.
- Emiksen, Anders. 214.
- Engelsk theol. Litteratur. 363-71.
- Eobanus, Helgen. 185-6.
- Eriksen, Chr., Pr. i Viborg. 84 — Jesper, Pr. i Ulse. 600. — Niels, Skibspr., s. i Mejrup. 141.
- Esrom Kloster. 644.
- Estvad og Rønbjerg. 99. 557.
- Ewald, Enev., Pr. v. Waisenhuset. 191. 343. — Joachim, Pr. i Hvidding. 622.
- Faber, Nic., Bisk. i Odense. 187-90.
- Falster, Chr., Rekt. i Ribe. 57. 59-61. 64-6. 94-5. 529-30.
- Fangel ved Odense. 796.
- Fattigforsørgelse. 483-4.
- Feiermann, Urban Gottlieb, Pr. i Hedensted. 115-6.
- Feiff, Daniel, Pr. i Øjestad. 700-17.
- Feld, Hans Michael, Stud. 779. — Laur. Svindt, Pr. i Thyregod. 341. 783. — Michael, Pr. i Navtrup. 783. — Michael, Kap. i Nykjøb. M., s. Pr. i Vammen. 341.
- Fenrich, David, Pr. p. S. Thomas. 303-4.
- Fincke, Thomas, Dr. med. 401.
- Fischer, Chr., Pr. p. S. Thomas. 307-9.
- Fjenneslevlille K. 236.
- Flensborg, Pet. Hansen, Klokkestøber. 226-8.
- Fodby v. Næstved. 234.
- Fog, Laur. Jørg., Pr. i Ribe. 352.
- Fos, Niels Desid., Pr. i Dalby. 601-3.
- Foss, Matth., Bisk. i Aalborg. 746.
- Franciskanerordenen. 372 ff. 797.
- Frandsen, Peder, Lægpræd. 610.
- Franeker Univ. 204.
- Frauen, Joh., kgl. Konfess. 486. 488.
- Fredericia. 75. — Skole. 691. 694.
- Frederik I. 15. 208. — II. 129 ff. — III 144. 154 156-7. 160. — IV. 57-8. 318-9. 412-4. — V. 757-8. — VI. 408-12.
- Frederiksborg Slotsk. 203. Skole. 690
- Friderichsen, Joh., Rekt. i Rosk. 404.
- Friede, Ped. Bert., Pr. i Lejrskov. 72.

- Friis, Kjøbmd. i Horsens. 610. — Grothaus, Theodor Vilh., Dr. med. 98.
 Jakob, Herrnhuter. 342-52. 569. Grubbe, Anne. 82. — Korftz. 400.
 From, Jørgen, Prof. 403. — Thomas, — Sivert 401.
 Pr. i Klemensker. 162. 168. Grundtvig, N. F. S. 5. 109-10. 407-12.
 Frølund, And., Prof. 62. 65. 610. 782-5. 797.
 Fuiren, Henrik. 404. — Jørgen. 402. Grønland. 139. 141-2. 183. 359. 414.
 — Thomas. 404. 567.
 Færøerne. 92. Grønnebæk, Søren, Skibspr. 134.
 Faaberg i Norge. 60. Gyldenstjerne, Ejler og Henrik. 403.
 Faaborg. 200-2. 209-20. 779. — S. Ni- — Knud, Bisk. i Odense. 189. —
 colai K. 214. — Helligaands K. 213 Knud. 403. — Laxmand. 402. —
 -20. 398. Mogens. 434.
- Gad, Heino Gerh., Pr. i Everdrup. 107. Haderslev. 7. 17 ff. 201. 427.
 Gagge, Henning. 453. — Peder. 452. Hagen, Hans Henr., Separatist. 345. 352.
 Galt, Ebbe And. 401. — Peder. 402. Halle, Univ. 332. 345. 611. 751-2. 756.
 Gamtofte. 608. 779. Halmstad. 447.
 Gelstrup, Peder, Prof. 367. Handrup, V. B., Herrnhuter. 346. 567.
 General-Kirkeinspekt. Koll. 88-9. 322 Hansen, Gert, Herrnhuter. 72. 322.
 -31. 755. 612-3. 742. — Mads, Pr. i Horne.
 Gerner, Henrik, Pr i Birkerød, s. Bisk. 131. 133. — Matthias, Kap. i Kjøge.
 i Viborg. 144-60. — Thomas Tho- 203. — Thomas fra Bergen. 402.
 mesen, Renteskriver. 156. — Thomas, Salmedigt. 590 ff. 773-4.
 Gersdorff, Fr. dansk Ges. i London. Hanstholm. 333.
 749. Harboe, Kirsten, f. Fuiren, t. Støv-
 Ginnerup v. Grenaa. 185-6. ringgd. 90. — Ludvig, Bisk. 162 ff. 733.
 Gislunge v. Holbæk. 234. Hardenberg, Jakob. 214.
 Givskud v. Vejle. 222-3. 558. Harrislev, Aarh. St. 344-5. 554.
 Gjelsted og Rørup. 137. Hasebard, Jakob. 401.
 Gjelstrup, Johs. Pr. i Rø, s. i Skjer- Haslund og Ølst. 355. 551.
 bæk. 180. 182. (s. Gelstrup) Hassager, Carl, Pr. 779.
 Gjentofte. 140. Hatting. 107. 552.
 Gjøe, Falk. 403. Hauge, Hans Nielsen, Lægpræd. 609-10.
 Gladsaxe. 60. Haven, Jens, Missionær. 347. 579.
 Gram, Hans, Prof. 61-2. 85. 94. 486. Hedensted og St. Dalby. 106-28. 552.
 488. 511. 529-30. 533. 542. 661. Hegeiund, Mads, Pr. i Vorning. 50.
 691-2. 769-73. — Laurids, Subrekt, Helgesen, Povl, Lektor. 238. 241. 274
 i Ribe 66. — Niels, Pr. 62. -5. 418-9. 430,
 Grasmann, Andreas, Herrnhuter. 192. Hellested, Stevns Hrd. 184.
 346. 616-21. Helligaandshuse. 210 ff.
 Grave, Erik, Bisk. i Aarhus. 746. Helsingborg. 439. 447. 597.
 Gregersen, Enev., Skibspr. s. i Ulle- Helsingør. 75. 142. 417-8. 644. — Skole
 rup og Vejlbj. 137. — Mogens, 690. 693.
 Pr. i Skjern. 556. Hemmyngsdyng, Hans, Pr. i Halmsted.
 Griffenfeld, Peder. 745-6. 447.

- Hempel, S., Insp. v. Hosp. 779.
- Herbst, Vald. Chr., Pr. i Kongsted. 598.
- Herlufsholm. 208. 234. 380. 690.
- Herrnhutere. 161-84. 190-8. 330. 332-62. 561-86. 611-24. 729-42.
- Hersleb, Peder, Biskop. 83. 323. 512. 543. 661-99. — Svend Brochm., Prof. 110.
- Hjallese (Dalum) Sogn. 605-7.
- Hjardemaal. 224. 340. 546.
- Hjorth, M. L., Provst p. Bornholm.. 165. 168. 177.
- Hofman, Jens Frederiksen, Pr. p. S. Thomas. 300-1. — Niels. 105. — Søren Nielsen. 404.
- Hojer, Andr., Prof. 88-9. 512-31. 533. 625. 699.
- Holberg, Ludv. 93. 99. 101.
- Holck, Ejler og Henrik. 403.
- Hollandsk Mnhd. i Kbh. og Ny Amager. 56. — p. S. Thomas. 308.
- Holm, J. V., Pr. i Hedensled, s. i Fravde. 106. 115.
- Holme Kloster. 236. 377.
- Holst, Mads, Borgm. i Faaborg. 201.
- Holstebro. 226. 560.
- Holstein, J. L., Geh.-Raad. 323-31. 512. 527-8. 531-2. 543. 698. 734.
- v. Holten, Melchior, Viceguvernør. 307.
- Hopner, Joh. 404.
- Horrebow, Peder, Prof. 100, 530. — Thomas, Pr. i V. Tørslev. 407.
- Horsens. 114. 553. — Graabrødre Kl. og K. 374-8. 388-92. — Skole. 694.
- Hospitalsordener 210 ff.
- Hundevad, Jens Sørensen, Rekt. i Kolding. 204.
- Hundstrup i Thy. 225. 341. 546.
- Hurup i Thy. 116. 119-20. 593.
- Hvas, Mads Mortensen, Pr. i Vorning. 551. — Thøger Mortensen, Pr. i Viborg. 550.
- Hvid, Christen, Skibspr., s. i Gjelsted. 137 — Christen Nielsen, Pr. i Skelund. 549. — Jens Christensen, Pr. i Borris. 556.
- Hvitfeldt, Jakob. 400.
- Hygom, Jak. Ped., Pr. i Hygum. 591-2. — Jens Jak., Pr. i Randrup 595. — Peder Jakobsen, Pr. i Hygum. 591. — Ped. Jak., Pr. ss, s. Biskop i Aarhus. 592.
- Høeg, Jakob, Stygge og Tage. 404.
- Høeg, Peder, Pr. i Estvad. 99.
- Højby i Fyn. 199 f.
- Ild, Samuel Jensen, Pr. i Udby. 367-8. Island. 92-3. 729-42.
- Iversen, Peder, Kan. i Lund. 439. 462. — Peder, Dr. med. i Viborg. 401.
- Jacobseu, Andreas, Pr. i Galten. 191. — Christian, Herrnhuter. 359-60. 576-7. — Jacob, Pr. i Dreslette. 576. — Jens, herrnhut. Emissær. 584. — John Christian, herrnhut. Prof. 583-4. — Oluf, Læge i Odense. 403.
- Jensen, Hans, Skibspr., s. i Ørsted. 139. — Just, Herrnhuter. 578-80. — Jørgen, Pr. i S. Hans Kl. i Odense. 199 f.
- Jespersen, Henrik, Pr. i Tømmerby. 336. 341.
- Jetsmark, J., Redaktør. 778.
- Juel, Ove. 404.
- Juel, Kjeld, Bisk. i Viborg. 717-28. — Knud Thomsen, Hører i Trondhjem. 760-2.
- Juul, Henrik, t. Lindebjerg. 203.
- Juul, Jens Pedersen, Kap. i Kbh., s. Pr. i Bredstrup. 407.
- Jørgen (Georg), Prins. 744-68.
- Jørgensen, Mikkell, Borger i Faaborg. 200-1.
- Kall, Abr., Prof. 108-9.
- Karmeliterordenen. 418-21.

- Kastrup, Jørgen, Pr. i Stepping. 346. 611-24.
 Katekisation. 667.
 Katekismus, Luthers. 189. 441. 454. 512.
 Kirkebygning, dansk, 215-7. 230. 372-99.
 Kirkebøger 791.
 Kirkehaandbøger. 437. 442.
 Kirkeklokker. 220-8. 595-6.
 Kirkeordinansen. 439. 467. 481. 701. 703.
 Kirkeskikke. 700-28.
 Kirketugt. 711-7.
 Kjeldsmed, Oluf Christensen, Pr. i Viborg. 403.
 Kjer, Jakob, Pr. i Løsning, s. i Skorup. 114.
 Kjert, Henning, t. Ullerup. 227.
 Kjær (Paludanus), Hans Hansen, Rekt. i Kolding, s. Pr. i Ringkjøbing. 204. 403.
 Kjøbenhavn. 109. 117-8. 428. 794. Frue K. 91. 129. 131. 644. Nicolai K. 91. 142. 255. 262. 365. 612. Holmens K. 56. 763. Helligaands K. 258. 398. Trinitatis K. 56. 405. Slotskirken. 202. Petri K. 755. S. Johannes K. 106. Vartov K. 776-82. Waisenhus. 191. 343. 407. 774. Universitet. 58-63. 66. 74. 92-7. 416. 485. 688-9. Borchs Koll. 59-60. Valkendorfs Koll. 109-11. 777. 779. Regensen. 342. Vor Frue Skole. 116. 203. Almueskoler. 117-9. 163. 777. Helliggjæsthus Hosp. 129. 140.
 Kjøge. 203. 373. 584. Skole 690-1.
 Kjøng i Fyn. 604-7.
 Klemensker p. Bornholm. 162 ff. 166 ff. 171 ff.
 Klim, Thorup og Vust. 192-4. 336-7. 345. 545. 578.
 Kock, Jørgen, Borgm. i Malmø. 430. 432. 434. 436. 484.
 Koefoed, Jørgen, Pr. i Klemensker. 162-83.
 Kolding, Antonius Hansen, Hører i Kolding. 205. (s. Coldingenses).
 Kolding. 71. 592-3. Skole 66-71. 73. 89-91. 204-5. 612. 691. 694.
 Kollerup K. i Tørrild Hrd. 223. 559.
 Kongsted i Faxe Hrd. 598.
 Korsør. 743.
 Korte, Jonas, Bogh. i Altona. 82. 95. 99.
 Korup og Ubberud. 605-7.
 Krabbe, Tyge, Rigens Marsk. 432-3.
 Kraft, Jens (Prof. i Sorø). 405.
 Krag, Otte. 403.
 Krag, Anders, Dr. med. 401.
 Krarup, James P., Pr. i Veirum. 783.
 Kregome og Vinderød. 774-6.
 Krogstrup, Slægten. 191. — Herlöv Frederik, Pr. i Haslund. 191-2. — Otto Chr., Kap. i Klim, Herrnhuter. 190-8. 336. 341. 345. 352. 569. 578.
 Kronborg. 144.
 Krummedige, Erik. 199.
 Krumstrup, Klavs, Væbner 213.
 Kruse, Jørgen, Otto og Tyge Enevoldsen. 403.
 Kruse, Mandr. Ped., Pr. i Højelse 778-9.
 Kvislemark. 224.
 Køpke, Joh. Pet., Pr. i Mern. 779.
 Kønechen, Jesper Baltzersen, relig. Sværmer. 767.
 Landemode, s. Synodalia.
 Landskrone. 439. 447-8.
 Langballe, Thomas, Missionær. 582.
 Lange, Jens Iversen, Bisk. i Aarhus. 652.
 Langebek, Jakob. 100-1. 105. 229.
 Langgaard, And., Pr. i Klim, s. i Amerika. 192. 333-40. 353. 571. 578.
 Lasson, Peder. 404.
 Laurberg, Hans Hatting, Pr. i Hedensted. 106-16. — Johan Jakob, Pr. i Bredsten. 108. — Peter, Pr. i Kjøge. 107.
 Laurentsen, Peder, Lektor. 270. 273. 427-8. 439. 451.

- Lauritsen, Hans, Pr. i S. Hans Kl. i Odense. 199 f. — Jørgen, Pr. i Dalby. 602.
- Laursen, Peder, Lægpræd. 610.
- Laverentzen, Joh., Dir. f. d. kgl. Bogtrykkeri. 366-7.
- Leeh, Laur., Pr. i Kolding. 73.
- Lehn, Kammerherre t. Hvidkilde. 108.
- Lejrskov og Jordrup. 72-105. 556.
- Lemvig, Chr., kgl. Konfess. 59.
- Leth, Chr. Langemach, Pr. v. Trin. K. i Kbh. 405-7. 529. — Hans, Hofpræd. 202. 746. — Jens Høyer, Pr. i Skive. 782-5.
- Ligprædiken. 177.
- Lilleheddinge. 599.
- Lintrup, Søren, Prof., Biskop. 58-9. 61-2. 104. 412-6. — Søren, Herrnhuter. 613. 742.
- Ljung, Anders Jensen, Pr. i Landskrone, s. i Malmø. 439. 447-8.
- Lodberg, Chr. Jensen, Bisk. i Ribe. 745-6.
- Lodehat, Peder Jensen, Biskop. 650-2.
- Londemann, Joh. Gertsen, Hører i Kolding, s. Pr. i Ringive. 73.
- Loynschar, Morten, Kjøbm. i London. 758-62.
- Lucas, Toldkasserer i Rønne. 183.
- Ludolph, Heinr. Wilh. 749-51. 754. 757. 767-8.
- Luja, Laur., Prof. i Odense. 81.
- Lund. Ærkesæde. 636-43. — Domkirke. 379. 439. 466. Stift. 373. 438-84. Kapitel. 431-2. 438-41. 448-51. 461.
- Lund, Bjørn, Pr. i Hellested. 184. — Hans Jørgen, Pr. i V. Mariæ. 164. — Laurits, Kap. i Ribe. 72.
- Lunde, And. Nielsen, Rekt. i Kolding. 66.
- Lundius, Pr. i Ladelund. 622.
- Lunge, Vincens. 7-8.
- Lunzi, N. C. Greve. 112-3.
- Luther, Morten. 3 ff. 259 ff. 465. 587 -90. 776-82.
- Luxdorph, Bertel Pedersen. 404.
- Lyderslev og Frøslev. 598-9.
- Lykke Frans og Jørgen Henriksen. 402.
- Lyngby, Kongens. 791-5.
- Lætus, Rasmus, Prof. 185-6.
- Løsning og Korning. 99 f. 114. 123. 552.
- Maas, Jep, Pr. i Gamtofte. 608.
- Madsen, Hans, Pr. i Trelleborg. 484. — Mogens, Bisk. i Lund. 460. 467.
- Malmø. 6 f. 16 ff. 26 ff. 255 ff. 271 ff. 422-37. 448. 467. 484. 597. S. Peders K. 379.
- Markdanner, Casper, Lensmd. p. Koldinghus. 69.
- Masius, H. G., Hofpræd. i Kbh. 755.
- Mecke, Joh. Joach, Hofpræd. 753-6. 763.
- Meidel, Chrff., dsk. Pr. i London. 759.
- Mejrup ved Holstebro. 141. 558.
- Mission bl. Hedningene. 359. 414. 757-8.
- Mogensen, Niels, Provst p. Søndmøre. 8.
- Moldenhawer, D. G., Prof. 117.
- Moltke-Hvitfeldt, Adam Gottlob. 111. — Gebhard, t. Glorup. 111-12. — Henrik. 111.
- Monrad, Ephraim, Pr. p. S. Thomas. 301-2.
- Morsing, Chr. Torkilsen, 400. — Jørgen Jensen, Pr. p. S. Thomas. 297-8.
- Mortensen, Klavs (Tøndebinder), Pr. i Malmø. 6 ff. 16 ff. 22 ff. 26 ff. 427. 448.
- Moth, Matth., Geh.-Raad. 61. 100. 203. — Povel. 404.
- Mourier, Carl Henrik. 405.
- Mule, Jens, Dr. med. 401.
- Munk, Peder Iversen. 404.
- Münnich, C. D. A., Kaptejn. 778. 780-1.
- Mynster, J. P., Biskop. 187-9.
- Münster, Niels Olaus, Pr. i Ølsted, s. i Baarse. 114.
- Møller, Jens, Kap. i Skive. 779-80. — Klavs, Pr. i Bragernæs. 322.
- Mønich, Rasmus, Pr. i Vordingborg. 597.
- Maalø, Hannibal, Pr. 779.

- Nadvere, d. hell. 450-1. 458. 710-3. i Thorslunde. 60-1. — Villum Hansen, Pr. i Viborg. 550.
- Nakskov. 691. 693.
- Nested, Nelaus Povlsen, Slotspr. i Kbh. 202. Paludanus, s. Kjær.
- Nexø, Marcus, Pr. i Vorbasse. 359. Paulli, Joh. Henr. 404.
- Niels, d. hell. 647. 656-8. Pedersen, Albert Bastian, Pr. p. S. Thomas. 298-300. — Arvid, Salmedlger. 11-2. 27. 45. 49 f. 266. 278. 452. — Berild. 608. — Christiern, Kan. i Lund. 244-5. 263-5. — Hans, Amtsforv. p. Møen. 73. — Stig, Skibspr. 138.
- Nielsen, Christen, Skibspr. 141-2. — Jep, Borgm. i Malmø. 271 f. — Peder, Prior i Faaborg. 218. — Peder, Mag. Præst. 401. — Rasmus, Skibspr., s. Pr. i Gjentofte. 140.
- Noodt, Joh. Fr., Pr. i Slesvig. 96-7. Pest (1602-3). 201. (1654). 794. (1711). 795.
- Norby, Oluf, t. Skovgaarde. 608. Pietismen. 103. 162. 318-31. 596-7. 611-2.
- Norge. 60. 91-2. 111. 130. 322-3. 366. 684.
- Nyborg. 206. Skole. 691. 193. Piper, Slægten. 205-7. — Dines, Herrnhuter. 205. 612. 729-43. — Johan Peter, Økonom ved Waisenhuset, Separatist. 205-7. 742-3.
- Nykjøbing p. Falst. Klosterkirke. 392 -5. Slot 438. Skole. 691. 693.
- Nykjøbing p. Mors. 547. Skole 335. 485.
- Nylars p. Bornh. 163-4. Pontanns, Joh. Is. 402.
- Nysted, Hans Olufsen, Pr. i Løsning. 98-9. Pontoppidan, Erik, Hofpræd. 512. 528-9.
- Næstved, S. Peders K. 234. Pors, Stig. 49. 52. 445.
- Nøddebo Kirke. 643-4. Porse, Bo Magnussen, Bisk. i Aarhus. 652.
- Nødhælperne (Helgener). 219. Poulsen, Matthias, Pr. i Harrislev. 344. 346. 352. — Nic., Bogtrykker, Herrnhuter. 361. — Poul, Pr. i Saxild 83. 95.
- Nørre-Alslev K. 631.
- Odense. 603-7. S. Knuds. K. 604-7. Præm, Thomas, Pr. i Hjardemaal. 334. 340.
- Frue K. 604-7. Graabrødre K. 395-6. Prip, Jørgen, Skibschef. 133.
- Gymnasium. 81. 205. Skole 342, 353. 691. St. Hans Kl. 199 f. Sogn. 605-7. Hospital. 215. 605-7. Bis- Præstekaldelse. 72. 131-42. 769-72.
- skopper, s. C. Rønnow, J. Andersen, Prætorius, Johs., Pr. i Christiansfeld. 623. — Lorentz, Dep. i Finansskoll. Herrnhuter. 345. 613. 731. 733.
- J. J. Sadolin, N. Faber.
- Paarup v. Odense. 605-7.
- Olafson, Jon, af Grunnavig. 92. Paaske, Jens. 403.
- Oslo. 8. (s. Christiania).
- Ostenfeldt, Peter, Pr. i Lilleheddinge, s. i Spjellerup. 599.
- Ostrup, Povl Mortensen (s. Bisk. i Lund) 402.
- Quist, Anders Iversen, Pr. i V. Tørslev. 554. — Cathrine, Legatstifter. 777-8. 781. — Lars, Traadfabr. 777. — Søren Nielsen, Pr. i Mygind. 555.
- Palladius, Niels, Bisk. i Lund, 288. 467-8. — Peder, Bisk. i Sjæl. 53. 442.
- Rafn, Ole Nic., Pr. i Hedensted, s. i Vallensbæk. 106. 116-28.
- Paludan, Jens, Rekt. i Ringsted, Pr.

- Ramus, J. F., Prof. math. 530.
 Randers. 225. 373. 554. Skole. 202. 694.
 Randrup i Lø Hrd. 591. 594-5.
 Rantzau, Chr., Baron 61. — Frants. 403. — Sivert. 401.
 Ravn, Hans Mikkelsen. 101, (s. Corvinus).
 Reedtz, Frederik. 402.
 Reenberg, Morten, Pr. i Kbh. 796.
 Reimer, Claus, Kbm. i Kbh. 755.
 Resen, Hans Povlsen, Sjæl. Bisk. 62. — Oluf Jacobsen, Pr. i Ulse. 599. 601.
 Reuss, J. F., theol. Prof. 597. 622.
 Reymer, Hans, Landsdommer p. Bornholm. 452.
 Rhuman, Wolfgang. 402.
 Ribe. 373. 456. 559. Cathrine K. 72. 358. Skole. 57-9. 65-6. Stift. 556 -60. Biskopper, s. H. Tavsens, Cbr. J. Lodberg, L. Thura, M. Anchersen.
 Riise, Carl Simonsen, Pr. p. S Thomas. 309-10.
 Ringive. 73. 558.
 Ringkjøbing. 81. 204. 555. 585.
 Ringsted, Skole. 60.
 Risbrich, Didrik Christensen, Pr. p. S. Thomas. 298.
 Rogert, Vilh., Rekt. i Nykjøb. p. M. 485.
 Rohn, A. C., Pr. v. Petri K. i Kbh. 330.
 Rosenkrantz, Axel. 404. — Fred. Chr., Statsminister. 100. — Iver, Statsminister. 320. 486. 488. 511. 542. 692. — Jørgen, Rigsraad. 484. — Mogens og Oluf. 404. — Palle. 633. — Sophie g. m. Ax. Brahe. 484.
 Rosensparre, Sten. 402.
 Roskilde. 210-1. Frue Kl. 223. 379. Graabr. Kl. 373. Duebrødre Hosp. 211. Skole. 204-5.
 Rostgaard, Conradine Sophie, g. m. Fred. v. d. Maase. 82-3. — Frederik. 61. 82.
 Rostrup, Gunde og Jørgen. 402.
 Rotfeld, Jens, Lensmd. p. Hagenskov. 608.
 Rud, Jo. og Knud. 400.
 Rør i Thy. 225. 546.
 Rø p. Bornholm. 180.
 Rømer, Inger Ottesdatter. 8.
 Rønne. 183. Skole. 452-3.
 Rønnov, Carl, Bisk. i Odense. 213.
 Raabjerg. 222. 546.
 Sadolin, Jørgen Jensen. 49. 189. 243. 251. 255. 266.
 Salmedigtning, dansk. 1-55. 207-8. 240-92. tysk. 2-6. svensk. 266-9. Davids S. 419-21.
 Samsing, Anders Pedersen, Pr. p. S. Thomas. 306-7.
 Sanderum, S. Michaels K. 226-7. 605-7.
 Sascrides, Gellius. Dr. 401.
 Satterup, Chr. V., Herrnhuter. 181-4. — Povl, Pr. i Danmark. 184.
 Saxild og Nølev. 83. 95. 552.
 Schielderup, Henning, Skolelærer i Grundfør. 781.
 Schor, Povl, Pr. i V. Mariæ. 162.
 Schulin J. S., Statsminister. 543.
 Schumacher, Klavs, Pr. i Stepping. 611-5. — Vilh. Henr., Pr. ss. 611.
 Seber, Peder, Kantor i Lunds Kap. 462.
 Sehested, Chr., dansk Ges. i Polen. 745-6.
 Selmer, Fred. Siegfr., Cand. th. 779.
 Sennels i Thy. 227. 546.
 Senning (Sinning), Niels (Bisk. i Oslo). 402.
 Separatisme. 205-7. 323. 329-30. 345.
 Sibbern, Fred. Chr., Prof. 110. 112. — Nic. Pet., Pr. i Glückstadt. 64-5.
 Silkeborg. 229-30.
 Sirich, Hans, Rekt. i Ribe. 57-8. 65.
 Sjøring i Thy. 226. 546.
 Skaldre, Holger, Ærkedegn i Lund. 461.
 Skanderborg. 107. 552.
 Skeel, Albert. 400. 401. — Christen. 403.
 Skive. 550. 778. 782-5.

- Skjelskør. 230-8.
 Skjerbeck, Hans (Dr. med.). 401.
 Skjern i Bølling Hrd. 556. 583.
 Skjøtte, Niels, Pr. i N. Vram. 455.
 (s. Toxotius).
 Skolevæsen, d. lærde. 63. 66 ff. 92-3.
 485-543. 661-99. 769-73. (s. Almue-
 skol.)
 Skovgaard, Jørgen, 402.
 Skovgaard, And. Chr., Kap. i Helsingør.
 142.
 Skovkloster. 234.
 Skriftemaal (Skriftestol). 88-9. 193.
 457. 470-2. 615. 714-7.
 Slagelse, Skole. 73. 690. 693.
 Slagelse, Kjeld Jensen, Pr. p. S. Tho-
 mas 293-7.
 Slangerup K. 647.
 Slangerup, Hans Olufsen (Dr. theol.).
 401.
 Smed (Schmidt), Erik Nielsen, Guver-
 nør p. S. Thomas. 294.
 Smollerup K. 222.
 Sneedorph, Hans, Rekt. i Sorø. 97.
 Snese. 163.
 Sorø, Kirke. 236. Akademi. 97-8. 104
 -5. Skole. 97.
 Spandemager, Hans, Pr. i Malmø, s.
 i Lund. 7. 9. 15 ff. 24 ff. 244. 427.
 448.
 Sparre, Aage Jepsen, udv. Ærkebisk.
 i Lund. 17. 422-3.
 Spjellerup. 598-600.
 Stagstrup i Thy. 222. 546.
 Stavanger, Skole. 693. 700.
 Stavanger, Michel Movritsen. 403.
 Steensen, Jakob, Rekt. i Bergen. 486. 530.
 Steenstrup, Hans Chff. Nielsen, Hus-
 lærer. 57.
 Stenløse og Fangel. 605-7.
 Stepping og Frørup. 192. 346. 611-24.
 Stoud, Ludv., Stiftsprovst i Odense.
 605-7.
 Strobilus, Jakob Madsen, Salmedigter.
 252. 260.
 Struensee, Adam, Gen. Superint. 622.
 — Carl August, Justitsrd. 623.
 Strø Kirke. 234.
 Stubbekjøbing K. 236.
 Svale, Verner, Landsdommer i Fyn. 608.
 Svaning, Hans Jensen. 403.
 Svaninge. 131.
 Svenborg. 107. 309. S. Nicolai K. 380.
 Skole. 81. Graabrodre Kl. 374. 395-7.
 Synodalia Lundensia. 456-60. 468-84.
 Sølle, Jørgen, Kap. i Ribe, Herrnhuter.
 353-8. 570. — Peder Nielsen, Pr.
 i Ærøskjøbing. 358.
 Tamdrup, Jakob, Pr. p. S. Thomas.
 312-3.
 Tavlov, Jørgen Bertelsen, Prof. v. Gymn.
 i Odense. 205.
 Tavsen, Hans, 13. 16. 22. 42. 240 ff.
 250. 252-5. 258. 270. 265. 276. 279
 -92. 420 — Hans, Pr. i Løsning 552.
 Terpiger, Peder, Lekt. i Ribe. 57. 95.
 103. 256.
 Thamsen, Andreas, Pr. p. S. Thomas.
 316.
 Thestrup, Christian, Prof. 103. 335.
 341. 529-30. — Frants, Bisk. i Aal-
 borg. 84-5. 335. 341.
 Thisted. 220-9. 546. 582. Kirke. 227-8.
 S. Thomas i Vestindien. 293-317.
 Thomesen, Peder, Superint. i Vendelbo
 St. 49. 420.
 Thorslunde og Ishøj. 60.
 Thorsted i Hind Hrd. 557. 592-4.
 Thrane, Amadeus Paulinus, Hører i
 Aalborg, Herrnhuter. 198. 346. 352.
 573-4.
 Thura, Slægten. 56. 105. — Albert,
 Pr. i Lejrskov. 56-105. — Laurids,
 Bisk. i Ribe. 56-8. 65-6. 72-3. 84-5.
 103-4.
 de Thurah, Chr. Henr., Søofficer. 105,
 — Diderik, Søofficer. 57-8. — Lau-
 rids, Gen.-Bygmester. 57-58. 103.
 Thyregod. 558. 783.

- Thøger, d. hell. 229.
 Tiendens Indførelse. 639-42.
 Tistorph, Michael Henriksen, Pr. v. Nic. K. i Kbh. 365. 370.
 Togsverd, Jørgen Sandby, Degn i Klemensker. 166.
 Tommerup og Brylle. 605-7.
 Tokildsen, Jens, Pr. i V. Vandet. 225.
 Toxotius, Andreas. 402.
 Trelleborg. 373. 447. 484.
 Trellund, Hans, Prof., Biskop. 62. 95.
 — Lauge Pedersen, Pr. i Lønborg. 558.
 Treschow, F. W., Højesteretsadv. 408.
 Troldom. 462.
 Trolle, Herluf. 131 ff. 207-8.
 Trolovelse. 458. 726-8.
 Tychonius, Chr. L., Pr. i Skive, s. i Viborg. 61. 98.
 Tømmerby og Lild. 340-1. 545.
 Tøndebinder, s. Mortensen.
 Tøxen, Niels, Pr. i Verst. 87-8. 103.
 Ugerup, Axel. 301. (s. Urup).
 Ulfeld, Chr. 403. — Christoffer. 402.
 — Christoffer. 404. — Jakob. 401. — Korftz. 403 (404).
 Ulfstand, Holger. 401. — Melchior. 401.
 Ullerup og Vejlbj. 137.
 Ulse og Freerslev. 599. 600-1.
 Ulvkeld, Bisk. i Aarhus. 647. 655.
 Urlev. 222. 551.
 Urne, Axel, Christoffer og Ejler. 403.
 — Klavs, Domprovst i Lund. 461.
 — Lage, Bisk. i Roskilde. 236.
 Ursin, Jørgen, dsk. Pr. i London. 758.
 Urup, Axel og Bjørn. 402. (s. Ugerup).
 Vagnsen, Peder, s. Vognsen.
 Waiblinger, Joh. Georg, herrnhut. Biskop. 192. 198. 346.
 Valfarter. 796-7.
 Vallensbæk. 106. 127-8.
 Wandall, Hans, Prof. theol. 364. — Hans. 403.
 de Watteville, Johs., herrnhut. Bisk. 174. 193. 198.
 Wedel, Nic., Pr. i Værum. 345-6.
 Wedsted, Chr., Herrnhuter. 361. 570.
 Wegersløf, Gunder Tøgersen, Pr. p. Amager, s. i Christiania. 322. — Tøger, Kbmd. i London. 764.
 Weidemann, Andr., Pr. i Skjeberg i Norge. 343-4. 352.
 Weidensee, Eberhard, Pr. i Haderslev. 18 f.
 Veringe. 605-7.
 Westerholt, Jørgen, Rekt. i Svenborg. 81.
 Vester-Vandet, S. Nicolai K. 225-6. 546.
 Vestervig. 229. 547.
 Vestindien (dansk). 183. 293-317. 352. 582.
 Vibe, Simon. 403.
 Viborg. 84. 97. 240. 250. 414. 416. 550. Stift. 548-51. Biskopper, s. Kjeld Juel, H. Gerner, S. Lintrup, H. Trellund.
 Wilster i Holsten. 330-1.
 Vind, Jakob, Skibspr. 136.
 Vinderød. 774-6.
 Vingaard, Hans, Bogtrykker. 286. 464.
 Winslow, Ludv., Pr. i Vaaler. 363-71.
 — Peder, Pr. i Præstø. 363-5.
 With, Alb. Focksen, Pr. i Kbh. 56. — Johan Albrecht, Stiftamt. 57-8.
 Vittenberg Univ. 5-6. 49 f.
 Vognsen, Peder, Bisk. i Aarhus. 647 ff.
 Wolf, Jak. Jakobsen, Læsemester i Odense. 605.
 Vorbasse, Peter, Herrnhuter. 359-61.
 Vordingborg, 597. 627-36. Kirke. 236. -7. 628-35. Skole. 690. 693. Len. 768.
 Worm, Chr. W., Sjæl. Biskop. 61. 320-1. 486-8. 511. 543. — Oluf. 402.
 Vormordsen, Frants. 14. 42. 52. 275. 417-84.
 Værum og Ørum. 345. 353. 551.
 Wøldike, Andreas, Bisk. i Viborg. 626. — Marcus, Prof. 87.

- Yde, Svenning Jensen, Degn i Hurup. 202. — Søren Jak., Pr. i Ærøskjø-
593. bing, s, i Haraldsted. 73. — Søren
Ystad, Graabr. K. 378-92. 447. Olufsen, Kap. i Frederiksborg, s. i
Kjøge. 202-3. — Søren Sørensen,
Zable, Soph. Vilh., Slotspr. i Kbh. Hører i Kolding. 73.
777-8. Øse og Næsborg. 65.
Zeisberger, Melchior, Herrnhuter. 621-2. Øsløs, Vesløs og Arup. 340. 545.
Ziegenhagen, Frid. Mich. Hofpræd. Østerild i Thy. 546.
757-8.
Zinzendorf, Greve. 563-6. 614.
Zorn, Georg, Missionær p. S. Croix. Aager. 457. 474-6.
582. — Jacob, Miss. 582. Aaker p. Bornh. 173.
Zwergius, Cay Burchard, tysk Pr. i Aal v. Varde. 225. 560.
Helsingør. 75. Aalborg, Stift. 83-5. 545-8. Budolphi K.
103. Skole. 346. Biskopper, s.
Ægteskabssager. 452. 460-3. Æ.s M. Foss, J. Bircherod, Fr. Thestrup,
Stiftelse. 458-9. 718-25. B. Brorson.
Ærøskjøbing. 73. 358. Aarhus. 552. 644-60. Stift. 91 551-6.
Domkirke. 645-59. Frue K. (Nicolai
K. Sortebr. Kl.) 398. 647 655-6.
Biskopper, s. Ulvkeld, P. Vognsen,
P. J. Lodehat, Bo M. Porse, J. Iv.
Øjestad i Norge. 700. Lange, E. Bølle, N. Clausen, O.
Ølsted, Hatting Hrd. 114. 123. 552. Bille, H. Brochmand, E. Grave,
Øm Kloster. 229. P. J. Hygom, G. P. Brammer.
Ønslev og Eskildstrup. 313. Aasum v. Odense. 605.
Ørsted i Fyn. 139.
Ørsted, Jakob, Rekt. Kolding. 73. 89.
— Oluf Sørensen, Rektor i Randers.